ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2022. № 11

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

2022. № 11

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2022. No. 11

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2022

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст.

САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт	*Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло	*Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

07.00.00 – Таърих ва археология	
Акрамов Зикриё Иномович	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
Искандаров Қосимшо	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
Якубов Юсуфшоҳ	*Доктори илмҳои таърих, профессор, академики АМИТ*
Расулиён Қаҳҳор	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович	*Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Самиев Холмаҳмад Давлатович	*Номзади илмҳои таърих, дотсент*
Шарипов Раҳмоналӣ Ятимович	*Доктори илмҳои таърих, профессор*
09.00.00 – Фалсафа	
Қурбонов Абдураҳмон Шерович	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Идиев Хайриддин Усмонович	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Олимов Кароматулло	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор, академики АМИТ*
Раҳимов Муҳсин Ҳусейнович	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Ахмедов Саид	*Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
13.00.00 - Педагогика	
Иматова Лутфия Маҳмадиллоевна	*Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Файзализода Ҷумахон Хол	*Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Раҷабзода Маҳмадулло	*Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Ҳоҷиматова Гулчехра Масаидовна	*Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
Мухамметов Гапур Бабаевич	*Доктори илмҳои педагогӣ, профессор*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илмии муаллифонро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд:

Таърих ва бостоншиносӣ: *07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15*

Фалсафа: *09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14*

Педагогика: *13.00.01, 13.00.02, 13.00.08*

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №11

ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №180/МҶ-97, аз 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2022

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет.
Журнал основан в 1990 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт	*Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА*:*

Исмонов Кароматулло	*Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

07.00.00 – История и археология	
Акрамов Зикриё Иномович	*Доктор исторических наук, профессор*
Искандаров Косимшо	*Доктор исторических наук, профессор*
Якубов Юсуфшох	*Доктор исторических наук, профессор, академик НАНТ*
Расулиён Каххор	*Доктор исторических наук, профессор*
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович	Доктор исторических наук, профессор
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	*Доктор политических наук, профессор*
Самиев Холмахмад Давлатович	*Кандидат исторических наук, доцент*
Шарипов Рахмонали Ятимович	*Доктор политических наук, профессор*
09.00.00 – Философия	
Курбонов Абдурахмон Шерович	*Доктор философских наук, профессор*
Идиев Хайриддин Усмонович	*Доктор философских наук, профессор,член-корр НАНТ*
Олимов Кароматулло	*Доктор философских наук, профессор, академик НАНТ*
Рахимов Мухсин Хусейнович	*Доктор философских наук, профессор*
Ахмедов Саид	*Доктор философских наук, профессор*
13.00.00 – Педагогика	
Иматова Лутфия Махмадиллоевна	*Доктор педагогических наук, профессор*
Файзализода Джумахон Хол	*Доктор педагогических наук, профессор*
Раджабзода Махмадулло	*Доктор педагогических наук, профессор*
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	*Доктор педагогических наук, профессор*
Мухамметов Гапур Бабаевич	*Доктор педагогических наук, профессор*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016, №1925.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям:

История и археология: *07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15*

Философия: *09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14*

Педагогика: *13.00.01, 13.00.02, 13.00.08*

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
– 2022. – № 11
ISSN 2074-1847
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 180/ЖР-97 от 19.02.2021г.

Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2022

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Founder of the journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht – *Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich – *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo – *Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

07.00.00 - Historical Sciences and Archeology

Akramov Zikriyo Inomovich – *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Iskandarov Kosimsho – *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yakubov Yusufshoh – *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Rasulien Kahhor – *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mitzoev Niyoz Mirzobadalovich – *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich – *Doctor of Political Sciences, Professor*
Samiev Kholmakhmad Davlatovich – *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Sharipov Rakhmonali Yatimovich – *Doctor of Historical Sciences, Professor*

09.00.00 – Philosophical sciences

Kurbonov Abdurakhmon Sherovich – *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Idiev Khairiddin Usmonovich – *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Olimov Karomatullo – *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Rakhimov Mukhsin Khuseinovich – *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Akhmedov Said – *Doctor of Philosophical sciences, Professor*

13.00.00 – Pedagogical sciences

Imatova Lutfiya Makhmadilloevna – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Faizalizoda Jumakhon Khol – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Rajabzoda Mahmadullo – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Hojimatova Gulchehra Masaidovna – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mukhammetov Gapur Babaevich – *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Doctor of Historical Sciences, Professor

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016, No. 1925.
The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties:
History and archeology: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15
Philosophical sciences: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14
Pedagogical sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08
The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).
The journal is printed in Tajik and Russian languages.
Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin
of the Tajik National University.
– 2022. – №11
ISSN 2074-1847
The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.
The journal is being prepared for publication
in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

УДК:930.1(575.32)

ТРАДИЦИОННЫЕ НАРОДНЫЕ ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА ГОРНО-БАДАХШАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА: ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ И РИСКИ

Додхудоева Л.Н., Шоназар Ч.М.
Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Повышенный интерес к наследию и широкое движение, направленное на возрождение традиции народного искусства, является сегодня фактором всемирной культуры. Интерес к народному творчеству в годы независимости в Таджикистане вызван разнообразными причинами, среди которых наиболее важными являются процесс роста национального самосознания и формирования культурной идентификации населения, стремление противостоять обезличивающему воздействию массовой культуры, рост материального благосостояния категорий населения, развитие туризма, осознание роли народного искусства в развитии национальной художественной культуры, повышение уровня образованности отдельных категорий людей.

В свете решений Президента Таджикистана Эмомали Рахмона, который провозгласил 2018 г. «Годом развития туризма и народных ремесел», а 2 января 2019г. подписал указ об объявлении 2019-2021 гг. «Годами развития села, туризма и народных ремесел» нами поставлена цель проанализировать имеющийся материал по организации ремесленной деятельности в Горно-Бадахшанской автономной области (ГБАО).

Анализ собранного материала позволяет сделать вывод о том, что ремесленное производство ГБАО занимало и занимает важное место в духовной и материальной жизни населения Таджикистана. Оно всегда было взаимосвязано с определенной системой обрядности, и до сегодняшнего дня задействовано в народных ритуалах. Архаические формы народной культуры таджиков ГБАО и ее крайне древние, технические и художественные приемы сохранились в современном народном творчестве.

Вместе с тем наблюдается несовершенство социально-экономических структур, неразвитость культурной сферы, что обусловило проблематичность динамичного развития и процесс сохранения ремесел. В этой связи возрастает стремление восстановить культурную самобытность, находящуюся под угрозой. [4,5]

В последнее время ремесленное производство ГБАО развивается более динамично. Ремесленники стали более активными, у них появились возможности не платить налоги за первые пять лет согласно указу президента. Как было отмечено выше, в ГБАО мастера в данный момент участвуют на разных выставках и реализуют свою продукцию. Более того их изделия покупают иностранные туристы, гости и жители республики.

Для того, чтобы достичь высоких результатов, ремесленники должны использовать особые знания, навыки и новую технологию. Они должны обеспечивать население товарами и услугами, которые необходимы для обустройства жизни и быта. Продукцию, которую они готовят, отличается небольшими объемами, применением ручного труда, при этом высоким качеством выполняемой работы. Ремесленные предприятия представлены в различных отраслях экономики, среди которых важными являются деревообработка, текстильное производство, металлообработка обработка кожи, пищевая отрастили и другие. Самой популярной профессией, особенно среди молодёжи являются автомеханик в ГБАО, что характерно для молодых людей всего мира.

В XXI веке ремесленники должны стать более гибкими и динамичными. Ныне они получают доступ как к местным, так и глобальным рынкам, пользуются современными

технологиями, успешно сотрудничают и стремятся конкурировать с крупными производствами.

В настоящее время значительно меняется гендерное соотношение в области искусства. Традиционная культура базировалось на коммунализме, где творческая деятельность происходила не за счет индивидуальных инициатив, а благодаря общим усилиям. Современное же ремесло и искусство основано на интернационализации, урбанизации процессов и одновременно на собственной традиции индивидуального труда. Социальная включенность женщин в работу через ремесла позволяет снизить безработицу, развить у них навыки предпринимательства способствует устойчивому развитию общества, поскольку женские ремесла являются важными элементами в укреплении национального самосознания, локального и глобального партнерства.

Статусные отношения (передача навыков от матери или отца к дочери или сыну), столь привычные для традиционной культуры, ныне заменяются на контрактные, когда женщины наравне с мужчинами получают одинаковую квалификацию и наравне с ними могут стать наставниками, преподавать основы народной культуры. В своем творчестве они стремятся к конкурентной борьбе, к соревнованию с другими мастерами, разрушая барьер между мужской и женской специализацией в творчестве, что характерно для современного ремесленного производства Таджикистана в целом.

Современный мастер в своих мастерских пользуется как старыми, так и новыми инструментами. Например, в тех мастерских, в которых обрабатывают дерево, в основном используют и старую, и новую технику, инновационные технологии. Во время проведения полевых исследований нам стало известно, что в прошлом мастера использовали только традиционные инструменты: «torkh, tarkhak, dusarra, arra, yidastaarra, dosirand, navkhon, suon, chafson, tawar, khakhzan: *циркуль, электропилу, дрель, шируповерт, разные станки*, которые привозят из Москвы, Китая и Германии.

Современное состояние ремесленного производства области требует значительно больших инвестиционных вложений, просторных помещении и современного оборудования. Согласно существующему законодательству, производство должно соблюдать нормы: санитарные, противопожарные экологические. По нашим наблюдениям во время экспедиции на территории ГБАО в настоящее время ремесленники используют чистые экологические материалы. Особенно это заметно в вязания и деревообделочном ремесле, производстве корзин и т. д.

Необходимо подчеркнуть, что ГБАО остро нуждается в кадровом потенциале и его постоянном воспроизводстве. Было бы хорошо, если бы в современном мире готовили молодые кадры и обеспечивали их работой в этой сфере.

В сохранении и развитии домашних промыслов и ремесел в ГБАО важная роль принадлежит ОО «De-Pamiri Handicraft»[6]. Организация работает в области возрождения, поддержки и развития традиционных народных ремесел, материальной и духовной культуры жителей Памира, реализует товары мастеров, организовывает курсы по их обучению дизайну, маркетингу и повышению качества продукции, помогает им с участием на выставках[1,138]. В 2005 г. организация была принята в члены CACSA (Ассоциацию ремесел Центральной Азии), в 2006 г. проект уже был подержан 40 – постоянными членами – ремесленниками.

В ГБАО существует международный Фонд MSDSP (Mountain Societies Development Support Program - Программа Поддержки Развития Горных Сообществ Таджикистана), который был создан с помощью Фонда Ага-Хана IV. Он уже работает более 20 лет, являясь одной из крупнейшей организации по развитию. Фонд Ага Хана — это общественной фонд, который создан с целью улучшения условий жизни и возможностей людей, проживающих в сельской местности. Он внес большой вклад в дело развития ремесленного производства ГБАО, активно оказывает им свою поддержку. Эта помощь оказывается ремесленному производству, особенно в тех случаях, когда какой-либо его вид плохо развивается.

MSDSP (Программа Поддержки Развития Горных Сообществ Таджикистана) в поддержке ремесленного производства свою помощь оказала в три этапа и обеспечила работой 146 человек из которых 32 енщины. На первом этапе поддержку получили ремесленники в виде небольших грантов. На втором этапе техническая команда села (ТКС) проводила работу с ремесленниками. А на третьем этапе подготовили исторические памятники для туристов, в том числе эко-культурные места Памира.

С помощью MSDSP в ГБАО в 2018 году были реализованы двадцать проектов для развития ремесленного производства, возрождения и хранения ремесла. В этот проект входили двадцать ремесленников, которые привлекли к своей работе 498 человек, в том числе учителей и женщин.[3]

В технической команде села (ТКС), которая работает в системе ремесленного производства ГБАО с 2018 года были образованы десять групп, которые действуют в разные села. В их составе работает девяносто три человека, которые отремонтировали пять туристических мест к настоящему моменту.

Техническая команда села (ТКС) в честь года ремесленного производства в 2018 году активно работала в *деха* Дирч в Зонге Ишкашимского района. Там они оказали помощь в изготовлении паласов (*pales*). Деха Дирч славится скотоводством и животноводством. В связи с этим у них собирается много шерсти, которую жители не могли полностью обработать. Проект помог жителям начать производство наматов. Девять человек ныне обрабатывают овечью шерсть и шерсть яков, из которой готовят местные паласы.

Первое время они готовили ковры только для себя, но в настоящее время при поддержке разных проектов расширили собственное производство и продают ковры и для туристов. Молодежь тоже интересуется этим ремеслом и активно принимает участие в областных и республиканских ярмарках, где представляют свою продукцию.

В деха Дирчид Рошкалинского района в подобный проект были включены девятнадцать человек, из которых девять женщин и десять мужчин, восемь из них молодые. Надо отметить, что в других регионах области также имеются большие возможности для развития производства паласов. Особенно, по нашим наблюдению, в Рушанском, Дарвазском и Ванчском районах.

В ГБАО набирает темпы деревообделочное ремесло. Мастера готовят музыкальные инструменты, деревянную посуду для быта, соху для плуга, сувениры и т. д. В деха Аличора Мургабского района женщины готовят паласы, тапочки, валенки, сумки и разные мягкие игрушки из войлока. Для того, чтобы им облегчить работу, Фонд подарил станок для чистки шерсти. В Мургабском районе особенно в Аличуре для развития животноводства существуют благоприятный условия. По проекту Фонда здесь работала группа из 27-и женщин. Если они до получения станков за 8 дней они чистили 40-50 кг шерсти, то ныне с этой процедурой они справляются за час.

Фонд Рупани в партнёрстве с Программой Ага Хана по поддержке села (AKRSP) и Организацией по развитию Каракорумской территории (KADO) был создан в 2009 году центр в Хороге. Здесь проводят тренинги по обучению навыкам огранки и резьбы по камню.[1,141]

Один из его проектов был нацелен на возрождение древней традиции горцев по изготовлению вышивки и чакана, передаче местных знаний молодому поколению в Калаихумбе Дарвазского района. Здесь с помощью проекта были проведены тренинги по развитию народных ремесел для 8 человек, (пяти взрослых и трех молодых). Эти стажеры, в настоящее время получают доход до 150 сомони в месяц/[3]. В свою очередь они обучили пятьдесят женщин вышиванию *гулдузи,* и тюбетеек *токидузӣ*, другим видам ремесла. Из пятьдесяти женщин двадцать были очень бедными. Они прошли обучение бесплатно, и сегодня произвели в общей сложности семьдесят восемь тюбетеек, тридцать три *чакана* и более пятьдесяти вышитых изделий (*гулдузӣ).*

Чтобы оживить традиционное ремесло, по изготовлению ковров, наматов и шерстяных матрасов в Рушанском районе жительницам предоставили машину, которая может обрабатывать 50 кг шерсти за час. В проекте заняты восемь молодых женщин на сезонной основе, которые три месяца получили 450 сомони каждая. Согласно отчету с октября 2018 года по апрель 2019 года группа произвела пятьдесят маленьких шерстяных ковров, которые они продали в Хороге, пятнадцать шерстяных ковров разных размеров, сорок шерстяных ковров (1x60 м), двадцать шерстяных детских подушек, сто коротких носков, тридцать различных шерстяных детских вещей, триста шерстяных носков разных размеров, сто килограммов шерстяной пряжи, пятнадцать шерстяных блузок. Участники этой группы получили 2,550 сомони чистой прибыли. Надо отметить, что получатель гранта бесплатно поддержал трех сельских ремесленников, среди которых был один инвалид.

В селе Сипондж Рушанского района проект оказал поддержку группе по изготовлению традиционных музыкальных инструментов. В рамках проекта работала группа из трех человек. Ее продукция была представлена на фестивалях в городе Хороге и Рушанском районе. Ныне она продаётся через асоциацию De Pamiri. С июля 2018 года по апрель 2019 года группа получила 8910 сомони дохода от продажи 7- ми сеторов, 3-х традиционных рубобов, 2-х афганских рубоба, одного тамбура и 3-х скрипок на местном рынке в Хороге.

Активно развивались швейные и ткацкие народные промыслы в Шугнанском районе. С августа по декабрь 2018 года получатель гранта и его команда из 8 женщин (их них 5 девушек) произвели различную традиционную одежду, головные уборы и сувениры, которые демонстрировались на четырех выставках в Хороге и Рушане.

Центр ткачества местных ковров «Палосбофӣ» находится в селении Зонг долины Вахан Ишкашимского района и связан с 23 домохозяйствами. Здесь основным видом деятельности населения является животноводство. В селе около 23000 коз. Хотя в прошлом шерсть козла и яка использовалась только для изготовления местных традиционных ковров (в основном для домашнего использования) в последние годы из-за их широкого ассортимента ковров спрос на фабричные изделия постепенно сокращается.

На сегодняшний день в деха два мастера хотят и готовы передать свои знания и навыки по изготовлению местных ковров молодому поколению, сохранить традиционные практики. Проект поддержал их инициативу по производству традиционных изделий. В деревне два плотника, которые производят музыкальные инструменты и согласно традициям, ассоциация VSDSP создала группу VTG для изучения опыта этих двух мастеров.

В настоящее время деятельность VTG «Тауфиқ» хорошо известна в ГБАО и за его пределами. Для обеспечения устойчивости группа открыла банковский счет и внесла на сегодняшний день 1000 сомони для поддержки будущей деятельности. VTG «Палосбофӣ» ныне находится в селе Дирчид Рошткалинского района, в котором 23 домохозяйства. Здесь основным видом деятельности населения является животноводство. Шерсть коз (23 000 в деревне) и яка используется для изготовления местных традиционных ковров. В деревне есть два мастера, которые обладают знаниями по изготовлению этих наматов. VTG, созданная по просьбе сельской молодежи, позволила передать свои знания и навыки молодому поколению, одновременно способствуя сохранению традиционных практик.

Весьма острой является во многих странах мира и Таджикистана проблема сбыта продукции. Деятельность коммерсанта - посредника между ремесленником и покупателям не всегда положительно влияет на развитие ремесел, ибо он заставляет мастеров создавать только те типы изделий, которые пользуются спросом. Нередко мастера избегают такого рода содействие, и сами организовывают ярмарки, ищут покупателя.

В настоящее время стоит задача отстоять народное искусство не только как самостоятельную область художественного творчества, но и как специфический феномен духовной культуры, незаменимый в своей значимости никаких другим видом

деятельности. В связи с этим необходимо развивать активность в обсуждении организационных, материальных, экономических проблем существования промыслов. Важное значение в этом направлении может сыграть международный опыт сохранения и развития ремесел при всем несовпадении исходных позиции и условий развития народного искусства в разных странах. Ведь сегодня мы пока находимся на этапе собирания и смотра собственных сил в области ремесленного творчества и стоит прежде всего пересмотреть устоявшиеся отношение к нему, и наконец, решить существующие сложные проблемы в данной области.Следует поддерживать коммуникационные системы (государственные и частные) с целью формирования общественного мнения о народном творчестве, его пропаганде и возрастании его роли в демократическом процессе на основе традиций этнокультуры и инновационных практик.

Локальные традиции и достигнутые за годы советской власти широкие возможности в развитии ремесленного производства на Памире не должны быть утрачены, а напротив активно быть развиты в эпоху независимости. Важно проводить работу по определению бренда ремесленного производства Памира, согласно совету национальных и иностранных экспертов. [2,137-138] Чрезвычайно необходимо продолжить более активно маркетинговую деятельность, включая интернет-рекламу, усилить взаимодействие туристической области с различными центрами ремесел Таджикистана, в том числе и ГБАО. Следует проводить национальные обзоры и научные исследования современного состояния ремесленного производства на широкой платформе сотрудничества специалистов всех профессий.

Чрезвычайно важно участие женщин в креативном процессе охраны традиционной культуры через признание их культурных прав, расширение кооперации профессиональных художниц на глобальном и локальном уровнях. Все это поможет сохранить культурное наследие для других поколений, как часть этнокультуры таджиков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Додхудоева, Л., Юсуфбекова З., Шовалиева М. Ремесленное производство Таджикистана (по материалам полевых исследований)– Душанбе, 2019.
2. Лоран, Ф. Таджикистан-туризм: Основа для развития туризма в Таджикистане. 2013 / Ф. Лоран // Исследование возможностей; МТЦ-SECO апрель 2014. – С.137-138.
3. Муродов, М. О ткацких ремеслах в Самарканде / М. Муродов // История этнографии народов Средней Азии. – М., 1981.
4. Мухиддинов, И. Обряды и обычаи припамирских народностей, связанные с циклом сельскохозяйственных работ // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. / И. Мухиддинов – М., 1986.
5. Мухиддинов, И.М. Обычая и обряды, связанные со строительством жилища у припамирских народностей в XIX – начале XX в. // Этнография Таджикитана. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.24-29.
6. Мушкетов, Д.И. Кала - и - Ванч / Д.И. Мушкетов // Пирумшоев Ҳ. Ванҷи ману ганҷи ман. – Душанбе, 2013. – С.562-568.
7. З. Mountain Societies Development Support Program. Report.2018-2019 гг.
8. Раҳимов, Д. Касбу ҳунарҳои анъанавии тоҷикон (маълумоти мухтасари этнографӣ) / Д. Раҳимов. – Душанбе: «Адабиёти бачагона», 2014. – 160 с.
9. Раҳимов, Д. Нигоҳе ба ҷашнҳои миллӣ ва ойинҳои суннатии тоҷикон / Д. Раҳимов. – Душанбе: Истеъдод, 2011.
10. Туйчиева, С. История гендера в культуре Памира / С. Туйчиева. – Душанбе, 2011. – С.12.
11. Шакармамадов, Н. Об одной древней народной традиции / Н. Шакармамадов // Вестник Хорогского Университета. – 2005. – №6. – С.92-99. – (на тадж. яз.).
12. Юсупова, С. Народная инструментальная музыка Горного Бадахшана (по материалам памирских экспедиций 1975-1977 и 1979 гг.) / С. Юсупова // Памироведение. – 1984. – Вып. 1. – С.197-204.
13. Юсуфбекова, З. Из истории головных уборов таджиков / З. Юсуфбекова, М. Шовалиева, М.М. Махмудова // Историк. – 2018. – № 2 (14). – С.92-95.
14. Юсуфбекова, З., Шовалиева, М. Домашние промысли горно-бадахшанцев в прошлом и настоящем / З. Юсуфбекова, М. Шовалиева // Историк. – 2018. – № 4. (16). – С.179-182.
15. «De – Pamiri Handicraft» [Electronic resource] – Access mode: www.URL:www.depamiri.orgwww. pamirsmile. info/https //www.youtube.com/watch? vOrwuxQpvhgQ.

ҲУНАР ВА ҲУНАРҲОИ МАРДУМИИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КӮҲИСТОНИ БАДАХШОНИ ТОҶИКИСТОН: ОМИЛҲОИ РУШД ВА ХАТАРҲО

Муаллифони мақола омилҳо ва сабабҳоеро, ки ба рушди ҳунарҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон таъсир мерасонанд, гурӯбандӣ кардаанд. Як қатор хусусиятҳое ҳастанд, ки инкишоф ва аз байн рафтани навъҳои алоҳидаи ҳунарро дар марҳиллаи ҳозира муайян мекунанд. Муҳимтарин вазифаҳои рушди истеҳсолоти ҳунармандӣ, эҳё ва нигоҳ доштани санъати халқӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ мебошад. Муаллифон характеристикаҳои асосии омилҳоеро, ки ба характер, сохтор ва дараҷаи идоракунӣ таъсир мерасонанд, дар заминаи хусусиятҳои минтақави таҳлил мекунанд. Бояд қайд кард, ки дигаргуниҳое, ки дар истеҳсолоти ҳунармандӣ ба вуқӯъ мепайвандад, ба дигаргуниҳои гуногун дар марҳалаи ҳозира аз дастгирии ҳукумат ва шарикони байналмилалӣ вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: тоҷикон, касб, Бадахшон, санъат, инкишоф, мушкилот, иқтисодиёт, зан, анъана, гендер.

ТРАДИЦИОННЫЕ НАРОДНЫЕ ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА ГОРНО-БАДАХШАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА: ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ И РИСКИ

Авторы статьи классифицируют факторы и причины, которые влияют на развитие ремесла в Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикистана. Имеется ряд особенностей, определяющих эволюцию и исчезновение индивидуальных видов ремесел на современном этапе. Наиболее важными задачами для развития ремесленного производства являются возрождение и сохранение народного творчества в условиях рыночной экономики. Авторы анализируют основные характеристики факторов, оказывающих влияние на природу, структуру и уровень менеджмента в контексте региональных особенностей. Весьма важно указать на изменения, происходящие в ремесленном производстве, зависящем от различных трансформаций современном этапе, поддержки правительства и международных партнеров.

Ключевые слова: таджики, ремесло, Бадахшан, искусство, развитие, проблема, экономика, женщина, традиция, гендер.

TRADITIONAL FOLK CRAFTS AND TRADES IN THE GORNO-BADAKHSHAN AUTONOMOUS REGION OF TAJIKISTAN: DEVELOPMENT FACTORS AND RISKS

The authors classify the factors and causes that affect existence of the handicrafts in Gorno-Badakhshan Autonomus Republic of Tajiksitan. There are some peculiarities of the evolution and extinction of the individual types of crafts retained here at the present. The most important goals for development crafts are revival, preservation of folk creztion in the conditions of market economy. The authors analyze the essential characteristics of the factors impacting the nature, structure and level of management in the context of a particular in region. It is very important to reveal the changes in the crafts activity depending on the shift in the crafts at the current stage and support conducted by the government and international partners.

Key words: Tajiks, craft, Badakhshon, art, development, problems, economy, women, tradition, gender.

Маълумот дар бораи муалифон: Додхудоева Лариса Назаровна – Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессори Шӯъбаи этнология ва антрополия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ 33. E-mail**: lorasdodo@ rambler.ru** Телефон:**(+992) (+992) 918 61 95 84.**

Шоназар Ҷавҳари Муносиб **-** Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, аспиранти Шӯъбаи этнология ва антропологияи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ 33. E-mail: **shonazarjavhar@gmail.com** Телефон: **(+992) 008 08 92 88**

Сведения об авторах: ***Додхудоева Лариса Назаровна*** - Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор, заведующая отделом этнологии и антропологии. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, город Душанбе ,проспект Рудаки 33. . E-mail**: lorasdodo@ rambler.ru** Телефон:**(+992) (+992) 918 61 95 84.**

Шоназар Чавхари Муносиб - Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, аспирант отдела этнологии и антропологии. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Душанбе проспект. Рудаки 33, E-mail: **shonazarjavhar@gmail.com** Телефон: **(+992) 008 08 92 88**

Information about the author: ***Dodkhudoeva larisa Nazarovna*** - Institute of History, Archeology and Ethnography. A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ethnology and Anthropology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 33. E-mail: **lorasdodo@ rambler.ru** Phone **(+992) (+992) 918 61 95 84**

Shonazar Javhari Munosib – Institute of History, Archeology and Ethnography. A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, aspirant (graduate student) of the Department of Ethnology and Anthropology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 33. E-mail: **shonazarjavhar@gmail.com** Phone: **(+992) 008 08 92 88**

УДК:930 (550)

АФГАНИСТАН: ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОПОЛОЖЕНИЯ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ ОБЩЕСТВА: СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ (1933-1938ГГ.)

Шарипов М.Ф.
Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава

После убийства Надир-шаха 8-го ноября 1933 г. королем Афганистана (при активном содействии военного министра Шах Махмуд-хана) был провозглашен девятнадцатилетний сын убитого монарха Мухаммад Захир-шах (1933-1973). Молодой король был большим интеллектуалом, владевшим двумя основными афганскими языками (пушту и фарси) и тремя европейскими, он приступилт к проведению ряда реформы.

Анализ законодательных актов социально-экономического характера периода 1933-1938 годов и их основного содержания показывает, что законотворческая деятельность в сфере разработки и реализации законодательных актов финансово-экономического, торгово-коммерческого, налогового-аграрного, промышленно-производственного и инфраструктурно-технического направления осуществлялись с учетом насущных и реальных потребностей страны, в рамках политической и экономической стратегии медленной, ограниченной и охранительной консервативной модернизация Афганистана.

Важнейшим было принятии «Законоположения о казначейских билетах (бумажных деньгах) в Афганистане» («Усулнама-йи нутха-йи муравиджа дар Афганистан»)[14] 26 октября 1935 года.

Законоположение состоит из 21 статьи. В первых статьях прописаны высшие органы реализации денежных образцов бумажного типа, их функции, обязанности, а также их ответственность (ст.1-3). Ими были Министерство финансов и Национальный банк Афганистана. Министерство финансов имело право на выпуск и введение в обращения бумажных денег Национального банка по согласованию с Национальным советом и указу короля (ст.2). Законоположение определяло с учетом реалий страны, что казначейские билеты выпускаются в соответствии с серебряными монетами афгани, в ограниченном количестве достоинством 5, 10, 20, 50, 100 афгани (ст.3). Бумажные деньги наравне с монетами имеют равную значимость, выполняют одинаковые функции, используются в качестве торговых операции всех уровней, выдачи зарплат и других обменных операций и дел (ст.5). Для изучения поступающих в казну испорченных, недействительных и фальшивых денег и определения их соответствия при правительстве создается специальная комиссия (ст.10). Лицам, занимающимся подделкой бумажных денег, грозит суровое наказание (ст.11).

Министерство финансов каждые три месяца специальными комиссиями изучает бумажные день и находившиеся в казначействе, с точки зрения их действительности или подлинности (ст. 20). Реализация и исполнение этого закона были возложены на Министерство финансов (ст.21).

Правительством с целью совершенствования налоговой системы и повышения таможенных доходов и сборов 21 апреля 1934 года принят новый «Закон о таможне в Афганистане» («Усулнама-йи гумрук дар Афганистан»)[10]. Новое законоположение было более подробным и состояло из 3 глав и 60 статей. Закон достаточно четко регулировал порядок общих правил таможенных процедур и функциональные обязанности сотрудников таможенных служб Афганистана. Таможенная служба согласно «Закону о тарифных ставках» устанавливала, что ни один товар без предъявления их характеристик и товарных знаков не может проходить через таможенный контроль. В противном случае, товар будет конфискован (ст.4). Кочевые племена, которые являются подданными Афганистана и вначале каждого года вступят на территорию страны должны

получить необходимые документы для достоверности своих товаров (ст.7). В этой связи, следует отметить, что на основе требований этого закона происходит процесс переселения восточных кочевых пуштунских племен на север [6]. П. Алексеенков, посетивший в 30-х годах XX века северные районы Афганистана, сообщает, что массовое переселение кочевников наблюдалось в Катагане, Ташкургане, Айбаке, Ханабаде, Рустаке, Балхе и др.[1].

В десяти статьях закона (ст.16-25) приведен перечень товаров, освобожденных от выплаты тарифных пошлин: промышленные, горные, торговые товары, освобожденные законодательством от выплаты таможенных пошлин; вещи дипломатических представительств иностранных государств (которые регулируются отдельным законом), личные вещи приезжающих и выезжающих из страны; Коран и толкования к нему, религиозная литература, с одобрением Министерство юстиции и Совета улемов; учебная литература (с разрешения Министерства образования); скот переселенцев; и ряд других товаров входили в этот перечень. Третья глава (ст.26-33) приводит список запрещенных товаров для вывоза из страны и ввоза в страну. Литература, противоречащая религиозным и обычным нравам, а также яды, алкоголь и наркотические вещества входили в список товаров, импорт которых был запрещен.

4 октября 1935 года было принято «Законоположение об освобождении вещей и багажа иностранных дипломатических работников и консульств от таможенных пошлин в Афганистане» («Усулнама-йи маафият-и амвал ва багаж-и хайати диплумаси ва консул-хаи хариджи аз гумруки Афганистан»), состоявшее из 17 статей. Согласно первой статьи личные вещи и ручная кладь работников иностранных дипмиссий (государственные чиновники: послы, полномочные министры, поверенные в делах) и члены их семьи при прохождении таможни Афганистана освобождаются от проверки и уплаты таможенных пошлин [13].

Одновременно с законом о таможне был принят и Закон о таможенном тарифе. Таможенный тариф Афганистана - свод ставок таможенных пошлин (таможенного тарифа), применяемых к товарам, перемещаемым через таможенную границу Афганистана. Таможенный тариф применяется в отношении ввоза товаров на таможенную территорию Афганистана и вывоза товаров с этой территории. За весь период действия этого закона в него не было внесено сколько-нибудь существенных изменений. Закон устанавливал порядок формирования и применения таможенного тарифа Афганистана, а также правила обложения товаров пошлинами при их перемещении через таможенную границу Афганистана.

В 1933-1938гг. были сделаны важные шаги по созданию условий, способствующих развитию промышленности прежде всего легкой и пищевой. Важнейшим шагом в этом направлении было принятие нового законоположения – «Закон о поощрении промышленности в Афганистане» («Усулнама-йи ташвик-аи санае дар Афганистан») [15], вступивший в силу с 9 ноября 1935 года. Закон состоял из 3 глав и 33 статей.

В законоположении были предусмотрены организационно-функциональные меры общей поощрительной промышленной политики. Отмечалось, что с целью создания и развития отечественной промышленности и новых разработок в этом направлении при Министерстве торговли функционирует специальный отдел по поощрению и развитию промышленности (ст.1). Статьи 2-5 Законоположения достаточно четко и конкретно декларировали задачи и организационно-функциональные аспекты деятельности этого отдела. Декларировалось, что члены этого отдела на постоянном основе изучают вопросы, связанные с развитием промышленности, и свои предложении представляют Министерству торговли (ст.2); отдел для обсуждения важных предложений может созывать чрезвычайные заседания с участием министров торговли и просвещения, и круг лиц, участие которых министерство торговли считает нужным (ст.3). Творческие лица могут продать свое право изобретения другим лицам на основе официального документа (ст.12). В законе были предусмотрены некоторые меры поощрения в развитии

промышленности; их могли воспользоваться лица, получившие разрешение на деятельность в сфере промышленности (ст.13), те в свою очередь должны были предоставить на рассмотрение письменные предложения, которые после утверждения проекта будут отосланы Министерству торговли (ст.14). Владельцы фабрик для создания и управления фабрик могли приглашать иностранных специалистов с разрешения правительства страны (ст.20). Министерство торговли было призвано всячески содействовать в приглашении иностранных специалистов и ввозе промышленного оборудования (ст.21).

15 января 1935 году было принято «Законоположение об импорте красочных материалов в Афганистан» («Усулнама-йи таврид-и рангха-йи джавхари дар Афганистан») [11]. Закон состоит из 20 статей. Целью этого законоположения было регулирование стандартов и норм качества разнообразных цветных и красочных материалов и изделий, полученных контрабандным путем недоброкачественных изделий.

15 апреля 1934 г. было издано «Законоположение о продаже имущества государственных складов Афганистана» («Усулнама-йи фуруш-и амвал-и тахвилханаха-йи давлат-йи Афганистан») [7]. В 14 пунктах этого закона были сформулированы и определены порядок и условия продажи имущества государственных складов. Согласно статьи 1, в центре и на местах составляют таблицу перечня имуществ военных складов и государственных хранилищ и представляют этот список военному министерству и администрациям на местах. Продается только излишное и ненужное военное и гражданское имущество. Для реализации этого закона создается временная специальная комиссия из числа представителей министерств и местной администрации. В комиссию для продажи военного имущества включали от одного до трех представителей военных частей (ст.3). Список продаваемых вещей и их содержание объявлялся за неделю. Лицам, которые приобретают вещи от 10 тысяч рупий и выше, предполагалась значительная скидка (ст.6). Все имущество продавалось за наличные деньги. Лицам, активно и посредственно участвовавшим в продаже имущества государственных складов, выдавалось денежное вознаграждении из суммы проданной вещи (ст.13).

Более важными и далеко идущими были меры по поощрению и развитию торгово-коммерческой деятельности. Очень важным шагом в этом направлений было принятие 30 июня 1935 г. «Закона о кредитах на торговую деятельность» («Усулнама-йи такавии туджарийа дар Афганистан») [12]. Закон состоит из 18 статей. Кредиты предоставлялись для внутри -и внешнеторговой деятельности. Кредиты для внутренней торговли предоставлялись на более льготных, чем для внешней торговли, условиях. Внешняя торговля была делом более выгодным, во-первых, а, во-вторых, правительство поощряло развитие торговли внутренней.

Недвижимое имущество кредитора подтверждается местными властями, финансовым чиновником и старейшинами местности (ст.4). Лица, не имеющие недвижимого имущества, должны иметь поручителя, предоставляющего свое имущество в качестве залога (ст.5). Министерство торговли в центре и финансовые органы на местах принимают и изучают поступающие документы и предоставляют для получения торгового кредита (ст.7). Срок выдаваемого кредита для внутренней торговли составлял от 6 до 12 лет, для внешней торговли от 5 до 10 лет (ст.8). Кредитор не имеет право тратить торговые кредиты для других целей (ст.11).

9 ноября 1935 года был принят Закон «О реквизиции имуществ для общественных нужд в Афганистане» («Усулнама-йи истимлак бара-йи манафе-йи умуми дар Афганистан») [16]. Законоположение имело целью законодательно и юридически регулировать вопросы реквизита собственности субъектов и лиц для общедоступных и общественных нужд. Закон состоял из 16 статей. Если имущество необходимо для общественных интересов, то на основании ст. 15 Конституции и данного закона оно будет реквизировано. Реквизицией считается применяемое, в силу государственной необходимости, принудительное возмездное отчуждение или временное изъятие

государством собственности и имущества, находящегося в обладании частных лиц (ст.1). Согласно закону, строительство общих дорог, создание базаров и их расширение, строительство каналов и их расширение, создание мечетей, военных казарм, строительство фабрик, домов для престарелых, интернатов, государственных учреждений, школ, больниц и др. могут послужить причинами реквизиции имущества (ст.2).

Необходимо отметить, что принятие законоположения финансово-экономической направленности было весьма важным шагом в создании юридической и правовой основы экономического и хозяйственного законодательства Афганистана, имело большое значение в современной законотворческой деятельности [2].

В 1933-1938гг. законотворческая деятельность в социально-культурной сфере осуществлялась весьма осторожно и в откровенно консервативно-традиционалистском духе. Это было обусловлено многими факторами: наиважнейшим было сильное влияние традиционалистских сил – верхушки традиционной структуры пуштунов (ханов, маликов, старейшим), основной части сословия мусульманских богословов и верхушки неафганских (непуштунских) народов; очень важным было то, что правящие династии в силу своих убеждений, интересов и с учетом ситуации не были заинтересованы в разработке и реализации современных законодательно-правовых норм в данной сфере, видя в них угрозу своей власти и стабильности страны.

Весьма пагубное влияние на процесс социокультурной эволюции Афганистана оказал взятый правящим режимом курс на утверждение принципов и норм афганского (пуштунского) шовинизма [5]. Этот курс объективно консервировал традиционалистские и отсталые институты, нормы и стереотипы мировосприятия и социальной практики.

Ввиду отмеченных факторов и причин, процесс утверждения новых юридическо-правовых норм и положений был очень медленным и ограниченным. И тем не менее в 1933-1938гг. были разработаны, приняты и частично реализованы некоторые законодательные акты в социокультурной сфере.

7 декабря 1936 года был принят «Закон о подданстве в Афганистане» («Усулнама-йи табеият дар Афганистан»)[18], который впервые в истории страны регулировал вопросы, связанные с условиями приобретения и утратой афганского подданства. В четырех главах и 23 статьях этого закона были весьма подробно изложены основные правовые детали института подданства в Афганистане.

Закон определял важнейшие принципы подданства Афганистана: ими были оседлость (фактическое проживание) и принцип крови. Согласно закону, все лица, проживающие в Афганистане, считались афганцами и афганскими подданными, за исключением тех лиц, иное подданство которых признает правительство страны (ст.1). Все лица, родители которых являются подданными Афганистана, родившиеся в стране или за ее пределами, считаются афганцами и афганскими подданными (ст.2). Лица, родившиеся в Афганистане, считаются афганцами и афганскими подданными (ст.3). Лица, родившиеся в Афганистане от иностранных родителей, признавались подданными страны, если их родители родились и проживали в Афганистане (ст.4), а также лица, родившиеся от иностранных граждан (кроме дипломатических работников), если по достижении 18 лет проживали в Афганистане, считались афганцами и афганскими подданными; по достижению зрелого возраста (18 лет) они могли в течение одного года принять подданство государства при предоставлении необходимых документов (ст.5). Согласно закону, лица, проживавшие в течение пяти лет в Афганистане, и не совершившим преступные деяния, с предоставлением ходатайства о принятии в афганское подданство, им дается это право. Правительство имело право в исключительных случаях и раньше этого срока предоставить иностранцу афганское подданство (ст.8-9).

Другим важным шагом было внедрение удостоверения личности граждан. 6 сентября 1938 года был принят «Закон об идентификационных удостоверениях подданных Афганистана» («Усулнама-йи тазкира-йи табеийат) [19]. Он состоял из 14 статей. В преамбуле закона говорилось о целях выдачи удостоверений для подданных

Афганистана. Оно, согласно закону личности, заключается в использовании прав афганского подданного в пределах страны и за рубежом (после подтверждения).

Законоположение определяло и порядок выдачи удостоверений личности: внутри страны оно выдавалось местными властями (ст.5), а за пределами страны – посольствами и консульствами Афганистана (ст.6).

Весьма важными были шаги, направленные на правовое определение бедных и неимущих и создание механизмов социальной защиты их. 9 ноября 1935 года было принято «Законоположение об администрациях для нуждающихся» («Усулнома-йи идара-йи масакин»)[17]. Законоположение состояло из 23 статей.

В статьях 2-21 были довольно подробно рассмотрены и определены механизм и меры социальной защиты неимущих и бедных первой группы. Предусматривалось создание специальных центров помощи нуждающимся в центрах областей. В тех местах, где отсутствовала городская администрация, работой центров руководили главы хукумат-и калан (ст.2). Центры создавались и в низших административных единицах (ст.3).

Укрепив свои позиции и обеспечив социально-политическую стабильность в стране, политический режим приступил к разработке и принятию новых законоположений о важнейших традиционных церемониях, обычаях и обрядах – брака, свадеб, обрезания мальчиков (хатнасури), похорон. 15 апреля 1934 года был принят «Закон об упорядочении похоронных обрядов в Афганистане» («Усулнама-йи маросим-и тазиядари») [8]. Закон состоял из преамбул и 13 статей. Целью закона была провозглашена зашита социальных интересов афганского народа и предотвращение излишних и ненужных расходов. Соболезнование выражается один раз близким покойного, и его повторение в течение трех дней считалось грехом (ст.1). Соболезнования близким покойного выражают и мужчины и женщины, независимо от возраста. Исключения делается молодым женщинам (ст.2). Запрещено ночевать в доме покойника. Только самые близкие родственники могут в течение трех суток находиться рядом с семьей покойного. Рекомендуется приготовить пищу для семьи покойного близким родственникам и соседям (ст.3). Пожертвования разрешается проводить в любое время, за пределами вышеназванных традиций (ст.4). Закон запрещал оплакивание, которое сопровождается царапаньем лица, разрыванием одежды, воплями и причитаниями и считал этих действия по нормам шариата большим грехом (ст.5.) Все расходы, связанные с похоронными обрядами, осуществляются за счет покойного. Шариат запрещает хоронить умершего в одежде. Требуется окутывать покойного в саван (кафан). Кафан изготавливается из чистого белого ситца (ст.6).

В этом направлении, 6 мая 1934 года также был принят «Закон об обрядах бракосочетания, свадебы и обрезания (хатнасури)) («Усулнама-йи марасим-и никах, аруси ва хатнасури»)[9], который имел те же цели, что и Закон об упорядочении похоронных обрядов. Законоположение предписало, что бракосочетание производится с обоюдного согласия жениха и невеста, при свидетелях и участии близких родственников с обеих сторон (ст.1). Обряд ширинихури перед заключением брака запрещен (ст. 2). Сторона жениха, в силу своих возможностей, преподносит одежду для невесты (ст.3). В день помолвки объем сладостей не должен превышать одного сира (один сир равен 7,066 кг) различных сладостей или фруктов. Жених в ночь окрашивания хной может предносить угощения по своему усмотрению. Все должны избегать лишних расходов (ст.4). Преподносить множество подарков запрещено. Родители и родственники невесты после церемония бракосочетания могут подарить невесте украшения и другие подарки (ст. 5). Контроль за исполнением закона возложен на глав и чиновников и хакимов местных хукуматов и старейшин местности. Лица, нарушившие закон, будут наказаны решением судьей начальных судов местности (ст.8).

В 1933-1938гг правительство не приняло никаких законоположений по законодательно правовому регулированию важнейших социокультурных сфер – просвещения и образования, здравоохранения, прессы, культуры, науки и искусства.

Между тем, данные сферы получили сложное и противоречивое развитие. Их правовое регулирование осуществлялось указами короля, постановлениями кабинета министров, положениями, инструкциями.

К примеру, важнейший по сути конституционный и высший юридический акты – провозглашение языка пушту в качестве единственного официального языка Афганистана было осуществлено указом Мухаммада Захир-шаха от 4 ноября 1936 года [4].

В целом, законотворчество социокультурного направления шло весьма сложным и противоречивым путем.

Таким образом, резюмируя вышеизложенное, можно сформулировать следующие выводы:

- в 1933-1938гг. **р**еализация законодательных актов финансово-экономического, торгово-коммерческого, налогового-аграрного, промышленно-производственного и инфраструктурно-технического направления осуществлялась с учетом насущных и реальных потребностей страны, в рамках политической и экономической стратегии медленной, ограниченной и консервативной модернизации Афганистана;
- законотворческая деятельность в социально-культурной сфере осуществлялась весьма осторожно и в откровенно консервативно-традиционалистском духе. Это было обусловлено многими факторами: наиважнейшим было сильное влияние традиционалистских сил – верхушки традиционной структуры пуштунов (ханов, маликов, старейшин), основной части сословия мусульманских богословов и верхушки неафганских (непуштунских) народов;
- несмотря на принятие некоторых фундаментальных законов в социокультурной сфере, правительство недостаточно занималось разработкой законоположении по законодательно правовому регулированию в сферах здравоохранения, просвещения и образования, науки и искусства. Между тем, данные сферы получили сложное и противоречивое развитие.

Рецензент:Саидов Х.С.- д.п.н., профессор РТСУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеенков П. Аграрный вопрос в Афганском Туркестане / П. Алексеенков. - М., 1933.
2. Гуревич Н.М. Афганистан. Некоторые особенности социально-экономического развития. 1919-1977 / Н.М. Гуревич. - М., 1983.
3. Зарипов Ш. Кочевники Афганистана (на рубеже XIX - XX вв.) / Ш.Зарипов. - Душанбе, 1991. -174 с.
4. Имамов Ш. История общественной мысли Афганистана во второй половине XIX -первой половине XX века / Ш. Имамов. - Москва – Душанбе, 2001. -342с.
5. Саидов Х. С. Пуштуны / Х. С. Саидов. – Душанбе, 2022. -343 с.
6. Темирханов Л. Восточные пуштуны / Л. Темирханов.- М., 1987. -156 с.
7. Усулнама-йи фуруш-и амвал-и тахвилханаха-йи давлат-йи Афганистан (Законоположение о продаже имущества государственных складов Афганистана). -Кабул,15 апреля 1934.
8. Усулнама-йи маросим-и тазиядари (Закон об упорядочении похоронных обрядов в Афганистане). Кабул, 15 апреля 1934.
9. Усулнама-йи марасим-и никах, аруси ва хатнасури (Закон об обрядах бракосочетаний, свадеб и обрезаний (хатнасури). Кабул, 6 мая 1934.
10. Усулнама-йи гумрук дар Афганистан (Закон о таможне в Афганистане). Кабул, 21 апреля 1934.
11. Усулнама-йи таврид-и рангха-йи джавхари дар Афганистан (Законоположения об импорте красочных материалов в Афганистан). Кабул, 15 января 1935.
12. Усулнама-йи такавии туджарийа дар Афганистан (Закон о кредитах на торговую деятельность». Кабул, 30 июня 1935.
13. Усулнама-йи маафият-и амвал ва багаж-и хайати диплумаси ва кансул-хаи хариджи аз гумруки Афганистан. (Законоположение об освобождении вещей и багаже иностранных дипломатических работников и консульств от таможенных пошлин в Афганистане). Кабул, 4 октября 1935.
14. Усулнама-йи нутха-йи муравиджа дар Афганистан (Законоположение о казначейских билетах (бумажных деньгах) в Афганистане). Кабул, 26 октября 1935.
15. Усулнама-йи ташвик-аи санае дар Афганистан (Закон о поощрении промышленности в Афганистане). Кабул, 9 ноября 1935.

16. Усулнама-йи истимлак бара-йи манафе-йи умуми дар Афганистан (Закон о реквизиции имуществ для общественных нужд в Афганистане). Кабул, 9 ноября 1935.
17. Усулнома-йи идара-йи масакин (Законоположение об администрациях для нуждающихся). Кабул, 9 ноября 1935.
18. Усулнама-йи табеият дар Афганистан (Закон о подданстве в Афганистане). Кабул, 7 декабря 1936 .
19. Усулнама-йи тазкира-йи табеийат (Закон об идентификационных удостоверениях подданных Афганистана). 6 сентября 1938.

АФҒОНИСТОН: ХУСУСИЯТҲОИ ТАДВИН ВА ТАТБИҚИ ҚОНУНҲО ВА САНАДҲОИ МЕЪЁРӢ-ҲУҚУҚӢ ДАР СОҲАИ ИҚТИСОДӢ ВА ИҶТИМОӢ-ФАРҲАНГИИ ҶОМЕА: МОҲИЯТ ВА МАЗМУН (СОЛҲОИ 1933-1938)

Дар мақола масъалаҳои мубрами таҳия ва татбиқи қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи Афғонистон: дар давраи аз соли 1933 то соли 1938 таҳлил карда шудаанд. Тавре таҷриба нишон медиҳад, дар ин давра татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаҳои молиявию иқтисодӣ, тиҷоратӣ, андозу кишоварзӣ, саноатӣ ва истеҳсолӣ ва инфрасохториву техникӣ бо назардошти талаботи таъхирнопазир ва воқеии кишвар, дар доираи стратегияҳои сиёсию иқтисодии навсозии суст, маҳдуд ва консервативии Афғонистон роҳандозӣ мешуд. Режими нав ба фаъолияти қонунгузорӣ дар соҳаи иҷтимоию фарҳангӣ, ки хеле эҳтиёткорона ва дар рӯҳияи ошкоро консервативӣ-анъанапарастӣ ба амал бароварда шуд, афзалият медиҳад. Бо назардошти ин раванди тасдиқи муқаррароту меъёрҳои нави ҳуқуқӣ пуршиддат буд. Ба ин чунин амри воқеӣ шаҳодат медиҳад, ки дар як муддати кӯтоҳ зиёда аз 13 қонуни асосӣ қабул карда мешавад, ки дар байни онҳо қонун дар бораи тараққӣ додани саноат дар Афғгонистонро махсус қайд кардан мумкин аст; Қонуни қарзи тиҷоратӣ; Низомнома дар бораи озод кардани ашё ва бағоҷи кормандони дипломатӣ ва консулгариҳои хориҷӣ аз пардохти боҷҳои гумрукӣ дар Афғонистон; Қонун дар бораи шаҳрвандӣ дар Афғонистон; Қонун дар бораи корти шахсияти Афғонистон; қонун дар бораи танзими маросими дафн дар Афғонистон; Қонун дар бораи ақди никоҳ, туй ва хатнасурҳо ва ғайра Мутаасифона, дар давраи хисобот аз тарафи хукумат ба масъалаи инкишоф додани меъёрҳои ҳуқуқии танзими қонунгузорӣ дар соҳаи нигаҳдории тандурустӣ, маориф ва таҳсилот, илму фарханг чандон аҳамият дода намешавад. Дар айни замон, ин соҳаҳо: рушди мураккаб ва зиддиятнок касб намудаанд. Танзими ҳуқуқии онҳо бо фармонхои подшоҳ, фармонҳои кабинети вазирон, низомномаҳо, дастурҳо сурат мегирифт.

Калидвожаҳо: танзим, дигаргуниҳои иқтисодӣ, соҳаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ, танзим, саноат, қонунгузории гумрук, низоми андоз, танзими расму оинҳо, принсипҳои шаҳрвандӣ, шаҳодатномаи шахсият

АФГАНИСТАН: ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОПОЛОЖЕНИЯ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ ОБЩЕСТВА: СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ (1933-1938ГГ.)

В статье подвергаются анализу актуальные вопросы разработки и реализации законоположений и нормативно-правовых актов в экономической и социокультурной сферах афганского общества: в период с 1933 по 1938гг. Как показывает практика, в указанный период реализация законодательных актов финансово-экономического, торгово-коммерческого, налогового-аграрного, промышленно-производственного и инфрастуктурно-технического направления осуществлялась с учетом насущных и реальных потребностей страны, в рамках политической и экономической стратегий медленной, ограниченной и консервативной модернизации Афганистана. Новый режим первостепенное внимание также уделяет законотворческой деятельности в социально-культурной сфере, которая осуществлялась весьма осторожно и в откровенно консервативно-традиционалистском духе. Ввиду этого процесс утверждения новых юридическо-правовых норм и положений проходил интенсивно. Об этом свидетельствует тот факт, что за короткое время принимается более тринадцати основополагающих законоположений, среди которых особо можно выделить Закон о поощрении промышленности в Афганистане; Закон о кредитах на торговую деятельность; Законоположение об освобождении вещей и багажа иностранных дипломатических работников и консульств от таможенных пошлин в Афганистане; Закон о подданстве в Афганистане; Закон об идентификационных удостоверениях подданных Афганистана; Закон об упорядочении похоронных обрядов в Афганистане; Закон об обрядах бракосочетаний, свадеб и обрезаний и др.К сожалению, в рассматриваемое период, правительство мало обращает внимание на разработку законоположений по законодательно-правовому регулированию в сфере – здравоохранения, просвещения и образования, науки и культуры. Между тем, данные сферах: получили сложное и противоречивое развитие. Их правовое регулирование осуществлялось указами короля, постановлениями кабинета министров, положениями, инструкциями.

Ключевые слова: законоположение, экономические преобразования, социокультурная сфера, регулирование, промышленность, таможенное право, налоговая система, упорядочение обрядов, принципов подданства, удостоверений личности

AFGHANISTAN: FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF LEGISLATION AND REGULATIONS IN THE ECONOMIC AND SOCIO-CULTURAL SPHERE OF SOCIETY: ESSENCE AND CONTENT (1933-1938)

The article analyzes topical issues of development and implementation of laws and regulations in the economic and socio-cultural spheres of Afghan society: in the period from 1933 to 1938. As practice shows, during this period, the implementation of legislative acts of the financial and economic, trade and commercial, tax and agricultural, industrial and industrial and infrastructure and technical areas was carried out taking into account the urgent and real needs of the country, within the framework of the political and economic strategies of slow, limited and conservative modernization of Afghanistan. The new regime also gives priority to legislative activity in the socio-cultural sphere, which was carried out very carefully and in an openly conservative-traditionalist spirit. In view of this, the process of approving new legal norms and regulations was intensive. This is evidenced by the fact that in a short time more than thirteen fundamental laws are being adopted, among which the law on the promotion of industry in Afghanistan can be highlighted; Trade Credit Law; Regulation on the exemption of belongings and luggage of foreign diplomatic workers and consulates from customs duties in Afghanistan; Law on nationality in Afghanistan; Afghan Identification Card Law; the Law on the Regulation of Funeral Rites in Afghanistan; Law on marriages, weddings and circumcisions, etc. Unfortunately, during the period under review, the government pays little attention to the development of legal provisions for legislative regulation in the field of healthcare, education and education, science and culture. Meanwhile, these areas: received a complex and contradictory development. Their legal regulation was carried out by decrees of the king, decrees of the cabinet of ministers, regulations, instructions.

Key words: regulation, economic transformations, socio-cultural sphere, regulation, industry, customs law, tax system, streamlining rituals, principles of citizenship, identity cards

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипов Мамадкарим Файзалиевич* –** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи С. Айнӣ, 67. E-mail: **sharipov.m.f@mail.ru.** Телефон: **918-65-06-79**

Сведение об авторе: ***Шарипов Мамадкарим Файзалиевич* –** Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица С. Айни, 67. E-mail: **sharipov.m.f@mail.ru.** Телефон: **918-65-06-79**

Information about the author: ***Sharipov Mamadkarim Fayzalievich* -** Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, senior lecturer of the Department of History of the Tajik people. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, S. Aini street, 67. E-mail: **sharipov.m.f@mail.ru.** Phone**: 918-65-06-79**

УДК:930(581)

КӮШИШҲОИ ДАСТАҶАМЪОНАИ СҲШ ВА АФҒОНИСТОН ДАР ҲАЛЛИ ИХТИЛОФОТИ АФҒОНИСТОН

Саидов Х.С., Ҳошимов С.Ҳ.
Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Масъалаи бехатарӣ дар охири асри XX ва аввали асри XXI дар садри муносибатҳои байниҳамдигарии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ қарор гирифт. Зеро фурӯпошии ИҶШС боиси норозигӣ ва низоъҳои марзӣ дар ҷумҳуриҳои навтаъсисшудаи мустақил гашт. Инчунин, идома доштани амалиётҳои низомӣ дар қаламрави Афғонистон масъалаи мазкурро бештар мубрам гардонид. Вобаста ба ин зарурати объективӣ барои муътадилсозии ваъз дар минтақа, дарёфти қарорҳои байналмилалии ҳуқуқии мутобиқ ба миён омад. Қадамҳои нахустинро дар ин самт Хитой гузошт, барои он ки дар марзҳои он бо минтақаи Осиёи Марказӣ якчанд давлатҳои нави мустақил пайдо шуданд ва ба таври назаррас харитаи геопалитикии ҷаҳонро тағйир доданд. Инчунин, барои Хитой як қатор масъалаҳои хусусияти марзӣ доштаро ба бор оварданд, ки таъсиси ниҳодҳои нав барои таъмини амнияти минтақаро тақозо мекард. Бо назардошти ин, Хитой бо ташаббуси таъсиси Созмони Ҳамкории Шанхай (дар фарқият аз НАТО) баромад, ки барои ҳифзи амният дар минтақа амри саривақтӣ ва зарурӣ арзёбӣ мегарда. Дар саммити шаҳри Уфа (2015) дурнамои СҲШ аз нав муайян гардид, ки дар madди аввал ба бештар шудани аъзоёни Созмон вобастагӣ дошт (аъзоёни СҲШ Ҳиндустон ва Покистон мешаванд). Дувум, бо қабул шудани стратегияи рушди СҲШ то соли 2025, дар он омадааст, ки дар нақша бунёди сохторе дар минтақа пешбинӣ шудааст, ки дар якҷоягӣ таъминкунанади амният мебошад. Дар алоқамандӣ бо ин сиёсати бехатарии СҲШ аз идораи мушкилоти дар Афғонистон ҷойдошта ҷудо нест, зеро яке аз масъалаҳои муҳим дар фаъолияти СҲШ таъмин намудани амният дар минтақа ва мамлакатҳои Осиёи Марказӣ мебошад. Дар марҳилаи кунунӣ оромӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ аз вазъи сиёсӣ дар Афғонистон вобастагии амиқ дорад. Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) ба масъалаи Афғонистон ҳамчун қурбонии вақт ва бенизомӣ менигарад. Дар ин бора дар оғози фаъолият Котиби генералии ин созмон Б. Нургалиев изҳори назар намуда буд, хабар медиҳад агентии иттилоотии “Казинформ”: “Мо Афғонистонро ҳамчун давлати ҳамсоя ва дӯст мешиносем, ки бо он давлатҳои СҲШ муносибатҳои зич доранд, на ҳамчун сарчашмаи таҳдиҳо, қайд намуд Котиби генералии СҲШ. – Бешубҳа он қурбонии вақт ва бенизомиест, ки қисми зиёди мамлакатҳоро фаро гирифтааст.”

27 марти соли 2009 СҲШ 3 ҳуҷҷати муҳимро оиди мубориза бо терроризм қабул кард: Деклоратсияи махсуси конфронс оиди Афғонистон зери ливои Созмони Ҳамкории Шанхай, Нақшаи амали давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкории Шанхай аз рӯйи масъалаи мубориза бо терроризм, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ва ҷиноятҳои муташаккилона, инчунин Мурочиати давлатҳои аъзои Созмони амнияти СҲШ ва Ҷумҳурии Исломии Афғонистон аз рӯйи масъалаи мубориза бо терроризм, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ва мубориза бо ҷинояткориҳои муташакилонаро қабул намуд. Дар Мурочиатномаи дар боло овардашудаи СҲШ, аз идома ёфтани кишт ва истеҳсоли маводи мухаддир, ки асоси маблағгузории фаъолиятҳои террористӣ дар Афғонистон, минтақа ва хориҷ аз он мебошад, изҳори нигаронӣ карданд.

Мо боварӣ дорем, ки яке аз вазифаҳои муҳимми имрӯзаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар мубориза бар зидди терроризм ин муҳим ва муккамал будани базаи байналмилалии ҳуқуқии он, аз он ҷумла зуд ба мувофиқа расидан ва қабули конвенсия дар бораи терроризми байналмилалӣ, инчунин сохтани пойгоҳи зиддитеррористии минтақавии

дорои ҳамаи ҳуқуқҳои байналмилалӣ мебошад. Мо ҷонибдори пурра риоя намудани резолютсияи қабулнамудаи Шурои Бехатарии СММ оид ба масъалаи терроризи байналмилалӣ мебошем. Мо даъват ба нишон додани муқобилият ба ғасби маънавии терроризм ва пурра риоя намудани резолютсияро дорем. ШБ СММ 1624 (2005), маҳв намудани ҳамаи амалҳои террористӣ новобаста аз шакл ва ҳолати сарзанӣ, инчунин даъват аз давлатҳои аъзоро дорем, ки дар асоси қонун терроризм ва даъват ба сарзании он, инчунин гурехтан аз ҷавобгарӣ барои даст доштан ба чунин кирдорро манъ ва маҳкум намоянд. Мо зарур медонем, ки гуфтушунидҳои байни миллатҳо, байни халқҳо барои мубориза бо идеологияи террористӣ бо истифода аз ҳамаи имкониятҳо, ҳамкорӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ дар якҷоягӣ бо пешвоёни дин, ВАО, соҳибкорон ва кормандони соҳаи маориф роҳандозӣ шаванд. Мо инро тасдиқ мекунем ва дар оянда нияти фаъолона иштирок кардан дар корҳои Гурӯҳ оиди коркарди чораҳои молиявӣ барои бастани роҳҳои дарёфти пул ва маблағгузориҳои терроризмро (ФАТФ) дорем. Гурӯҳи Аврупоӣ барои зарба задан ва легализатсияи даромадҳои бо роҳи ҷинояткорӣ бадастомада ва маблағгузориҳои терроризм (ЕАГ), бахусус бо мақсади мубориза ба воридшавии маблағҳои зиёди аз фурӯши ғайриқонунии моддаҳои нашъаовар ва перекурсорҳо бадастомада кор мекунад ва дар оянда чунин амалҳо дар фаъолияти мустақилонаи ЕАГ ва ФАТФ бояд дида шаванд.

Муҳаққиқ А.Волков чунин менависад: “ Дар ҳозира СҲШ фаъолияти давлатҳои минтақаро оиди мубориза бо терроризм, экстремизми динӣ ва сепаратизм, инчунин аз чунин таҳдидҳои ғайрирасмии замони ҳозира, ба мисли қочоқи маводи мухаддир, муҳоҷирати ғайриқонунӣ, фурӯши силоҳ, ҷинояткориҳои муташаккилона ва дигар таҳдидҳо самаранок истифода мебарад. Бар замми ҳамаи ин, бо пурзӯршавии глобализатсия ва аз ҳамдигар вобаста будани равандҳои иқтисодӣ дар минтақи Осиёи Марказӣ боз зарурияти дарёфти роҳҳои самараноки интегратсия байналмилалӣ ба миён меояд”.

Дар ҳалли мушкилоти Афғонистон набояд танҳо амалан ба ҷой доштани масоили мураккаби геополитикӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуд, балки вазъи дохилии ин кишварро низ мадди назар қарор дод. Бояд гуфт, ки дар амал Афғонистон ба якчанд қисмҳо тақсим шудааст. Ба қисмати ҷанубии кишвар таъсирашро бештар Покистон мерасонад. Эрон то ба имрӯз вилоятҳои ғарбиро назорат мекунад. Дар қисмати шимолӣ тоҷикон ва ӯзбекон ҳукмронанд ва ба воридшавии пуштуҳо монеа эҷод мекунанд. Маркази Афғонистонро талош мекунад, ки қувваҳои ҳукуматӣ зери назорат бигиранд. Дар Муроҷиати давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкории Шанхай ва Ҷумҳурии Исломии Афғонистон оиди масъалаҳои мубориза бо терроризм, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ва ҷинояткориҳои муташаккил ба ин нуктаҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст.

Дар ин давра ба қисматҳои шимолу шарқии Афғонистон таваҷҷуҳи Хитой ва Ҳиндустон бештар шудааст, зеро дар ин минтақаҳо асосан сарчашмаҳои таҳдид ҷой гирифтаанд, ба мисли базаҳои омодасозии гурӯҳҳои экстремистӣ. Набояд фаромӯш кард, ки теъдоди зиёд ва расман аз ҷиҳати сиёсӣ бузургтарин дар Афғонистон ҷамъияти пуштуҳо мебошад ва онҳо такя ба Покистон доранд, ки қисман онҳоро бо Эрон ва ба ҳамсояҳои шимолӣ мепайвандад. Новобаста ба ҳамаи ин, давлатҳои бузург ва ҳамсояҳои шимолӣ, дар навбати худ, аз ҷонибдорони худ дар Афғонистон пуштибонӣ мекунанд: Россия ва Тоҷикистон аз афғонҳои тоҷик, Ӯзбекистон аз афғонҳои ӯзбек ва Эрон аз хоразмиҳо, ки ин ҷудошавии миллатҳоро дар Афғонистон пурзӯр мекунад ва ваҳдати онҳоро дар дохили кишвар дар оянда ғайриимкон мекунад. Тарзи ҳамкорӣ бо ҳамсояҳои шимолии Афғонистон дар доираи ҳамкориҳои иқтисодӣ маҳдуд мешавад. Дар доираи сиёсӣ барои наздик шудан ва расидан ба ҳамгироӣ шароит фароҳам оварда нашудааст. Мамлакатро аз ҳамсояҳои шимол монеаҳои мушахасси ақидаҳои сиёсӣ ва психологӣ ҷудо мекунад. Афғонистон ва давлатҳои нави Осиёи Марказӣ дар таъсиррасониҳои давлатҳои бузург қарор

доранд: аз як ҷониб ИМА ва аз дигар тараф Россия. Аз ин лиҳоз ба сиёсати Афғонистон қувва ва сиёсати ду давлати бузург таъсири мутақобила мерасонанд. Новобаста аз он ки дар дохили Афғонистон дар доираҳои сиёсӣ кӯшиши ҳамгирой "бо давлатҳои нав" ва Осиёи Марказӣ вуҷуд дорад, таъсири худро дар ин мамлакат Эрон ва Покистон гузошта, инчунин чунин имкониятро давлатҳои Россия, Тоҷикистон, Ӯзбекистон ва Ҳиндустон доро ҳастанд. Боз се давлати дорои яроқи ҳастаӣ – Хитой, Ҳиндустон ва Покистон бо ин мамлакати ноором ҳаммарзанд.

Бахусус метавон мавқеи Эрон ва ИМА-ро дар кори танзими масъалаҳои Афғонистон зикр намуд. Ҳамкориҳои Эрон ва ИМА дар амалётҳо бар зидди "Толибон" дар охири соли 2001 натиҷаи мусбӣ доданд.

Эрон нияти ИМА-ро барои гузаронидани амалиёти зиддитеррористӣ дар Афғонистон дастгирӣ кард ва ба ИМА ҳамкорӣ дар сарнагун сохтани давлати "Толибон" ва аз байн бурдани "Ал-Қоида"-ро дар қаламрави Афғонистон пешниҳод намуд. Барои ба "Толибон" ва "Ал-Қоида" зарба задан амрикоиҳо ҷониби Эронро вазифадор карданд, то ки ба онҳо аз мавқеи ҷойгиршавии низомиёни онҳо иттилоъ бидиҳанд. Агар аз боби ҳолати воқеӣ дар Афғонистон сухан равад, мутаассифона, аз нав даргириҳоро "Толибон" шуруъ карданд, қочоқи маводи мухаддир муқаррарӣ гардид, ҳаракатҳои ҷудоихоҳӣ дар дохили кишвар афзуданд, масъалаи пуштуҳо, инчунин масъалаи марзӣ байни Покистону Афғонистон ҳалношуда боқӣ монд. Ҷанг дар тамоми қаламрави Афғонистон шуруъ шуд ва қӯшунҳои коалитсияи ИМА ва НАТО қудрати дар мамлакат барпо намудани сулҳро надоштанд. Муайян гардид, ки сулҳро тариқи ҷанг барқарор кардан имкон надорад. Идома ёфтани роҳи ҳалли масъалаи Афғонистон бо роҳи низомӣ ба як натиҷа оварда расонид: низоъ дар минтақа фарох, амиқ ва шадид гардид. Ҳукумати ҳозираи Афғонистон ҳатто бо ёрии Амрико ва НАТО наметавонад ин вазъияти шадиди дар мамлакат сарзадаро ором созанд. Метавон бештар далелҳо пеш овард, ки амалиёти зиддитеррористии ИМА пайомадҳои зиёди нохушеро ба бор овард. Дар муддати гузаронидани ин амалиётҳо гурӯҳҳои террористӣ ва экстремистӣ, ҷинояткории муташаккилона, фурӯши силоҳ, қочоқи маводи мухаддир, муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва дигар таҳдидҳои бехатарӣ ҳам барои Афғонистон ва ҳам барои тамоми ҷаҳон бештар гардид. Вазъи мазкур давлатҳои ҳамсояи Афғонисторо низ ба ташвиш меорад, зеро барои онҳо оромии Афғонистон хело зарур аст.

Вобаста ба вазъи Афғонистон дар доираи СММ бо мақсади сулҳофарӣ гурӯҳ аз рӯйи формулаи "7 + 5" ташкил шуд, ки ба он мамлакатҳои ҳаммарзи Афғонистон, инчунин давлатҳои Россия, ИМА, инчунин созмонҳои НАТО, СҲШ ва СПАД ҳамроҳ шуданд. Гумон меравад, ки қабули чунин гурӯҳи ҳамкорӣ "7 + 5" рақобати Ҳинду Покистон дар Афғонистон ҳам идома меёбад, ин метавонад бе ин ҳам вазъи ногувори ҷойдошта дар минтақаро гаронтар намояд. Дар чунин ҳолат СҲШ метавонад мавқеъҳоро ба ҳам наздик карда, вазъи тезутунди баамаломадаро дар муносибатҳои байналхалқӣ дар минтақа паст намояд. Муътадил намудани вазъ байни Ҳиндустону Покистон барои таъмини бехатарӣ дар минтақа вобаста аз он аст, ки ҳарду мамлакат аъзои СҲШ буда, онҳо уҳдадоранд, ки низои дар марз баамаломадаро бо роҳи осоишта ҳаллу фасл намоянд. Бештари давлатҳои формати "7 + 5", ки таъсиргузор дар Афғонистон мебошанд, ё аъзо ва ё назораткунанда дар як қатор созмонҳои минтақавии байналхалқӣ, ба мисли НАТО, СҲШ, СПАД, ЕАЭС мебошанд. Бахусус, метавон дар базаи созмонҳои минтақавӣ, ки таъсири низои Афғонистонро бештар дарк мекунанд ва дар ҳақиқат бо роҳи сулҳ ҳал шудани масъалаҳоро мехоҳанд, раванди танзими сулҳи Афғонисторо амалӣ намуд. Дар ҳозира талошҳо барои бо роҳи сулҳ ҳал намудани масъалаҳои Афғонистон бо назардошти асли геополитикии кишварҳо дар доираи равобити гурӯҳҳои Афғонистонии СҲШ, ки зарурати қабули чораҳои приметивиро барои амалисозии дархостҳои давлатҳои Осиёи Марказиро дарк мекунанд, ба назар мерасад. Вазъи мураккаби низомию сиёсӣ дар Афғонистон яке аз монеаҳои асосӣ дар роҳи

ҳамгироии минтақавӣ ва амалисозии дархостҳои якҷояи давлатҳои Осиёи Марказӣ вобаста ба таъмини ин давлатҳо бо рафтуомади нақлиётии алтернативӣ ва ё ҳамдигарро пуркунанда мебошад. Хуб аст, ки дар чунин вазъият гурӯҳи алоқаманди СҲШ – Афғонистон мавҷуд аст ва барои идораи талоши ҳамаи тарафҳо дар раванди сулҳи Афғонистон формати ҳамкориҳои ҳамаҷониба зарурат дорад. Хатарҳои анъанавие, ки аз замини Афғонистон бармехезанд, ба мисли терроризм, экстремизми динӣ ва қочоқи маводи мухаддир барои давлаҳои ҳамсоя (онҳо аъзои СПАД буда, дар минтақаи ҷавобгарии бештар доштаи созмон ҷойгиранд) хислати таҳдидӣ доранд, ки ҳамкориҳо байни НАТО ва СПАД-ро фаъол мегардонанд. Дар ин ҷо ҳамкориҳои дуҷонибаи созмонҳо мураккаб мешаванд, зеро масъалаҳои зиёди ҳалношуда, ба мисли муносибатҳои дуҷониба ва дар мадди аввал хоҳиш надоштани НАТО дар ҳамкориҳо бо ОДКБ дар ором намудани ваъз дар Афғонистон, ҷой доранд. Барои ин мебояд механизми идоракунии равандро бо роҳи сулҳомез, инчунин ҳамкориҳои зич дар байни НАТО- СҲШ- СПАД- барои ҳалли масъалаи Афғонистон ва таъмини бехатарӣ дар минтақа ба роҳ монд. Барои ин зарур аст, ки гуфтушунидҳои СҲШ – Афғонистон, маслиҳатҳои СҲШ – НАТО, СҲШ – ИМА-ро самаранок ба роҳ монд. Асос барои фаъол намудани ҳамкориҳои минтақавӣ, метавонанд манфиатҳои умум бошанд, ба мисли мубориза бо сохторҳои террористии исломӣ, ҷинояткориҳои муташаккилона ва фурӯши маводи мухаддир, инчунин манфиатҳои умум барои рушди Афғонистон. Шароити фавран тарҳрезӣ намудани барномаи мутаъдилсозии ваъз дар Афғонистонро, дар якҷоягӣ бо иштирокчиёни гуфтугӯҳои афғонистонӣ бояд коркард намуд, бо назардошти он, ки бисёре аз лоиҳаҳои рушди СҲШ аз муътадил будани вазъият дар минтақа ва ҳалли масъалаҳои Афғонистон вобастагӣ доранд. Беҳтарин шароит барои идораи ваъз дар Афғонистон дар ҳамбастагӣ бо шароитҳои доштаи ҳамсояҳои Афғонистон аъзоёни СҲШ: Тоҷикистон ва Ӯзбекистон, ки таъсири зиёде ба қисмати шимолии Афғонистонро доранд ва инчунин мамлакатҳои назоратчии СҲШ мебошанд. Аллакай Тоҷикистон бо Афғонистон равобити иқдисодиро ба роҳ мондаву дар нақша амалисозии як қатор лоиҳаҳоро, ки метавонанд боиси рушди ин кишвар шаванд, пешбинӣ кардааст. Сохтмони хатти роҳи оҳани Туркманистон - Афғонистон (Мазори Шариф) – Тоҷикистон; лӯлаи газӣ дар ин самт; тезонидани бунёди лоиҳаи энргетикии CASA – 1000; Роғун - Мазори Шариф - Ҳирот- Машҳад, ки метавонанд шабакаҳои барқии Қирғизистон, Тоҷикистон, Афғонистон ва Покистонро бипайванданд.

Ин ҳама лоиҳаҳои аз ҷониби Тоҷикистон пешниҳодшуда ба таври ҷиддӣ имкони рушди қисмати шимоли Афғонистонро фароҳам оварда, инчунин имкони ҳамкориҳои байниминтақавӣ ва таъмини амниятро фароҳам месозанд. Ба ғайр аз ин, нақшаи рушди алтернативии рафтуомад ва барқарорсозии муҳиммоти геополитикӣ дар Осиёи Марказиро метавон мавриди музокира қарор дод. Лоиҳаи Роҳрави Вахон метавонад давлатҳои зеринро, ба мисли Тоҷикистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон ва Хитойро бо ҳам бипайвандад. Мумкин аст, ки ин лоиҳа дар доираи СҲШ мавриди муҳокима қарор гирифта, амалӣ шавад. Покистон ва Эрон (дар кадом шакле, ки набошанд) аъзоёни СҲШ мебошанд ва аз ҳама ҷиҳат таърихан зич бо Афғонистон иртибот доранд ва метавонанд дар ҳалли мушкилоти ин кишвар таъсиргузор бошанд. Покистон ва Афғонистон бо гурӯҳҳои миллӣ, динӣ, сиёсӣ ва гурӯҳҳои низомӣ ҳамкории зич доранд ва ин далели он аст, ки онҳо дар мамлакати ояндаи стратегӣ дошта нақши муҳимро мебозанд.

Бо иваз шудани ваъз дар Афғонистон Эрон ва Покистон мавқеи худро дар рушди иқтисодиёт пурзӯр намуданд, новобаста аз он ки таъсири қисме аз гурӯҳҳои низомию сиёсӣ дар Афғонистон ҷой дорад. Аз аввалҳои барқарорсозии “баъдитолибонӣ”-и Афғонистон, Эрон дар ин кишвар ҷойгоҳи муҳимеро дар рушди иқтисодиёти кишвар ишғол намуд. Новобаста аз он ки дигар мамлакатҳои хориҷии донор, ба мисли ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Ҷопон дар бунёди роҳҳо, алоқа расонидани ёрии башардӯстона даст доштанд, Эрон таҷҳизотҳои заруриро барои

соҳаҳои муҳимми кишвар, бахусус барои рушди кишоварзӣ ва соҳаи энергетика равона намуд. Яке аз самтҳои муҳимми ҳамкориҳои Эрону Афғонистон ёрӣ расонидан ба барқарорсозии роҳҳо буд. Ҳамкориҳои Эрон ва Афғонистон, пеш аз ҳама, ба вилоятҳои ғарбии кишвар буд, ки дар давраҳои гуногуни таърих дар ҳайати давлати Эрон будаанд. Дар рӯйхати давлатҳои сармоягузори иқтисоди Афғонистон дар солҳои ахир, Эрон дар панҷгонаи аввал меистад. Айни ҳол бошад, Эрон яке аз давлатҳои ҳамкори асосии Афғонистон дар ҷодаи тиҷорат буда, ба таври назаррас аз Покистон пеш гузаштааст. Рӯшан аст, ки равнақ ёфтани ҳамкориҳои иқтисодӣ байни Эрону Покистон бо Афғонистон дар оянда имкони дахолат ба раванди корҳои дохилӣ ва берунии сиёсии ин кишварро медиҳад.

Оромиро дар Афғонистон танҳо бо роҳи гуфтушунид ва ба мувофиқарасӣ, инчунин таъсир расонидан ба рушди иқтисодии ин кишвар метавон дарёфт. Ба ақидаи коршиноси тоҷик Х. Холиқназаров, ИМА мебояд фаъолона мамлакатҳои ҳаммарзи Афғонистонро ба раванди гуфтушунидҳо дар роҳи танзими муноқишаи афғонӣ ҷалб намояд, ки дар раванди онҳо шояд мувофиқа оиди баровардани қӯшунҳои низомии коалитсионӣ аз Афғонистон (баъди пурра бесилоҳгардонии "Толибон" ва " Ал –Қоида") ба имзо расад. Илова бар ин, коршинос тавсия медиҳад, ки ба Афғонистон мушоҳидони низомӣ аз чунин мамлакатҳо, ба мисли Хитой, Ҳиндустон, Покистон, Эрон, Тоҷикистон, Ӯзбекистон ва Туркменистон фиристода шаванд.

Чуноне ки маълум аст, афғонҳо ҳамчун миллати ягонаи шаҳрвандӣ ташаккул наёфтаанд, вале муборизаи сиёсӣ дар Афғонистон аз мухолифатҳои байниминтақавӣ, кавмӣ, мазҳабӣ (суннӣ ва шиа) ва норозигиҳои дохилӣ ҷудо нест. Аз нигоҳи сарвари қаблӣ – мушовири президенти ҶИА оиди кор бо қабилаҳо В. Сабоун, "таъсири бузургони қабилаҳо, расму оини гурӯҳҳои этникӣ, ҳолатҳои ҳамкорӣ, аз давраҳои ҷиҳоди муштарак, бародарӣ, маданияти миллӣ, вобастагии динии мардум омилҳое мебошанд, ки ба онҳо метавон дар ҳамкорӣ ба хотири барқарорсозии сулҳ дар кишвар ноил шуд. Муҳим аст, ки бо истифода аз тамоми самтҳо гуфтушунидро бо истифода аз таъсири бузургони қабилаҳо, шахсони шинохта дар ҷиҳод, баррасии бародарӣ ва ягонагии миллат, ҳаракатҳои сулҳҷӯёнаи мардумони ҳамаи гӯшаю канори кишвар, ки дар он ҷойҳо сулҳ ва оромиро ҷанг таҳдид мекунад ва халқ тарафдори иштирок дар чунин равандҳо мебошанд, шуруъ намуд. Оштии байни афғонҳо, ки дар асоси бунёди миллӣ ва барқарории бехатарӣ эҳё мешавад, на танҳо роҳро барои ҷониби барқарорсозӣ ва бунёдкорӣ дар Афғонистон мекушояд, инчунин бехатарии миллиро таъмин мекунад ва метавонад шароити хуберо барои рушди муносибатҳои тиҷоратӣ, иқтисодӣ байни давлатҳои ҳамсояи Афғонистон дар шарқу шимол фароҳам созад".

Ташкили гуфтушуниди дохили афғонистонӣ метавонад такя ба амсоли дар дохили Афғонистон - сиёсати оштии миллии нимаи дуюми соли 1980 такя намояд ва ё аз мисоли музокироти байни тоҷикон дар солҳои 1990-ум бо иштироки Эрон ва Россия истифода намояд. Дар ҳудуди Афғонистон афзоиш додани ҳузури низомиёни мамлакатҳои НАТО ба хубӣ анҷом намеёбад. Минтақаи таъсири "Толибон" беш аз 50%-ро ташкил медиҳад. Иштирокчиёни формати ҳамкориҳои "5+7" метавонанд дар барқарорсозии сохтори демократӣ, ҳуқуқӣ ва сохти қавии идораи давлат мусоидат намоянд. Шояд, барои беҳтар идора намудани давлат дар Афғонистон таъсиси ноҳияҳои худмухтор ва ба Афғонистон додани статуси давлати бетараф беҳтар бошад. Таъсиси худмухторӣ ба таври максималӣ ба қисме аз гурӯҳҳои этникии кишвар баҳри муътадил сохтани вазъи сиёсӣ дар ноҳияҳои шимолии Афғонистон, то ҷое ҷавобгӯйи талабҳои геополитикии ҳамсояҳои Афғонистон ҳам дар ғарб ва ҳам дар шимол, инчунин давлати Россия мебошад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ ҷонибдори бунёди давлати пурқувват ва озоди Афғонистон ҳастанд. Яке аз масъалаҳои калидӣ барқарорсозии пурраи геополитикии Осиёи Марказӣ мебошад. Агар дар солҳои 90-уми асри гузашта сохтори якҷоясозии давлатҳо танҳо давлатҳои минтақаи

пасошуравиро дар бар мегирифт, ҳамакнун дарк мешавад, ки бештар ба мустаҳкамсозии муҳиммияти геополитикии Осиёи Марказӣ талош карда мешавад, ба монанди СҲШ, ки ба сифати аъзо ва мушоҳидон ба худ ҳамаи давлатҳои минтақаро ҷалб кардааст. Дар ҳалқаҳои коршиносии Осиёи Марказӣ чунин фаҳмиш вуҷуд дорад, ки барои амалисозии арзишҳои миллии "давлати нав" мебояд дар доираҳои ташкилотҳои нави интегратсионӣ, ки пас аз фурӯпошии ИҶШС таъсис шудаанд, ҳамкорӣ намуд, ба мисли Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё (ЕАЭС), ки ба он чунин мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, ба мисли Қазоқистон, Қирғизистон аъзо буда, дарояндаи наздик шомил шудани Тоҷикистон дар назар аст.

Дар охирҳои соли 2008 як гурӯҳи коршиносони Россия (Ю. Крупнов, А. Дреникян, И. Батиршин, Б Крупнов, С. Малентев) таҳти роҳбарии раиси шурои мушоҳидони Пажуҳишгоҳи демографӣ, муҳоҷират ва рушди минтақавӣ Ю. В. Крупнов консепсияи геопаҳнои нави Шарқи Миёнаро пешниҳод намуданд, ки дар он бунёди ягона ва пурраи геоиқтисодӣ ва фазои фарҳангӣ нишон дода шуда буд. Чунин пешниҳод шудааст: "Аз майдони ҳарбӣ ва бархӯрдҳои геополитикӣ ва ҳамчун як дастгоҳ истифода шудан ба манфиати қисме аз давлатҳо, ин минтақаҳои хурдро мебояд ба ҳолати ягона маркази аврупоии дорои бозори умумӣ ва майдони гуфтушунидҳои тамаддуни таърихидоштаи мардум ... Асоси ягонаи фазои иқтисодӣ мебояд инфраструктураи умумии барқӣ, обёрӣ ва таъмини об, идораи нақлиёт ва ҳаракат дар роҳҳо, таъмини шуғл шавад."

Ба ақидаи муаллифони консепсия якҷояшавии мамлакатҳои Нави Шарқи Миёна дар ин минтақаи хурди навсохт, масъалаҳои муҳимеро ҳал месозанд: роҳ ба сӯйи сулҳу ваҳдат аз кадом мавқеъро ишғол намудани Россия вобастагӣ дорад ва дар мадди аввал ин барқарории Афғонистон ба сифати давлати ягона, мустақил ва иқтисодиёти босамар дошта, ки на танҳо дар он интиқоли маводи мухаддир ва терроризм қатъ мешавад, балки ба давлати муқаррарии дорои истеҳсолот ва пешрафта табдил меёбад; дувум бехатарии қавии савдо ва оромӣ дар минтақа. Дар ҳақиқат, муътадилии ваъз дар Афғонистон ҷавогӯ ба талаботи ҳамаи давлатҳои Осиёи Марказӣ мебошад, зеро амалишавии бештари лоиҳаҳои ҳаётан муҳим дар минтақа ба ҳалли масъалаҳои дар Афғонистон ҷойдошта иртибот дорад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ ба таъсиси давлати мустақил ва пурқудрати Афғонистон манфиатдор ҳастанд. Афғонистон ҳамчун давлати мушоҳидачӣ дар СҲШ, дар пояи ташкилоти масъул қарор дорад. Илова бар ин, пешниҳод шуда, ки дар Кобул таҳти роҳбарии СММ конфронси байналмилалӣ зери унвони "Сулҳ ва шукуфоӣ дар Афғонистон" даъват карда шавад. Аз нигоҳи коршиносон конференсия мебояд нақшаи барқарори сулҳ дар Афғонистон ва рушдиояндаи он, инчунин масъалаи сохти сиёсии Афғонистонро баррасӣ намуда, нақшаҳои мукаммали рушди Афғонистонро, ки аз ҷониби коршиносони СҲШ коркард шудаанд, бипазиранд.

СҲШ метавонад ташаббускор ва кафил дар раванди гуфушунидҳои байниафғонӣ бошад. Танҳо ҳамкориҳои дастаҷамъонаи ҳамаи мамлакатҳои ба ҳалли масъалаҳои дар Афғонистон мароқдошта метавонанд "гиреҳи афғониро" кушоянд ва оромиро дар минтақаҳои Осиёи Марказӣ таъмин намоянд.

Давлатҳои аъзои СҲШ шароити ташкил ва таъсиси маркази минтақавии мубориза зидди маводҳои нашъаовар, таъсис додани маркази таълимии махсусгардонидашудаи СҲШ барои тайёр намудани мутахассисони соҳавӣ барои давлатҳои аъзо ва давлатҳои назоратчӣ дар назди СҲШ-ро, ки мақсадашон пешгирии гардиши ғайриқонунии моддаҳои нашъаовар, психотропӣ ва перекурсорҳо мебошад, меомӯзанд.

Давлатҳои аъзои СҲШ тамоми чораҳоро меандешанд, ки аз шароити доштаи давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ба сифати маркази иттилоотии мубориза бар зидди маводҳои нашъаовар, психотропӣ ва перекурсорҳо, инчунин дар ҳамкорӣ бо давлатҳои назоратчӣ дар назди СҲШ, Афғонистону Туркманистон, дар самти мубориза бар зидди моддаҳои нашъаовар, барои таъсиси "камарбанди зидди

моддаҳои нашъаовар ва маблағгузории бехатар" истифода намоянд. Ба ҳалли чунин масъалаҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст, ба мисли мукаммал сохтани механизмҳои ҳамкорӣ дар байни идораҳои давлатҳои аъзои СҲШ ва Афғонистон дар мубориза бо ҷинояткориҳои муташаккилонаи наздимарзӣ, таъминоти моддию техникӣ ва таълимию методии ташкилотҳои масъули давлатҳои аъзои СҲШ ва Афғонистон дар доираи назорат аз болои гардиши моддаҳои нашъаовар; дар оянда рибоҷу равнақ додани ҳамкориҳои мутақобила байни Созмони Ҳамкории Шанхай ва Созмони Паймони Амнияти Дастаҷамъӣ (СПАД) дар доираи мубориза бар зидди моддаҳои нашъаовар. Яке аз вазифаҳои масъулятнок дар асоси Меморандуми амалкунанда оиди ҳамдигарфаҳмии байни котиботи СҲШ ва СПАД, бо мақсади васеъ намудани мавқеи таъсиргузории қувваҳои байналмилалӣ дар Афғонистон дар доираи мубориза бар зидди истеҳсол ва кочоқи моддаҳои нашъаовари афғонӣ, аз болои моддаҳои кимёвӣ, ки барои истеҳсол ва истифодаи моддаҳои нашъаовар равона мешаванд, назоратро пурзӯр кардан маҳсуб ёфта, СҲШ ва СПАД тамоми қудраташонро барои пешгирии воридшавии ғайриқонунии перекурсорҳо ба Афғонистон, дар ҳамкорӣ бо давлатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ равона менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Афганистан, ШОС, безопасность и геополитика Центральной Евразии: отчет о работе международ. конф. Иссык-Куль, 10–12 июня 2008 г. - Бишкек, 2008. - С.11. 134
2. Волков А. Мировой финансовый кризис проверяет ШОС на прочность. / А.Волков. / Факты. - № 1 (37) январь-февраль 2009. 131
3. Коргун В. Г. Афганистан и проблемы интеграции Центральной Азии / В.Г. Коргун. / Россия и Центральная Азия в условиях геополитической трансформации: внешнеполитическое измерение: материалы междунар. конф. - Душанбе, 2007. - С. 47.
4. Князев А. А. Американский тупик в Афганистане, ШОС и значение стран-наблюдателей: поиск новых парадигм / А.А.Князев. / ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран наблюдателей и стран-соседей : материалы междунар. конф. - М., 2009. - С. 130–131. 132
5. Муроҷиатномаи давлатҳои аъзои Созмони Ҳамкории Шанхай ва Ҷумҳурии Исломии Афғонистон аз рӯйи масъалаи мубориза бар зидди терроризм, гардиши маводи мухаддир ва ҷиноятҳои муташаккилона. [Манбаи электронӣ]. Реҷаи дастрасӣ: http://www.sectsco.org/RU/show.asp?id=181 (129).
6. Майтдинова Г. М. Модели интеграции государств Центральной Азии: за и против. / Г.М.Майтдинова. / Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии. Сравнительный анализ, возможности и перспективы : материалы междунар. конф. - Бишкек, 2007. - С. 124. 139
7. Майтдинова Г. М. Геополитические концепции «Новый Средний Восток» и «Большая Центральная Азия»: анализ, возможности, механизмы. / Г.М.Майтдинова. / Проблема безопасности государств Среднего Востока в условиях мирового кризиса : материалы междунар. конф. - Душанбе, 2009. - С. 72–78. 141
8. Столповский О. А. Потенциал влияния Ирана на развитие ситуации в Афганистане. / О.А.Столповский. / ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран-наблюдателей и стран-соседей. - М., 2009. - С.125 137.
9. Сабоун В . Афганистану нужен переговорный процесс. / В.Сабоун. / Афганистан, ШОС, безопасность и геополитика Центральной Евразии. - Бишкек, 2008. - С.217-219. 138
10. Майтдинова Г. М. Модели интеграции государств Центральной Азии: за и против. / Г.М.Майтдинова. / Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии. Сравнительный анализ, возможности и перспективы : материалы междунар. конф. - Бишкек, 2007. - С. 124. 139
11. Майтдинова Г. М. Геополитические концепции «Новый Средний Восток» и «Большая Центральная Азия»: анализ, возможности, механизмы. / Г.М.Майтдинова. / Проблема безопасности государств Среднего Востока в условиях мирового кризиса : материалы междунар. конф. - Душанбе, 2009. - С. 72–78. 141

КӮШИШҲОИ ДАСТАҶАМЪОНАИ СҲШ ВА АФҒОНИСТОН ДАР ҲАЛЛИ ИХТИЛОФОТИ АФҒОНИСТОН

Масъалаи бехатарӣ дар охири асри XX ва аввали асри XXI дар садри муносибатҳои байниҳамдигарии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ қарор гирифт. Зеро фурӯпошии ИҶШС боиси норозигӣ ва низоъҳои марзӣ дар ҷумҳуриҳои навтаъсисшудаи мустақил гашт. Инчунин, идома доштани амалиётҳои низомӣ дар қаламрави Афғонистон масъалаи мазкурро бештар мубрам гардонид. Вобаста ба ин зарурати объективӣ барои муътадилсозии вазъ дар минтақа, дарёфти қарорҳои байналмилалии ҳуқуқии мутобиқ ба миён омад. Қадамҳои нахустинро дар ин самт Хитой гузошт, барои он ки дар марзҳои он бо минтақаи Осиёи Марказӣ якчанд давлатҳои нави мустақил

пайдо шуданд ва ба таври назаррас харитаи геопалитикии ҷаҳонро тағйир доданд. Инчунин, барои Хитой як қатор масъалаҳои хусусияти марзӣ доштаро ба бор оварданд, ки таъсиси ниҳодҳои нав барои таъмини амнияти минтақаро тақозо мекард. Бо назардошти ин, Хитой бо ташаббуси таъсиси Созмони Ҳамкории Шанхай (дар фарқият аз НАТО) баромад, ки барои ҳифзи амният дар минтақа амри саривақтӣ ва зарурӣ арзёбӣ мегардад. Мо боварӣ дорем, ки яке аз вазифаҳои муҳимми имрӯзаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар мубориза бар зидди терроризм ин муҳим ва муккамал будани базаи байналмилалии ҳуқуқии он, аз он ҷумла зуд ба мувофиқа расидан ва қабули конвенсия дар бораи терроризми байналмилалӣ, инчунин сохтани пойгоҳи зиддитеррористии минтақавии дорои ҳамаи ҳуқуқҳои байналмилалӣ мебошад. Мо ҷонибдори пурра риоя намудани резолютсияи қабулнамудаи Шурои Бехатарии СММ оид ба масъалаи терроризи байналмилалӣ мебошем.

Калидвожаҳо: муносибатҳои байниҳамдигарии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, ихтилофоти Афонистон, дурнамои СҲШ, стратегияи рушди СҲШ, ҳалли ихтилофоти Афғонистон.

СОВМЕСТНЫЕ УСИЛИЯ ШОС И АФГАНИСТАНА В РАЗРЕШЕНИИ АФГАНСКОГО КОНФЛИКТА

В конце XX и начале XXI веков вопрос безопасности стоял во главе взаимных отношений между странами Центральной Азии. Потому что распад Советского Союза вызвал недовольство и пограничные конфликты в новообразованных независимых республиках. Также актуализировало этот вопрос продолжение боевых действий на территории Афганистана. В связи с этой объективной необходимостью стабилизации региона возник поиск соответствующих международно-правовых решений. Первые шаги в этом направлении сделал Китай, поскольку на его границах с центральноазиатским регионом появилось несколько новых независимых государств, существенно изменивших геополитическую карту мира. Также они вызвали ряд вопросов пограничного характера для Китая, что потребовало создания новых институтов для обеспечения безопасности региона. Принимая это во внимание, Китай выступил с инициативой создания Шанхайской организации сотрудничества (в отличие от НАТО), что является своевременной и необходимой оценкой для защиты безопасности в регионе. Считаем, что одной из важнейших задач мирового сообщества сегодня в борьбе с терроризмом является важность и совершенствование его международно-правовой базы, в том числе скорейшее согласование и принятие конвенции о международном терроризме, а также создание региональная антитеррористическая база со всеми правами.международная. Поддерживаем полное выполнение резолюции, принятой Советом Безопасности ООН по проблеме международного терроризма.

Ключевые слова: взаимоотношения стран Центральной Азии, конфликты в Афганистане, перспективы ССР, стратегия развития ССР, решение конфликтов в Афганистане.

JOINT EFFORTS OF THE SCO AND AFGHANISTAN IN RESOLVING THE AFGHAN CONFLICT

At the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, the issue of security was at the head of mutual relations between the countries of Central Asia. Because the collapse of the Soviet Union caused discontent and border conflicts in the newly formed independent republics. The continuation of hostilities on the territory of Afghanistan also actualized this issue. In connection with this objective need to stabilize the region, a search for appropriate international legal solutions arose. China made the first steps in this direction, as several new independent states appeared on its borders with the Central Asian region, which significantly changed the geopolitical map of the world. They also raised a number of border issues for China, which required the creation of new institutions to ensure the security of the region. Taking this into account, China has taken the initiative to establish the Shanghai Cooperation Organization (as opposed to NATO), which is a timely and necessary assessment to protect security in the region. We believe that one of the most important tasks of the world community today in the fight against terrorism is the importance and improvement of its international legal framework, including the speedy negotiation and adoption of a convention on international terrorism, as well as the creation of a regional anti-terrorist base with all international rights. We support the full implementation of the resolution adopted by the UN Security Council on the problem of international terrorism.

Key words: relations between the countries of Central Asia, conflicts in Afghanistan, prospects for the Soviet Socialist Republic, development strategy for the Soviet Socialist Republic, conflict resolution in Afghanistan.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Саидов Ҳомид Саидович*** - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, профессори кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ ва дипломатия. **Суроға:** 734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М. Турсунзода, 30. E-mail: homid-saidov@mail.ru

Ҳошимов Сафиуллоҳ Ҳадятуллоевич – Донишгоҳи давлатии Бохтар, муаллими калони кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон:**800010776**

Сведения об авторах: ***Саидов Хомид Саидович*** – Российско-Таджикский (славянский) университет, доктор политических наук, профессор кафедры международных отношений и дипломатии. **Адрес:** 734000, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица М. Турсунзаде, 30. E-mail: homid-saidov@mail.ru

Хошимов Сафиуллох Хадятуллоевич – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, старший преподаватель кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Айни 67. Телефон:**800010776**

Information about the authors: ***Saidov Khomid Saidovich*** - Russian-Tajik (Slavonic) University, Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of International Relations and Diplomacy. Address: 734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, M. Tursunzade street, 30. E-mail: **homid-saidov@mail.ru**
Khoshimov Safiulloh Khadyatulloevich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Senior Lecturer of the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini street 67. Phone: **800010776**

УДК:930(575.3)

ИҶЛОСИЯИ САРНАВИШТСОЗИ XVI – ЗАМИНАИ АСЛИИ ТАҲКИМИ ДАВЛАТДОРИИ НАВИНИ ТОҶИКОН

Самиев Х.Д., Фатҳуллоева Ш. С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур

Даҳсолаи охирини асри бистум дар ҳаёти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву маънавии халқи тоҷик нақши ниҳоят муҳим ва сарнавиштсозро бозид. Метавон гуфт, ки рӯйдодҳои ҳамин даҳсола боиси тағйирот ва таҳаввулоти бунёдии ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва тарзи зиндагии мардуми кишварамон гардиданд. Иҷлосияи XVI Шурои Олии Тоҷикистон, ки беш аз 30 сол муқаддам дар Қасри фарҳанги Арбоби Хуҷанди бостонӣ баргузор гардида буд, аз ҷумлаи ҳамин рӯйдодҳои таърихӣ мебошад, ки дар тақдири давлатдории миллии тоҷикон ва таърихи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол марҳилаи сифатан навро бунёд гузошта, хатари ҳамчун давлати мустақил барҳам хӯрдани Тоҷикистон ва ҳамчун миллат аз миён рафтани тоҷикони куҳанбунёдро пешгирӣ кард. Ба ёд овардани ин санаи муҳимми таърихӣ, ки воқеан оғози раҳоӣ аз вартаи ҳалокатбори ҷанги шаҳрвандӣ ва тадриҷан ба остонаи сулҳу ваҳдат, ризоияти миллӣ ва созандагию бунёдкорӣ расидани миллати мо гардид, қарзи инсонии ҳар фарди солимфикри ҷомеа мебошад

Истиқлолияти давлатӣ ба Тоҷикистон ҳамчун кишвари тозабунёд имконияте фароҳам овард, ки дар ҷомеаи байналмилалӣ ҷойгоҳи худро дарёбад. Аммо ҳодисаҳои дар баҳори соли 1992 рӯй дода ба раванди ҳамчун субъекти комилҳуқуқи байналхалхалқӣ шакл гирифтани кишвари тозабунёд халал ворид карданд. Гуфтанист, ки раванди дастёбӣ ба истиқлолияти давлатӣ ва рӯйдодҳои ҳамҷавор ба он дар Тоҷикистон вижагиҳои худро дошт ва зери таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ босуръат муракккаб шуда, хислати оштинопазирро касб кард. Роҳбарияти онвақтаи ҷумҳурӣ зери таъсири қувваҳои сиёсӣ аз берун ва аз дохил ноуҳдабароии худро дар назорат кардани вазъият возеҳ нишон дод. Афзоиши ҳизбу ҳаракатҳои сиёсии мухолифин, ки оммаи мардумро ба майдони мубориза кашида, пойтахти кишварро ба саҳнаи баргузоршавии гирдиҳамоию роҳпаймоиҳои беохир табдил доданд, мамлакатро ба буҳрони амиқи сиёсӣ овард. Ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ, ки моҳи майи соли 1992 оғоз шуд, ба сари мардуми тоҷик маҳрумияту талафоти зиёди ҷониву моддӣ ва маънавӣ ба бор овард. Кӯшишу талошҳои ҳукумати вақт баҳри хотима бахшидан ба даргириҳои низомӣ дар мамлакат барор накарданд. Воқеаҳои хунин дар кишвар вижагиҳои хосси худро доштанд, ки аз воқеаҳои монанд дар минтақаҳои дигари дунё рӯй дода фарқ мекарданд. Метавон аз чанде аз онҳо ёдовар шуд. Якум, тараққиёти систи иҷтимоиву сиёсии ҷумҳурӣ, ки ҷаҳонбинии прогрессивӣ ва тафаккури баланди сиёсии мардумро таъмин карда натавонист;

Дуюм, роҳбарияти ҷумҳурӣ , ки дар арафаи ин воқеаҳо ба сари қудрат омад, бесалоҳиятии худро нишон дод ва оташи дар пойтахт сар задаро хомӯш карда натавонист ва ҳатто миқёсу оқибатҳои муқовимати оғозёфтаро пешбинӣ ҳам карда натавонист.

Савум, таъсири манфии мушкилоти афғон (ки имруз ҳам роҳи оосоиштаи худро наёфта ба сари мардуми дунё ва минтақа бори гароне шудааст) ба рафти муътадили равандҳои иҷтимоии кишвари мо. Чаҳорум, сукути Иттиҳоди шуравӣ ва аз ҳам рехтани алоқаҳои пештараи иҷтимоиву иқтисодӣ, аз байн рафтани суннатҳои тайи даврони Шуравӣ шакл гирифта, ки ахиран ба зуҳури бархӯрдҳои маҳалгароёна ва мазҳабӣ дар ҷумҳурӣ оварда расонданд. Панҷум, манфиатҳои геополитикии кишварҳои ҳамсоя ва хориҷи дур, ки на танҳо нафъе аз ин воқеаҳо ба худ мебардоштанд, балки дар ташаннуҷи вазъият нақши манфӣ ҳам бозиданд.

Тамоми шохаҳои ҳокимият дар марказ ва маҳалҳо аз фаъолият бозмонда, бисёр роҳбарон дар чунин шароити ҳассос дурандешӣ, сабру таҳаммул, иродаи сиёсӣ ва азму ҷасорати раҳнамоӣ кардани мардумро зоҳир накарданд; як қисми зиёиён ва неруҳои ақлонии ҷомеа дар назди ин селоби пурдаҳшат ҳайратзада монда, қарзи шаҳрвандии худро дар назди аҳли ҷомеа, бахусус дар назди ҷавонони бетаҷриба иҷро карда натавонистанд. Дар натиҷа, эътиқоду эътимоди мардум ба роҳбарони сиёсӣ ва ҳукумат шадидан коҳиш ёфт, зеро мамлакат дар чунин вазъи мураккаби сиёсиву иҷтимоӣ бе роҳбаладу раҳнамо монда буд. Ин ҳама боис гардид, ки равандҳои нави сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ, ки баробари ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ оғоз гардида буданд, яъне таъмини воқеии соҳибихтиёрии давлатии Тоҷикистон ва рушди мустақилонаи он ба таъхир афтод. Бо дарназардошти чунин вазъи пурфоҷиа ва ба хотири наҷоти давлату миллат як гурӯҳ вакилони мардумӣ ва намояндагони қувваҳои огоҳи ҷомеа, ки хатари аз байн рафтани давлат ва пароканда гардидани миллатамонро дарк карда буданд, масъалаи ҳарчи зудтар даъват намудани иҷлосияи Шурои Олиро ба миён гузоштанд. Ҳарчанд ки оид ба зарурати даъвати иҷлосия ризоияти умумии намояндагони халқ ҳосил шуда буд, вале дар масъалаи ҷойи баргузории он ихтилофи назар зиёд гардид, зеро пойтахти кишварамон - шаҳри Душанбе дар он давра таҳти тасарруфи гурӯҳҳои мухталифи даргир ва дастаҳои ҷиноятпеша қарор дошт. Бинобар ин, ягон сохтор ва мақомоти давлатӣ кафолати таъмини амнияти намояндагони мардумӣ ва кори муътадили иҷлосияро дода наметавонист.

Аз ин рӯ, шаҳри Хуҷанд ҳамчун маҳалли баргузории иҷлосия интихоб ва 16 ноябри соли 1992 ин чорабинии муҳимми сиёсӣ оғоз гардид. Тавре дар муроҷиатномаи Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 2 декабри соли 1992 ба халқи шарифи Тоҷикистон омада буд: “Соли 1992 дар сарнавишти халқи тоҷик замони пурфоҷиа ёд мешавад. Зеро дар он даврае, ки ҳамсояҳои дар гузашта ҳамтақдири мо дар роҳи рушди мустақили сиёсиву иқтисодӣ қарор доштанд, мо бо гуноҳи баъзе ҳизбҳо ва гурӯҳҳои сиёсиву иҷтимоӣ ба чанголи ҷанг гирифтор шудем. Онҳое, ки мехостанд бо роҳи ғайридемократӣ ва зӯрӣ соҳиби ҳукумат шаванд, бо ин амали ноҷавонмардонаи худ сабабгори куштори ваҳшиёнаи халқи худ – падару модар, хоҳару додар ва фарзандонамон гардиданд ”[1].

Ҷомеаи ҷаҳонӣ аз рафти иҷлосияи Хуҷанд назорат мекард ва эътироф дошта буд, ки намояндагони қонунии мардум ба парокандагии кишвар роҳ нахоҳанд дод ва ба идеяҳои озодӣ, сулҳ ва адолат содиқ хоҳанд монд. Маҳз ҳамин шароит дар иҷлосияи Хуҷанд идеяҳои созиши миллӣ, ҳалли мушкилот танҳо дар руҳияи ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтиром ва гузашт кардан ба якдигар ва созандагиро ба мақоми аввал бароварданд. Диди ё консепсияи созиши миллӣ аз рӯзҳои аввали бунёди сохтори конститутсионӣ ба сифати абзори асосии танзими сиёсии шароити кишвар истифода шуд. Ва ин ягона роҳи дурусти қарорҳои созишкорона, роҳи сулҳ ва ваҳдати миллӣ буд. Чунин сиёсат ҷавобгӯи ниёзҳо ва ормонҳои тамоми тоҷикистониён буд.

Роҳбарияти нави Тоҷикистон, пас аз омӯзишу таҳлили ҳамаҷонибаи вазъият ба мақсади раҳоии кишвар аз буҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ кори мақсадноку самароварро оғоз кард. Дар пеш вазифа гузошта шуда буд - анҷом бахшидан ба ҷанги хунрезона, бозгардондани гурезагон ва муҳоҷирони иҷборӣ ба Ватан, пурра барқарор намудани мақомоти фалаҷшудаи ҳокимияти давлатӣ аз поён то боло, такмил додани қонунгузории миллӣ ва дигар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, таъсиси артиши миллӣ, таъмини ҳифзи сарҳад, ташкили кори корхонаҳо ва хоҷагиҳо, эҷоди

механизмҳои иқтисоди бозаргонӣ, шомил гардидан ба созмонҳои байналмилалӣ ба сифати давлати соҳибистиқлол, барқарор кардани робитаҳо ва муносибатҳо бо кишварҳои дигар. Иҷлосияи Хуҷанд дар таърихи халқи тоҷик ҳамчун гардиши куллӣ ба сӯйи хотима бахшидан ба ҷанги бародаркуш, пойдории миллати тоҷик, шаклдиҳии давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва дунявӣ дар Тоҷикистон ворид шудааст. Дар ин самт муҳимтарин санадҳои қабул кардаи сессия инҳо буданд: Қарор дар бораи «Мурочиати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳизбҳо, ҷунбишҳо ва иттиҳодҳои сиёсӣ, ба ҳамаи шаҳрвандони мамлакат», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи 26 ноябри соли 1992 эълон кардани Рӯзи сулҳ ва ризоияти миллии мардуми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар рӯзҳои иҷлосия ягона заминаи устуворшавии ризоияти шаҳрвандӣ фаҳмиш ва дарки зарурияти раҳоии кишвар аз фалокати сарзада буд. Вазифа аз он иборат буд, ки аҳолии кишвар, аҳзоби сиёсӣ, ҷунбишҳо ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ кӯшишҳои Шурои Олӣ ва Ҳукуматро бахри устувории сулҳ ва амнияти миллӣ дастгирӣ намоянд. Маҳз чунин дастгирӣ ба ҳукумат ва парламент кумак расонд, то чораҳои зарурӣ ва босамарро бахри баромадани кишвар аз бухрони амиқи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ қабул намояд ва роҳи генералии пешрафти Тоҷикистонро дар шароити нави иҷтимоиву иқтисодӣ муайян намояд. Дар иҷлосияи мазкур Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Парчами давлатии Тоҷикистон», «Дар хусуси тасдиқи Низомномаи Нишони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардиданд ва фаъолияти Эмомалӣ Раҳмон ба ҳайси раҳбари мақоми олии қонунгузори кишвар ва Раёсати олии мамлакат бо тасдиқи ду рукни муқаддаси давлати навини тоҷикон ва бо табрикоти гарму ифтихорангези Эмомалӣ Раҳмон оғоз ёфт, ки рамзе амиқу пурмаъно дошт. Бо гузашти солҳо дар тақвими давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон ҷашни «Рӯзи Парчам» пайдо шуд ва соли 2009 дар саросари кишвар бо шукӯҳи хосса таҷлил гардид. Ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба таври возеҳ марҳилаи тозаеро дар ҳаёти сиёсиву иқтисодӣ ва маънавию фарҳангӣ оғоз кард. Пайрезии ин сулҳи деринтизор аз Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз замоне ибтидо мегирад, ки роҳбари тозаинтихоби Тоҷикистон дар ин анҷуман бо қатъият ва эътиқоди комил гуфта буд: «Ман қасам ёд мекунам, ки тамоми донишу таҷрибаамро барои дар ҳар хона ва ҳар оила барқарор шудани сулҳ равона карда, барои гулгулшукуфии Ватани азизам садоқатмандона меҳнат мекунам». Бар асоси тасмимгириҳои Роҳбари давлат дар нимаи аввали соли 1993 бо ҳадафи қатъи ҷанги шаҳрвандӣ дар мамлакат, бозгардондани фирориён ва муҳоҷирони иҷборӣ ба ҷойҳои зист ва барқарор сохтани манзилҳои харобгашта, пешгирии раванди таназзули иқтисод ва муҳим аз ҳама, ба сари мизи музокирот овардани тоҷикон оғоз шуд.

Рӯзномаи кори иҷлосия бо дарназардошти масъалаҳои муҳимтарини рӯз таҳия шуда, дар навбати аввал, ба қатъи хунрезӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои бартарафсозии бенизомиҳои ҳаёти ҷомеаи кишвар нигаронида шуда буд.

Дар марҳалаи ниҳоят ҳассос Иҷлосияи XVI-ум як воқеияти ҷомеаи моро исбот кард: дар кишвари тозаистиқлоли Тоҷикистон ва дар миёни намояндагони халқ неруҳои солиму тавоное ҳастанд, ки ба гирифтани пеши роҳи ҳама гуна моҷароҷӯиву дасисабозӣ ва аз парокандагиву хориву зорӣ раҳо додани халқи тоҷик қодиранд.

Тавре ки маълум аст, Ҳукумати навтаъсис, дар навбати худ, ба ҳаллу фасли масъалаҳои зерин, ки мушкилоти муҳимтарини рӯз ва проблемаҳои аввалиндараҷа буданд, оғоз намуд:

- ҳарчи зудтар гирифтани пеши роҳи хунрезӣ, хотима додан ба ҷанги харобиовар ва барқарор кардани ҳаёти осоиштаи мардум;

- барқарор кардани фаъолияти шохаҳои фалаҷшудаи ҳокимият ва кори муътадили мақомоти давлатӣ аз марказ то маҳалҳо;

- пурра ба Ватан ва ҷойи зисти доимӣ баргардондани гурезаҳо ва фирориёни иҷборӣ;

- бо андешидани чораҳои фаврӣ аз байн бурдани хатари гуруснагӣ, бо маводу озуқа ва доруворӣ таъмин кардани мардум;

- барқарор кардани фаъолияти муназзами мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ташкили артиши миллӣ ва бо таъсиси сохтору қувваҳои сарҳадбон ба роҳ мондани ҳифзи сарҳади давлатӣ;

- танҳо бо роҳи сиёсӣ, яъне музокироти миёни тарафҳо ҳал кардани мушкилоти мавҷуда;

- ҳифзи тамомияти арзӣ, истиқлолияти давлатӣ ва таъмини ваҳдати миллӣ;

- истифодаи васеъ ва ҳамаҷонибаи воситаҳои сиёсӣ барои барқарор ва устувор намудани муносибатҳои самарабахши байналмилалӣ.

Фаъолияти Ҳукумати конститутсионӣ аз барқарор сохтани сохтору мақомоти ҳам марказӣ ва ҳам маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ибтидо гирифт.

Ин имконият фароҳам овард, ки гурӯҳҳои мухталифи сиёсӣ тадриҷан мақомоти давлатиро дар саросари кишвар ҳамчун қувваи ягонаи танзимгари ҳаёти ҷомеа, воситаи таъминкунандаи сулҳу субот, амнияти давлат ва шаҳрвандони кишвар эътироф намоянд. Зеро то Иҷлосияи XVI-ум ин муқаррарот риоя намешуд ва гурӯҳҳои ғайриқонунии силоҳбадаст ба фаъолияти мақомоти гуногуни давлатӣ ва ҳаёти ҷомеа худсарона дахолат мекарданд ва ҳатто нақшаҳои шуми ҷудоихоҳӣ ва тақсимоти ҳудудиро низ мекашиданд.Лекин Иҷлосияи XVI-ум баробари ба таври қатъӣ эълон кардани волоияти қонун ва тартибу низоми ҷамъиятӣ ва пешгирии кӯшишҳои харобгаронаву ҷудоихоҳонаи қувваҳои муайяни дохиливу хориҷӣ дар ҳаёти мардуми кишвар таҳаввулоти амиқ ва дигаргуниҳои бунёдии сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиро ворид намуд.

Маҳз баъди ҳамин иҷлосия давлат бо барқарор сохтани фаъолияти муътадили мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои низомӣ, инчунин таъсис додани сохторҳои нав салоҳияти марбут ба низоми давлатдориро аз нав ба дасти худ гирифт.

Бо дарки аҳамияти ҳаётии тақвияти асосҳои сиёсии истиқлолияти кишвар дар он рӯзҳо ҳарчи зудтар ба эътидол овардани вазъи сиёсиву иҷтимоии ҷомеа аз ҷумлаи вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат ба ҳисоб мерафт. Чунки бе истиқрори сулҳ ҳалли самарабахши масъалаҳои дар назди давлату ҷомеа истода ғайриимкон буд. Бо ҳамин мақсад иҷлосия "Дар бораи аз ҷавобгарии ҷиноӣ, интизомӣ ва маъмурӣ озод кардани шахсоне, ки дар давраи аз 27 март то 25 ноябри соли 1992 ҷиноят ва амалҳои ғайриқонунӣ содир кардаанд", қонун қабул кард. Яъне, ин аввалин санади авфи гуноҳи шахсоне буд, ки дар муқовиматҳои сиёсӣ ва мусаллаҳона иштирок доштанд. Ҳамчунин Қонун "Дар бораи Рӯзи сулҳ ва ризоияти миллии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон кардани 26 ноябри соли 1992" қабул гардид. Ҳадафи аслии ин қонунҳо қабл аз ҳама қатъи хунрезӣ ва муқовимати мусаллаҳона, сипас фароҳам овардани шароити мусоид ва заминаи ҳуқуқӣ барои сарҷамъ кардани мардуми кишвар ва таъмини сулҳу субот дар Тоҷикистон буд.

Ногуфта намонад, ки вакилон хуб дарк мекарданд, ки баргузории ин иҷлосия дар тақдири минбаъдаи тоҷикон нақши ҳалкунанда дорад ва онҳо бо як мақсад - аз

хатари парокандагиву азбайнравӣ раҳо сохтани миллат ва давлати тозаистиқлоли тоҷикон гирд омадаанд.

«Ман дар ёд дорам, ки - изҳор дошта буд, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, - дар он рӯзҳои душвор, яъне рӯзҳое, ки Ҳукумати мусолиҳаи миллиро касе эътироф намекард ва Президенти бо роҳи қонунӣ интихобшудаи кишварро дар фурудгоҳи пойтахт ба истеъфо маҷбур карданд, қисме аз вакилони мардумӣ зери фишори қувваҳои алоҳида ва аз тарсу ҳароси ҷон наметавонистанд мавқеи худро барои иштирок дар кори иҷлосия равшан изҳор намоянд. Бо вуҷуди ин, аксарияти вакилони мардумӣ ба иҷлосия ҳозир шуданд, зеро ҳама ба хубӣ дарк мекарданд, ки ягона роҳи хотима гузоштан ба бесарусомонӣ дар мамлакат баргузории иҷлосия мебошад. Ҳамин буд, ки дар иҷлосия аз 230 нафар вакилони халқ 193 нафар иштирок доштанд». Вазъи мураккаби воқеии сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварро дар он рӯзҳо Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ ба муносибати солгарди даҳумини иҷлосияи таърихии Хуҷанд дар 15 ноябри соли 2002 чунин баён карда буд: “Дар он шабу рӯз роҳбароне низ буданд, ки охирин имкониятҳои кишвар – 27 корхонаи калонтарин, аз ҷумла неругоҳи барқии Норак ва заводи алюминийи тоҷикро рӯйхат карда, ба хотири манфиати худ нақшаи ба давлатҳои дигар фурӯхтани онҳоро кашида буданд. Тоҷикистон дар он рӯзҳо киштии шикастаеро мемонд, ки на раҳнамо ва на самти муайяни ҳаракат дошт. Мусофирону сарнишинони ин киштӣ дар талвосаи ҷон ва халосӣ аз ин вартаи маргу нобудӣ дасту по мезаданд” [17, с.723].

Вакилони мардумӣ ва ҳамаи онҳое, ки дар кори иҷлосияи шонздаҳум фаъолона ширкат варзида буданд, хуб дарк мекарданд, ки зимни фаъолияти мақомоти мавҷудаи ҳокимияти давлатӣ ҳалли масъалаи муҳимтарини он рӯзҳо - таъмини сулҳу ваҳдати миллӣ ғайриимкон аст.

Бар замми ин, тамоми мардуми Тоҷикистон, ки ҷонибдори барқарор намудани сохти конститутсионии мамлакат буданд, оғози кори Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олӣ ва қарорҳои онро бесаброна интизорӣ мекашиданд ва умед доштанд, ки пас аз баргузории он дар кишвар сулҳу субот пойдор мегардад.

Вакилони мардумӣ дар ҷараёни иҷлосия бо ҳисси баланди ватандӯстӣ манфиатҳои миллиро дар мадди аввал гузошта, барои ҳимояи онҳо талош меварзиданд. Ҳамин буд, ки дар маҷмуъ 74 санади ҳуқуқӣ, аз ҷумла 15 қонун, 52 қарор, 6 фармон ва як изҳорот қабул гардид, ки нақши онҳо ҷиҳати ба эътидол овардани вазъи сиёсии кишвар дар он солҳо хеле бузург аст.

Ба шарофати руҳи матин, нангу номуси ватандорӣ ва ҷонибдории аксари кулли мардуми Тоҷикистон мо тавонистем ба яъсу ноумедӣ хотима бахшида, иродаву иқдомоти сулҳофарии халқамонро ба самти созанда равона созем ва раванди бебозгашти сулҳу оштӣ ва оромиву суботро дар кишвар таъмин намоем, ки ин ҳама хизмати бузургу бебаҳо ва қаҳрамононаи халқи тоҷик дар назди Ватан аст. Дар он рӯзҳо, ки мардуми тоҷик ба тозагӣ ба истиқлол расида буд ва акнун нахустин পояҳои давлатдории навинро мегузошт, доираҳои муайяни хориҷӣ бо истифода аз саргумиву раҳгумии сиёсиву идеологӣ мехостанд ҷомеаи моро таҳти таъсири мафкураи бегона қарор дода, ғаразҳои сиёсии худро дар кишвари мо пардапӯшона роҳандозӣ кунанд. Баъзе неруҳои аз нигоҳи сиёсӣ бетаҷриба ва фирефташудаи андешаи бегона зери таъсири онҳо эъмори як давлати дорои идеологияи дигарро дастгирӣ намуданд. “Аммо ин неруҳо, - гуфта буд муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, воқеиятеро ба назар нагирифтанд, ки низоми сиёсиву идеологии дар назар доштаи онҳо, на ба шароити Тоҷикистони пасошуравӣ, на ба анъаноту тафаккур ва мазҳаби мардуми кишвар ва на ба хусусияти равандҳои сиёсиву геополитикӣ ҳеҷ гуна созгорӣ надошт”. Яке аз афзалиятҳои асосии низоми дунявии давлатдорӣ дар он аст, ки дунявият ҳамчун ҷаҳонбинӣ, аз як тараф, баробарии мафкураҳои гуногунро дар назди қонун кафолат

дода, аз тарафи дигар, имкон намедиҳад, ки як мафкура худро идеологияи давлатӣ эълон намояд ва пайравони мафкураҳои дигарро зери фишор қарор диҳад. Ба ибораи дигар, дунявият кафили таъмини шароит барои фаъолияти баробари мафкураҳост ва бесабаб нест, ки он аз ҷониби давлатҳои мутамаддини дунё, ки арзишҳои инсониро арзиши олӣ медонанд, эътироф ва пазируфта шудааст. Имрӯз вақт чун довари бузург нишон дод, ки тарзи давлатдории дунявӣ интихоби дуруст, огоҳона ва ҷиддии ҷомеаи Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ҳанӯз дар ҷараёни иҷлосия ҳадафҳои асосӣ ва стратегии давлати Тоҷикистон, аз ҷумла арзишҳои эътирофшудаи ҳуқуқ муайян гардиданд. Эъмори давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ аз ҷумлаи арзишҳои ҳуқуқие ба шумор меравад, ки ҳанӯз дар рафти иҷлосия эълон шуда буд.

Иҷлосия дар инкишофиислоҳоти конститутсионии мамлакат саҳифаи нав кушод ва барои таҳия ва қабули Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон замина гузошт. Зеро акнун роҳ ба сӯйи сохтмони давлати демократӣ, ягона, ҳуқуқбунёду дунявӣ муайян гардида, барои таъмини пурраи кафолатҳо ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон шароити мусоид муҳайё гардида буд.

Ҳамин тариқ, дар иҷлосия аз як тараф фароҳам овардани шароит барои асосҳои ҳуқуқии ҳаёти ҷомеа ва давлат, таъмини волоияти қонун, эъмори давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ, аз тарафи дигар риояи усул ва талаботи аз ҷониби умум пазируфташудаи ҳуқуқи байналмилалӣ чун ҳадафҳои стратегӣ ва самтҳои муҳимми сиёсати дохиливу хориҷии Тоҷикистони соҳибистиқлол эълон шуданд. Дар ин иҷлосия давлати Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ эълон намуд, ки ҷонибдори роҳи қонунии инкишофи минбаъдаи ҷомеа, арзишҳои волои ҳуқуқӣ, ба роҳ мондани муносибатҳои тарафайн бо ҳамаи кишварҳои ҷаҳон дар асоси принсипҳои пазируфташудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад. Ин иқдоми нек аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ, парламентҳо ва мақомоти дигари давлатҳои ҷаҳон, созмонҳои байналмилалӣ пазируфта шуд. Дар он самтҳои нави сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон мутобиқи талабот ва принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ эълон гардида, бори дигар собит гардид, ки халқи Тоҷикистон ҷонибдори сулҳ, пойдории тартиботи ҳуқуқӣ ва ҳамкориҳои байналхалқӣ зимни риояи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад.

Таҳкими ваҳдати миллӣ, бахусус дар шароити печидагии вазъи геополитикии минтақа ва ҷаҳон, шиддат ёфтани бархӯрди манфиатҳои қудратҳо, осебпазир шудани истиқлолияти давлатҳои миллӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ арзиш ва аҳамияти боз ҳам ҷиддиро ба худ касб мекунад.

Ин раванд моро водор месозад, ки ҳатто як лаҳза ҳам аз масъалаи таҳкими сулҳу ваҳдат, ҳифзи давлату давлатдорӣ ва суботу амнияти кишвар ғофил набошем ва ин масъалаи муҳимми умумимиллиро амиқан дарк намоем.

Зеро, бо вуҷуди он ки бисёр масъалаҳои марбут ба давраи гузариш пушти сар шуданд, ҳифзи давлату давлатдорӣ ҳамчун масъалаи аввалиндараҷаи миллӣ ҳамоно боқӣ мемонад. Ҳодисаҳои фоҷиабори охири асри гузашта бояд ба ҳамаи мо ва наслҳои ояндаи миллатамон дарси ибрат ва сабақи ҳушёриву зиракии сиёсии ҳар яки мо бошанд. Имрӯз комилан мусаллам аст, ки ҳар қадар вақт моро аз иҷлосияи тақдирсоз дур барад, ҳамон андоза аҳамияти бузурги таърихӣ ва сарнавиштсози он барои давлату миллати мо бештар аён мегардад. Аз ин рӯ, омӯхтан ва пос доштани

иқдому пайомадҳои таърихии Иҷлосияи шонздаҳум барои ҷомеаи имрӯзу ояндаи кишвари соҳибистиқлоли мо бисёр муҳиму ибратомӯз ва дар маҷмуъ, қарзи фарзандиву рисолати шаҳрвандӣ маҳсуб мешавад.

Ин иҷлосияи тақдирсоз аз лаҳзаҳои аввали фаъолияташ манфиатҳои умумимиллӣ ва умумидавлатиро аз ғаразу манфиатҳои шахсӣ, гурӯҳӣ, ҳизбӣ, маҳаллӣ ва минтақавӣ афзалтар дониста, ба волояти қонун ва бо роҳи қонунӣ ҳаллу фасл намудани тамоми мушкилоти ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маънавӣ ибтидо гузошт. Дар он рӯзҳои мудҳиш - дар ҳолате ки тифли навзоди истиқлолият андаруни гаҳвора интизори навозишу ғамхорӣ буд, ҳизбу ҳаракатҳои оштинопазир ва неруҳои ба ҳамдигар мухолиф теғ бар сари якдигар кашида, кишвари тозаистиқлоли тоҷиконро ба гирдоби буҳрони шадиди сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тела медоданд. Тавре ки таъкид шуд, манфиати шахсию худхоҳии сиёсии роҳбарони баъзе ҳизбу созмонҳо ва гурӯҳҳои мухталиф аз манфиати давлат, миллат ва Ватан боло мегирифт ва ҳукумати марказӣ вазъиятро назорат карда, низоми идораи корҳоро ба даст гирифта наметавонист. Ба дигар хел сурат гирифтани кор чашмдошт шудан ҳам мумкин набуд.

Бояд гуфт, ки Иҷлосияи XVI як қатор ходимон ва сиёсатмадоронеро ба майдони давлатдорӣ овард, ки нисбатан ҷавон ва ҷонибдори ғояҳои нав буда, минбаъд дар рафти кор баробари давлати тозаистиқлол обутоб ёфтанд ва аз мактаби камолоти сиёсӣ баҳравар гаштанд. Вале қадамҳои аввал ниҳоят душвор буд, мушкилӣ ва проблемаҳои ҳалталаби зиёд чун кӯҳи гарон фишор меоварданд.

Роҳбарони ситодҳо ва фармондеҳони сохторҳову қувваҳои низомии ҳарду тарафро дар толори иҷлосия ҷамъ овардан ва дар назди Парчами Тоҷикистон савганди садоқат ёд кардани онҳо, ҳарчанд ки иқдоми хеле хатарнок буд, аз ҷумлаи қадамҳои аввалини мо дар роҳи сулҳ ба шумор меравад. Яъне, кӯшиши нахустин барои таъмини оромӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ аз ҷониби тарафҳои даргир ва бе миёнаравии ташкилотҳои байналхалқӣ ё кишварҳои дигар сурат гирифт. Ба хотири пойдории уҳдадориҳои оташбас ва супоридани силоҳи оташфишон "Дар бораи аз ҷавобгарии ҷиноӣ, интизомӣ ва маъмурӣ озод кардани шахсоне, ки дар минтақаҳои мухолифати мусаллаҳона ҷиноят ва амалҳои ғайриқонунӣ содир кардаанд", қонун қабул кардем, ки моҳиятан барои фароҳам овардани сулҳ ва ваҳдати миллӣ қадамҳои нахустин ба шумор мерафт. Дар раванди таъмини сулҳу субот, ки нишонаи равшани ризоияти саросарии ҷомеа ва ваҳдату ягонагӣ мебошад, ба вусъати худогоҳиву худшиносӣ, ифтихору ҳувияти миллӣ, ватандӯстиву ватанпарастӣ ва иттиҳод даъват кардани мардум нақши муассир дошт, ки ин кори бузург низ аз иҷлосияи таърихии XVI-ум ибтидо гирифт ва дар ҳамин замина минбаъд ташаккули андешаи созанда ва муосири миллии мо тадриҷан шуруъ гардид.

Минбаъд ҷиҳати бо тамоюлоти ҳанӯз пурра ташаккулнаёфтаи худшиносии мардум ҳамоҳангу созгор гардонидани асосҳои иҷтимоии давлати миллӣ ва бо дарназардошти аҳамияти бузурги ин масъала маҳз дар ҳамин иҷлосия қадамҳои нахустин гузошта шуданд. Ҳадафи аслӣ аз ин иқдомот амалан таҳти як парчам ва рамзҳои давлати мустақил гирд овардану минбаъд муттаҳид сохтани неруҳои гуногуни сиёсӣ, гурӯҳҳои силоҳбадаст ва тамоми мардуми ошуфтаву парешонгаштаи Тоҷикистон буд. Зеро дар он айём қисми зиёди оммае, ки огоҳона ё ғайриогоҳона ба

сиёсат гаравида буданд ва ҳатто роҳбарони ҳизбҳои сиёсиву ҳаракатҳои мардумии минтақаҳои алоҳида пойбанди талошҳои афзалият додан ба манфиатҳои маҳдуди маҳаллӣ буданд.

Самти дигари кори иҷлосия қабули як силсила асноди ҳуқуқӣ оид ба гузариш аз иқтисоди маъмуриву нақшавӣ ба муносибатҳои нави иқтисодӣ буд, ки бо татбиқи амалии онҳо ва дигар санадҳое, ки дар асоси сиёсати иқтисодии дар иҷлосия тарҳрезишуда таҳия ва қабул карда шуданд, минбаъд на танҳо буҳрони амиқи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бартараф карда шуд, балки тадриҷан асосҳои мустаҳками пешрафти устувори иқтисодӣ гузошта шуданд.

Дар натиҷаи татбиқи стратегияи дар иҷлосия тарҳрезишуда низоми иқтисоди мунтазам рушдёбанда ҷорӣ карда шуд, ки дар асоси он шаклҳои гуногуни моликият ба вуҷуд омаданд ва зина ба зина густариш пайдо карданд.

Илова бар ин, тавассути татбиқи сиёсати иҷтимоии пешгирифтаи Иҷлосияи XVI-ум дар мамлакат заминаҳои воқеие ба вуҷуд оварда шуданд, ки тадриҷан боиси пешрафту таҳкими соҳаҳои иҷтимоӣ гардиданд. Баъд аз гузашти 10 сол яке аз вакилони иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Малик Қурбонов ин воқеаи таърихиро ба ёд оварда, чунин қайд мекунад: «Ба ҳар як шахси хирадманд маълум аст, ки маҳз бо туфайли ҷаҳду талоши Эмомалӣ Шарипович Раҳмонов Тоҷикистон аз вартаи ҳалокат наҷот ёфт. Ин муболиға не, балки таҳлили вазъи даҳсолаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвари мо мебошад. Ин ҳамон ҳақиқате мебошад, ки онро тамоми ҷаҳон ва аксарияти ташкилотҳои байналмилалӣ эътироф мекунанд» [6, с.24].

Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Қариб тамоми сохторҳои давлати навини тоҷикон маҳз аз ин иҷлосия сарчашма мегиранд. Мавриди зикр аст, ки дар омӯзишу баррасӣ, ташвиқу тарғиби аҳамияти таърихӣ ва рисолати сарнавиштсози иҷлосияи мазкур асару мақолаҳо, гузоришу баромадҳо ва паёмҳои ҳамасолаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар манбаи хеле арзишманд маҳсуб меёбанд. Сарвари давлат аҳамияти бузурги таърихӣ доштани иҷлосияи мазкурро дар яке аз паёмҳои хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин ифода кардаанд: «Роҳи мо ба сӯйи чунин низом аз баргузории иҷлосияи таърихии шонздаҳуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки оғози наҷоти миллати мо аз вартаи парокандагӣ ва гузоштани аввалин хишти бинои сулҳ дар сарзамини куҳанбунёди тоҷикон буд, ибтидо мегирад» [11].

Ба ақидаи муҳаққиқи таърихи сиёсии даврони истиқлолият И.Усмонов, аҳамияти таърихии иҷлосия қабл аз ҳама аз он иборат аст, ки ин иҷлосия "тавонист роҳбариятеро интихоб намояд, ки давлат ва сарзаминро аз парокандашавӣ ва миллатро аз худкушӣ наҷот диҳад" [12, с. 87].

Муқарриз: Розиқов Фарҳод – н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абдулов К. Дар ин дунё. Иҷлосияи сарнавиштсоз. Монография / К. Абдулов. – Хуҷанд: Ношир, 2002. -Ҷ.6. – 438 с.
2. Блищенко В.И. Кризисы и конфликты на постсоветском пространстве / В.И.Блищенко, М.М. Солнцева. - М.: Аспект Пресс, 2015. – 304 с.
3. История таджикского народа. Под общей редакцией Масова Р.М. – Душанбе, 2011. – Т.6. - С.438-488.
4. Мирзоев Ҷ.А. Таърихнигории таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиқлол / Ҷ.А. Мирзоев. - Душанбе, 2020. – 228с.
5. Назриев Д. Республика Таджикистан: история независимости. Монография / Д. Назриев, И. Сатторов. – Душанбе, 2002. –Т.1.-337 с.

6. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиқлол. Монография. Зери таҳрири Акрамӣ З.И. – Душанбе: Дониш, 2016. – С.24.
7. Раҳмон Э. Таджикистан: десять лет независимости и национального единства. В 4-х томах. - Душанбе: Шарки озод, 2001.
8. Рахмон Э. Независимость Республики Таджикистан и возрождение нации. В 7 томах. - Душанбе: Шарқи озод, 2002- 2009.
9. Раҳмон Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллӣ. Иборат аз ҳафт ҷилд. - Душанбе: Шарқи озод, 2002- 2008.
10. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди аввал / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 512 с.
11. Раҳмон Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20.04.2006 // Садои мардум. – 2006. – 22 апрел.
12. Усмонов И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиқлол. Монография / И. Усмонов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. – 178 с.
13. Хайдаров Г.Х. Таджикистан: трагедия и боль народа. Монография / Г.Х. Хайдаров, М. Иномов. – Санкт-Петербург,1993;
14. Хайдаров Г.Х. История таджикского народа: XX век. Учебник / Г.Х. Хайдаров. – Худжанд, 2001. – 508 с.;
15. Хайдаров Г.Х. Начальная поступь суверенного Таджикистана. Монография / Г.Х. Хайдаров. – Худжанд: Нури маърифат, 2006. – 348 с.
16. Шарифзода А. Эмомалӣ Раҳмон наҷотбахши миллат (Сиёсати дохилӣ ва хориҷии Президенти Тоҷикистон дар солҳои 1992-1995).- Китоби 1. Нашри дуюм / А.Шарифзода, С.Фаттоев. – Душанбе: Ирфон, 2011. – С.42 (372 с.)
17. Гоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз / Ғ.Гоибов. – Душанбе, Дониш, 2006. 906 с.

ИҶЛОСИЯИ САРНАВИШТСОЗИ XVI – ЗАМИНАИ АСЛИИ ТАҲКИМИ ДАВЛАТДОРИИ НАВИНИ ТОҶИКОН

Дар мақолаи мазкур Иҷлосияи XVI Шурои Олии Тоҷикистон, ки 30 сол муқаддам дар Қасри фарҳанги Арбоби Хуҷанди бостонӣ баргузор гардида буд, мавриди таҳқиқ қарор гигифтааст. Иҷлосияи XVI Шурои Олии Тоҷикистон аз ҷумлаи он рӯйдодҳои таърихӣ мебошад, ки дар тақдири давлатдории миллии тоҷик ва таърихи навини Тоҷикистони соҳибистиқлол марҳилаи сифатан навро бунёд гузошта, хатари ҳамчун давлати мустақил барҳам хӯрдани Тоҷикистон ва ҳамчун миллат аз миён рафтани тоҷикони куҳанбунёдро пешгирӣ кард. Нақши иҷлосия воқеан оғози раҳоӣ аз вартаи ҳалокатбори ҷанги шаҳрвандӣ, тадриҷан ба остонаи сулҳу ваҳдат, ризоияти миллӣ ва созандагию ободии миллати тоҷик дарак медиҳад. Мушкилот ва печидагиҳои раванди ба даст овардани истиқлолият, омилҳои дохилӣ ва берунии сар задани ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ ва нақши иҷлосияи таърихии Хуҷанд дар эҳёи давлатдории навини тоҷикон ва фароҳам овардани шароит баҳри раҳоии кишвар аз ҷанги бародаркуш таҳлил карда шудаанд. Муаллифон эътироф доранд, ки бо вуҷуди он ки доир ба мавзуи мазкур тадқиқоти зиёд рӯйи кор омадаанд ва рисолаҳои зиёде дифоъ карда шудаанд, вале ҳоло ҳам ин рӯйдоди бузург мадди назари олимону донишмандон ва алоқамандони таърихи навини тоҷикон қарор дорад. Ҳар қадар вақт моро аз иҷлосияи тақдирсоз дур барад, ҳамон андоза аҳамияти бузурги таърихӣ ва сарнавиштсози он барои давлату миллати мо бештар аён мегардад. Аз ин рӯ, омӯхтан ва пос доштани иқдому пайомадҳои таърихии Иҷлосияи шонздаҳум барои ҷомеаи имрӯзу ояндаи кишвари соҳибистиқлоли мо бисёр муҳиму ибратомӯз ва дар маҷмуъ қарзи фарзандиву рисолати шаҳрвандӣ маҳсуб мешавад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, соҳибхтиёрии давлатӣ, Эъломияи соҳибхтиёрӣ, ҷанги шаҳрвандӣ, иҷлосияи таърихӣ, сулҳ ва созиши миллӣ.

СУДЬБОНОСНАЯ XVI – Я СЕССИЯ – РЕАЛЬНАЯ ПРЕДПОСЫЛКА УСТАНОВЛЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ НОВОЙ ТАДЖИКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

XVI – я сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, состоявшаяся в ноябре 1992 года, вошла в список тех судьбоносных событий, сыгравших большую роль в новейшей истории таджикского народа, заложивших основы новой государственности и предвративших угрозу существования молодого таджикского государства. В данной статье предпринята попытка на основе изучения и анализа существующей литературы, архивных и периодических материалов ещё раз обратиться к тем событиям с точки зрения их огромной значимости сегодня. Авторы обратили внимание на предпосылки и условия приобретения Таджикистаном государственной независимости, проблемы и трудности процесса приобретения суверенитета, внутренние и внешние факторы, приведшие к гражданской войне, специфику и последствия (материальные и нравственно-духовные) гражданской войны, роль Ходжентской сессии в установлении основ таджикской государственности, создании предпосылок к выходу из состояния гражданской войны и установлении мира и национального согласия. Авторы признаются, что, хотя этой

теме посвящены десятки научных индивидуальных и коллективных монографий, защищены десятки диссертаций, но она ещё будет оставаться полем будущих исследований отечественных и зарубежных ученых
Ключевые слова: Республика Таджикистан, суверенитет, государственная независимость, Декларация о государственном суверенитете, гражданская война, историческая сессия, мир и национальное согласие.

THE FATEFUL XVI - I SESSION - THE REAL PREREQUISITE FOR THE ESTABLISHMENT AND STRENGTHENING OF THE NEW TAJIK STATEHOOD

XVI - the session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, held in November 1992, was included in the list of those fateful events that played a big role in the modern history of the Tajik people, laid the foundations of a new statehood and turned a threat to the existence of the young Tajik state. In this article, an attempt is made, on the basis of the study and analysis of existing literature, archival and periodic materials, to once again refer to those events from the point of view of its significance today. The authors drew attention to the prerequisites and conditions for tajikistan's acquisition of state independence, the problems and difficulties of the process of acquiring sovereignty, internal and external factors that led to the civil war, the specifics and consequences (material and moral and spiritual) of the civil war, the role of the Khujand session in establishing the foundations of Tajik statehood, creating prerequisites for overcoming the state of civil war and establishing peace and national accord. The authors admit that, although dozens of scientific individual and collective monogoraphia are devoted to this topic, dozens of dissertations have been defended, but it will still remain the field of future research of domestic and foreign scientists.

Key words: Republic of Tajikistan, sovereignty, state independence, Declaration of State Sovereignty, civil war, historical session, peace and national accord.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Самиев Холаҳмад Давлатович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918-79-90-91, 903-55-55-37.**
E-mail: **samiev.kholakhmad@mail.ru**
Фатхуллоева Шахло Сайдуллоевна – Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур, ассистенти кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146Телефон: **985-78-90-81, 93-780-81-18.**

Сведение об авторах: ***Самиев Холахмад Давлатович*** **-** Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон: **918-79-90-91, 903-55-55-37.** E-mail: **samiev.kholakhmad@mail.ru**
Фатхуллоева Шахло Сайдуллоевна - Таджикский аграрный univерситет, ассистент кафедры истории и права. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект. Рудаки 146
Телефон: **985-78-90-81, 93-780-81-18.**

Information about the authors*: Samiev Kholakhmad Davlatovich* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **918-79-90-91, 903-55-55-37**.
E-mail: **samiyev.kholakhmad@mail.ru**
Fathulloeva Shahlo Saidulloevna - Tajik Agrarian University, Assistant of the Department of History and Law. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, avenue. Rudaki 146. Phone: **985-78-90-81, 93-780-81-18.**

УДК:930 (575.3)

ПРОФЕССОР МАНСУР БОБОХОНОВ – КАШШОФИ ТАЪРИХИ ТОҶИКОНИ ҶАҲОН

Сайдалиева И.Ш.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншоҳ Шоҳтемур

Профессор Мансур Бобохонов аз зумраи муаррихони барҷастаи илми таърихнигории муосири тоҷик маҳсуб ёфта, тавассути таҳқиқотҳои илмӣ ва таълифоти таълимиаш дар дохил ва хориҷи кишвар шинохта ва маъруфияти хосса пайдо намудааст. Ӯ дар радифи таҳқиқи саҳифаҳои гуногунпаҳлуи таърихи халқи тоҷик ба омӯзиши масъалаи ҷадид ва муосир – омӯзиши таърихи тоҷикони ҷаҳон мароқ зоҳир намуда, ҳамчун асосгузори мактаби нави таърихи тоҷикони ҷаҳон шинохта ва эътироф гардидааст. Истиқлолияти давлатӣ, фазои орому осуда ва ваҳдати сартосарӣ дар кишвар шароит фароҳам овард, ки профессор М. Бобохонов ба омӯзиши таърих, фарҳанг ва сарнавишти кунунии тоҷикони ҷаҳон машғул шавад. Ин падида собит намуд, ки як муҳаққиқи муваффақ аз иҷрои ин рисолати бузург ва таърихӣ баромада метавонад. Мансур Бобохонов бо дарки масъулияти ватандорӣ дар шароити нави таърихӣ, масъалаи омӯзиши таърихи тоҷикони ҷаҳонро ба миён гузошта, дар ин росто пайгирона талош варзида, муваффақиятҳои беназирро ба даст овардааст [1, с.32].

Самтҳои асосии фаъолияти илмиву таҳқиқотии М. Бобохонов ба баррасӣ ва омӯзиши таърихи тоинқилобии халқи тоҷик ва умуман кишварҳои Осиёи Марказӣ дар асри XIX ва ибтидои асри XX, таърихи тоҷикони ҷаҳон ва чандин масоили даврони шуравӣ равона шудаанд.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар навбати аввал, сабабҳо ва омилҳои фирор ва муҳоҷирати тоҷикон ба кишварҳои хориҷӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқро ҷалб намуд. Дар ин мавзуъ муҳаққиқ маҷмуи мақолот ва таълифоти арзишмандеро рӯйи кор овард, ки раванди муҳоҷирати тоҷиконро ба мамолики дуру наздик дар давраҳои мухталифи таърихӣ фаро мегирад. Дар навбати дуюм, тарзи сукунат, кору фаъолият ва сарнавишти тоҷикон дар кишварҳои хориҷӣ диққати муаллифро ҷалб намуд, ки дар оянда боиси ба вуҷуд омадани мавзуи нав – таърихи тоҷикони ҷаҳон гардид.

Профессор М. Бобохонов ақидаи омӯзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикони ҷаҳонро аввал ба сифати фанни таълимӣ дар макотиби олии кишвар ва сониян ин доктринаро ба сифати илм ба риштаи таҳқиқ кашидааст, ки дар натиҷа як мактаби ҷадидеро зери унвони омӯзиши “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” ба вуҷуд овардааст.

Муҳаққиқи шинохта М. Бобохонов дақиқназарона дар баёни таҳлили масъалаҳои марбут ба тоҷикони ҷаҳон мунтазам бо бурҳону далелҳои муътамаде, ки дар ихтиёраш қарор доштанд, рӯ меовард ва тамоми муҳокимаронииҳояш пойбарҷову қавиасос ва боэътимод мебошанд. Як ҷанбаи муҳимми тадқиқоти олим аз он иборат аст, ки муҳаққиқ аз маҷмуи васеи маъхазу сарчашмаҳо, хотираву ёддоштҳои шоҳидон, адабиёти таърихӣ ва навгониҳои илми таърихнигории муосир ва амсоли он моҳиронаву эҷодкорона истифода бурдааст. Ин омилҳоро дар таҳияи асари мондагори ӯ “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” мушоҳида намудан мумкин аст.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар замони мавҷудияти Ҳукумати Шуравӣ дар бораи тоҷикони ҷаҳон сухан рондан манъ буд. Ба андешаи муаррих ва муҳаққиқи шинохтаи тоҷик Амиршоҳ Ёрмуҳаммадов, “омӯзиш ва таҳққиқи таърихи тоҷикони ҷаҳон ва тадриси фанни “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” дар замони давлатдории Шуравӣ аз ҳар ҷиҳат мамнуъ буд. Зеро Ҳукумати Шуравӣ дар симои тоҷикони бурунмарзӣ душмани ашаддии худро медид. Мавзуи мазкур дар марҳилаи шуравӣ на ҳамчун илм, балки сиёсат дониста мешуд” [2, с176]. Дар ҳақиқат, дар замони Шуравӣ имконияти холисона тасвир кардани таърихи тоҷикони ҷаҳон вуҷуд надошт. Роҳбарони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ бо мақсади халалдор нагаштани муносибатҳои дӯстона бо

давлатҳои дигар имкон намедоданд, ки таърихи тоҷикони сокини мамолики хориҷӣ ба пуррагӣ ва холисона баррасӣ гардад. Чунин сиёсат ниҳоят дар баъзе мамлакатҳои дуру наздик боиси ногувор гаштани вазъи маънавии тоҷикони бурунмарзӣ, сусту заиф шудани мавқеи забон ва фарҳанги онҳо гашта, дар охир ногузир боиси кам шудани теъдоди онҳо мегардид.Баъди аз байн рафтани Давлати Шуравӣ дар ҳудуди он давлатҳои алоҳидаи мустақил қомат афрохтанд, ки соҳиби сиёсати дохила, беруна, сарҳадот, гумрук ва манфиатҳои худ буданд. Таҷрибаи 30-соли соҳибистиқлолии кишварҳои пасошуравӣ собит намуда истодааст, ки дар миёни ин кишварҳо то ҳол муносибатҳои комилан устувор ва нарм ба чашм намерасанд. Ин омилҳо барои робита барқарор намудани миллатҳои сокини кишварҳо мушкилот ба бор меоранд. Зеро то ба ҳол байни онҳо масъалаҳои сарҳадӣ ҳаллу фасл нашудаанд.

Профессор Мансур Бобохонов соли 1999 асари хешро тахти унвони “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” ба нашр расонид, он, пеш аз ҳама, барои доираи олимон ва толибилмони Ватани азизамон равона шуда буд. Дар асар ҳаёт, фаъолият ва кору пайкори тоҷикони 11 мамолики дунё, аз ҷумла Ӯзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон, Қазоқистон, Русия, Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Покистон, Чин ва Исроил ба таври васеъ инъикоси воқеъбинона ёфтааст. Китоби мазкур бо тасҳеҳу иловаҳои муаллиф солҳои 2002 ва 2011 аз нав living бознашр гардида, таърихи тоҷикони 50 мамолики дунё аз назари муаллиф дур намонданд [3, с.234].

“Таърихи тоҷикони ҷаҳон” – и профессор М. Бобохонов аввалин асаре мебошад, ки дар асоси сохтори муайяни илмиву медотӣ гирдоварӣ шуда, муҳаққиқ ҳангоми таълиф аз доираи васеи адабиёти илмиву амалӣ, тадқиқотӣ, матбуоти даврӣ, иттилооти садову симои тоҷик, ҳуҷҷатҳои ҷамъияти “Пайванд”, суҳбатҳо бо кормандони он ва ёддошту хотироти мардуми мухталиф истифода намудааст. “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” дар асоси маълумоти маъхазҳои эътимодноки давраи қадим, асрҳои миёна, марҳилаи наву навин ва бозёфтҳои нави илмӣ, хотироти сайёҳону ёддоштҳои меҳмонон, инчунин тадқиқот ва мушоҳидаҳои бевоситаи муаллиф, таърихи тоҷикони собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва ҳам кишварҳои хориҷӣ тадқиқи амиқ ва ҳамаҷониба гардидааст.

Бо шарофати нашри пайдарпайи асар самтҳои омӯзиш ва пажӯҳиши таъриху фарҳанги тоҷикони ҷаҳон, амалан тавсеа ва густариши тоза пайдо намуд. Ин буд, ки соли 2006 бо мақсади густурдатар таҳқиқу баррасӣ намудани таъриху фарҳанги тоҷикони бурунмарзӣ бо ташаббуси бевоситаи профессор Мансур Бобохонов дар пойгоҳи факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон “Маркази илмӣ-таҳқиқотии тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон” таъсис дода шуд, ки кормандони он ба таҳқиқу омӯзиши масъалаҳои мубраму баҳсталаби таърихи тоҷикони ҷаҳон, дирӯз, имрӯз ва фардои он машғул буданд.

“Маркази илмӣ-таҳқиқотии тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон” дар тули фаъолияти кӯтоҳаш чандин маротиба конфронсҳои ҷумҳуриявию байналмилалӣ доир намуда, дар кори он олимони маъруфи дохил ва хориҷи кишвар фаъолона ширкат намудаанд [4, с.154].

Пажӯҳишгоҳ дар раванди фаъолияти бисёрҷанбаи худ тавонист таърих, фарҳанг, урфу одат, суннатҳои тоҷикони кишварҳои ҷаҳон, таърихи пурфоҷеаи фирорӣ шудани тоҷикон аз Ватани аҷдодӣ, сабабу оқибатҳои он, мақом ва нақши онҳо – олимон, шоирону нависандагон, санъаткорон, соҳибкорон, арбобони сиёсиву динӣ ва дигаронро дар пешрафти иқтисодиёти мамолики мухталифи ҷаҳон, дар тамаддуни башарӣ аз давраҳои қадим то имрӯз ё аз рӯйи хронология, ё аз рӯйи мамлакатҳо, ё аз рӯйи проблемаҳои барои ҷумҳуриамон зарур баррасӣ намоянд.

Зарурати пажӯҳиши таърихи тоҷикони ҷаҳон, инчунин, аҳамияти интишори онро низ тақозо менамояд. Бинобар андешаи профессор М. Бобохонов, яке аз воситаҳои тавонои интишори таърихи тоҷикони ҷаҳон дар мактабҳои ҳамагонӣ, литсею омӯзишгоҳҳо ва дар макотиби олии ҷумҳурӣ ҷорӣ намудани фанни “Таърихи тоҷикони ҷаҳон” мебошад [6, с.4].

Тоҷикони мамолики мухталифи ҷаҳон масъалаҳои умумӣ ва инчунин масъалаҳои барои мамлакатҳои алоҳида хосро доранд. Яке аз чунин масъалаҳои барои тамоми тоҷикони дунё сангин ва нангин – масъалаи омезиши онҳо бо халқҳои дигар мебошад – қайд менамояд профессор М. Бобохонов [6, с.4].

Дар таҳқиқоти профессор М. Бобохонов омӯзиши масъалаи воҳиди этникӣ ва омезиши тоҷикон бо халқҳои ғайр ҷойи намоёнро ишғол намуда, аз ҷумла қайд чунин менамояд: "Таърихи қадими тоҷикон гувоҳ аст, ки қисме аз тоҷикон бо сабабҳои гуногун дар тули асрҳо, бо халқҳои дигари дунё, аз ҷумла бо ӯзбекҳо, туркманҳо, тоторҳо, паштунҳо, арабҳо ва ғайра омезиш ёфта, ҳамчун воҳиди этникӣ аз байн рафтанд" [6, с.4].

Мансур Бобохонов бо далелу бурҳони қотеъ аз раванди махлутшавии тоҷикони Сибир ва рафти омезишёбии онҳо бо халқҳои дигар ёдовар шуда, аз байн рафтани забон, урфу одат ва анъанаҳои миллии онҳоро талафоти ҷубронногпазир номид. Инчунин, раванди омезишёбии тоҷиконро дар давраҳои мухталифи таърихӣ шарҳ дода, идомаи онро то имрӯз арзёбӣ намудааст.

Профессор М. Бобохонов узви пайваста ва фаъоли ҷамъияти умумиҷаҳонии "Пайванд" буда, дар ҳар як форум ва нишастҳои расмии он иштироки фаъол намуда, як қатор пешниҳодот ва тавсияҳои зарурииро дар бобати тоҷикони дунё ва фаъолияти гуногунҷанбаи ҷамъият тавсия мекард. Кормандони "Пайванд" – и Тоҷикистон ва фаъолони он, пеш аз ҳама, бояд дар бораи ҷамъиятҳои тоҷикони мамолики дунё, сарварии онҳо, шумораи аъзоёни ҷамъият, фаъолони онҳо, шумораи тоҷикон дар он мамлакат, ба қадри имкон ҳайати иҷтимоӣ ва касбии онҳо маълумот дошта бошанд, – қайд менамояд профессор М. Бобохонов [6, с.4].

Бо ташаббус ва ибтикори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз соли 1997 инҷониб маҷаллаи "Пайванд" ҳамчун нашрияи Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон нашр мешавад. Профессор М. Бобохонов оид ба маҷаллаи "Пайванд" андешаронӣ намуда, таъкид доштанд, ки он танҳо як маҷаллаи илмист ва дар айни замон ба пуррагӣ ҳамаи эҳтиёҷоти тоҷикони ҷаҳонро ифода карда наметавонад. Инчунин, муҳаққиқ дар ин доира таъкид доштанд, ки аз сабаби дар мамолики мухталифи ҷаҳон пароканда будани тоҷикон ва душвории муносибатҳои бевоситаи байни онҳо, дар пойтахти Тоҷикистон – шаҳри Душанбе ба роҳ мондани нашри рӯзномаи оммавии "Тоҷикони ҷаҳон" зарур аст. Чунин нашрия метавонад дар хусуси тоҷикон ва ҳаммеҳанонамон хабару мақола ва маводи муфид ба табъ расонида, тоҷикони дунёро бо ҳам дӯсту қарин ва ҳамфикр намояд. Қайд кардан бамаврид аст, ки нашри чунин рӯзномаҳо дар замони ҳозира барои пешгирӣ намудани ҷавонон ва ҳаммеҳанони мо аз шомил шудан ба гурӯҳҳои террористиву экстремистӣ ва созмонҳои мухталифи мухолифи Ҳукумати конститутсионии Тоҷикистон мусоидат намуда, руҳияи онҳоро барои пос доштани арзишҳои давлатдорӣ ва муқаддасоти миллии Тоҷикистон баланд мекунад. Дар ин робита профессор М. Бобохонов қайд менамояд, ки рӯзнома ва ё маҷаллаи дар оянда таъсисёбанда бояд нашрияҳои оммавии кулли тоҷикони рӯйи олам бошанд ва бояд бо хабару мақолаҳои худ тоҷикони дунёро бо ҳам наздик намоянд. Форумҳои баргузоргардидаи тоҷикон дар анҷумани "Пайванд" вазифаҳои худро аҳамиятнок иҷро карда тавонистанд.

Барои мо хусусан дар замони ҳозира зарур аст, ки теъдоди тоҷиконро аниқ муайян намоем. Муайян намудани теъдоди тоҷикони ҷаҳон, албатта, кори осон нест. Вале дар иҷрои ин кори хайр сафоратхонаҳо ва намояндагии Тоҷикистон дар мамолики мухталиф кумак карда метавонанд. Дар ин кор ҷамъияти "Пайванд", анҷумани тоҷикони ҷаҳон имконият доранд бо шуъбаҳои худ саҳмгузор бошанд.

Профессор М. Бобохонов ҳамчун кашшифи таърихи тоҷикони ҷаҳон дар осори хеш қайд менамояд, ки аксари тоҷикон дар Ватани аслии худ Мовароуннаҳру Хуросон, яъне Осиёи Марказӣ зиндагӣ мекунанд. Ба ғайр аз тоҷикони бумӣ, инчунин дар саросари ҷаҳон тоҷикони муҳоҷир низ паҳну парешонанд. Як қисми онҳо

вобаста ба вазъияти мусоиди дар Тоҷикистон фароҳам омада ба Ватан баргашта истодаанд. Қисми дигари онҳо бошанд, шаҳрванди мамолики мухталиф шуда, дар он ҷо ба таври муқимӣ сукунат ихтиёр намудаанд.Профессор Мансур Бобохонов олими ҷӯянда ва навовар буда, дорои мактаби хосси илмиву тадқиқотӣ мебошад. Мактаби омӯзиши "Таърихи тоҷикони ҷаҳон" комилан мактаби тавоно ва пуриқтидор буда, зода ва парвардаи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Фанни нав бо унвони "Таърихи тоҷикони ҷаҳон" аз ҷониби ин муҳаққиқи тавоно ба миён гузошта шуда, ҳамчун мактаби ҷадид ва тавоно руҳу равони наву тоза касб намуда буд.

Инчунин, муҳаққиқ қайд менамояд, ки то ибтидои асри XXI дар ҷаҳон "... 28 миллион нафар тоҷикон умр ба сар мебаранд, ки ин адад нисбат ба миқдори тоҷикони ҷумҳуриамон ҳашт баробар зиёд мебошад". Аммо бо исрор метавон қайд намуд, ки аксарияти тоҷикони бурунмарзӣ дар ҳудуди паҳновари Ватани таърихии худ: Ӯзбекистон, Туркманистон, Қирғизистону Қазоқистон, Афғонистону Эрон, Покистону Ҳиндустон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин ҳаёт ба сар мебаранд, қисми дигари тоҷикон дар мамолики Аврупо, Америко ва Африқо маскан гирифтаанд [5, с.67]. Профессор М. Бобохонов қайд мекунад, ки манфиати миллати тоҷик, манфиати дар ҷаҳон ягона давлати тоҷикон – Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [6, с.4].

Муҳаққиқи таърихи тоҷикони ҷаҳон М. Бобохонов тоҷикони дунё гуфта, тамоми форсзабонони ҷаҳонро дар назар доранд. Чунки онҳо бинобар андешаи муҳаққиқ, як миллат ва аз як гаҳвора ҳастанд. Мақсад аз муайян намудани теъдоди тоҷикон муқобилгузорӣ бо халқи форс ва халқҳои дигари Эрону Афғонистон нест. Таъкид намудан бамаврид аст, ки тоҷику форсҳо ду фарзанди як модар мебошанд. М. Бобохонов қайд менамоянд, ки агар дар баъзе мамлакатҳои ҷаҳон забон ва тамаддуни тоҷикон то андозае зери фишор бошад, хушбахтона, дар ин мамлакат барои тоҷикон чунин хатар вуҷуд надорад ва ин ду бародарон ҳамдигарро аз ҷиҳати маънавӣ ғанитар менамоянд [7, с.2]. Бояд қайд кард, ки хизматҳои шоистаи доктори илмҳои таърих, профессор М. Бобохонов дар роҳи илм аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон қадрдонӣ карда шудааст. Ӯ дорои унвонҳои фахрии Арбоби шоистаи илму техникаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дорандаи ордени "Дӯстӣ", Аълочии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, узви пайвастаи Академияи байналхалқии донишкадаҳои олӣ ва бисёр унвонҳои мухталифи дигар аст, ки ҳамаи онҳо барои хидмадҳои барҷастаи илмӣ, педагогӣ ва ҷамъиятии олим тақдим шудаанд.Барои профессор М. Бобохонов аз ҳама муҳим он мебошад, ки вай бо шарофати истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият пайдо кард, ки дар таърихнигории навини тоҷик мактаби нави илмиро асос гузорад. Ин мактаби илмии таърихи тоҷикони ҷаҳон мебошад [2, с.183].

Аз таҳқиқоти профессор М. Бобохонов маълум мегардад, ки дар ибтидои асри XX1 робитаҳои гуногунҷанбаи тоҷикони мамолики гуногун, инчунин алоқаи онҳо бо Ватани аҷдодии хеш аз сабаби ихтилофоти баъзе аз кишварҳои маълум, ноустувории муносибатҳо миёни давлатҳо, хеле душвор гардидааст. Дар ин робита М. Бобохонов таклиф намудааст, ки дар чунин вазъият тадқиқ ва интишори масоили гуногуни таърихи тоҷикони ҷаҳон, аз ҷумла решаҳои умумӣ ва мақоми таърихии тоҷикон дар тамаддуни ҷаҳонӣ, муборизаҳои тулонии онҳо бахри озодӣ ва истиқлолият, сабабҳо ва марҳилаҳои аз Ватани аҷдодӣ дур афтодан, ҳаёт ва фаъолияти тоҷикон дар нуктаҳои нави сукунат ва ғайраҳо хеле зарур ва тақозои замон мебошад [8, с.9].

Мавриди зикр аст, ки теъдоди тоҷикони бурунмарзӣ нисбат ба тоҷикони Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибан ҳафт маротиба бештар мебошад ва на камтар аз 50 млн нафарро ташкил медиҳад. Маҳз дар ин замина ҳадаф ва мақсади асосии профессор М. Бобохонов таҳқиқи рӯзгор ва таъриху фарҳанги онҳо ба ҳисоб меравад.Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ, дар иҷлосияи дуюми Маҷлиси Олӣ моҳи ноябри соли 1995 бо як ифтихори баланд перомуни тоҷикони Америко, дар бораи он ки дар радиои Ню – Йорк суханони тоҷикӣ садо дод, дар он ҷо

рӯзномаҳо ба забони тоҷикӣ нашр мешаванд ва ба Ватани таърихии худ Тоҷикистон меҳри бепоён доштани тоҷикони бурунмарзӣ ҳарф зад [9, с.3].

Аз гуфтаҳо ва таҳлилҳои дар боло зикрёфта метавон чунин натиҷагирӣ намуд, ки профессор Мансур Бобохонов ҳамчун як олим ва муҳаққиқи муваффақ тавонист дар пажӯҳиши масъалаи таърихи тоҷикони ҷаҳон дастовардҳои беназирро соҳиб гардад. Мансур Бобохонов ҳамчун кашшофи таърихи тоҷикони ҷаҳон доир ба масъалаи мавриди назар аз худ осори гаронарзишеро боқӣ монда, ки имрӯзҳо мавриди омӯзиши муҳаққиқони ҷавон қарор гирифта истодаанд. Чуноне ки аз таҳқиқоти профессор маълум гардид, масъалаи омӯзиши таърихи тоҷикони ҷаҳон хеле васеъ ва доманадор аст. Дар ин бобат бояд таърихи тоҷикони ҳар як кишвар бо тамоми тазодҳояш ва мураккабии худ мавриди омӯзиш қарор бигирад, зеро таърихи халқи тоҷик бидуни он пурра нахоҳад буд. Тоҷикон ҳамчун мардуми ориёӣ ба халқияти қадимаи Осиёи Миёна тааллуқ дошта, дорои фарҳанги воло, истеъдоди фавқулодаи кишоварзӣ, саноату тиҷорат ва маънавиёти баланде буданд. Аз ин рӯ омӯзиш ва ба риштаи таҳқиқ кашида шудани саҳифаҳои ибратбахши таърихи тоҷикони ҷаҳон шарт ва зарур аст. Бояд эътироф намуд, ки дар солҳои соҳибистиқлолии кишвари азизамон, хусусан даҳсолаи охир дар мавриди баланд бардоштани худшиносии миллии тоҷикон, корҳои зиёде, аз қабили пажӯҳишу интишори таърихи тоҷикони ҷаҳон ба анҷом расонида шуданд. Тоҷикони бурунмарзӣ Тоҷикистонро хонаи умеди худ медонанд, ки дар ин бора суханронии иштирокчиёни форумҳои тоҷикони ҷаҳон шаҳодат медиҳанд. Профессор М. Бобохонов чунин пешниҳод менамояд, ки Тоҷикистон, барои ҳамватанони бурунмарзӣ бояд пуштибон бошад, дар вақти зарурӣ онҳоро зери ҳимояи худ бигирад, чуноне ки ин корро давлатҳои мутараққии ҷаҳон нисбат ба шаҳрвандони худ мекунанд.

Профессор Мансур Бобохонов нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро дар ҳамфикрӣ ва равобити тоҷикони ҷаҳон бо тоҷикони ватани азизамон Тоҷикистон барҷаста медонад. Қобили қайд аст, ки омӯзиши ҷанбаҳои дигари масъалаи таърихи тоҷикони ҷаҳон то ҳол мавриди таҳқиқоти амиқ қарор нагирифта, саҳифаҳои таҳқиқталаб ва баҳсталаби он ҳанӯз хело зиёд боқӣ мондаанд.

Муқарриз: Ёрмуҳаммадов А. –н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАДБИЁТ

1. Бобохонов М. Гуфтор оиди тоҷикон (маҷмуаи мақолаҳо, маърузаҳо ва номаҳои расмӣ) / М.Бобохонов. – Душанбе: Ирфон, 2008. -С. 67.
2. Бобохонов М. Сухан аз тоҷикони ҷаҳон / М.Бобохонов // Ҷумҳурият. -2001. 12 апрел.
3. Бобохонов М. Тоҷикон дар ҷаҳон чанд нафаранд? / М.Бобохонов // Минбари халқ. -1997. 5 сентябр.
4. Бобохонов М. Таърихи тоҷикони ҷаҳон / М.Бобохонов. – Душанбе: Маориф, 2011. -463 с.
5. Бобохонов М. Эй ҳамватан, ту куҷоӣ? Сухане чанд перомуни таърихи тоҷикони ҷаҳон / М.Бобохонов // Садои мардум. -1996. 10 апрел.
6. Бабаханов М. Материалы к библиографии учёных Таджикистана / М.Бобохонов. – Душанбе: Дониш, 1991.- 135 с.
7. Бобохонов М. Таърихи тоҷикони ҷаҳон / М.Бобохонов. – Душанбе: Маориф, 1999. 475 с;
8. Бобохонов М. Шодипур Ю. Ховаршинос Манфред Лоренс. – Душанбе: Шарқи озод, 2001. -126 с.
9. Бобохонов М. Программа курса «История таджиков мира» / М.Бобохонов. – Душанбе: Маориф, 2001. – 34с.
10. Зокиров Г. Масъалаҳои миллию сиёсии муҳоҷирати аҳолӣ дар Тоҷикистон / Г.Зокиров. – Душанбе: Сино, 1995. -134 с.
11. Лоренс М. Поздравление друга, Мансур Бабаханов / М.Лоренс. – Душанбе: Дониш, 1991.
12. Мирзоев Н. Устоди мумтоз ва инсони нексиришт / Н.Мирзоев // Элита. – 2011. -№8. -С. 32.
13. Ёрмуҳаммадов А. Кашшофи таърихи тоҷикони ҷаҳон / А.Ёрмуҳаммадов // Кашшофи таърих. - Душанбе, 2011. -221 с.
14. Шарипов Ҳ. Тоҷикони бурунмарзӣ (таърихи пошхӯрӣ ва аҳволи ҳозира) / Ҳ.Шарипов. – Хуҷанд, 1996. -300 с.
15. Шодипур Ю. Истиқлолият ва ҳалли масоили мубрами тоҷикони бурунмарзӣ // Кашшофи таърих / Ю. Шодипур, Қ.Расулиён. - Душанбе, 2011. -221 с.

ПРОФЕССОР МАНСУР БОБОХОНОВ – КАШШОФИ ТАЪРИХИ ТОҶИКОНИ ҶАҲОН

Дар мақолаи фавқуззикр саҳми доктори илмҳои таърих, профессор Мансур Бобохонов дар таҳқиқи таърихи тоҷикони ҷаҳон баррасӣ шудааст. Профессор М. Бобохонов ҳамчун кашшофи таърихи тоҷикони ҷаҳон тавонист дар марҳилаи Истиқлолияти давлатӣ саҳифаҳои таҳқиқталаб ва тираи таърихи тоҷикони ҷаҳонро аз нигоҳи илмӣ ба таври мукаммал таҳқиқ намояд. Профессор Мансур Бобохонов дар асоси таҷрибаи бисёрсола, далелу санадҳои боэътимод ва ҳуҷҷатҳову қарорҳои махсуси давлатӣ ба таҳқиқи таърихи тоҷикони ҷаҳон пардохта, раванди кору фаъолият, зиндагӣ, вазъи фарҳангӣ ва иҷтимоии онҳоро дар хориҷи кишвар илман асоснок инъикос намудааст. Масъалаи таърихи тоҷикони ҷаҳон дар осори профессор М. Бобохонов ба таври васеъ инъикос ёфтааст. Қобили қайд аст, ки бо ибтикор ва ташаббуси бевоситаи профессор М. Бобохонов асари илмӣ ва таълимии "Таърихи тоҷикони ҷаҳон" дар чандин нашрияҳо бо тасҳеҳу иловаҳо ба нашр расонида шудааст. Муаллиф мақсад гузоштааст ба адабиёти таърихӣ, маводи матбуоти даврӣ ва осори пурғановати профессор М. Бобохонов такя намуда, онҳоро аз нуқтаи назари илмӣ санҷида, нақши профессор М. Бобохоновро дар таҳқиқи таърихи тоҷикони ҷаҳон воқеъбинона ва эътимоднок ба риштаи таҳқиқ кашад.

Калидвожаҳо*:* кашшоф, нақш, сиёсат, тоҷикони ҷаҳон, Осиёи Миёна, фирор, давраҳои таърихӣ, муаллиф, кору фаъолият, бурунмарзӣ.

ПРОФЕССОР МАНСУР БОБОХОНОВ - ОСНОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ТАДЖИКОВ МИРА

В данной статье показан вклад доктора исторических наук, профессора Мансура Бобохонова в изучение истории таджиков мира. Профессор Мансур Бобохонов, будучи первооткрывателем истории таджиков мира, в период государственной независимости смог изучить забыиые страницы исследований истории таджиков мира. Профессор Мансур Бобохонов, основываясь на многолетнем опыте, достоверных свидетельствах и документах, специальных правительственных документах и постановлениях, приступил к изучению истории таджиков всего мира, процесса их труда, быта, культурного и социального положения за рубежом, что крайне важно для отечесвенной исторической науки.Проблема истории таджиков мира в трудах профессора М. Бобохонова широко освещалась и подвергалась научной рецензии. Примечательно, что по непосредственной инициативе профессора М. Бобохонова научный труд «История таджиков мира» был опубликован в нескольких изданиях с исправлениями и дополнениями. Автор статьи стремится включить историческую литературу, периодические издания и труды профессора М. Бобохонова, опираясь и проверяя с научной точки зрения роль профессора М. Бобохонов в изучении истории таджиков мира.

Ключевые слова: пионер, роль, политика, таджики мира, Средняя Азия, бегство, исторические периоды, автор, произведение, зарубежье.

PROFESSOR MANSUR BOBOKHONOV - FOUNDER OF THE HISTORY OF THE WORLD TAJIKS

The above article mentions the contribution of Doctor of Historical Sciences, Professor Mansur Bobokhonov to the study of the history of the Tajiks of the world. Professor M. As a discoverer of the history of the Tajiks of the world, Bobokhonov, during the period of state independence, was able to scientifically study the pages of research and history of the Tajiks of the world. Professor Mansur Bobokhonov, based on many years of experience, reliable evidence and documents, special government documents and resolutions, began to study the history of Tajiks around the world, the process of their work, life, cultural and social status abroad, which is extremely important for any nation.The problem of the history of the Tajiks of the world in the works of Professor M. Bobokhonov was widely covered and subjected to scientific review. It is noteworthy that on the initiative and direct initiative of Professor M. Bobokhonov's scientific and educational work "The History of the Tajiks of the World" was published in several editions with corrections and additions. The author seeks to include historical literature, periodicals and the rich works of Professor M. Based on Bobokhonov, as well as checking them from a scientific point of view, the role of Professor M. Bobokhonov in the study of the history of the Tajiks of the world.

Key words: pioneer, role, politics, Tajiks of the world, Central Asia, flight, historical periods, author, work, abroad.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сайдалиева Идимоҳ Шарифхоновна*** **-** Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур, унвонҷӯи кафедраи таърих ва ҳуқуқи факултети агробизнес. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони. Рӯдакӣ, 146. E-mail: **Idimoh.97@mail.ru.**
Телефон.: **(+992) 903-04-94-09.**

Сведение об авторе: ***Сайдалиева Идимоњ Шарифхоновна*** - Таджикский аграрный университет, соискатель кафедры истории и права факультета агробизнеса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. E-mail: **Idimoh.97@mail.ru.** Телефон: **(+992) 903-04-94-09.**

Information about the author: ***Saydalieva Idimo Sharifkhonovna*** - Tajik Agrarian University, applicant for the Department of History and Law of the Faculty of Agribusiness. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 146. E-mail: Idimoh.97@ Mail.ru. Tel.: **(+992) 903-04-94-09.**

УДК: 930(575.3)

САҲМИ М. БОБОХОНОВ ДАР ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ АНҶУМАНИ «ПАЙВАНД»

Солеҳҷони Маҳмадисуф
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сиёсати бозсозии давлати Шуравӣ, ки асоси онро демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ ташкил медод, боиси ташаккул ва рушди падидаҳои нави ҷамъиятӣ гардид. Дар баробари дигар падидаҳои бавуҷудомада, ҷамъияту созмонҳои хусусияти миллидошта пайдо шуданд, ки минбаъд дар равандҳои ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ мақоми назаррасро касб намудаанд. Дар охири солҳои 80–уми қарни ХХ дар марказҳои сиёсӣ ва фарҳангии давлати Шуравӣ ҷамъият ва кумитаҳо оид ба робитаҳои фарҳангӣ бо ҳамзабонону ҳамватанони бурунмарзӣ ташкил ёфта буданд. Дар баробари дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ дар Тоҷикистон ҳам бо ташаббуси қишри зиёии ҷомеа чунин ҷамъият 28–уми октябри соли 1989 бо номи «Ҷамъияти тоҷикон ва фосизабонони ҷаҳон «Пайванд» ташкил карда шуд.

Дар хусуси раванди ташаккули ҷамъияти «Пайванд» д.и.т., профессор Мансур Бобохонов дар осори худ маълумоти мушаххас додааст. Мувофиқи маълумоти ӯ, ҷамъияти «Пайванд» аз ҷиҳати сохтор ва шумораи кормандон аз ҷамъиятҳои дигар бо як қатор хусусиятҳои худ фарқ мекард. Дар ин хусус муаррих фаъолияти кумита ва ҷамъиятҳои дигарро муқоиса намудааст. Масалан, кумитаи робитаҳои мадании Арманистон бо арманҳои хориҷӣ, ҷамъияти Украина ва дигарон, ки аз лиҳози шумораи кормандон ва сохтор фарқ мекард [1, с. 18].

Бояд тазаккур дод, ки дар ибтидо ҳайати кормандони ҷамъияти «Пайванд» аз панҷ нафар иборат буд. Ба ҳайси раис академик Муҳаммад Осимӣ ва муовини аввал Баҳодур Абдуллоев интихоб шуда буданд. Ҷамъияти «Пайванд» соли 1991 баробари дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сабти ном шуданаш фаъолияти худро ба таври расмӣ оғоз намудааст. Яке аз аввалин иқдомҳои роҳбарияти «Пайванд» ҷиҳати ба роҳ мондани фаъолияти самаранок ин омӯхтани таҷрибаи ҳаммаслакони хориҷии худ буд. Бо мақсади омӯзиши таҷрибаи ҷамъияти «Ватан»-и шаҳри Тошканд намояндагони собиқадори худ, аз ҷумла Н. Қурбонзодаро фиристод. Профессор Мансур Бобохонов тазаккур додааст, ки Н. Қурбонзода 12-16 марти соли 1990 бо ҳайати кормандони ҷамъияти «Ватан», рӯзномаи он «Ойдин» ва радиои «Ватандош» мулоқот намуда, бо самтҳои мухталифи фаъолияти онҳо аз наздик шинос гардид [1, с. 18-19].

Бояд гуфт, ки таҷрибаи онҳо барои ҷамъияти навтаъсиси «Пайванд» бисёр муҳим ва муфид буд. Фаъолияти «Ватан» ва шуъбаҳои он ҳамчунин шумораи кормандонаш, шуъбаҳои вилоятии он, рӯзномаи «Ойдин» барои «Пайванд» чун намуна хидмат кард. Ҳамчунин, роҳбарияти “Пайванд” пас аз як сол бо мақсади омӯзиши фаъолияти табъу нашри ҷамъияти “Ватан“-и Ӯзбекистон намояндаи худ Н. Каримовро ба шаҳри Тошканд ба сафари хидматӣ фиристод. Пас аз ин омӯзиш корманди “Пайванд” дар ҳисоботи худ қайд кард, ки ҷамъияти “Ватан” ба ғайр аз рӯзномаи “Ойдин” ҳар сол панҷ ҷузъи чопӣ маводи ҷанбаи ташвиқотӣ-тарғиботӣ доштаро дар миёни ҳамватанони дар хориҷи кишвар будаи хеш – Кобул, Мазори Шариф, Арабистони Саудӣ, Яман, Туркия, ИМА, Миср, Олмон, Голландия ва ғайра бепул паҳн намудааст. Дар натиҷаи истифодаи таҷрибаи ҳаммаслакони хориҷии худ кормандони ҷамъияти “Пайванд” муваффақ шуданд, ки дар ҳайати худ шуъбаи ахбору нашр ва рӯзномаи худро дошта бошад.

Профессор М. Бобохонов қайд кардааст, ки ҳанӯз моҳи декабри соли 1990 кормандони масъули сафорати давлати Шуравӣ ба намояндагони Ҷамъияти дӯстии Тоҷикистон, ки ба ҳайати он муаллифи ин сатрҳо низ шомил буд, бо таассуф изҳори ақида карда буданд, ки тоҷикон дар Афғонистон ба маротиб аз ӯзбекҳо зиёданд,

аммо давлати Тоҷикистон нисбат ба масъалаи паҳн кардани рӯзнома, маҷалла, китоб ва филмҳо дар байни ҳаммеҳанону ҳамзабонони хеш кӯшишу аҳамияти зарурӣ намедиҳад [1, с. 19].Қайд кардан бамаврид аст, ки профессор М.Бобохонов раванди ташаккули ҷамъияти "Пайванд"-ро таҳлил намуда, мақоми онро дар чунин як давраи ҳассос барои миллат баланд арзёбӣ намудааст. Дарвоқеъ дар он замон дар саросари ҷаҳон миллионҳо нафар форсизабонон, аз ҷумла, тоҷикон иқомат менамуданд. Гуфтан бамаврид аст, ки як қисми онҳо тахҷоӣ буда, қисми дигарашон бо ҳукми тақдир муҳоҷир шуда буданд. Дар робита ба ин академик М. Осимӣ дар суҳбат бо корманди маҷаллаи "Тоҷикистон" Карим Яъқуб моҳи феврали соли 1990 бо таассуфи зиёд чунин қайд карда буд: "Солҳои зиёд мо худро аз онҳо канор мегирифтем, аз суҳбату робитаи тарафайн худдорӣ мекардем, кор ба ҳадде расида буд, ки бе ҳеҷ фикр ҳамаи ҳамдиёрони собиқи худро хоину ватанфурӯш дониста, барои дарки дарди дили онҳо кӯшише намекардем" [1, с. 21].

Бояд тазаккур дод, ки соли 1991 кормандони "Пайванд", раёсат ва фаъолони он дар навбати якум саъй намуданд, ки ҳамватанони дар хориҷи кишвар қарордоштаи хешро пайдо намуда, бо ашхоси шинохтаи онҳо шиносоӣ пайдо намуда, онҳоро ба корҳои фарҳангӣ, илмӣ ва иқтисодии Тоҷикистон ҷалб кунанд.Маҳз бо ҳамин мақсад ҳайати анҷуман ба шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Бухоро, Ашқобод ва ба водии Фарғона, ки тоҷикон сарҷамъона иқомат доранд, равона шуданд.

М. Бобохонов қайд кардааст, ки намояндаҳои "Пайванд" дар ҳамоишҳои худ бо ҳаммеҳанони хеш, ки дар хориҷи кишвар ба сар мебаранд, оид ба вазъи Тоҷикистон, ҳаёти фарҳангӣ ва дар бораи ҷамъияти "Пайванд", ҳадафҳои он, ҳамчунин аввалин ҳамоиши дарпешистодаи тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон суҳбат намуданд. Ғояи ин ҳамоишро онҳо ба қаноатмандӣ пазируфтанд.

Ҷиҳати дарёфти ҳамватанони бонуфузи хеш кормандони «Пайванд» ба як қатор мамлакатҳои манотиқи Осиё, Аврупо ва Африқо сафар намуданд. Ҳанӯз аз моҳи декабри соли 1991 ва январи соли 1992 чаҳор нафар вакилони ҷамъияти "Пайванд" бо сарварии академик М.С. Осимӣ бо даъвати "Ассотсиатсияи туркистониҳои Амрико" ба Иёлоти Муттаҳидаи Амрико сафар намуданд. Моҳи январи соли 1992 бо ташаббуси "Пайванд" аз "Ассотсиатсияи туркистониҳои Амрико" ҷамъияти тоҷикони ИМА ҳамчун созмони мустақил ҷудо шуд. Ба ҳайси сарвари он соҳибкори ҷавон, раиси ширкати "Яъқубиён интернешал" Мирмуҳаммад Зоҳир Яъқубӣ интихоб гардид. Қайд кардан бамаврид аст, ки вакилони ҷамъияти "Пайванд"-и Тоҷикистон бо ҷамъияти думиллионаи эрониёни маскуни Амрико ва ба марказҳои фарҳангии онҳо ҳамкориҳои мутақобилан судмандро ба роҳ монданд. Дар ин радиф бо даъвати расмии Ҷамъияти "Пайванд" аз 11 то 15-уми марти соли 1992 ба Душанбе ҳамзабонони сокини Амрико будаи тоҷикон ташриф оварданд.

Таҳлили осори М. Бобохонов нишон медиҳад, ки нобобаста аз вазъи мураккаби молиявӣ анҷумани "Пайванд" тавонист, ки аз ҳисоби сарпарастҳо намояндагони худро ба маҳалҳои тоҷикнишини давлатҳои дуру наздик фиристад. Дар тули 5 сол, яъне аз соли 1991 то соли 1996, 19 намояндаи "Пайванд" ба давлатҳои Афғонистон, Эрон, ИДМ, ИМА, Британияи Кабир, Фаронса, Туркия, Миср ва Чин сафар карда, бо ҳамдиёрони худ вохӯрӣ гузарониданд. Аз ҳисоботи Анҷумани байналмилалии тоҷикон ва ҳаммеҳанони хориҷи кишвар барои солҳои 1993-1996 бармеояд, ки бо талоши ҳаматарафаи раёсат ва кормандони ҷамъияти "Пайванд" дар муддати мазкур 11 маркази фарҳангӣ дар кишварҳои хориҷи дур ва 6 маркази фарҳангӣ дар Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил таъсис ёфтанд. Гуфтан бамаврид аст, ки Шурои Анҷумани "Пайванд" дар ҳамоҳангсозии фаъолияти онҳо ва ба ватани таърихии тоҷикон муносибати қавӣ ва пурсамар доштани онҳо саҳми бузурге гузошт.

М.Бобохонов таъкид намудааст, ки дар давоми солҳои 1993-1996 раёсати созмони байналмилалии тоҷикон бо ширкати фаъолонаи кормандони ҷамъияти "Пайванд" тавонистанд, ки қариб 25 гурӯҳи ҳамватанон, намоядагони илму фарҳанги форсизабононро аз 17 кишвари ҷаҳон қабул намоянд. Дар миёни зиёда аз

700 меҳмонони анҷуман на танҳо чеҳраҳои барҷастаи сиёсӣ, илму фарҳанг ва соҳибкорон, ҳамчунин шаҳрвандони қаторӣ ҳам буданд, ки бо мақсади шиносоӣ бо ватани ниёгони худ, вазъ ва тарзи зисти аҳолии он, пайдо намудани хешу ақрабои худ ва ба онҳо барпо намудани робита ташриф оварда буданд. Бо ёрии анҷуман қариб 90 нафар ҳаммеҳанони хориҷӣ дар Тоҷикистон наздикони худро пайдо карданд [1, с. 23]. Новобаста аз вазъи мураккаби солҳои 90-ум Шӯрои анҷуман бо марказҳои фарҳангии тоҷикони Русия, Ӯзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон ва Қазоқистон робитаҳои корӣ ба роҳ монд. Бояд қайд намуд, ки яке аз сабабҳои зиёд гардидани ҳамватанони мо дар кишварҳои мазкур воқеаҳои фоҷиабори соли 1992 буд. Ин омил кормандони "Пайванд"-ро водор сохт, ки фаъолияти хешро дар байни онҳо бештару хубтар роҳандозӣ намояд. Маҳз дар ҳамин давра бо ташаббуси Шурои анҷуман ба унвони намояндагии дар ин кишварҳо будаи Ҷумҳурии Тоҷикистон номаҳо равона карда, дархост намуданд, ки онҳо барои ба ҷойи зисти собиқи худ баргаштани ҳамватанонамон ёрӣ расонанд. Ҳамчунин, бо супориши Шурои анҷуман ба гурӯҳҳои дахлдори кишварҳои ҳамсоя мактубҳо ирсол намуда, аз онҳо хоҳиш намоянд, ки мушкилоти тоҷиконро дар масъалаи забону фарҳанг ба инобат гиранд.

Таҳлили вазъи сиёсии солҳои 90-уми Тоҷикистон нишон медиҳад, ки Шурои анҷумани "Пайванд" дар тадбиру чорабиниҳои Ҳукумати Тоҷикистон, комиссариати Созмони Милали Муттаҳид дар бораи аз Афғонистон баровардани фирориёни тоҷик бевосита ва фаъолона иштирок намуд. Вазъро ба инобат гирифта, моҳи январи соли 1993 бо ташаббуси Раиси Шурои Олии Тоҷикистон дар бораи фирориёни тоҷик дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон комиссияи махсус таъсис дода шуд, ки ба он ду нафар корманди "Пайванд" ҳам дохил буданд. Кормандони ҷамъияти "Пайванд" дар байни фирориён корҳои тарғиботӣ низ бурдаанд, зеро дар қисми шимолии Афғонистон қувваҳои бегона бо мақсадҳои ғаразнок – ба тарафи худ ҷалб намудани фирориёни тоҷик талош менамуданд. Ҳамин буд, ки кормандони "Пайванд" дар миёни он фирориён ба манфиати онҳо ва ватани онҳо – Тоҷикистон суҳбат ташкил менамуданд. Профессор М.Бобохонов таъкид намудааст, ки дар ин самт анҷумани "Пайванд" фаъолияти худро бо сарварии академик М.С. Осимӣ идома медод ва ба даъвати ҳамоиши сеюми тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон ҳамаҷониба тайёрӣ медид. Вале 25 июли соли 1996 устод М. Осимӣ аз дасти душманони миллати тоҷик ба қатл расонида шуд. Бояд қайд кард, ки дар ҷаласаи Шурои анҷуман, ки таҳти сарварии раиси Шуро ва Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон, Президенти ҷумҳурӣ Эмомалӣ Раҳмон 7 сентябри соли 2001 сурат гирифт, Сарвари давлат зимни суханронии худ фаъолияти анҷуманро арзёбӣ намуда, қайд кард: "Аз ҷониби Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон дар ин чанд соли сипаришуда корҳои муайяне ҷиҳати барқарор намудани муносибатҳои мутақобила бо ҳамватанони берун аз марз сурат гирифтааст. Чунин робита, махсусан дар давраи аввали фаъолияти анҷуман ҳангоми ба он сарварӣ намудани шодравон М. Осимӣ назаррас буд. Мутаассифона, вақтҳои охир робитаи миёни тоҷикистониҳо ва ҳамватанону ҳамзабонони бурунмарзӣ нисбатан заиф гардидааст" [11, с. 659].

Раванди омӯзиши таърихи фаъолияти анҷумани "Пайванд" аз ҷониби М. Бобохонов нишон медиҳад, ки Шурои анҷуман чанд лоиҳаи таҳрири нави Оинномаи анҷуманро маъқул దониста, ба илова ва пешниҳодҳои аъзои Шуро ҷиҳати баррасӣ ва тасдиқ ба маҷлиси умумии навбатӣ вогузор намуд. Маҳз мувофиқи ҳамин Оиннома ва бо сабаби тағйироти Созмони иҷроияи анҷуман, ҳайати нави Кумитаи мазкур тасдиқ карда шуд. Бояд гуфт, ки дар он ҷаласа устод Камол Айнӣ ба сабаби ба кори дигар гузаштан аз вазифаи раиси ҷамъияти "Пайванд" озод шуда, ба ин вазифа донишманди шинохтаи тоҷик, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва узви Фарҳангистони забон ва адабиёти форсии Ҷумҳурии Исломии Эрон Абдуқодир Маниёзов интихоб шуд.

Фаъолияти минбаъдаи ҷамъияти "Пайванд" нишон медиҳад, ки 7 сентябри соли 2000 дар шаҳри Душанбе таҳти раёсати Раиси Шурои Анҷумани тоҷикон ва

форсизабонони ҷаҳон Эмомалӣ Раҳмон ҷаласаи навбатии Шурои анҷуман баргузор гардид. Дар он Раиси анҷуман қайд кард, ки “бояд фаъолияти Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон ва сохторҳои онро мураттаб ва фаъол сохта, ҷиҳати тақвияти робитаҳои худ бо ҳамзабонону ҳамватанони бурунмарзиамон саъю талоши бештар кард” [1, с. 80-83].М. Бобохонов қайд кардааст, ки бо мақсади ҷоннок намудани фаъолияти Анҷуман дар назди он нашри маҷалла роҳандозӣ гардид ва дар баъзе шумораҳои он оид ба ҷаласаҳои Шурои анҷуман, форумҳо ва масъалаҳои мухталифи тоҷикон маводу мақолаҳо ба табъ расиданд. Ҳамчунин, аз тобистони соли 2003 сар карда, дар шаҳри Душанбе зери назари шоири халқии Тоҷикистон Гулназар Келдӣ нашри “Пайванд” ибтидо гирифт, ки он агарчи аз камбудӣ холӣ нест, фоли неке буд, ҷиҳати рушди фаъолияти минбаъдаи анҷуман. Қобили қайд аст, ки дар баробари пешравиҳо дар фаъолияти анҷуман баъзе камбудиҳо ба назар мерасиданд, ки аз ҷониби раиси он Эмомалӣ Раҳмон дар Анҷумани шашуми тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон ба таври мушаххас ироа гардид. Дар он чунин омадааст: “Кумитаи иҷроияи анҷумани “Пайванд” бояд фаъолияти худро дар роҳи ҳарчӣ бештар ва беҳтар муаррифии ҳамқавмон ва ҳамватанони бурунмарзӣ боз ҳам ҷоннок намояд. Имрӯз тоҷиконро қариб дар тамоми кишварҳои ҷаҳон метавон пайдо кард, ки бо сабабҳои мухталиф тарки ватан намуда, дар кишваре ихтиёри иқомат намудаанд, мудом дар ёди ватани аслии худ мебошанд. Ба ҳар роҳ онҳоро ёфтан, бо онҳо робитаи ҳасана барқарор намудан ва ҳамеша аз ҳоли онҳо бохабар будан аз муҳимтарин вазифаи мо ба шумор меравад. Ҷиҳати дар амал татбиқ намудани ин вазифа аз ёрии марказҳои фарҳангӣ ва ҷамъиятҳои миллии тоҷикон истифода бурдан бамаврид аст. Аз ин рӯ, робита ва ҳамкории Кумитаи иҷроияи анҷуман бо намояндагиҳои “Пайванд” ва созмонҳои ҷамъиятии онҳо бояд ҳамеша барқарор ва фаъол бошад” [1, с. 29].Дар таърихи 18-уми июни соли 2008 дар ҷаласаи навбатии Кумитаи иҷроияи Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон “Пайванд” дар ҳузур ва суханрониҳои мушовири давлатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба рушди иҷтимоӣ ва робита бо ҷомеа С. Фаттоев мушовирони калони Президенти ҷумҳурӣ С. Кошонов, М. Сайфиддинов ва аъзои Кумитаи иҷроияи анҷуман мушовири калони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Исломиддин Салоҳиддинов ба вазифаи раиси Кумитаи мазкур интихоб гардид. Бояд гуфт, ки мавсуф дар байни зиёиёни мамлакат чун омӯзгор, олими файласуф, вакили халқ дар Маҷлиси Олӣ, собиқ раиси шаҳри бостонии Панҷакент соҳиби мақоми махсус буд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар миёни маҷлисҳои умумӣ ба фаъолияти анҷумани “Пайванд” Шурои он роҳбарӣ менамояд. Раиси Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон ҳамзамон Раиси Шурои анҷуман ба ҳисоб меравад. Аъзои он аз миёни шахсиятҳои маъмул ва фаъолони анҷуман интихоб карда мешавад [4, с. 49].

Чун анъана, ҷаласаи Шурои анҷумани “Пайванд” соле на камтар аз як бор баргузор мегардад. Шурои анҷумани “Пайванд” салоҳият дорад, ки иҷрои қарорҳо ва супоришҳои Маҷлиси умумиро ба таври қатъӣ назорат кунад, ҳисоботи Кумитаи иҷроияи анҷуманро шунавад ва арзёбӣ намояд ва аъзои Кумитаи иҷроияро ба муддати панҷ сол интихоб кунад.Ҳамчунин, Кумитаи иҷроияи анҷуманро зарур аст, ки нақшаҳои солона ва дурнамои анҷумани “Пайванд”-ро тарҳрезӣ намояд ва онро ҷиҳати баррасӣ ба Шурои анҷуман пешниҳод намояд, иҷрои қарорҳои Маҷлиси умумӣ ва Шурои анҷумани “Пайванд”-ро таъмин намояд, масъалаҳои созмон додани конференсия ва симпозиумҳои байналхалқӣ ва таҷлили ҷашни бузргдошти чеҳраҳои мондагори илму адабро ҳаллу фасл карда, барои амалӣ гардонидани онҳо чораҳои зарурӣ андешад. Таҳлили осори М. Бобохонов нишон медиҳад, ки Оинномаи анҷуман аз нуҳ бахш иборат буда, ҳар яки он, дар навбати худ, аз зербандҳо иборат мебошад. Ҳамчунин, ба ғайр аз “Мақомоти идораи анҷумани “Пайванд”, боз бахшҳои “Комиссияи назорат”, “Дороии анҷумани "Пайванд", “Тартиби дохил намудани тағйиру иловаҳо ба Оинномаи анҷумани “Пайванд”, “Тартиби қатъ гардидани фаъолияти анҷумани “Пайванд”–ро дорост. Қайд намудан зарур аст, ки

соли 1996 дар Форуми сеюми тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон Шурои олии ин анҷуман таъсис ёфт, ки дар он бино ба маълумоти раиси Кумитаи иҷроияи анҷуман Абдуқодир Маниёзов, 10 нафар аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 18 нафар форсизабонони ҷаҳон аъзо буданд. Ин Шуро танҳо як ва ё ду маротиба дар шаҳри Душанбе ҷаласаи худро баргузор намуду тамом. Муофиқи Оинномa, бояд дар кишварҳои мухталиф ҷаласаи сайёри худро баргузор созад.

Аз ибтидои қарни XXI сар карда, ҷаласаи Шурои Анҷуман мунтазам гашт. 7 сентябри соли 2001 дар рӯзҳои таҷлили 10-умин солгарди Истиқлолияти давлатӣ дар шаҳри Душанбе, таҳти сарварии раиси Шуро ва Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ҷаласаи навбатии Шурои анҷуман баргузор гардид. Дар ҷаласа масъалаҳои гуногун, аз ҷумла лоиҳаи таҳрири нави Оинномаи созмон, даъвати Маҷлиси умумии навбатӣ ва ҳайати нави Кумитаи иҷроия мавриди муҳокима ва баррасӣ қарор гирифтанд. Шурои анҷуман лоиҳаи таҳрири нави Оинномаи анҷуманро маъқул дониста, бо илова ва пешниҳодоти аъзои Шуро барои баррасӣ ва тасдиқ ба Маҷлиси умумии навбатӣ вогузошт.

Ҳамин тавр, профессор М. Бобохонов раванди ташаккул ва рушди фаъолияти "Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон "Пайванд"- ро дар осори худ ба таври мушаххас мавриди омӯзиш қарор додааст.

Муқарриз: Шарипов Ҷ.С. –н.и.т., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Бобохонов М. Таърихи мухтасари анҷумани "Пайванд" / М. Бобохонов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 198 с.
2. Борӣ М. Гуфтугӯ бо устод Абдуқодир Маниёзов – раиси анҷумани "Пайванд" //Пайванд, 2001. – №3. – С. 80-83.
3. Карим Б. Фарёди солҳо: ҳуҷҷат, далел, табсира, хулоса / Б. Карим. – М.: Трансдорнаука, 1997. – С. 94-96.
4. Маниёзов А. Дар бораи лоиҳаи нави Оинномаи анҷумани "Пайванд" / А.Маниёзов //Пайванд. - 1996. – №6. – С. 49-51.
5. "Пайванд". – Теҳрон, 2001 (1380). – №3. – С. 82.
6. "Пайванд". – Теҳрон, 2003 (1379). – №7. – С. 6-8.
7. "Пайванд". – Теҳрон, 2004 (1380). – №4. – С. 80-82.
8. "Пайванд". – Теҳрон, 2004 (1380). – №8. – С. 28-30.
9. "Пайванд". – Теҳрон, 2004 (1380). – №10. – С. 33-39.
10. Пайванди дилҳо, пайванди наслҳо. Тартибдиҳандагон М. Осимӣ, Ф. Осимӣ. – Хуҷанд: Хуросон, 2006. – С. 9-10.
11. Раҳмон Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият. Ҷилди 3. – Душанбе: Ирфон, 2001. – С. 187.
12. Тагаев Д. Пути развития Таджикистана / Д. Тагаев, Н. Аитов. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 3-5.
13. Усмонов И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиқлол / И. Усмонов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. – С. 19-23.
14. Усмонов И. Қутбномаи сулҳу оштӣ / Роҳи сулҳ (ҳуҷҷатҳои гуфтушуниди байни тоҷикон) / И. Усмонов. – Душанбе, 1997. – С. 4.
15. Холиқзода А. Тоҷикони Мовароуннахр: аз истилои Русия то Истиқлол. – Душанбе, 1997. – С. 145.

САҲМИ М. БОБОХОНОВ ДАР ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ АНҶУМАНИ «ПАЙВАНД»

Дар мақолаи мазкур муаллиф доир ба саҳми д.и.т., профессор Мансур Бобохонов дар омӯзиш ва инъикоси ташаккул ва рушди фаъолияти Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон "Пайванд" маълумот додааст. Бояд қайд кард, ки бори нахуст раванди ташаккул ва фаъолияти анҷумани "Пайванд"-ро М. Бобохонов дар осори худ инъикос намудааст. Муаррих кӯшиш кардааст, ки вазъи марҳилаи ташкилшавии анҷуманро бо назардошти макону замон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳад. Воқеан, ташкилшавии анҷуман барои миллати тоҷик ва форсизабонони ҷаҳон дар он солҳо бисёр муҳим буд. Таҳлили вазъи сиёсии солҳои 90-уми Тоҷикистон нишон медиҳад, ки Шурои анҷумани "Пайванд" дар тадбиру чорабиниҳои Ҳукумати Тоҷикистон, Комиссари олии Созмони Милали Муттаҳид оид ба гурезаҳо дар самти аз Афғонистон баровардани фирориёни тоҷик бевосита ва фаъолона иштирок намуд. Вазъро ба инобат гирифта, моҳи январи соли 1993 бо ташаббуси Раиси Шурои Олии Тоҷикистон барои фирориёни тоҷик дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон комиссияи махсус таъсис дода шуд, ки ба он ду тан корманди "Пайванд" низ дохил буданд. Кормандони ҷамъияти "Пайванд" дар байни фирориён корҳои тарғиботӣ низ бурдаанд, зеро дар қисми шимолии

Афғонистон қувваҳои бегона бо мақсадҳои ғаразнок – ба тарафи худ ҷалб намудани фирориёни тоҷик талош менамуданд. Ҳамин буд, ки кормандони “Пайванд” дар миёни фирориён суҳбат ташкил менамуданд. Қайд кардан бамаврид аст, ки профессор М.Бобохонов раванди ташаккули ҷамъияти “Пайванд”-ро таҳлил намуда, мақоми онро дар чунин як давраи ҳассос барои миллат баланд арзёбӣ намудааст.

Калидвожаҳо: саҳм, инъикос, М. Бобохонов, анҷуман, “Пайванд”, ҳамоиш, ҳамватанон, тоҷикон, форсизабонон, муҳоҷират, ҷаҳон, диаспораҳо.

ВКЛАД М. БОБОХОНОВА В ИЗУЧЕНИИ ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ АССОЦИАЦИИ «ПАЙВАНД»

В данной статье автор предоставляет информацию о вкладе доктора философии Мансура Бобохонова в изучение и освещение становления и развития Ассоциации таджиков и персоязычных стран мира «Пайванд». Следует отметить, что впервые процессом становления и деятельности ассоциации «Пайван» руководил М. Бобохонов. Историк попытался проанализировать ситуацию на этапе организации конференции с точки зрения пространства и времени.Действительно, в те годы организация форума имела большое значение для таджикского народа и персоязычного мира. Анализ политической ситуации в Таджикистане в 1990-е годы показывает, что Совет ассоциации «Пайванд» принимал активное участие в действиях правительства Таджикистана, в том числе Верховного комиссара ООН по делам беженцев, по возвращению таджикских беженцев из Афганистана. Учитывая ситуацию, в январе 1993 года по инициативе Председателя Верховного Совета Таджикистана была создана специальная комиссия по таджикским беженцам в Исламской Республике Афганистан, в состав которой вошли два сотрудника Пайванда. Пайванд также проводил пропагандистскую работу среди беженцев, поскольку иностранные силы на севере Афганистана стремились завербовать таджикских беглецов. Таким образом, сотрудники Пайванда организовали беседу беженцев об интересах их родины, Таджикистана.Следует отметить, что профессор М.Бобохонов проанализировал процесс становления общества «Пайванд» и высоко оценил его статус в столь ответственный для нации период.

Ключевые слова: вклад, отражение, М. Бобохонов, конференция, «Пайванд», сход, соотечественники, таджики, персоязычные, миграция, мир, диаспора.

CONTRIBUTION OF M. BOBOKHONOV ON THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE ASSOCIATION "PAYVAND"

In this article, the author provides information about the contribution of Dr. Mansur Bobokhonov to the study and coverage of the formation and development of the Association of Tajiks and Persian-speakers of the world "Payvand". It should be noted that for the first time the process of formation and activity of the association "Payvan" was led by M. Bobokhonov reflected in his work that it has historical significance. The historian has tried to analyze the situation at the stage of organization of the conference in terms of space and time.Indeed, the organization of the forum was very important for the Tajik nation and the Persian-speaking world in those years. An analysis of the political situation in Tajikistan in the 1990s shows that the Payvand Association Council was directly and actively involved in the Government of Tajikistan's actions, including the United Nations High Commissioner for Refugees, to expel Tajik refugees from Afghanistan. Taking into account the situation, in January 1993, at the initiative of the Chairman of the Supreme Council of Tajikistan, a special commission on Tajik refugees in the Islamic Republic of Afghanistan was established, which included two Payvand staff. Payvand also carried out propaganda work among the fugitives, as foreign forces in northern Afghanistan sought to recruit Tajik fugitives. Thus, Payvand staff organized a conversation among those fugitives in the interests of their homeland, Tajikistan.It should be noted that Professor M. Bobokhonov analyzed the process of formation of the society "Payvand" and praised its status in such a sensitive period for the nation.

Keywords: contribution, reflection, M. Bobokhonov, conference, “Payvand”, gathering, compatriots, Tajiks, Persian-speakers, migration, world, diaspora.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Солеҳҷони Маҳмадисуф*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**,** унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17Телефон: **(+992) 918172120**, E-mail: **Soleh-13111994@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Солехджони Махмадисуф*** **–** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17Телефон: **(+992) 918172120**, E-mail: **Soleh-13111994@mail.ru**

Information about the author: ***Solehjoni Mahmadisuf*** - Tajik National University, cograduate competitor of the department of history of the tajik people. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17, Phone**: (+992) 918172120**, E-mail: **Soleh-13111994@mail.ru**

УДК: 821.161.1-42

АЗ ТАЪРИХИ КАШФИЁТИ ПАНҶАКЕНТИ ҚАДИМ ВА САҲМИ Б.И. МАРШАК ДАР МУАРРИФИИ ОН

Зарифов М.А.

Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон

Шаҳри қадимаи Панҷакент дар гирду атрофи шаҳри имрӯзаи Панҷакент ҷойгир буда, ёдгории беназири асримиёнагии наздик ба ҳисоб меравад. Дар асрҳои V-VIII он аз ҳама шарқитарини шаҳрҳои Суғд -давлати қадима дар Осиёи Марказӣ ба шумор мерафт, ки аҳолиаш танҳо суғдиҳо будаанд, бо яке аз забонҳои шарқии эронӣ ҳарф мезаданд ва гузаштагони тоҷикон маҳсуб мешуданд.

Дар чаҳоряки аввали асри VIII ин ҷо маркази мулки князӣ ба ҳисоб мерафт ва ҳокими охирини он Деваштич бо ҳокими умумисуғдӣ рақобат намуда, даъвои ҳукмронии Самарқанд -пойтахти Суғдро дошт.

Панҷакент бо ёдгориҳои зиёду беназири осори санъату фарҳанг ва зинаҳои таърихии сершумори худ аз дигар шаҳрҳои ҷумҳурӣ ба куллӣ фарқ мекунад.

Мавриди зикр аст, ки бе илми бостоншиносӣ муайян намудани таърихи қадимаи ҳеҷ як халқ, миллат ғайриимкон аст. Бояд зикр намуд, ки дар омӯзиши бостоншиносии тоҷик нақши олимони давраи Иттиҳоди Шуравӣ ниҳоят калон аст. Дар баробари кашфиётҳои бузурги бостоншиносӣ дар ҷаҳон, дар Тоҷикистон низ аз тарафи бостоншиносони машҳур як қатор кашфиётҳои бостоншиносӣ ба вуҷуд омаданд.

Қобили зикр аст, ки барои омӯзиш ва муарифии таъриху фарҳангӣ минтақаи болооби Зарафшон дар солҳои 1932-1933 кашфиёти қалъаи кӯҳи Муғ нақши беандоза калонро бозидааст. Дар ин ҷо бори аввал ҳуҷҷатҳо бо забони суғдӣ ёфт шуданд, ки дар илми бостоншиносӣ ҳамчун “бойгонии Деваштич” машҳур аст. Ва ин кашфиёт боиси ҳафриётҳои шаҳри қадимаи Панҷакент гашта, аз соли 1946 саркарда ҳамасола то имрӯз дар ҳудуди ин шаҳр ҳафриётҳои бостоншиносӣ идома ёфта истодаанд [1,с.348].

Чи хеле ки зикр намудем, шуруъ аз соли 1946 бо ташаббуси олими нотакрор Бобоҷон Ғафуров як гурӯҳ бостоншиносон ба Панҷакенти қадим ташриф оварданд, ки ба он Александр Юриевич Якубовский роҳбарӣ менамуд. Якубовский кори ҳафриётиро аз омӯзиши димнаи шаҳр шуруъ намуда, ба чунин хулоса омада буд: “Панҷакенти қадим дар замони ислом вуҷуд надошт”. А.Ю. Якубовский мехост маълумоте ҷамъ кунад, ки он имкон диҳад, ки ақидаи ӯро оид ба шаҳри тоисломӣ набудан исбот карда тавонад. Ҳамин тариқ, А.Ю. Якубовский то лаҳзаи вопасини умри худ (21-марти соли 1953) роҳбарии ҳафриёти Панҷакентро ба уҳда дошт ва бо чунин асарҳои худ, ба монанди “Панҷакенти қадим” (бо забони русӣ Масква,1951), “Панҷакент” (бо забони русӣ, Москва 1954), барои муаррифии таърихи Панҷакенти қадим саҳми арзанда гузоштааст.

Пас аз А.Ю. Якубовский раҳбарии ҳафриёти Панҷакенти қадим ба М. М. Дияканов (вафоташ 1954) гузаштааст, ки номбурда ҳам саҳми худро барои кашфи ин ёдгорӣ гузоштааст. Баъд аз ӯ солҳои зиёде роҳбарии ҳафриётро А.М. Беленский ба уҳда дошт, ки дар димнаи Панҷакенти қадим корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Ба ақидаи А.М. Беленский, Панҷакенти қадим 1,5 км дар самти ҷанубу шарқии шаҳри ҳозираи Панҷакент ҷойгир буда, аз чор қисми мутафарриқ иборат аст. Шаҳристон, Арк, деҳоти наздишаҳрӣ, қабристон. Шаҳр қариб 14 гектарро ишғол мекунад. Чи хеле ки кофтуковҳо нишон доданд, Шаҳристон дар асри V ё ибтидои

асри VI мелодӣ ба вуҷуд омада, дар асри VIII ба туфайли истилоҳи Араб аз байн рафтааст.

Парастишгоҳҳои Панҷакент маҷмуи махсуси иморатҳои гуногун бо ҳавлиҳои васеъ мебошанд. Белениский дар бораи шаҳристон чунин менависанд: "Қисми шарқии шаҳрро асосан иморатҳои атрофи олимақомони ҳарбӣ - феодалӣ ё табақаи тоҷирону коҳинони аз ҷиҳати сарват ба онҳо наздик ишғол кардаанд. Барои чунин тасаввур асоси зиёде ҳаст, агар ин омилро ба назар гирем, ки маҳз дар ҳамин ҷо биноҳои боҳашамату серутоқе ошкор гардида, ки бо деворнигораҳо ва пайкарҳо кандакорӣ шуда, басо хуб оро ёфтаанд" [2,с.179]. Дар шаҳристон Белениский чор кӯчаро ошкор намуд. Кӯчаи 1, кӯчаи асосии қисми шарқии шаҳристон буда, бараш ба ҳисоби миёна панҷ метр дарозиаш 90 -100 метр аст. Кӯчаи 2 зери кунҷи рост ба кӯчаи як пайваст шуда, 85 метр дарозӣ дорад. Кӯчаи сеюм аз шимол ба ҷануб мувозӣ ба кӯчаи як тул мекашад, бараш 3 метр, дарозиаш 80 метр мебошад. Тамоми қаламрави шаҳр то замони мо бо сохтмони биноҳои пештара ва чун замини киштукор истифода бурдани онҳо хароб нагардидааст. Биноҳо, маъбаду ибодатхонаҳо, кӯчаҳо ва паскӯчаҳои он дар намуди аввала ҳифз шудаанд.

Натиҷаҳои тадқиқоти А.М. Белениский оид ба ҳафриёти Панҷакенти қадим дар асарҳову мақолаҳо ва ҳисоботҳояш, ки ҳамасола дар журнали ҳисоботии бостоншиносӣ дар Тоҷикистон ба табъ расиданд, ки барои омӯзиши таъриху фарҳанги Панҷакенти қадим маълумотҳои нодирро доро мебошанд.

Инчунин, барои муаррифӣ намудани Панҷакенти қадим як қатор олимон, рассомону барқарорсозандагон ва бостоншиносон, аз қабили А.И. Териножкин, В. Леонидова, П.И. Костров, Д. Абдуллоев, Б.И. Маршак, В.И. Рапопова Н.Неъматов, Ю. Ёқубов ва чанде аз дигарон дар минтақаҳои гуногуни Панҷакенти қадим ҳафриётҳо гузаронида, асарҳои зиёдеро оид ба таъриху фарҳанги ин шаҳри қадимаи Суғдиён навиштаанд, ки имрӯз дастури бебаҳои таърихи Панҷакенти қадим ба шумор мераванд. Мо бояд хизматҳои донандаи хуби таърихи Панҷакенти қадим Абдуллоҷон Исоқовро махсус қайд кунем. Осори ӯ: “Арки Панҷакенти қадим” (Душанбе, 1977), “Панҷакенти қадим”. (1982) ва ғайраҳо дар пеши назари мо саҳифаҳои рангини таърихи Панҷакенти қадимро ҷилвагар менамояд [3, с.14].

Чи хеле ки дар боло зикр намудем, дар Панҷакенти қадим бисёр бостоншиносон кор ва фаъолият намуда, саҳми худро баҳри муаррифии шаҳр гузоштанд. Аммо дар қатори ин муҳаққиқон Б.И.Маршак ягона олиме ба ҳисоб меравад, ки зиндагонии ӯ баҳри муаррифии таъриху фаҳанги ин шаҳр гузоштааст ва номбурда ҳатто ҳангоми ҳафриёти шаҳр фавтидааст ва ҳамонҷо дар канори даромадгоҳи ин шаҳр хок шудааст. Ӯ ба таҳқиқи таъриху фарҳанги мардуми тоҷик машғул шуда, кашфиётҳои зиёдеро ба анҷом расондааст, ки боиси муаррифии фарҳанги мардуми суғд гаштааст.

Б.И.Маршак соли 1954 дар ҳайати ҳафриёти Панҷакенти қадим фаъолияти худро шуруъ намудааст. Ва аз соли 1978 то соли 2006 бевосита роҳбарии ҳафриёти Панҷакентро ба уҳда дошт, ки номбурда баҳри муаррифӣ намудани шаҳри қадимаи Панҷакент заҳматҳои нотакрореро анҷом додааст [4, с.16].

Бояд зикр намуд, ки дар шаҳри қадимаи Панҷакент Б.И Маршак ҳафриётҳои зиёде гузаронида, асарҳои гуногуне оид ба таъриху фарҳанги Панҷакенти қадим таълиф намудааст, ки бо забонҳои гуногуни ҷаҳон нашр шудаанд, ки муарриф кунандаи Панҷакент дар арсаи ҷаҳонӣ гаштаанд. Маҳз бо хизматҳои Б.И. Маршак ҷаҳониён оид ба санъату фарҳанги сарзамини мардуми Суғд дар асоси ёдгории таърихи Панҷакент ошноӣ пайдо намуданд. Б.И Маршак яке аз аввалин бостоншиносе мебошад,ки дар Панҷакенти қадим усули ҳафриёти шаҳрҳои қадимаро ба роҳ мондааст.

Дар асоси ҳафриётҳои гузарондаи худ Б.И. Маршак ба чунин хулоса меояд, ки Панҷакенти қадим "Дар чаҳоряки аввали асри VIII ин ҷо марказӣ мулки князӣ ба ҳисоб мерафт ва ҳокими охирини он Деваштич бо ҳокими умумисуғдӣ рақобат намуда, даъвои ҳукмронии Самарқанд -пойтахти Суғдро дошт. Чи гунае ки тадқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳад, шаҳр дар асрҳои V ба вуҷуд омада марҳилаи инкишофи худро дар арафаи VII-VIII аз сар гузаронидааст". Инчунин, Б.И. Маршак қайд мекунад, ки "Қисми зиёди деворнигораҳои Панҷакент ба охири асрҳои VI-VII ва ибтидои асри VIII дахл дорад, дар ҳоле ки баъзи онҳо ба асрҳои V-VI рост меоянд ва баъзеи дигарашон шояд ба ибтидои асри VIII дахл дошта бошад" [5, с.20].

Бо ташабусси Б.И. Маршак дар даҳҳо ҷойҳои шаҳр деворнигораҳо кушода шуданд, ки онҳо бозгӯкунандаи фарҳангӣ волои мардуми Суғд ба ҳисоб мераванд. Суғдиён аз қадимулайём бо нақшу нигор кардани деворҳои худ машғул буданд, нақшу нигорҳои деворнигораҳои Панҷакент бештар ҷанбаи тахайюливу эҷодӣ доранд.

Оид ба ин масъала Б.И. Маршак зикр намудааст, ки "нақшу нигораҳои Панҷакент на танҳо тахайюлоти эҷодии шоҳон ва мардумон мебошад, балки дар деворнигораҳо ҷанбаҳои маросимҳои динию адабиётӣ низ мавқеи калон доранд. Инчунин, дар нақшу нигораҳо ҳаёти рӯзмарраи ҷамъиятиву оммавӣ низ ҷой дорад. Илова бар ин, санъати суғдӣ услуби хос ва нотакрор дошт. Дар нақшу нигори суғдӣ адабиёт, эҷодиёти даҳонии халқ, расму русуми суғдиҳо таҷассум ёфтааст" [6, с.8].

Деворнигораҳое, ки дар Панҷакент ошкор шуданд, хусусиятҳои вижа ва қимати баланди бадеӣ доранд. Онҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки Панҷакент (Суғд) дар давраи тоисломӣ яке аз марказҳое буд, ки дар он ҷо мактаби зинданигорӣ ва ҳайкалтарошӣ мавҷуд буд. Дар бораи хусусиятҳои нақшу нигорҳо Б.И. Маршак мегӯяд, ки "дар муқоиса бо нақшунигорҳои машҳури бутҳои ибодатхонаҳои дигар минтақаҳо дар ин ҷо қонуну қоидаҳои қатъӣ ва қолабӣ мавҷуд нестанд. Ин нақшунигорҳо гуногунранг ва душворфаҳм буда, аз рӯйи сюжетҳои саҳнаҳои алоҳида, ки дар он қаҳрамонҳои зиёд иштирок мекунанд, тасвир ёфтаанд" [7, с.15].

Дар нақшу нигори Панҷакенти қадим асосан рангҳои елимдор бо рангҳои минералӣ истифода шудаанд. Рангҳои рустанӣ (индиго ва марена) хело кам истифода шудаанд.

То имрӯз чандин хона кушода шуданд, ки деворҳояшон мунаққашанд. Сюжет ва мавзуъҳои наққошони панҷакентӣ гуногунанд: маросимӣ ва қаҳрамонӣ, фолклорӣ ва мавзуӣ. Аз ҷумла, тасвири ҷирмҳои осмонӣ (офтоб, моҳтоб, сайёраҳои дигари даври Офтоб), таҷассуми маросимҳои гузаштагон, оббозӣ ва тасвири худоён ва амсоли ин. Як қатор сюжетҳо бо қаҳрамонони достонҳои «Шоҳнома» алоқамандӣ доранд. Ин - Сиёвуш, Рустам ва аспӣ ӯ Рахш, Сӯҳроб писари Рустам, занони ҷавони руҳияи ҷанговарона дошта ва амсоли ин.

Сюжетҳои жанрӣ манзараҳои корзор, саҳнаҳои иду маросим, шикор, муҳорибаҳои тан ба тан, навохтани ҳар гуна асбобҳои мусиқӣ, бозии нард, ракс, тақсимоти ҳосил таҷассум ёфтаанд.

Б.И. Маршак дар китобаш бо номи "B.I. Marshak. Legends,Tales and Fables in the Art of Sogdiana // New York, 2002. 195.c" чунин навиштааст: "Кашфи нақшу нигорҳои деворӣ тасаввуроти моро нисбати сатҳи маданият, аз ҷумла санъати Суғдиён ғанӣ гардонд, ба марҳалаҳои аввали ташаккули санъати тасвирии асрҳои миёна рӯшанӣ андохт. Онҳо баҳри пажӯҳиши идеологияи то исломии Суғд муҳимтарин манбаанд" [8, с.35].

Нақшу нигорҳои Панҷакент дорои сюжетҳои гуногуни иконакашии монархӣ, саҳнаҳои ҷангӣ ва тасвири бозиҳои боҳашамат мебошанд. Дар деворнигораҳои Панҷакенти қадим сюжетҳои достони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ инъикос ёфтаанд.

Соли 1964 дар шаҳри қадимаи Панҷакент тадқиқоти навини объекти XXI (бо роҳбарии Б.И. Маршак) оғоз карда шуда буд. Аввалин макони кашфшуда толори идонаи бинои бузурги истиқоматӣ буд. Дуюмин дар зери феҳристи нақшнигораҳо ба муҳорибаи амазонка алоқаманд буд. Шумораи занон-ҷанговарзанон, дар достонҳои ҷаҳонӣ маъруфанд, кам нестанд.

Б.И. Маршак менависад, ки «дар нақшунигорҳои объекти XXI, мутаассифона, танҳо қисми поёнии композитсия, ки муҳорибаи аспсаворҳо ва аспсаворзанҳо инъикос ёфтааст, боқӣ мондаасту халос. Мо дар ин нақшнигора мушоҳида намудем,ки дар зери пойи аспҳои ҳаракаткунанда шахсони кушташуда, ҷароҳатбардошта ва ашхоси кумакхостаро дида метавонем. Дар байни зарардидагон занҳоро низ мушоҳида кардан мумкин буд, яктои онҳо аллакай мурда буд, ӯ ба пушт ғалтида, сараш ба пушт хам зада буд; дигараш ҷароҳат бардошта, кӯшиши такя доданро мекард; сеюмашро бошад, ду ҷанговар дар қолин пиёда бурда истодаанд. Аз силоҳу аслиҳаи ҷангӣ озодшудагон бо бадани нимлуч бо захмҳои хунин дар қафаси сина ва бо дастони азқувватрафта ба дастони боқуввати ҷангиёне, ки аз кунҷҳои қолинҳо медоштанд, ғояҳои асосии саворазанҳоро дар санъати классикии тасвирӣ хуб инъикос менамуданд» [9, с.22].

Дар бораи сюжетҳои нақшу нигороҳои Панҷакент Б.И. Маршак қайд намудааст, ки сюжетҳои тасвирҳои Панҷакент нисбатан гуногунранг мебошанд.

Б.И Маршак зикр намудааст, ки дар деворнигораҳои Панҷакенти қадим бо қаҳрамони асари “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ Рустам бештар вохурдан мумкин аст. Мавриди зикр аст, ки Суғдиён бештар саҳнаҳоеро, ки дар он Рустам бо девон ҷанг намуда ғолиб омадааст, тасвир намудаанд. Б.И Маршак муайян намудааст, ки дар яке аз толорҳои кашфшуда дар объекти VI толори 41-ум бештари тасвирҳо ба қаҳрамониҳои Рустам бахшида шудаанд.

Оид ба таъриху фарҳанги Панҷакенти қадим Б.И. Маршак як қатор маколаҳои илмиву асарҳо навиштааст, ки мо ин ҷо онҳоро ёдовар мешавем: “Согдийское серебро”. Москва 1971., “Искусство Согда”. Санкт- Петербург 2009., . «Legends,Tales and Fables in the Art of Sogdiana». New York, 2002., “История восточной торевтики III-XIII вв. и проблемы культурной преемственности” СПб: «Академия исследования культуры». 2017., “Влияние торевтики на согдийскую керамику VII-VIII веков”., “THE HISTORICO-CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE SOGDIAN CALENDAR”. Iran, 1992., «Les fouilles de Pendjikent».,“Дворец VI века подножия цитадели древнего пенджикента”. Санкт- Петербург, 2012., “Керамика Согда V-VII веков как историко- культурный памятник” Санкт- Петербург 2012., “Согдийцы, их предшественники, современники и наследники”. Санкт- Петербург 2013 ва садҳои дигар барои омузиши таърихи қадимаи Панҷакент мусоидат менамояд.

Б.И Маршак ёдовар мешавад, ки “бозёфтҳои зиёд дар Панҷакенти қадим гувоҳӣ медиҳанд, ки суғдиён бо дастовардҳои тамаддуни бузурги замони худ хеле хуб ошноӣ доштаанд: дар ҳунару санъати онҳо хусусиятҳои санъати юнонӣ, эронӣ ва ҳиндӣ мушоҳида карда мешавад. Илова бар ин, санъати суғдӣ услуби хос ва нотакрор дошт” [11,с.33].

Муқарриз: Насриддинов Х.- н.и.т., дотсенти ДДМИТ

АДАБИЁТ

1. Беленицкий А.М. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века) / А.М.Беленицкий, Б.И. Маршак. - М., 1976.- 206 с.
2. Беленицкий А.М. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г. — «Труды Института истории АН ТаджССР». т. XXXIV. - Душанбе, 1962. -389.с
3. Беленицкий А.М. Стенные росписи, обнаруженные в 1970 году на городище древнего Пенджикента / А.М.Беленицкий, Б.И. Маршак. //Сообщения Государственного Эрмитажа. -Вып. XXXVI. Л., 1973.-203. с
4. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна / Б. Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. - К.1. -701 с.

5. Исоқов А.И. Панҷакенти қадим / А.И. Исоқов. – Душанбе: Ирфон, 1982. -165. с
6. Исроил Исмоилов. Дастур оиди таърихи Панҷакенти қадим / И. Исмоилов. –Душанбе: Адиб, 1994. -112. с
7. Маршак Б.И. Искусство Согда/ Государственный Эрмитаж / Б.И. Маршак. -СПб: Изд-во Гос.Эрмитажа, 2009. -64.с
8. Маршак Б.И. Отчет о работах на объект № 12 за 1955-1966гг./ Б.И. Маршак // МИА СССР. - № 124. -Т.4. Отв. ред. А.М. Беленицкий. -М.- Л.: Наука, 1964. -300 с
9. B.I. Marshak. Legends,Tales and Fables in the Art of Sogdiana // New York, 2002. 195.c
10. B.I. Marshak. THE HISTORICO-CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE SOGDIAN CALENDAR// Iran, 1992. -64 с.
11. Маршак Б.И. Дворец VI века подножия цитадели древнего Пенджикента / Б.И Маршак, В. И. Распопова. - СПб: Изд-во Политехн. ун-та, 2012.-80с
12. Маршак Б.И. Керамика Согда V-VII веков как историко- культурный памятник/ Государственный Эрмитаж.- СПб: Изд-во Гос.Эрмитажа, 2012.-384 с
13. Маршак Б.И. Воины в искусстве Согда и Центральной Азии //Северная Евразия от древности до средневековья (ТК к 90-летию со дня рождения М.П.Грязнова / Б.И. Маршак. – СПб., 1992. -С. 208-211.
14. Маршак Б.И. Согдийское серебро / Б.И. Маршак. – Москва: Наука, 1971.-191.с
15. Собиров Н.И. Изучение памятников истории и культуры верховьев зеравшана второй половины XIX- первой половины XX вв. / Н.И. Собиров. – Душанбе, 2014. -199 с.

АЗ ТАЪРИХИ КАШФИЁТИ ПАНҶАКЕНТИ ҚАДИМ ВА САҲМИ Б.И. МАРШАК ДАР МУАРРИФИИ ОН

Дар мақола корҳои ҳафриётии Панҷакенти қадим ва бостоншиносоне, ки дар муаррифии ин ёдгории беназир саҳм гузоштаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Инчунин, дар мақолаи мазкур оиди таърих у фарҳанги шаҳри қадимаи Панҷакент сухан меравад. Шаҳри қадимаи Панҷакент дар гирду атрофи шаҳри имрӯзаи Панҷакент ҷойгир буда, ёдгории беназири асримиёнагӣ ба ҳисоб меравад. Дар асрҳои V-VIII он яке аз шаҳрҳои Суғд ба шумор мерафт, ки аҳолиаш бо яке аз забонҳои шарқии эронӣ ҳарф мезаданд ва гузаштагони тоҷикон маҳсуб мешуданд. Дар чаҳоряки аввали асри VIII ин ҷо маркази мулки князӣ ба ҳисоб мерафт ва ҳокими охирини он Деваштич бо ҳокими Суғд рақобат намуда, даъвои ҳукмронии Самарқанд -пойтахти Суғдро дошт. Ҳамзамон, дар мақола маълумот оид ба ҳафриётҳову асарҳои олимони соҳаи бостоншиносӣ, ки ба омӯзиши таърихи шаҳри қадимаи Панҷакент бахшида шудаанд, оварда шудааст. Дар Панҷакенти қадим бисёр бостоншиносон кор ва фаъолият намуда, баҳри муаррифии шаҳр саҳм гузоштаанд. Аммо дар қатори ин муҳаққиқон Б.И.Маршак ягона олиме ба ҳисоб меравад, ки зиндагонии ӯ баҳри муаррифии таърих у фарҳанги ин шаҳр гузаштааст ва номбурда ҳатто ҳангоми ҳафриёти шаҳр фавтидасту ҳамонҷо дар канори даромадгоҳи ин шаҳр хок шудааст.

Калидвожаҳо: Панҷакенти қадим, ҳафриётҳо, наққошӣ, санъат, меъморӣ , таърихӣ, бостоншиносӣ, ёдгорӣ, шаҳр, муаррифӣ.

ИЗ ИСТОРИИ ОТКРЫТИЯ ДРЕВНЕГО ПЕНДЖИКЕНТА И ВКЛАДА Б.И. МАРШАКА В ЕГО ИЗУЧЕНИЕ

В статье рассказывается об истории раскопок древнего Пенджикента и археологах, внесших свой вклад в изучение уникальных памятников этого города. В этой статье также рассказывается об истории и культуре древнего города Пенджикента. Древний город Пенджикент расположен вокруг современного города Пенджикента и является уникальным памятником средневековья. В V-VIII веках город был самым восточным городом Согда, древнейшего государства Средней Азии, население которого составляли только согдийцы, которые говорили на одном из восточно-иранских языков и считались прародителями таджиков. В первой четверти VIII века центр был княжеским имением, и его последний правитель, Деваштич, конкурировал с генеральным правителем Согдианы и претендовал на власть в Самарканде, столице Согда. Вместе с тем в статье приводится информация о раскопках и работах археологов, посвященных изучению истории древнего города Пенджикента, начатому в 1946 году. В древнем Пенджикенте работали многие археологи и внесли свой вклад в изучение этого города. Однако среди этих исследователей Б.И. Маршак - единственный ученый, чья жизнь была посвящена историко-культурному представлению города, и он умер при раскопках города и был похоронен у входа в город. Он изучал историю и культуру таджикского народа и сделал много открытий, которые привели к культурному представлению народа Согда.

Ключевые слова: Древний Пенджикент, раскопки, живопись, искусство, архитектура, история, археология, памятники, город, ознакомление.

FROM THE HISTORY OF THE DISCOVERY OF ANCIENT PENJIKENT AND THE CONTRIBUTION OF B.I. MARSHAK IN HIS ACQUAINTANCE

The article tells about the history of excavations of ancient Penjikent and the archaeologists who contributed to the presentation of the unique monuments of this city. This article also talks about the history and culture of the ancient city of Penjikent. The ancient city of Penjikent is located around the modern city of Penjikent and is a unique monument of the Middle Ages. In the V-VIII centuries, the city was the most eastern city of Sogd, the most ancient state of Central Asia, whose population was only Sogdians, who spoke one of the East Iranian languages and were considered the ancestors of the Tajiks. In the first quarter of the VIII century, the center was a princely estate, and its last ruler, Devashtich, competed with the general ruler of Sogdiana and claimed the power of Samarkand, the capital of Sogd. At the same time, the article provides information on excavations and works of archaeologists devoted to the study of the history of the ancient city of Penjikent, which began in 1946. In ancient Penjikent, many archaeologists worked and contributed to the development of the city. However, among these researchers B.I. Marshak is the only scientist whose life was devoted to the historical and cultural representation of the city, and he died during the excavation of the city and was buried at the entrance to the city. He studied the history and culture of the Tajik people and made many discoveries that led to the cultural representation of the people of Sogd.

Key words: Ancient Penjikent, excavations, painting, art, architecture, history, archeology, monuments, city, acquaintance.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Зарифов Манучеҳр Абдухолиқович* –** Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кучаи Нахимов, 64/1. Телефон: **935-86-86-97**. E mail: **Zarifov28@ mail.ru**

Сведение об авторе: ***Зарифов Манучехр Абдухоликович* -** Таджикский государственный финансово – экономический университет,ассистент кафедры гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица. Нахимова, 64/1. Телефон: **935-86-86-97**. **E**-mail: **Zarifov28@ mail.ru.**

Information about the author: ***Zarifov Manuchehr Abdukholikovich* -** Tajik State Financial and Economic University, assistant of the department of humanitarian disciplines. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. Nakhimov, 64/1. Phone: **935-86-86-97.** E-mail: **Zarifov28@ mail.ru.**

УДК: 9(47+57)

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ КАЁНИЁН ДАР КИТОБИ «ДАВЛАТИ КАЁНИЁН»-И ЮСУФШОҲИ ЁҚУБШОҲ

Ҳакимов С.Р.
Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон

Дар таърихи ташаккули ҳар як халқу миллат бузургоне ҳастанд, ки номи онҳо дар ҳеҷ давру замон аз хотираи мардум фаромӯш намешавад. Хушбахтона, чунин шахсиятҳо дар таърихи тамаддуни миллати тоҷик низ кам нестанд, ки онҳо ифтихори на танҳо миллати мо, балки боиси сарфарозии мардуми олам гардидаанд. Ин бузургон бо осори гаронбаҳо ва ғояҳои инсонпарварии худ дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми сазовор гузоштаанд.

Яке аз чунин шахсиятҳо олими нотакрор Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ ба шумор меравад, ки бо осори гаронмояи худ барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик нақши бориз гузошта истодааст.

Дар қатори нодиртарин асарҳои омӯзандаи таъриху фарҳанги тоҷикон китоби Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ «Давлати Каёниён» безавол ба шумор рафта, дар он тамоми таъриху фарҳанги мардуми асили тоҷик, бахусус замони Каёниён матраҳ шудааст.

Асар маҳсули заҳматҳои 30-солаи олим ба шумор рафта, аз мундариҷа ва 9 бобу зербобҳо иборат мебошад, ки онро муаллиф чунин бастабандӣ намудааст: «Азбаски давлати Каёниён дар сарзамини Бохтар арзи вуҷуд карда, ҳукумати сиёсӣ аз ин кишвар ба дигар ноҳияҳо доман паҳн менамояд, яъне онҳоро тахти тасарруфи худ қарор медиҳад, лозим донистем, ки боби аввалро ба ҳудуди таърихӣ ва ҷуғрофии он бахшем, агарчи маълумот дар ин бахш хеле кам аст.

Дар боби дувум дар бораи тамаддуни моддии замони Каёниён, яъне шаҳрҳои он замон сухан меравад. Ин боб аз ду бахш –«Бохтар» ва «Марғуш» иборат аст.

Дар боби III «Подшоҳони Каёниён» роҷеъ ба Кай Қубод асосгузори сулола, Кай Ковус, Кай Хусрав, Кай Лухросп, Кай Гуштосп, Кай Баҳман ва Кай Хумой, Кай Афросиёб, оид ба қаҳрамони дини зардуштӣ Сиёвуш ва Исфандиёр маълумоти муфассал оварда шудааст. Сиёвуш ва Исфандиёр подшоҳӣ накарданд, аммо дар таърихи он давра нақши калон бозидаанд. Афросиёб дар замони Манучеҳр бо ривояте 8 ва бо дигаре 12 сол подшоҳи Ориёну Турон буд.

Боби IV «Зардуштнома» ном дорад. Боб аз ду бахш иборат аст. Дар бахши аввал дар бораи Зардушт ва авлодаш маълумот оварда шудааст. Дар ин бахш ба ватани падарӣ ва модариаш диққати махсус додаем, зеро дар ин бора фикрҳои мухталиф вуҷуд доранд. Ман бо далелҳои забонӣ ва топонимӣ исбот кардам, ки падараш аз деҳаи Дуроҷи ноҳияи Куфаи Дарвоз ва модараш аз Роғи Афғонистони кунунӣ будаанд. Дар бахши дувум дар бораи дин ва оинҳои зардуштӣ, яъне Мазда Ясно маълумоти муфассал оварда мешавад.

Боби V ба муҳтавои мухтасари «Авесто» ва «Ригведа», ҳамзамонӣ ва ҳамзабонии онҳо бахшида шудааст.

Боби VI «Бохтар гаҳвораи маъбадҳои оташ» ном дорад. Дар ин боб дар бораи қадимтарин маъбадҳои оташ Даштӣ, Самангон, Ҷарқутан, Тиллотеппа ва Тахтисангин ахбори мухтасар дода мешавад.

Боби VII ба масъалаи Турон ва Ориён ва Ориёнвиҷ бахшида шудааст. Зеро дар замони Каёниён Турониён низ ҳарифу рақиби онҳо шумурда мешуданд. Шоҳони Каёнӣ бо Турон ҳамавақт дар набард буданд. Дигар ин ки масоили ҳудуди Турон, нажоди турониён садсолаҳо мавзуи баҳсҳои тулонӣ ва бепоёни илмӣ қарор гирифтаанд. Бинобар ин, масъала дар асоси сарчашмаҳои авестоӣ ҳаллу фасл шудааст.

Боби VIII ба этногенези ориёиҳо бахшида шудааст. Азбаски дар китоб дар бораи тамаддуни ориёиҳо фаслҳои алоҳида бахшида шудааст, мо дар ин ҷо ба

масъалаи пайдоиши номи ориёиҳо таваҷҷуҳи бештар қоил шудем.

Боби IX-ро ба масъалаи бумӣ будани ориёнҳои Осиёи Миёна бахшидаем. Ин мавзуъ низ яке аз масъалаҳои муҳим ва баҳсталаб мебошад [1,с.11].

Чунин бастабандии бобҳои китоб хонандаро бо таърихи дури давлатдории тоҷикон- эрониён шинос менамояд. Муаллиф дар китоб ҳамаҷониба таърихи сулолаи Каёниёнро таҳлил намуда, исбот намудааст, ки маҳз таърихи давлатдории тоҷикон аз давлати бузурги Каёниён шуруъ мегардад. Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ дар пешгуфтори асари номбурда, ки «Таърих гувоҳ аст» ном дорад, чунин ибрози ақида намудааст: «Дар таърихнигории Эрон, махсусан дар замони ислом таърихи шоҳони пешдодӣ ва каёниро ҳамчун устура шарҳ дода, онро ба гӯшаи фаромӯшӣ гузоштанд. Ин ақида то замони мо дар таърихнигорӣ идома дорад.

Аз сабаби комилан ошно набудан бо таърихи ниёгон, аз ҷумла Каёниён, мо таърихӣ будани ин сулолаи бузургро рад намудаем.

Мо дарк накардем, ки таърихи воқеии ориёиён маҳз аз замони Каёниён сар мешавад» [2,с.5]. Дар ин асар муаллиф 5- ҷабҳаи муҳимми сулолаи Каёниёнро, ки дар тамаддуни мардуми ориёӣ нақши муҳим бозидаанд, чунин шаҳр додааст:

1. Дар замони Каёниён номи ориёӣ ҳамчун этноним – номи халқ маълуми ҷаҳониён мешавад.
2. Дар ин давра аввалин давлати бузурги ориёӣ дар Бохтар ва навоҳии дуру наздики он ташаккул меёбад ва асосгузори он Кай Қубод аз Қубодиёни имрӯза буд.
3. Дар ин аҳд дини якгопарастӣ аз тарафи аввалин пайғамбари Худо Зардушт бо китоби осмонӣ Авасто пешкаши ориёиҳо ва дигар халқҳои Шарқ мешавад.
4. Дар замони Каёниён тамаддуни ягона, ки бостоншиносон онро бо номи «Тамаддуни Бохтару Марғуш» муаррифӣ кардаанд, ташаккул меёбад, ки Хуросону Балуҷистон, Осиёи Миёна, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустони шимолию марказиро дар бар дошт.
5. Дар ҳамин давра иттиҳоди турҳо ва Турон ба вуҷуд меояд, ки саҳроҳои барои чорводорӣ муносиби Осиёи Марказиро дар бар гирифта, сарвари он аз дудмони Афросиёб буд ва марказаш шаҳри Канха, дар наздикии дарёи Хоразм ҷой дошт [3,с.6].

Инчунин муаллиф дар асари номбурда аз сарчашмаҳои муҳимми бостоншиносӣ, авестоӣ, топонимӣ, забоншиносӣ ва хаттии марбут ба Ориёнои Шарқиро мавриди таҳлил қарор дода, исбот намудааст, ки давлати Каёниён бе асос устура хонда шудааст.

Ҳамзамон, дар китоб фикру мулоҳизаҳои аксарияти авестошиносони дунё дар бораи Каёниён, Ориёвиҷ, замон ва макони Зардушт, Ориён ва Турон таҳлил шудаанд.

Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ дар ин асар исбот намудааст, ки маҳз давлатдории тоҷикон аз замони Каёниён шуруъ мегардад ва номбурда чунин ибрози андеша менамояд: «Давлати Каёниён, ки зиёда аз 700 сол вуҷуд дошт ва таърихи давлатдории тоҷикон аз онҳо оғоз ёфта, 4000 солро дар бар мегирад. Давлати Каёниён дар таърихи халқҳои ориёнажод нақши бузург бозидааст. Маҳз дар ҳамон давра чорчӯбаи сохтори давлатдорӣ ташкил шуда буд ва империяи ҷаҳонии Ҳахоманишҳо аз он истифода намудааст. Шоҳони Ҳахоманишӣ худро ворисони Каёниён медонистанд, агарчи ба онҳо ҳеҷ хешовандӣ надоштанд. Меросбари Каёниён эълон намудани шоҳони Ҳахоманишӣ, боз як далели таърихӣ будани давлати Каёниён аст. Каёниён аз худ мероси бойи фарҳангӣ ба монанди Авесто ва дини яктопарастии Мазда Ясноро мондаанд» [4, с.7].Дар боби аввали китоб муаллиф оид ба ҳудудҳои таърихии давлати Каёниён ёдовар шуда, чунин ибрози ақида менамояд: «Давлати Каёниён дар таърихи халқи тоҷик бо номи давлати Бохтар маъруф аст. Дар ҳақиқат дар ибтидо давлати Каёниён дар Бохтар ташаккул ёфта, маркази он шаҳри Заринасп (Балх) буд. Бинобар

ин дар ахбори ҷуғрофӣ ва таърихӣ бо номи Бохтар муаррифӣ мешаванд.

Номи Бохтар, дар сарчашмаҳои юнонӣ дар шакли Baktria, Baktriana, номи халқии он Baktrioi, Baktrianoi, дар сарчашмаи хаттии меҳӣ ин кишвар Baktris номида шудааст.

Дар Авесто номи Бохтар-Apaxtar ё Apaxtra ба маънои шимол аст. Баъзан дар адабиёти таърихӣ бохтариҳоро ҳамчун халқи алоҳида маънидод карданӣ мешаванд, аммо ин ақида хатост. Бохтар номи ҷуғрофӣ аст ва номи этникии мардумаш дар қадим ориёӣ ва баъдан тоҷик мебошанд. Аз таҳлили 16 кишвари офаридаи Аҳура Маздо аз Вандидод бармеояд, ки онҳо хеле хурд буданд ва ҳудуди Бохтари қадимтарин танҳо ба ҳавзаи миёна ва болооби Балхоб маҳдуд буд. Аммо дар замони Каёниён Бохтар ба мамлакати бузург табдил меёбад ва бисёр вилоятҳои дуру наздик, аз ҷумла Суғд, Марғуш, Ҳирот, Зобулу Кобул, Балуҷистон, Панҷоб, Кашмир ба давлати Каёниён-Бохтар ҳамроҳ мешаванд, яъне ҳудуди давлати Каёниён-Бохтар сарзаминҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Систони Эрон ва Балуҷистону Покистон, Кашмир ва Панҷобро дар бар мегирифт. Ин сарҳад аз достонҳои «Шоҳнома» ва ҳамоҳангии тамаддуни Бохтару Марғуш ва бозёфтҳои бостоншиносӣ дар ноҳияҳои зикрёфта муайян мешавад» [5, с.13].

Чи тавре дар боло қайд намуда будем, боби III-и китоб ба шоҳони каёнӣ бахшида шудааст ва ин боб чунин шуруъ мегардад:

Қадаҳ ба шарти адаб гир з-он ки таркибаш,
Косаи сари Ҷамшеду Баҳман асту Қубод. (Ҳофиз)

Мувофиқи гуфтаи сарчашмаҳои таърихӣ, Кай Қубод асосгузори давлати Каёниён ва сари силсилаи ин дудмон мебошад. Дар Авесто номи ӯ дар ду ҷой боқӣ мондааст. Дар Яшти 13 (Фарвардин яшт), дар банди 132 гуфта мешавад:

«Фуруҳари покдини Кай Қубодро меситоем. Фуруҳари покдини Кай Апиваро меситоем, Фуруҳари покдини Кай Ковусро меситоем. Фуруҳари покдини Кай Орашро меситоем, Фуруҳари покдини Кай Пашинро меситоем.

Фуруҳари покдини Кай Ваёрашро меситоем,

Фуруҳари покдини Кай Хусравро меситоем» [6,с.103].

Дар ин ҷо сулолаи подшоҳони Каёнии пеш аз замони Зардушт, яъне шохаи аввали он ёд шудаанд. Дар Зомиёд яшт, ки бо номи Каён яшт низ машҳур аст, номи шоҳони дар боло оварда зикр мешаванд. Масалан, дар кардаи 69, банди 2 чунин омадааст: «Фари каёнӣ паноҳгоҳи тираҳои ориёӣ ва ҷонварони панҷгонаву ёрирасони ашаванмардон ва дини маздопарастӣ аст». Дар карди 71 гуфта мешавад, ки ин фар ба Кай Қубод пайваст, ки аз они Кайапиваҳ, Кай Ковус, Кайораш, Кайбиораш ва Кай Сиёвуш буд. Аз ин рӯ ҳамаи «Каёниён чолок, ҳама паҳлавон, ҳама парҳезгор, ҳама бузургманиш, ҳама чусту, ҳама бебок шуданд» [7, с.341].

Аз овардаҳои боло бармеояд, ки Кай Қубодро писаре бо номи Кай Апиваҳ буд ва аз вай Кай Ковус, Кай Ораш, Кай Пашин ва Кай Ваёраш ба дунё омадаанд.

Дар «Динкард» аз «Чеҳрдод» наски авестоӣ дар бораи Кай Қубод омадааст, ки вай аз авлодони Манучеҳр буд ва асосгузори давлати Каёниён мебошад [8,с.18] Аз «Динкард» бармеояд, ки Кай Қубод марди наку ва ватанпараст буда, барои ободонии кишвари худ талошҳо варзидааст» [9,с.45-48].

Ҳамзамон, муаллиф ақидаи олимонро таҳлил намуда, чунин ёдовар мешавад: «Дар Бундаҳишни нусхаи эронӣ ӯро аз фарзандони Зов – охирин подшоҳи Пешдодӣ медонанд.

Ин маълумотро А. Христенсен оварда менависад, ки дар ривояти Кай Қубод чунин омадааст: «Кувоз, Кувод, Кай Андар, Каспузӣ буд, ки онро ба оби рӯдхона партофтанд ва дар Кувозон (Kuvozon маъноаш маълум нест) аз сармо меларзид ва Узав ӯро дид ва ӯро ба фарзандӣ қабул намуд ва Кувоз ном ниҳод»”[10, с.107-108].

Дар натиҷаи таҳлилҳо Ю. Ёқубшоҳ ба чунин хулоса меояд: «Албатта, Узав ҳамон Зов мебошад, аммо дар ин ҷо як чиз ҷолиби диқат аст ва ин вожа кувозон аст, ки барои А. Христенсен номафҳум буд. Ба фикри мо, калимаи кувозон ҳамин

Қубодиён, яъне рӯди Қубодиён мебошад, ки номи Қубод аз он сарчашма мегирад. Ин далел ба мо иҷозат медиҳад тахмин намоем, ки Кай Қубод асосгузори давлати Каёниён аз Қубодиёни диёри Тоҷикистони кунунӣ будааст» [11, с.135].

Дар хулосаи китоб муаллиф чунин ибрози андеша намудааст, ки мо ин ҷо ёдовар мешавем: «Агарчи аз сулолаи Каёниён А.Кристинсен ҳанӯз дар солҳои 30-уми асри гузашта навишта бошад ҳам, муҳаққиқони эронӣ, тоҷику рус ва Ғарб ба гуфтаҳои ӯ бо чашми нобоварӣ нигариста, таърихи ин дудмонро устура хонда, омӯзиши онро қобили қабул надонистанд. Аммо аксарияти муаррихон ва авестошиносон ба шахсиятҳои таърихӣ будани Гуштасп ва Зардушт ихлос доранд. Пас чаро ба омӯзиши таърихи замони Гуштасп ва Зардушт таваҷҷуҳ зоҳир накарданд? Дар айни ҳол омӯзиши таърихи замони Каёниён барои дарки раванди ташаккули ном, забон, тамаддун, ҳудуд, дини ориёиҳо ва давлатдории мо тоҷикон, эрониён аҳамияти бузург дорад. Биноан, ин асар нахустин кӯшиш ҷиҳати рӯйи кор овардани таърихи даврони Каёниён дар асоси сарчашмаҳои бостоншиносӣ ва хаттӣ мебошад.Дар таърихномаҳои мавҷудаи халқи тоҷик ба ҷойи таърихи Каёниён аз таърихи давлати Бохтар сухан меравад, чунки он дар асоси ривоятҳои афсонавии юнонӣ, афсонаи лашкаркашиҳои шоҳи Ашур Нина, ки аз ҳақиқати таърихӣ дуранд, иншо гардидаанд. Таърихи ҳақиқии Бохтар, ки дар маъхази беҳамто – Авесто ба номи давлати Каёниён ёд мешавад, дар канор мондааст.

Дар Авесто аз сулолаи шоҳони каёнӣ сухан меравад ва ин дуруст аст, зеро давлат, давлати Каёниён ном дошт, бинобар ин мо китобро «Давлати Каёниён» номидем, бо ин унвон то ба ҳол асаре таълиф нашудааст» [12, с.474].

Муқарриз: Насриддинов Х.- н.и.т., дотсенти ДДМИТ

АДАБИЁТ

1. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. -Ҷ.1. – Душанбе, 1964.
2. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. -Ҷ.2. – Душанбе, 1964.
3. А.Фирдавсӣ. Шоҳнома. -Ҷ.3. – Душанбе, 1964.
4. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции / И.В. Пьянков. –Душанбе, 1982.
5. Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён. – Душанбе: ЭР-граф, 2012.-544 с.
6. Ёқубов Ю. Таърихи халқи тоҷик (барои синфи 5-ум) / Ю. Ёқубов. - Атамур, 2000.
7. Ёқубов Ю. Асотири гов дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ / Ю. Ёқубов //Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. -1994. -№ 2.
8. Ёқубов Ю.Гаҳномаи Авестоӣ / Ю. Ёқубов – Душанбе, 2003.
9. Ёқубов Ю.Где находится авестийский Ориёнвич (Orionvij) / Ю. Ёқубов Ахбори Академияи илмҳои Ҷумхурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. -№ 3. - 2006.
10. Ёқубов Ю.Замон ва макони Зардушт. – Нақши Авесто дар тамаддуни миллӣ ва ҷаҳонӣ / Ю. Ёқубов. – Душанбе, 2001.
11. Ёқубов Ю.К проблеме времени и места рождения Зарадуштры – Авесты в истории и культуре Центральной Азии / Ю. Ёқубов. – Душанбе, 2001.
12. Ёқубов Ю.Каёниён / Ю.Ёқубов //Маҷаллаи “Фарҳанг”. -№ 10-12. -1995.
13. Ёқубов Ю.Кухантарин маъбадҳои оташ дар Ориёншаҳр – Пажӯҳиш дар фарҳанги бостон / Ю. Ёқубов. – Париж, 1996.
14. Ёқубов Ю.Ориёнвиҷ дар куҷо буд / Ю. Ёқубов //Маҷаллаи “Фарҳанг”. -№ 5-6. -2002.
15. Ёқубов Ю.Проблемаҳои омӯзиши таърихи халқи тоҷик / Ю. Ёқубов // Маҷаллаи Фарҳанг. -№ 5-6. -1995.
16. Ёқубов Ю.Тоҷикон (перомуни этногенез) / Ю. Ёқубов. – Душанбе, 1991.
17. Ёқубов Ю.Туран и туранцы / Ю. Ёқубов //ИООН АН. - № 3. -1993.
18. Ёқубов Ю.Храм – алтарь огня в Айбаке (Самангане) – АРТ.ХХХ / Ю.Якубов. – Душанбе, 2005.
19. Ёқубшоҳ Юсуфшоҳ. Проблемаи ташкили аввалин давлатҳои ориёӣ дар асарҳои Б.Ғафуров. – Академик Бобоҷон Ғафуров муҳаққиқи таърих ва тамаддуни мардуми Осиёи Марказӣ. – Душанбе, 1999.
20. Ёқубов Юсуфшоҳ. Тамаддуни Кӯлоб бахши муҳимми тамаддуни Бохтари бузург аст / Ю. Яъқубов // Ҷумҳурият. 5. 11. 2002.
21. Ёқубшоҳ Юсуфшоҳ. Аввалин давлатҳои ориёӣ дар Шарқи Наздик // Маҷаллаи Маърифат. -№ 5-6. -1996.
22. Яъқубшоҳ Ю. Пайдо шудани давлати бузург дар Ориёи Шарқӣ дар асрҳои XXII-XV п.м. // Маърифат. -№ 1-2. -1998.

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ КАЁНИЁН ДАР КИТОБИ «ДАВЛАТИ КАЁНИЁН»-И ЮСУФШОҲИ ЁҚУБШОҲ

Мақола таҳқиқу таҳлили таърихи давлатдории сулолаи Каёниёнро фарогир буда, дар он саҳми китоби «Давлати Каёниён»-и Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ низ оиди омӯзиши таърихи Каёниён оварда шудааст. Дар қатори нодиртарин асарҳои омӯзандаи таъриху фарҳанги тоҷикон китоби Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ «Давлати Каёниён» безавол ба шумор рафта, дар он тамоми таъриху фарҳанги мардуми асили тоҷик, бахусус замони Каёниён матраҳ шудааст. Асар маҳсули заҳматҳои 30-солаи олим ба шумор рафта, аз мундариҷа ва 9 бобу зербобҳо иборат мебошад, ки таъриху фарҳанги тоҷикон-эрониёнро фаро гирифтааст. Муаллиф дар китоб ҳамаҷониба таърихи сулолаи Каёниёнро таҳлил намуда, исбот намудааст, ки таърихи давлатдории тоҷикон аз давлати бузурги Каёниён шуруъ мегардад. Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ дар пешгуфтори асари номбурда, ки «Таърих гувоҳ аст» ном дорад, чунин ибрози ақида намудааст: «Дар таърихнигории Эрон, махсусан дар замони ислом таърихи шоҳони пешдодӣ ва каёниро ҳамчун устура шарҳ дода, онро ба гӯшаи фаромӯшӣ гузоштанд. Ин ақида то замони мо дар таърихнигорӣ идома дорад. Аз сабаби комилан ошно набудан бо таърихи ниёгон, аз ҷумла Каёниён, мо таърихӣ будани ин сулолаи бузургро рад намудаем. Мо дарк накардем, ки таърихи воқеии ориёиён маҳз аз замони Каёниён сар мешавад». Инчунин муаллиф дар асари номбурада аз сарчашмаҳои муҳимми бостоншиносӣ, авестоӣ, топонимӣ, забоншиносӣ ва хаттии марбут ба Ориёнои Шарқиро мавриди таҳлил қарор дода, исбот намудааст, ки давлати Каёниён бе асос устура хонда шудааст. Ҳамзамон, дар китоб фикру мулоҳизаҳои аксарияти авестошиносони дунё дар бораи Каёниён, Ориёвиҷ, замон ва макони Зардушт, Ориён ва Турон таҳлил шуданд. Юсуфшоҳ Ёқубшоҳ дар ин асар исбот намудааст, ки маҳз давлатдории тоҷикон аз замони Каёниён шуруъ мегардад.

Калидвожаҳо: Каёниён, таърих, фарҳанг, Ориёно, Бохтар, ниёгон, давлатдорӣ, қадима, бостоншиносӣ,таҳлил.

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА КАЁНИДОВ В КНИГЕ ЮСУФШОХА ЯКУБШОХА “ГОСУДАРСТВО КАЁНИДОВ”

Статья посвящена изучению и анализу истории государственности династии Каёнидов, а также вклада книги Юсуфшаха Якубшаха «Государство Каёнидов» в изучение истории династии Каёнидов.Среди уникальных трудов по изучению истории и культуры таджиков одной из лучших считается книга Юсуфшоха Якубшоха «Государство Каёнидов», в ней освещена вся история и культура таджикского народа, особенно период Каёнидов. Работа является продуктом 30-летнего труда ученого и состоит из 9 глав и подглав, освещающих историю и культуру таджиков и иранцев. В книге автор всесторонне анализирует историю династии Каёнидов и доказывает, что история таджикской государственности начинается с великого государства Каёнидов. Юсуфшох Якубшох в своем предисловии к книге под названием «История является свидетелем» отмечал: “Эта идея продолжается и по сей день в историографии”.Из-за нашего полного незнания истории наших предков, включая Каёнидов, мы отрицали историческую природу этой великой династии.Мы не осознавали, что настоящая история арийцев восходит ко временам хананеев. Автор также анализирует важные археологические, авестийские, топонимические, лингвистические и письменные источники, относящиеся к восточным арийцам. В то же время в книге анализируются взгляды многих авестистов мира о каёнидах, ариях, времени и месте Зороастра, арийцах и туранцах, что дополняет научную ценность работы.В этой работе Юсуфшох Якубшох доказал, что таджикская государственность восходит к временам каёнидов.

Ключевые слова: каёниды, история, культура, арийцы, бактрийцы, родословная, государство, древние, археология, анализ.

COVERAGE OF THE HISTORY OF THE KAYONID STATE IN THE BOOK BY YUSUFSHOH YAKUBSHOH “THE STATE OF THE KAYONIDS”

The article is devoted to the study and analysis of the history of the statehood of the Qayonid dynasty, and also includes the contribution of Yusufshah Yakubshah's book "The State of the Qayonids" to the study of the history of the Qayonid dynasty. Among the unique works on the study of the history and culture of the Tajiks, the book by Yusufshokh Yakubshokh "The State of the Kayonids" is considered the first, which covers the entire history and culture of the Tajik people, especially the period of the Kayonids.The work is the product of 30 years of work of the scientist and consists of 9 chapters and subchapters covering the history and culture of Tajiks and Iranians.In the book, the author comprehensively analyzes the history of the Kayonid dynasty and proves that the history of Tajik statehood begins with the great state of the Kayonids.Yusufshah Yaqubshah, in his preface to a book called "History is a witness" said: "This idea continues to this day in historiography." Due to our complete ignorance of the history of our ancestors, including the Kayonids, we denied the historical nature of this great dynasty.We did not realize that the real history of the Aryans goes back to the time of the Canaanites. The author also analyzes important archaeological, Avestan, toponymic, linguistic and written sources related to the Eastern Aryans and proves the groundlessness of the Kayan state. At the same time, the book analyzes the views of many Avestists of the world about the Kayonids, Aryans, the time and place of Zoroaster, Aryans and Turans, which complements the

scientific value of the work. In this work, Yusufshoh Yakubshoh proved that the Tajik statehood dates back to the times of the Kayonids.
Key words: Kayonids, history, culture, Aryans, Bactrians, genealogy, state, ancients, archeology, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳакимов Собир Раҷабалиевич*** **–** Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кучаи Нахимов, 64/1. Телефон: **918-49-80-91**

Сведение об авторе: ***Хакимов Собир Раджабалиевич-*** Таджикский государственный финансово – экономический университет,ассистент кафедры гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица. Нахимова, 64/1. Телефон: **918-49-80-91**

Information about the author: ***Khakimov Sobir Rajabalievich*** **-** Tajik State Financial and Economic University, assistant of the department of humanitarian disciplines. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. Nakhimov, 64/1. Phone: **918-49-80-91**

УДК:930(575.3)

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Мирбобоева Т.Х.

Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции

Шелковый путь - одно из самых замечательных достижений человеческой цивилизации. Эта трансконтинентальная дорога впервые в истории человечества соединила Запад и Восток, страны Средиземноморья и Дальнего Востока, античную, центральноазиатскую и китайскую цивилизации. Начало функционирования этой колоссальной трассы относится ко второй половине II века до н. э., когда китайский дипломат и путешественник Чжан Цянь впервые открыл для своих соотечественников страны Средней Азии. Тем самым были сведены в одно целое две великие дороги: одна соединяла Среднюю Азию с Западом и странами Средиземноморья, другая шла с Востока, из Ханьской империи. Путь шел от границ Римской империи, Греции, Египта, через долины Сырдарьи, Амударьи, Торима до пределов Поднебесной - долин Хуанхэ, Янцзы, а с севера на юг - от Средней Азии до долин Инда, Ганга, берегов Индийского океана. В последующем именно эти трассы стали основой Великого шелкового пути.

Сам термин «Великий шелковый путь» был впервые введен в научный оборот немецким географом и геологом Вильгельмом Рихтгофеном в 70-е годы XIX в. для обозначения связей между дальневосточным и западным миром и оказался чрезвычайно удачным и общепринятым: со II в. н. э. шелк стал главным товаром, который везли китайские купцы в дальние страны.

В конце XX века человечество становится свидетелем взаимодействия и взаимозависимости государств на нашей планете. Этот процесс обозначен в научной литературе как глобализация социальных, культурных, политических и экономических процессов.

В истории человеческой цивилизации есть немало примеров длительного взаимовыгодного культурного и экономического сотрудничества между странами и народами с различными политическими, религиозными и этническими традициями. Например, существовал легендарный путь "из варяг в греки", довольно длительное время действовавший между Русью и скандинавскими странами (Швеция, Норвегия, Дания). Известен в истории и соляной торговый путь, который проходил по Африканскому континенту, пролегая в основном через пустыню Сахару [6, с.59].

Но самым значительным, широко известным в мире являлся Великий шелковый путь, протянувшийся от берегов Атлантического океана до берегов Тихого, пересекавший весь Азиатский континент и соединявший страны Средиземноморья с Дальним Востоком в древности и раннем средневековье. Это была не просто дорога или даже система дорог от океана до океана, это был сложнейший культурно—экономический мост между Востоком и Западом, соединявший народы в их стремлении к миру и сотрудничеству.

Возникновение Великого шёлкового пути относится ко II в. до н. э. А сам термин "Великий шёлковый путь" был введён в историческую науку учёными XIX столетия, после того как в 1877 году немецкий путешественник и историк К.Рихтгофен написал свою работу "Китай", в которой он впервые и определил этот торговый путь по восточным странам названием "шелковый путь".

Следует заметить, что еще задолго до образования Великого шёлкового пути на территории Центральной Азии и Древнего Востока существовали пути, которые служили целям войны и мира. По ним продвигались большие армии и малые отряды, разгорались кровавые битвы, расположенные вдоль них города подвергались нападениям; в мирное же

время эти пути служили связующими нитями политической, торговой и культурной жизни. Именно эту их функцию всегда ценили народы.

Один из древнейших путей — "лазуритовый" — сложился еще в 3—2 тысячелетиях до н.э. Он начинался в горах Памира, проходил через Иран до Передней Азии и Египта. Полудрагоценный камень лазурит (ляпис-лазурь), добываемый в районе верхней Амударьи на Памире (в Бадахшане), высоко ценился ювелирами древневосточных государств, таких как Шумер (Двуречье) и Египет. При раскопках гробниц в них были обнаружены изделия из бадахшанского лазурита [6, с.121].

Другой путь — знаменитая "царская дорога" Ахеменидов — связывал в VI—IV вв. до н.э. малоазийские города Эфес и Сарды на берегу Средиземного моря с одной из столиц Ирана и городом Сузы. Ещё один путь вёл из Ирана через Бактрию, Согдиану, Ташкентский оазис и территорию Казахстана до Алтая.В IV в. до н.э. Александр Македонский разгромил армию последнего ахеменидского царя Дария и весной 329 г. до н.э. появился на границе Средней Азии.

Несмотря на сильное сопротивление, Александр Македонский устанавливает здесь своё господство. Им было основано большое число Александрий, самая далёкая из которых находилась на берегах Сырдарьи, где ныне находится г.Ходжент.

Огромное историческое значение походов Александра Македонского и Селевкидов заключается главным образом в активном проникновении в Среднюю Азию западной культуры. Если политическое подчинение греческими завоевателями Маргианы, Бактрии, Согда оказалось недолговечным, то процесс эллинизации, то есть слияние греческой и среднеазиатской культур, способствовал интенсивному подъему духовной и материальной культуры.

В течение этого периода сохранялись связи между Средней Азией и культурами Индии и восточного Средиземноморья. Около III в. до н.э. стали устанавливаться контакты и с Китаем.

Известно, что Китайский император Ву Ди в 138 г. до н.э. отправил своего посла Чжан Цяня на поиски союзников в борьбе против воинственных кочевых племён гуннов, которые опустошали северные окраины Китая. Путешествуя, посол попал в плен к гуннам на целых десять лет. Ему удалось бежать и через высокие перевалы Центрального Тянь-Шаня выйти к Иссык-Кулю. Пройдя вдоль берега реки Нарын, он попадает в Ферганскую долину. Для него явилось неожиданностью то, что в долине располагалось множество городов, объединенных в одно государство. Он попытался договориться с правителем ферганской долины, но тот соглашался только на установление торговых отношений, и Чжан Цянь отправился дальше на юг. Возвращаясь из путешествия, он вновь попал в плен к гуннам, но на этот раз бежал спустя два года. Чжан Цянь представил императору подробный доклад о своём пребывании в Средней Азии, указал удобные пути для торговли, которые впоследствии стали основой Великого шелкового пути. Император дал ему титул "Великий путешественник".

Сведения об обмене между Китаем и Средней Азией содержатся, в основном, в китайских хрониках начиная с 1 в. до н.э. по VII— VIIIвв. н.э. Ранние свидетельства повествуют о дарственных подношениях, которые направлялись из стран среднеазиатского региона к императорскому дворцу.

Отсюда также посылались дары, если Китай хотел привлечь на свою сторону кого-либо из тамошних владетелей. Из среднеазиатских даров особенно ценились знаменитые кони Давани, быстроногие скакуны, которых китайцы называли "небесными", "крылатыми". А ценились они потому, что в Китае существовала легенда: чтобы утвердить свою божественность и достичь бессмертия император должен был вознестись на небо при помощи упряжки неземных лошадей. Именно Чжан Цянь завёз в Китай "небесных" коней. Этот предприимчивый путешественник вывез из Средней Азии не только лошадей, но и корм для них — семена люцерны. Вскоре посевы люцерны распространились по всему Китаю [5, с.1].

Постепенно торговые отношения между Средней Азией и Китаем укрепляются. Каждый год императорский двор направлял по меньшей мере пять миссий на запад в сопровождении нескольких сот стражников. Они везли с собой шелк и металлические изделия, которые обменивали на лошадей, нефрит, коралл и другие товары из Средней Азии.

Китайские изделия предназначались не только для Средней Азии. Значительная потребность в уникальных шелковых" тканях была в Персии и в государствах к западу от неё.

В Европе считали, что шёлк растет на деревьях и что только китайцы знают секрет этой культуры. В период Правления Августа Рим платил за китайский шёлк шерстяными товарами, специями и стеклянными изделиями.

У китайцев же не было ни малейшего намерения опровергать легенды подобного рода, чем они обеспечили себе монополию и экспорт этой дорогостоящей ткани. Парфяне, через территорию которых осуществлялась торговля, точно так же не видели повода для того, чтобы распространять что-либо о технических аспектах изготовления шёлка, однако получали из торговли им значительную прибыль, как и многие последующие династии, через земли которых проходили шёлковые пути.

Первая встреча римлян с этой тканью не увенчалась особой славой. Марк Мициний Красе, член триумвирата, консул и римский наместник в Сирии, мечтал пройти по стопам Александра Македонского и повторить его победы на Востоке. В 53 г. до н.э. он повёл семь легионов через Ефрат в бой против парфян. Однако не весть о победе или смятение по поводу поражения произвели фурор в Риме, а совершенно случайное событие, а именно — открытие шёлка. Оно было связано с поражением легионов.

Парфяне во время сражения для видимости обратились в бегство для того, чтобы затем молниеносно развернуться в седле и осыпать преследующих легионеров дождём из стрел — это был знаменитый парфянский выстрел. Кроме того они неожиданно развернули огромные, светящиеся и переливающиеся на солнце знамена, напугав солдат настолько, что они сдались. Это стало одним из самых тяжелых поражений Рима. А вышитые золотом знамена стали первыми шелками, которые когда-либо видели римляне.

Увиденная однажды, эта ткань в последующие столетия повергла Рим в настоящую "шелковую лихорадку". Эту прохладную ткань, "легкую как облако" и "прозрачную как лёд", римляне назвали — "китайская вуаль".

Караваны, выходившие из Китая, направлялись к северным Тянь—Шаньским горам, пересекали территорию Средней Азии, а затем через Хорасан (западнее Амударьи) попадали в Месопотамию и к Средиземноморью.

Протяжённость Великого шёлкового пути составляла 12 тыс. километров, поэтому мало кто из торговцев проходил всю шёлковую дорогу полностью. В основном они старались путешествовать посменно и обменивать товары где-то на полпути.

На протяжении Великого шёлкового пути в городах и селениях, через которые проходили караваны, находились караван—сараи (постоялые дворы). В них имелись хиджры ("комнаты отдыха") для купцов и обслуживающего караван персонала, помещения для верблюдов, лошадей, мулов и ослов, необходимый фураж и провиант.

Караван-сараи являлись местом, где можно было продать и купить оптом интересный для купца товар, а главное —узнать последние коммерческие новости и, прежде всего, цены на товары.

Хорезм, Согдиана и Фергана стали преуспевающими торговыми центрами. Шелковая дорога стимулировала потребность в среднеазиатских товарах, таких как лошади и кормовые культуры, а также виноград и хлопок. В городах ремесленники освоили новые виды ремесла: производство металлических изделий, перенятого у Востока, и изделий из стекла — у Запада.

Являясь условным названием, ВШП представлял собой сеть дорог, по которым в древности и средневековье осуществлялись торгово-экономические связи стран Востока и Запада, находившихся между тогдашними мировыми цивилизациями -Римской (Византийской) иХаньской (Китайской) империями.

Охватив практически весь Евразийский континент, включая нынешнюю территорию России, Закавказья и Центральной Азии, широко разветвленная сеть ВШП разносила по свету мировые религии, письменности и культуру. Этот путь, действовавший полторы тысячи лет, сыграл огромную роль в сближении двух континентов, во взаимном культурном обогащении многих европейских и азиатских народов.

На грани древней и новой эры торговые караваны через Китай начинали свой путь от Чаньяни и шли к Дунхуан -городу на границе у Великой стены. Отсюда маршрут расходился на два пути: северный и южный.

«Северная дорога» проходила вдоль южных склонов Тянь-Шаня и реки Тарим, через Турфан и вела в Кашгар, Алай, а оттуда - в Ферганскую долину (Давань), среднеазиатское Междуречье (Самарканд, Мерва), затем поворачивала к низовьям Волги и Северному Причерноморью (по китайским источникам -Лисянь). Она оканчивалась в местных греческих колониях. Эта дорога, однако, не была устоявшимся торговым маршрутом.

Таким маршрутом стала «Южная дорога», которая начала функционировать в 115 г. до н.э. благодаря открытию государственного почтового тракта по южной и северной окраинам пустыни Такла-Макан.

Как повествуют «Описания Западного края» ханских династийных хроник, «Южная дорога» вела в Дацинь восточные провинции Римской империи) через Памир, Хотан, Яркенд, Балх, Мерв, Гекатомпил и Экбатану (нынешний Хамадан). Затем она делилась на две ветви.

Одна из ветвей, в то время главная магистраль, вела в Селевкию-Ктесифон на Тигре и далее по древней ахеменидской дороге (царской дороге Дария) в Междуречье (Месопотамию) и Сирию. Ее терминалом была тогдашняя столица Сирии - Антиохия. Другая ветвь отходила в Армению, ее тогдашнюю столицу Арташат. Она пролегала через Гандзак-Шахастан (Газака), тогдашний центр Атропатены Мидийской (Малая Мидия, нынешний Иранский Азербайджан). Далее дорога проходила по-восточному побережью озера Урмия и пересекала реку Араке у Джуги (Джульфа). Затем через Нахичеван по левобережью реки Араке она выходила в Араратскую равнину.

Протяженность этой первой мировой трансконтинентальной торговой трассы превышала 7000 км. Основное направление ВШП никогда не менялось, но локальные изменения на равнинах происходили довольно часто. Практически неизменными были горные дороги, пролегавшие по ущельям, перевалам и высокогорным тропам.

С древних времен Тянь-Шань и территорию современного Кыргызстана пересекали три ветви ВШП:

Памиро-Алтайский путь. От Средиземного моря, пересекая Иран, караваны приходили в большой город Мерв. Здесь путь раздваивался. Одни караваны шли в г. Термез, переправлялись через Амударью, затем по берегу ее правого притока Кызыл-Су поднимались на Алтайское нагорье. Здесь путь их лежал к удобному проходу Иркештам и по течению реки Кук-Су шел в пределы Восточного Туркестана.

Ферганский путь. Другие караваны из Мерва направлялись через Бухару и Самарканд к Ходженту и приходили в Ферганскую долину. Далее на Восток путь вел по предгорьям с обширными богатыми пастбищами. Караваны заходили в города Ош и Узгенд. Затем вверх по реке Яссы предстоял трудный путь в Центральный Тянь-Шань к г. Атбаши. Отсюда одни двигались на юг в пределы Восточного Туркестана, а другие - на озеро Иссык-Куль к г. Барсхан.

Чуйский путь. В раннем средневековье он был самым оживленным. Караваны из Самарканда шли в Ташкент. Затем вдоль предгорий Кыргызского хребта они приходили в Чуйскую долину. Здесь с запада на восток тянулась цепочка городов, через которые

проходили караваны. Самыми крупными из них были Невакет и Суяб. Из Суяба через ущелье Боом торговцы попадали на озеро Иссык-Куль. Вдоль его южного побережья, минуя города Яр, Ход и Тон, караваны проходили в г. Барсхан (р-он Кайсары). Из Барсхана было два пути. Один вел на север через перевал Сан-Таш в степи Монголии и к кыргызам в Южную Сибирь. Другой через перевал Джуук в Центральный Тянь-Шань и через перевал Бедель в Восточный Туркестан. Из Восточного Туркестана все пути вели в Китай. В середине II в. н.э. Клавдий Птоломей дал описание античного варианта ВШП. По нему дорога вела через Месопотамию (Междуречье), Ассирию (Адиабена) и Мидию в Экбатану, оттуда поворачивала к Кастийским воротам (горный перевал восточнее Рея), затем проходила через Парфию в Гекатомпил, Арию (Герат), Бактру (Балх) и Маргианскую Антиохию (Мерв).

Путь, описанный Птоломеем, делился на три отрезка: от переправы через реку Евфрат до Балха, от Балха до Каменной башни и от нее до Серы (Чаньянь).

Установление контактов и связей между странами, находившимися на всем пространстве от Рима до Китая, привело к активизации тогдашней мировой торговли.

В III - первой половине IV в.в. положение стран Передней Азии на путях мировой торговли подверглось существенным изменениям. С возникновением Византийской империи эти маршруты стали ориентироваться на Константинополь, превращавшийся в крупнейший торговый и культурный центр на стыке Европы и Азии. Тогда, наряду с сирийским участком «Южной дороги», сформировалась новая континентальная магистраль, направившаяся через Экбатану и Арташат в Константинополь.

В скором времени необходимость дальнейшего сокращения, выпрямления пути в Константинополь привела к тому, что стали использоваться дороги, проходящие через Рей (близ Тегерана), и дороги из Междуречья (Низибин) в Малую Азию (через Самосату). Дорога от Рея пошла по местам, где впоследствии возникли Казвин, Зенджан, Миане и Тебриз.

В IV-VI вв. между Византией и Ираном заключались соглашения, по которым обмен товарами и, главным образом, китайским шелком, между персидскими и византийскими купцами производился в специально отведенных местах - Низибине (река Тигр), Калинникуме (река Евфрат) и Арташате (река Араке), впоследствии его функции перешли к Двину.

Оживление мировой торговли, наметившееся в V -начале VII вв., привело к открытию новых путей. Китайские источники того времени описывают три дороги: «Северную», «Среднюю» и «Южную». Последняя вела в Северо-западную Индию. «Северная дорога», минуя ставку тюркского кагана (близ озера Иссык-Куль), огибала Каспийское море и выходила к Причерноморью. Что касается «Средней дороги», то она выходила через Цунлин (Памир), проходила через страны Цао, Хе, Большую и Малую Ань, Самарканд, Бухару, Мерв, доходила до Босы (Иран) и достигала Западного моря.

«Средняя дорога», отходившая от Двина в Константинополь, вела через Карин (Феодосиополь, Эрзерум), Колонию (Койли, Гисар), от нее в Никию (Езник), Амасию, Гангру и Ангрию (Анкюра, Анкара). Дорога в южном направлении проходила через Хлат, Хлимар, Урфу Одесса) и Дамаск в Иерусалим, а оттуда в Александрию. Другая дорога вела в Басру через Нахичеван, Гандзак-Шахастан, Тизбон (Ктеси-фон), Аколию (Куфа). От Гандзака-Шахастана дорога отходила на Ниневию (Мосул), Мцбин (Низибин) и Урфу Одесса). На северо-восток дорога проходила через города Восточного Закавказья с выходом к Каспийскому морю. Северо-западное ответвление от Двина вело к Фазису (Поти) и Диоскурии (Сухуми). В 1 в.н.э. на территории Средней Азии образуется Кушанское государство, первым правителем которого был Кудзула Кадфиз. Столицей государства, вероятно, был город на месте Дальверзинтепа, в долине Сурхандарьи.

Во время правления Кудзулы Кадфиза в состав Кушанского государства наряду с южными районами Узбекистана и Таджикистана вошли Афганистан и Кашмир. В период правления Канишки (78—123 гг. н.э.) Кушанская держава расширяет экспансию на Восток: укрепляет свои владения в Индии, столица государства была переведена из Бактрии в Пешавар (на севере Индии), а Кушанское государство превратилось в огромную империю, занимавшую территорию от Индии и Хотана до юга Узбекистана и Афганистана. Строятся новые города, развиваются ремесла и устанавливаются торговые связи с Индией, Китаем и Римской империей. В торговле особенно высоко ценились лошади из Ферганы [3, с.2].

Именно в Кушанский период широкий размах принимает международная торговля, способствовавшая укреплению Великого шелкового пути. Направление торговых связей определялось следующим образом: на востоке — с Китаем, куда из Средней Азии везли шерстяные ткани, ковры, украшения, лазурит и породистых лошадей: а из Китая доставлялись шелковые ткани, железо, никель, меха, чай, бумага, порох; на юге — с Индией, откуда вывозили пряности и благовония. Путь в Индию был назван "висячим перевалом" из-за узких, повисших на большой высоте, карнизов в горах; на западе — через Иран с Сирией и Римом, где китайский шёлк ценился на вес золота; на севере — через Хорезм с Восточной Европой.

Под влиянием Китая в Центральной Азии стало развиваться шелководство и бумажное производство. Ее производство за пределами Поднебесной впервые было налажено в VIII в. китайскими ремесленниками в Самарканде. Оттуда она распространилась на запад и вытеснила прежний писчий материал – пергамент и папирус. Здесь сочетаются архитектурные стили, формы, строительные приемы множества стран. Создавали все это не только среднеазиатские зодчие, но и мастера из Ирана, Азербайджана, Армении, Грузии, Ирака, Сирии, Малой Азии, Индии.

По караванным дорогам на протяжении столетий путешествовали ученые, исследователи, самый известный из которых – венецианский купец Марко Поло. Наряду с распространением товаров, культурных образцов в прикладном искусстве, архитектуре, настенной живописи по странам Востока и Запада распространялись искусство музыки и танца, зрелищные представления. Известно, что наиболее популярной в Китае была музыка Восточного Туркестана и Средней Азии. Музыкальные традиции Кучи, Кашгара, Бухары и Самарканда, Индии под официальным покровительством слились с музыкальной китайской традицией.

Иранские, согдийские и тюркские актеры много внесли и в хореографическую культуру Китая. Например, в Константинополе часто гастролировали артисты с Востока. В разных местах при раскопках памятников на Шелковом пути найдены многочисленные материальные подтверждения развития и взаимообогащения культуры: коллекция терракот танского времени, изображающая танцоров и танцовщиц, актеров в масках, музыкальные ансамбли, уместившиеся на верблюжьих горбах. Лица многих из этих артистов принадлежат представителям народов Центральной Азии. На стенных росписях, сохранившихся в парадных залах Пенджикента, Варахши, Топрак-Калы и в городах Восточного Туркестана, изображены музыканты, актеры.

Шелковый путь способствовал развитию торговли и многих институтов («правил») рыночного хозяйства. Функционирование Великого шелкового пути требовало создания развитой системы международного разделения труда в производстве товаров на экспорт и в обеспечении инфраструктуры транспортных коммуникаций.

Функционирование Великого шелкового пути показывает типичную для докапиталистических эпох картину международной коммерции, связанной в основном с предметами роскоши, не защищенной страхованием, сильно зависящей от политической конъюнктуры [10, с.18].

Народы многих стран сегодня стремятся изучить корни своей истории, понять истоки духовности, своей национальной причастности к мировой культуре. И потому

совсем не случайно усиление в последние годы научного и общественного интереса к Великому шелковому пути, идее его возрождения как важнейшего канала взаимодействия культурных, экономических, туристических связей.

Великий шелковый путь стал каналом, по которому шел постоянный обмен культурными достижениями – новыми товарами, знаниями и идеями.

По Шелковому пути распространялись не только сами товары, но и информация об их производстве и существовании. Первоначально шелк производили только в Китае, но уже в 1–2 вв. н.э. шелководство проникло в Восточный Туркестан, в 5 в. – в Иран. В 6 в. император Византии смог организовать шелководство в Греции, уговорив, согласно легенде, монахов-путешественников тайно привезти ему в полом посохе яйца тутового шелкопряда. Покупая сначала бумагу у купцов с Востока, европейцы также стали с 13 в. изготавливать ее самостоятельно.

Некоторые новые товары возникли в результате своего рода «коллективного творчества» разных народов Шелкового пути. Так, порох открыли в Китае в 9 в. В 14 вв. было изобретено оружие, стреляющее при помощи пороха, – пушки. Место и время их изобретения точно неизвестны – специалисты называют и Китай, и арабские страны, и Западную Европу. Информация о новом виде оружия быстро прошла по Шелковому пути, и уже в 15 в., до эпохи Великих географических открытий, артиллерию применяли во всех странах Евразии, от Европы до Китая.

Таким образом, если Запад в ходе культурных контактов по Шелковому пути заимствовал в основном промышленные «новинки», то Восток – сельскохозяйственные. Это демонстрирует существовавшее ранее технологическое превосходство Востока над Западом, которое сохранялось до 18–19 вв. Некоторые технические секреты восточных ремесленников (булатное оружие, фарфоровая посуда) европейцам в эпоху функционирования Шелкового пути перенять так и не удалось.

Рецензент: Розиков Фарход - к.и.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов Р. Таджикско-китайское сотрудничество в области культуры / Р.Алимов // Известия АН РТ. Отд. обществ.наук. -Душанбе, 2008. -№ 1. -С. 146–155.
2. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути / Н.Х. Ахметшин. - М., 2002.
3. Дипломатия Таджикистана: Вчера и сегодня. -Т. 1. Душанбе: Ирфон, 2009. -456 с.
4. Мамлева Л.А. Становление Великого шелкового пути в системе трансцивилизационного взаимодействия народов Евразии / Л.А. Мамлева // VitaAntiqua. -1999. -№ 2.
5. Завершение визита Президента Эмомали Рахмона в Китай // Народная газета. 2007,31 января.
6. Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Союза с Византией и Египтом / А.А. Иерусалимская //Народов Азии и Африки – 1967. - №3.
7. Киселев С.В. Из истории торговли енисейских кыргызов / С.В. Киселев // КСЛИМК – 1974. - №6.
8. Лубо-Лесниченко «Китай на Шелковом пути». - М., 1994.
9. Пигулевская Н.В. Византия на пути в Индию / Н.В. Пигулевская. - М-Л. 1961.
10. Ставинский Б.Ф. О международных связях Средней Азии в V – сер. XIII в. / Б.Ф. Ставинский // Проблемы востоковедения. -М., 1960. -№5.
11. Ниятбеков В. А. Национальные интересы Республики Таджикистан и новые геополитические ориентации Китая в Центральной Азии / В. А. Ниятбеков // Таджикистан и современный мир.-2003.-№ 1 (2). С. 84–87.
12. Рахмонов на саммите ШОС в Шанхае // Народная газета. -2006,21 июня.
13. Саидов З. Внешняя политика Таджикистана в условиях глобализации / З.Саидов. - Душанбе: Авасто, 2004. - С. 342.
14. Сяньжун Фань. 20 лет добрососедства и дружбы / Ф. Сяньжун // Минбари халк. -2011,29 декабря. -С. 6.
15. Текущий архив министерства культуры РТ. Отдел внешних связей// Папка ШОС. Отчеты за 2010-2020 гг., л.л.41-198.
16. Хунбинь У. Путь по ровной дороге / У.Хунбинь // Вечерний Душанбе. -2017,11 марта.
17. Эльбаум Г. Нас сближает кино / Г. Эльбаум // Дусти, апрель-июнь, 2004. -С. 17–18.

НАҚШИ РОҲИ БУЗУРГИ АБРЕШИМ ДАР РУШДИ РОБИТАҲОИ ФАРҲАНГӢ

Дар мақола масъалаҳои роҳи трансконтиненталӣ бори аввал дар таърихи инсоният Ғарбу Шарқ, кишварҳои баҳри Миёназамин ва Шарқи Дур, тамаддунҳои қадимӣ, Осиёи Марказӣ ва Чинро ба ҳам мепайвандад. Худи истилоҳи «Роҳи бузурги абрешим»-ро бори нахуст дар солҳои 70-уми асри 19 ҷуғрофиёдон ва геологи олмонӣ Вилгелм Рихтхофен ба муомилоти илмӣ ворид кардааст. Аз асри 2. н. д. абрешим моли асосие гардид, ки савдогарони Хитой ба мамлакатҳои дур мебурданд. Бояд гуфт, ки хеле пеш аз ташаккули Роҳи бузурги Абрешим дар сарзамини Осиёи Миёна ва Шарқи қадим роҳҳое мавҷуд буданд, ки ба мақсадҳои ҷанг ва сулҳ хизмат мекарданд. Дар замони осоишта ин роҳҳо хамчун риштаҳои пайвасткунандаи ҳаёти сиёсӣ, тиҷорат ва фарҳанг хизмат мекарданд. Яке аз роҳҳои қадимтарин ҳанӯз дар солҳои ҳазорсолаи 3-2 пеш аз милод ташаккул ёфта буд. Он аз кӯҳҳои Помир оғоз ёфта, ба воситаи Эрон ба Осиёи Ғарбӣ ва Миср гузашт. Санги нимқиматбаҳои лоҷувард, ки дар минтақаи Помир (дар Бадахшон) истихроҷ карда мешуд, аз ҷониби заргарони давлатҳои Шарқи Қадим, аз қабили Шумер (Месопотамия) ва Миср баҳои баланд дода мешуд. Ҳангоми кофтукови гӯрҳо аз онҳо ашёҳои аз лоҷварди Бадахшон сохташуда ёфта шуданд.Роҳи дигар — «роҳи подшоҳӣ»-и машҳури Ҳахоманишиҳо дар асрҳои VI-IV мебошад, ки шаҳрҳои Осиёи Хурд Эфес ва Сардисро дар соҳили баҳри Миёназамин бо яке аз пойтахтҳои Эрон ва шаҳри Суса пайваст мекард Роҳи дигар аз Эрон тавассути Бохтар, Суғдиён, воҳаи Тошканд ва ҳудуди Қазоқистон ба Олтой мебурд. Дар асри IV аз милод мегузошт, ки Искандари Мақдунӣ лашкари охирин шоҳи Ҳахоманишиён Дориюшро шикаст дод ва дар баҳори соли 329 пеш аз милод дар сарҳади Осиёи Миёна пайдо шуд.

Калидвожаҳо: абрешим, фарҳанг, мол, тоҷирон, маршрут, санъат, фестивал, осорхона, дӯстӣ, роҳ, кишвар, гавҳар, фарҳанг, фестивалҳо, озмунҳо, мубодила, консертҳо, намоишгоҳҳо, бехатарӣ, ҳамкориҳои фарҳангӣ, намоишгоҳи аксҳо.

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ.

В статье исследуются вопросы трансконтинентальной дороги которая, впервые в истории человечества соединила Запад и Восток, страны Средиземноморья и Дальнего Востока, античную, центральноазиатскую и китайскую цивилизации. Сам термин «Великий шелковый путь» был впервые введен в научный оборот немецким географом и геологом Вильгельмом Рихтгофеном в 70-е годы XIX в. для обозначения связей между дальневосточным и западным миром и оказался чрезвычайно удачным и общепринятым: со II в. н. э. шелк стал главным товаром, который везли китайские купцы в дальние страны. Следует заметить, что еще задолго до образования Великого шёлкового пути на территории Центральной Азии и Древнего Востока существовали пути, которые служили целям войны и мира. По ним продвигались большие армии и малые отряды, разгорались кровавые битвы, расположенные вдоль них города подвергались нападениям; в мирное же время эти пути служили связующими нитями политической, торговой и культурной жизни. Именно эту их функцию всегда ценили народы. Один из древнейших путей — "лазуритовый" — сложился еще в 3—2 тысячелетиях до н.э. Он начинался в горах Памира, проходил через Иран до Передней Азии и Египта. Полудрагоценный камень лазурит (ляпис-лазурь), добываемый в районе верхней Амударьи на Памире (в Бадахшане), высоко ценился ювелирами древневосточных государств, таких как Шумер (Двуречье) и Египет. При раскопках гробниц в них были обнаружены изделия из бадахшанского лазурита. Другой путь — знаменитая "царская дорога" Ахеменидов — связывал в VI—IV вв. до н.э. малоазийские города Эфес и Сарды на берегу Средиземного моря с одной из столиц Ирана и городом Сузы. Ещё один путь вёл из Ирана через Бактрию, Согдиану, Ташкентский оазис и территорию Казахстана до Алтая.В IV в. до н.э. Александр Македонский разгромил армию последнего ахеменидского царя Дария и весной 329 г. до н.э. появился на границе Средней Азии.

Ключевые слова: шёлк, культура, товар, купцы, трасса, искусство, фестиваль, музей, дружба, дорога, страна, жемчужина, культура, фестивали, конкурсы, обмен, концерты, выставки, безопасность, культурное взаимодействие, фотовыставка.

THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL RELATIONS

The article examines the issues of the transcontinental road for the first time in the history of mankind connected the West and the East, the countries of the Mediterranean and the Far East, ancient, Central Asian and Chinese civilizations. The term "Great Silk Road" itself was first introduced into scientific circulation by the German geographer and geologist Wilhelm Richthofen in the 70s of the 19th century. to indicate the connections between the Far Eastern and Western worlds and turned out to be extremely successful and generally accepted: from the 2nd century. n. e. silk became the main commodity that Chinese merchants carried to distant lands. It should be noted that long before the formation of the Great Silk Road in the territory of Central Asia and the Ancient East, there were ways that served the goals of war and peace. Large armies and small detachments advanced along them, bloody battles flared up, the cities located along them were attacked; in peacetime, these routes served as the

connecting threads of political, commercial and cultural life. It is this function of theirs that the peoples have always valued.One of the oldest ways - "lapis lazuli" - was formed as early as 3-2 millennium BC. It began in the Pamir mountains, passed through Iran to Western Asia and Egypt. The semi-precious stone lapis lazuli (lapis lazuli), mined in the region of the upper Amu Darya in the Pamirs (in Badakhshan), was highly valued by jewelers of ancient Eastern states such as Sumer (Mesopotamia) and Egypt. During the excavation of the tombs, items made of Badakhshan lapis lazuli were found in them.Another way - the famous "royal road" of the Achaemenids - connected in the VI-IV centuries. BC. Asia Minor cities of Ephesus and Sardis on the Mediterranean coast with one of the capitals of Iran and the city of Susa. Another route led from Iran through Bactria, Sogdiana, the Tashkent oasis and the territory of Kazakhstan to Altai. In the 4th century. BC. Alexander the Great defeated the army of the last Achaemenid king Darius and in the spring of 329 BC. appeared on the border of Central Asia.

Keywords: Abreshim, farhang, they say, tojiron, route, sanat, festival, osorkhona, dusti, roh, kishvar, gavkhar, farhang, festivalo, ozmunho, mubodila, concerto, namoishgoho, behatari, namoishgoho.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мирбобоева Тутинисо Ходжиевна*** – Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, кӯчаи Исмоили Сомонӣ, 169. Телефон: **9287331380**

Сведение об авторе: ***Мирбобоева Тутинисо Ходжиевна*** **–** Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции,, кандидат исторических наук, доцент кафедры общественных наук. **Адрес**:: 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд. улица Исмаила Сомонӣ 169. Телефон: **9287331380**

Information about the author: ***Mirboboeva Tutiniso Khodjievna*** **-** Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city. Ismail Somoni street 169. Phone: **9287331380**

УДК: 725.945.2

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕРЕВЯННОГО ДЕКОРА В МОНУМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Хаитова С.Р.
Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

Развитие экономики, строительной техники и культуры в Центральной Азии в 1Х-ХП вв. обусловили строительство монументальных зданий развивающихся городов. Возводились здания различного назначения, в том числе религиозного, например, мечети X-XI вв.: Мох в Бухаре (X в.), Чор Сутун в Термезе (X в.), Деггарон в Бухарском оазисе (XI в.), мавзолей - мечеть Шир-Кабир в ДаХистане; строились также медресе, гробницы, караван-сараи. Планировочная композиция и композиция фасадов этих построек свидетельствуют о высоком уровне строительной культуры и техники того времени. «Уничтожением монументального изобразительного искусства ислам обусловил развитие орнамента, что проявилось и в архитектурном декоре» [5, с. 163].

Помимо растительного, геометрического, эпиграфического орнамента, относящихся к IX-X вв., встречаются и стилизованные изображения, выполненные куфической надписью на портале дворца в Хульбуке близ г. Куляба. Довольно широкое распространение имеет и декоративная отделка фасада памятников надписями (куфи), стилистически связанная с резным орнаментом по дереву, в Шахристане (VII-VIII в.), михраба мечети ибн Тулуна в Газе (XI в.), в мечети Джами в Бистаме (XIII в., Иран) [15, с. 42].

Декоративная надпись в стиле куфи позже использована в мавзолее Мухаммада Бошаро (XI-XIV вв.) в с. Мазори Шариф Пенджикентского района, в Южном мавзолее (XI-XII вв.), в Узгене, в мечети начала XIII в. в Дахистане (Мешхеди Мисриан, Туркменистан), мавзолеях Шади-Мульк-ака (XIV в.) и Ходжа- Ахмада в Шахи-Зинде (XIV в.) в Самарканде и многих других. Надписи выполнены орнаментальной кирпичной кладкой и переплетаются с символическим геометрическим узором.

Развитие архитектурного декора напрямую связано с традициями, сложившимися ранее. В этом плане показательна мечеть в Чорку (Исфара) (X-XI вв.), которая состоит из культовых и жилых построек: мавзолея, мечети, айвана, михраба, келий и т.д. Так, в работе М.А. Рузиева дается наиболее полное представление о характере и виде декоративных надписей арабской эпиграфики. “Прямолинейное написание куфического письма и др. с изменением формы превращался в орнамент” [15, с. 43]. Арабский шрифт использовался в декоративном искусстве намного больше, чем другие, который растворялся в сплетении линий украшая фон и становился орнаментом. Примером может быть образец средневекового искусства каллиграфии, художественная резьба фриза в интерьере деревянного мавзолея Хазрати Шах в Чорку (X-XII вв.) Исфаринского района [16, с. 47].

Стилизованный арабский шрифт искусно переплетается здесь с растительным или геометрическим узором, украшая не только каждый фриз, но и весь мавзолей; вписанные в узоры декоративные надписи придают мавзолею новые черты. Здесь особенно проявилось мастерство резчиков по дереву: применение архитектурных деталей - колонн, балок, консолей - очень украсило комплекс. Айван покрыт деревянным декором. Простота и лаконичность орнамента стилизованных четырехлистников и других узоров деревянной резьбы деталей очень близки фрагментам традиционного декора по дереву долины Зарафшан.

Архитектурные детали из зарафшанских селений Сангистон, Курут, Урмитон, Оббурдон и Искодар, датируемых IX-X вв., выполнены в разнообразной технике резного орнамента - цветочный, лиственный узор, в которых преобладает зооморфный мотив (птичьи головы, рыбы), часто растительный узор совмещается с геометрическим [1, с. 78].

Зооморфный (анималистический) мотив часто служил декоративным целям. Изображение животных, человека в архитектуре и в народном творчестве многих стран разных периодов, использовалось часто как, сюжет орнамента, иногда в виде схематического, стилизованного изображения [4, с. 46]. Главной задачей художника-мастера является стремление к точному изучению животных или их яркая пластическая характеристика и декоративная выразительность образов. Следует отметить особенность выполнения каждого орнамента, который имеет свой смысл, символические мотивы, взятые из жизни, природы фауны и быта.

Конструкция колонн Зарафшанской долины отличается от колонн Актепы [2, с. 15], Аджинатепы и других незначительным расширением ствола книзу, с валиком, а наверху с капителью колонн в форме усеченного конуса. Орнаментом покрыта вся поверхность капители, а на стволе он размещен несколькими поясами в верхней и нижней части колонны.В отличие от Зарафшанского орнаментального декора, уходящего корнями глубоко в доисламские времена, резное дерево Хивы с композицией изящно исполненного геометрического и растительного узора, полностью соответствовало требованиям ислама. Например, колонны Соборной (Джума) мечети в Хиве заполнены разнообразным орнаментом, но принцип композиции у всех общий: круглый или многогранный ствол в виде конуса суживается кверху, круглая форма "кузаги" заполнена обильными узорами. В художественной обработке деревянных колонн мавзолея можно увидеть три характерных стиля, которые отличаются по типу и датируются X, XI-XII и XIV веками [1, с. 69].

Декор в архитектуре был органично связан со строительными материалами, художественными конструкциями и композицией зданий того времени. Декор и орнамент растительных побегов, завитков применены в украшении жилых и общественных построек среднеазиатской архитектуры: поверхности ниши михраба в технике резьбы по тонкому слою ганча в мечети Афрасиаба (Самарканд) IX в. [14, с. 56], архитектурный декор алебастровой резьбы загородного дворца в Термезе [6, с. 85], Бухары и другие.

В конце XIII века возрождается строительство культовых зданий. В конце XIV в. Эмир Тимур создал обширную империю, куда входила, наряду с другими регионами, Центральная Азия. В это время наметился новый подъем строительства. Образование и рост военной и экономической силы создали условия для ее интенсивного развития, строительства, прославляющего государство и правителя.

Конструкция деревянных резных колонн издавна была элементом декора в архитектуре жилищ, мечетей, медресе и др. Прекрасная техника резьбы по дереву применена в убранстве колонн айвана купольной мечети Бокбонли в Хиве (XIV в.) [1, с. 49]. Детали колонны – кузаги и лопасти-украшены орнаментом ислими и узкой каймой со стеблем, выше кузаги проходит пояс, украшенный пятилистниковыми цветками, охваченными дугообразными стеблями. Далее ствол колонны заполнен узором-стебелек с трилистником, разделенный геометрической ажурной сеткой, выше - плоской резьбой, а широкий ствол колонны мечети оформлен эпиграфическим мотивом, завитками спиралей, цветков.

Архитектурные постройки городов и селений XIX-XX вв. обогащаются и преобразовываются приемами народного зодчества. Мастера, так же как и прежде, применяют архитектурную резьбу по дереву и ганчу, роспись по дереву и штукатурке в мавзолеях, мечетях, медресе, жилищах.

Изучая народное зодчество, его богатые формы, выявляя в них прогрессивные принципы и традиции, в целом можно предположить, что сложившиеся веками планировочные структуры и формы (айваны, полуайваны, деревянный ордер, резные двери, решетки, расписные потолки) возводились каждый раз индивидуально.

Архитектура Таджикистана XVIII-XX вв. развивала и продолжала традиции архитектурных школ Центральной Азии, вобравших в себя все лучшее в декоре и архитектуре, выработанное многовековой историей.

Местные школы с применением в строительстве жилищ и монументальных зданий из кирпича и глины, стремились к внутренней красочности. Народные мастера-резчики (наджор), художники (наккош), плотники (дуредгар или чубкор) иногда получали одно название "усто". Они возрождали забытые образы и приемы архитектурного декора. Свой талант мастера проявляли в поиске средств выражения тончайших нюансов, форм и разнообразных вариантов декоративного убранства мастера проявляли в среднеазиатских архитектурно - строительных школах.

По географическим условиям различаются Южный, Центральный и Северный Таджикистан, и, естественно, мы обнаруживаем в них разнообразие приемов, типов и форм жилищ, разнообразие их декоративного убранства устройства конструкций.

Выявляются пять основных региональных архитектурно-строительных школ [1, с. 50]: Северо-таджикская (Ферганская) школа (Худжанд, Ура-Тюбе (ныне Истравшан), Исфара, Канибадам); Зарафшанская школа (Пенджикент, Айни, Матча, Ягноб); Центральная школа (Гиссар, Каратаг, Варзоб, Кафирниган, Файзабад, Каратегин); Южная Школа (Кабадиан, Курган-Тюбе, Куляб, Дашти- Джум); Юго-Восточная школа (Дарваз, Бадахшан). Каждая школа решает вопросы планировки, конструкции массовых сооружений, декоративного убранства. Северо-таджикская (Ферганская) школа соединяла прошлое с настоящим. Мозаичный декор применен в облицовке минарета Джума на площади Пандшанбе в Худжанде (к. XIX в.).

Многоцветный декор активно выражен в росписи мечети Хаузи Сангин Ура-Тюбинского района, где цветовая орнаментальная композиция придает нарядность и красочность интерьеру сооружений. Мастера - наккоши для фона (орнамента) подбирали краски холодного тона (ультрамарин, изумрудная зелень и др.) зеленого и голубого оттенков. Для основного рисунка орнаментов выбирали желтые, оранжевые, белые и зеленые цвета различных оттенков. Для обводки контуров орнамента применяли черную краску. Художественно обработанными деревянными деталями, применяемыми ура-тюбинскими мастерами, в настоящее время украшают жилые и культовые постройки.

Начиная с конца XIX - начала XX в., по ярко полихромной орнаментации потолков мечетей и резных решеток, ворот, стен жилых домов можно проследить сюжеты растительного орнамента фантастических цветов, птиц, плодов и бытовых сцен. Самой излюбленной тематикой в росписи стен и потолков наккошов был растительный орнамент, взятый из окружающего мира, богатой и живописной природы (хлопок, зеленые листья, цветы, фрукты и т.д.).

В северном Таджикистане карниз айвана, служащий декором и конструктивным элементом, встречается 3-х типов: 1) консольный; 2) сталактитовый; 3) двухконечный консоль типа "мадохиль" (карниз) в айване мечети Бобо-Таго и жилищах Ура-Тюбинского района, где конструкция становится более декоративной. Декоративная деревянная резьба широко использовалась в оформлении архитектурных деталей медресе, дверей, ставней жилого дома, медресе, например, дом Собира в Канибадаме, ганчевые решетки ("панджара") в жилом доме в Айнинском районе Таджикистана XIX в. [10, с. 70].

Использовались и деревянные решетки из разных геометрических фигур со сложным узором (жилые дома Хивы). Декоративная отделка стен получила большое распространение в резном ганчевом бордюре, рельефной орнаментальной резьбе, характерной для мечетей Северного Таджикистана.Декор в архитектуре во многих городах и поселках имел свои особенности. Например, наиболее распространенным приемом в украшении мечетей, медресе являлась архитектурная деталировка интерьера. К постройке с архитектурной деталировкой относятся мавзолей Ишона Мавлоно в г. Ура-Тюбе (Истравшан) (конец XIX в.) архитектурно-декоративным убранством, насыщенной росписью по дереву; мечеть горного кишлака Дарх Айнинского района (конец XIX в.), где красочные фризы, потолки расписаны в традиционной манере, с применением мотивов, местной флоры выполнены уратюбинскими мастерами Гафуром и Абдухоликом Сокибоевыми из Истравшана и Мирмаксудом Солиевым из Худжанда [1, с. 56].

Северный регион (Худжанд) славился росписью потолков, а в Истравшане было распространено мастерство росписи стен, резьбы по дереву. В народном зодчестве характерна архитектура жилищ с применением национальных исторических традиций в строительстве, с выявлением художественных и строительных особенностей талантливых местных зодчих и мастеров-отделочников. Жилой дом отгораживался от городской среды глухой стеной и только резная дверь, айван с резными колоннами, массивные резные ворота и лоджия на втором этаже оживляли внешний облик. Внутреннее убранство жилых и хозяйственных помещений, в основном "мехмонхоны" - гостиной, отличалось разнообразием отделки. Например, в жилом доме северного региона главным проявлением местного зодчества являлся айван, покоящийся на изящных деревянных колоннах - покрытых резным узором.

Жилые дома в Худжанде имеют резной одноколонный айван и сложно профилированные потолки с резьбой по дереву и ганчу, покрытые цветной росписью, где к жилым ячейкам под прямым углом пристраивался одноколонный айван. Сталактитовый декор широко использовался в основном в жилых и общественных постройках Худжанда и Истравшана.

В архитектуре XX в. получило распространение профильная резьба и карниз. Ярким примером могут служить карнизы жилищ Истравшана с разветвленными консолями [2, с. 13]. Этот тип консоли, укрепляя конструкцию карниза, делает ее более декоративной.

Особо следует отметить архитектурный декор интерьеров жилого дома Хайдарова в г. Истравшан, начало XX в. в северном регионе Республики Таджикистан.

Интерьер жилого дома выполнен в традиционном стиле. Интересно национальное оформление стенной арочной ниши. Она разделена на несколько отдельных ячеек, отделанных резным ганчем с фигурным арочным отверстием для хранения утвари и посуды. В нижнем большом отделении размещаются кувшины, ляганды, а верхние ячейки служат для хранения пиал и тарелок. Внутренний контур ниши и ячеек обведен тонкой каймой "занджира", а внешний жгутом. Ниша оформлена также орнаментальными углами в форме тимпанов, которые украшены растительным узором. Верх ниши заканчивается широким поясом ганчевой резьбы и сталактитов. В композиционном решении национальной ниши сочетаются декор, художественные, конструктивные и утилитарные приемы.

Аналогично оформлен интерьер жилого дома декоративной арочной нишей, которая широко бытовала и бытует до сих пор в Самарканде и Бухаре. Планировка жилищ типа двор-айван-дахлиз-хона была распространена в городах и окрестных селах Ходжента, в Исфаре и Канибадаме.

Исфара славилась высоким мастерством резчиков по дереву п архитектурных деталях - карнизов, колонн, ворот. Планировка жилищ в этом районе отличалась от других тем, что айваны перед домом оформлялись выпущенными вперед торцовыми стенами с резными карнизами, а дымоход от камина - мури, выступал над крышей изящным ганчевым колпаком со сквозной резьбой [3, с. 40].

Декор в архитектуре горного региона Республики Таджикистан является распространенным приемом. Деревянный декор, роспись по штукатурке и глине, керамика особенно активно использовались в архитектуре жилищ, в культовых и общественных сооружениях.

Главную роль в декоре играл орнамент. Орнамент на архитектурных деталях - использовался как элемент национальной формы, органически связанный с содержанием и постоянно изменяющийся в соответствии с этим содержанием. Высокогорные и горные селения долины Зарафшан, сохраняя местные древние традиции в формах архитектуры и искусства, дают нам ценный материал для анализа художественной школы этого региона.

Самой характерной по декоративному убранству из всех мечетей, построенных в XIX в., является мечеть квартала Таги Ровуд в горном селении Ёри Пенджикентского района (конец XIX в.). Планировка мечети состоит из небольшого двора, вокруг которого

компонуются одноколонный хонакох и двухсторонний айван, стены которого оформлены ганчевой резьбой.В квартале Кулоли селения Зери Хисор Пенджикентского района в мечети имелись двухколонный хонакох и двухстороний айван. Кирпичной кладкой выложен ступенчатый минбар в северо-западном углу хонакох. Разнообразные планировки, варианты архитектурных форм, конструкций, деталей и декора присущи всем мечетям Таджикистана.

В разнообразных колоннах мечетей и жилых домов отражен национальный колорит. Примером являются колонна мечети Разак в Худжанде (1907г.), резная колонна с капителью жилища Х.Камбарова в с. Ёри Пенджикентского района (XIX в.) [9, с. 78], колонна айвана мечети в горном селении ущелья Кштут Верхнего Зарафшана, в которой база колонн решена в виде "кузаги" [7, с. 160].

В горной долине Верхнего Зарафшана (Рарз, Урмитан, Фальгар, Ягноб) традиции национального зодчества и декора сохранились с древних времен и отражены в архитектурных деталях построек. Деревянные колонны этого региона отличаются усечением книзу (колонны ставились комлем вверх), они без базы. Декоративное украшение колонны Пасруд, Зосун, Искодар состоят из граней, насечек по ребру, кружков, зубчиков [13, с. 123]. Круглые в плане, постепенно расширенные вверх или прямые колонны в селениях Зарафшана имеют разбивку на три неравномерных пояса, которые заполнены граненными, наклонно-параллельными жгутами.

Характерным примером является архитектурный декор мечети в горном селении Дар-Дар Айнинского района в Верхнем Зарафшане. Аналогичный вариант базы колонн встречается в городах Худжанда, Пенджикента, Шахрисабза, Хивы и других районах [12, с. 79]. Планы и конструкции жилищ селений Пенджикента позволяет сделать вывод, что все их детали, элементы (ниши, местное отопительное устройство, планировка комнат, кухни) повторяют все элементы жилищ долинных селений Зарафшана.

Архитектура жилищ нынешних горных селений (Искодор, Гри, Маргидар, Чимкурган, Шурча) Зарафшанского региона сохранила во многом национальные традиции. Почти в каждом селе кишлаке есть свой местный мастер, сохраняющий культурную традицию. Народный мастер - наджор, наккош, мухандис, меъмор - как носитель традиции и художественных принципов той или иной школы.

Для центральной школы характерным приёмом архитектурного декора в жилых и культовых постройках является орнаментальный рисунок на стенах и резьба деревянных деталей-колонн и ворот.

В конце XIX - начале XX в. в. Гиссарском регионе (Регар, Гпссар, Каратаг, Варзоб, Кафирниган, Файзабад, Каратегин, Душанбе) большое распространение получило строительство мечетей. В некоторых помещениях и айванах мечетей встречаются резные колонны, расписанные потолки и другие виды декора. Так оформлены мечети Карамишкор (конец XIX - начало XX вв.), Сари Осиё (конец XIX в.) и Ходжа Якуби Чархи в Душанбе.Архитектурный анализ жилищ и общественных сооружений горной (гиссарской и верхневарзобской) местности позволяют отметить:- плотную застройку домов, вытянутых в плане и органично вписывающихся в ландшафт со ступенчатой структурой в два этажа; - в глиносаманных постройках единственным элементом украшения является колонна (в основном в мечетях).

Традиционным резным орнаментом покрывались двери, конструкции потолка, стен, пластических суф. Архитектурный декор областей Южного Таджикистана изучен недостаточно полно, хотя основные конструктивные системы, национальные особенности архитектурно-художественных направлений были выявлены в жилищах. В постройках южной зоны, в качестве декоративного убранства использовались колонны, которые были 2-х типов - с прямолинейным контуром (геометризованная база и капитель) и колонны с базой в виде кувшина, а также капитель в форме сплюснутого шара, имеющего граненную структуру. Ствол колонны обычно украшен каннелюрами или многогранным рисунком. Нижний край подбалок чередуется резными волнами, цветками, завитками, фестонами. В

долине Хингоу наряду с отмеченным вводились объемные элементы [8, с.7; 11, с. 117]. Основным материалом в строительстве жилищ южных регионов были дерево, камень, лес, камыш.

Декор в архитектуре горных районов Южного Таджикистана конца XIX в. отражается в ордерах и деталях колонн. Так, колонны Кулябской области отличаются от колонн северного региона формой, конструкцией, резным декоративным орнаментом. Они выполнялись 2-х типов: I) с геометрической формой баз и капители; 2) с кувшиновидной базой и капителью или граненные с каннелюрами или многогранным украшением [1, с. 112].

Обычно глиносаманные постройки мечетей Шурабадского района украшали колонны без капителей, но с постаментом. Части колонн состояли из кузы с лопастями и без. Нижний край подбалки (в долине Хингоу Кулябской области) оформляется стилизованными завитками, цветками, фестонами, волнами, напоминающими живописную природу Таджикистана.Жилища высокогорных селений Бадахшана представляют планировочные решения, соответствующие местным климатическим условиям. Особенностью народного жилища является большое зимнее помещение - "чид" с наличием хозяйственных групп и разновысотными суфами. Декоративное убранство перекрытий со светодымовым отверстием - "рузан" бревенчатый купол, опирается на три, четыре, а иногда и пять стоечно-балочных конструкций. В горных жилищах Бадахшана также встречается эта конструкция, как и в других жилищах народов Средней Азии. Подобный прием конструктивной разработки встречается в жилом доме в с. Карнак Туркестанского района Чимкентской области [1, с. 113; 10, с. 150].

В XX в. рисунок орнамента жилищ Горного Бадахшана стал дополняться новыми элементами - розетками, узелками, тюльпанчиками, зооморфными мотивами, которыми сплошь украшены внутреннее убранство жилищ и перемычки над входом.

Следует отметить несколько примеров декоративной обработки деталей в архитектурной композиции сооружения. В селении Рошт-кала в жилых домах перемычки над входом украшались резным орнаментом пластического приема из геометрических фигур и криволинейных элементов. Перемычка украшена резными узорами в виде кругов, листочков. Колонны увенчаны консолями с завитками. Роспись, украшающая потолок и колонны, выполнена растительным узором теплых тонов - желтого и красного с белым [4, с. 164].

Таким образом, анализ жилых и общественных построек дает множество примеров архитектурного декора и художественной традиции (дом Манзаршоева в с. Рошт-кала). Для Шугнана и Вахана характерно применение орнамента перемычек - буджкигидж. В горных селениях Рушана, Ванча и Язгулема встречается резьба в отделке дверей. Резной орнамент деталей архитектурных конструкций жилищ Ванча и Дарваза сходны по рисунку [4, с. 165; 12, с. 78].Основной деталью стоечно-балочной конструкции жилищ является колонна, четырехгранная с кантом по ребру. Ствол колонны бывает расширенным кверху и постепенно суженным.

Большой интерес по декоративному убранству представляет дом Мубораккадама (ныне "Дом книги") в с. Ямг, где интерьер украшает роспись потолка и колонн, выполненная растительным узором теплых тонов - желтого и красного с белым, перемычка, украшенная резным узором в виде кругов, листочков, а также колонны, увенчанные консолями, завитками. Мастером строения и оформления дома был сам Мубораккадам [4, с. 166].

Резное дерево, к примеру, в Узбекистане издавна используется в архитектуре и для украшения различных предметов быта. Среди народных мастеров своими изделиями выделяется резчик - усто Максуд Касымов [15, с. 150], который оформил резьбой по дереву ряд зданий. Мастерством местных школ зодчества, своеобразными приемами декора - монументальной резьбой славилась Хива. Обилие резного дерева с орнаментом, демонстрирующим высокую технику исполнения, украшает городскую архитектуру.

Красота растительного орнамента большой колонны жилого дома Хивы (XIX в.) достигалась за счет пластики и высокой техники резьбы [16, с. 46].

Таким образом, традиционная резьба с богатым растительным геометрическим орнаментом в виде звездочек, розеток, волнообразных побегов с цветами, узором "гардани" встречается и украшении ворот, дверей, ставен жилищ Бухары, XIX-XX вв. В декоре архитектурных сооружений в Таджикистане и других Центрально-азиатских республик широко используется дерево, которое считается самым распространенным материалом ввиду его долговечности, цветовой гамме и фактурной поверхности.

Рецензент: Мукимова С.Р.- профессор ТТУ имени академика М.С.Осими

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронина, В.Л. Конструкция и художественный образ в архитектуре Востока / В.Л. Воронина. - М.: Стройиздат, 1977. – 160 с.
2. Воронина, В.Л. К вопросу об изучении доарабского зодчества Средней Азии / В.Л.Воронина, // Сообщение Института истории и теории архитектуры. -М., 1967.- Вып. 8.
3. Воронина, В.Л. Народная архитектура Северного Таджикистана / В.Л. Воронина. -М.: Стройиздат, 1959, – 100 с.
4. Воронина, В.Л. Своеобразие в архитектуре жилища Горного Бадахшана / В.Л. Воронина // Архитектурное наследство. - М., 1975. - №23. - С. 160-168.
5. Всеобщая история архитектуры: В 12-ти т. Архитектура стран Средиземноморья, Африки и Азии VI-XIX вв. -М., 1969. - Т.8. - 491 с.
6. Денике, Б. П. Архитектурный орнамент Средней Азии / Б. П. Денике. - М., 1951. - С. 133.
7. Литвинский, Б.А. Калаи Кафирниган (раскопки 1974 г.). АРТ, вып.14 (1974 г.) / Б.А. Литвинский. - Душанбе: Дониш, 1979. - С. 156-186.
8. Мамаджанова, С.М. Омилҳои асосии муайянкунандаи хусусиятҳои ободонии меъмории худуди шаҳрҳо / Мамаджанова С.М. // Политехнический вестник. Серия: Инженерные исследования. -№ 3 (55). -2021. – С. 6-10.
9. Мукимов, Р.С. История и теория таджикского градостроительства. Монография / Р.С. Мукимов. – Душанбе: ООО «Контраст», 2009. – 510 с.
10. Мукимов Р.С. Зодчество Таджикистана / Р.С.Мукимов, С.М. Мамаджанова. -Душанбе: Маориф, 1990. – 176 с.
11. Мукимова, С.Р. Анъанаи ташаккул ва рушди ободонии ҳудуди боғҳо / С.Р. Мукимова // Паёми политехники. Бахши таҳқиқотҳои. – Душанбе: изд. «Сино», 2021. - № 3 (55). – С. 113-118.
12. Мукимова, С. Архитектурно-планировочные и социально-исторические особенности Душанбе / С.Р. Мукимова // Вестник Таджикского национального университета. Серия технических наук. – Душанбе: изд. «Сино», 2021. -№ 6. – С. 77-81.
13. Нильсен, В. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.) / В. Нильсен. - Ташкент: Наука, 1966. - 335 с.
14. Ремпель, Л. Панджара. Архитектурные решетки и их построение. Ташкент / Л.Ремпель. - Ташкент: Гослитиздат УзССР, 1957. - 144 с.
15. Рузиев, М. Искусство таджикской резьбы по дереву / М.Рузиев. - Душанбе: Дониш, 1976. – С. 180.
16. Рузиев, М. Наш мир-символов узор / М.Рузиев. // Мероси ниёгон - Наследие предков. - Душанбе, 1998. - Вып. 3. - С.45-48.

ХУСУСИЯТҲОИ ОРОИШИ БАДЕИИ ЧӮБ ДАР МЕЪМОРИИ МОНУМЕНТАЛӢ

Дар мақола хусусиятҳои ороиши чӯб дар меъмории монументалӣ, ки яке аз ҷузъҳои муҳимми маданияти тоҷикон ба шумор меравад, баррасӣ шудааст. Ҳунармандони мардумӣ дар бунёди ҷузъиёти меъморӣ (арака, болор, сутун, меҳроб, дар ва асбобҳои рӯзгор) кӯшиш менамуданд, ки бино ва анъанаҳои санъати маҳаллиро ифода кунанд. Ин дар ҷузъиёт ва дар нақшаҳои алоҳидае, ки намуди умумии ҳар як иншоотро ташкил медоданд, инъикос ёфтааст. Мақола масъалаи омӯзиши кандакории санъати тоҷикро дар таърихи рушди меъморӣ ошкор намуда, дар партави асосноккунии илмӣ, истифодаи унсурҳои ороиши чӯб дар намоҳо, дохили биною иншоотҳо ва роҳҳои ташаккули сохти он аҳамияти хосса пайдо намуда, тамоюли муайяни образҳои бадеӣ-эҷодиро, ки ба шуур ва равони одамон таъсир мерасонад, ташкил медиҳад. Ороиши меъмории чӯбӣ вобаста ба тарҳҳои азхудкардаи техникаи сохтмонӣ таҳия шудааст. Санъати кандакории чӯбу тахтаи тоҷик дар меъморӣ ва санъати амалӣ аҳамияти калон дорад, он дар ҷойҳои намоёни бино истифода мешавад. Дар эҷодиёти устодони маҳаллӣ на танҳо донистани анъанаҳои аз қадим ба мо расида, балки сайри хаёлоти бадеӣ ҳам

мебошад, ки аз асрҳои пеш образҳои зинда ва пластикиро то ҳол баланд мебардорад. Давомнокии анъанаҳо, арзишҳои ҳақиқиро ҳифз намуда, фарҳанги бадеии мардумро ташаккул дода, ба маҳорати касбии ҳунарҳои мардумӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: меъмории монументалӣ, ороиши чӯб, ҳунармандони мардумӣ, санъати пластикӣ, фарҳанг, анъана, хаёлоти бадеӣ.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕРЕВЯННОГО ДЕКОРА В МОНУМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

В статье рассматриваются особенности деревянного декора в монументальной архитектуре, который составляет одну из значительных частей таджикской культуры и во многом определяет её национальное своеобразие. Народные мастера в архитектурных деталях (фризах, балках, колоннах, михрабах, дверях и бытовой утвари) стремились выразить местные строительные и художественные традиции. Это отражалось в деталях и в отдельных мотивах, из которых складывался общий облик какого-либо сооружения. Статья раскрывает проблему изучения искусства таджикской резьбы по дереву в истории развития архитектуры и приобретает особую актуальность в свете научного обоснования применения элементов деревянного декора на фасадах, в интерьерах зданий и сооружений, и путей формирования его структуры, тенденций создания определенных художественных образов, оказывающих воздействие на психику людей, на их сознание. Архитектурный деревянный декор вырабатывался в зависимости от конструкций, освоенных строительной техникой. Искусство таджикской резьбы по дереву имеет важное значение в архитектуре и прикладном искусстве, применяется на видимых участках постройки. В произведениях местных мастеров характерной чертой является не только знание традиций, дошедших до нас из древности, но и художественная фантазия, которая из глубин веков передает живые образы и пластику. Преемственность традиций сохраняет в себе подлинные ценности и формирует художественную культуру народа, поддерживает профессионализм народного мастерства.

Ключевые слова: монументальная архитектура, деревянный декор, народные мастера, пластика, культура, традиции, художественная фантазия.

ARTISTIC FEATURES OF WOODEN DECOR IN MONUMENTAL ARCHITECTURE

The article discusses the features of wooden decor in monumental architecture, which is one of the significant parts of the Tajik culture and largely determines its national identity. In architectural details (friezes, beams, columns, mihrabs, doors and household utensils), folk craftsmen sought to express local building and artistic traditions. This was reflected in the details, and in individual motifs that formed the general appearance of any structure.The article reveals the problem of studying the art of Tajik woodcarving in the history of architecture development and acquires particular relevance in the light of the scientific justification for the use of wooden decor elements on facades, in the interiors of buildings and structures, and ways to form its structure, trends in creating certain artistic images that affect the psyche people on their minds. Architectural wooden decor was developed depending on the designs mastered by construction equipment. The art of Tajik wood carving is of great importance in architecture and applied arts, it is used in visible areas of the building. In the works of local masters, a characteristic feature is not only the knowledge of traditions that have come down to us from antiquity, but also artistic fantasy, which from the depths of centuries of culture raises living images and plasticity to our present. The continuity of traditions preserves the true values and forms the artistic culture of the people, supports the professionalism of folk craftsmanship.

Key words: monumental architecture, wooden decor, folk craftsmen, plastic arts, culture, traditions, artistic fantasy.

Маълумот дар бораи муаллиф*: Хаитова Савлатби Раҳмановна* - Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ, номзади меъморӣ, ичрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи меъморӣ ва шаҳрсозӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи академик Раҷабовҳо, 10. Телефон: **+992 904 35 74 76**. E-mail: **H.Savlat@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Хаитова Савлатби Рахмоновна*** – Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими, кандидат архитектуры, и.о. доцента кафедры архитектуры и градостроительства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица академиков Раджабовых, 10. Телефон: **+992 904 35 74 76**. E-mail: **H.Savlat@mail.ru**

Information about the author*: Khaitova Savlatbi Rakhmonovna* – Tajik Technical University named after academician M.S.Osimi, candidate of architecture, acting Associate Professor of the Department of Architecture and Urban Planning. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Academicians Radjabov street, 10. Pone: **+992 904 35 74 76**. E-mail: **H.Savlat@mail.ru**

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК: 130. 3 (575.3) –(575.1)

2. ТАҲЛИЛИ ФАЛСАФӢ - АНТРОПОЛОГИИ НУБУҒИЯТ ДАР ЭҶОДИЁТИ АРТУР ШОПЕНГАУЭР

Аминов **Ф.А.**
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ирода ҳамчун бунёди ҳастӣ дар меҳвари метафизикаи А. Шопенгауэр қарор дорад. Ҳар чизе, ки ҳамчун ирода мавҷудият дорад, ирода ба ҳаёт аст. Ирода чун зуҳури универсалию кайҳонӣ буда, ҳар неруе, ки дар табиат аз ҳузури худ гом мезанад, ирода мебошад. Ин ирода нобино, беҳадаф, ирратсионалӣ (ғайриоқилона) ва озод буда, мундариҷаи ҳама зуҳурот мебошад. Дар ҳадди охир, дар зинаи инсонӣ фард идеяро муаррифӣ намуда, манфиату баҳраёбиеро ба роҳбарӣ мегирад. Танҳо дар озодии иродаи инсонӣ бебунёдии ирода то дараҷае аз худ дарак медиҳад. Аммо озодӣ дар олами зуҳуротҳо, оҷилан ба зарурият табдил меёбад, чунки ҳама гуна амали алоҳидаи инсон аз таъсири манофеи ӯ ба хислату характераш дарак медиҳад. Ҳар иродаи зуҳурнамудаи инсон – ин ирода ба чизе буда, объекти худ ва хоҳишоти худро дорад. Ирода, чун неруи бешууре мутлақан ба офаридаҳояш дар олами ашёҳо, ба мавҷудоти зинда, ба ихтиёри ҳолату шароитҳои тасодуфӣ ҳавола гардидаанд. Дар ин олам иродаи ҷаҳонии берун аз хирад, бидуни ҳадаф ва иродаи зарире (куркуронае) ҳукм дорад, ки на ба маърифати ақлӣ ва на ба дарки таҷрибавӣ онро фаҳмид ва на ба васоилҳои илмӣ онро ифшо сохт. Шопенгауэр маърифати ақлиро низ тобеи ирода ва узвияти биологии инсон месозад. Ӯ менависад, ки дар бунёди ақл, ки функсияи мағзи сар аст, ирода қарор дорад. Ирода ақлро эҷод карда, мундариҷаи онро таҳия сохта, ба фаъолият ҳидоят мебахшад. Ҳамин тавр, ирода дар бунёди ҳама мавҷудот нуҳуфта, ҳамаро – ҳам ҷисм, ҳам хирад, ҳам материя ва ҳам шуурро тавлид месозад. Ин иродаи алоҳидаю ҷузъие нест, балки иродаи зариру бешууронаи кулл аст, ки воҳидияти ҳамин куллро баён месозад. Ирода – манбаи бузурги ҳама чизи зинда, неруи ботинии ҳаёт аст, ки узвҳои ҳиссиро низ эҷод карда, ба шароит мутобиқ сохта, шаклҳои нави ҳаётро дар раванди меросияташ, татбиқ месозад. Кашфиётҳои биологҳои бузург, дар назар дошт Шопенгауэр, фаҳмиши ӯро оид ба инкишофи олам ва мавҷудоти зинда қавӣ мегардонад. Ирода на ба маҷмӯи кӯшишоти ҷузъие айният дорад ва на ба қисмҳои гуногун пора мегардад, балки ягонагии кулл, ки аз сабабияту аз фазою вақт мустақил аст, пойдор мегардад. Аз ин чӣ хулоса меояд? Он ки танҳо моро ба назар мерасад, ки гӯё мо фардҳои парокандаем ва ҳар касе танҳо барои худ ҳузур дорад.

Дар амал ҳамаи мо – инсоният мавҷуди ягонаем, ки худхоҳию худпарастӣ, ҳама гуна иродаи фардиро пахш кардаю дар худ ҷабидаю ҷогаҳ месозем. Дар робита ба назарияи маърифат Шопенгауэр илмро фаъолияте медонад, ки на ба сӯи маърифат, балки барои хидмат намудан ба ирода нигаронида шудааст. Маърифати муроқибавие, ки ба илм муйяссар намегардад, ба маърифати бадеӣ дастрас аст ва он на ба интеллект, балки ба интуитсия, ки дастоварди нобиға аст, такя мекунад [1, с.32]. Фалсафа низ моҳиятан санъат аст ва ба илм ҳамон вақт наздик мешавад, ки маърифати бадеии оламро тавассути мафҳумҳо ба танзим дарорад. «Фарқияти муҳимми байни методи Кант ва методи ман дар он аст, ки методи Кант аз маърифати ғайримустақиму бавосита, маърифати рефлективӣ бармеояд ва методи ман бошад аз маърифати бевосита ё ин ки интуитивӣ. Кантро метавон ба одаме мушобеҳ сохт, ки баландии манораро аз рӯйи сояааш чен мекунад, ман бошам андозбандро ба даври манора ҷафс карда, чен мекунам. Аз ин рӯ, барои ӯ фалсафа илмест иборат аз мафҳумҳо, барои ман бошад фалсафа илмест дар мафҳумҳо, ки мундариҷаи онро

метавон аз маърифати аёну возеҳ, манбаи ягонаю яқин бардошт, ки дар мафҳумҳои умумӣ устувор гаштааст» [2, с.683].

Интеллект қобилияти эҷодии инсонро муаррифӣ карда, танҳо дар раванди талаботу мотивҳои муқаррарии муҳит муносибати ашёӣ ба ирода дорад. Ин муносибатҳо мустақим, ғайримустақим ва тарафайн сурат мегиранд. Интеллекти ҳайвонҳо танҳо робитаҳои мустақимро фаро гирифтаанд, ки ба ирода алоқа надоранд. Ҳатто ҳайвонҳои ташаккулёфта ҳам, тағйироти ногаҳонӣ ва фаврии муҳити атрофии хешро пайхас намекунанд. Дар фаҳмиши Шопенгауэр одамони қобилияти муқаррaридошта низ, ҳарчанд дар муқоиса ба ҳайвонҳо фаҳмиши васеътаре дошта бошанд ҳам, дуртар аз маърифати байниҳамдигарии ашёҳо рафта наметавонанд.

Аз ин рӯ инсони муқаррарӣ наметавонад то ба маърифати сатҳи объективии образҳо бирасад; интеллекти ӯ хаста шуда, ҳамон лаҳзае, ки аз хидмати ирода озод мегардад, ба ҳолати беамалӣ гирифтор мегардад. Ӯ барои муроқибаи мустақилу бемақсади олам неруи басанда надорад. Нобиға бошад, баръакс метавонад оламро комилан объективан, бидуни ҳеҷ муносибате ба ирода ва ҳатто бар зарари он, муроқиба намояд. «Аз нуқтаи назари физиологӣ, чунин афзалияти интеллектро нисбат ба ирода метавон ҳамин тавр ҳолати ғайриэътидолӣ номид, ҳамчун moustrum per excessum … манбаи ҳама асарҳои бузург ҳамеша як чиз аст – муроқиба» [1, с.89], – ба хулоса меояд Шопенгауэр. Муроқиба барои Шопенгауэр тарзи амали фаъолонаи маърифати олам буда, агар аз воқеият манша гирад ҳам, имконияти аз доираи ҳамин воқеият берун шуданро низ дорад. Зеро воқеият фарогири ҳар хел тасодуф буда, объектҳои муроқибашаванда гоҳ – гоҳ дар шакли комилияташон мавриди муроқиба қарор мегиранд ва муроқибаро зарур аст дар ин ҳолат воситаеро дарёбад, ки норасоии воқеиятро иваз намояд: «Аз ин рӯ муроқибаро мебояд чунин воситае дошта бошад, ки норасоиҳои воқеиятро иваз намояд. Чунин восита сайри хаёлот (фантазия) аст, ки шарти зарурии ҳузури нобиға хоҳад буд» [12, с.90]. Муроқиба ҳарчанд, ки тарзи ягонаи фаҳмиш бошад ҳам, аммо объекти он на ашёҳои алоҳида, балки идеяи афлотунии дар ҳамин объектҳо ҳузурдошта мебошад. Аз нигоҳи Шопенгауэр ҷиҳати хоси нобиға – ин дар ҳар ҷузъиёте куллро дидан аст. Одами муқаррарӣ, баръакс дар ҳар ашёи алоҳида ҷузъеро, ҳамонеро мебинад, ки ба иродаи ӯ робита дорад. «Аз ин рӯ, хоси нобиға аст моҳияти чизҳоро таҳқиқ намудан, соҳибистеъдодро соҳаи зуҳуротҳои ҷузъӣ» [12, с.91]. Аз нуқтаи назари Шопенгауэр онҷое, ки сухан дар бораи ирода – ҳамчун чизҳои дар худ меравад, қонуни асоси кофӣ (закон достаточного основания) фақат чун шакли зуҳурот баромад мекунад ва ба дигар шакл пазируфта нахоҳад шуд. Озодии мутлақ он аст, ки комилан ба қонуни асоси кофӣ тобеъ набуда, ҳамчун принципи зарурият чунин озодӣ танҳо хоси чизҳои дар худ, яъне ирода аст. Озодии ирода дар зуҳури хеш (Operari) ба зарурият тобеъ аст, аммо дар мавҷудияти хеш (Esse), ки чизи дар худ аст, озод хоҳад монд. Дар рафти маърифати ҳақиқат ва дарёфти қобилият «аз муроқибаи зинда ба сӯйи тафаккури абстрактӣ ва аз он ба амалия» баъдтар дар марксизм таҳия мешавад ва агарчӣ Шопенгауэр мақоми тафаккури абстрактиро ҳамчун идеяи барои методи ӯ бегона баҳогузорӣ кунад, ҳанӯз ба нақши фаъолияти амалӣ дар раванди маърифати ҳақиқат таваҷҷӯҳ надорад. Қобилияти эҷодӣ, илҳоми шоирӣ, ба риққат омадан ва парвози хаёли шоиронаро ҳамчун натиҷаи озод шудани интеллект аз ҳукми ирода тасвир намуда, фаъолияти маърифатӣ ва эҷодие, ки шоир ё эҷодкор дар раванди ҳаётиаш берун аз фаъолият ва ё то фаъолият ҳеҷ гоҳ ба дастоварди эҷодӣ ноил намегардад, аз ҷониби Шопенгауэр танҳо дар ҳолати мувофиқати фаъолият ба ҳадафу мақсадҳои ирода, ба эътибор гирифта мешавад: «Ирода ҳамчун решаи интеллект ба ҳама гуна фаъолияте, ки ба ҳадафҳои ӯ душман аст, муқобилият нишон медиҳад» [12, с.92]. Интеллект ҳамон вақт ба фамиши амиқу объективии олам қобилият пайдо мекунад, ки агар пурра аз ирода озод бошад. Озодшавӣ аз ҳукми ирода ҳамон вақт муяссар мешавад, ки агар ба маърифати моҳияти ашёҳо, эҷодкор ноил гардад. Интеллект то замони маърифати

ашёҳо дар хоби сахт гирифтор аст ва аз тарафи дигар ирода метавонад, ӯро бедор созад. Инҷо ирода интеллектро бедор намуда, аз тарафи дигар ба амали болоравандаи интеллект монеият дорад. Интеллекте, ки худи ирода ӯро бедор кардааст, аз занҷири гирифтории ирода, ба воситаи маърифати моҳияти ашёхо озод мегардад. Вале худи нобиға ҳам на маҳсули худсарию тасодуфӣ, балки зурурият аст: «Бо ҳамон сабабе, ки сохтани нобиға на аз мазраи худсарӣ ва ё салоҳдиде, балки аз зарурияти қотеъ ва бешууронае сар мезанад» [12, с.91]. Манбаи ташаккули сифатҳои нобиғаро Шопенгауэр дар зарурияти ҷиддӣ ва бешуурона тасвир карда, табиати аз зарурият беруншудаи қобилиятро ба эътибор мегирад. Дар мушоҳидаи Шопенгауэр оид ба қобилияти эҷодию интеллектуалӣ принсипи талаботӣ ва заруриятӣ ба эътибор гирифта шавад ҳам, ин манфиату заруриятҳо аз бунёди табиати биологӣ ё аз ҳаётӣ ҷамъиятӣ бармеояд, номаълум мемонад.

Азбаски Шопенгауэр қобилиятро натиҷаи сифатҳои биологӣ медонад, пас талаботу зарурият ҳам гумон дорад, аз ҳамин биологияти инсон бармеояд. Дар дигар ҷой хусусияти нобиғаро дар авзои меланхолии (ғамгинонаи) ӯ мебинад: «Хусусияти дигари нобиға қобили таваҷҷуҳ аст: кайфияти меланхолӣ. Алаккай Арасту дар ин бора гуфта буд ва Гёте низ ҳамин фикрро дар шеърҳояш баён кардааст» [12, с.92]. Ногуфта намонад, ки анъанаи ба психопад алоқаманд сохтани қобилиятро Э. Кречмер [8, с.130-144], Сегалин ва дигарон баён кардаанд. Ирода рафти ташаккули қобилияти инсонро ба тобеият гирифта, доманаи паҳноияти онро маҳдуд месозад. Агар ҳадафи инсон манфиату фоида бошад, ӯ наметавонад аз тобеияти ирода халос хӯрад. Агар ба эҷоди ягон осори боарзише сафарбар шавад ҳам, танҳо шакли зоҳирии онро офарида, гумон мекунад, ки беҳтарин асари гениалие эҷод кардааст: «Ҷиҳати фарққунандаи ҳар як кундзеҳн он аст, ки интеллекти ӯ ба иродааш алоқаи канданашаванда дорад. Аз ин рӯ ӯ ҳамон кореро машғул мешавад, ки барои ӯ фоида биёрад» [12, с.93]. Агар дар матни боло иродаро бо «манфиат» айният диҳем, пас андешаҳои баъдии Шопенгауэр, ки онҷо фоидаю манфиат монеаи ташаккули қобилият аст, мазмуни айният сохтани иродаю манфиатро бекор мекунад. Чун дар матни болотар ирода ва ё манфиат боҳам як маъноро мегиранд, беҳтар мебуд мафҳуми «манфиат»-ро дар қавсайн пурра бардошт, то ки моҳияти андешаҳои поёнтар баёнгашта гум нашавад. Нобиға азбаски тамоми муҳиташро дарк намуда, аҳамияти объективии ҳар ашёро маърифат месозад, дар мушкилиҳои ҳаётӣ ва гирдобҳои хатаровари зиндагӣ саргум намезанад. «Нобиға – дар фаҳмиши моҳияти ашёҳо муҳиммияти онро дида, аксаран манофеи худро фаромӯш мекунад… танҳо ақлҳои ғайриоддӣ, ки манофеи рӯзмарраи онҳо дар робитаи назариявии онҳо ба олам қарор гирифтааст, танҳо онҳо метавонанд моҳияти ашёҳоро бифаҳманд, яъне ҳақиқатҳои бузургро маърифат созанд» [12, с.94].

Шопенгауэр моҳияти талаботии қобилиятҳои нотакрорро, ки дар ҷараёни фаъолияти ҳаётӣ эҷод мешаванд, ба ташаббуси холисонаю худқурбонсозӣ дар ҷодаи интихобнамуда ҳавола менамояд. Албатта Шопенгауэр манфиати моддию касбиро дар назар дорад, ки тобеият ба он пайроҳаи ба сӯйи нобиға рафтанро торику хира месозад. Аммо ҳамин муҳаббату эътиқод ба пешаи интихобкарда дар роҳи дарёфти мақоми олии эҷодӣ, новобаста аз фоидаҳои молиявию роҳатҳои ҷисмонӣ як шакли таваҷҷуҳ, як навъи мотив ва талабот барои эътироф ёфтан дар ҷомеа аст. Комёб шудан ба эътирофи иҷтимоӣ ва дарёфти ғановати маънавию рӯҳонӣ ҳам метавонад чун зарурияти замон ва тасаллияти рӯҳоният бошад. Шопенгауэр чунин дастовардро барои худи эҷодкори гениалӣ «як чизи ғайриэътидолӣ, ҳатто зиддитабиӣ» ифода намуда менависад: «Дар ҳолате, ки эҷодиёт ва тафаккури холис барои нобиға мақсади ӯст, барои дигарон воситае барои ба даст овардани фоидаи шахсӣ аст» [12, с.95]. Ноил шудан ба дастоварди гениалӣ нобиғаро дар муқоиса ба дигарон болотар мебардорад. Нобиға ноёб шудан ба талаботҳои ҷисмониро ба эътибор намегирад, дар сурате, ки аксари одамон чун саргарми қонеияти ҷисмонианд, ҳеҷ вақт ба сатҳи гениалӣ (нубуғият) намерасанд. Шопенгауэр ба тавзеҳи муқоисавии нобиға ва одами

боақл даст зада, одами соҳибхираду боақлро аз нобиға бо он фарқ мегузорад, ки интеллекти боақл қатъиян самту характери амалӣ (исключительно практическое направление) дорад. Хиради ӯ машғули интихоби воситаҳои ҳадафнигорона аст, ки ана ҳамин воситаҳо тобеи ирода мебошанд. Нобиға объективиятро дархост дорад, ки ин ҳадаф ба ҷудошавии пурраи интеллект аз ирода вобаста аст. Шопенгауэр маҳсули одами боақлро дар корномаю диловарии ӯ дида, маҳсули нобиғаро дар асарҳои эҷодкардааш мебинад. Шопенгауэр низоми тақсимоти ҷамъиятии меҳнатро дар фаъолияти мақсадноки одами боақл ва фаъолияти эҷодии нобиға эътимодбахш тасвир менамояд, аммо заминаи ҳамин фаъолиятро дар табиати биологии волидайн меҷӯяд: «Беҳтарин чихи инсон – ин шарофатмандии ботинӣ мебошад. Аз ин рӯ, нубуғият худ ба худ ин тухфа аст» [12, с.96]. Диловарию корнома татбиқ намудани донишро дар ҳаёт тақозо дошта, сифатҳои устуворию собитқадамиро фарогир аст, ки ин сифатҳо комилан тобеи ирода аст. Интеллекти одами боақл ҳамеша дар ҳолати ҳушёрию омодагӣ қарор дошта, маълумотҳои муҳити ҳаётиро равшан тасаввур менамояд ва ҳеҷ гоҳ чун нобиға ба ҳолати ҷунунӣ, гумроҳию иштибоҳ, муҳтоҷию ноилоҷӣ нахоҳад афтод. Интеллекти нобиға дар ҳолати эҷодиаш ба ирода тобеъ нест ва «Ӯ ба мусиқӣ, фалсафа, назм машғул шуда, ягона талаботи ӯ ҳадафҳои манфиатовар надоранд» ва бефоидаю беҳуда будани осори эҷодии нобиғаро Шопенгауэр айни замон «хосияти имтиёзноки осори гениалиро» [12, с.96-97] баҳогузорӣ менамояд. Ҳадаф ва маҳсули осори ақлҳои муқаррарӣ ба хотири беҳтар сохтани ягон навоқисоти ҳаёти ҷамъиятӣ ва ё камбудиҳои оилавӣ, ба хотири сабук намудани аҳволи зиндагӣ, умуман ба хотири муфидияте нигаронида шудааст: «Осори ақлҳои муқаррариро бо ҳосили дарахтон ва осори нобиғаро бошад ба гулҳо метавон муқоиса намуд» [12, с.97]. Одами боақл ақли хешро ба хотири таъиноти воқеии он, ба фаҳмиши робитаҳои мухталифи ашёҳо равона месозад. Нобиға бошад берун аз таъинот ашёҳоро истифода мекунад.

Аз ин рӯ, нобиға ба тамоми олам тааллуқ дорад, вале ба худ тааллуқ надорад. Дар фаҳмиши Шопенгауэр аз як тараф манбаи азияту машаққатти нобиға ин бошад, аз тарафи дигар носолимии узвияти ҷисмониаш аст: «Азияти дигари нобиға сабаби беҳад ҳассосӣ будани ӯ аст, ки аз кори фаъоли дил ва фаъолияти системаи асаб вобаста аст. Бар асари ин нобиға бо равонияти пурҷушу хурӯш, маъюсию ғамгинӣ ва ҳар замон тағйир ёфтани кайфияташ фарқ мекунад» [12, с.98]. Қобили зикр аст, ки кори сахти дил ва фаъолияти системаи асаб аз рӯзгори сахт ва муҳити зист, аз проблемаҳои ҳаёти воқеӣ, аз талаботҳои тоқатнопазири маънавию моддӣ низ сар мезанад. Сиҳатию носолимии ҷисм ва рӯҳонияти инсон дар аксари мавридҳо аз мушкилотҳои рӯзгор манша мегиранд. Одами бемор, танҳо дар ҳолати солимиаш эҷод мекунад. Беморӣ барои ӯ фашанги монеъкунандаи ташаккули эҷодӣ аст. Ҳама кашфиётҳои гениалӣ ва андешаҳои баландмоҳият дар доманаи фаъолияти амалии фикрию эҷодӣ, дар шароитҳои мусоиду муфиди ҳаёти ҷамъиятӣ эҷод шудаанд. Ин андешаю кашфиётҳои гениалиро дар доираи имкониятҳои на танҳо инсони бемор, балки сирф дар таркиби табиати биологии ҷисми солим низ, берун аз зарурияту имкониятҳои ҳаёти иҷтимоӣ тасаввур кардан нашояд. Охири қарни XIX ана ҳамин андешаҳои Шопенгауэр ва андешаҳои ба ҳамин монандро ба эътибор гирифта, муҳаққиқини баъдӣ онро ба ҳолати ифрот расониданд. Яъне агар инсон ягон носолимии рӯҳонӣ дошта бошад, ҳамин рӯҳоияти носолимаш манбаю сабаби қобилиятҳои баланди ӯ хоҳад гашт. (Дальтон, Кречмер, Сегалин). Хусусан равоншиноси шӯравӣ В.П. Эфроимсон беморин никрисро (подагра) манбаи инкишофи нубуғият медонад [15-16]. Моҳияти таърихию талаботии қобилиятҳоро Шопенгауэр низ ба эътибор мегирад. Раванди эволюцияи назар ва кашфи асрори воқеии қобилиятҳои инсонӣ дар фаҳмиши Шопенгауэр низ баръало мушоҳида мегардад. Талаботу зарурияхтҳои ҷамъиятию таърихӣ ва характери марҳилаи муайяни таърихӣ сифату хусусияти қобилиятҳоро тобиши иҷтимоию фарҳангӣ дода, номаълум ҳатто барои худи Шопенгауэр ҳам табиати биологии қобилиятҳои

инсониро тангу маҳдуд месозад. Дар фаҳмиши баъдии Шопенгауэр кашфиётҳо ба замони худ мувофиқ эҷод мешаванд. Аммо Шопенгауэр ҳама кашфиётҳое, ки ба талаботи замон ва муфидияти ҷомеа ҷавобгӯст, маҳсули истеъдоди муқаррарӣ (обыкновенные таланты) медонад, ки барои қонеияти модию маънавии муаллифаш эҷод гашта, дар замони дигар аҳамияти позитивию прагматистиашонро гум мекунанд: «Истеъдодҳои муқаррарӣ хамеша дар вақташ зуҳур мекунанд, онҳо ба талаботҳо ва руҳи замони худ фаро гирифта шудаанд, онҳо бешак рушди умумии маориф ва инкишофи донишҳои иҷтимоиро суръат бахшида, манфиат хоҳанд овард. Барои хидматҳояшон мукофотхои моддӣ ва дастгирии маънавиро дар шакли эҳтиром, ифтихорномаю тавсифҳо ва ғ. соҳиб мешаванд. Аммо ҳатто наслҳои наздики баъдӣ хам наметавонанд осори онҳоро истифода кунанд, зеро ки завқу талаботҳо тағйир ёфтаанд» [12, с.99].

Шопенгауэр моҳияти таърихию талаботии қобилиятҳоро зикр намояд ҳам, характери меросияти таърихии онро сарфи назар мекунад. Дар сурате, ки кашфиёту асари эҷодӣ баъди марҳилаи муайяни таърихӣ аҳамияти мусбии худро гум кунад ҳам, даҳҳо ва ҳазорон чунин андеша, навоварию кашфиётҳо дарёи пешравандаи прогрессии таърихиро неруманд сохта, инкишофи инсоният ва ҷомеаи инсониро ба пеш тела додаанд. Танҳо ихтирои яроқи оташфишон ва компас манзараи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии оламро дигаргун сохт, ки дар назарияҳои биологияти қобилияту фаъолияти инсонӣ ин омил ҳеҷ ба эътибор гирифта намешавад. Воқеияти чунин андешаҳоро Гёте ва Гегел хело хуб дарк кардаанд ва осори онҳо даҳҳо нуктаҳои ба ҳамин андеша ишоракунандаро фаро гирифтааст. Шопенгауэр хосатан моҳияти иҷтимоию фаъолиятии нобиғаро ба ҷои аввал нагузорад ҳам, таъиноти воқеии нобиға, ки онҷо худфидосозии ӯ, муқобилият ба муқаррароти замон, боло шудан аз манфиатҳои давр хоси ӯст, муфассал тасвир мекунад. Барои тасдиқи андешаи он, ки инсонро табиати модарзодиаш раҳнамост, аз Гёте ва Бэкон иқтибос меорад. Дар шеърҳои Гёте ба хотири мувозинати вазну қофияю радиф шоир аз масалҳои мардумӣ, фикрҳои маъмулгашта ва ғайра васеъ истифода мебарад. Барои Гёте – чун шоир тадқиқи проблемаи қобилияту истеъдоди инсонӣ муҳим нест. Вале барои Гёте – чун олими муҳаққиқ тавзеҳи табиати қобилияту фаъолияти инсон афзалият дорад ва онҷое, ки ӯ чун муҳаққиқ баромад мекунад, мавқеи илмию раҳнамои методологиашро равшан арз медорад. Барои Гёте қобилиятҳои инсонӣ мутобиқи замон ва дар доираи талаботу имкониятҳои марҳилаи муайяни таърихӣ эҷод мешаванд, ки чунин андешаҳои Гёте ба методи интихобкардаи Шопенгауэр мувофиқ нест: «кашфиётҳо на он қадар аз ҷониби одамон, балки аз ҷониби замон эҷод мешаванд: ана барои чӣ корҳои аз ҳама муҳимро ҳамзамон ду ё теъдоди зиёди мутафаккирони таҷрибадор анҷом медиҳанд» [4, с.369].

Шопенгауэр ба як паҳлуи проблемаи қобилият таваҷҷуҳ дорад: он мутафаккироне, ки оммаҳоро дар роҳи маърифати олам ноқобил медонанд ва бо ҳамин табиати аҷдодию табақотии қобилиятро сирф пешаи интихобшудагон медонанд, эътироф намекунад ва ҳамагонро ҳамчун намояндагони омма тавзеҳ медиҳад: «Ҳамон нафаре эътироз мекунад, ки танҳо авом қодир нест нобигаро баҳогузорӣ кунад, метавон бо суханҳои Макиавелли ҷавоб дод: дар олам ҳеҷ нафаре ҷуз авом нахоҳад буд. Ё ин ки бо суханҳои Тило: «ҳар нафар ба издиҳом тааллуқ дорад, ҳарчанд, ки худи ӯ инро пай намебарад» [12, с.100]. Ҳамин тавр, моҳияти физиологии қобилиятҳои инсониро Шопенгауэр пайдарҳам ба эътибор гирифта, фаъолияти узвҳои алоҳидаи инсонро аз қабили узвҳои ҳиссӣ, системаи мағзи сар, нерумандии бадан, шаклу сохтори косахонаи сар, меъдаи солим ва ғайраро омилҳои инкишофи қобилият медонад. Инчунин Шопенгауэр фарқияти неруи интеллектуалии мардро аз занҳо таъкид намуда, танҳо мардонро қобил ба нобиға шудан медонад. Занҳо бо сабаби гароние, ки ба ҷисмашон бор мегардад, аз қабили тавлиди фарзанд, инчунин мубталои назари субъективӣ буданашон, имконияти ба андешаҳои гениалӣ боло шуданро надоранд: «Шарти устувори нубуғият (NB. дар бораи нобиға ҳарф

зада мо танҳо мардро дар назар дорем, зеро ки зан аз лиҳози субъективияти хеш, наметавонад нобиға бошад) афзалияти бештари ҳассосӣ ба авзои инсон ва қобилияти аз нав офаридан аст» [12, с.100-101]. Дар фаҳмиши Шопенгауэр мағзи сар аз таркиботе иборат аст, ки онҷо «… низоми мағзи сари инсон бояд аз таркиботи мураккаби асаб алоҳида бошад». Дар ин ҳолат мағзи сар мустақилона ва дуруст барои афзоиши қобилияташ амал мекунад. Аммо чунин амали афзоишгиранда ба дигар ҷузъҳои бадани инсон зиён мерасонад, ва «… эҳтимол дорад қаду басти қавӣ, хусусан, меъдаи солим низ метавонад шарти зарурии нубуғият бошад» [12, с.101]. Мағзи сари инсони нобиға бояд инкишофёфта бошад, то ҳадде, ки «Бузургии ғайриоддӣ дар васеъият ва фарозӣ, мисли он ки бартарияти зиёди майнаи сари калон нисбат ба хурд бошад». Фарқияти шаклу ҳаҷми мағзи сар ва қисмҳои алоҳидаи он низ барои мутафаккир дар роҳи инкишофи қобилиятҳои инсонӣ аҳамияти хосаро дороянд, вале Шопенгауэр аз сабаби камии маълумотҳои илмӣ дар ин бора чизе илова карданӣ нест. Аммо сифати мағзи сарро метавон аз шакли косахонаи сар низ муайян намуд: «Метавон дар бораи сифати баланди майна аз лиҳози шакли косахонаи сар баҳо гузошт» [12, с.101]. Ба таркиботи косахони сар алоқаманд сохтани қобилияти инсонро ҳанӯз Гегель тамасхӯри талхе намуда буд, ки иловатан такрор мекунем: «…косахонаи сар худ ба худ як чизи беасар, содалавҳона аст, ки бевосита дар он наметавон ба ғайр аз худи ӯ чизеро дид ва ё таҳти он чизеро тасаввур кард» [3, с.171].

Дар фаҳмиши А. Шопенгауэр косахонаи сар бояд аз устухони тунук пушонида шуда бошад, ки фақат мағзи сарро ҳимоя кунаду мисли зиндони танг набошад. Дар ин матнҳо низ Шопенгауэр тамоми хусусиятҳои сохтори сар ва системаи асаби нобиғаро аз меросияти модар дониста, аз тарафи дигар танҳо як ирсияти модарро дар роҳи нобиға шудан, нокифоя медонад. Барои нобиға таваллуд шудан бояд аз падар «мизоҷи зинда ва пурэҳтирос»-ро ба меросӣ гирифт, то неруи авҷгирандаи такондиҳандаи қалб (серцебиение) ва гардиши хунро мусоидат намояд. Дар ин ҳолат мағзи сар аз берун дам карда (тургесценция (вспучивание) мозга с наружной стороны), мағзи сар дар дохил такону ҷунбиши барои фаъолияташ заруриро соҳиб мешавад. Қади паст ва гардани кӯтоҳ барои боло шудани хун, дар муқоиса ба гардани дароз мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, менависад Шопенгауэр одамони бузург хело кам иттифоқ меафтад, ки қади дароз дошта бошанд. Аммо на ҳамеша гардани кӯтоҳ шарти нобиға аст. Масалан Гёте гардани кӯтоҳ надошт, менависад Шопенгауэр. Яъне дар назарияи қобилиятшиносии Шопенгауэр сифатҳои маълуми падару модар дар раванди эҷоди нутфа бо ҳам як шуда, яке дигареро комилтар месозанд. Агар навоқисе онҷо бошад, характери фарзанд оташинмиҷоз ва аблаҳона мегардад. Методи таҳқиқотие, Шопенгауэр пешниҳод менамояд, ҳар замон аз навоқисии хеш дарак медиҳад. Аммо Шопенгауэр ин навоқисотро дар муқоиса ба пешниҳодкунандагони назарияҳои муосири генотипию физиологӣ пинҳон намекунад. Дар мисоли гардани миёнаи Гёте Шопенгауэр кӯшиш мекунад, таркиботи дигари физиологии инсонҳои соҳибистеъдодро ҷӯё шавад. Ба ҳар сурат Шопенгауэр маълумотҳои физиологии замони хешро омӯхтааст, ки шаклгирии мағзи сари инсонро дуруст баён мекунад: «Алаккай дар соли ҳафтуми зиндагӣ кӯдак инкишофи пурраро соҳиб мешавад. Хело баъдтар мавсими инкишофи узвҳои таносул ба амал омада, фақат бо оғоз ёфтани мардӣ фаъолияти эҳсосӣ-таносулӣ ва наслгирӣ нисбат ба кори мағзи сар бартарият пайдо мекунад» [12, с.102-103].

Дар ин нуқтаи нуқтаи Шопенгауэр мағзи сари инсонро манбаи ташаккули ақл ҳисобида, як муддати муайян марҳилаи авҷ гирифтани неруи тезутунди шаҳвониятро нисбат ба хиради ороми пуртавозуъ афзалият медиҳад. Воқеан ҳам зиндагии инсонҳо хамин тавр аст. Тифл ё кӯдак то замони болиғ шуданаш ба ҳар усули тарбияю таълим дастрас аст, ҳамон замоне, ки ҷавон ба ҳолати инкишофи сахти узвҳои таносули хеш мерасад, алаккай масъалаи татбиқи неруи шаҳвониаш дар баробари мушкилотҳои дигари зиндагӣ, андешаи ӯро танг месозад. Шопенгауэр раванди ташаккули

нобиғаро таҳлил намуда, тифлию кӯдакиро хело рангин тасаввур мекунад: «… кӯдакӣ синну соли хушбахтӣ, бегуноҳию соддадилӣ, биҳишти гумкарда аст, ки мо баъдҳо бо ҳасрат ва ҳасад аз гузашта назар мекунем» [12, с.103]. Воқеан ҳам наврасӣ, ки ҳанӯз проблемаҳои дигари рӯзгор, рағбату шавқҳои ҷинсию ҷоҳталабӣ ба сар бор нашудааст, имкониятҳои эҷодиро васеътар сохта, фаҳмиши олами муҳит, ҷаҳонбинӣ, умуман неруи қобилиятии инсонро дар майдони фарохтари фаъолияти фикрӣ ба роҳ меандозад. Аммо инҷо ҳам Шопенгауэр инкишофи қобилиятҳоро кори табиат дониста, шароитҳои ҳаёти иҷтимоӣ ба эътибор гирифта намешавад: «… Қобилияти ақлӣ дар муқоиса ба талаботҳои ҷисмонӣ барвақтар инкишоф меёбад. Ҳаракату амали табиат, дар ин ҳолат ва чун ҳамеша, хело хам мақсаднок аст, зеро синну соли тифлӣ барои ба даст овардани донишҳо мувофиқтар аст» [12, с.104]. Ба ҳар сурат имкониятҳою қобилиятҳои интеллектуалиро Шопенгауэр хоси афроди интихобшуда надониста, онро шарти ташаккули ҳамагон медонад. Аммо вақтро, яъне боло шудани синну солро монеаи инкишофи баъдии қобилият, хусусан қобилияти эҷодию интеллектуалӣ меҳисобад: «Нишонаҳои нубуғият … интеллект ҳатто дар одамони оддӣ, дар синни ҷавонии онҳо мушоҳида мешавад… аммо вақт кори худро мекунад… ҷавони иштиёқманд филистери (кундзеҳни) гузаро мешавад» [12, с.105]. Чуноне мебинем Шопенгауэр проблемаи қобилияти инсониро дар доираи концепсияи биологию физиологӣ тасвир намуда, меросияти қобилиятҳоро шарти ҳатмии ташакуллу такомули инсони соҳибқобилият ва эҷодкор мебинад. Барои тасдиқи методи интихобкардааш, сифатҳои модарро чун такондиҳандаи қобилияти ақлию интеллектуалӣ ва сифатҳои падарро чун пешбарандаи характеру хулқият, амалҳои сиёсӣ ва рафторҳои ба ирода алоқаманд, тавзеҳ медиҳад. Агар ба схемаи кашида касе мувофиқ наояд, пас падари ӯ шояд дигар бошад (дар мисоли Комод, ки гӯё ҷоҳилию бадахлоқиаш аз Марк Аврелий набуда, модари бероҳагардаш аз нутфаи марди дигари ба худ гирифтааст). Қади кӯтоҳ ва гардани кӯтоҳ хам омили пешрафти қобилиятҳои сиёсию гениалӣ буда, вале дар мисоли Гёте гузаштҳои ҷузъиро дар чаҳорчӯбаи методаш роҳ медиҳад.

Масъалаи дигаре, ки Шопенгауэр дар робита ба қобилияти инсон мехоҳад таҳлил намояд, ин мубталои девонагӣ ва ё ҷунуният будани инсонҳост. Ӯ рисолае бо номи «Дар бораи ҷунуният» («О безумие») навиштааст, ки ҳолати муқаррарӣ ва эътидолии ақлро дар қобилияти қавии хотира дониста, парешонии хотираро бунёди ақлгумсозӣ медонад: «Ҳамаи ин исбот месозад, ки гум шудани хотира – нишонаи хоси ақлгумкардан аст» [12, с.107]. Шопенгауэр дар фасли «Моҳияти ботинии санъат» («Внутренняя сущность искусства») нақши санъатро дар роҳи маърифати олам зикр намуда, онро берун аз раванди ҳаёти ҷамъиятӣ тасвир мекунад. (Афлотун низ дар «Федр» ҳолати беҳушию экстазро ҳолате медонад, ки ақл ба ақиб рафта, ҷои худро ба беҳушӣ, ки бунёди эҷодиёт ва лаҳзаи аз ҳаёти воқеӣ дур рафтану бо олами идеяҳо пайвастан аст, тавсиф менамояд). Ақли ба таври объективӣ мушоҳидакор, ҳамчун субъекти маърифат бояд аз тобеияти ирода берун шуда, ба сӯи маърифати моҳияти ашёҳою ҳаёту ҳастӣ кӯшиш намояд.

Аз ин рӯ натиҷаи ҳама фаҳмиши объективию бадеӣ баёни моҳияти ҳаёт ё ҳастӣ хоҳад буд. Санъат ба хотири дарки воқеии моҳияти ашёҳою зуҳуротҳо нигаронида шуда, фаҳмиши бадеии чизҳоро фаро мегирад. Аз фаҳмиши индивидуалии ашёҳо, ки на танҳо аз тобеияти ирода озод намегардад, балки ҳадафи иродаро пеш мебарад, чунин маърифати воқеию бадеиро интизор набояд шуд. Мусиқӣ ҳам чун дигар шакли санъат ба маърифати моҳиятии ашёҳо нигаронида шудааст: «Мусиқӣ ҳам ба ин савол, дар асл нисбат ба дигар анвои санъат боз чуқуртар ҷавоб медиҳад, зеро мусиқӣ моҳияти амиқи ҳастиро ба забони фаҳмо, ки мустақиман аз қалб мебарояд, шарҳ медиҳад» [12, с.111]. Дар фаҳмиши Шопенгауэр забони мусиқӣ моҳияти ҳастиро ба сӯйи қалбҳо раҳандозӣ менамояд. Ҳамзамон дар раванди ташаккули қобилияти фарзандон сину соли волидайн нақши махсус дорад ва фарзандони калони оила соҳибистеъдод мешаванд, таъкид менамояд ӯ. Фарзанди калониро дар роҳи соҳибият

ба қобилияту истеъдод аввал донистани Шопенгауэр шояд аз имконияти барвақтаи физиологию синусолии падар маънидод мекарда бошад. Ҳамин нӯқтаи назари хешро Шопенгауэр ба назарияи Бурдах мувофиқ карданӣ мешавад. Илова мекунем, ки Карл Фридрих Бурдах (1776-1847), анатом ва физиолог, профессори донишгоҳи Дерп ва Кенигсберг ба омӯзиши морфология, онто-филогенези мағзи сар машғул шуда, дар он низоми ҷараёнгирифтаи комиссуралӣ, проексионӣ ва ассоцииационироҷудо мекунад. Карл Бурдах дар асари худ «Физиология ҳамчун илми таҷрибавӣ» итминон дорад, ки сифатҳои психикӣ гоҳ аз падар ба писар ва гоҳ аз модар ба фарзанд мегузаранд. Шопенгауэр дар таҳияи андешаҳояш доир ба омӯзиши қобилиятҳои инсонӣ аз таъсири Линей низ ёдовар мешавад. (Карл Линей, 1707-1778 табиатшинос ва табиби шведӣ. Ӯ пайрави физиологияи нави механикӣ буда, инсонро ҳамчун машина («Человек есть машина») тасвир мекард. Линней пайрави тезиси дигар: «инсон ҳайвон аст» низ буд [9, 232 с.].

Мувофиқи назарияи механистии ӯ байни зуҳуротҳои табиат ва соҳаҳои гуногуни табиатшиносӣ, табиат ва ҳодисоти иҷтимоию фарҳангӣ умумиятҳо (шабоҳатҳои зиёд) вуҷуд доранд. Шопенгауэр дар ҷамъбасти андешаҳояш зикр мекунад, ки сифатҳои ахлоқӣ ва тағйирнаёфтани ақл (постоянств и неизменяемости умственных и нравственных качеств) ҳамсафари ҳамешагии инсоният буда, прогресси иқтисодию иҷтимоӣ дар самти таълим ва маорифпарварӣ наметавонад авлоди инсонро ба сатҳи баланди инкишофи ақлию интеллектуалӣ ва солимии ахлоқӣ боло бардорад. Барои ӯ марҳилаҳои таърихии пешрафти ҷамъиятӣ, ки инсонро сифатан ва моҳиятан дигаргун месозад, вуҷуд надорад. Ин мутафаккир он қадар адабиёти биологию физиологии замони хешро таҳлил кардааст, ки ҷамъияти инсониро, хулқияту қобилиятҳои инсониро сирф маҳсули табиати биологӣ донистa, нормаҳои рафтори инсонро аз таъсири қатъии биологият медонаду халос: «… беҳтаршавии воқеии авлоди инсон на тавассути маориф ва таълим, балки тавассути таъсир расонидан ба тавлиди наслҳои нав бо роҳи танзими ниҳоди издивоҷ (брачный институт), имконпазир аст» [12, с.40].

Дар тавзеҳи Шопенгауэр фалсафаю тамаддуни гузашта, азҷумла осори Афлотун қиммати баланд дошта, таълимоти будоияро дар муқоиса ба дигар таълимотҳо афзалтар медонад. Шояд бо ҳамин сабаб таълимоти қобилиятшиносии ӯ ба назарияи Афлотун наздик буда, тағйироти эволютсиониро тобеъ нест. Дар сурате, ки андешаҳои баъдии И. Кант дар масъалаи қобилияти инсон (дар охирин асари ба нашр расондааш «О педагогике», соли 1803) тағйири эволютсиониро соҳиб мешавад. Агар дар асарҳои аввал табиати ҷоҳилонаи инсонро муайнкунандаи рафторҳои эгоистию худпарастии инсон ҳисобад, дар «Дар бораи педагогика» акнун дар бораи табиатан ҷоҳил будани инсон фақат як бор ҳарф зада, аксаран накши таълиму тарбия ва муҳити ҳаётии инсонро дар ташаккули қобилияту сифатхои инсон, афзалтар медонад [7, с.211-249]. Барои Шопенгауэр, ки худ мухлиси андешаҳои Кант буд, шояд ин китоб номаълум ё назарногир монда бошад. Аммо ӯ дар таҳлилу тадқиқи қобилиятҳои инсонӣ комилан пайрави Афлотун буда, назарияи («удивительный план размножения и улучшения касты воинов») беҳтар сохтани сифатҳои низомиёноро дар китоби панҷуми «Ҷумҳурият» бо тамоми тамоили зиддигуманистиаш мепазирад: «Дар ҳақиқат, агар ҳамаи қаллобу ҳиллагарро ахта кардан мумкин мебуд, занони аблаҳу ахмакро ба монастир ҷой карда, ба мардони хулқи шарофатманд дошта ҷамъи ҳарами духтарони боақлу боистеъдодро бидиҳед, чунон насле тавлид хоҳад шуд, ки аз замони Перикл ҳам пеш хоҳад гузашт» [12, с.40]. Дар замони Перикл ислоҳотҳои сиёсию иқтисодӣ-иҷтимоӣ аз қабили интихобот бо истифодаи қуръапартоӣ, фонди махсус барои ба театр рафтани камбағалон (камбағалон, на ғуломон!), маош барои ҳарбиёну кормандони хидмати давлатӣ, сохтмони иншоотҳои динӣ гузаронида шуд. Он давра Афина ҳамчун шаҳр-полиси муттаҳидсозандаи полисҳои дигари Юнонӣ маҳсуб мешуд. Аммо раванди ташаккули сифат ва қобилиятҳои инсонҳои замони Перикл аз замонҳои баъдӣ ҳеҷ фарқияте надошт.

Мутафаккирони баъдии Юнону Афина даҳсолаҳо пеш ва даҳсолаҳо баъд аз замони Перикл низ ҳамчун натиҷаи раванди прогрессии таърихӣ ба камол расидаанд. Мебояд зикр намуд, ки наслҳои шӯҳратёфтаи афинагӣ, шахсиятҳои соҳибқобилияту мутафаккирони соҳибистеъдод, аз қабили Сукрот, Афлотун, Арасту ва ғайра баъд аз замони Перикл зиндагию эҷод кардаанд ва андешаи Шопенгауэр, ки замони Перикл-замони наслҳои такомулёфтаю беҳтарини юнонист, набояд хамчун парадигмаи таҳқиқотӣ қабул гардад. Замони дар Афина сарвар будани Перикл (461 то м. – 429 то м.) ислоҳотҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва низомию фарҳангӣ гузаронидаи ӯ, инчунин вазъи то андозае сулҳхоҳонаи ҳаёти сиёсии полисҳои дигари юнонӣ имконияти оромию осӯдаҳолӣ ва пешрафту тараққиётро мусоидат намуд, на ахта кардани қаллобу фиребгарҳо. Дар матнҳои баъдӣ Шопенгауэр проблемаи беҳтар сохтани сифати инсону инсониятро дар чораҳои евгеникӣ мебинад, ки оғози ин идеяҳо аз таълимоти Афлотун сар шуда, сипас дар осори евгеникҳои миллатгарою нажодпарастон идома меёбад. Чораҳои евгеникӣ ҳамон вақт ҳақ баровварда мешаванд, ки агар ба хотири рафъи бемориҳо бо дахолати илм, таҳти эътибор доштани муносибати гуманистӣ ба инсон гузаронида шаванд.

Аввали қарни XXI таҳқиқотҳои илмӣ воқеан ба хотири сифати физиологии инсонро беҳтар кардан гузаронида шуда истодаанд. Аммо сифатҳои иҷтимоӣ ва қобилиятҳои иҷтимоиро сатҳи такомулёфтаи маданияти моддию маънавӣ, истеҳсолоти тараққикунандаи ҷамъиятӣ метавонад ба сӯйи афзунияти сифатиаш тела диҳад. Азбаски Шопенгаур, аслан марди космополит буд, ҳеҷ гоҳ дар бораи афзалияти як нажод аз нажоди дигар ва ё як миллат аз миллати дигар ҳарф назадааст. Мутафаккири бузург эҳсос намекард, ки дуздону қаллобон дар доираи муносибатҳои чамъиятӣ, дар саҳнаи бархӯрди ҳазорон зиддияту манфиатҳои ҷомеаи инсонӣ эҷод шудаанд, на баръакс. Аммо проблемаи тоза намудани ҷамъиятро аз дуздону қаллобон дар чорабиниҳои евгеникӣ мебинад: «агар барои айбу гуноҳи ҷиноятӣ дар баробари ҳукми қатл ахтакуниро низ таъин мекарданд, чуноне дар баъзе халқҳои кадим ин амалия вуҷуд дошт, дар ин холат олам аз разилону нобакорон озод мегашт» [12, с.41].

Шопенгауэр ба хотири тақвияти андешаҳояш аз олими олмонӣ Лихтенберг ёдовар мешавад, ки кастратияи дуздонро, ки як вақте парламенти Англия пешниҳод намуда буд, ӯ маъқул донистааст. Андешаи монандро дар таълимоти Афлотун мушоҳида мекунем, ки безуриёт сохтани 5(кастратсияи) одамони нолозимро таъкид менамояд. Одамони дузду фиребгару бадкор натиҷаи шароитҳои ҳаётии онҳоянд, на баръакс. Ахта намудани дуздону ғоратгарон метавонад, барои одамони дигар чун натиҷаи амалу фаъолияти бадкорӣ сабақ шуда, одамонро танҳо аз тарс, аз маҳкумияти ҷамоати инсонҳо барои даст кашидан аз бадкорӣ раҳнамо гардад. Аммо ин аъмоли бадкории онҳо дар табиати биологиашон нахуфта ва бо генҳо аз насл ба насл намегузаранд. Дар рисолаи «Дар бораи ҷунунният» («О гение») низ Шопенгауэр проблемаи мавҷудияти қобилиятро дар доираи мафҳуми «нобиға» ва истеъдод» («гений» ва «талант») таҳлил мекунад. Дар фаҳмиши ӯ идеяҳо тавассути муроқиба маърифат мегарданд. Агар дар табиати инсон неруи муроқиба бештар ҳузур дошта бошад, пас нубӯғавии ӯ низ бештар хоҳад буд. Осоре, ки дар заминаи муроқиба эҷод шудааст, аз нигоҳи ӯ метавонад гениалӣ бошад. Асарҳои санъат, шеър ва ҳатто философия ҳам дар заминаи муроқиба пайдо хоҳанд шуд. Дар ҳамин ҷода метавон фарқияти байни гений ва талантро ошкор сохт: «Истеъдод ин қобилиятест ба сӯи маърифати мӯътамад: нафаре, ки соҳибистеъдод аст, дар нисбати дигарон зинда ва дуруст фикр меронад. Нубуғият, баръакс, ин қобилиятест ба сӯйи маърифати интуитивӣ, нобига ба олам, дар муқоиса ба дигарон, тамоман бо чашми дигар назар мекунад» [12, с.88].

Ҳамин тавр, проблемаи қобилият ва хусусияту сифатҳои мухталифи инсон дар таълимоти А. Шопенгауэр бо таваҷҷуҳи хосае арзёбӣ гашта, назарияи теологию биологии «задаткаҳо» дар фаҳмиши Афлотун ва консепсияи анатомию генотипии

«задаткаҳо» дар таълимоти А. Шопенгауэр пешниҳод мегардад. Азбаски паҳлӯҳои гуногуни ин проблемаро бо пайравӣ аз таълимоти Афлотуну Шопенгауэр муҳаққиқини асри бисту бистуяк пеш бурдаанд, таълимоти ин ду мутафаккир чун низоми нисбатан ташаккулёфтаи фаҳмиши «нишонаҳо» ба сифати фаҳмиши классикии ин проблема муаррифӣ мешавад.

АДАБИЁТ

1. Аминов Ф. Инсон зуҳури комилтарини ирода: Артур Шопенгауэр ва Фридрих Нитсше [Матн] / Ф. Аминов.– Душанбе: Ирфон, 2011.- 231 с.
2. Антология мировой философии. Т. 3. – 698 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа [Текст] / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Из-во Наука, 2000. – 268 с.
4. Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию (Общие вопросы естествознания. Опыт как посредник между объектом и субъектом [Текст] / И.В. Гёте. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 553 с.
5. Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию [Текст] / И.В. Гёте. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – 380 с.
6. Ильенков Э.В. Психика человека под «лупой времени» [Текст] / Э. В. Ильенков // Природа. – 1970. – № 2. – С. 88-91.
7. Кант И. О педагогике [Текст] / И. Кант / Перевод Б.М. Бим-Бада // Историко-педагогический ежегодник. Выпуск 49. – М.: АСОУ, 2012. – С. 211-249.
8. Кречмер Э. Гениальные люди [Текст] / Э. Кречмер / Перевод с немец. и вступ. заметка Г. Ноткина // Звезда. – 1999. – № 11. – С. 130-144.
9. Райков Б.Е. Германские биологи-эволюционисты до Дарвина: Лоренц Окен, Карл Фридрих Бурдах, Мартин Генрих Ратке [Текст] / Б.Е. Райков. – Л.: Наука, 1969. – 232 с.
10. Стам С.М. Корифеи Возрождения. Искусство и идеи гуманистического свободомыслия [Текст] / С.М. Стам – М.: Вузовская книга, 2006. – 670 с.
11. Стам С.М. Флорентийские мадонны Рафаэля (вопросы идейного содержания) [Текст] / С.М. Стам. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 84 с.
12. Шопенгауэръ. О гение [Текст] / Под редакции В.В. Чуйко. Издание второе. – СПб: Издание книготорговца В.И. Губинского, 1886.-187 с.
13. Шопенгауэр А. Собр. соч.: в 6 т. Т. 1: Мир как воля и представление [Текст] / А. Шопенгауэр / Под ред. А. Чанышева. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 2001. – 496 с.
14. Шопенгауэр А. Собр. соч.: в 6 т. Т. 6: Из рукописного наследия [Текст] / А. Шопенгауэр / Под ред. А. Чанышева. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 2001. – 352 с.
15. Эфроимсон В.П. Загадки гениальности [Текст] / В.Р. Эфроимсон // Наука и религия. – 1987. – № 8. – С. 40-45.
16. Эфроимсон В.П. Предпосылки гениальности (биосоциальные факторы повышенной умственной активности) [Текст] / В.Р. Эфроимсон // Человек. – 1997. – № 2. – С. 7-20.

2.ТАҲЛИЛИ ФАЛСАФӢ-АНТРОПОЛОГИИ НУБУҒИЯТ ДАР ЭҶОДИЁТИ АРТУР ШОПЕНГАУЭР

Дар макола таҳлилу тафсири консепсияи анатомӣ-биологии Артур Шопенгауэр доир ба сифатҳои инсон арзёбӣ гаштааст, ки таваҷҷуҳи хосро таълимоти ӯ дар бораи нубуғият ташкил мекунад. Таълимоти Артур Шопенгауэр дар бораи нубуғият-ин низоми тасаввуротҳои фалсафӣ, равоншиносӣ ва антропологӣ дар бораи нубуғият аст, ки дар давраҳои гуногуни фаъолияти эҷолии ӯ таҳия ва коркард шудаанд. Мувофиқи таълимоти Артур Шопенгауэр нубуғият дар «фаровонии комил, беҳудуд ва воқеии интеллект қарор дорад, ки барои хеш ва барои хидматгузории хеш ҳеҷ як иродаеро тақозо надорад». Муаллиф ҷозибияти афоризмҳо ва суханороии файласуфи бузургро таъкид намудааст, ки шоҳиди нобиға будани худи мутафаккир аст. Дар мақола хусусиятҳои бағоят хоси таълимоти Шопенгауэр дар бораи одамони нобиға тасвир шудааст, ки мувофиқи он «истеъдод ин қобилият ба сӯи маърифати дискурсӣ (бодалелу бомулоҳиза) аст. Нафаре, ки ба ӯ ин истеъдод ато шудааст, нисбат ба дигарон зинда ва дурустар андеша меронанд». Муаллифи мақола комилан ба мутафаккири бузург дар хусуси он ки инсони нобиға тавассути шуури худ оғози умумии ҳастиро фаро гирифта, ҳамин тавр қобил аст ба маърифати моҳияти чизҳо сарфаҳм равад, дар сурате, ки на одамони муқаррарӣ ва на соҳибистеъдодҳои барҷаста ба ин кодир нестанд, ҳамфикрии худро изҳор мекунад. Бо вуҷуди он муаллифи мақола постулати (ҳақиқатномаи) Шопенгауэрро дар бораи он ки «...беҳтаршавии воқеии авлоди инсон на бо роҳи маориф ва таълим, балки тавассути тавлиди наслҳои нав бо роҳи танзими ниҳоди издивоҷ, имкон дорад» қабул надорад. Албатта, ташаккули қобилиятҳоро билкулл ба тарбияю омӯзиш тобеъ сохта, даҳҳо омилҳои дигари инкишоф ва афзоиши қобилиятҳо дар раванди воқеии ташаккули қобилиятҳо ба эътибор нагирифтан, воқеию амри мувофиқ нест. Аммо, аз тарафи дигар, муаллиф чунин меҳисобад, ки одамон харгиз мустақим ва ғайримустақим дар фаъолияти иҷтимоӣ ва фарҳангии хеш наметавонанд ҳамон тавре бошанд, ки ба ҳамон шакл хосиятҳои генетикӣ, ҷисмонӣ ва равонии онҳо бошад. Муаллиф консепсияи фаъолиятӣ-ҷамъиятиро,

ки мувофиқи он инсон муайянияти иҷтимоӣ, шахсӣ ва касбии худро дар раванди инкишофи таърихию фарҳангии худ соҳиб мешавад, пуштибонӣ мекунад. Нерӯхои моҳиятии инсон-ин сатҳи сифатан нав, маҳз сатҳи иҷтимоии инкишоф аст ва аз мавқеи тавзеҳи генетикӣ, ҷисмонӣ ва равонӣ наметавон мансубияти одамонро ба ин ё он кишр, синф ва дигар шаклҳои умумияти иҷтимоии одамон, муайян намуд.

Калидвожаҳо: антропологияи фалсафӣ, мушкилоти нубуғият, фаровонии интеллект, маърифати муроқибавӣ, нубуғият ва истеъдод, нубуғият ва ҷунунӣ, эҷодиёт, физиологияи инсон, интеллект.

2.ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЕНИАЛЬНОСТИ В ТВОРЧЕСТВО АРТУРА ШОПЕНГАУЭРА

В статье рассматривается аналитический обзор анатомо-биологической концепции Артура Шопенгауэра о человеческих качествах, где особое внимание заслуживает его учение о гениальности. Учение Артура Шопенгауэра о гениальности - это система философских, психологических и антропологических представлений о гениальности, разработанные и сформулированные в различные периоды его творческой жизни. Согласно учению Артура Шопенгауэра, гениальность состоит в «совершенно непомерном, реальном избытке интеллекта, которая не требует для себя и своих услуг никакой воли». Автор подчеркивает увлекательность афоризмов и красноречие великого философа, которые свидетельствуют о собственной гениальности мыслителя. В статье выделяются и описываются характерные особенности учения Шопенгауэра о талантливых и гениальных людях, согласно которой «талант есть способность к дискурсивному познанию; одаренный ею мыслит живее и правильнее других. Гений, напротив, есть способность к интуитивному познанию, и одаренный ею видит совершенно другой мир, чем все остальные». Автор статьи, вполне солидарен с великом мыслителе в том, что гениальный человек охватывает своим сознанием общие начала бытия и становится, таким образом, способным к познанию сущности вещей, на что не способны ни обыкновенные люди, ни выдающиеся таланты. Тем не менее, автор статьи не принимает постулат Шопенгауэра о том, что «…действительное улучшение человеческого рода возможно не путем образования и обучения, а через воздействие на рождение новых поколений путем урегулирования брачного института». Конечно, целиком переподчинять формирование способностей воспитанию и обучению, не признавая десятки других объективных факторов развития и наращивания способностей, не соответствует действительной сути формирования человеческих способностей. Но, с другой стороны, автор считает, что люди никогда прямо и непосредственно не становятся тем, кем станут в своей социальной и культурной жизнедеятельности по их генетическим, физическим и психическим свойствам. Автор поддерживает общественно-деятельностную концепцию, согласно которой человек свою социальную, личную и профессиональную определенность приобретает в процессе исторического и культурного развития. Сущностные силы человека – это качественно новый уровень, а именно социальный уровень его организации и с позиции генетических, физических и психических объяснений невозможно определить принадлежность людей к тем или иным социальным стратам и классам и многим другим формам социальных общностей людей.

Ключевые слова: философская антропология, проблема гениальности, избыток интеллекта, созерцательное познание, гениальность и талант, гениальность и безумие, творчество, физиология человека, интеллект.

2. PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF GENIUS IN THE WORK OF ARTHUR SCHOPENHAUER

The article deals with an analytical review of the anatomical and biological concept of Arthur Schopenhauer about human qualities, where Arthur Schopenhauer's doctrine of genius deserves special attention. The doctrine of genius is a philosophical system, psychological and anthropological ideas about genius, developed and formulated in various periods of his creative life. According to the teachings of Arthur Schopenhauer, genius consists in "a completely exorbitant, real excess of intelligence, which does not require any will for itself and its services. The author emphasizes the fascination of aphorisms and the eloquence of the great philosopher, which testify to the thinker's own genius. The article highlights and describes the characteristic features of Schopenhauer's teaching about talented and brilliant people, according to which talent is the ability for discursive cognition: the one gifted with it thinks more vividly and more correctly than others. Genius, on the other hand, is the capacity for intuitive knowledge, and the gifted syu sees a completely different world than everyone else3&. The author of the article fully agrees with the great thinker that a man of genius embraces with his consciousness the general principles of being and thus becomes capable of knowing the essence of things, which neither ordinary people nor outstanding talents are capable of. However, the author of the article does not accept Schopenhauer's postulate that"... the real improvement of the human race is possible not through education and training, but through influencing the birth of new generations by regulating the marriage institution." Of course, completely resubordinating the formation of abilities to upbringing and training, without recognizing dozens of other objective factors in the development and building up of abilities, does not correspond to the real essence of the formation of human abilities. But, on the other hand, the author believes that people never directly and directly become what they will become in their social and cultural life according to their genetic, physical and mental properties. The author supports the social activity

concept, according to which a person acquires his social, personal and professional certainty in the process of historical and cultural development. The essential forces of a person are a qualitatively new level, namely the social level of his organization, and from the standpoint of genetic, physical, mental explanations, it is impossible to determine whether people belong to certain social strata and classes and many other forms of social communities of people.

Key words: Philosophical anthropology, problem of genius, conteuplative knowing, madness, creation, physiology, talent intellect/

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аминов Файзалӣ Азимович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 918-63-47-45. E-mail: Faizali/Aminov58@mail.ru

Сведения об авторе: ***Аминов Файзали Азимович*** – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент общеуниверситетской кафедры философии. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 918-63-47-45. E-mail: Faizali/Aminov58@mail.ru

Information about the author: ***Aminov Faizali Azimovich*** – Tajik National University, candidate of philosophical sciences, docent. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: 918-63-47-45. E-mail: Faizali/Aminov58@mail.ru

УДК 297

ГУНОГУНАНДЕШИИ БАРХЕ АЗ ҶАРАЁНҲОИ ФАЛСАФИЮ ДИНИИ АСРИМИЁНАГИИ ШАРҚ

Каримов А.А.
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Аз замони зуҳури ислом ва тарҷумаи фалсафаи донишмандони Юнону Рими қадим, баҳсу муҷодалаҳои фирқавию мазҳабӣ, фалсафию илоҳиётии динӣ, оид ба тасаввуроти онтологӣ, бавижа таносуб и Худо, олам ва одам боиси таҳаввул, рушд ё таназзули онҳо мегардид. Файласуфони арабу форсизабонон ба омӯзиши фалсафаи юнонӣ тақлидкорона назар накарда, ҳар як таълимотро мавриди таҳлилу такмил қарор дода, решаҳои он масъалаҳоро дар ислом ҷустуҷӯ карданд. Аксарияти онҳо бар он ақида буданд, ки ҳақиқат ягона аст ва фалсафаю дин мақсади ягона дошта, ғояҳои умумиро ташаккул медиҳанд.

Ҷараёни дигари афкори фалсафии арабу мусулмонро илоҳиётшиносони мутакаллим муаррифӣ мекунанд, ки ҳарчанд дар андешаҳои онҳо таъсири мактабҳои фалсафии юнонӣ мушоҳида мешавад, консепсияҳои худро дар асоси Қуръон гузоштаанд. Ин равия низ дар инкишофи худ ду давраро паси сар кардааст: давраи ҳукмронии таълимоти муътазила (асрҳои VIII-IX) ва давраи рушди калом (асрҳои X-XII) дар таълифоти Ашъарӣ ва Ғазолӣ [15,с.280].

Дар давраи тиллоии рушди босуръати илм ва фарҳанг, ки муҳаққиқон ба истилоҳ давраи Эҳёи Мусулмонӣ (IX-XII) меноманд, мутафаккирон дар таҳияи масъалаҳои типологияи илмҳо ва алоқамандии илмҳо бо фалсафа саҳми бузург гузоштаанд.

Дар муҳити арабӣ-мусулмонӣ зарурати ҷустуҷӯи роҳҳои ҳифзи идеологияи исломӣ пеш омад:

-равобит бо эрониён, суриягиҳо, румиён ва мисриҳо, ки аз фалсафа ва маънавиёт (руҳоният) огаҳӣ доштанд;

- бархӯрди ақидаҳо бо намояндагони динҳои яҳудӣ, насронӣ, антисемитӣ;

-дар интиҳо, пайдоиши гуногунандешии гурӯҳҳои мазҳабӣ, илоҳӣ ва дунявӣ дар дохил ва берун аз олами ислом. Ин омилҳо сабаби пайдоиши илми калом гардиданд.

Дар доираи «калом» (аз арабӣ, калом, луғ. - гуфтор, мулоҳиза, суҳбат, баҳс) аз ибтидои асри VIII то асри XV масъалаҳои фалсафӣ (мантиқӣ-гносеологӣ ва натурфалсафӣ) ва фиқҳшиносӣ инкишоф ёфт.

Мактабу ҷараёнҳои фалсафӣ ва илоҳиётиро вобаста ба вижагиҳояшон ба се қисм ҷудо карда буданд:

1.мактабҳои ақлӣ (хирадгаро-ратсионалистӣ);

2.мактабҳои наклӣ(тақлидӣ-традитсионалистӣ);

3.мактабҳои ҳолӣ(эҳсосгаро-экзотерикӣ).

Яке аз илмҳои исломӣ, ки фалсафаи мазҳабии ислом ҳам номидан мумкин аст, ин *калом* аст.

“Калом илме ба қавоид ва масоилест, ки натиҷааш тавоноӣ бар асбоби усули дин ва дафъи шубаҳот бо далел ва бурҳон ва татбиқи онҳо бо қавоиди ақаллият аст.

Усули дин – манзур аз усули дин ақоидест, ки поя ва риштаи дин ҳисоб мешавад, яъне ақоиде, ки муқаддамият барои амал надорад ва тобеи амал нест ва ақоиде, ки унвони муқаддамият барои амал дорад, фуруи дин номида мешавад, мисли илми фиқҳ.

Аркони усули дин чаҳор аст: эътиқод ба ибдоъ, маъод, нубувват, вилоят” [14,с.7].

Калом таълимоти динию фалсафӣ буда, он асосан доир ба масъалаҳои илоҳиётӣ, яъне худошиносӣ, ҳастишиносӣ ва ғайра ба истифода аз усулҳои

мантиқию фалсафӣ баҳс мекунад. Дар доираи калом баъдан масъалаҳои фалсафӣ - азалӣ ё офарида будани олам, ҷавҳар ва араз, ҳаракат ва сукун, фазо ва вақт ва ғайра низ таҳлил гардидаанд. Он чи масоиле, ки бевосита ба ақоиди исломӣ вобаста буданд бо номи зоҳирулкалом ва он чи бо масоили фалсафӣ ва фалсафаи табиат алоқаманд буданд, дақиқулкалом номида шудаанд. Баробари каломи ақоиди ислом, каломи фалсафӣ вуҷуд дошт, ки намояндагони маъруфтарини он Абулҳасан Алӣ Ал-Ашъарӣ, Мотуридии Самарқандӣ, Муҳаммад Ғазолӣ, Муҳаммад Шаҳристонӣ, Фахридин Розӣ, Изаддини Эҷӣ ва дигарон мебошанд.

Нахуст мутакаллимони **калом** ба масоили ваҳдати Худо ва сифоти Парвардигор, доир ба масъулияти одам ба тақдири хеш ва гуноҳҳои кабираю сағира ҳарф зада, дар маърифати дунё одамро ҳақир шумурдаанд.

Намояндагони «калом» (илоҳиёшиносии ратсионалӣ) дар атрофи масоили озодии иродаи инсон ва сифатҳои илоҳӣ ва дар замон офарида шудани он, ба таҳияи мафҳумҳое, ки аз доираи дин берун рафтаанд, оғоз карданд.

Рида Биринҷкар ду роҳи мухталифи далелро барои “калом” номидани ин илм оварда (яке аз он андешаҳои мутафаккири араб-мусулмон Саъд-ад-дини Масъуд ибни Умар Ат-Тафтазонӣ аст), ба хулосае меояд, ки якум, дар робита бо Каломи Худо (офаридашуда ё на) номутобиқатӣ вуҷуд дошт ва дуюм, мутакаллимон бо далелҳои ратсионалӣ дар ҳалли масъалаҳо баҳсу мунозира мекарданд» [5,с.27].

Дар китоби “Илми калом” ҳам оид ба дурустии “калом” номгузорӣ шудани ин илм таъкид меравад: “Сирр номида шудани ин илм ба калом он аст, ки:

1. Аввал масъалае, ки мавриди баҳс шуд, каломи Худо буд, ки дар ҳадс ва қидами он байни донишмандони динӣ ихтилоф шуд. Ҷамъе қоил ба қидами каломи Худо шуданд, назар ба ин ки калом яке аз сифоти Худост ва чун Худованд қадим аст, мумкин нест мутаассиф ба ҳодис шавад. Албатта, иштибоҳ ва ғафлати ин идда ношӣ аз адами имтиёзи сифоти зоти Худо аз сифоти феъл аст, ки дар маҳалли худ гуфта хоҳад шуд.

2. Қавитарин силоҳ ва афзори ин илм, такаллум ва мунозира ва мубоҳиса аст” [14,с.15-16].

Калом дар ҳаёти маънавии мусулмонон ҳамчун илме тавсиф мешавад, ки дар он асосҳои бунёдии дин, аз қабили монотеизм, адолат дар бораи аҳамияти озодӣ ва мустақилии ирода, мавқеи ҷазо ва мукофот мавриди баҳс қарор мегиранд.

“Равиши ортодоксалӣ инъикоси хешро дар калом – фирқаи сунниёни расмӣ дарёфт. Калом ба фалсафа назари интиқодӣ дошт ва бар зидди озодфикрӣ ва тафсири ратсионалии Қуръон сахт истодагарӣ мекард” [7,с.46].

Фалсафаи калом асоси ратсионалии ҷаҳонбинии исломии асримиёнагӣ мебошад. «Ҳақиқат»-и гузаштаи таърихӣ, - мегӯяд файласуфи фаронсавӣ Ж.Э. Бараш, - дар он аст, ки нисбат ба тамоми ақидаҳои ҷаҳони муосир, эҳёи ҳама гуна ҷанбаи идеологӣ, моро доимо маҷбур мекунанд, дар ҳар як марҳилаи нав маънои онро аз нав дида бароем [4,с.19].

Таърихи каломро метавон ба давраҳои зерин тақсим кард:

- Давраи аввал - ҳанӯз дар охири асри VII ва ибтидои асри VIII дар чаҳорчӯбаи теологияи мусулмонӣ вуҷуд дошта, ихтилофи назар (мунозира оид ба тақдири илоҳӣ) дар он ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад.
- Давраи таназзул - асрҳои XIII-XIV буда, аз асри XII дар қисмати шарқии ҷаҳони араб нақши фалсафа батадриҷ суст шуда, мақоми хешро ба фалсафаи динӣ медиҳад, вале таъсири он аз байн нарафта, он ба Ғарб, Шимоли Африқо ва Испанияи Араб мавқеъ мегирад.
- Давраи охир - асри XV дар ин давра, дар фалсафаи арабии ислом инкишофи калом, асосан дар доираи ирфонӣ ва пеш аз ҳама тасаввуфӣ пеш рафтааст [5,с.179].

Нахустмасъалаҳое, ки файласуфони мутакаллими наслҳои қаблӣ баҳсҳо ба вуҷуд овардаанд, инҳо буданд:

1. Хусусияти вазъи имони шахсе, ки гуноҳи кабира кардааст.
2. Масъалаи сифат ва зоти Худо.
3. Масъалаи ҷазо.

Саволи аввал ба масъалаҳои фарқият ва мақоми шахсе дахл дорад, ки гуноҳи кабира содир кардааст; Оё ӯ минбаъд мусалмон мемонад?

Ва дуюм, ба масъалаи тақдир ва масъулияти инсон дахл мекунад. Барои намуна?

-Оё Худованд сарнавишти ҳар як инсонро қаблан муайян мекунад?

-Оё ба инсон имони ҳақиқӣ дода шудааст ё не?

-Одам наҷот меёбад ё не(гуноҳи ӯ бахшида мешавад ё не)?

-Агар гуноҳеро Худованд дар сарнавишти инсон навишта бошад ва он содир шавад, пас гунаҳкор барои чӣ ҷавобгар аст?

Олими рус, мутахассиси соҳаи фалсафаи забонӣ, мантиқ, илми фалсафӣ Петров В.В. оид ба "гуноҳ"-и инсон ба чунин хулоса меояд, ки «тибқи Қуръон гуноҳ дорои табиати ахлоқӣ буда, вале ба ҳеҷ ваҷҳ хусусияти ғайриконтологӣ дорад. Некию бадӣ ба табиати одамон умуман хос нест» [13,с.38-39].

Ин омилҳои догматизми ислом дар асрҳои минбаъда низ инъикос ёфтаанд, махсусан дар адабиёти асрҳои миёнаи тоҷик мушоҳида мешавад. Масалан, дар рубоиёти файласуф ва мутафаккири бузург Умари Хайём, Ҳаким Саноӣ ва ғайра.

Ё Раб, ту гилам сириштаӣ, ман чӣ кунам?\
Пашму қасабам ту риштаӣ, ман чӣ кунам?\
Ҳар неку баде, ки аз ман ояд ба вуҷуд,\
Ту бар сари ман навиштаӣ, ман чӣ кунам? [26]

Дар давраи аввали зуҳури "калом" бо таъсири шароити берунию дохилӣ, дар ҳаёти маънавии ҷомеаи мусулмонӣ, дар ислом ҷараёни қадария таҳаввул кард. Онҳо дар масъалаи тақдири Худо ба ҷабариён мухолиф буданд ва идеяи озодии иродаи инсонро дастгирӣ мекарданд. Аз онҳо муътазилиён пуштибонӣ мекарданд, аз ин рӯ, ин ворисони идеологиро қадарияҳо ва ҷабарияҳоро пайравони мактабҳои ашъарӣ дастгирӣ мекарданд, вале мурҷитҳо мавқеи бетарафро ишғол менамуданд.

Давраи муътазилия – дар асри VIII то миёнаҳои асри X аз шаҳри Басра ривоҷ ёфт ва бо фаъолияти Ҳасани Басрӣ (вафот 728) оғоз меёбад. Муътазилиён (вақте шогирдони Ҳасани Басрӣ – Восил ибни Ато ва Амр ибни Убайд аз ҳалқаи ӯ ҷудо шуданд, аз ҳамин ҷо номи муътазилия (ҷудошуда) [11,с.197] намояндагони аввалин мактаби бонуфузи калом буданд, ки онҳоро муборизони адолат ва тавҳид номиданд.

Намояндагони барҷастаи фалсафаи муътазилия Восил ибни Ато (699-748), Абухузайл ал-Аллаф (ваф. 849), Аби Исҳоқ Иброҳим ибни Сайфи Наззам (ваф. 836 - 845), Ҷаҳиз (868) Ато ибни Ёсор, Саид ибни Аби Арубо, Катода ибни Даома, Ҳишом Даствай, Саид ибни Иброҳим Муҳаммад ибни Исҳоқ ва дигарон мебошанд [1,с.287; 2,с.162]. Шарқшиноси маъруфи швейтсарӣ Адам Метс дар асари мухтасаре, ки дар асоси маводи пурарзиштарин сарчашмаҳо навишта шудааст, дар бораи рушди фарҳангии ҷаҳони мусулмонӣ дар охири асри X сухан ронда, таъкид мекунад, ки тамоми осори илоҳиётшиносии эътирофшуда хусусияти қонунӣ дошт. Шухрати ин гардиш ба муътазилиён тааллуқ дошт, ки саволҳои сирф диншиносиро ба миён гузошта ва мухолифони худро ба ҷавобгарӣ кашиданд. Аз тамоми панҷ гурӯҳи бузурге, ки ислом дар он замон ба онҳо тақсим шуда буд – суннат, муътазила, мурҷия, шиа ва хариҷитҳо аввалин ҳизби мусалмонон буданд, ки аз ҳар гуна равияи ҳуқуқӣ холӣ буданд [2,с.162].

Муътазилиёнро ҳамчун ҳизби сиёсӣ метавон чунин гурӯҳбандӣ кард: восилитҳо, хузайлиён, наззомиён, ҳабитиён, бишритҳо, муаммариҳо, мурдариён, ҷоҳизиҳо ва ғайра.

Ҳамчунин, дар китоби «Таърихи фалсафаи тоҷик» [10,с.15] дар баробари номбар кардани вижагиҳои фалсафаи тоҷикӣ, дар асрҳои ибтидои тамаддуни исломӣ, аз таъсири консепсияи бавуҷудомада, дар заминаи муътазила (аҳл-ал-адл ва тавҳид, асрҳои VII-IX дар Димишқ ва Бағдод) суннатҳое, ки ба файласуфон ва олимон имкон медоданд мавқеъҳои илмиро нисбатан озодона шарҳ диҳанд ва садоқат ба муоширати динӣ нигоҳ дошта шаванд, зикр шудааст.

Нахустсарчашмаҳои таҳқиқшудаи давраи мазкур гувоҳӣ медиҳанд, ки скептитсизми зиддидинӣ дар каломи муътазилия ба дараҷаи баландтар баромадааст. Ҷараёни муътазилия дар олами ислом аз ҳама соҳибэътибору бонуфуз шуморида мешавад. «Онҳо нахустин илоҳиётшиносони исломианд, ки ба таълимоти динӣ муносибати ақлгароёна карда, усули тозаи динию фалсафӣ ба вуҷуд оварданд» [17,с.104].

Асосҳои муътазиларо панҷ таълимот дар бар мегирифт:

- якум, «тасдиқи ягонагии Худо» (тавҳид – таъмини ваҳдат, монотеизми қатъӣ), яъне вуҷуд надоштани плюрализм (гуногунандешӣ) ва сифатҳо; онҳо одитарин ақидаҳои диниро дар бораи Худо инкор намуда, теологияро ба мафҳумҳои фалсафӣ наздик мекарданд [1,с.286].

-дуюм, адл, яъне Худо ба офаридааш зулм раво намебинад, зеро Ӯ одил аст. Имони ҷамъияти суннатгароён дар масъалаи оҷизии инсон дар назди тақдир бар хилофи адолат аст;

-сеюм, муҷозоти илоҳӣ (ваъд ва ал-ваъид). Байни итоаткор ва гунаҳкор ягон номуайянӣ набояд бошад, зеро Худо ҷазову мукофоти амали онҳоро муайян намудааст. Танҳо вақте гунаҳкор аз аъмоли содиркардааш дар инфиол бошад ва тавба намояд, ба омурзиши илоҳӣ ноил мешавад;

- чаҳорум, мавқеъ байни ду мақом (манзила байн-ал-манзилатайн). Истилоҳи «фисқ» ба маънии ҳолати байни имон ва куфр аст ва «фосиқ» (касе агар яке аз «гуноҳҳои кабира»-ро анҷом медиҳад, аз қабили шароб нӯшидан, зинокорӣ ё дурӯғгӯӣ ва ғ.) на муъмин аст ва на кофир;

- панҷум, «ал-амр-ул-маъруф ва ал-наҳй ал-мункар» (иҷрои аъмоли нек ва шаръӣ ва манъ аз корҳои зишт ва ҳаром).

Ба андешаи муътазилиён:

1. Шариат василаи хосси шинохти маъруф ва мункар нест ва зеҳни инсон метавонад, ҳадди ақал қисман мустақилона навъҳои гуногуни маъруф ва мункарро муайян кунад.

2. Иҷрои ин фарз ҳузури имомро тақозо намекунад ва фарзи умумибашарии тамоми мусалмонон аст (ба истиснои уҳдадориҳои имом ё ҳокими мусулмонон, аз қабили иҷрои ҷазо (ҳудуд) ҳифзи марзи кишварҳои исломӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба қудрати исломӣ, ки шариат муқаррар кардааст). Азобе, ки шахс дар ҳаёти заминӣ аз сар мегузаронад, ё сазовори ҷазои гуноҳҳост, ногузир ҷуброни қурбонии бегуноҳ шуданро дар ҷаҳони дигар медиҳад. Барои аъмоли нек Худованд муваззаф аст, ки инсонро подош бидиҳад.

Азбаски ҳар як инсони оқил неку бадро фарқ карда метавонад, гӯё ҳама одамонро дар масъалаи имон баробар мекунад. Ин консепсияи муътазилиён бо эзотерикаи шиамазҳабон ва сохти зинанизомии сахти имомҳо ва паёмбарон мухолиф буд. Дарвоқеъ, муътазилиён тафовути байни паёмбарон ва одами одиро ба ҳадди ақал кам мекунанд, зеро ҳардуи онҳо як хусусияти муштарак доранд – соҳибақланд. Баъдан радикализми бидъаткороне, чун Ибни Ровандӣ аз ин ақоиди муътазилиён инкишоф ёфт. Муътазилиён догмаи маъсум будани паёмбарро зери шубҳа гузошта, мухолифи илоҳӣ шудани ӯ буданд [15,с.283].

Дар натиҷа, муътазилиён дар бораи сабаб, таълимоти дигаре доштанд: ақли инсон метавонад мустақилона некиву бадиро ҳукм кунад (ё дарк кунад). Ин маънои онро дорад, ки некӣ ё бадиро, дар баъзе масъалаҳо, новобаста аз фармудаҳои шариат метавон бо ақли инсонӣ ҳукм намуд.

Муътазилиён, ки асосан дар шаҳрҳои бузурги Сурия ва Ироқ зиндагӣ мекарданд, аз тафаккури юнонӣ, яҳудӣ, зардуштӣ ва мониён хеле огаҳӣ доштанд. Ин дониш ба онҳо таъсири муайяне расонид ва ба чунин хулосае омаданд, ки тамоми нуқтаи назар бояд тавассути ақл (ратсионалӣ) асоснок карда шавад.

Ин ба он сабаб шуд, ки мусулмонони ортодоксалӣ бар зидди ратсионализми муътазилиён вокуниши шадид нишон дода, онҳоро бидъаткор донистанд. Дар натиҷа равияи муътазила мавриди таъқиби мақомот қарор гирифт, аксари муътазилиён эъдом ва ё зиндонӣ шуданд ва дар мавриди худи таълимоти муътазила бошад, зарурати мутобиқ кардани муқарраротии фалсафӣ ва теологии он ва рафъи бӯҳрон ба миён омад. Ҷустуҷӯи роҳҳои ҳал бо интихоби мақоми «миёна» анҷом ёфт, ки фалсафаи ашъарӣ гардид [11,с.198].

"Мубориза фикрӣ, - мегӯяд академик К.Олимов,- баъзан тобиши сиёсиро касб менамуд, бо омадани ҳокими мутаассиби пайрави ин ё он мазҳаб пуршиддат мегардид. Ин мубориза миёни муътазилиён, ашъариён, ҳанбалиён, махсусан байни суфиён, муътазилиён ва ашъариён хеле тезутунд мегузашт" [12,с.23].

Давраи классикии ашъария, пас аз асри X, ки мактаби асосии калом гардид, байни мавқеъгирии муътазилиён ва ақидаи суннатгароён, ҷонибдорони озодии ирода ва тақдирсоз, номинализм ва реализм, дар дарки сифатҳои илоҳӣ ва ҳалли масъалаҳои илоҳиёт «мақоми мобайнӣ»-ро ифода мекард.

Мутакаллимони зеринро ба унвони чеҳраҳои барҷастаи мактаби ашъарӣ ёдовар шудан мумкин аст: Абубакри Боқилонӣ, муаллифи китоби «Китоб ат-тамҳид», нахустин тафсири бонизоми таълимоти ашъарӣ; Ибни Фурак Абубакр Муҳаммад ибни Ҳасан; Абуисҳоқ ал-Асфарайнӣ; Абдулқоҳир ибни Тоҳир ал-Бағдодӣ; Абуҷаъфар Муҳаммад ас-Симнонӣ; Имом ал-Ҳарамайн (ал-Ҷувайнӣ), ки дар китоби «Китоб-ул-иршод" ашъария шакли комил гирифтааст; Абуҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (Ҳуҷҷат-ул-ислом); Ибни Тумарт; Абдулкарим Шаҳристонӣ; Имом Фахриддини Розӣ [1,с.289].

Алтари Абулҳасан Алӣ ибни Исмоил ал-Ашъарӣ - файласуфи динии арабу мусулмон, асосгузор ва ҳамсафони мактаби ашъарияи калом, асосгузори каломи ортодоксӣ дар давраи классикӣ (873/874-935) ва Абумансур Муҳаммад ибни Маҳмуди Мотуридӣ-ас-Самарқандӣ (асосгузори мотуридия, вафот 941) аст. Ташаккули афкор ва таълимоти мотуридиро шогирдон ва пайравони мазҳаби ҳанафии ӯ дар Самарқанд анҷом медоданд ва дар ҳамин ҷо, дар сарзамини тоҷикон мотуридия (дар даврони империяи Усмонӣ - К.А.) васеъ доман паҳн карда, мактаби расмии фалсафии ходимони дин ва теологҳои маҳаллии Осиёи Миёна гардид.

Тибқи фармони ал-Қодир (соли 1041) ҳама гуна баҳсу мунозираҳо, суҳбатҳо, мубоҳисаҳои (дар мувофиқа бо ӯ набуда) дорои андешаҳои мухталифи ратсионалӣ, доир ба масъалаҳои "Чаро Худо дар осмон аст? Оё ба ин бовар кардан дуруст аст? ва ғайра, барои намояндагони калом манъ карда шуд.

Дар бораи пешгӯӣ ва озодии инсон мактаби ашъарӣ консепсияи таълимоти мутақобиларо ба вуҷуд овардааст - Худо офаридгори ҳама чиз аст ва дар айни замон инсон ҳам "амалҳои худро" қабул мекунад ва дар он ширкат мекунад.

Ашъариён дар масоили зерин аз муътазилия ихтилоф доштанд:

- консепсияи Худо ва табиати сифатҳои Ӯ;
- озодии иродаи инсон;
- меъёри ҳақиқат ва меъёри некиву бадӣ (ҳамаи некиву бадиро Худо офаридааст);
- ҳозиру нозир будани Худо;

- офаридашуда набудани Қуръон;
- офаридагонашро ба иҷрои вазифаҳои зиёд пойбанд кардан;
- ваъдаи подош ва таҳдиди ҷазо;
-асоси ратсионалӣ ё ғайриратсионалии аъмоли Худо;
- оё Худованд вазифадор аст, ки барои махлуқоташ некӣ кунад? [8,с.355]

Муътазилиён аҳамияти тафаккурро ҳамчун сарчашмаи мустақили маорифи исломӣ ва роҳи ҳифзи ислом ва инзивои худ ба худ таъкид мекарданд. Ашъариён бе ягон таҳлил ва мушоҳида «донишҳои фарох»-и олами берунаро меъёр ва далели эътиқоди динӣ эълон кардаанд. Масъалаҳое, ки ашъариён мавриди мубоҳиса қарор доданд, ба ду гурӯҳ: теологӣ ва метафизикӣ тақсим мешуданд.

Аммо ашъариён аз тафаккури таълимотӣ дур буданд ва ин ба онҳо имкон дод, ки баҳси оммавиро бо фалсафа ва дигар теологияҳо оғоз ва мавриди мунозира қарор диҳанд. Онҳо ақидаи муътазилиёнро рад карданд, ки гӯё истифодаи ақл ҳамчун василаи далел, ҳамеша заъфи тафаккури бунёдии динро нишон медиҳад ва ба ин васила дараҷаи тафаккурро баланд мебардоранд.

Дар ин давра, дар калом мантиқи арастуӣ (силлогистика) ва онтологияи неоплатонизм пойдор гардид. Барои онтология ва натурфалсафаи ашъарӣ, дар маҷмуъ, таълимот дар бораи намудҳои ҳама ашё ва падидаҳои олам, инкори детерминизми табиии онҳо хос аст. Моҳияти табиии равандҳое, ки дар дунё ба амал меоянд, бо «одат» шарҳ дода мешавад, ки онро Худованд ворид намуда, онро бартараф намекунад” [9,с.197-198].

Тарафдорони Ашъарӣ абадияти ҳастӣ ва қонунҳои объективии онро инкор намуда, таъкид мекарданд, ки ҳар як ҳодисаи ҷаҳонӣ амали ногузири Худованд аст, зеро олам аз Худо офарида шудааст ва ҳар лаҳза Худованд ба олам таъсир мерасонад.

Масалан, агар матои сафедро дар ранги сиёҳ тар кунанд, сиёҳ мешавад, на аз он сабаб, ки онро меҷаббад, балки барои он ки Худованд дар ҳамон лаҳза хусусияти «сиёҳ» шуданро медиҳад. Ҳамин тариқ, ашъариён мавҷудияти муносибатҳои натиҷабахши ҷаҳонро рад карданд ва танҳо ба мавҷудияти «одатҳое», ки Худованд дар табиат гузоштааст, дар мувофиқа омаданд. Яъне, ҷараёни солонаи дарёи Нил ё тулуи Офтоб танҳо “одати зиндагӣ” ҳисобида мешуд, ки ҳамеша аз ҷониби Худо метавонад идора карда шавад.

Калом бо назардошти эътиқоди динӣ, дониши ақлӣ ва дониши суннатии онро муттаҳид намуда, ҳақиқати динро тасдиқ мекунад.

Бар асоси андешаҳои мухталиф дар мавриди калом, назарияи баёнкардаи мутафаккирон, аз қабили Шамсуддин Муҳаммади Гелонӣ, Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун, Муртазо Мутаҳҳарӣ дуруст ва ҷолибтарин ба назар мерасад.

Шамсуддини Муҳаммади Гелонӣ (ваф. 912) намояндаи силсилаи нисбатан машҳури дарвешия Заҳабия, яке аз шохаҳои тариқи суфиёни Кубравия; пайрави Сайид Муҳаммади Нурбахш (ваф.869). Вай дар Шероз, дар суфии «Хонаи нур» (Хонака Нуриё) зиста, муаррароти шариатро мавзуи калом медонист.

Яке аз бузургтарин мутафаккирони исломӣ Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (ваф. 1406), ки вазифаи мударрис ва сипас қозии (қозии шариат) Моликиён дар Қоҳира буд, эътиқоди диниро мавзуи калом медонист.

Арбоби ҷамъиятӣ, донишманди барҷастаи эронӣ дар соҳаи фалсафаи исломӣ, тасаввуф (ирфон), схоластика, фиқҳ – Муртазо Мутаҳҳарӣ (1919-1979) принсипҳои асосии исломро ҳамчун дин мавзуи калом донистааст.

Таълимоти мутакаллимон асосҳои тамоман дигар доранд. Аксари мактабҳои ибтидоӣ далели ратсионалӣ ва натиҷабахшро тавассути интиқоли дониш истифода

кардаанд, гарчанде ки дар роҳ ва сатҳи истифодаи ин ду манбаъ фарқиятҳои ҷиддӣ вуҷуд доранд.

М.Н. Волф шарҳи ратсионалистии моҳияти каломро таъкид намуда, «шаш масъалаи асосии фалсафӣ ва теологии каломро ҷудо кардааст:

1. масъалаи сифатҳои илоҳӣ;
2. масъалаи ҷовидонӣ ё офариниши Қуръон;
3. масъалаи офариниши олам;
4. масъалаи сохти атомии олам;
5. масъалаи сабабият ва табиат;
6. мушкилоти озодии ирода ва маълум будани тақдир» [6,с.83].

Сайид Аҳмад Сафоӣ дар китоби “Илми калом” дар бахши “Мақосиди илми калом” каме дигаргун қисмат шудани ҳадафи таълимоти мутакаллиминро таъкид менамояд: “Мутакаллимин мақосиди илми каломро дар кутуби худ ба шаш қисмат тақсим намудаанд:

1.Умури омма.
2. Мабоҳиси ҷавҳар ва араз.
3. Исботи сонеъ ва сифоти субутия ва салбияш.
4.Баҳси нубувват.
5.Баҳси имомат.
6.Баҳси маъод [14,с.15-16].

Рида Бринжакар осори мутакаллимонро ба назар гирифта, нақш ва рисолати каломро омӯхта, вазифаҳои мутакаллимро ба шаш қисм ҷудо мекунад, ки дар иҷрои вазифаҳои худ бояд шаш марҳиларо паси сар кунад:

- далел;
- баёни ҳақиқат;
- танзимот;
- таъсис;
- рад кардани шубҳаҳое, ки ба дин ворид шудаанд;
-инкор кардани эътиқод ва ақидаҳои зиддидинӣ [5,с.27].

Дар марҳалаи аввал мутакаллим бояд худ ва Худоро бишносад ва дар асоси китоби муқаддаси Қуръон, суннатҳои Паёмбар (с) ва ҳукми мантиқӣ эътиқоди диниро ба ҷомеа бирасонад.

Сониян, вай бояд мафҳумҳоеро, ба монанди: назари Худо, ҳақиқати Мутлақ ва ғ.-ро тасдиқ ва исбот намояд.

Сеюм, моҳияти дини ислом тадриҷан ба низоми умумиҷаҳонӣ табдил меёбад. Ва вазифаи мутакаллим ин аст, ки масоиле, ки дар рафти баҳс ва ҳифзи имон ба миён омадаанд, равшан ва ошкор созанд.

Чорум, масъалаҳое, ки бояд дуруст асоснок карда шаванд, аз ҷиҳати илмӣ исботкардашуда бошанд.

Панҷум, бархе аз масоиле, ки шарҳи он фаротар аз ақли инсон аст, бо асосноккунии ратсионалии антагонистӣ шарҳ дода намешавад.

Шашум, вазифаи мутакаллим аз он иборат аст, ки ба одилона будани ғояҳои динии ислом ва нуфузи он дар байни дигар ҷараёнҳо, мактабҳо ва динҳо бовар кунонад.

Файласуф ва олими исломшиноси рус Иброҳим Т.К. дар мақолаи худ «Фалсафаи калом (асрҳои VIII-XV)» таъкид кардааст, ки: «дарки дурусти фалсафаи мутакаллим, пеш аз ҳама барои дуруст дарк намудани мақоми он дар ҳаёти руҳонии ҷамъият (бо тамоми гуногунии он ҷараёнҳо ва мактабҳои идеологиаш – калом, тасаввуф, ишроқ, машшоия ва ғайра) зарур аст».

Тадқиқ ва омӯзиши ҷараёни калом нишон медиҳад, ки ин таҷриба шуурро асос бахшид ва он аслиҳаи методологӣ ба худ гирифт, ки тавоноии ақлро баланд бардорад.

Таълимоти назариявию фалсафии калом заминаи инкишофи минбаъдаи афкори прогрессивии фалсафӣ гардид ва дар фалсафаи ҷаҳони исломи асримиёнагӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад.

Файласуф ва каломшиноси тоҷик С.Аҳмадов ба асарҳои сершумори олимони давраҳои гуногун такя намуда, омӯзиши каломро ҳамчун мавзуи баҳси чандинасра дуруст хулоса мекунад: «Таҳқиқи фалсафаи калом барои ошкор намудани мазмуни асосҳои ратсионалии ҷаҳонбинии исломӣ ногузир буд» [3,с.3].

Пас, фарқи байни калом ва фалсафа дар чист? Далели он ин аст, ки дар фалсафа масъалаи онтология ҳастиро берун аз ақидаҳои динӣ шарҳ медиҳад.

Дар илми калом, ки мақосиди он ба шаш қисм аст, дар қисмати аввал(Умури омма) ҳастиро чунин маънидод менамояд: "Вуҷуд ва адам- вуҷуд(ҳастӣ), яъне ҳақиқати нурияе, ки зуҳур ва воқеияти ҳар чизе бо он аст, бениёз аз таъриф мебошад.

Балки таърифаш ғайримумкин аст ва таърифҳое, ки аз ноҳияи ҳукамо ва мутакаллимин барои ҳастӣ зикр шуда, шарҳулисм, яъне посухи пурсиши нахустин аст, на таърифи ҳақиқӣ• ва адам (нестӣ) муқобили вуҷуд мебошад. Мавҷуд сегона аст:

1. Мавҷуде, ки фақат дар хориҷ аз муҳити зеҳни инсон аст, ба ин маънӣ, ки неруи идроки башар ё оҷиз аз идроки он мебошад, монанди хақиқати Худованди ҷаҳон ё ҳанӯз бо он [20] дастрасӣ наёфта, мисли мавҷудоте, ки то кунун барои башар кашф нашудааст.

2. Мавҷуде, ки фақат дар ҳавзаи идроки инсон вуҷуд дорад ва аз сохтаҳои зеҳн ба шумор меравад, монандии эътибориёт, аз қабили куллиёт ва завҷияту ҳамийёт, аз қабили симурғ ва ғул.

3. Мавҷуде, ки ҳам дар хориҷ аз ҷаҳон идроки воқеият дорад, ҳам дастгоҳи идроки инсон онро дар муҳити зеҳн, ҳозир месозад, монанди ҳақоиқи воқеиятдори ҷаҳон, аз қабили дарахт- замин ва осмон.

Маъдум низ монанди мавҷуди сегона аст, ки бо муқоиса бо ақсоми мавҷуд, рӯшан хоҳад шуд" [14,с.17-20].

Аз ин хотир, калом яке аз пешрафтатарин ҷараёнҳои фалсафӣ (на сирф теологӣ) дар муҳити озодфикрии исломи асримиёнагӣ буда, бо такя ба ратсионализм (ақлро болотар аз имон гузошта) ҳама эътиқодҳои скептикиро рад кард ва таваҷҷуҳи ҷомеаро ба назария ва равнақ додани қобилияти тафаккури эҷодӣ ва назари мунтақидона доштан ба ақидаҳои ҷудогонаи динӣ ҷалб кард.

«Дар марҳалаи кунунӣ бо он на танҳо принсипҳои фалсафӣ, балки аз шаклу усулҳои фалсафии мукаммалтарин низ истифода мешавад. Муносибати фирқаҳо ва равияҳои ислом ба калом низ тағйир ёфтааст. Калом дар баробари аҳамияти эпистемологии худ аҳамияти бузурги иҷтимоӣ пайдо кардааст. Нақши иҷтимоии калом, дар солҳои охир, бо афзоиши фаъолияти ҷамъиятии оммаи мусулмон дар мамлакатҳои гуногун афзуд. Бояд гуфт, ки таълимоти ахлоқию маънавӣ ва иҷтимоии калом дар тамоми таърихи ислом нақши муайяне бозидааст. Муборизa барои адолати иҷтимоӣ, бунёди «ҷомеаи идеалӣ»-и исломӣ мазмуни асосии таълимоти иҷтимоии мутакаллимон мебошад» [3,с.12].

Бояд таъкид намуд, ки дар асрҳои X-XII ҳама гуна ғояҳои фалсафӣ оид ба олам зидди таълимоти дини ислом маҳсуб меёфт. Аз ин хотир, ғояҳои мутафаккирони давр характери мусолиҳатомез дошт, зеро аксарияти онҳо қадим будани Худо, олам ва табиатро эътироф менамуданд. Андешаҳои материалистона дар фалсафаи ин давр, аз рӯйи қоида, ба худ тобиши теологӣ мегирифт.

Фалсафаи Калом масъалаҳои диниро инъикос мекунад ва ба таҳқиқи бештар ниёз дорад. Ин метавонад баъзе муқаррароти исломро муайян кунад, ки дараҷаи баланди донишро дар бораи дини ислом тақозо мекунад.

Муқарриз:Амондуллоев Б.- н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ш. Таърихи динҳо (История религии). -Душанбе: Дониш, 2014. -368 с.
2. Адам М. Мусульманский ренессанс. –М.: Наука, 1973. -162 с.
3. Ахмедов С. Философия калама в современном исламе: дисс. и автор. по ВАК 09.00.03, доктор философских наук. -Душанбе, 2005. -25 с.
4. Бараш Дж.Э. Философский журнал // Зачем помнить историческое прошлое? (пер.с англ. З.А. Заритовской) Институт философии РАН. -М.: ЦОП, 2011. -№1(6). -С.167.
5. Биринджкар Рида. Знакомство с исламскими науками: калам, фалсафа, ирфан: в 3 ч. пер. с перс. С. Ходжаниёзова; предисл., коммент. и общ. ред. И.А. Таировой. -М.: ООО «Садра», 2014. -304 с.
6. Вольф М.Н. Средневековая арабская философия: мутазилитский калам. – Новосибирск: Новосибирский гос. университет, 2005.
7. Додихудоев Х. Философия крестьянского бунта. -Душанбе: Ирфон, 1987. -432 с.
8. Зарринкӯб А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон (исследование в иранской мистике). –Душанбе: Ирфон, 1992. -396 с.
9. Ибрагим Т. Новая философская энциклопедия. Калам. Том 2. –М.: Мысль, 2010. -С.197-198.
10. История таджикской философии (с древнейших времен до XVв). Т.2 / Под общей редакцией А.А. Шамолова. -Душанбе: Дониш, 2011. -788 с.
11. Новая философская энциклопедия. Том 2. –М.: Мысль, 2010. -197 с.
12. Олимов К. Тасаввуфи Хуросон ва Мовароуннахр дар асрҳои X-XII. -Душанбе: Дониш, 2019. -331 с.
13. Петров В.В. Сто пророчеств Магомета. –Минск: Современный литератор, 2003. -96 с.
14. Сайид Аҳмад Сафоӣ. Илми калом (бо хатти форсӣ). Ҷ.1,2. - Теҳрон, 1373(ҳ.). -457 с.
15. Фильштинский И.М. История арабской лиетратуры. –М., Главная редакция восточной литературы, 1985. -521 с.
16. Хайям Омар Рубаи: пер.с перс.-тадж. // Вступ. ст. З.Н. Ворожейкиной и А.Ш. Шахвердова. сост.и примеч. Ш. Шахвердова. (перевод А. Старостина. Ср.№298): сов. писатель. - 1986. -320 с.; 2л.ил.(Б-ка поэта. Большая серия).
17. Ҳазратӣ М., Саидиён И. Ислом: равия, мазҳаб ва фирқаҳои он. -Душанбе: Ориёно, 1992. -104 с.

ГУНОГУНАНДЕШИИ БАРХЕ АЗ ҶАРАЁНҲОИ ФАЛСАФИЮ ДИНИИ АСРИМИЁНАГИИ ШАРҚ

Таҳаввули мактабу ҷараёнҳои фалсафӣ ва илоҳиётӣ дар асрҳои 9-12, дар Мовароуннаҳру Хуросон, ба афкори мардуми давр ва ба идеологияи ҷамъиятӣ таъсири муайяне расонид. Мубоҳисоти динӣ, мантиқию фалсафӣ ба ақоиди исломӣ ё масоили фалсафӣ ва фалсафаи табиат нигаронида шуда, мавзуи Офаридгор, азалӣ ё офарида будани олам, ҷавҳар ва араз, ҳаракат ва сукун, фазо ва вақтро дар бар мегирифт. Калом дар ҳаёти маънавии мусулмонон ҳамчун илме тавсиф мешавад, ки дар он асосҳои бунёдии дин, аз қабили монотеизм, адолат дар бораи аҳамияти озодӣ ва мустақилии ирода, мавқеи ҷазо ва мукофот мавриди баҳс қарор мегиранд. Дар давраи аввали зуҳури “калом” бо таъсири шароити берунию дохилӣ, дар ҳаёти маънавии ҷомеаи мусулмонӣ, дар ислом ҷараёни қадария таҳаввул кард. Онҳо дар масъалаи тақдири Худо ба Ҷабариён мухолиф буданд ва идеяи озодии иродаи инсонро дастгирӣ мекарданд. Аз онҳо муътазилиён пуштибонӣ мекарданд, аз ин рӯ, ин ворисони идеологиро қадарияҳо ва ҷабарияҳоро пайравони мактабҳои ашъарӣ дастгирӣ мекарданд, вале мурҷитҳо мавқеи бетарафро ишғол менамуданд. Муътазилиён намояндагони аввалин мактаби бонуфузи калом буданд, ки онҳоро муборизони адолат ва тавҳид номиданд. Муътазилиён аҳамияти тафаккурро ҳамчун сарчашмаи мустақили маорифи исломӣ ва роҳи ҳифзи ислом ва инзивои худ ба худ таъкид мекарданд. Ашъариён бе ягон таҳлил ва мушоҳида «донишҳои фарох»-и олами берунаро меъёр ва далели эътиқоди динӣ эълон кардаанд. Дар ин давра, дар калом мантиқи арастуӣ (силлогистика) ва онтологияи неоплатонизм пойдор гардид. Барои онтология ва натурфалсафаи ашъарӣ, дар маҷмуъ, таълимот дар бораи намудҳои ҳама ашё ва падидаҳои олам, инкори детерминизми табиии онҳо хос аст. Бояд таъкид намуд, ки дар асрҳои X-XII ҳама гуна ғояҳои фалсафӣ оид ба олам зидди таълимоти дини ислом маҳсуб меёфтанд. Аз ин хотир, ғояҳои мутафаккирони давр характери мусолиҳатомез доштанд, зеро аксарияти онҳо қадим будани Худо, олам ва табиатро эътироф менамуданд. Андешаҳои материалистона дар фалсафаи ин давр, аз рӯйи қоида, ба худ тобиши теологӣ мегирифт.

Калидвожаҳо: калом, муътазилия, ашъария, Худо, дин, ислом, теология, фалсафа, мутакаллим

ПЛЮРАЛИЗМ НЕКОТОРЫХ ФИЛОСОФСКИХ И РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕЧЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОКА

Развитие философско-богословских школ и течений в IX-XII вв. в Восточном Хорасане оказало определенное влияние на народные мысли и общественное мировоззрение. Религиозные, логические и философские дебаты были сосредоточены на исламских принципах или философских вопросах и философии природы и включали тему Творца, вечности или сотворения мира, субстанции и цели, движения и покоя, пространства и времени. В духовной жизни мусульман Калам описывается как наука, в которой обсуждаются основополагающие принципы религии, такие как единобожие, справедливость, важность свободы и независимости воли, позиция наказания и награды. В первый период появления «калам» под влиянием внешних и внутренних условий развивалась духовная жизнь мусульманской общины, процесс ислама. Они выступали против джабаритов в вопросе о судьбе Бога и поддерживали идею свободы воли человека. Их поддерживали мутазилиты, следовательно, этих идейных наследников поддерживали последователи ашаритских школ, кадарийцев и джабарийцев, а мурджиты занимали нейтральную позицию.Мутазилиты были представителями первой влиятельной школы калама, называвшей их борцами за справедливость и единобожие. Мутазилиты подчеркивали важность мышления как независимого источника исламского образования и способа защитить ислам и самоизоляцию. Ашариты без всякого анализа и наблюдения провозгласили «широкое знание» внешнего мира стандартом и свидетельством религиозной веры. В этот период в Каламе утвердились аристотелевская логика (силлогистика) и онтология неоплатонизма. Для ашаритской онтологии и натурфилософии в целом характерно учение о типах всех предметов и явлений мира, отрицание их естественной детерминированности. Следует подчеркнуть, что в X-XII веках любые философские представления о мире считались противоречащими учению исламской религии. По этой причине идеи мыслителей того периода носили примирительный характер, ибо большинство из них признавало древность Бога, мира и природы. Материалистические идеи в философии этого периода, как правило, приобретали богословский оттенок.

Ключевые слова: калам, мутазилиты, ашариты, бог, религия, ислам, теология, философия, мутакаллим.

PLURALISM OF SOME PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS TRENDS OF THE MEDIEVAL EAST

The development of philosophical and theological schools and trends in the IX-XII centuries in Eastern Khorasan had a certain influence on folk thoughts and public outlook. Religious, logical and philosophical debates have centered on Islamic principles or philosophical questions and the philosophy of nature and have included the topic of the Creator, eternity or the creation of the world, substance and purpose, motion and rest, space and time.In the spiritual life of Muslims, Kalam is described as a science that discusses the fundamental principles of religion, such as monotheism, justice, the importance of freedom and independence of will, the attitude of punishment and reward. In the first period of the appearance of "kalam", under the influence of external and internal conditions, the spiritual life of the Muslim community, the process of Islam, developed. They opposed the Jabarites on the issue of the fate of God and supported the idea of human free will. They were supported by the Mu'tazilites, therefore, these ideological heirs were supported by the followers of the Ash'ari schools, the Qadaris and the Jabaris, while the Murjit occupied a neutral position.The Mutazilites were representatives of the first influential school of Kalam, who called them fighters for justice and monotheism. The Mu'tazilites emphasized the importance of thinking as an independent source of Islamic education and a way to protect Islam and self-isolation. The Ash'aris, without any analysis or observation, proclaimed "wide knowledge" of the external world as the standard and evidence of religious faith. During this period, Aristotelian logic (syllogistics) and the ontology of Neoplatonism were established in Kalama. Ashari ontology and natural philosophy as a whole are characterized by the doctrine of the types of all objects and phenomena of the world, the denial of their natural determinism.It should be emphasized that in the X-XII centuries, any philosophical ideas about the world were considered contrary to the teachings of the Islamic religion. For this reason, the ideas of the thinkers of that period were of a conciliatory nature, for most of them recognized the antiquity of God, the world and nature. Materialistic ideas in the philosophy of this period, as a rule, acquired a theological connotation.

Keywords: kalam, Mutazilites, Ashharites, God, religion, Islam, theology, philosophy, Mutakallim.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Каримов Аслам Азамҷонович*** **-** Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, дотсенти кафедраи фанҳои ҷамъиятӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, микрорайони17, бинои 1. E-mail: ***aslam73@list.ru***. Тел.: **(+992) 770-61-31**

Сведение об авторе: ***Каримов Аслам Азамжанович***, - Таджикский государственнҷӣ университет права, бизнеса и политики. Доцент кафедры общественной науки **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, 17 микрорайон, дом 1. E-mail: **aslam73@list.ru**.Тел.: **(+992) 770-61-31**

Information about the author: ***Karimov Aslam Azamjonovich*** - Tajik State University of Law, Business and Politics, associated department of the social science. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 17. Building 1. E-mail: **aslam73@list.ru.** Tel.: **(+992) 770-61-31**

УДК: 1(091)(575.3)

ТАСАВВУФ ДАР АҲДИ ТЕМУРИЁН

Сафарова С. Д., Ҳайитов М. С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз хусусиятҳои боризи аҳди Темуриён густариш ва равнақи бозори суфигарӣ ба унвони мушаххаси барҷастаи ирфонӣ ва ахлоқӣ аст. Саҳлангорӣ ва сарфи назар карданҳои мазҳабии асри муғул ва ба сарнавишту қазою қадар супорида шудани ҳаводиси олам ва хосатан ҳуҷуми муғул аз тарафи бархе аз уламо, холигии машруияти мазҳабӣ аз даврони суқути Бағдод, то зуҳури империатории Усмонӣ ва ба сари қудрат омадани туркон, чағатоиҳо, ӯзбекон ба густариши тасаввуф ва бозори суфигарӣ шароит фароҳам овард. Инчунин, таваҷҷуҳи зиёди султонҳои темурӣ ба тасаввуф ва раҳбарони онҳо ва ихтисоси мавқуфот, яъне заминҳои вақфӣ ба онҳо ва ҳамчунин ҳадя кардани назрҳои мардумӣ ба хонақоҳҳои суфиҳо нуфузи суфигариро дар даврони темурӣ беш аз пеш суръат бахшид. Темури Курагонӣ асосгузори сулолаи Темуриён (736-807) барои пешбурд ва расидан ба ҳадафҳои сиёсӣ ва ба даст овардани машруияти амалҳои сиёсии худ ба ҳимояи суфиён пардохта, барои онҳо хонақоҳҳо эҷод кард ва мулкҳои зиёдеро ҳадя ва вақфи онҳо намуда, ба суфиҳо шароит фароҳам овард, то фаъолият кунанд. Ин амали Темурро ҷонишинони вай Шоҳрух, Бойсунғур, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва дигар султонҳои темурӣ низ давом доданд.

Ба унвони мисол: дар соли 766/1388 амир Темур баъд аз тасарруф ва тахрибу тороҷи шарқу шимоли Эрон ба Озарбойҷон расид. Суфи Садриддин маснаднишини хонақоҳи Ардабил буд. Темур пас аз он ҳама ҷиноятҳо, ки дар Эрон карда буд, ба ҳузури шайх Садриддин расида, нисбат ба ӯ ибрози иродат кард ва шайх низ бозӯи ӯро гирифта, ба баракат дуо дод ва фаъолиятҳои ҷангии ӯро дар Эронро таъйид кард. Дар ҳамлаи дувум амир Темур ба Эрон дар соли 778/1400, ки харобиҳои бисёр зиёде ба бор овард ва дар шаҳрҳои мухталиф аз сарҳои эрониён калламанораҳо барпо кард, Хоҷа Алӣ Сиёҳпӯш писари шайх Садриддин бар ҷойи падараш раёсати хонақоҳи Ардабилро дошт. Хоҷа Алӣ низ мисли падараш Темурро подшоҳи одил номид ва мавриди эҳтироми Темур воқеъ шуд. Темур вақте ба Онотулӣ (Туркияи кунунӣ) ҳуҷум кард ва ду сол баъд дар бозгашт ба Озарбойҷон ҳазорон навҷавонони тоторро, ки дар Онотулӣ асир гирифта, ба худ оварда буд, ба унвони садақа ба хонақоҳи Ардабил тақдим кард [1,с.33]. Минтақаи Хуросон ва Мовароуннахр, пеш аз даврони Темуриён низ маркази мактабҳо ва ҷараёнҳои суфигарӣ буданд, аз он ҷиҳат ки поягузорони мактабҳои аслии тасаввуф ғолибан аз ин сарзамин бархоста буданд, дар омӯзиши тасаввуф аҳамияти хосса дорад. Дар осоре ба монанди "Ал-ламаъ"-и Сироҷ (ваф.378ҳ.қ), "Ат-таъарруф"-и Калобозӣ, (ваф.380ҳ.к), "Табақот-ус-суфия"-и Суламӣ (ваф.420 ҳ.қ.), Рисолаи Қушайрӣ (465 ҳ.қ.), Кашф-ул-маҳҷуб"-и Ҳуҷвирӣ (485ҳ.қ.) ва ғайра баҳсҳои мухталиф ва қолиби тасаввуфро метавон пайдо кард. Дар аҳди Темуриён ин марказҳо ва ғайра на танҳо тақвият, балки шаҳрҳое чун Ҳирот, Язд, Бухоро ва ғайра пойгоҳҳои асосии суфиён ва макони барпои хонақоҳҳои онон гардиданд. Суфиҳо хонақоҳҳое дар ҳама ҷо доир карда буданд, ки муридонро дар он гирд меоварданд. Хонақоҳҳо дар ин даврон маъбадгоҳҳои куҳани ақвоми сомии Ховари Миёна ва марказҳои муқаддаси туркони ниёпарасти Осиёи Миёнаро гирифта будаанд ва шайхи ҳар кадом аз ин хонақоҳҳо як нимахудо шабеҳи шоҳхудоёни куҳани дунёи бостон буд, ки иддао мекард, дар хилқат ва ҳастӣ дахл ва тасарруф дорад. Мутаассифона, имрӯз низ чунин ҷаҳонбинӣ ва ақида дар байни мусулмонони суфимашраб боқист. Мусулмонони содадил ва дур аз риё хонақоҳнишинонро худопарастони ибодатгузор мепиндоштанд ва гумон мекарданд, ки онҳо дасте ва

тасарруфе дар коинот доранд ва агар муҳаббаташонро ҷалб кунанд, саодат насибашон мегардад ва бар ҳамин гумон назр ва ниёзашонро бар хонақоҳҳо мебурданд ва бароварда шудани орзу ва умедҳояшонро аз шайхҳои хонақоҳҳо металабиданд ва аз ин назар ҳар хонақоҳ ҳамвора дорои сарватҳои калоне буд. Гоҳ бузургмоликони турк, ки мулкҳояшон чизе ҷуз заминҳои мусодираи кишоварзон набуд, заминҳоерое вақфи хонақоҳҳо мекарданд ва кишоварзоне, ки рӯйи ин заминҳо кор мекарданд, амалан дар хидмати хонақоҳ қарор мегирифтанд ва ҳолати ғуломони шайхҳои тасаввуфро меёфтанд ва даромадҳояшон ба хонақоҳ таҳвил дода мешуд. Ба ҳамин сабаб шайхони хонақоҳҳо ҳамеша дар зумраи феодалҳои бузург ва сарватмандони дараҷаи аввал буданд ва садҳо ва ҳазорон шабеҳи ғулом доштанд ва бо истифода аз ҳимояти туркони ҳоким аз авоми содаи фиребхӯрда баҳрагирӣ мекарданд.

Аз таҳқиқоти таърихӣ маълум аст, илми калом аз нимаи дуюми асри авввали ҳиҷрӣ ба вуҷуд омад ва аввалин баҳсҳои ин илм масъалаи ҷабр ва ихтиёр буд. Масъалаи ҷабр ва ихтиёр, аз як тараф, масъалаи инсонист ва аз тарафи дигар, як масъалаи илоҳӣ ё табиӣ. Аз он ҷиҳат масъалаи инсонист, ки инсон дар афъоли худ, яъне дар фаъолияти ҳаётӣ ва инсонии худ мухтор аст, яъне афъолашро бо ихтиёри худ анҷом медиҳад ё маҷбур, вале аз он ҷиҳат, ки оё ирода ва машиат ва қазову қадари илоҳӣ ё авомили илоҳӣ ё авомили ҷабрию зарурӣ ва низоми иллат ва маълулии (детерменизми) табиат инсонро озод гузошта ё маҷбур кардааст, масъалаи табиӣ ё илоҳӣ ба шумор меравад. Дар ҳоле, ки ҷомеаи исломӣ як ҷомеаи динию мазҳабӣ буд ва бо сабаб ва омилҳои зиёде тавсеа пайдо карда, зуд ва босуръат вориди андеша ва тафаккури илмӣ ва фалсафӣ шуд ва дар Қуръон, ки китоби муқаддаси динии мусулмонон аст, оид ба масоили марбут ба ҷабру ихтиёр ва қазову қадари илоҳӣ ва подошҳою кайфарҳо зиёд гуфта ва баён шудааст. Ва таваҷҷуҳи жарфои муслимин ба тафаккур ва тадаббур дар оятҳои қуръонӣ, ки худи Қуръон ба он даъват ва роҳнамоӣ намудааст, хоҳу нохоҳ мунҷар ва мунтаҳӣ ба пайдоиши баҳс дар бораи ҷабр ва ихтиёр гашт.

Инсон мавҷуди арзишманд ва ҷонишини Худо дар замин, дорои бузургтарин зарфияти илмӣ, бо фитрат ва сиришти худ ошно, дорои ду сиришт, яъне малакутӣ ва моддӣ -аз ҷисм ва ҷон таркиб ёфтааст. Офариниши ӯ тасодуфӣ ва беҳадаф нест, балки офариниши ӯ ҳисобшуда ва баргузида шудааст. Аз назари шахсият озод ва мустақил, худогоҳ, рисолат ва масъулият дорад, аз каромат ва шарофати зотӣ баҳраманд аст, виҷдони ахлоқиро дорост, илҳоми фитрӣ дорад. Ӯ фақат барои масоил ва ҳавоиҷи моддӣ зиндагӣ ва кор намекунад, балки барои ҳадаф ва ормонҳои басе олӣ саъю кӯшиш менамояд. Ҳамаи камолотро билқувва дорад ва метавонад онҳоро ба феълият дарорад. Он чи дар олами ҳастӣ ҳаст, ҳама барои ӯ офарида шудааст. Ва роҳҳои истифодаи онҳоро комилан дар ихтиёр дорад. Суфиён бо ҳар тариқату мазҳабе, ки буданд аз ақоиди «ҷабрия» пайравӣ мекарданд. Ҷабрия як равияе буд, ки намояндагони он муътақид буданд, ки ҳар кас ҳар коре анҷом медиҳад, ба иродаи Аллоҳ аст ва инсон ҳеҷ иродае аз худ надорад. Бинобар ин, ҳар кас нек ё бад мекунад, ҳама аз ҷониби Аллоҳ аст ва инсон ҳеҷ ирода ва ҳақ надорад дар бораи неку бад будани афъоли инсонҳо назар бидиҳад ва ҳокимони ситамгарро ба хотири ситамҳое, ки анҷом медиҳанд, танқид кунанд, балки бандаи Худо бояд ба ҳар ҳол ба он чи пеш меояд, розӣ ва қонеъ бошад. Суфиён ин ақидаро интишор

медоданд, ки ҳар ҳодисаву воқеаҳое, ки дар зиндагии фардиву иҷтимоӣ рух медиҳанд, ҷилвае аз иноёти илоҳӣ аст, ки маъшуқи воқеии инсонҳои худопараст аст ва мегуфтанд: маъшуқ чӣ лутф кунад ва чи қаҳр биварзад, ҳар ду писандида аст ва ҳар чи бар сари инсон биёяд аз ҳабиб, яъне дӯст аст ва бидуни ирода ва машиати ӯ ҳеҷ пешомаде иттифоқ нахоҳад афтод ва ба оммаи мардум талқин мекарданд, ки хушӣ ва дард ҳарду бояд ба яксон мавриди қабули банда бошад ва ҳамаро аз Худо бидонад ва ба ҳангоми дард худашро таслими иродаи Худо кунаду дам назанад. Яке аз суфиён дар ин бора чунин гуфтааст:

Ман аз дармону дарду васлу ҳиҷрон,
Писандам он чиро ҷонон писандад.

Дар зарур будани таслими маҳз дар баробари иродаи Худо, бархе аз суфиёну ҷабриён, то ҷое дар ақидаи ҷабрӣ ифрот карданд, ки муътақид шуданд, агар инсон бубинад ҷамъе аз мардум дар киштӣ нишаста, дар ҳоли ғарқ шуданананд, шоиста аст, ки дар муқобили машиати Худо фузулӣ накунад ва барои наҷоти онҳо даст ба ҳеҷ коре назанад, балки беҳтар аст, ки ҳар пешомадаро ба хосту иродаи Худо ҳавола созад. Суфиён бар асоси ин ақида, ҳокимияти сиёсии рӯзро ҳар чӣ буд, мақбул медонистанд ва итоат аз дастгоҳи султаро ба авом талқин мекарданд. Онҳо муътақид буданд, ки «подшоҳӣ» як ҷилвае аз «худоӣ» аст ва подшоҳи мусулмоне, ки ба дини Худо дар ситез набошад, ҳар амале, ки анҷом диҳад, ин адл аст. Ҳатто, агар шоҳ барои ирзои амали шаҳвонии хеш хуни инсонҳои бегуноҳро бидуни ҳеҷ баҳонае бирезад, коре писанд кардааст ва касе ҳақ надорад ба ӯ эътироз ва интиқод кунад ва норизоятӣ нишон диҳад.

Чунин ақидаи суфиёнро Мавлавӣ дар достони ишқи подшоҳ ба канизак баён кардааст. Дар ин достон, ки дар оғози дафтари аввали Маснавӣ омадааст, подшоҳе канизаки зеборӯе мехарад ва дил ба ӯ мебандад, вале канизак, ки дилаш ба ҷойи дигар банд буда, бемор мешавад, подшоҳ табибонро ҳозир меоварад, то саранҷом як табибе мутаваҷҷеҳ мешавад, ки дили канизаки бечора дар гарави ишқе аст ва дарди ӯ дарди ишқ аст. Ин табиб ному нишони маъшуқи канизакро, ки як заргари аҳли Самарқанд аст, аз забони ӯ берун мекашад ва подшоҳ кас ба Самарқанд мефиристад ва заргарро ба баҳонаи ин ки шоҳ ба ҳунари ӯ ниёзманд аст, аз Самарқанд меоварад ва табиб ба амри шоҳ давоҳое ба заргар менӯшонад. Заргари бечора ва аз ҳама ҷо бехабар дар асари ин давоҳо бемор мешавад ва оҳиста-оҳиста, дар баробари канизак пажмурда мегардад ва рангу рӯяш зард мешавад ва сипас мемирад ва ишқи ӯ аз дили канизак берун меравад ва канизак саломатиашро бозмеёбад, то шаҳвати подшоҳ бароварда гардад [6, с.6-14].

Ин достонро, ки достони тахайюлии як ҷинояти тавҷеҳнашуданӣ тавассути як подшоҳи ҳавасбоз ва шаҳватпараст аст, Мавлавӣ дар поёни достон чунин таъвил ва тавҷиҳ мекунад, ки кореро, ки шоҳ кард, кори дуруст буд ва ҳарчи кард аз рӯйи ҳикмат буд, ки Худо ба ӯ илҳом карда буд, зеро ки шоҳ мисли Худо қодири мутлақ аст ва ҷон меситонаду ҷон мебахшад ва касе, ки ҷон мебахшад, ҳар киро бахшад ва аз ҳар кӣ ситонад, кори нораво накардааст:

Ӯ накушташ аз барои табъи шоҳ,
То наёмад амру илҳом аз илоҳ.
Он ки ҷон бахшад агар бикушад равост,
Ноиб асту дасти ӯ дасти Худост [6,с.14].

Натиҷаи табиии ақидаи ҷабригарии сӯфиён, ки неку бадро ҷилваи лутфи Худо медонистанд ва ҳарду ҳолатро бо «инояти маъшуқ ба ошиқ» таъбир мекарданд, таъйиди вазъи мавҷуди сиёсӣ буд. Ин ақида ба ҳокимияти давр машруият мебахшид ва иқдомоти султагаронаи ҳокимонро тавҷеҳ мекард ва ҷомеаро ба беаҳаммиятӣ нисбат ба сарнавишти хеш равона месозад ва зарбаҳои муқовимат ва муборизаи сиёсиро аз мардум мегирад. Аз ҷумлаи чунин тафаккур ва ақоиди суфигарӣ ҷараёни нақшбандия аст, ки дар аҳди Темуриён дар Мовароуннаҳр зуҳур кард ва бо чандин

омилҳои дарунию берунӣ густариш ёфт ва батадриҷ дар тамоми қаламрави кишварҳои исломӣ паҳн гардид.

Нақшбандия яке аз машҳуртарин ҷараёни тасаввуф дар ҷаҳони ислом аст, ки дар асри 14 пайдо шудааст. Асосгузори он Баҳоуддини Муҳаммад ибни Муҳаммади Бухороӣ (717-791) машҳур ва маъруф ба Баҳоуддини Нақшбанд, ё «Шоҳи Нақшбанд» шинохта шудааст. Вале баъзе муҳаққиқин Баҳоуддинро муассиси ин тариқат намешуморанд ва мегӯянд ин ҷараён дар ҳақиқат давом ва дунболаи тариқати хоҷагон аст, яъне тариқа ва сулуке, ки Хоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ (440-535) ва Абдулхолиқи Ғиждувонӣ (ваф. 575) бунён ниҳода буданд. Ин тариқат дар тайи чандин қарн дучори фарозу нишебҳое шудааст. Машоихи ин тариқа чун ҳамагӣ унвони хоҷаро доштанд, масалан Хоҷа Абдулхолиқи Ғиждувонӣ ва Хоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ, аз ин ҷиҳат дар ибтидо тариқаи хоҷагон ё хоҷагония номида шудаанд. Агарчи дар фосилаи давраҳо бо номҳои гуногун зикр гардидааст, аммо машҳуртарин номи ин ҷараён нақшбандия мебошад.

Мувофиқи ин ақида, хоҷа Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Увайсии Бухороӣ аз Саййид Амир Кулол (ваф.772) таълим гирифт ва баъд бар он ислоҳоте ворид карда, эҳкунанда ва муслиҳи тариқаи хоҷагон шуд, ки дар натиҷа тариқаи нақшбандӣ таркибёфта аз таълими Абдулхолиқи Ғиждувонӣ ва Баҳоуддин Муҳаммади Бухороӣ ба вуҷуд омад, ки баъд аз ӯ ин ҷараён бо номи нақшбандия маъруф гашт. Қобили зикр аст, ки дар шаклгирӣ ва ривоҷу равнақи ин ҷараён нақши пешгузаштагон ва ҳамзамонони хоҷа Баҳоуддин, монанди Абдулхолиқи Ғиждувонӣ, Хоҷаазизи Ромитанӣ, Ҳазрати Азизон, Хоҷабобои Самосӣ, хоҷа Маҳмуди Фағнавӣ, Амир Кулол ва ғ., хеле зиёд аст.

Тариқаи нақшбандия дар андак муддат дар Мовароуннаҳр ва Хуросон равнақ ва ривоҷи бесобиқа ёфт. Пас аз Баҳоуддин халифаҳо, яъне ҷонишинони вай хоҷа Алоуддини Аттор (ваф.802), хоҷа Муҳаммади Порсо (ваф. 822), Мавлоно Яъқуби Чархӣ (ваф.851), бар маснади иршод нишастанд ва дар тарвиҷи ин тариқа саҳми бузург гузоштанд. Баъд аз инҳо хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор (806 895), маъруф ва машҳур ба Хоҷа Аҳрори Валӣ омад, ки машҳуртарин ва бонуфузтарини машоихи ин тариқат дар асри темурӣ буд. Дар аҳди ӯ тариқаи нақшбандӣ ба нуқтаи баланди иртифои нуфуз ва шуҳрат расид [17,с.30-50]. Интишор ва тавсеаи ин тариқа дар нимаи дуюми асри XVI ва авали асри XVII дар кишварҳои Афғонистон ва Покистону Ҳиндустон ба номи Аҳмад ибни Абдулаҳад Форуқи Сарҳиндӣ (1564-1624) маъруф ва машҳур ба Имом Раббонӣ Муҷаддиди Алфи Сонӣ алоқамандии зич дорад. Зеро вай дар тарғиб ва паҳн кардани андешаҳои ҷараёни тасаввуфи нақшбандия дар ин сарзаминҳо нақши бориз ва асосиро ифо кардааст. Аз шахсиятҳои бориз ва машҳури дигаре, ки дар замони ӯ низ ин тариқа бисёр ривоҷ ва интишор ёфт, Мавлоно Ғуломалӣ Абдуллоҳи Деҳлавӣ (1157-1240) мебошад. Дар даврони ӯ донишманди курд Зиёуддин Абулбаҳо Холиди Зулҷаноҳайни Шаҳрзурӣ (1193-1242) дар соли 1122 ба шаҳри Деҳлии Ҳиндустон меояд ва баъд аз як сол бо омӯхтани ин тариқа ва иҷозаи иршод аз Абдуллоҳи Деҳлавӣ ба Курдистон бозмегардад ва ба таблиғи ин тариқа мепардозад. Аз он таърих ба баъд, ин тариқа дар Курдистон ба тавре ривоҷ ва интишор меёбад, ки ҳатто олимон ва ҳокимон ба ин тариқа мегараванд. Аз ҷонишинони машҳури Мавлоно Холиди Зулҷаноҳайни Шаҳрзурӣ дар Курдистони Ироқ, Шайх Усмон Сироҷуддини Нақшбандӣ (1195-1283) аст, ки дар равнақ ва тарвиҷи ин тариқа дар Курдистони Ироқ саҳми асосӣ дорад. Ба ҳамин тариқ, ҷараёни нақшбандия дар Курдистони Эрон ва Курдистони Ироқ мунташир мегардад.

Нақшбанд аз калимаи арабии нақш ва форсии банд, ба маънои нақш бастан, нигоштан, расм кашидан, мебошад. Сабаб ва таносуби ин номгузорӣ он аст, ки тибқи таълимоти ин тариқа бояд пайрави ин ҷараён саъю кушиш ба харҷ диҳад, то муҳаббат ва ишқи Худованд дар қалби солик нақш бандад ва ҳаккокӣ шавад ва

зудуда нагардад ва ҳеҷ гоҳ зеҳн ва хотири солик аз ёду зикри Худованд ноогоҳ ва ғофил набошад. Чунонки яке аз шоирони ин ҷараён чунин менависад:

Эй биродар дар тариқи нақшбанд,
Зикри Ҳақро дар дили худ нақш банд.

Ҳамчунин, ин қавлро сухани Хоҷа Муҳаммади Порсо таъйид мекунад, ки мегӯяд: «Мудовамат бар зикр ба ҷое мерасад, ки ҳақиқати зикр бо ҷавҳари дил яке мешавад ва дар он ҳол зокир ба воситаи истилои мазкур миёни дил ва ҳақиқати зикр ҳеҷ тафриқа ва тамиз натавонад кард, чи дили ӯро ба мазкур ваҷҳе иртибот шуда, ки ғайри мазкур дар дил ва андешаи ӯ гунҷое надорад» [20,с.458]. Айни ҳамин ақдаро муаллифи «Ҳадиқат-ун-надия» низ таъйид мекунад. Ӯ менависад: «Шайх Баҳоуддин Муҳаммад ба амри шайхи худ Абдулхолиқи Ғиждувонӣ, дар олами сайр ва сулук ба зикри хуфия дар ҳарду ҳол (яъне ҳоли инфиродӣ ва ҷамъӣ Ҳ.М.) амр фармуд, зеро дар зикри хуфия таъсири балиғест, ки бар қалби мурид нақш хоҳад баст ва аз ҳамин сабаб номи нақшбандияро гирифтааст» [5,с.13]. Аммо баъзеҳо муътақиданд, ки ин ном ба ин ҷараён ба сабаби он ки Хоҷа Баҳоуддин дар ҷавонӣ ҳамроҳи падараш ба касби нақш бастани матои кимхо машғул будааст, номида шудааст. Зеро ба гуфти худи ӯ, «ман ва падарам ба касби нақш бастани матои кимхо машғул будем» [3,с. 208]. Ин ном дар замони ҳаёти Баҳоуддин ба ин тариқат дода нашудааст. Аммо баъдтар аз тариқи пайравон ва мухлисони ин ҷараён ба ин лақаб машҳур шудааст. Зеро ин тариқат дар мурури замон ва дигаргун шудани шароити иҷтимоӣ-сиёсӣ ва шахсиятҳои бориз бо номҳои дигар низ номида шудааст. Тағйир ва таҳаввулоти ин тариқат дар сайри таърихии худ ба таври зайл мебошад. Аз аҳди Абубакр то замони шайх Тайфур ибни Исо ибни Одам (Абуязиди Бастомӣ) бо номи «сиддиқия» хонда шудааст. Ин ном бо пиндор ва иддаои онон аст. Аз асри Боязид то аҳди Абдулхолиқи Ғиждувонӣ ба номи «тайфурия» маъруф аст. Аз аҳди Шайхулмашоих, яъне хоҷа Абдулхолиқи Ғидувонӣ, ки ба сарҳалқаи тариқати хоҷагон шухрат ёфта, то рӯзгори Баҳоуддини Нақшбанди Бухороӣ, хоҷагон ва хоҷагония номида шудааст.

Аз замони хоҷа Баҳоуддини Муҳаммади Нақшбанд, то аҳди хоҷа Носируддин Убайдуллоҳи Аҳрор, яъне то нимаи асри нуҳуми ҳиҷрӣ ба номи нақшбандия маъруф ва машҳур аст. Қобили зикр аст, ки то аҳди хоҷа Баҳоуддини Муҳаммад Увайсии Бухороӣ зикри ин тариқа дар танҳоӣ хуфия ва дар ҷамъ ҷаҳрия будааст. Шайх Баҳоуддин Муҳаммад ба амри шайхи худ Абдулхолиқи Ғиждувонӣ, дар олами сайр ба зикри хуфия дар ҳарду ҳол амр ва фармон гирифт, зеро ба ақидаи ӯ, дар зикри хуфия таъсири балиғест, ки бар қалби мурид нақш хоҳад баст ва аз ҳамин сабаб номи нақшбандияро гирифтааст [8с.13]. Инчунин, мефармуданд: «Аз ҳазрати Азизон алайҳирраҳма валғуфрон ду тариқаи зикр манқул аст: ҷаҳр ва хуфия ва мо хуфияро аз ҷиҳати он ки ақво ва авлос, ихтиёр кардем» [16,с.64]. Аз аҳди Носируддин Убайдуллоҳи Аҳрор, то замони имом Раббонӣ, яъне шайх Аҳмади Форуқӣ ба номи Нақшбандия ва Аҳрория мавсум аст. Аз аҳди Имом Раббонӣ, шайх Аҳмади Форуқӣ мулаққаб ба Муҷаддиди Алфи Сонӣ, ки муслиҳи ин ҷараён дар оғози ҳазораи дуюми ҳиҷрии қамарист, то аҳди Шамсиддин Ҳабибуллоҳ Ҷониҷонон муҷаддадия номида шудааст. Аз аҳди Шамсиддин Ҳабибуллоҳ Ҷониҷонон то замони Мавлоно Зиёуддин Холидии Шаҳрзурӣ номи Муҷаддадия ва Мазҳарияро гирифтааст. Баъд аз ин аҳд ва замон номи Холидия низ ба ӯ гуфта мешавад. Вале дар ҳар давру замон номи нақшбанд ва нақшбандия бар тамоми ин номҳо, ки дар тайи гузашти қарнҳо ва асрҳо интихоб ва ихтиёр кардаанд, ғалаба дорад ва ин силсила бештар ва ғолибан ба ҳамин ном шуҳрат дошта ва ба ҳамин ном шинохта шудааст. Тасаввуфи нақшбандӣ нисбат ба дигар ҷараёнҳои тасаввуф, ҷараёни суннии муътадил ва миёнарав аст, ки ба муқаррароти китоб ва суннат сахт пойбанд аст. Яъне, пайравӣ аз суннат ва ҳифзи муқаррарот ва одоби шариат ва дурӣ аз ҳар гуна бидъат ва ифроту тафрит асос ва пояи ин тариқат аст. Дар он на узлат аст, на хилват ва на зикри ҷаҳр ва на симоъ. Дар таолими нақшбандӣ он чи беш аз ҳама такрор шуда, яке ҳифзи шариат ва пайравии суннат, дигаре таваҷҷуҳ ба Ҳақ ва нафйи хавотир.

Чунонки аз фармудаи Баҳоуддин аст, ки мефармуданд: «Тариқаи мо урваи вусқо аст. Чанг дар зайли мутобаати ҳазрати Рисолат (с) задан аст ва иқтидо ба осори саҳобаи киром (р) кардан аст» [4,с.61]. Ва мефармуданд: «Ҳар кӣ аз тариқаи мо рӯй гардонад хатари дин дорад. Аз ҳазрати Хоҷаи мо қаддасаллоҳу руҳаҳу суол карданд, ки ҳазрати шуморо ба чӣ тавон ёфт? Фармуданд: ба мутобиати Расулуллоҳ (с)» [16,с.61].

Тибқи нависандагон ва сарчашмаҳои ин ҷараён низ тариқаи нақшбандӣ ҳамон тариқаи саҳобаи киром аст, бо риояти ин асл, ки на чизе бар он бияфзоянд ва на чизе аз он бикоҳанд. Чунонки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» менависад: «Тариқаи эшон эътиқоди аҳли суннат ва ҷамоат аст ва итоати аҳкоми шариат ва иттибои сунани саййиду-л-мурсалин (с) ва давоми убудият, ки иборат аст аз давоми огоҳӣ ба Ҳақ субҳонаҳу бе музоҳимати шуур ба вуҷуди ғайрӣ» [4,с.413]. Яке аз хусусият ва қоидаҳои асосии тасаввуфи пешин, ки рақсу самоъ ва хилватгузинию чилланишинӣ буд, мактаби нақшбандӣ бо усул, латоиф ё қавоиди «хилват дар анҷуман» ва «сафар бар ватан» ва бо шиори «даст ба кору дил ба ёр» чунин равишро написандид ва аз сайру сулук барандохт ва таъину муқаррар кард, ки суфии нақшбанд бояд ба зоҳир бо мардум бошад ва ба ботин ба Ҳақ, яъне бо мардум даромезад ва аз чилланишинию бекорӣ ва самоу ёвагӯӣ бипарҳезад ва қалбро бо Ҳақ биёмезад.

Абдулхолиқи Ғиждувонӣ ва пайраваш хоҷа Баҳоуддини Муҳаммад Увайсии Бухороӣ воқеан аз муслиҳони тасаввуфи исломӣ буданд. Мактаби онон эътирозе буд ба тасаввуфе, ки зоҳиран мустақил, вале дар асл дастгоҳӣ ва дарборӣ, хонақоҳӣ шуда буд, ба тасаввуфе, ки бояд ба асли маънои ирфон бипардозад ба зоҳир ва русум мепардохт. Ҳамчунин, шиори дил ба ёру даст ба кор, эътирозе буд ба суфиёни хонақоҳии чилланишин, хилватгузини бекор, дарвешон ва қаландарони оворагард. Баҳоуддин Муҳаммад суфиёнеро, ки тавассути силсиласозӣ ва шаҷарасозӣ касби иззат ва эҳтиром ва фахр мекаранд, мазаммат карда онро беарзиш медонист ва мегуфт: «Дар роҳи таҳзиб ва камоли одамӣ аз силсила коре барнаёяд аз худ бояд талабид ва дар худ бояд ҷуст». Вақте яке аз ӯ пурсид «силсилаи шумо ба куҷо мерасад, табассум карданду гуфтанд: аз силсила касе ба ҷое нарасад» [16,с.10]. Аз суханони Абдулхолиқи Ғиждувонӣ аст, ки мегӯяд: «Дари хилватро дарбанд ва дари хидматро бикушой» [20,с.451]. Аз Баҳоуддини Нақшбанд пурсиданд: «Дар тариқаи шумо зикри ҷаҳр, хилват ва симоъ мебошад? Фармуданд: Намебошад. Пас гуфтанд: Бинои тариқати шумо бар чист? Фармуданд: «Хилват дар анҷуман ба зоҳир бо халқ ҳастанд ва ба ботин бо Ҳақ» [5,с.386]. Ҳамчунин, ӯ фармудааст: «Тариқаи мо суҳбат аст ва дар хилват шухрат аст ва дар шуҳрат офат аст. Хайрият дар ҷамъият аст ва ҷамъият дар суҳбат, ба шарти нафй будан дар якдигар» [4,с.252]. Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки аз ҳаводорони ин тариқат аст, дар «Силсилат-уз-заҳаб» чунин менависад:

Нақшбандия аҷаб қофиласолоронанд,
Ки баранд аз раҳи пинҳон ба ҳарам қофиларо.
Аз дили солики раҳ ҷозибаи суҳбаташон,
Мебарад васвасаи хилвату фикри чилларо.
Ҳама шерони ҷаҳон бастаи ин силсилаанд,
Рубаҳ аз ҳила чи сон бигсалад ин силсиларо.

Намоянда ва иродатманди ин тариқа шайх Абдулкабири Яманӣ мефармуданд, ки: «наъра задан аломати ғафлат аст, зеро наъра вақте занад, ки ба маънӣ ҳозир шавад ва агар ҳамеша ҳозир бошад ҳеҷ наъра назанад, балки ҳузур ва огоҳӣ муҷиби фано ва бешуурист» [9,с.412].

Яке аз сабаб ва омили ривоҷу интишори ҷараёни нақшбандӣ, ҳамин содагӣ, осонӣ ва муътадил будани сулуки ин ҷараён буд, ки ба кишварҳои зиёди исломӣ -аз Бухоро ба ғарби Чин, Қазон, Қафқоз, Туркия, Афғонистон Ҳиндустон, Эрон, Шом, Миср, интишор ёфт ва дар муддати ду аср аз бузургтарин ва бонуфузтарин ҷараёни тасаввуф гардид. Илова бар ин, имрӯз пайравони ин ҷараён дар Конго, Югославия,

Босния ва Македония низ вуҷуд доранд. Дар ҷомеаи имрӯзи мо низ пайравони ин равиш вуҷуд доранд ва фаъолият мекунанд. Охирин намояндагони машҳур ва маъруфи тариқаи нақшбандия дар сарзамини мо дар асри гузашта, яъне асри XX, шайх Абдурраҳим, (1881-1947) маъруф ва машҳур бо Ҳазрати Бузургвор Эшони Абдурраҳмонҷон ва шайх Муҳаммадшарифи Ҳисорӣ буданд [14,с.11]. Пайравӣ ва ҳифзи муқаррароти Китоб ва суннат ва одоби шариат ва дурӣ аз ҳар гуна бидъат ва ифроту тафрит сабаб шуд, ки бисёре аз олимон ва донишмандони дин, ба монанди Саййид Шарифи Ҷурҷонӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Зиёуддин Абулбақо Холиди Шаҳрзурӣ ба ин тариқа дароянд ва фосила байни шариат ва тариқат набинанд. Ончунон ки шахсияте монанди Ибни Ҳаҷари Ҳайтамӣ (909-074) дар бораи ин тариқа мегӯяд: «Аттариқату-л-ъалияту-с-солимату мин кудуроти ҷаҳалати-с-суфия ҳия тариқату-н-нақшбандия» [11,с.506]. Яъне, тариқае, ки олӣ ва солим аз тирагиҳои суфиҳои ҷоҳил аст, ин тариқаи нақшбандӣ мебошад. Сабаб ва омили дигари ривоҷу равнақи ин ҷараён дар тарғиби бештари намояндагони ин ҷараён ба восита ва равишҳои гуногун, яъне ба воситаи воизон ва таблиғоти пирону муршидон ва навиштани рисолаҳо ва тазкираҳо дар мавзуи пайдоиш ва такомули ин ҷараён ва ҳамчунин дар бораи мақомоту каромот ва фаъолияти муболиғаомези пирон ва муршидони ин тариқат, ин равия нисбат ба ҷараёнҳои дигар будааст. Ба унвони мисол, теъдоди баъзе ин рисолаҳоро ном бурдан мумкин аст. Ба монанди: «Анис-ут-толибин»-и Салоҳ ибни Мубораки Бухорӣ, «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Қудсия» ва «Фасл-ул-хитоб»-и Хоҷа Муҳаммади Порсо, «Сирот-ус-соликин ва латоифу-л-орифин»-и Убайдуллоҳи Самарқандӣ, «Мақомоти ҳазрати Махдуми калон» ва «Ҷазбат-ут-толибин»-и шайх Фанои Бухорӣ, «Канз-ул-ҳидоёт ва кашф-ул-бидоёт ванниҳоёт»-и Муҳаммадбоқири Ҳусайнӣ, «Рашаҳот айн-ул-ҳаёт»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Зубдат-ул-мақомот» ва «Насамот-ул-қудс»-и хоҷа Муҳаммади Кишмӣ, «Рисола дар радди равофиз», «Мабдаъ ва маод» ва «Мактуботи Раббонӣ»-и Аҳмади Форуқии Сарҳиндӣ, «Сафинат-ул-авлиё»-и Муҳаммад Дорошукӯҳи Қодирӣ, «Ассаъодатул абадия фимо ҷоа биҳи Нақшбандия»-и Абдулмаҷид ибни Муҳаммади Хонии Нақшбандӣ,. «Ал-ҳадиқат-ун-надия фи тариқат-ин-нақшбандия»-и Муҳаммад ибни Сулаймони Бағдодии Нақшбандӣ, «Мурод-ул-орифин»-и Суфи Аллоҳёр ва ғайра, ки дар ҳамаи ин асарҳо сайру сулук, одобу русум ва талаботҳои ҷараёни нақшбандӣ баён ва тавзеҳ дода шудаанд. Бо вуҷуди ин, тариқаи нақшбандӣ дар сайри таърихии худ бо гузашти замон монанди дигар ҷараёнҳои тасаввуф олуда ва мунағғас шуд ва андешаҳои дигари тасаввуф, ба он огоҳона ва ноогоҳона сироят карданд. Ибтидо ин тариқа дар Бухоро дар миёни мардуми миёнҳоли шаҳри Бухоро ба вуҷуд омад ва дар рустоҳои атрофи он паҳн шуд. Дар давраҳои баъдӣ ба табақаи ҳоким, сарватмандон ва донишмандон батадриҷ роҳ ёфт. Ба ақидаи Абдурраҳмони Ҷомӣ:

Сикка, ки дар Ясрибу Батҳо заданд,
Навбати охир ба Бухоро заданд.

Саъдуддини Кошғарӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ тариқаи нақшбандияро дар Ҳирот ривоҷ доданд, ки дар натиҷа Ҳирот яке аз маркази таҷаммуи суфиёни нақшбандӣ дар он ҷо шуд. Дар Самарқанд низ, агарчи дар замони хоҷа Низомуддини Хомӯш нақшбандиён кам набуданд, вале баъд аз омадани хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ҷамъияти нақшбандиён дар он ҷо ниҳоят зиёд шуданд ва Самарқанд дар аҳди салтанати султон Абусаид ва султон Аҳмади Темурӣ маркази суфиёни нақшбандӣ гардид.

Дар осоре, ки дар маноқиб ва тарҷумаҳои нақшбандӣ навишта шудаанд, аз ҷумла «Анис-ут-толибин» ва «Рашаҳот» маълум мегардад, ки дар аввал суфиёни нақшбандӣ бештар аз косибон ва савдогарони миёна буданд. Худи Хоҷа Баҳоуддин Муҳаммад пешаи нақшбандӣ доштааст, падари Саъдуддини Кошғарӣ тоҷир будаанд. Ниёкони Убайдуллои Аҳрор бештар ба кишоварзӣ ва гоҳе ба тиҷорат машғул будааст. Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд ва шайхҳои пеш аз ӯ, яъне шайхҳои силсилаи

хоҷагон дур аз сиёсат ва моҷароҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба тарзи сода ва зоҳидона мезистанд ва барои гузарондани зиндагӣ пеша ва касбе доштанд. Хоҷа Маҳмуд Анҷири Фағнавӣ касби гулкорӣ, ё гилкорӣ дошта ва аз он ҷиҳат касби маош мекардааст. Хоҷа Алии Рометанӣ ба касби бофандагӣ машғул будааст. Саййид Амир Кулол, кулолгарӣ менамудааст. Хоҷа Муҳаммадбобо Самосӣ зироаткорӣ мекардааст. Чи тавре ки мебинем, ҳамаи ин шайҳо соҳиби касбе буданд ва аз дастранҷи худ зиндагӣ мекарданд, вале дере нагузашт, ки машоихи нақшбандӣ бар хилофи пешиниён дар корҳои сиёсӣ нақши бориз бозиданд ва нуфузи сиёсӣ касб карданд, ба дарбор роҳ ёфтанд ва соҳиби дастгоҳ шуданд. Дар бисёре аз ҳаводиси сиёсӣ, низоъҳо ва мусолаҳаҳо нақшбандиҳо дар Хуросон ва Мовароуннаҳр нақши бориз ва назаррас доштанд. Ин тариқа дигар хос ба косибон, пешаварон ва деҳқонон набуд. Бисёре аз қудратмандон ва руҳониёни бонуфуз ба ин тариқа гароиданд, монанди Хоҷа Носируддин Убайдуллоҳи Аҳрор, ки бонуфузтарин машоихи нақшбандӣ дар асри темурӣ буд. Бинобар ақидаи Ҷомӣ:

Зад ба ҷаҳон навбати шоҳаншаҳӣ,
Кавкабаи факри Убайдуллоҳӣ [5, с.384].

Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор, яке аз пурнуфузтарин ва сарватмандтарини ин тариқа мебошад, ки таъсири худро ба неку кардани ҳаёти иҷтимоии аҳволи заҳматкаш расондааст. Ӯ ҳамчун намояндаи боризи нақшбандия таълим медод, ки дар давраҳои гузашта тасаввуф аз амирон ва дарбори онон канораҷуӣ мекарданд, акнун вазъияти замона дигар гаштааст, бояд ба онҳо наздикӣ ҷуста, дарди бенавоёну мазлумон ва хостаҳои мусулмононро ба онҳо баён карда, онҳоро бояд ба адлу инсоф даъват кард. Талаботҳои иҷтимоии хешро аз ҳокимон ӯ аз мавқеи шариат баён ва талаб мекард. Ба ақидаи ӯ, дарвешӣ дар хилват нишаста, ба зикр машғул шудан ва бар кӯҳу ғорҳо узлат гирфтан нест. Вай комилан бовар дошт, ки тавассути аҳком ва аркони шариат амирон ва ҳокимонро ба роҳи дуруст ва адлу инсоф роҳнамоӣ кардан мумкин аст. Ӯ мегуфт: «Дини анбиёро бар сар бардошта, пеши подшоҳон мебояд даромад, ки дар ҷанби ин ҳиммат тахту тоҷи эшон маълум ва ночиз намояд». Беҳтарин кори хайрро ӯ дар он медид: «Чи амал беҳтар аз он ки бо саъй ва эҳтимоми касе муродот ва ҳоҷати мусулмонон ва дармондагон ҳосил кардан» [9, с.13-14].

Амирони темурӣ нисбат ба ин тариқа эҳтиром қоил буданд ва ҳамеша аз онҳо ҳимоят мекарданд ва гоҳо беш аз ҳад онҳоро мавриди эҳтирому иззат қарор медоданд. Шоҳрухи темурӣ дастро рикоб мекард, то хоҷа Ҳасани Аттор бар маркаб бинишинад ва пиёда бар рикоби ӯ мерафт. Султон Абусаиди Темурӣ (855-872) дар баробари хоҷа Аҳрор ниҳоят хоксорӣ ва тавозуъ мекард.

Мувофиқи навиштаи Хондамир, «гоҳе пиёда баробари асбаш рафта лавозими камоли иродат нишон медод» [10,с.109]. Ин саҳнаҳоро Ҷомӣ чунин ба назм овардааст:

Хоҷаи бандагони кор огоҳ,
Қиблаи муқбилон Убайдуллоҳ.
Тофт аз илтимоси шоҳи ҷаҳон,
Аз Самарқанд сӯи Марв инон.
Шоҳ бо кибриёву ҷоҳу ҷалол,
Рафт фарсангҳо ба истиқбол.
Сар ба сар дар рикоби ӯ буданд,
Бар рикобаш ҷабин ҳамесуданд.
Ҳама оварда аз баландӣ рой,
Шарти таъзиму эҳтиром ба ҷой.

Султон Абусаид ва фарзандаш султон Аҳмад (872-899) аз муридон ва мухлисони Хоҷа Аҳрор буданд. Хоҷа Аҳрор аз Тошканд, ки дар он ҷо зиндагӣ мекард, ба хоҳиши Султон Абусаид ба Самарқанд омад ва рахти иқомат баст. Бинобар ин, Самарқанд минбаъд маркази қудрати нақшбандиён гардид. Дар замони султон Аҳмад қудрати нақшбандиҳо дар Самарқанд бештар шуд, ҳатто ба гуфтаи Хондамир

дар ҳақиқат дар Самарқанд хоҷа Аҳрор ҳукумат мекард, зеро султон Аҳмад марде суфимашраб ва заифуннафс буд. Бобоҷон Ғафуров салтанати Темуриён ва хоҷа Аҳрорро чунин баҳо медиҳад: «Мавқеи дарвешияи иртиҷоӣ ба дараҷае баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхи тариқати дарвешӣ, феодалӣ хеле калон Хоҷа Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии чилсолаи Улуғбек ба ҳукмронии чилсолаи Хоҷа Аҳрор – яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид» [17,с.50-60].

Воқеан, Хоҷа Аҳрор ба ҳайси намояндаи барҷастаи нақшбандия бар муқобили тасаввуфи пешиниён, ки аз ҳаёти иҷтимоӣ дур гашта, гӯшанишинӣ ва дар ғорҳо маскан мегирифтанд, баромад карда, дар ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии замони худ нақши босазо гузоштааст. Вақте ӯро дар ин масъала таъна мезананд, ки фаъолиятҳои ӯ ба кирдор ва рафтори шайхони тариқати пешин мувофиқ ва ҳамоҳанг нест, ӯ чунин ҷавоб медиҳад: «Ман аз Шумо мепурсам, шахсе аст, ки салотин ва ҳукком ва залама сухани ӯ мешунаванд ва ба дархости ӯ мусулмонон аз зулми золим ва ситамкорон наҷот меёбанд ва ба сабаби ӯ русуму одати ҷабборон бартараф мешавад. Аммо ӯро раво нест, ки мазлумонро дар дасти золим гузорад ва дар кунҷи кӯҳе равад ва ба тарбияти аҳли иродат машғул шавад» [7,с.546]. Бинобар ин, ӯ таълим медод, ки акнун шароити давру замоне фаро расидааст, ки аҳли тасаввуф бояд аз амирон дурию канора наҷӯянд ба чилланишинӣ машғул нагарданд, баръакс ба онҳо наздикӣ ҷуста, онҳоро ба адлу инсоф, сулҳу дӯстӣ ва дину диёнат ва риояти ҳуқуқи раият даъват кардан лозим ва зарур аст.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ «Равзат-ус-сафо ва «Ҳабиб-ус-сияр» ва дигар рисолаҳое, ки дар бораи Хоҷа Аҳрор навишта шудаанд, чунин бармеояд, ки вай борҳо ба ҷангу ҷидолҳои дар Осмёи Миёна ва Хуросон, ки байни амирзодагон рух медоданд, дахолат карда, онҳоро аз хунрезиҳо ва ғоратгариҳо боздоштааст. Ҳамчунин, бо саъю кӯшиш ва талошҳои ӯ яке аз андозҳои бамеросмондаи амирони чингизӣ «тамғо» аз байн бардошта шуд, дар ҳоле ки кӯшиши барҳам додани ин андозро бори аввал Абдуллатиф писари Улуғбек дар вақти амири Балх буданаш ба миён гузошт, аммо муваффақ нашуд. Аз мақом ва эҳтироми худ истифода карда, Хоҷа Аҳрор барҳам додани ин андозро аввал ба султон Абусаид ва баъд ба писари ӯ султон Аҳмад пешниҳод намуда, саранҷом ба барҳам додани он муваффақ шуд. Ба ҳар ҳол, таъсир ва сайтараи равияи нақшбандӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон, батадриҷ ба доираҳои ҳокимият роҳ ва нуфуз ёфта, мавриди эътироз ва нақди равияҳои дигари суфиён, ба монанди нурбахшия ва шоҳнеъматуллоҳия, ки таолим ва гироиши ташайюъӣ доштанд ва хуруфия, ки бо ҳокимияти Темуриён ситез ва зиддият доштанд, гардид. Бо вуҷуди зиддият ва эътирозҳо, ин ҷараёнҳо натавонистанд интишор ва сайтараи нақшбандияро бикоҳанд ё мутазалзал кунанд.

Бинобар ин гуфтан мумкин аст, ки ҷараёни нақшбандия монеи асосии интишори ташайюъ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон гардид. Хусусан мавзеъгирии чеҳраи барҷастаи ин тариқат дар асри нуҳуми ҳиҷрӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ буд. Ӯ дар ҳама ҳол шииёнро мавриди танқиди шадид қарор додааст. Аз ҳамин ҷиҳат аст, ки суфиёни шиӣ ба нақшбандиён дар мавқеи рақобат қарор доштанд. Таваҷҷуҳ накардан ба силсилаҳо, таваҷҷуҳ накардан ба симоъ ва хилватгузинӣ ва зикри ҷалӣ (баланд) ва тарки чилланишинӣ ва инчунин муътадил ва осонии муқаррароти ин тариқат нисбат ба дигар тариқаҳои тасаввуфи асри худ ва пойбандии раҳбарони ин равия ба шариат аз хусиятҳои асосии ин ҷараён аст. Дар руҳияи пеша ва касбу кор тарбият намудани пайравон ва раҳбарон аз хусусияти дигари ин равия мебошад, ки ин худ вокунише буд ба суфиёни хонақоҳии бекор ва чилланишин, хилватгузиниҳои дур аз ҷомеа, дарвешон ва қаландарони оворагард. Хусусияти муҳимми дигари ин ҷараён вокунише буд дар баробари тасаввуфҳое, ки гароишҳои ташайюъӣ доштанд ё омехта ба ташайюъ буданд. Тариқаи нақшбандӣ ба унвони талоше барои ҷилавгирӣ аз ин раванд аз ҷониби Баҳоуддини Муҳаммади Нақшбанд эҳё шуд ва ҷилав ва

султаи гароишҳоеро, ки моҳияти ташайюъӣ доштанд, манъ кард. Нақшбандиён тасаввуферо, ки аз садаи чаҳоруми ҳиҷрӣ (даҳуми милодӣ) ба баъд омехта ба гароишҳои шиӣ шуда буд, то муддате аз байн бурданд [10,с.146].

Дар аҳди темурӣ ба ғайр аз нақшбандиён шайхони тариқаҳои дигар низ фаъолият мекарданд, зеро дар аҳди онон бозори тасаввуф гарм ва ривоҷ дошт. Дар Ҳирот се шайхи номдор мезистанд, ки дар дигар равияҳои тасаввуф буданд ва ҳар сеяшон муридон ва пайравони зиёд ва нуфузу қудрат доштанд. Ин шайхҳо яке Зайнуддини Хавофӣ, ки дар равияи суҳравардия, яъне пайравӣ Шаҳобуддини Суҳравардӣ буд. Дуюмӣ Баҳоуддин Умар, ки равияи кубравия дошт, яъне пайрави Наҷмуддини Кубро буд. Ин ду шайх аз суфиёни муташарриъ, яъне пойбанди шариат ва миёнарав буданд ва ба монанди нақшбандиён назди амирони темурӣ иззат ва обрӯю эҳтиром доштанд. Сеюмин суфии номдор Сайиидқосими Анвор буд, ки андешаҳои ваҳдати вуҷудӣ ва муридони ҳарзагард дошт. Азбаски ӯ нисбат ба амирони темурӣ беэътино ва тундравӣ мекард, ин рафтор ӯро аз дастгоҳи Темуриён дур андохта буд.

Нақшбандиён гарчи бо ин шайхҳо муносибати хуб доштанд ва онҳоро сутудаанд, вале аз назари тариқат ва ақида аз онҳо фарқ дошта, мавқеи онҳоро танг карданд ва пайравони онҳоро ба бадахлоқӣ ёд кардаанд, ки аз равнақи онҳо мекост. Чунончи, Убайдуллоҳи Аҳрор мегуфт: «Ҳазрати Сайиидқосими Табрезӣ қуддиса сирруҳу бад-ин вилоят (Самарқанд) омаданд. Ҷамъе аз муридони эшон дар бозор мегаштанд ва писарони амрад пайдо мекарданд ва ба эшон таашшуқ меварзиданд ва мегуфтанд, мо дар сувари ҷамила мушоҳадаи ҷамоли Ҳақ субҳонаҳу мекунем» [20,с.253]. Ҳарчанд тариқаи нақшбандӣ дар ибтидо мутобиат ба шариат ва риояту муроқибати ҳатмии зоҳири Китобу суннат исрор дошт ва моҳияти ҳастишиносии ӯро дар тавҳид «ҳама аз Ӯст» ташкил медод, вале баъдтар аз тарафи Муҳаммади Порсо ва Убайдуллоҳи Аҳрор ба тавҳиди Ибни Арабӣ, яъне ваҳдати вуҷуд, ки моҳияташ «ҳама Ӯст» буд, ҳамроҳ ва омехта шуд. Хоҷа Алоуддини Аттор, Саъдуддини Кошғарӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар шарҳ ва баёни андешаҳои Ибни Арабӣ кӯшида, аз андешаҳои ӯ таъсирпазир гаштанд, ки пайравони баъдинаи ин ҷараёнро таҳти партави ин ақида қарор дод. Мисоли инро мо дар маноқиби Хоҷа Аҳрор, ки дар Рашаҳот зикр шудааст, мебинем, ки Хоҷа Аҳрор, дар бораи муршиди хеш шайх Баҳоуддини Умар нақл мекунад: «Рӯзе пеши шайх Баҳоуддини Умар даромадам, чунончи одати эшон буд, пурсиданд, ки дар шаҳр чӣ хабар аст? Гуфтам: Ду хабар. Фармуданд: Кадом аст? Гуфтам шайх Зайнуддин ва асҳоби эшон мегӯянд, ки «ҳама аз Ӯст» ва Сайидқосиму атбои эшон мегӯянд, ки «ҳама Ӯст». Шумо чӣ мегӯед? Шайх фармуданд, ки шайх Зайнуддин ва атбои он рост мегӯянд ва даристоданд ба далел гуфтани тақвияти қавли шайх Зайнуддин ва асҳоби эшон. Чун кӯшиш фаро доштам, ҳама далоили эшон муқаввии сухани Сайидқосим ва атбои эшон буд. Гуфтам: Ин далоил боре тақвияти қавли Сайидқосимиён мекунад. Ин бор Шайх ба далоили қавитар забон кушоданд ҳам дар тақвияти қавли Сайиидқосим ва атбои эшон. Дар ин вақт ба хотири ман афтод, ки ба ҳасби ботин муътақиди қавли Сайидқосим мебояд буд, аммо ба ҳасби зоҳир худро дар эътиқоди шайх Зайнуддиниён фаро мебояд намуд» [9,с.310]. Аз ин ривоят чунин натиҷа бармеояд, ки бо ҳама таъкидҳои Хоҷа Баҳоуддин бар риояти муқаррароти шаръӣ боз ҳам андешаҳои фалсафии ваҳдати вуҷуд ба шайхони нақшбандӣ ба ҳасби ботинӣ, яъне дар шакли пинҳонӣ таъсир расонида будааст.

Аз худи хоҷа Баҳоуддин ҳеҷ асар ва навиштае боқӣ намондааст, ки битавон таълимоти ӯро аз он баён ва маълум кард. Ӯ ҳатто муридони худро аз навиштани суханонаш манъ мекардааст. Амаки Муҳаммади Порсо хоҷа Ҳисомиддин Юсуф қасд дошт дар ҳоли ҳаёт будани Баҳоуддини Нақшбанд китобе дар бораи мақомот ва каромоти ӯ бинависад, вале хоҷа Баҳоуддин гуфтааст: «Ин замон иҷозат нест баъд аз ин ихтиёр туростъ» [13,с.12]. Вале баъд аз ӯ пайравонаш барои интишор ва баёни ин ҷараён осори зиёде навиштанд. Баъзе муҳаққиқин ба чунин ақидаанд, ки аввалин

нафаре, ки гуфтаҳои хоҷа Баҳоуддинро баъдтар таҳти унвони «Анвор-ул-қудсия» ҷамъоварӣ кард, Хоҷа Муҳаммади Порсо буд, ки мероси фаровон аз худ боқӣ гузоштааст, ки дар миёни онҳо рисолаи «Анвор-ул-қудсия» ҷойгоҳи хосса дорад. Аммо инро низ тазаккур додан лозим аст, ки нахустин касе, ки дар мақомоту каромот ва баъзе суханони хоҷа Баҳоуддин ба таври пароканда маълумот додаст, мумкин аст Салоҳ ибни Мубораки Бухорӣ дар асари худ «Анис-ут-толибин» бошад. Шоёни тазаккур ва қобили қайд аст, ки шояд пайравони ҳеҷ ҷараёни тасаввуфӣ ба он андоза, ки пайравони нақшбандия дар мақомоту каромот ва тарғиби ин равия китобу рисола ва тазкира навиштаанд, нанавишта бошанд.

Ба ҳар ҳол, нақшбандиён аз худ мероси зиёде боқӣ гузошта, дар борвар сохтани фарҳанги ирфонӣ саҳми босазо доранд. Гуфтан мумкин аст, ки нақшбандиҳо нисбат ба ҳамаи дигар равияҳои тасаввуф аз худ мероси зиёде ба фарҳанги ирфонӣ ироа кардаанд, ки сазовори таҳқиқот ва пажӯҳиш аст. Ва сабаби он яке дар густариши зиёди ин ҷараён дар тамоми кишварҳои исломӣ ва омили дигар роҳ ёфтани ин ҷараён дар байни уламо, фузало ва удабо. Имтиёзи дигари ин ҷараён он аст, ки аксари осори намояндагони он ба забони тоҷикӣ форсӣ навишта шудааст. Азбаски поягузори ин ҷараён аз сарзамини форсизабон бархоста, ҳатто дар осоре, ки ба забони арабӣ ё туркӣ навишта шудааст, истилоҳоти онҳо ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба кор бурда шудаанд. Бинобар ин таҳқиқот дар бораи ин ҷараён аз аҳамият холӣ нест.

Муқарриз: Амондуллоев Б.-н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Амирҳусайни Хунҷӣ. Таърихи Исмоили Сафавӣ. – Душанбе, 2016.-194 с.
2. Абдулмаҷид ибни Муҳаммади Хонии Нақшбандӣ. Ассаъодатул абадия фимо ҷоа биҳи Нақшбандия. - Истамбул: 2012.- 25 с.
3. Абдулҳусайни Зарринкӯб. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон. - Душанбе, 1992.- 398с.
4. Абдураҳмони Ҷомӣ. Нафаҳот-ул – унс.- Душанбе: Адиб, 1900. - 496с.
5. Абдураҳмони Ҷомӣ. Девон //РИВ. АН РТ. - №1017.
6. Ҷалолуддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ. – Душанбе, 2015.- 320 с.
7. Ғафуров Б. Тоҷикон / Б. Ғафуров. – Душанбе, 2020.- 976 с.
8. 8.Муҳаммад ибни Сулаймони Бағдодии Нақшбандӣ. Алҳадиқату-н-надия фи тариқати нақшбандия. – Истамбул, 2012. -150 с.
9. Муҳаммадхоҷаев А. Осори мунтахаби Хоҷа Ахрор ва пайравонаш. –Душанбе, 2004.-595с.
10. Муҳаммади Мирхонд. Равзат-ус-сафо. –Теҳрон, 1339 ҳ. - Ҷ.6.
11. Диноршоев М. Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (асри ХУ1- XX) / Диноршоев Мусо. – Душанбе, 2002.- 618 с.
12. Порсо Хоҷа Муҳаммад. Туҳфат-ул-соликин. –Деҳлӣ, 1970.- С.119.
13. Раҳимов Маъруф. Зиндагӣ ва осори Ҳазрати Бузургвор / М. Раҳимов. – Душанбе, 2016.-303 с.
14. Расул Ҳодизода. Тасаввуф дар адабиёти форс-тоҷик. - Душанбе, 1999.- 188 с.
15. Салоҳ ибни Мубораки Бухорӣ. Анис-ут-толибин. – Истамбул, 2010. -208с.
16. Сайлинисо Сафарова. Социально-этическое учение накшбандия / Сафарова Сайлинисо. - Душанбе.: 2012.- 165 с.
17. Саъид Нафисӣ. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон. – Теҳрон, 1965.- 540 с.
18. Тримингем Ҷ.С. Орденҳои тасаввуф дар ислом / Ҷ.С. Тримингем. Тарҷума аз англисӣ. А.А.Ставитская. – М.: София, И.Д.Гелиос, 2002. – 480 с.
19. Ҳусайн ибни Алии Кошифӣ. Рашаҳоту айни-л-ҳаёт.- Бейрут, 2008. -577 с.

ТАСАВВУФ ДАР АҲДИ ТЕМУРИЁН

Дар мақола шароити иҷтимоӣ ва натиҷаҳои таърихии густариши суфигарӣ ва тасаввуф бозкушоӣ шудаанд. Ҳамчунин, омилҳои саёсии густариши суфия дар замони Темуриён шарҳ дода мешавад, ки дастгирӣ аз аҳли тасаввуф барои Темуриён яке аз омилҳои тақвият ва машруиятбахшии кирдорҳои худ дар назди мардум маҳсуб меёфт. Дар идома муаллиф бевосита ба назари таҳлилӣ ва танқидӣ аз афкори аҳли тасаввуф мепардозад, ки дар баробари дорои неруи иҷтимоӣ ва маънавӣ гардонидани суфиҳо тавассути азхудкунии заминҳо ақидаҳои нигилистии аҳли тасаввуфро низ дар бар мегирад. Муаллиф нуктаи муҳим оиди чи гуна шайхҳои хонақоҳо ба феодал ва сарватмандони замон табдил ёфтанро зикр менамояд, ки ин барои шинохти ҳақиқати иҷтимоии суфиҳо боаҳамият мебошад. Омили муҳимми дигар ин заминаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии гаравидани суфиҳо ба афкори «ҷабрия» ва дар тақвияти ҳукуматдории Темуриён истифодаи онҳо мебошад. Суфиҳо нақши миёнаравиро дар байни сулолаи ҳукмрони темуриҳо ва омма бозӣ мекарданд ва ҳар амали анҷомдодаи ҳокимони

темуриро ҳамчун ҷабри Худо ё хостаи Худо ва ҳокимони ин сулоларо новобаста аз аъмолашон одил ва раиятпарвар нишон медоданд. Мисоли овардаи муаллиф дар нисбати шайх Садриддин ва писари ӯ Ҳоҷиалии Сиёҳпӯш далели ин гуфтаҳост. Пас аз матраҳ сохтани афкори тақдиргароёнаи суфиҳо ва пайванди онҳо ба сиёсати темуриҳо муаллиф ба масъалаи асосии мақола, яъне шохаи нақшбандияи тасаввуф, ки муаррифгари асосии тасаввуфи асримиёнагии тоҷик дар асрҳои миёна аст, мепардозад. Дар оғоз муаллиф ба тавсифи асосгузорони ин равия ва саҳми онҳо дар густариши нақшбандия дар Осиёи Миёна ва минбаъд то ба Покистон ва Ҳиндустон мепардозад. Муаллиф аз таҳлили этимологии калимаи нақшбандия сар карда, ҳамаи хусусиятҳои маънавӣ ва афкори иҷтимоӣ, сиёсӣ ва динию ҳастишиносии ин ҷараёнро таҳлил намудааст.
Калидвожаҳо: тариқа, Нақшбанд, суфиён, ақида, мазҳаб, ҷараёни тасаввуф, темурӣ, амирон, сарчашмаҳои таърихӣ,шайхон, пайравон.

СУФИЗМ В ЭПОХУ ТИМУРИДОВ

В статье рассмотрены социальные условия и исторические последствия распространения суфизма. Также поясняется, что политические факторы распространения суфизма во времена Тимуридов заключались в том, что поддержка суфиями Тимуридов была одним из факторов, укреплявших и узаконивших их действия в глазах народа. Автор переходит непосредственно к аналитическим и критическим взглядам мистиков, к которым, наряду с социальным и духовным обогащением суфиев, за счет приобретения земли, относятся и нигилистические взгляды мистиков. Автор делает важный вывод о том, как шейхи становились феодалами и богачами того времени, что важно для понимания социальной реальности суфиев. Другим важным фактором является социальная и политическая основа обращения суфиев к идее «угнетения» и их использование в укреплении тимуридской власти. Суфии играли роль посредников между правящей династией Тимуридов и народными массами и изображали каждое действие тимуридских правителей как повеление Бога или волю Бога и правителей этой династии, независимо от их действий. Пример автора шейха Садриддина и его сына Ходжалы Сиёхпуша тому подтверждение. После обсуждения судьбоносных идей суфиев и их связи с политикой Темуридов автор переходит к основному вопросу статьи, то есть к ветви мистицизма, которая является основным представителем средневековой таджикской мистики в Средние века. Автор начинает с описания основателей этого движения и их вклада в развитие накшбандизма в Средней Азии и далее в Пакистане и Индии. Из этимологического анализа слова накшбандия автор анализирует все духовные особенности и общественно-политическую и религиозную мысль этого процесса, что является полезным и свежим материалом для читателя. Автор акцентирует внимание на историческом аспекте, опираясь на достоверные источники.
Ключевые слова: тарикат, Накшбанд, суфии, акыда, машаб, суфийское течение, Темуриды, эмиры, исторические источники, шейхи, последователи.

SUFISM IN THE TIMURID ERA

The problem started well and the social conditions and historical consequences of the spread of Sufism were rediscovered. It is also explained that the political factors in the spread of Sufism in the time of the Timurids were that Sufi support for the Timurids was one of the factors that strengthened and legitimized their actions in the eyes of the people. The author proceeds directly to the analytical and critical views of the mystics, which, along with the social and spiritual enrichment of the Sufis through the acquisition of land, also include the nihilistic views of the mystics. The author makes an important conclusion about how the sheikhs became feudal lords and rich people of that time, which is important for understanding the social reality of the Sufis. Another important factor is the social and political basis of the Sufis' appeal to the idea of "oppression" and their use in consolidating Timurid power. The Sufis played the role of intermediaries between the ruling Timurid dynasty and the masses of the people and depicted every action of the Timurid rulers as the oppression of God or the will of God and the rulers of this dynasty, regardless of their actions.The example of the author Sheikh Sadriddin and his son Khojaly Siyokhpush confirms this. After discussing the fateful ideas of the Sufis and their connection with the politics of the Temurids, the author proceeds to the main issue of the article, that is, to the branch of mysticism, which is the main representative of medieval Tajik mysticism in the Middle Ages. The author begins with a description of the founders of this movement and their contribution to the development of Naqshbandism in Central Asia and further in Pakistan and India. From the etymological analysis of the word Nakshbandiya, the author analyzes all the spiritual features and the socio-political and religious thought of this process, which is useful and fresh material for the reader. The author focuses on the historical aspect, relying on reliable sources.
Key words: tarikat, Naqshband, Sufis, aqida, mashab, Sufi trend, Temurids, emirs, historical sources, sheikhs, followers.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Сафарова Сайлинисо Додиевна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 919551283**

Ҳайитов Муҳаммадюсуф Сангимуродович– Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сведение об авторах: ***Сафарова Сайлинисо Додиевна*** – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент общеуниверситетской кафедры философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон: **+992 919551283**.
Хайитов Муҳаммадюсуф Сангимуродович **-** Таджикский национальный университет**,** старший преподаватель общеуниверситетской кафедры философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон:

Information about the authors: ***Safarova Sailiniso Dodievna*** - Tajik National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the All-University Department of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone**: +992 919551283**.
Khayitov Mukhammadyusuf Sangimurodovich – Tajik National University, Senior Lecturer at the Department of Philosophy at the University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17.

УДК:215

НАЗАРИЯИ ДУНЯВӢ ОИД БА МАҚОМИ ДИН ДАР ФАРҲАНГ

Акилова М.М.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров

Тавре маълум аст, дар ҷамъияти муосир дин яке аз унсурҳои муҳими фарҳанг маҳсуб ёфта, дар сохтори фарҳанги маънавӣ нақши муҳимро мебозад.

Таърихан шаклҳои зиёди фарҳанги муосир ҳамчун унсури дину оин ба вуҷуд омадааст. Чашмаи пайдоиш ва инкишофи шаклҳои зиёди фарҳанги классикӣ дин мебошад. Тасвирҳои аввалин дар рӯйи сангҳои ғорҳо-бошишгоҳи одамони давраи ибтидоӣ, тасвири қадимаи рақсҳо ва сурудҳо дар сеҳру ҷодуи соҳирон, муҷассамаҳо, ҳайкалҳои қадима ва ҳодисоти дигар маънои динӣ доштанд.

Поягузори диншиносӣ ва исломшиносии илмӣ дар Тоҷикистони муосир, файласуф Ш.Абдуллозода оид ба нақши дин дар фарҳанг чунин қайд менамояд: «Бо вуҷуди ин гуна таъсирҳои манфии адён ба рушди илму фарҳанг дар ин ё он давр, дар маҷмӯъ нақши он дар таърихи тамаддуни башар созанда будааст. Як нигоҳи сатҳӣ ба ин ҳама осори гаронбаҳои моддию маънавии башар, аз меъмориҳои маросимию мазҳабӣ (аҳромҳои Миср, маъбаду қадамгоҳҳои буддоии Ҳинду Чин, аз калисову канисаҳои насронӣ то масҷиду мадрасаву хонақоҳои исломӣ); наққошиву ороишҳои мазҳабӣ (осори безаволи Рафаэл, Рембрант, Татсиан, Леонардо Давинчи ва бисёри дигар); китобҳои муқаддаси динӣ (Ведҳо, Упанишадҳо, Маҳабҳарата, Авасто, Трипитака, Тавроту Инҷил, Қуръон ва ғайраҳо), ки сарчашмаи илҳоми шоҳасарҳои бадеии инсоният буданд ва ҳамчунин ҳазорҳо номгӯ асарҳои мазҳабию ахлоқӣ, фалсафию илоҳиётӣ, осори гаронбаҳои мусиқӣ, анвоъи гуногуни маросимҳо, ҷашнҳо ва ниҳоят унсурҳои динӣ дар тарзи зиндагӣ, маишати халқҳои ҷаҳон ҳамагӣ гувоҳӣ аз вусъати он доманаи таъсирест, ки дин дар фарҳанг дорад» [1].

Бо мақсади муайян кардани мақоми дин дар ҷамъияти дунявӣ, инҳоро муайян кардан лозим аст: «фарҳанги дунявӣ» чист, фарқият байни мафҳумҳои «дин дар фарҳанг» ва «фарҳанги динӣ».

Олими рус А.А. Федоров мафҳуми «фарҳанги дуниявӣ»-ро ба таври зайл маънидод мекунад: «Фарҳанги дунявӣ-мафҳум, мазмуни он ба воситаи мухолифат ба фарҳанги динӣ муайян карда мешавад, яъне ба мазмуни том-ин маҷмӯи шаклҳои фаъолият, арзишҳо, меъёрҳо, зуҳуроте мебошанд, ки хусусияти ғайридинӣ доранд» [16].

Воқеан, дин арзиши маънавии ҷомеаи муосири дунявӣ мебошад ва олими фарҳангшинос Л.Ю.Айснер оид ба ин чунин қайд менамояд: «Дин дар сохтори фарҳанги муосир мақоми махсуси нодирро ишғол менамояд. Воқеиятҳо ва тадқиқотҳои олимони зиёд далолати онанд, ки дин мисли пешина дар ҳаёти одамони сершумор нақши муҳимро мебозад. Ба ҳар кадом инсон саъю кӯшиш ба дарк ва ҷустуҷуи маънии ҳаёт хос аст, ки метавонад ба вай ҳам дар дарки худ, ҳам дарки мақоми худ дар ҷомеа имконият фароҳам оварад. Дар ин ҷустуҷӯҳо баъзеҳо рӯ ба илм меоваранд, баъзеи дигар ба неъматҳои моддӣ ва ғайр, дигарон-ба санъат, касони бисёр ба дин. Аз ин хулосаи зерин бармеояд, ки дин-ин хирқи ҷомеавӣ-фарҳангии воқеии барои ҳар кадом фарҳанг фавқулодда муҳим мебошад» [2].

Дар ин асно суол оид ба мақоми дин дар сохтори фарҳанг ба миён меояд: оё дин сабабияти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аст, оё ҷамъият ва ё фарҳанг худ зери таъсири бевоситаи дин тағйир меёбад, оё дин ҳамчун зерсохтори фарҳанг аз дастовардҳои он ягон натиҷаро истифода мебарад? Агар динро дар қаринаи фарҳанг дида бароем, он гоҳ вай ҳамчун зерсохтор, ҳамаи сохтори фарҳангро ба таври том ғанӣ гардонида, таъйиноти худро дар сохтори фарҳанг, ҳамчун қисми ҳатмии ташкилкунандаи ҳар кадом фарҳанг, ҳазорон сол ба иҷро расонида меояд.

Мутобиқи маънидодкунии олими рус И.Н.Яблоков: «Фарҳанги динӣ-ин маҷмӯи тарзҳо ва усулҳои таъмин ва бавуҷудоварандаи ҳастии инсон мебошад, ки дар раванди фаъолияти динӣ амалӣ гардида, дар маҳсули аҳамият ва мазмуни динӣ доштаи вай нишон дода мешавад, ки ба насли наврас додашаванда ва аз ҷониби онҳо омӯхташаванда мебошад. Маркази фаъолона ибодат (култ) аст» [20].

Дар назардошти инҳо, гуфтан мумкин аст, ки мақоми дин, таъсири он ба қисмҳои алоҳидаи фарҳанг ва ба таври умум ба фарҳанг аз нуқтаи назари мушаххаси муносибати фарҳанг ва дин муайян карда мешавад.

Нақши дин дар ташаккули худшиносии миллӣ хеле бузург аст, вай дар он таъйиноти мусоидаткунанда дар пойдории сулҳу субот дар ҷомеа ва рушди анъанаҳои фарҳангиро иҷро менамояд, муайянкунандаи ахлоқу одоб дар рафтори ҳамарӯзаи одамон, тасаллодиҳандаи диндорон буда, дар ҳолати ба вуҷуд омадани низоъҳо дар заминаи тоқатнопазирӣ нисбат ба эътиқодҳои этникӣ, динӣ ва байнифарҳангӣ дар баъзе ҳолатҳо метавонад барои бартараф кардани онҳо таъсири амалӣ расонад.

Дин ва фарҳанг дар шароити зисти одамон дар як ҳудуде, ки дорои фарҳангҳои миллии мухталиф ва эътиқод, анъанаҳои гуногуни динӣ ва фарҳангӣ-маишӣ мебошанд, аҳамияти хеле калон дорад, зеро ҳангоми ташкили ҳамзистии онҳо, оғоз аз муассисаҳои бачагона ва таълим, ва, билохир фаъолияти корӣ ва истироҳати якҷоя, доираи васеи масъалабардорӣ ба миён меояд. Аз ин лиҳоз дин ва фарҳанг дар ин маврид на танҳо ҳамкорӣ мекунанд, балки таъсири худро ба чунин мафҳумҳо, ба мисли «таҳаммулпазирӣ» ва «мазҳабпазирӣ» инъикос менамоянд.

Олими шинохтаи рус С.Д.Лебедев ҷанбаҳои методологии ҳамкории сохтори динӣ ва дунявиро таҳқиқ карда, қайд менамояд, ки: «Дин таъсири худро ба ҷамъият бо ду роҳ мерасонад: бевосита ва бавосита, ва таъсири бавоситаи дин ба ҷамъият дар се шаклҳои гуногун амалӣ мегардад: 1) таъсири ғояҳо ва бартарияти шуури динӣ; 2) соҳаҳои динӣ (таъсири клерикалии (динии) бо принсипи якҷояи византиягӣ асоснок гардида-созиши ҳокимияти дунявӣ ва калисоӣ, ва ё тобеияти якум ба дуюм); 3) якҷояшавии маҳдуди муносибатҳои динӣ бо миллӣ, маишӣ, давлатӣ-ҳуқуқӣ дар ташаккули синкретикии (якҷояшавии назария ва фикрҳои ба ҳам зиди) махсус: иттиҳоди этникӣ-динӣ, коммунализми мазҳабӣ, сохтори теократӣ (тарзи давлатдорие, ки ҳокимияти сиёсӣ дар дасти рӯҳониён мебошад)» [5].

Нуқтаи назари мазкури муаллиф бо принсипҳои дини насронӣ асоснок карда мешаванд, вале бо баъзе тавзеҳот ба динҳои дигар, аз ҷумла ба дини ислом низ нисбат додан мумкин аст.

Дар рушди ҷамъият ва тамаддун ду дарки ба ҳам муқобили нақши дин ва фарҳанг мавҷуд аст. Якум, онҳо сарчашмаҳои инкишофи ҷомеа мебошанд, ва, дуюм, худи ҷамъият дар раванди инкишофи худ дин ва фарҳангро таҷдид месозад. Аз ин бармеояд, ки дар ҳолати якум сабаби ниҳоии инкишофи тамаддун оғози илоҳист, олами дигар, ки арзишҳои муқаддаси он ба тамоми соҳаҳои фарҳанг ва минбаъд ба ҷамъият ба таври умум таъсир мерасонанд. Дуюм, нақши муайянкунанда ба омили маънавӣ таллуқият дорад. Дар ин ҷо ҷамъият бояд бартарияти худро дарк намояд, вай бояд барои ба даст овардани ягонагӣ, муттаҳидӣ дар дарки онҳо ва дар якҷоягӣ амалӣ намудан, саъю кӯшиш кунад.

Фарҳанг дар маънои васеъ динро ҳамчун шакли фарҳанг дар бар мегирад. Дар байни нуқтаи назари фалсафӣ дар дарки фарҳанг варианти дохил намудани фарҳанг ба дин, эътиқодҳо, муқаддасот, парастишҳо мавҷуд аст.

Мулоҳизаи маҷозии таърихшиноси динии инглисӣ, этнограф Ҷ.Фрэзер «Ҳамаи фарҳанг аз маъбад» [8]-ро эпиграф ба фарҳангшиносии динӣ ҳисобидан мумкин аст.

Чунончӣ, «фалсафаи ягонаи дин»-и аз ҷониби файласуф, фақеҳ П. Флоренский коркард намуда, дар мазҳаби насронии шарқии муосир маъмулияти васеъро ба даст овардааст. Дин (култ) асоси ягонаи муқаддас барои фикру андешаи зинда, эҷодиёт, аҳли ҷамъият мебошад. Вай дар бораи санъати мӯҷизаноки илоҳӣ-мӯъҷизоти илоҳӣ

сухан ронда, қайд менамояд, ки он дар ҳама давраҳо барои ҳамаи фаъолият дар зиндагӣ нуқтаи такягоҳӣ буд ва оғӯши модарона барои ҳамаи илмҳо ва ҳамаи санъатҳо маҳсуб меёфт. Аммо вақте мӯъҷизоти илоҳӣ танҳо то ба амалҳои расму оин, ибодат (култ) омада расидааст ва он гоҳ фаъолияти зиндагӣ аз вай ҷудо гардида, бе мазмуни арзишноки дохилӣ мондааст. Шакл ва мазмун дар қонуну қовоиди зиндагӣ ҷудо шуда, ба нозу нуз, ҳавою ҳавас, карруфар, ҳашамот мубаддал гардидааст.

Аз нуқтаи назари П.Флоренский, дин (култ) маҷмӯи муқаддасот, яъне чизҳои муқаддас мебошанд, ки барои муқаррар кардани алоқаи мо бо олами дигар, бо олами рӯҳӣ хизмат мекунад. «Муқаддасот-ин эҷоди аввалини инсон; арзишҳои фарҳангӣ-ин маҳсули дин (култ) мебошад» [17].

Дар нуқтаи назари Н.А. Бердяев қайд карда мешавад, ки: «Фарҳанг аз дин (култ) пайдо гардидааст. Мабдаъи он муқаддас аст. Ӯ дар атрофи маъбад, ибодатгоҳ пайдо гардида, дар давраи фитрии худ бо ҳаёти динӣ алоқаманд буд. Чунин аст дар фарҳангҳои қадимаи бузург, дар фарҳанги юнонӣ, дар фарҳанги асримиёнагӣ, дар фарҳанги Таҷаддуди ибтидоӣ» [3].

Бо мурури замон динӣ-тасаввуфӣ рӯ ба завол ниҳода, муқаддасот ба моддӣ-ҳиссиётӣ, фарҳанг бошад, ба ҳаётӣ, ҷамиятӣ мубаддал гардид. Дар ин маврид мантиқи бердяевӣ чунин аст, ки ситоиши Худо-яке аз таъйиноти шуур мебошад, дуюм, ҳамаи оне, ки ба фаъолияти фарҳангии инсон дохил мешаванд-ин зуҳуроти тамаддун аст, аз ин лиҳоз ӯ се маҳаки фарҳангро ҷудо мекунад-мустақилӣ, иерархӣ, зоҳидӣ (тақводорӣ). Ӯ мегӯяд, ки: «Тамаддун намуди parvenue (тоза расидаро) дорад. Дар ӯ алоқа бо рамзи дин (култ) вуҷуд надорад. Пайдоиши он ҷамъиятӣ мебошад. Ӯ зимни муборизаи инсон бо табиат тавлид ёфтааст, бидуни маъбад, бидуни дин...Тамаддун бошад ҳодисоти умумӣ ва дар ҳама ҷо такроршаванда аст» [3].

Ҳамин тавр, тағйироти моддии олам, ки барои ҳамаи халқҳо умумӣ аст. Раванди ба вуҷуд омадани тамаддун, фарҳанги маънавӣ бошад, ҳодисоти фардист, ки «рӯҳи» фарҳангии ҳар кадом халқро вобаста ба диндории ӯ тавсиф мекунад.

Файласуфи фаронсавӣ Ж.Маритен дар ақидаи он аст, ки дини ҳақиқӣ фавқуттабиа буда, вай дар якҷоягӣ бо оне, ки меҳр, лутфу марҳамат, бахшиш ва ҳақиқатро офаридааст, аз осмон фаромадааст. Вай на аз одам, на аз олам, на аз ягон тамаддун ва фарҳанг, умуман вай аз Офаридгор аст. Вай нисбати ҳар кадом тамаддун ва ҳар кадом фарҳанг дорулбақо (трансстендентӣ) мебошад. Ӯ қайд менамояд, ки: «Фарҳанг-эҷоди рӯҳ ва озодист. Инсони асил бо ақл ташаккул ёфта, ботинан накӯкор аст. Фарҳанг бо маънавиёт наздик аст, аз ин лиҳоз дин ҳам. Фарҳанг-рӯҳи олии эҳёдиҳандаи тамаддун мебошад. Фарҳанги муосир, ки аз Реформатсия, Ранессанс ва фалсафаи Декарт бармеояд, антропосентрӣ аст ва мақсади он хос заминист, вале дар он асоси динӣ мавҷуд аст ва аз ин лиҳоз вай ривоҷу равнақ меёбад» [6].

Олими бузурги илми илоҳиёти протестантӣ, файласуф П.Тиллих чунин меҳисобад, ки: «Дин ҳамчун шавқу рағбати беҳад ҷавҳарест ба фарҳанг маъно бахшоянда, фарҳанг бошад-ин ҷамъи шаклҳо, ки дар он шавқу рағбати умдаи дин инъикос меёбад…Фарҳанг бояд ба мағзи ҳамаи ҳаёти шахсӣ ва ҷамъиятии инсон таъсир расонад ва бояд таъсир расонад, зеро ҳамаи маънавиёт дар инсон аст, ҳамаи оне, ки дар фарҳанг дар асоси мӯҳтаво ва мазмун амалӣ мегардад, динист» [15].

Аз таносуби динӣ ва ҷузъҳои дунявӣ се намуди асосии мавқеи дин дар фарҳангро ҷудо кардан мумкин аст:

Фарҳанги динӣ бо маънавиёт мувофиқат мекунад. Ба ин фарҳанги асримиёнагии Шарқ ва Ғарб мисол шуда метавонад, ки дар он соҳаҳои сиёсӣ мутеъи фарҳанги динӣ буданд.

Фарҳанги динӣ ҷузъи асосии фарҳанги маънавӣ мебошад. Намунаи чунин типи мавқеъро дар мамлакатҳои мусулмонӣ ва пайрави мазҳаби католикии Амрикои Лотинӣ, Осиё ва Африқо дидан мумкин аст. Дар ин мамлакатҳо дин танҳо дар ахлоқу одоб, санъат, донишҳои гуманитарӣ ҳукмфармост.

Фарҳанги динӣ ҷузъи дуюминдараҷаи фарҳанги маънавӣ мебошад.

Масалан: Канада, ИМА, мамлакатҳои бештари Аврупо ва ИДМ. Дар ин мамлакатҳо фарҳанги динӣ танҳо дар соҳаи маънавиёт, дар оила, дар фарҳангҳои иҷтимоӣ ва этникӣ нуфуз дорад [10].

Ин ҷо қайд кардан бамаврид аст, ки фарҳанги хеле қадим зинаҳои инкишофи худро дошт. Чунончӣ, Ф.Энгелс, ба нуқтаи назари олимони муосири замони худ (бахусус Морган) ҳамфикр гашта, зинаҳои инкишофи фарҳанги давраи қадимаро ба таври зайл муайян кардааст: ваҳшоният, ҷоҳилият, тамаддун. Ӯ қайд менамояд, ки «Ваҳшоният-давраи афзалияти соҳибият ба маҳсулоти тайёр; ҷоҳилият- давраи воридшавии чорводорӣ ва зироаткорӣ, кишоварзӣ, давраи ба даст овардани усулҳои зиёдкунии истеҳсолоти маҳсулоти табиат бо воситаи фаъолияти инсонӣ. Тамаддун-давраи ба даст овардани коркарди минбаъдаи маҳсулоти табиат, давраи саноат, дар мазмуни аслии калима, ва санъат» [7].

Дар ҳар яки ин форматсияҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ сатҳи инкишофи фарҳанги моддӣ дараҷаи тамаддуни ҷамъиятро муайян мекунад. Зери мафҳуми «фарҳанги моддӣ» зимнан биноҳои меъморӣ, намудҳои гуногуни воситаҳои нақлиёт (рӯизаминӣ, баҳрӣ, ҳавоӣ), воситаҳои техникӣ, роҳҳо ва усулҳои гуногуни рушди ҳаёти шахсӣ ва ҷамъиятӣ (иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ) дар назар дошта мешавад. Агар унсурҳои фарҳанги моддӣ чӣ қадар ҳамзамон, мукаммал, ҷавобгӯ ба талаботи ҷамъияти мазкур бошад, он гоҳ вай нишондиҳандаи сатҳи баланди тамаддун, дунявӣ будани ҷамъият аст.

Аз нуқтаи назари олими шотландӣ А.Фергюсон, ки ба ибораи илмӣ истилоҳи «тамаддун» (сивилизатсия)-ро ворид кардааст: Тамаддун-ин давраест дар инкишофи ҷамъияти инсон, ки бо мавҷудияти гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, инчунин шаҳрҳо, хат, алифбо ва ҳодисоти дигари ба ҳамин монанд тавсиф карда мешавад. Тақсимоти давра ба давраи таърихи ҷаҳонии (ваҳшоният-ҷоҳилият-тамаддун) аз ҷониби ӯ (Ф.Энгелс) пешниҳодкарда дар доирҳои илмии охири қарни XVIII ва оғози қарни XIX дастгирӣ ёфтааст, вале бо афзоиши маъруфият дар охири қарни XIX ва оғози қарни XX аз нуқтаи назари гуногунфикрӣ-давравӣ (плюралӣ-сиклӣ) ба таърих, зери мафҳуми умумии «тамаддун» бештар «тамаддуни маҳдуд» зимнан дар назар дошта мешуд [13].

Файласуф ва фарҳангшиноси инглис А.Тойнби, таърихи умумиҷаҳониро ҳамчун сохтори шартан ҷудокардашудаи тамаддун баррасӣ карда, чунин ақидаи илмиро пешниҳод намуд, тамаддун-ин ҷамъияти ба ҳам пайваста мебошад, ки бо воситаи ду маҳакҳои асосӣ тавсиф карда мешавад: дин ва шаклҳои ташаккули он; аломати ҳудудӣ-дараҷаи дуршавӣ аз он ҷое, ки ҷамъияти мазкур нахуст пайдо гардида буд.

А.Тойнби дар нуқтаи назари худ «тамаддуни маҳдуд» қайд менамояд, ки: «Дар замони муосир панҷ ҷамъият якҷоя амал мекунанд: ғарбӣ, православӣ-насронӣ ва ё византикӣ (Аврупои ҷанубу-шарқӣ ва Русия), исломӣ (арабӣ), ҳиндуӣ, Шарқи дур (Корея ва Япония). Новобаста аз гуногунии ҳар кадом тамаддун, мантиқи ягонаи инкишофи онҳо мавҷуд аст-пешрафти маънавият ва дин. Вобаста ба ин тамаддун-намудҳои ҷамъият-ба гурӯҳҳо ҷудо карда мешавад, аз ҷумла, дар асоси аломатҳои динӣ ва ҳудудӣ. Ҳаёти иҷтимоӣ дорои се нақша аст: иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ. Нақшаи фарҳангӣ-пеш аз ҳама динист» [4].

Дар ҷамъияте, ки тарзи ҳаёти дунявӣ рушд дорад, мақом ва нақши дин маҳдуд аст, зеро дин дар ҳар кадом форматсияҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ шакли мафкура (идеология) буда, вобаста ба дуршавӣ аз муносибатҳои моддӣ, назар ба ҳодисоти дигари болосохт (надстройка), ба муносибатҳои маводӣ-истеҳсолӣ таъсири камтарин дорад.

Файласуфи давраи Шуравӣ ва Русия А.Д.Сухов қайд менамояд, ки: «Дин дар он ҷое мавҷуд аст, ки истеҳсолот мушкил аст, бо таҷрибаи кофӣ мустаҳкам нагардидааст, бо хатарҳо пайваста буда, барои муваффақ гаштан боварии комил намедиҳад. Агар раванди истеҳсолӣ натиҷаи бовари бахш диҳад, тасаввуроти динӣ вуҷуд надорад, онҳо лозим нестанд. Ва дар давраҳои минбаъдаи инкишофи

ҷамъиятӣ, дар ҷое, ки фаъолияти хоҷагидорӣ қобилияти истисно кардани таъсири номусоиди ҳодисаҳои табиатро надорад, вай бо парастишҳои муқаддасоте, ки онро пуштибонӣ мекунад, пурра мегардад» [14].

Ба ин мисол шуда метавонанд: мамлакати Фаронса дар охири қарни XVIII, дар он ҷо «дини насронӣ то ба дараҷае аз байн рафт, ки ба худи Наполеон муяссар гашт бе муқобилият ва меҳнат онро аз нав ҷорӣ намояд», Руссия дар оғози қарни XX, давраи Шуравӣ, дар ҷое, ки атеизм, бединӣ зери фишори соҳаҳои идеологияи давлат оммавӣ паҳн гардида буд.

Аз нуқтаи назари файласуфи олмонӣ Г.Гегел, дар муайян кардани сохтори механизми давлатӣ ба дин нақши махсус ҷудо карда мешавад. Ӯ қайд менамояд, хусусияти динии халқ чӣ гуна бошад, маънавиёти вай, сохти давлатии вай ҳамон тавр аст. Охирон ба пуррагӣ аз он вобастагӣ дорад, ки оё халқ дорои танҳо тасаввуроти маҳдуд дар бораи озодии рӯҳ аст ва ё дарки ҳақиқии ин озодӣ.

Дар нуқтаи назари файласуф О.Шпенглер, дар «тамаддуни маҳдуд»-и аз ҳама маъруфтарин ҳашт фарҳанги пуриқтидор ҷудо карда шудааст: чинӣ, вавилонӣ, мисрӣ, ҳиндуӣ, антиқа, арабӣ, мағрибӣ ва фарҳанги майя, фаҳанги пайдо гардида-русӣ, ҳар кадоми ин фарҳангҳо дорои рӯҳи худ ва назми ҳаёти худ аст. Ӯ қайд менамояд, ки: «Моҳияти фарҳанг-дин, моҳияти ҳар кадом тамаддун-бединӣ (беэътиқодӣ), ҷаҳонбинии материалӣ (моддӣ) мебошад. Фарҳанг миллист, тамаддун-байналмилалист. Фарҳанг аристократӣ (ашрофона), тамаддун демократӣ (ҳалқӣ) мебошад. Фарҳанг-маҳдуд, тамаддун-механистӣ. Фалсафа ва санъат дар тамаддун вуҷуд дошта наметавонад, ба вай лозим ҳам нест» [18].

Аз оғози солҳои 60-уми қарни XX, бо мурури тараққиёти мунтазами саноат, фарҳанг, санъат ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳои зиёди ҷаҳон тараққиёти бо суръати технологияҳои иформатисионӣ-алоқавӣ ва истифодаи онҳо аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, мақомоти ҳокимияти давлатӣ мусоидат мекунад ва карда истодааст. Аз ин лиҳоз диққати бештари олимонро нуқтаи назари ҷамъияти информатсионӣ (постиндустриалӣ) ҷабл кард, ки дар он нақши марказиро информатсия ва дониш мебозанд. Маънои информатсия ва дониш аз тағйироти босуръат дар рушди ҷамъият, аз истеҳсоли неъматҳои моддӣ ба истеҳсоли хизматрасонии информатсия иборат аст.

Рушди технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсионӣ ба муносибатҳои фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, равонии ҷомеаи постидустриалӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад ва он ба ҷамъияти технотронӣ мубаддал мегардад.

Дин, фарҳанги динӣ низ технологияи информатсионӣ-коммуникатсиониро аз худ намуда, тавассути илм модернизатсия, нав мегардад ва ҳаматарафа барои боздошти рушди тараққиёти илм кӯшиш ба харҷ медиҳад.

Вобаста ба ин, дар замони муосир нақши дин дар ҷомеаи дунявӣ мавзӯи тадқиқоти олимони сершумор гаштааст, бахусус файласуфон, сотсиологҳо, фарҳангшиносон ва диншиносон. Дар илми сотсиология се гипотеза, фарзияи асосии нақши дин дар ҳаёти ҷомеаи муосир мавҷуд аст: секуляризатсия, яъне аз зери таъсири калисо баровардан, трансформатсия-шакливазкунӣ ва поляризатсия-яъне доштани мақоми гуногун дар ҷомеа, ки то ба мухолифат байни ҳам оварда мерасонад.

Чунончӣ, дар нимаи якуми қарни XIX раванди секуляризатсии дин оғоз гардида, тадриҷан аз ҳаёти ҷамъиятӣ тавассути рушди илм ва техника аз байн бурда шуда, таъсири худ ба ҷамъиятро аз даст дод. Секуляризатсия ба паҳн гардидани атеизм мусоидат кард, бахусус ба он мамлакатҳое, ки дар он мазҳаби насрониёни Ғарб ва дини протестантҳо бартарӣ доштанд. Мисоли он собиқ мамлакати Шӯравӣ, баъзе аз мамлакатҳои Аврупо, вале дар мамлакатҳои мусулмонӣ бошад, дини ислом дар ҳаёти ҷамъиятӣ таъсири худро гум накардааст.

Дар охири қарни XX гипотеза дар бораи секуляризатсия аз ҷониби як қатор олимони Ғарб: П.Бергер, У.Сватос, К.Кристиано, С.Уорнер, А.Старк ва дигарон рад гардид.

Чунончӣ, аз нуқтаи назари П.Бергер, гарчанде хирқи «евросекулярӣ» мавҷуд бошад ҳам, имрӯз ба таври умум оид ба он, ки «дин аз ҳаёти мо берун меравад» гуфтан мушкил аст. Баръакс, бо баъзе истисноҳо, ҷаҳон имрӯз, мисли пештара, динист, дар баъзе мамлакатҳо бошад-ҳатто бештар динист. Рушди мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ воқеияти онро тасдиқ мекунад, ки ҷамъият метавонад иқтисодӣ тараққиёфта ва ҳамзамон берун аз таъсири секуляризатсия бошад» [11].

Аз ин бармеояд, ки дин аз ҳаёти мо намеравад, балки дигаргуншавии шакли таърихан омадаи «ландшафти (намуди) дин» ба амал меояд. Омилҳои асосии дигаргуншавии мазкур инҳо мебошанд:

- якбора пастшавии таъсири дин, ташкилотҳои динӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва шахсии ҷомеа, паҳншавии васеи атеизм, рад кардани Офаридгор ва арзишҳои динӣ, авлотар ҳисобидани арзишҳои дунявӣ, беэътиноии аъзоҳои ташкилотҳои динӣ ба ахлоқу ободи динӣ;

- тағйир ёфтани таркиби этникии мамлакатҳои зиёди аврупоӣ аз лиҳози муҳоҷирати бештари аҳолии мамлакатҳои мусулмонӣ, ба Ғарб ворид кардани динҳои мухталифи шарқӣ, байни мусулмонҳои аврупоӣ бошад, ташаккул ёфтани муносибатҳои нави худсохти ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, оилавӣ-маишӣ;

- вусъати ҷустуҷӯҳои динӣ ҳам дар чорчӯба ва ҳам берун аз чорчӯбаи ташкилотҳои динӣ, ба вуҷуд омадани иттиҳоди нави сершумори динӣ, ҳаракати “Нью эйдж” (“Асри нав”), пайдоиши шаклҳои нави дин, яъне аз ҷониби одамон барои худ сохтани объекти парастиш, фардияти эътиқод, ҳуқуқи интихоби динӣ.

Сотсиологи амрикоӣ Р.Инглхарт, маълумотҳои социологиро оид ба сатҳи диндорӣ дар ҷомеаи муосир таҳлил карда, гипотезаи нави назария оид ба нақши дин дар ҷомеаи муосир –поляризатсияро пешниҳод намуд. Ӯ чунин ақида дорад, ки дар он ҷое тараққиёти иқтисодӣ аз сатҳи бехатарӣ боло рафтааст, калисо на унсури ҳатмии ҳаёти инсонӣ, балки ихтиёрӣ мегардад. Аз тарафи дигар дар шароити мухолиф мавқеи худро танҳо пурзӯр мекунад. Секуляризатсия дар мамлакатҳои мутараққӣ ва диндории халқҳои ҷаҳони сеюм ба тафовути фарҳанг (cultural divide) байни онҳо, инчунин муқовимат аз ҷониби минтақаҳои динӣ, таъсири арзишҳои дунявӣ оварда мерасонад, ки аз ҷониби онҳо ҳамчун таҳдид баҳо дода мешавад” [9].

Аммо тафовути фарҳанг камаш як суол, вале суоли бениҳоят муҳимро бе ҷавоб мемононад: Барои чӣ дар ИМА, новобаста аз дороии амрикоиҳо ва мавқеи пешқадами илм ва техникаи амрикоӣ дар ҷаҳон, сатҳи баланди диндорӣ ҳоло ҳам боқист.

Чунин сатҳи баланди диндории аҳолӣ на танҳо дар ИМА ба назар мерасад, балки дар як қатор мамлакатҳо, ба мисли Канада, Австралия, Италия, Австрия ва Финландия, инчунин мамлакатҳои Осиёи Марказӣ.

Файласуф А.П.Сорокин тамоюлҳои манфӣ ва мусбии поляризатсияи бештари ҷомеаро таҳлил карда, ба чунин хулоса меояд, ки: “Дарҳақиқат мо дар қарни поляризатсияи маънавии манфии бузург қарор дорем, ки дар таърихи пешинаи инсоният кам ба назар мерасид. Доираи хирқҳои динӣ ва маънавии ба воқеиятҳо асос ёфта нишон медиҳад, ки дар баробари якбора авҷгирии қувваи манфии поляризатсия қувваҳои мусбии поляризатсияи динӣ ва маънавӣ пайдо ва инкишоф ёфта истодааст. Гарчанде дар замони ҳозира қувваҳои манфии поляризатсия ҳоло бартарият дорад, қувваҳои мусбии поляризатсия аллакай ба пуррагӣ худро нишон дода истодаанд” [12].

Солҳои охир ҷаҳон бештар динӣ гардида, бозгашт ба дин дар натиҷаи худинкишофёбии фарҳанг ва идеологияи дунявӣ ба амал омада истодааст. Дар ин нақши бузургро, назар ба аҳли дин, васоити ахбори умум, технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсионӣ, арбобони илм, фарҳанг ва давлат мебозанд, ки ифодагари манфиатҳои муайяни сиёсӣ ва миллӣ мебошанд.

Мисоли равшани ин фаъолияти илмӣ-тадқиқотии арбобони илм, фарҳанг ва давлати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар тадқиқоти масоили дини ислом ва ҷаҳонбинии динии халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон олимони машҳури ҷаҳон, ба мисли Б.Ғафуров, А.М..Баҳоваддинов, В.В.Бартолд, Н.Н. Неъматов, Ю. Ёқубов ва дигарон саҳми арзанда гузоштанд.

Асарҳои тадқиқотии арбоби давлат, олим Б.Ғафуров олими машҳури тоҷик А.М.Баҳоваддинов дар солҳои 40-50-уми қарни XX қадамҳои ҷиддӣ, муҳим, саҳфаҳои нав дар ошносозии ҷомеаи муосир бо хусусиятҳои ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги тоҷикон то ислом ва баъд аз он гардид.

Солҳои охир арбобони илм ва фарҳанг К. Олимов, А. Турсунов, А. Муҳаммадхоҷаев, Ш. Абдуллозода, А. Раҳнамо, М.Музаффарӣ, И.Г. Зиёев, Г.Д. Мирзоев, Н.Н.Содиқова ва дигарон дар корҳои илмӣ-тадқиқотии худ оид ба дини ислом ва равияҳои он, таъсири дини ислом ба нуқтаи назари мутафаккирони тоҷику форси давраҳои мухталиф ва моҳияти иҷтимоӣ-фалсафии таълимоти онҳо, хусусияти шуури динӣ, мақом ва нақши шуури динии исломӣ дар ҷомеаи муосири тоҷик масъалабардорӣ карда истодаанд.

Чунончӣ, олими тоҷик Ш.Абдуллозода дар корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таълимии худ: «Фалсафаи одамият. Масъалаи инсон ва гуманизм дар адён», «Исломи муосир дар арсаи сиёсат ва идеология», «Ташаккули тамаддуни исломии тоҷик дар аҳди Сомониён», «Муқаддима ба исломшиносӣ», «Асосҳои диншиносӣ» - аввалин китоби диншиносии илмӣ ба забони тоҷикӣ, мақом ва нақши дини ислом дар ташаккули худшиносии миллии халқи тоҷик дар миқёси фарҳанги маънавиро мухтасар ва пурмазмун таҳлил кардааст.

Масоили таносуби фарҳангҳои дунявӣ дар китобҳо, мақолаҳо ва суханрониҳои зиёди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баён гардидаанд, ки дар онҳо масоили асосии таърихи фарҳанги халқи тоҷик, аз ҷумла фарҳанги динӣ аз қадимулайём то имрӯз, мақом ва нақши дин дар ҷамъияти дунявӣ ва таносуби он инъикос ёфтаанд.

Ин гуфтаҳо бори дигар далолати онанд, ки дар натиҷаи рушди фарҳанг ва идеологияи дунявӣ ҷаҳони имрӯза бештар динӣ гашта, дар он арбобони дин, фарҳанг ва давлат нақши бузурги калидӣ доранд.

Ҳамин тавр, дин яке аз ченакҳои муҳимми фарҳанг, омили муайянкунандаи сохти устувор ва хусусияти ҷамъият мебошад. Раванди бештарини фарҳангӣ зери таъсири моҳиятноки дин амалӣ мегардад, вай на аз инсон, на аз олам, на аз кимкадом тамаддун ва фарҳанг аст, ва илҳомбахшанда ва ҳомии тамаддуни фарҳанг аст, вале аз тарафи дигар худ аз худ аз онҳо вобастагӣ надорад, озод, ҳаматарафа мебошад. Фарҳанг эҷоди рӯҳ ва озодист, ва он аз ибодат (култ) ба вуҷуд омада, сарчашмаҳояш муқаддас аст. Бо мурури замон сарчашмаҳои муқаддас дар баъзе мамлакатҳо арзи вуҷуди воқеӣ дошта, дар баъзе мамлакатҳои дунё тадриҷан хушк шуда, ба моддӣ-ҳиссиётӣ мубаддал гашта истодаанд. Бо вуҷуди ин дин чун шакли куллии шуури ҷамъиятӣ имрӯз дар ихтиёри худ ҳамаи унсурҳои фарҳангро дорад, вале хусусият ва таъйиноти асосии ӯ боварию эътиқод аст. Дин ҳамчун фарҳанги маънавии раҳнамои ҷомеа боқӣ монда, дар ҳамкорӣ бо фарҳанги дунявӣ, дар ҳамаи соҳаҳои фарҳанги моддии ҷомеа аз мавҷудоти худ дарак медиҳад. Ва ин дар ҳамкории дин ва фарҳанги ҳамаи халқҳои ҷаҳон инъикос меёбад.

Муқарриз: Олимов К.- д.и.ф., профессор академики АМИТ

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Ш. (Абдуллоев). Асосҳои диншиносӣ. - Душанбе, 2014. С. 476
2. Айснер Л.Ю. Роль, место и функции религии в системе культуры / Л.Ю.Айснер // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. - 2009. - № 3. С. 239.
3. Бердяев Н.А. О культуре // Философия творчества, культуры, искусства. в 2 т. / Н.А.Бердяев. – М., 1994. Т.1. - С. 524-525
4. Голенок Г.В. Феномен цивилизации в философском наследии А.Тойнби: дисс. …канд. философ. наук / Г.В.Голенок. - М., 2005. - 191 с.
5. Лебедев С.Д. Методологические аспекты взаимодействия религиозной и светской культурных систем // Синергетика, философия, культура / С.Д.Лебедев. - М.: РАГС, 2001. - С. 27, 37, 38.

6. Маритен Ж. Религия и культура [Электронный ресурс] / Ж. Маритен: Testlib/meta.ua» author (дата обращения 21.10.2022).
7. Маркс К., Энгельс Ф.; Избранные произведения. В 3-х т.Т.3 / К.Маркс, Ф.Энгельс. - М.: Политиздат, 1985. - 639 с.
8. Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В 7-и томах. Т.1. Истоки религии / А.Мень. – М.: СП «Слово», 1991. – С. 27.
9. Противоречивость культурного разрыва. Психология религии. Пси - Новости «Общество» Секуляризация и религиозность [Электронный ресурс] //https//psyfactor/orq/news/ sekulyarisatsiya.htm (дата обращения 18.03.2017).
10. Румянцев В. Место религии в культуре / Румянцевский Музей [Электронный ресурс] / В.Румянцев: www/rummuseum/ru/portal/ node 360 (дата обращения 23.10.2022).
11. Руткевич Е.Д. Религия в глобальном пространстве: подходы, определения, проблемы в западной социологии/Е.Д.Руткевич // Вестник Института социологии. - 2017. - № 20. С. 134.
12. Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.П.Сорокин. - М.: Наука, 1997. - С. 214- 215.
13. Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю.И.Семенов. - М.: Современные тетради, 2003. - 776 с.
14. Сухов А.Д. Марксистская трактовка религии / А.Д.Сухов // Журнал «Философия и общество». – 2014, № 3. - С. 50.
15. Тиллих П. Избранное. Теология культуры / П.Тиллих. - М., 1995. - 520 с.
16. Федоров А.А. Введение в теорию и историю культуры: словарь: учеб. Пособие / А.А.Федоров // РАН. Моск. психолого - социальный ин-т. - М.: Флинта, 2005. - 462 с.
17. Флоренский П. Философия культа / П.Флоренский. - М.: Мысль, 2004. С. 28-91.
18. Шпенглер О. Закат Европы / О.Шпенглер. - М.: Мысль, 1993. - 663 с.
19. Яблоков И.Н. Религия в системе культурного универсума // Наука, религия, гуманизм: сб.статей / Отв. ред. Ф.Г. Овсиенко, К.Х.Делокаров. - М., 1995. –С. 96.

НАЗАРИЯИ ДУНЯВӢ ОИД БА МАҚОМИ ДИН ДАР ФАРҲАНГ

Дар мақола муаллиф муайян менамояд, ки яке аз сарчашмаҳои пайдоиш ва инкишофи шаклҳои бештари фарҳанги классикӣ дин маҳсуб меёбад. Ёдгориҳои моддӣ ва фарҳангии қадима шаҳодати таъсири дин ба фарҳанг мебошад. Аз таносуби унсурҳои динӣ ва дунявӣ се намуди асосии мақоми дин дар фарҳангро ҷудо кардан мумкин аст: 1) фарҳанги динӣ бо маънавиёт мувофиқат мекунад; 2) фарҳанги динӣ ҷузъи асосии фарҳанги маънавӣ аст; 3) фарҳанги динӣ ҷузъи дуюминдараҷаи фарҳанги маънавӣ мебошад. Ҳамаи ин аз сатҳи тамаддуниятии ҷамъият вобастагӣ дорад. Инчунин се принсипҳои асосии нақши дин дар ҳаёти ҷомеаи муосир ҷудо карда шудааст: секуляризатсия (баромадан аз зери таъсири калисо, трансформатсия (шакливазкунӣ) и поляризатсия (доштани мақоми гуногун дар ҷомеа). Дар нимаи аввали қарни XIX раванди секуляризатсия дин оғоз ёфта, дар охири қарни XX гипотеза дар бораи ногузирии секуляризатсия аз ҷониби олимон рад карда мешавад, тасдиқи ин воқеият дар он аст, ки ҷамъият метавонад иқтисодӣ тараққиёфта ва ҳамзамон берун аз таъсири секуляризатсия бимонад. Аз ин бармеояд, ки дин аз ҳаёти мо намеравад, балки дигаргуншавии шакли таърихан омадаи “ландшафти (намуди) дин” ба амал меояд. Солҳои охир ҷаҳон бештар динӣ гардида, бозгашт ба дин натиҷаи худинкишофёбии фарҳанг ва мафкураи дунявист.

Калидвожаҳо: мақом ва нақши дин, фарҳангҳои дунявӣ, динӣ ва маънавӣ, унсурҳои дин, арзиши маънавӣ, ибодат, таҳаммулпазирӣ, мазҳабпазирӣ, тамаддун, секуляризатсия, трансформатсия, поляризатсия, арзишҳои динӣ, муқаддасот.

СВЕТСКАЯ ТЕОРИЯ О МЕСТЕ РЕЛИГИИ В КУЛЬТУРЕ

В статье автором определено, что одним из источников возникновения и развития большинства форм классической культуры является религия. Ценные материальные и культурные памятники древности свидетельствуют о влиянии религии на культуру. Из соотношения религиозного и светского элементов в культуре выделено три основных типа положения религии в культуре: 1) совпадает с духовной культурой; 2) является ведущим элементом духовной культуры; 3) является второстепенным элементом духовной культуры. Все это зависит от уровня цивилизованности общества. Также выделены три основные принципы о роли религии в жизни современного общества: секуляризация, трансформация и поляризация. В первой половине XIX века начался процесс секуляризации религии. К концу XX гипотеза о неизбежности секуляризации была опровергнута учеными, это подтверждает тот факт, что общество может быть экономически развитым и незатронутым влиянием секуляризации. Следовательно, религия не уходит из нашей жизни, а происходит трансформация исторически сложившихся конфигураций «религиозного ландшафта». За последние годы мир стал более религиозным, и возврат религии происходит в результате саморазвития светской культуры и идеологии.

Ключевые слова: место и роль религии, светская, религиозная и материальная культуры, элементы религии, материальные ценности, культ, толерантность, веротерпимость, цивилизация, секуляризация, трансформация, поляризация, религиозные ценности, сокральные.

SECULAR THEORY ON THE PLACE OF RELIGION IN CULTURE

In the article, the author determined that one of the sources of the emergence and development of most forms of classical culture is religion. Valuable material and cultural monuments of antiquity testify to the influence of religion on culture. From the ratio of religious and secular elements in culture, three main types of the position of religion in culture are distinguished: 1) coincides with spiritual culture; 2) is the leading element of spiritual culture; 3) is a minor element of spiritual culture. All this depends on the level of civilization of the society. Three basic principles about the role of religion in the life of modern society are also highlighted: secularization, transformation and polarization. In the first half of the 19th century, the process of secularization of religion began. By the end of the 20th century, the hypothesis of the inevitability of secularization was refuted by scientists, which confirms the fact that a society can be economically developed and unaffected by the influence of secularization. Consequently, religion does not leave our lives, but there is a transformation of the historically established configurations of the "religious landscape". In recent years, the world has become more religious, and the return of religion occurs as a result of the self-development of secular culture and ideology.

Keywords: place and role of religion, secular, religious and material culture, elements of religion, material values, cult, tolerance, religious tolerance, civilization, secularization, transformation, polarization, religious values, sacred.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Акилова Мавзуна Маҳмуджановна***-Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, омӯзгори калони кафедраи умумидонишгоҳии фарҳангшиносӣ, номзади илмҳои фалсафа. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. Телефон: **+992938184434**

Сведение об авторе: ***Акилова Мавзуна Махмуджановна***-Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры культурологии, кандидат философских наук. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проспект Мавлонбекова, 1. Телефон: **+992938184434**

Information about the author: ***Akilova Mavzuna Mahmujanovna*** **-**Khujand State University named after academician B. Gafurov, Senior Lecturer of the University-wide Department of Cultural Studies, Candidate of Philosophical Sciences. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Avenue, 1.
Phone: **+992938184434**

УДК:323.28

МЕДИАТЕРРОРИЗМ: ИМКОНИЯТ ВА ВОҚЕИЯТИ ОН

Солиҷонов Расулҷон
Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Гарчанде имрӯз терроризм ва экстремизм ҳамчун падидаи нави ҳаёти иҷтимоию сиёсии охири асри XX ва ибтидои асри XXI арзёбӣ мешавад, аммо омӯзиши таърихи ташаккули муносибатҳои иҷтимоӣ собит менамояд, ки дар ин ё он шакл он ҳамеша пайгири ҳаёти инсонҳо будааст. Чунин иллатҳои рафтору кирдор ва ахлоқ, ба мисли ҷабру зулм, зӯроварӣ, манфиатҷӯӣ, ҳисси бадбинӣ, ҳасуд, дурӯягӣ, ҳамахоҳӣ, ки имрӯз ба терроризм мансуб медонанд, ҳанӯз дар зинаҳои поёнии рушди ҷомеаҳо дар шаклу мазмуни дигар вуҷуд доштаанд. Масалан, дар давраи ҳукмронии муносибатҳои иҷтимоии қабилавӣ одамон ба якдигар ҳамла намуда, молу амволи бадастовардаи якдигар ё ҳайвони ромкардаи дигаронро ғасб менамуданд. Дар ин ҷараён ҷабру зулм, зӯроварӣ ва куштори одамони алоҳида, ҳатто қабилаҳо ба назар мерасад. Албатта, ин падидаҳои зӯровариро баҳри ба даст овардани неъматҳои моддӣ шояд ба маънои томи имрӯзаи терроризм истифода бурдан ҷоиз набошад, вале вазъи иҷтимоию психологие, ки дар натиҷаи чунин амалҳо ба миён меомаданд, аз имрӯза дида кам фарқ менамуданд.

Бояд таъкид намуд, ки дар тули чандин асрҳо терроризм аз лиҳози истифодаи олоти ғорат, ҷабру зулм хеле сода ва дар ҳудудҳои маҳдуд амал менамуд, аммо аз ибтидои асри XVI баробари арзи вуҷуд намудани баҳрнавардӣ авҷ гирифта, дар шакли роҳзанҳои баҳрӣ хислати ҷаҳонӣ касб намуд. Як нукта ҷолиб аст, ки мисли он ки имрӯз абарқудратҳо гурӯҳҳои террористиро баҳри амалигардонии манфиатҳои худ истифода мебаранд, дар он давра низ давлат аз роҳзанҳои баҳрӣ ҳамчун “қувваи сеюм” ба хотири мубориза бар зидди рақибони худ, ба даст даровардани роҳҳои баҳрии савдои байни давлатҳо истифода мебурданд. Бешубҳа, роҳзанҳо манфиатҳои моддии худро доштанд, онҳо ба ивази пардохти шоиста аз ҷониби ин ё он давлат омода буданд, ки муаммоҳои бамиёномадаро ба зӯрӣ, ҷабру зулму куштор ва ғорат ҳал намуда, роҳи савдои ин ё он давлатро осебпазир намоянд. Ва дар аксари маврид чунин сиёсати давлатҳо паси парда қарор дошта, ин амалҳо ҳамчун ташаббуси худи роҳзанҳои баҳрӣ маънидод мегашт.

Тавре мебинем, гарчанде садсолаҳо сипарӣ гашта бошанд ҳам, дар сенарияи амалҳои террористӣ тағйироти ҷиддӣ ба вуҷуд наомадааст. Имрӯз ҳам давлатҳои абарқудрат бозии пасипардагиро пеша намуда, мехоҳанд бо дасти ташкилотҳои террористиву экстремистӣ, ашхоси алоҳидаи роҳгумзада манфиатҳои худро амалӣ намоянд. Аз ин ҷо хулоса намудан мумкин аст, ки терроризм ва экстремизм ҳамчун падидаи номатлуб имрӯз пайдо нашудааст. Тавре профессор С.Ятимов таъкид менамояд: “Ин гуна ҳаракатҳо дар тафаккури инсон имрӯз пайдо нашудаанд, балки дар таърихи инсоният ҳазорҳо сол пеш бо мазмуну шакли дигар, дар заминаву ғояҳои дигар, бо пуштибонҳои дигар, бо истифода аз маблағгузории дигар ба хотири дастгирии бо ном “ҷомеаи демократӣ” ва “озодандешӣ” тавассути "хайрия", "грант", пулу моли аҷнабиён вуҷуд доштанд” [16]. Пас, ҳақ ба ҷониби он муҳаққиқонест, ки таърихи ҷомеаҳо, давлатҳо ва миллатҳоро ҳамчун таърихи муборизаҳои қувваҳои мутақобила ва низоъҳои иҷтимоӣ баҳри дастёбӣ ба манфиатҳои гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ баррасӣ менамоянд.

Бинобар ин, бо гузашти айём моҳият ва шакли зуҳури терроризм ва экстремизм дигаргун гашта бошад ҳам, мазмуни асосии он – ***ғояи ҷабру зулм, зӯроварӣ ва куштор*** боқӣ мондааст.

Дар замони муосир дар таҳқиқи терроризм ва экстремизм якчанд назарияҳо истифода мешаванд [2,с.10]. Тибқи назарияи **якум,** терроризм сирф муаммои сиёсӣ ҳисобида шуда, дар ин ҷо сухан дар бораи рақобати субъектҳои сиёсӣ, ки дорои манфиатҳои худ мебошанд, матраҳ мегардад. Дар назарияпардозии **дуюм,** фаъолгардии амали терроризмро вобаста ба бархӯрди тамаддунҳо ва фарҳангҳо, ақибмонии рушди иҷтимоию иқтисодии давлатҳои Шарқ, хосса давлатҳои мусалмонӣ, нисбат ба давлатҳои Ғарб талқин менамоянд. Ба назари мо, ин нукта каме баҳснок аст, зеро давлатҳои Аврупо ва Амрико кишварҳои худро мутараққӣ ҳисобида, гумон доштанд, ки ғояҳои экстремизми динӣ ва терроризм фақат хосси давлатҳои Шарқ, яъне давлатҳои дар рушди худ қафомонда, ки дар ин ҷо асосан мусалмонон зиндагӣ менамоянд, вобаста меҳисобиданд. Аммо баъди амалҳои террористие, ки 11 сентябри соли 2001 дар якчанд шаҳрҳои Амрико (амалҳои террористӣ тавассути ҳуҷуми ҳавоӣ), баъд дар маҳалҳои гуногуни Фаронса, Олмон, Британияи Кабир рух доданд, ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф намуд, ки падидаҳои экстремизм ва терроризм ба муаммои глобалӣ мубаддал гашта, он мубориза якҷояи кулли давлатҳоро тақозо менамояд.

Назарияи **сеюмро** муносибати инфиродӣ номидан мумкин аст, Тибқи ин назария сабаби ба ғояҳои деструктивӣ пайвастани мардуми алоҳидаро дар хусусиятҳои психологӣ, вазъи иҷтимоии онҳо ҷустуҷӯ менамоянд.

Дар адабиёти иҷтимоӣ-фалсафӣ назарияи дигар низ ҷой дорад, ки онро ба раванди бархӯрди тамаддунҳо ва фарҳангҳо вобаста менамоянд [12,с.105]. Яке аз ҷонибдорони ин назария П. Сорокин чунин ақида дорад, ки дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар паҳнои ҷаҳон фазои нави иҷтимоӣ-фарҳангӣ ташаккул ёфт, ки дар ин фазои нав давлатҳои Аврупо пешсафии эҷодиро дар байни дигар аз даст дода, ба бухрони фарҳангӣ дучор гаштаанд. Гарчанде онҳо аз лиҳози рушди иқтисодӣ мавқеи худро аз даст надода бошанд ҳам, аммо дар фазои иҷтимоии Аврупо фарҳанги гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ-этникӣ ташаккул ёфта, барои устуворгардонии мавқеи худ мубориза мебаранд. Мисоли равшани онро мо дар мисоли амалҳои террористӣ дар Фаронса, Англия дида метавонем.

Тамоюлоти дигар ин аст, ки агар давлатҳои аврупоӣ бештар ба ҷаҳонишавӣ майл намоянд, давлатҳои Шарқ барои нигоҳ доштани тарзи зисти анъанавӣ мубориза мебаранд. Дар ин замина зиддиятҳои динӣ вусъат ёфта, ҳолатҳои низоъангезро ба миён меоварад. Ҳеҷ шакке нест, ки заминаҳои паҳншавии низоъҳои динӣ ва ифротгароии динӣ амали номатлуб буда, ба вазъияти иҷтимоӣ, сиёсӣ, динӣ ва якпорчагии Тоҷикистон хатари ҷиддӣ дорад.

Дар баробари ин, дар қазоватҳои илмӣ назарияи иҷтимоӣ низ корбаст шудааст, ки мувофиқи он падидаҳои иҷтимоӣ ҳамеша аз нигоҳи "мусбӣ" ва "манфӣ" баҳогузорӣ шуда, одамон бошанд, ба "худӣ" ва "бегона" ҷудо гашта, бояд ҳар фард барои нигоҳдории худии худ ҳамеша мубориза барад [5,с.96]. Вобаста ба ин, муҳаққиқон Виноградов Н.Л. ва Пашкеевич И.Л. чунин ақида доранд, ки аъзоёни чунин гурӯҳҳои радикалӣ ҳамеша зидди модернкунонӣ ва ҷаҳонишавии ҷомеаҳои муосир мебошанд, зеро воридшавии фарҳанги бегонагон ба маънавиёти ҷомеа омили костагии ахлоқ, рафтору кирдори одамон дар ҷомеаҳои суннатӣ гашта, мардумро аз худии худ бегона менамоянд [2,с.5].

Бояд зикр намуд, ки ҳар яки ин назарияҳо дар таҳқиқи падидаи терроризм ва экстремизм нақши муайян мебозанд. Аммо хуб мешуд, агар дар таҳқиқи падидаи терроризм беҳтарин нуктаҳои ин назарияҳо дар шакли маҷмуӣ истифода гарданд.

Баробари ин, дар шароити рушди бемайлони илму технология шакли дигари терроризм – терроризми ахборӣ арзи вуҷуд намуд, ки онро одатан **медиатерроризм** меноманд. Фарқи ин шакли терроризм дар чист? Муҳаққиқ Пластун В.Н. ба саволи мазкур чунин ҷавоб додааст: "Медиа-терроризм – ин ҳамзистии ду созвораи гуногун:

терроризм ва васоити ахбори омма буда, барои мавҷудияти худ аз ҳамдигар истифода мебаранд. Дар ин ҷо, агар ҳадафи асосии ташкилотҳои террористӣ паҳн кардани ҳисси тарсу ҳарос бо мақсади идоракунии шуури ҷомеа бошад, воситаҳои ахбори омма бошанд, тавассути паҳн кардани чунин иттилоот миқдори бинандаву шунаванда ва хонандаи худро меафзоянд. Таъкид намудан ҷоиз аст, ки ин «иттифоқ»-и ғайрирасмиест, ки аз он ҳарду тараф манфиатдор мебошанд [8,с.11].

Рушди илми муосир ва арзи вуҷуд намудани технологияҳои ҷадиди иттилоотиву телекоммуникатсионӣ имкониятҳои паҳншавии ғояҳои радикалиро фарогир намуда, содир намудани амалҳои террористиро васеъ гардонид. Ба андешаи Рибакова Е.Е., медиатерроризмро ҳамчун шакли зуҳури ҷиноятҳои террористӣ баррасӣ намудан зарур аст, зеро маҳз баъди ба фазои маҷозӣ кӯчидани ғояҳои деструктивӣ дар гӯшаю канори гуногуни дунё содир намудани амалҳои террористӣ ва экстремистӣ афзоиш ёфт [11,с.56]. Ин раванд тахминан аз солҳои 90-уми асри XX оғоз гашта, қуллаи баланди худро баъди дар шабакаи интернет арзи вуҷуд намудани чунин сомонаҳо, ба мисли «Фейсбук» ва «Ютуб» баъд «Твиттер», «Инстаграм», «Фликр» ва «ВКонтакте» касб намуд. Технологияҳои мазкур имкониятҳои таъсиррасонии ғояҳои террористиро ба шуури фардӣ ва ҷамъиятӣ афзоиш дода, барои манипулятсияи шуури оммавӣ василаи муҳим гашт [6]. Аз ҳамин давра сар карда тарғиби ғояҳои террористӣ аз ҳастии воқеӣ ба оламӣ маҷозии интернет кӯчид. Ҷойгузин гаштани террористон дар шабакаҳо ё ба ибораи баъзе муҳаққиқон “муҳоҷират”-и он ба интернет, 10-15 сол қабл аз ин сурат гирифтааст, яъне ин даврае буд, ки ҳоло паҳншавии ахбор тавассути интернет он қадар суръати баланд надошт. Ба ин нигоҳ накарда, тавре дар боло зикр кардем, аз 11-уми сентябри соли 2001 терроризм ба муаммои глобалии инсоният табдил ёфта, мусаллам гашт, ки истифодабарии технологияҳои нав ба ташкилотҳои террористӣ-экстремистӣ имкониятҳои мукаммали зеҳниро барои тарғибу ташвиқи ғояҳои деструктивиашон фароҳам меоварад. Онҳо акнун воқеан имконияти банақшагирии амалҳои террористӣ бо назардошти вижагиҳои ҷойгиршавии маҳалҳои содиркунии амали террористӣ ва назорати бевоситаи ба тарзи “онлайн” тавассути технологияҳои компютериро соҳиб гаштанд. Аз ҷумла, таҳқиқоти ҳуҷуми ҳавоӣ ба Маркази савдои умумҷаҳонӣ дар ИМА собит намудааст, ки “он ба таври хосса ба нақша гирифта шуда, дар шабакаҳои гуногун дастурамали рамзӣ дар шакли тасвирҳои графикӣ, инфограммаҳо, харитаҳо, барномаҳои рамзигардонидашуда ва ғайра ҷой дода шудааст. Натиҷаи таҳқиқот собит намудааст, ки аллакай ҳамон солҳо ташкилотҳои террористӣ интернетро барои банақшагирӣ ва робитаи тарафайн ва идоракунии гурӯҳҳои амалҳои террористӣ мавриди истифода қарор медоданд” [9,с.30]. Хусусан, арзи вуҷуд намудани сомонаи “Ютуб” бо имконияти нисбатан осони ҷойгир намудани ҳар гуна расму суратҳо, саҳнаҳои ҷабру зулм, куштор ва дигар маводҳо таваҷҷуҳи террористонро ба худ ҷалб намуд. Баъд аз чанд сол, теъдоди истифодабарандагони интернет ба маротиб афзоиш ёфт. Масалан, соли 2010 истифодабарандагони сомонаи “Фейсбук” аз “Гугл” дида зиёд гашт ва соли 2012 дар шабакаҳои интернет истифодабарандаи миллиардум ба қайд гирифта шуд [3,с.96]. Бо назардошти чунин вазъият акнун террористон диққати худро аз платформаҳои содаи шабакаи интернет ба шабакаҳои иҷтимоии дастрас равона намуданд, зеро он имкониятҳои бештари таъсиррасониро ба оммаи васеи одамон медод ва ҳамакнун террористон бо ташаббуси худ бо онҳо ҳамкорӣ намуда, имконияти табодули иттилоотиро ба миён овард. Дар натиҷа теъдоди истифодабарандагон рӯз аз рӯз зиёд гашта, модераторҳои шабакаҳои иҷтимоӣ имконияти сари вақт муҳосира намудани ин шабакаҳоро надоштанд.

Тамоюли мазкур, хусусан, дар замони муосир, ки ҷомеаҳо дар натиҷаи паҳн гаштани коронавируси COVID-19 ба бухрони шадиди иқтисодию молиявӣ дучор

гаштанд, амиқан ба назар мерасад. Аз ин вазъияти баамаломада мубаллиғони қувваҳои деструктивӣ истифода намуда, тавассути технологияҳои иттилоотӣ мардумро рӯирост ба норозигӣ, шӯришу ғавғо даъват намуда истодаанд. Аз ин лиҳоз, технологияҳои иттилоотӣ дар ҷомеаҳои муосир на фақат манбаи ба даст овардани ахбор ва таъмини масофавии муошрати тарафайни одамон, бархӯрдорӣ аз комёбиҳои илму фан ва фарҳанги ҷаҳонӣ, балки воситаи бузурги таъсиррасонии иттилоотӣ ба вазъи иҷтимоию сиёсии ҷомеаҳо, ҷаҳонбинӣ, эътиқод, рафтору кирдори одамон, фирефта намудани шуури оммавии афрод ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ мебошад.

Дар ин росто ҷавонон, ки ба интернет, телефонҳои мобилӣ бештар таваҷҷуҳ доранду дониш ва таҷрибаи кофии зиндагӣ надоранд, қишри осебпазири ҷомеаро ташкил медиҳанд. Маҳдудяти дониш, вазъи бухронии ҷаҳонибинӣ ва костагии ахлоқ камбудии ягонаи маънавиёти ҷавонон нест, балки симои онҳо чунин хислатҳои номатлуб, ба монанди ҳамахоҳӣ, бегонапарастӣ, чизпарастӣ, ҳирси молу давлат ва соир хислатҳо низ ҷой доранд. Чунин ашхос тез ба доми экстремистону террористон меафтанд. Маҳз аз ҳамин сабаб қувваҳои деструктивӣ дар саҳифаҳои интернет бештар ҳаракат менамоянд, ки чунин ашхосро объекти таъсирарсонии худ қарор диҳанд.

Бояд тазаккур дод, ки хатари содир намудани амалҳои террористӣ бо истифодаи имкониятҳои интернет рӯз аз рӯз меафзояд. Афсӯс, ки давлат ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ хатарзо будани ин равандро сари вақт эҳсос накарданд. Барномаҳо, стратегияҳо ва қарорҳо доир ба муқовимат бар зидди кибертерроризм ва экстремизм хеле дер қабул шуданд ва зиёда аз ин, як қатор давлатҳо бо назардошти манфиатҳои худ, терроризмро ба таври худ талқин намуда, ҳатто онҳоро бо роҳҳои гуногун дастгирӣ менамуданд, яъне онҳо ба терроризм муносибати духӯра зоҳир менамуданд. Душвории ин муаммо дар он аст, ки дар баҳо додани иттилоот байни ҷомеаи ҷаҳонӣ фаҳмишу баҳогузорӣ ва талқини ягона вуҷуд надоранд [4]. Ахборе, ки дар саҳифаҳои интернет пахш мегардад, аз ҷониби як давлат ҳамчун амалкарди принсипи ҷомеаи демократӣ, маҳсули гуногунандешӣ шинохта шавад, аз ҷониби дигар давлатҳо ҳамчун хатару таҳдид барои амнияти маънавиёти ҷомеа баҳогузорӣ мешавад. Мисоли равшани онро мо дар дастгирии чунин ташкилотҳои террористӣ, ба мисли “Толибон” “ДОИШ”, “ТТЭ ҲНИ” ва дигарҳо аз ҷониби як қатор давлатҳои абарқудрати манфиатҷӯ дида метавонем.

Бешубҳа, имрӯз терроризм ҳамчун вабои асри XXI аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф гашта, маҳкум мегардад. Аммо, ба фикри мо, ин бедорӣ хеле дер ба миён омад, зеро тарсу ваҳм, ҷабру зулм, куштор, парешонхотирӣ, нобоварӣ ба фардо аллакай дар шуури мардум ҷойгир шудааст.

Мавриди зикр аст, ки зӯровариву ситамгарӣ рисолати асосии террористон буда, дар ду шакл зуҳур мeёбанд. Ҷабру зулми **кушода,** ки тариқи гузаронидани амали террористӣ ба амал баровaрда мешавад ва ба таври **ниҳонӣ** (пӯшида), ки дар шакли муборизаи мафкуравӣ барои ғасби ақлу ҳуши инсон дар фазои маҷозӣ ба роҳ монда мешавад. Технологияҳои ҷадиди иттилоотӣ ва воситаҳои дигари телекоммуникатсионӣ, ба монанди пахши барномаҳои моҳворавии телевизион, телефони мобилӣ бошанд, ба онҳо имкониятҳои васеъро фароҳам меоваранд. Дар раванди таблиғи ғояҳои харобиовари хеш онҳо имкониятҳои васеи манипулятсияи шуури одамонро ба роҳ монда, онҳоро ба содир намудани ҷиноятҳои хислати террористӣ дошта ҳидоят менамоянд. Тавре муҳаққиқи тоҷик Н. Муҳаммадизода таъкид менамояд, “ашхосе, ки шуури вай радикалӣ гашта, ба таассуб гирифтор мешавад, олами атрофи худро эҳсос карда наметавонад , вай оҷиз аст, ношунавост, вай қобил нест, ки дигаргуниҳои ҷаҳонро бубинаду шунавад. Таассуб мубталои ҷунунӣ, таҳрифи ҷаҳонбинист, ки ба худбинию худписандии оштиннопазирӣ асос ёфтааст. Мутаассиб наметавонад механизми таҳлилу хулосабарориҳоро ба кор

дарорад, ҳамчун вай аз виҷдони дарки умумиинсонӣ маҳрум аст, аниқтараш, виҷдони ӯ ба таҳрифи меъёрҳои баҳодиҳӣ асос меёбад. Шахсияте, ки дар чунин фазои иҷтимоӣ ташаккул меёбад, даст ба қонуншиканӣ ва амалҳои террористӣ мезанад" [3,с.29-39].

Барои расидан ба ҳадафҳои худ террористон форматҳои гуногун: маводҳои видеоии ба таври сода ва ба осонӣ даркшаванда, сабтҳои овозӣ ва матнӣ, далелҳои санҷида нашуда, вале диққатҷалбкунандаро истифода менамоянд. Аз ин лиҳоз, хатари шакли пӯшидаи амалҳои террористӣ барои сулҳу оромӣ, фаъолияти созандагии одамон бештар аст, зеро ҷомеае, ки дар авзои иҷтимоиву равонии он тарсу ваҳм, руҳафтодагӣ, ноилоҷӣ, нобоварӣ ҷой доранд, бештар ба низоъҳои иҷтимоӣ гирифтор мешаванд.

Ба ғайр аз ин, дар интернет ҷабру зулми ниҳонӣ низ ҷой дорад, он низ метавонад сабаби тезутунд гаштани вазъияти иҷтимоиву психологии ҷомеа гардад, зеро ҷомеае, ки дар фазои он ғояи ҷабру зулм ҳукмрон аст, ба ҳолати номутавозин гирифтор гашта, дар рафтору кирдори аъзоёни он дар бисёр мавридҳо рафтори нописандида, таназзули ахлоқ, бӯҳрони маънавиёт ба чашм мерасад. "Шахсияте, ки дар чунин фазои иҷтимоӣ ташаккул меёбад, даст ба қонуншиканӣ ва амалҳои террористӣ мезанад. Аз ин ҷо чунин хулоса намудан мумкин аст, ки барои мубаллиғони терроризму экстремизм дар ҷаҳонбинӣ ва шуури мардум ҷойгузин намудани ғояи сохтзудоӣ вазифаи аввалин дараҷа мебошад. Ҳамин, ки шахс гирифтори ин ғоя мегардад, ӯ тайёр аст, ки ба шӯру ошӯб, харобкориву хиёнат даст зада, ҷомеаро ба низои шадид гирифтор намуда, сулҳу суботи онро халалдор намояд" [7,с.96].

Таҳлили фаъолияти ташкилотҳои террористӣ нишон медиҳад, ки дар шароити муосир, ки содир намудани амалҳои террористӣ маҳдуд гаштааст, барои ситамгарон аз амали террористӣ дида сару садоҳое, ки дар натиҷаи он ба миён меоянд, зарууртар аст, чунки онҳо тавассути шабакаҳои интернетӣ, ки имрӯз суръати бесобиқаро касб намудааст, дар чанд лаҳза хабарҳои шуми хешро паҳн намуда, мардумро ба таҳлука меандозанд.

Бояд зикр кард, ки интернет ҳамчун дастоварди технологии инсоният як хазинаи бузурги иттиллоот мебошад. Аз рӯйи баъзе маълумотҳо, имрӯз дар интернет бештар аз 5 миллион террабайт иттилооъ маҳфуз аст, аз як почтаи электронӣ ба почтаи дигари электронӣ ҳамарӯза беш аз 247 млрд паём мефиристанд. Ҳамзамон, дар Фейсбук 2,4 млрд одам номнавис шудааст ва агар онро аз лиҳози нуфузи аҳоли баҳо диҳем, он метавонад сеюмин кишвари бузургтарини дунёро ташкил диҳад [5]. Вале хусусияти ин "сеюмин кишвари бузург" аз он иборат аст, ки он дар фазои виртуалӣ вуҷуд дошта, сохтори муайяни иҷтимоиро доро нест ва метавонад иттилоотро ба таври дилхоҳаш дар саҳифаҳои худ ҷой дода, фаъолияти ниҳодҳои расмиро ба таври ҷиддӣ такон диҳад.

Падидаи "ҷангҳои иттилоотӣ" имрӯз ба воқеият табдил ёфтааст. Мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ, ки машғул ба ҷангҳои иттилоотӣ ҳастанд, тавассути ахбори санҷида нашуда ҳадафи асосии худ объектҳоеро, чун роҳбарияти сиёсӣ ва ҳарбӣ, низомҳои таъмини соҳаҳои ҳаётии муҳимтарин, инфрасохтор, аҳолӣ ва ғайра қарор медиҳанд. Зимни ҷангҳои иттилоотӣ таъсиррасонӣ ба вазъи ахлоқию равонии ин объектҳо ба роҳ монда мешавад. Дар ҷангҳои иттилоотӣ аз тамоми воситаҳо истифода шуда, ба ягон меъёри ҳуқуқию ахлоқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намегардад [10,с.34].

Албатта, зиддият ва низоъ дар саҳифаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ ба вуҷуд намеоянд, балки технологияҳои иттилоотӣ воситаест, ки тавассути он ҳадаф ва манфиатҳои ширкатдорони низоъ, ки дар воқеияти иҷтимоӣ ба вуҷуд меоянд, аз тарафи истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ: рӯзноманигорон, блогерҳо, коршиносон шарҳу тавзеҳ дода мешаванд. Андешаҳое, ки дар ин ҷараён баён мегарданд, тарафҳои низоъҳоро водор менамоянд, ки сабаб ва омилҳои зиддияти

бавуҷудомадаро мавриди бознигарӣ қарор дода, муносибати худро нисбати ҳалли он дигаргун намоянд. Дар ин робита, бояд зикр намуд, ки воситаҳои ахбори омма, хосса воситаҳои ахбори электронӣ, ба шарҳу тавзеҳи худ метавонанд қувваҳои мутақобиларо дар низоъ ба муколама, даст кашидан аз мубориза бо истифодаи яроқу аслиҳа, ҷустуҷӯи роҳҳои осоиштаи ҳалли низоъ ҳидоят намояд [15,с.49]. Аз тарафи дигар, муносибати хӯрдагирона, ҳангомаҷӯӣ дар интишори иттилоот дар бораи зиддият ва низоъ антагонизм ва ҳисси бадбинии тарафҳои муқобилро афзун гардонида, мавқеи онҳоро аз якдигар дур мегардонанд.

Таҳлили таҷрибаи кунунӣ нишон медиҳад, ки ҷангҳои иттилоотӣ дар ҷаҳони муосир ҳадафҳои мушаххаси худро доранд. Яке аз вазифаҳои асосии ҷангҳои иттилоотӣ тезутунд намудани муборизаҳои сиёсӣ ва дар ниҳояти кор, ба тезутунд гардонидани зиддият, сар задани низоъхои иҷтимоӣ, сиёсӣ, задухӯрди байни миллатҳо ва пайравони динҳои гуногун махсуб меёбад [14,с.34; 8,с.56].

Дар раванди ҷангҳои иттилоотӣ кӯшиш ба харҷ дода мешавад, ки таъминоти иттилоотии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ ҳар чӣ бештар коҳиш дода шуда, ба ин васила қабули қарорҳои муҳим аз ҷониби онҳо душвор гардад. Бар замми ин, ба аҳолӣ иттилооти бардурӯғ нисбат ба ҳокимияти давлатӣ пешкаш гардида, нуфузи онҳо дар назди шаҳрвандон паст ва обрӯи онҳо коста гардонида мешавад.

Барои расидан ба ҳадафҳои худ ташкилкунандагони ҷангҳои иттилоотӣ ба баргузор намудани ҳар гуна аксияҳои мухолифат, корпартоӣ, бетартибиҳои оммавӣ ва тадбирҳои дигари амсоли он даъват ба амал меоранд. Дар баробари ин, тамоми қувва ба он равона карда мешавад, ки ба манфиатҳои давлат дар муҳимтарин соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, мудофиавӣ, иҷтимоӣ ва ғайра ҳар чӣ бештар хисорот ворид намоянд [12,с.37].

Ташвишовар аст, ки дар ҷомеаи муосир, аз он ҷумла дар ҷомеаи тоҷикистонӣ, дар саҳифаҳои интернет бештар технологияҳои деструктивӣ фаъол ҳастанд. Воқеияти имрӯза нишон медиҳад, ки дар шароити бархӯрдории сартосарии мардум ба интернет ва воситаҳои телекоммуникатсионӣ, қувваҳои муайяни ифротгаро кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки фазои интернетро ҳамчун технологияи деструктивӣ, барои тарғиби ғояҳои радикалии динию сиёсӣ, ҷудоиандозӣ ва ғайра истифода баранд. Агар ба рақамҳо рӯй орем, мувофиқи омори Оҷонсии таҳлилии “We Are Social”, дар соли 2018 бештар аз 4 миллиард сокинони сайёра аз интернет истифода мебаранд. Танҳо дар соли 2017 беш аз 250 млн нафар ба интернет пайваст шудаанд. Миқдори умумии истифодабарандагони шабакаи интернет дар Тоҷикистон зиёда аз 4,5 млн нафарро ташкил медиҳанд. Дар муддати 1 рӯз 6 соати истифодабарандагони интернет, тавре мегӯянд, дар дунёи виртуалӣ (ё худ маҷозӣ) сарф мешавад. Дар як сония 11 истифодабарандаи нав ба интернет шомил мегардад. Бояд зикр кард, ки аз соли 2007 дар фазои интернетии ҷаҳон 10 ҳазор сайтҳои электронии экстремистӣ ба қайд гирифта шудаанд, дар гузаштаи на чандон дур барои таблиғи маводи ифротгароёна ва моҷароҷӯёна истифодаи маҷаллаю рӯзномаҳо, радио ва телевизион низ истифода мешуданд [4].

Мувофиқи баррасие, ки аз тарафи сариқтисодчии Бонки Ҷаҳонӣ (ВБ) дар Аврупо ва Осиёи Марказӣ Ханс Тиммер гузаронида шудааст, то моҳи июни соли 2017 ҳамагӣ 17%-и аҳолии Тоҷикистон ба интернет ба таври доимӣ дастрасӣ доштанду халос. Ин намояндаи Бонки Ҷаҳонӣ хариди интернетро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоят қимат ҳисобида, 16 дарсади маоши истифодабаранда медонад. Ӯ ҳамчунин зикр менамояд, ки 57% ширкатҳо аз почтаҳои электронӣ истифода бурда, камтар аз 40% соҳиби веб-сайт ҳастанд [9].

Рақамигардонии соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ баробари бартариҳояш, аз ҷониби дигар барои бехатарии рушди ҷомеаҳо хатару таҳдидҳо низ эҷод менамояд.

Тадқиқот собит менамоянд, ки дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ҳуҷуми киберҷинояткорон ба серверҳои бонкҳо, ширкатҳо афзуда, раванди ғасби бозори ҷаҳонӣ ба назар мерасад. Дар соҳаи таҳсилот бошад, дар давлатҳои аз ҷиҳати рушд ақибмонда ё тавсеаёбанда анқариб 70-75% хонандагон аз технологияҳои компютерӣ бархӯрдор набуда, аз имкониятҳои дарсҳои онлайн маҳрум мебошанд [12,с.45].

Вобаста ба ситамгарии пӯшида боз як нуктаро зикр намудан зарур аст. Ғояи ситамгарӣ на фақат аз ҷониби ташкилотҳои террористиву экстремистӣ паҳн карда мешавад. Дар ин ҷо ҷойгоҳи воситаҳои ахбори оммаи давлатӣ ва ғайридавлатӣ низ кам нест. Онҳо аз пайи ҷустуҷӯи хабарҳои ҳангомаомез дар шакли ахбори криминалӣ, намоиши силсилафилмҳо доир ба фаъолияти гурӯҳҳои роҳзану ғоратгар, саҳнаҳои ҷабру зулм, куштор барои тарғиби ғояҳои ситамгарӣ то андозае мусоидат намуда, сабаби ифротӣ гаштани шуур ва ҷаҳонбинии одамон мегардад [14].

Бо назардошти нақши ВАО дар инъикоси фаъолияти ташкилотҳои террористӣ-экстремистӣ, хулоса намудан мумкин аст, ки терроризми муосир характери ахборӣ касб намудааст. Андешаи мазкурро натиҷаи тадқиқоти сотсиологии Шуъбаи сотсиологияи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳоваддинови АМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамояд. Тадқиқот нишон медиҳад, ки дар ташаккули ҷаҳонбинии аҳолӣ манбаъҳои иттилоотӣ нақши калон мебозанд ва таъсири онҳо гуногун аст. Аҳолӣ барои хабардор шудан оид ба воқеаҳои сиёсии ватанию хориҷӣ, махсусан гурӯҳҳои ифротӣ аз тамоми манбаъҳои иттилоотӣ замони муосир истифода мебаранд. Маълум карда шудааст, ки аҳолӣ оид ба вазъи зиндагии ҷавонон ва ҳодисаҳои сиёсии ҷаҳон, махсусан, дар бораи фаъолияти созмонҳои ифротгаро, ки барои амнияти кишварамон хатарнок мебошанд, асосан аз телевизион, радио, рӯзномаҳо ва дигар васоити ахбори омма (84,7%), сомонаҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ (43,2%), мактабу донишгоҳҳо (23,3%), маълумот мегиранд. Тадқиқот боз як ҷанбаи дигари муамморо муайян намуд. 20,4% пурсидашудагон дар бораи авзои динию сиёсии ҷомеа бехабаранд. Баъзе маълумотҳое, ки онҳо доранд, аз аъзоёни хонавода, дӯстон, хешовандон ва роҳбарони маҳаллӣ шунидаанд. Ҳамчунин, тадқиқот собит намудааст, ки нақши руҳониён, уламои дин дар фаҳмондадиҳии хатари ифротгароӣ ночиз аст. Дар маҷмуъ, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки амнияти иттилоотии ҷомеаи мо дар ҳолати хатарнок қарор дорад. Барои ҳимояи фазои иттилоотии Тоҷикистон давлат, мақомотҳои қудратӣ, ҳокимияти давлатӣ дар маҳалҳо бояд бо истифода аз сарчашмаҳои мавҷуда чораҳои қатъӣ андешанд [9,с.240].

Ҳамин тариқ, терроризми муосир моҳияту шакли зуҳури худро тағйир дода, то ба ҳол ҳамчун муаммои глобалии ҷаҳони муосир боқӣ мемонад. Хислати фарққунандаи он дар характери медиавӣ ва шабакавӣ касб намудани он аст. Дар давлатҳои аз лиҳози технологӣ пешрафта механизмҳое корбаст мешаванд, ки пеши роҳи ҳар гуна ахбори ифротӣ гирифта мешавад. Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиқлол набояд аз ин равандҳо қафо монад, вагарна паҳн гаштани ғояҳои террористӣ ба сари мардуми кишварамон оқибатҳои даҳшатбор оварда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Васенин, В.А. Информационная безопасность и компьютерный терроризм / В.А. Васенин // Научные и методологические проблемы информационной безопасности. -М.: МЦНМО, 2004.
2. Виноградов Н.Л. Онтология современного терроризма / Н.Л. Виноградов, И.Л. Пашкевич // Журн. Известия Волгоградского государственного технического университета. - 2010. -№7. -С.5.
3. Ганаева Э. Использование массовых информационных технологий экстремистскими организациями / Э. Ганаева, Ш. Мусалов // Журн. Армия и общество. - 2014. -№2(39).
4. Интернет ва омилҳои рушди экстремизм ва терроризм. [Электронный ресурс]. URL: www.rtsu.tj› news
5. Когут Ю. Кибертерроризм и информацилонная безопасность государства. -М.: Изд-во “Sidcon”, 2016. - С.34.
6. Матбуот ва ҷомеаи муосир. [Манбаи электронӣ]. URL: https://mts.tj› news (санаи муроҷиат 23.04.21).

7. Мачабели, К.И. Информационно-телекоммуникационная среда как новая сфера преступных посягательств / К.И. Мачабели, В.П. Потехин. ООР. - 2006. -№3. -С.29-36.
8. Муминов А.И. Религизоный экстремизм: сущность и явления, формы проявления и пути их решения в постоянно меняющемся современном обществе / А.И. Муминов. -Душанбе, 2018.
9. Мухаммадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирии он: таҳлили фалсафӣ-иҷтимоӣ: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии докт. илмҳои фалсафа / Мухаммадизода Н.Д. -Душанбе, 2019.
10. Пластун В.Н. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В.Н. Пластун. -М., 2005. -С.11.
11. Рыбакова, Е.Е. Кибертерроризм как одна из разновидностей киберпреступности: понятие и виды / Е.Е. Рыбакова // Терроризм в России и проблемы системного реагирования. –М.: Рос. криминол. ассоц., 2004. -С.59-64.
12. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин; пер. с англ., комм. В.В. Сапова. -СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. -С.105.
13. Соснин В.А. Проблема вербовки людей в террористические сети: социально-психологические факторы / В.А. Соснин // Наука. Культура. Общества. -М.: ИСПИ РАН, 2015. -№4. -С.96.
14. Степанов О.А. Противодействие кибертерроризму в цифровую эпоху / О.А. Степанов. -М.: Юрайт, 2020. -С.45.
15. Черпанова В.Н. Проблемы обеспечения информационной безопасности. [Электронный ресурс]. URL: www. Scence-education.ru. (дата обращения 15.03.2021).
16. Ятимов С.С. Илм ва амният. [Электронный ресурс]. URL: http://javonon.tj› politics › il... (санаи муроҷиат 28. 01.22).

МЕДИАТЕРРОРИЗМ: ИМКОНИЯТ ВА ВОҚЕИЯТИ ОН

Дар мақолаи мазкур яке аз мавзуъҳои мубрами рӯз - шакли нави зуҳури терроризм ва экстремизм – медиатерроризм (терроризми иттилоотӣ) мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Гарчанде падидаи номатлуби терроризм дар таърих решаҳои чуқур дошта бошад ҳам, мазмуни асосии он *– ғояи ҷабру зулм, зӯроварӣ ва куштор* боқӣ мондааст. Дар натиҷаи таҳлилу баррасиҳо дар мақола хулоса карда шудааст, ки дар шароити рушди бемайлони илму технология шакли дигари терроризм – терроризми ахборӣ арзи вуҷуд намуд, ки онро одатан **медиатерроризм** меноманд. Рушди илми муосир ва арзи вуҷуд намудани технологияҳои ҷадиди иттилоотиву телекоммуникатсионӣ имкониятҳои паҳншавии ғояҳои радикалиро фарогир намуда, содир намудани амалҳои террористиро васеъ гардонид. Дар мақола зикр гаштааст, ки падидаи “ҷангҳои иттилоотӣ” имрӯз ба воқеият табдил ёфтааст. Мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ, ки машғул ба ҷангҳои иттилоотӣ ҳастанд, тавассути ахбори санҷида нашуда ҳадафи асосии худ объектҳоеро чун роҳбарияти сиёсӣ ва ҳарбӣ, низомҳои таъмини соҳаҳои ҳаётии муҳимтарин, инфрасохтор, аҳолӣ ва ғайра қарор медиҳанд. Зимни ҷангҳои иттилоотӣ таъсиррасонӣ ба вазъи ахлоқию равонии ин объектҳо ба роҳ монда мешавад. Дар ҷангҳои иттилоотӣ аз тамоми воситаҳо истифода шуда, ба ягон меъёри ҳуқуқию ахлоқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намегардад. Хулосаи муҳимми андешаронии муаллиф чунин аст, ки терроризми муосир моҳияту шакли зуҳури худро тағйир дода, то ба ҳол ҳамчун муаммои глобалии ҷаҳони муосир боқӣ мемонад. Хислати фарқкунандаи он дар характери **медиавӣ ва шабакавӣ** касб намудани он аст. Дар давлатҳои аз лиҳози технологӣ пешрафта механизмҳое корбаст мешаванд, ки пеши роҳи ҳар гуна ахбори ифротӣ гирифта мешавад. Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиқлол набояд аз ин равандҳо қафо монад, вагарна пахн гаштани ғояҳои террористӣ ба сари мардуми кишварамон оқибатҳои даҳшатбор оварда метавонад.

Калидвожаҳо: терроризм, экстремизм, медиа, медиатерроризм, киберҷиноят, терроризми кушода, терроризми ниҳонӣ, фазои маҷозӣ, иттилоот, технологияҳои телекоммуникатсионӣ, иқтисодиёти рақамӣ,

МЕДИАТЕРРОРИЗМ: ЕГО ВОЗМОЖНОСТИ И РЕАЛИИ

Бурный рост науки и новых информационных технологий и телекоммуникационных средств способствовали возникновению новой формы терроризма – медиатерроризм. Её отличительной чертой является его медийность. В анонсируемой статье выявлено, что медиатерроризм очень сильно отличается от того, что считалось им менее двадцати лет назад: сейчас это глобальная проблема человечества, носящая транснациональный, межгосударственный, медийный и сетевой характер. В статье отмечается, что деятельность террористов носит открытий и закрытый (латентный) характер. Исследуемая в статье форма терроризма, т,е. медиатерроризм чаще носит латентный характер. Латентное насилие связано с нагнетанием в обществе атмосферы страха и безысходности. Эта атмосфера позволяет террористам умело манипулировать сознанием масс, донося до них свои идеи, подталкивая на совершение новых преступлений, настраивая против правительства. Резонанс, возникающий в результате громкого преступления или заявления террористических групп, ценится ими гораздо выше проявления явного насилия. Теперь, когда

информация передается на крайне высоких скоростях, роль латентного насилия возрастает еще сильней. С каждым годом растет число сайтов, связанных с преступными группировками, профили социальных сетей активнее заполняются пропагандистской информацией, ведется работа по личной вербовке многих пользователей Сети. С развитием Интернета фильтровать информацию стало гораздо сложнее, так как не существует единого закона, регулирующего деятельность интернет - пользователей, а существующие ограничения часто затрагивают пользовательскую свободу доступа к информации. В связи с этим, в развитых государствах в плане информационных технологий, разрабатываются механизмы фильтрации информации распространяемые через сети интернет. Таджикистан как суверенное государство не должно отставать от этих процессов, в противном случае террористические идеи распространяясь через сети интернет, постоянно будут угрожать безопасности общественной жизни Таджикистана.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, медиа, медиатерроризм, киберпреступность, латентный терроризм, открытый терроризм, виртуальное пространство, тедекоммуникационные технологии, цифровая экономика.

MEDIATERRORISM: ITS POSSIBILITIES AND REALITIES

The rapid growth of science and new information technologies and telecommunications contributed to the emergence of a new form of terrorism - media terrorism. Its distinguishing feature is its media coverage. The announced article reveals that media terrorism is very different from what it was considered less than twenty years ago: now it is a global problem of mankind, which has a transnational, interstate, media and network character. The article notes that the activities of terrorists are open and closed (latent) in nature. The form of terrorism studied in the article, i.e. media terrorism is often latent. Latent violence is associated with forcing an atmosphere of fear and hopelessness in society. This atmosphere allows terrorists to skillfully manipulate the consciousness of the masses, conveying their ideas to them, pushing them to commit new crimes, inciting them against the government. The resonance resulting from a high-profile crime or statement by terrorist groups is valued by them much more than the manifestation of overt violence. Now, when information is transmitted at extremely high speeds, the role of latent violence increases even more. Every year the number of sites connected with criminal gangs grows, social network profiles are more actively filled with propaganda information, and work is underway to recruit many Internet users personally. With the development of the Internet, it has become much more difficult to filter information, since there is no single law regulating the activities of Internet users, and existing restrictions often affect the user's freedom of access to information. In this regard, in developed countries in terms of information technology, mechanisms are being developed for filtering information distributed via the Internet. Tajikistan, as a sovereign state, should not lag behind these processes, otherwise terrorist ideas, spreading through the Internet, will constantly threaten the security of public life in Tajikistan.

Keywords: mediaterrorism terrorism, propaganda, new media, lone wolf terrorism, cyber terrorism, censorship.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Солиҷонов Расулҷон*** – Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи ҷомеашиносӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри.Хуҷанд, кӯчаи Исмоили Сомонӣ, 169

Сведение об авторе: ***Солиджонов Расулджон*** - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, доктор философских наук, профессор кафедры социологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, улица ИсмоилаСомони, 169

Information about the author: ***Solidjonov Rasuljon*** - Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Sociology. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni 169

УДК:1(091) (575.3)

БАРРАСИИ КАТЕГОРИЯҲОИ КУЛЛ ВА МУҶАРРАД ДАР АФКОРИ ФАЙЛАСУФОНИ АВРУПОИ ДАВРАИ ЭҲЁ ВА НАВ

Субҳонзода Салоҳиддин Икром
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар асрҳои миёна, таълимоти асосии файласуфон, аз он шаҳодат медиҳанд, ки марҳалаи ниҳоии афкори фалсафии мутафаккирони асрҳои миёна даъво оид ба ҳукмронии мутлақи кулл (реализм), даъво оид ба ҳукмронии мутлақи муҷаррад (номинализм), майли ҷустуҷӯйи «миёнаи тиллоӣ» байни реализм ва номинализм (ки дар илми таърих ва фалсафӣ номи консептуализмро гирифтааст) ба ҳисоб меравaнд. Таълимот дар бораи бартарии кулл то андозае дар ақидаҳои «реалистон» (И. Эринена, А. Кентербери, Алберти Бузург, Фома Аквинский) амалӣ мешавад, таълимот дар бораи бартарии муҷаррад асоснокии худро дар ақидаҳои «номиналистон» (Росселин, Вилям Оккэм) пайдо мекунад, доктринаи «ҳукмронии» махсус дар ақидаҳои намояндагони консептуализм (Вилгелм Шампо, Пйер Абеляр) инъикос ёфтааст. Баҳс дар бораи моҳияти мафҳумҳои кулл нуқтаи назари умумиро оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррад ошкор накардааст, бинобар ин худи мушкилоти кулл дар давраи Эҳё махсусан ҷиддӣ ба миён меояд.

Ин давра ба маънои муайян худро эҳёи фарҳанги бостонӣ, тарзи зиндагӣ ва тафаккури қадимӣ медонад. Аммо дар асл, давраи Эҳё, гарчанде ки идеалҳо ва арзишҳои худро дар замони қадим мебинад, бо масеҳияти асримиёнагӣ мухолиф аст; дар шароити муайян онро натиҷаи тамоми инкишофи маданияти асримиёнагӣ маънидод кардан мумкин аст. Дар давраи Эҳё худи инсон ба арзиши худкифоя ва объекти тафаккур табдил меёбад. Маҳз дар давраи Эҳё қадру қимати шахс, худшиносии одам аҳамият пайдо мекунад, маҳз дар ҳамин давра арбобони барҷастаи соҳаи санъат осор эҷод мекунанд. Аммо дар робита ба мушкилоте, ки мо меомӯзем, ақидаҳои фалсафии яке аз файласуфони барҷастаи давраи Эҳёи Н. Кузанскийро баррасӣ менамоем. Маҳз Н. Кузанский дар корҳои илмии худ комёбиҳои афкори фалсафӣ оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррадро ба таври пурра ҷамъбаст намудааст.

Кузанский қайд мекунад, ки бисёр масъалаҳо доир ба сохти олами мо (аз ҷумла масъалаи кулл ва муҷаррад) метавонанд ва бояд ба мушкилоти мухолифат оварда расонад. Маҳз мухолифат асоси ҳастии чизҳоро ташкил медиҳад ва маҳз ба воситаи мухолифат моҳияти охиринро ошкор кардан лозим аст. "Ҳама чизҳо ба дараҷаҳои гуногун аз мухолифатҳо иборатанд ва аз он як чизи зиёдтар ё камтар мегиранд ва табиати худро аз ду муқобилият бо бартарии яке бар дигаре ошкор мекунанд» [11, с. 171]. Тибқи ин ақидаҳои фалсафӣ, куллро метавон ҳамчун муҷаррад ва муҷаррадро ҳамчун кулл шарҳ дод. Аммо муҷаррад берун аз бисёриҳо вуҷуд дошта наметавонад, зеро, чуноне ки Кузанский қайд мекунад, аввалан, худи бисёрӣ имконнопазир мебуд, дуюм, муҷаррад муҷаррадии мутлақ намебуд, зеро он ҳама чизро дар бар намегирифт [11, с. 210].

Муҷарраде, ки бисёриро дар бар мегирад, Худост. Худо бошад, «шарики худи олам мегардад» [11, с. 253]. Дар баробари ин, муносибати Худою оламро Кузанский ба воситаи «кушодашавӣ» ва «печондашавӣ» тасвир кардааст. Ба ақидаи Кузанский, аз нуқтае хат, аз лаҳза — вақт, аз оромӣ — ҳаракат кушода мешавад. Тамоми сайёра ҷуз ошкор шудани Худо чизе нест. «Дар Худои муҷаррад ҳама чиз печонида аст, зеро

ҳама чиз дар Ӯст; ва Ӯ ҳама чизро мекушояд, зеро Ӯ дар ҳама чиз аст» [11, с. 52] ва минбаъд: "Ҳар чизе, ки офарида шудааст ва офарида мешавад, аз он чизе, ки дар шакли печонидашуда мавҷуд аст, пайдо мешавад" [11, с. 63].

Н. Кузанский муносибатҳои кулл ва муҷаррадро ҳамин тавр шарҳ дода истода, дар фалсафаи замони худ пешгузаштаи афкори пантеистӣ мегардад (чунин тамоюл дар ақидаҳои фалсафии Д. Бруно назар ба назарияи Кузанский бештар дида мешавад) [12 с. 7]). Илова бар ин, баъзе намояндагони натурфалсафаи давраи Эҳё (Паратселс, Б. Телесио, Г. Кардано, Ф. Патрисия ва ғ.) мавқеъҳои натурфалсафии худро ҳимоя карда, бештар ба далелҳои Н.Кузанский такя мекарданд, ки ин, дар навбати худ, аз тамоюлҳои перспективии инкишофи афкори метафизикӣ дар ақидаҳои фалсафии ӯ шаҳодат медод.

Тафсири кулл ҳамчун муҷаррад ва муҷаррад ҳамчун муҷаррад ва муҷаррад ҳамчун Худо, ки мазмуни худро тавассути шаклҳои гуногуни воқеият "мекушояд", тафсири ягонагӣ ҳамчун гуногунрангӣ, муайян кардани тамоюли эҳтимолии муқоисаи онҳо ҳамчун мухолифат, бо шиддати нав масъалаи худтаъминкунии яке ва шартӣ (дуюмдараҷа, ҳосилшуда)-и дигареро ба миён овард. Худи мушкилоти аввалияти кулл нисбат ба намояндагони муҷаррадӣ худ ва ё баръакс, вобастагии он ба ашёи муҷаррад, ба маънои муайян, фалсафаро ба мушкилоти гносеологӣ ва мушкилоти ба даст овардани «донишҳои ҳақиқӣ», ки давраи Замони нав таҷассум менамояд, меорад. Яке аз зиддиятҳои асосии байни мактабҳои фалсафии эмпиризм ва ратсионализм дар Замони нав ҳамин мушкилоти моҳияти онтологии ҳастӣ мебошад. Он чӣ тавр бояд фаҳмида шавад? Тавассути кулл ё муҷаррад? Ниятҳои мухталифи мактабҳои фалсафӣ дар бораи табиати дарк маҳз аз ҳамин ҷо сарчашма мегиранд.

Аз ҷумла, Ф.Бэкон чунин мешуморид, ки дар олами объективӣ танҳо ҷисмҳои муҷаррадӣ сифатан ҷудошуда мавҷуданд, ки дар натиҷаи омезиши табиати муайяни сода ба вуҷуд меоянд [3, с. 105]. Табиат бо шаклҳо муайян карда мешаванд, ки Бэкон онҳоро бо қонунҳо муайян мекунад. Шаклҳо абадӣ ва тағйирнаёбандаанд. Кулл дар ҳолати одӣ ва аз ин рӯ, дар чизҳои муҷаррад низ мавҷуд аст, зеро охирин аз маҷмуи ҳолати одӣ иборат буда, маҳз бо шаклҳои такроршавандаи якхела алоқаманданд. Онҳо ягонагиеро ташкил медиҳанд, ки дар паси тафовутҳои бешумори чизҳои сифатан махсус ниҳонанд [ниг.: 3, с. 103]. Маълум мешавад, ки кулл дар ашёҳои муҷаррад дар намуди шаклҳои (қонунҳои) онҳо вуҷуд дорад. Ҳамин тавр, Ф.Бэкон умумиро бо қонун, ки ба воситаи шумораи зиёди ашёҳои муҷаррадӣ алоҳида зоҳир мегардад, муайян мекунад.

Т. Гоббс, пас аз Ф.Бэкон, чунин меҳисобад, ки дар воқеият танҳо чизҳои муҷаррад вуҷуд доранд, ки ба онҳо хосиятҳои муайян ё тасодуфӣ хосанд. Ҳар як чизи муҷаррад, ба ақидаи Гоббс, дар баробари хосиятҳои муҷаррад, инфиродӣ, инчунин бо дигар чизҳои алоҳида шабоҳати муайяне дорад, дорои хусусиятҳои ба ҳам монанд (аксиденсия) мебошад. Дар асоси ин аксиденсияҳо, мо метавонем дар бораи чизҳои гуногун тасаввуроти якхела дошта бошем ва онҳоро бо ҳамон ном ном барем. Аз ин ҷо номҳои кулл ё универсалӣ ҳамчун шакли ягонаи мавҷудияти кулл бармеоянд [8, с. 232].

Мувофиқи таълимоти Гоббс, кулл, гӯё, аз ҷониби муҷаррад фаро гирифта мешавад. Дар муқоиса бо Бэкон, Ҳоббс ба сӯйи "номинализм" як қадами назаррас мегузорад. Ҷойи табиат ва шаклҳои бекониро аксиденсияҳо (хусусиятҳои кулл,

сифатҳо, зуҳурот, шабоҳатҳои якхела) гирифтанд. Ӯ бо онҳо ҳамон тавре амал мекунад, ки Бэкон бо табиат ва шаклҳо. Дар ин ҷо, ба ақидаи мо, як мутлақияти муҷаррад бар зарари кулл ба амал меояд [9, с. 15].

Ҷон Локк моҳияти чизҳои муҷаррадро боз ҳам бештар мутлақ шуморид. Мутобиқи таълимоти Ҷ. Локк, танҳо чизҳои муҷаррад воқеан вуҷуд доранд, дар ҳоле ки кулл танҳо як паҳлу, сифати ашёи алоҳида, муҷаррад аст. Дар ашёи муҷаррад ин ҷанбаҳо ва сифатҳо ба таври органикӣ алоқамананданд ва як чизи муҷаррадро ифода мекунанд. Одам ашёи муҷаррадро ба воситаи эҳсоси худ дарк намуда, як сифатро аз дигараш ҷудо карда, ин сифатҳоро алоҳида, дар шакли андешаҳои сода пешниҳод менамояд [15, с. 94]. Гузариш аз объекти муҷарради яклухт ба идеяҳои сода, ки дар раванди дарки предмет ба амал меояд, гузариш аз муҷаррад ба кулл мебошад, зеро ғояҳои одӣ (ранг, бӯй, нармӣ, гармӣ) дигар муҷаррад нестанд, балки онҳо кулл, хосси бисёр ашёҳои муҷаррад мебошанд.

Дар баробари ин, тибқи ақидаи Локк, ҳаракат аз муҷаррад ба кулл бо роҳи аз идеяи мураккаб баровардани ҳамаи он идеяҳое, ки «ба ягон гурӯҳи предметҳои бо идеяи камтари кулл муттаҳидшуда хосанд, амалӣ мегардад» [15, с. 405]. Ҳаракат аз кулл ба муҷаррад бо роҳи ба гурӯҳҳои муайян илова кардани ин ё он ақидаҳои одӣ анҷом дода мешавад. Дар натиҷаи ин амалҳои равонӣ одамон ҳама мафҳумҳои умумӣ ва мушаххасро эҷод мекунанд. Ҳамин тариқ, ба ақидаи Локк, авлод ва намудҳо худ ба худ вуҷуд надоранд, балки самараи «фаъолияти абстрактии ақли инсон» мебошанд [15, с. 406].

Андешаҳои фалсафии намояндагони эмпиризм Ф.Бэкон, Т.Гоббс ва махсусан, Ҷ.Локк барои чунин як равияи аслии фалсафӣ, монанди идеализми субъективӣ заминаи методологӣ гузоштанд. Агар ҳаминро ба асос гирем, ки кулл, ба ақидаи Ҷ.Локк, танҳо дар ашёҳои муҷаррад вуҷуд дорад, пас барои исботи объективии ҳама гуна шабоҳати байни онҳо асосе нест, бинобар ин мафҳумҳои умумие, ки дар тасаввуротҳои одамон мавчуданд, танҳо афсона мебошанд. Агар аломатҳои умумии ин ё он синфи ашё дар воқеият ба таври объективӣ вуҷуд дошта бошанд, пас онҳо бояд аз тарафи одам дарк карда шуда, аён пешниҳод карда шаванд. Аммо одам ҳамеша танҳо мушаххасро дарк мекунад, яъне фарзияи мавҷудияти объективии ин аломатҳо нодуруст аст.

Вобаста ба ин Ҷ.Беркли менависад: «Ва бо ин роҳ, мегӯянд, мо ба андешаи абстрактӣ дар бораи инсон мерасем..., аммо он рангро дар бар мегирад, зеро ягон инсоне нест, ки аз рангҳо маҳрум бошад. Аммо ин ранг наметавонад сафед ё сиёҳ ё умуман ягон ранги мушаххас бошад, зеро чунин ранги мушаххасе вуҷуд надорад, ки ба ҳама одамон тааллуқ дошта бошад. Бо ҳамин тарз он қадро дар бар мегирад, вале на баланд, на миёна ва на паст, балки чизи аз ҳамаи абстрактӣ [4, с. 39]. Ва минбаъд: «Ба гумон аст, ки касе аз мардум чунин андешаи абстрактиро ташаккул ва муаррифӣ кунад. Муҷаррад чизе, ки тасаввур кардан мумкин аст, идеяҳои чизҳои муҷаррради даркшаванда мебошанд» [4, с. 40].

Ҳамин тариқ, агар олам ба назари мо ҳамчун маҷмуи чизҳои муҷаррад пайдо шавад, пас мо маҷбур мешавем, иқрор шавем, ки дар дарки мо танҳо чизҳои муҷаррад вуҷуд доранд ва мувофиқан, чунин хусусиятҳои ашё, аз қабили шакл, ҷойгиршавии фазоӣ, субстантивӣ ва бисёр дигар чизҳо ба ҷуз номгӯй, номҳо, чизе нестанд ва охирин воқеиятро ба шинохти муҷаррради воқеияти таассуроти ҳиссӣ мерасонад. Дар ин ҷо мо бо чунин факт дучор меоем, ки инкори онтологии кулл

ҳамчун принсипи аслии муҷаррад масъалаи мақоми консептуалии худи муҷаррадро ҷиддӣ ба миён мегузорад. Чуноне ки В.Н.Кузнетсов қайд мекунад, худи муҷаррад, гӯё «дар ҳаво овезон аст», бе асоси кулл вайро дар муҷаррадии худ «забт кардан» ва ба дараҷаи қонун дарк кардан мумкин нест [12, с. 16].

Аз ин сабаб таълимоте лозим буд, ки муҷаррадро аз нуқтаи назари кулл тафсир намуда, умумиро дар пояи ҳар як муҷаррад "гузорад". Чуноне ки маълум гардид, чунин таълимотро дар фалсафа аллакай дар шакли мукаммал ва аслии худ файласуфи Голландия Б.Спиноза офаридааст.

Олам ин субстансияи муҷарради умумист. Мантиқи ҳастии ин субстансия маҷмуи бешумори сифатҳо (хусусиятҳо) ва усулҳои (ҳолатҳои) онро ташкил медиҳад. Худи моҳияти субстансия (моҳияти табиат) бо алоқаи куллии хислатҳо модусҳои асосии он муайян карда мешавад.

Муҷаррад будан ҷавҳари субстансия мебошад, он бо худи субстансия ё баъзе аз сифатҳои он муайян карда мешавад.

Кулл чизи муҷаррадро ташкил медиҳад, аммо ба ҳеҷ ваҷҳ моҳияти онро ташкил намекунад. Моҳияти ашёи муҷаррад бошад, бо «системаи мушаххаси алоқамандии қисмҳои ашё, шакли ҳаракат ва таъсири онҳо ба ҳамдигар» муайян карда мешавад» [19, с. 50].

Тафаккур (инчунин масофат) як атрибути субстансия мебошад. Ақли инсон аз ҷиҳати мазмун ба тафаккур ҳамчун атрибути субстансия якхела нест, аммо вай метавонад ба таври номуайян ба охирин наздик шавад [18, с. 14]. Яъне, худи кулл ба ақидаи Б. Спиноза, табиатест дар маҷмуи сохтории худ. Ва ашёҳои муҷаррад ҳамчун чизе, ки аз он мебароянд, баррасӣ мешаванд. Бо қиёс бо он, ки ҳама шаклҳо ва муносибатҳои геометрӣ аз моҳияти фазо бармеоянд, мутаносибан аз моҳияти субстансия ҳатман тамоми модусҳои (усулҳои) ниҳоии он бармеоянд. Чунин раванд ба фикри Б. Спиноза шарти абадӣ, муносибати вобастагӣ аст, ки берун аз замон аст. Ҳамон тавре ки фазо ҳамчун сабаби муассири мавҷудияти секунҷа ё баробарии кунҷҳои он ба ду кунҷи рост амал намекунад, субстансия (кулл) ҳамчун сабаби асосии амали ниҳоии он (муҷаррад) амал намекунад. Яке нисбат ба дигаре аз рӯйи принсипи пайдарпайи зарурӣ, робитаи мантиқии абадии вобастагӣ амал мекунад. Дар баробари ин, тасудофи ба назар намоёне, ки ашёҳои муҷаррадро ташкил медиҳад, ба гуфтаи Спиноза, танҳо "паноҳгоҳи ҷаҳолати мо" аст» [18, с. 362].

Муҷаррад дар таълимоти Б.Спиноза тамоман тасодуфӣ нест. Ҳар як чизи муҷарради алоҳида ба воситаи усули аз доираи чизҳои дигар хориҷ кардани он шакл мегирад, дорои хусусиятҳои хосси худ мегардад. Нокифоягии сифатҳои муайян, абстракт будани онҳо, мавҷуд набудани ин ё он хусусиятҳо мафҳуми ҳақиқии муҷаррад будани ашё мебошад. Моҳияти кулл бошад - субстансия, табиат ё ба ифодаи Б.Спиноза Худост. Тафсири Б.Спинозаро вобаста ба Худо (кулл) ва модусҳои охирин (муҷаррад) таҳлил намуда истода, масъалаи муайян кардани шахсият тавассути кулл бевосита ба миён меояд, вале дар баробар ин Б.Спиноза муҷаррадии умумитарин (Худо, субстансия)-ро бо ҷараёни гузаштан ба дигараш, ба шакли маҳдудияти худ ифода намекунад. Ба ибораи дигар, шарти мантиқии гузариши кулл ба муҷаррад аз худи кулл (Худо) ҷудо карда шудааст.

Ба мисли он ки дар худи фазо ва дар атрибутҳо (самтҳо)-и муайянкунандаи он мазмуни секунҷа ё доира, инчунин мантиқи пайдоиши онҳо ҳамчун мафҳум умуман ифода нашудаанд, дар субстансия низ тамоюли маҳдуд шудан ба чизи дигар вуҷуд

надорад. Ин гуна майл (фаъолият) танҳо дар хусусияти модда, дар тафаккур пайдо мешавад. Аммо дар таълимоти Спиноза худи тафаккур ҳамчун сифат фаъолиятро (тамоюли зоҳириро) танҳо ҳангоми боло рафтан аз муҷаррад ба кулл нишон медиҳад, аммо на баръакс. Бо вуҷуди ин, Спиноза моҳияти муҷаррад будани субстансия (Худо), «хатҳои» онро «маҳдудияткунанда» (атрибутҳои кулл) ва чизҳои муҷаррадро (то ҷое ки дар он замон имконпазир буд) ҳамчун маҳсулоти маҳдуди ин субстансия равшану возеҳ пешниҳод кардааст.

Дар ин ҷо қайд кардан зарур аст, ки худи олам, ба қавли Б.Спиноза, ба воситаи як субстансияи муҷаррад, кулл, беохир вуҷуд дорад, ки дорои маҷмуи хислатҳои бешумор аст. Субстансия тавассути модусҳо зоҳир мешавад. Кулл бо зуҳури ҳамон як сифатҳои субстансия ва муҷаррад бо модусҳои ниҳоии он шарт карда мешавад. Ҳамин тариқ, дар таълимоти Б.Спиноза мавҷудияти муҷаррад ба кулл ба субстансия тобеъ аст.

Г. Лейбнитс таълимоти Спинозаро дар бораи субстансияи муҷаррад, ки ҳамаи ашёҳои муҷаррад модусҳои онро ташкил медиҳанд, ба таълимоти бисёр будани субстансияҳо муқобил гузошта, охиринро монадаҳо меноманд. Монадаҳо дар тасаввуроти Лейбнитс одӣ буда, аз қисмҳо иборат нестанд ва бинобар ин тақсим намешаванд. Мувофиқи ақидаи Лейбнитс, агар монадаҳо тақсимнашаванда бошанд, пас онҳо шаклҳои тулкашидаи материалӣ-моддӣ шуда наметавонанд, чунки ҳама чизи материалие, ки тул мекашад, бояд то беохир тақсим шавад. Ба ақидаи Лейбнитс, моҳияти ҳар як монадаро тарафи фаъоли он ифода мекунад. Ҳар яке аз монадаҳо ду тамоюлро дар бар мегиранд: "майли дарк кардан ва майли талош" [13, с. 274]. Фаъолияти ҳар як монада дар тағйирёбии доимии ҳолатҳои дохилии он ифода меёбад, ки мо онро тавассути «мушоҳидаи ҳаёти ҷони худамон» мушоҳида карда метавонем [13, с. 361]. Монадаҳоро метавон ҷон номид, агар онҳо эҳсосот дошта бошанд ва руҳ номид, агар ақл дошта бошанд.

Чуноне ки Лейбнитс қайд мекунад, монадаҳо моҳияти тамоми табиат мебошанд, аммо, агар монадаҳо ҳама чизро, аз ҷумла ҷисми ғайриорганикии табиатро ташкил диҳанд, пас маълум мешавад, ки «ҳамаи ҷисмҳои ғайриорганикӣ бояд руҳ дошта бошанд» [13, с. 72]. Лейбнитс ин саволро пешгӯйӣ карда, мафҳуми хаёлоти бешуурро пешниҳод мекунад. Байни объектҳои фаҳмида аз сар гузаронидашуда ва хаёлоти беихтиёр ҳеҷ гуна гузариши ногаҳонӣ вуҷуд надорад. Гузаришҳо дар ҳолатҳои монадаҳо тадриҷан сурат мегиранд. Лейбнитс, гӯё хаёлоти беихтиёрро ба дифференсиал ва дарки бошуурро ба интеграл монанд мекунад. Танҳо шумораи беохири хаёлоти беихтиёр, ки ҷамъбаст карда мешаванд, метавонанд «бузургии»-и ба шуур дастрасро диҳанд. Мувофиқ ба гуфтаҳои боло, монадаҳо то он дараҷае фарқ карда метавонанд, ки фаъолияти онҳо то чӣ андоза аниқ ва равшан мегардад ва ба сатҳи фаъолияти бошуурона мегузарад. Монадаҳо аз сатҳи фаъолияти бешуурона то сатҳи фаъолияти равшану возеҳу ба зинаҳо гузошта шуда, нардбони муҷарради мавҷудоти зиндаро ташкил медиҳанд. Аввал маъданҳо, баъд наботот, ҳайвонот, инсон ва ниҳоят Худо меоянд. Аммо ҳар як монада ҳамчун монадаи сарбаста амал мекунад. Монадаҳо «тиреза надоранд», бинобар ин, таъсири монадаҳо ба ҳамдигар тамоман истисно карда мешавад, ҳар кадоми онҳо мисли олами мустақил, алоҳида мебошанд. Аммо чуноне ки Лейбнитс қайд мекунад, ҳар як монада дар худ тамоми коинотро бо тамоми боигарӣ ва гуногунрангии худ ҳис мекунад, вале на ҳамаи монадаҳо нури ақлро дарк мекунанд [13, с. 176]. «Синхронизатсия»-и ҷараёнҳои таассуроти монадаҳои гуногун бо ҳамоҳангии қаблан

муқарраршуда, ки аз ҷониби Худо амалӣ карда мешавад, муайян карда мешавад. Худо ҳамоҳангии ҳаёти ботинии тамоми шумораи беохири монадаҳоро муқаррар ва нигоҳ медорад.

Ҳамин тавр, монадаҳо дар таълимоти Лейбнитс пайдоишҳои мустақили сарбастаро мемонанд, вале дар ҳар кадоми онҳо нури тафаккури кулл ба воситаи ҳамоҳангии пешакӣ, ки аз ҷониби Худо роҳбарӣ карда мешавад, амалӣ мегардад. Монадаҳо зуҳуроти муҷаррад буда, худро ҳамчун кулл тавассути ҳамоҳангии илоҳӣ, ки қаблан муқаррар шудааст, зоҳир мекунанд. Лейбнитс дар таълимоти худ дар бораи монадаҳо таъкид мекунад, ки тамоми комилияти ҳастиро осори якхела муайян мекунад, аммо худи ин осор бо ягонагии худ дар як вақт худро ҳамчун кулл ифода мекунад. Ба ақидаи Лейбнитс, ҳар як монада ҳам муҷаррад ва ҳам кулл аст, аммо агар монада пеш аз ҳама «субстрат»-и муҷаррад бошад, пас Худо ҳамчун як навъ таҳкурсии мантиқии кулл нисбат ба ҳар як монадаи алоҳида амал мекунад.

Умуман, омӯзиши кулл, махсус ва муҷаррад дар сохтори тасвири олам бояд пеш аз таҳлили он сурат гирад, ки ин категорияҳо дар моҳияти худ чианд. Генезиси категорияҳои кулл, махсус ва муҷаррад ва инчунин ҷанбаҳои муҳимми онҳоро таҳлил намуда, чунин баён кардан мумкин аст, ки кулл чунин заминаи ибтидоист, ки маҷмуи падидаҳои гуногуни воқеиятро муайян мекунад. Кулл ягонагии гуногунрангии фактҳои алоҳидаи воқеият мебошад, ки дар шакли тамоюл, ки боигарӣ ва гуногунии падидаҳои воқеиятро дар як система, ба як муҷаррадии комил муттаҳид менамояд, амалӣ мешавад.

Кулл ҳамчун категория асоси генетикии аслро ифода мекунад, ки дар воқеият ҳамеша дар ин ё он шакл ё усули махсус, дар падидаи воқеии конкретӣ ё дар факти эҳсосотӣ амалӣ мегардад. Махсусияти хосси ин факт ҳамчун системаи куллии инкишофи дигар (бо миёнаравии якум) факту омилҳои ҳиссиётии тартиби дуюм, сеюм ва дигар хизмат мекунад. Кулл, пеш аз ҳама, воқеияти табдилёбанда аст, ки дар воқеияти атроф дар шакли воқеият, ки муҷаррадии гуногунрангии дигар далелҳои воқеияти атрофро муайян мекунад, амалӣ мегардад.

Муҷаррад як шакли ягонаи мавҷудияти кулл дар воқеият аст. Ҳама гуна зарурати умумӣ ё қонун тавассути маҷмуи ин ё он фактҳои алоҳидаи воқеияти атроф амалӣ мегардад.

Муқарриз:Диноршоева З.- д.и.ф., дотсент, АМИТ

АДАБИЁТ

1. Автономова Н. С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках / Н. С. Автономова. - М.: Наука, 1977. - 351 с.
2. Антология мировой философии в 4 т. Под общ. ред. В. В. Соколова. - М.: Мысль, 1969. - Т. 1. - Ч. 2. - С. 577-936.
3. Бэкон Ф. Соч. в 2 т. / Ф. Бэкон. - М.: Мысль, 1971. - Т. 1. - 590 с.
4. Беркли Д. Соч. в двух томах / Д. Беркли. - М.: Мысль, 1978. -Т. 1.
5. Бэкон Ф. Соч. в 2 т. / Ф. Бэкон. - М.: Мысль, 1971. - Т. 1. - 590 с.
6. Васильев В. В. Диалектика единичного, особенного и всеобщего о языке / В. В. Васильев, М. В. Вербицкая. - М.: МГУ, 1980. - 222 с.
7. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадский. - М.: Наука, 1988. - 334 с.
8. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. - М.: Наука, 1988. - 520 с
9. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс. - М.: Мысль, 1964.-Т. 1. -528 с.
10. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс. - М. : Мысль, 1964.-Т. 2.-613 с.
11. Кузанский Н. Соч. в 2 т. / Н. Кузанский. - М.: Мысль, 1979. - Т. 1. -382 с.
12. Кузанский Н. Соч. в 2 т. / Н. Кузанский. - М.: Мысль, 1980. - Т. 2.
13. Кузнецов В. Н. Западно-европейская философия XVIII века / В. Н. Кузнецов [и др.]. - М.: Высшая школа, 1986. - 400 с.
14. Лейбниц Г. Соч. в 4 т. / Г. Лейбниц. - М.: Мысль, 1983. - Т. 2. - 623с.

15. Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция / И. Лакатос // Структура мира и развитие науки: Из Бостонских исследований по философии науки. -М.: Образование, 1978. - 235 с.
16. Локк Д. Избранные философские произведения в 2 т. / Д. Локк. - М.: Мысль, 1960. - Т. 1. - 463 с.
17. Оккам У. Об универсалиях / У. Оккам. - М.: Католическая мысль, 2009.-281 с.
18. Особенное // Новая Философская Энциклопедия. Под ред. В. С. Степина [и др.]. - М., 2000. - Т. 2. - 746 с.
19. Спиноза Б. Избранные произведения в 2 т. / Б. Спиноза. - М.: Ин- терра, 1996. -Т. 1.-448 с.
20. Спиноза Б. Избранные произведения в 2 т. / Б. Спиноза. - М.: Ин- терра, 1996.-Т. 2.-592 с.
21. Синтез современного научного знания. - М.: Наука, 1973. - 640 с.
22. Сладков Б. С. О диалектике единичного и общего в процессе познания / Б. С. Сладков // Ученые записки. Вып. 8. Туркменский университет. - Ашхабад, 1976. - 246 с.
23. Словарь античности: пер. с нем. - М.: Эллис Лак: Прогресс, 1993. -704 с.
24. Современная западная философия: словарь. -М.: Политиздат, 1991-414с.

БАРРАСИИ КАТЕГОРИЯҲОИ КУЛЛ ВА МУҶАРРАД ДАР АФКОРИ ФАЙЛАСУФОНИ АВРУПОИ ДАВРАИ ЭҲЁ ВА НАВ

Дар мақола ақоиди файласуфони давраи Эҳё ва Нави Аврупо мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Моҳияти мафҳумҳои кулл нуқтаи назари умумӣ оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррад ошкор карда шудааст ва худи мушкилоти кулл дар давраи Эҳё махсусан ҷиддӣ ба миён меояд. Куллро ҳамчун муҷаррад ва муҷаррадро ҳамчун кулл шарҳ медоданд. Дар давраи Нав кулл ягонагии гуногунрангии фактҳои алоҳидаи воқеият мебошад, ки дар шакли тамоюл боигарӣ ва гуногунии падидаҳои воқеиятро дар як система, ба як муҷаррадии комил муттаҳид менамояд. Муҷаррад ҳамчун як шакли ягонаи мавҷудияти кулл дар воқеият пешниҳод мешавад. Кулл ҳамчун категория асоси генетикии аслро ифода мекунад, ки дар воқеият ҳамеша дар ин ё он шакл ё усули махсус, дар падидаи воқеии конкретӣ ё дар факти эҳсосотӣ амалӣ мегардад. Махсусияти хосси ин факт ҳамчун системаи куллии инкишофи дигар (бо миёнаравии якум) факту омилҳои ҳиссиётии тартиби дуюм, сеюм ва дигар хизмат мекунад. Кулл, пеш аз ҳама, воқеияти табдилёбанда аст, ки дар воқеияти атроф дар шакли воқеият, ки муҷаррадии гуногунрангии дигар далелҳои воқеияти атрофро муайян мекунад, амалӣ мегардад. Муҷаррад як шакли ягонаи мавҷудияти кулл дар воқеият аст. Ҳама гуна зарурати умумӣ ё қонун тавассути маҷмуи ин ё он фактҳои алоҳидаи воқеияти атроф амалӣ мегардад.

Калидвожаҳо: кулл, муҷаррад, Эҳё, давраи Нав, монада, Кузанский, Гоббс, Лейбнитс, Спиноза.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТЕГОРИЙ ВСЕОБЩЕГО И ЕДИНИЧНОГО В ВОЗЗРЕНИЯХ ФИЛОСОФОВ ПЕРИОДА ВОЗРОЖДЕНИЯ И НОВОГО ВРЕМЕНИ

В статье рассматриваются взгляды философов эпохи Возрождения и Нового времени Европы. Раскрывается сущность понятий о целом, общая точка зрения на проблемы целого и абстрактного, причем проблемы целого особенно серьезно встают в эпоху Возрождения. Целое интерпретировалось как единое, а единичное как целое. В Новое время целое есть единство многообразия отдельных фактов действительности, которое в виде тенденции объединяет богатство и разнообразие явлений действительности в одну систему, в полное единство. Единое представлено как единая форма тотального существования в реальности. Целое как категория представляет собой генетическую основу оригинала, который в действительности всегда реализуется в той или иной особой форме или методом, в конкретном реальном явлении или в эмоциональном факте. Своеобразие этого факта служит общей системой развития других (опосредованных первыми) фактов и эмоциональных факторов второго, третьего и других порядков. Целое есть, прежде всего, преобразующая реальность, которая реализуется в окружающей действительности в виде реальности, определяющей своеобразие многообразия других фактов окружающей действительности. Единое есть единая форма тотального существования в реальности. Любая общая необходимость или закон реализуется через сочетание тех или иных отдельных фактов окружающей действительности.

Ключевые слова: целое, единичное, Ренессанс, Нью Эйдж, монада, Кузанский, Гоббс, Лейбниц, Спиноза.

RESEARCH OF THE CATEGORIES OF THE GENERAL AND SINGLE IN THE VIEWS OF THE PHILOSOPHERS OF THE PERIOD OF THE RENAISSANCE AND NEW TIME

The article deals with the views of the philosophers of the Renaissance and Modern times in Europe. The essence of the concepts of the whole is revealed, the general point of view on the problems of the whole and the abstract, and the problems of the whole rise especially seriously in the Renaissance. The whole was interpreted as one, and the individual as the whole. In modern times, the whole is the unity of the diversity of individual facts of reality, which, in the form of a trend, combines the richness and diversity of the phenomena of reality into one system, into complete unity. The One is presented as a single form of total existence in reality. The whole as a category is the genetic basis of the original, which in reality is always realized in one or another special form or

method, in a specific real phenomenon or in an emotional fact. The peculiarity of this fact serves as a general system for the development of other (mediated by the first) facts and emotional factors of the second, third and other orders. The whole is, first of all, a transforming reality, which is realized in the surrounding reality in the form of a reality that determines the originality of the variety of other facts of the surrounding reality. The One is the single form of total existence in reality. Any general necessity or law is realized through a combination of certain separate facts of the surrounding reality.

Key words: whole, single, Renaissance, New Age, monad, Cusa, Hobbes, Leibniz, Spinoza.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Субҳонзода Салоҳиддин Икром*** **-** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафа. **Суроға**: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67.

Сведение об авторе: ***Субхонзода Салохиддин Икром*** **-** Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии. **Адрес**: 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Айни 67

Information about the author: ***Subkhonzoda Salokhiddin Ikrom*** **-** Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67

УДК:111.015

ВОҚЕЪГАРОИИ КАРЛ ПОППЕР ҲАМЧУН ИНТИҚОДИ МЕТОДОЛОГӢ БА ФАЛСАФАИ ИҶТИМОӢ

Шодиев К.О.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Фалсафаи муосир майдони бархӯрди назарияҳои интиқодии мухталиф гаштааст, ки Карл Поппер яке аз муассисони чунин назарияҳои интиқодӣ ба шумор меравад. Ратсионализми интиқодӣ ба ҳайси равиши интиқодии фалсафаи муосир арзёбӣ шуда, бо истифода аз меъёрҳои ибтолпазирию таҳрифсозӣ назароти мухталифро мавриди санҷишу баррасӣ қарор медиҳад. Интиқоди Карл Поппер аз усулҳои таҳқиқотии фалсафию илмҳои ҷомеашиносӣ ва табиатшиносӣ дар он аст, ки Поппер усулҳои анъанавиро догмативӣ, яъне шахшуда арзёбӣ намуда, илми муосирро ниёзманди усулҳои ҷадид ва воқеъгароёна донистааст. Ӯ дар асари худ “Ҷомеаи кушода ва рақибони он” дар ин масъала чунин андешаронӣ намудааст: “...Ҳарчанд майдони асосии таҳқиқоти ман ба соҳаи методологияи физика мутааллиқ аст, аммо солҳои тулонӣ таваҷҷуҳи маро дар тамоми муносибот вазъи норасоии улуми иҷтимоӣ ва хусусан фалсафаи иҷтимоӣ низ ҷалб карда буд” [9,с.35].

Дар дунё бонуфузтарин мактабҳои фалсафӣ махсусан, мактабҳои фалсафаи сиёсӣ аз анъанаи фалсафии Нитсше асос ёфтаанд. Хусусияти умумии онҳо навоварӣ ба усул дар фалсафа буда, дар муносибатҳои мактабҳои гуногуни фалсафии ҷаҳонӣ зоҳир мешаванд, ки аз талаботи таҳкими муносибатҳои ғайриақлгароӣ (ирратсионализм) [10,с.205] дар фалсафаи вуҷудият (экзистенсиализм) [10,с.370-371] оғоз ёфта, бо нисбиятгароии комил (релятивизми комил) [10,с.57] дар постмодернизм анҷом меёбанд [2,с.108-116].

Ҷудо кардани анъанаҳои аналитикӣ ва континенталӣ (қитъавӣ) маънои иртибот бо категорияҳои ҷуғрофиро надорад. Анъанаи таҳлилии англо-амрикоӣ аз файласуф ва мантиқшиноси варзидаи олмонӣ Готлоб Фреге, инчунин аз файласуфони машҳури австриягӣ Франс Брентано ва Карл Поппер қарздор аст. “Бо вуҷуди ин, ин тафовути зикршуда асосан мавқеи худро дар таҳқиқи методологии илм пайдо намуд. Чун аз як сӯ, фалсафаи франко-олмонӣ-итолиёвӣ буд, ки дар атрофи Ҳайдеггер, Сартер, Ясперс мутамарказ шуда, дар сабки худ пешбиниро (футурология - пешгӯӣ кардан ё ояндабинӣ буда, илмест, ки эҳтимолияти сенарияҳои гуногуни ояндаи имконпазир ва матлуби башариятро дар асоси қонунҳои таърихӣ, тамоюлҳои иҷтимоӣ ва дастовардҳои технологӣ (илми рушди тамаддун)-ро меомӯзад) [15,с.2] дар маркази таваҷҷуҳ қарор доданд ва ҳатто бо хулосаҳои ниҳоии атеистӣ, масъалаҳои марказии теологияро низ баррасӣ кардаанд. Дар ин равиш на ин ки илм, балки адабиёт шарики асосии вай ба шумор мерафт” [6,с.20].

Намояндагони анъанаи фалсафаи таҳлилӣ бар он назаранд, ки ворисони асосии назарияи фалсафии **“маърифат”** ҳастанд. Онҳо ба мафҳуми “метод” дар фалсафа аҳамияти махсус дода, нақши худро ҳамчун ворисони идеалии тадқиқоти фалсафии Юм, Кант, Бентам ва Милли-ро дар фалсафаи муосир таъкид мекунанд. Файласуфони назарияи таҳлилӣ “...аз чунин намояндагони фалсафаи романтикӣ, ба мисли Руссо, Гердер, Гегел ва Маркси ибтидоӣ ва аз чунин илмҳое, ба монанди ҷомеашиносӣ ё антропология, ки зери таъсири ин файласуфон қарор гирифтаанд, ба таври анъанавӣ дурӣ меҷӯянд...” [18,с.5].

Б. Рассел дар асари классикии “Таърихи фалсафаи Ғарб” дар бораи фарқиятҳои асосии байни ду анъана ё методи фалсафӣ ёдрас шудааст. Файласуфи методи таҳлили мантиқӣ Рассел чунин менависад: “...Ошкоро иқрор мешаванд, ки ақлу хиради инсон ба бисёр саволҳои барои инсоният муҳим ҷавоби қатъӣ дода наметавонад, аммо онҳо

ба мавҷудияти ягон роҳи ***“волотар”***-и донистани он бовар надоранд, ки тавассути он мо ҳақиқатҳои аз илм ва ақл ниҳонро кашф карда метавонем” [12,с.953]. Тафовут байни фалсафаи бритониёӣ ва қитъавӣ, қайд мекунад Рассел дар асари худ ***“Ҳикматҳои Ғарб”***, ки ҳеҷ гоҳ ба мисли имрӯз ба таври ҷиддӣ мушоҳида нашуда буд ва ҳарду ҷониб бар он назаранд, ки тарафи дигар ба фалсафа умуман машғул нест. Ирратсионализми фалсафӣ, ба ақидаи ӯ, махсусан дар таълимоти экзистенсиалистии Фаронса ва Олмон мушоҳида мешавад [13].

Намояндагони фалсафаи континенталӣ (қитъавӣ) дар соҳаи гносеологияи (эпистемологияи) фалсафӣ ва методологияи донишҳои иҷтимоӣ ва гуманитарӣ таҳияи усулро ҳадафи худ нагузоштаанд. Ин мавқеъро дар фалсафаи континенталӣ (қитъавӣ) ба таври анъанавӣ файласуфони англо-амрикоӣ мубодила мекунанд. Масалан, Ҷ. Пасмор ба яке аз самтҳои бонуфузи фалсафаи континенталӣ (қитъавӣ) чунин баҳо медиҳад: “...Структуралистҳо, дарвоқеъ, аксар вақт огоҳона норавшан баён мекунанд ё маҳз дар бораи он проблемаҳои гносеологӣ ва онтологӣ, ки мактабҳои англо-амрикоӣ бармеоянд, хомӯшии комилро нигоҳ медоранд. Вақте, ки саволҳо дар бораи мақоми онтологии забон, муносибати он бо **“дунё”** ва робитаи он бо амалҳои нутқи хос муҳокима мешаванд, ҳамин шаклро мегиранд” [6,с.35].

Дар анъанаи таҳлилӣ комилан рад шудани намуди континенталии (қитъавии) фалсафӣ аз он сабаб буд, ки дар қитъа фалсафа ба интиқоди адабӣ табдил ёфт, ки он ба вазифаҳои фалсафа ҳеҷ иртиботе надорад. Барои тасдиқи ин мавқеъ метавон аз асари Ҷ. Пасмор иқтибос овард: “Пас, структурализм чист? Ба ин савол ҷавоб додан осон нест, ҳамон тавре ки таърифи “**экзистенсиализм**” осон набуд”. Баъзе аз муҳаққиқони фалсафаи таҳлилӣ эҳсос менамуданд, ки таъриферо, ки Ф. Энгелс ба ***гегелизм*** дода буд, истифода баранд. Ф. Энгелс қайд намуда буд: “Маҷмуаи калимаю ибораҳое, ки ғайр аз он, ки дар вақти зарурӣ, ки фикр ва дониши мусбат мавҷуд нест, мақсади конструктивии дигаре надоранд”. Шинохтани истилоҳоти хосси структуралистҳо – “сохтор” “нишонаҳо”, “фарқиятҳо” ва услуби ишоратӣ ва мураккаби онҳо бо майли равшани зиддикартезист (антикартезианской - яъне муқобили Декарт), ба чизи норавшан ва ҷудонашаванда хеле осон аст. Тартиб додани принсипҳои асосии структурализм ё ҳадди ақал нишон додани он, ки кӣ бояд сохторшинос ҳисобида шавад, хеле душвортар аст [6,с.35].

Аз бисёр ҷиҳат, чунин заминагузориҳои “зиддифалсафӣ” ҳамчун аксуламал ба позитивизм дар соҳаи дониш дар бораи инсон ба вуҷуд омадаанд. Масалан, герменевтикаи фалсафӣ дар аввал бар хилофи усулҳои хосси “илмҳои табиат” ҳамчун усули махсуси “илмҳо дар бораи руҳ” шакл гирифтааст. Позитивизмро И. Берлин, Х. Арендт, Т. Адорно ва М. Хоркгеймер аз ҳар ҷиҳат танқид мекарданд. Баҳои К.Поппер ба чунин равияҳо, монанди фрейдизм ва марксизм маълум аст, ки омезиши онҳо дар таҳқиқоти методологии намояндагони анъанаҳои гуногуни фалсафии фалсафаи муосир хеле маъмул гаштааст. Поппер, мантиқи диалектикиро комилан рад мекунад ва З. Фрейдро бо ситорашиносон ва дигар олимони псевдологӣ (патологическая ложь- дурӯғҳои патологӣ) муқоиса мекунад [16,с.169].

Поппер, инчунин, феноменология (падидашиносӣ)-ро методологияи ғайриилмӣ номид, ки аз эссентиализми аристотелӣ дар хоҳиши фаҳмидани моҳияти ашё тавассути интуитсияи зеҳнӣ азият мекашад.

Баҳс дар бораи усул, метод ва равишҳои илмии донишҳои иҷтимоӣ ва гуманитарӣ яке аз масъалаҳои ҷолибтарин ва албатта, ҳалношуда ба шумор меравад. Мантиқи асосии ин баҳсро ба таври мухтасар баён намудан хеле муфид хоҳад буд. Асарҳои Поппер, ки ба проблемаҳои методологии донишҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ бахшида шудаанд, аз назарияи умумии фалсафии ӯ, ки одатан назарияи ратсионализми интиқодӣ номида мешавад, чизи ҷудогона нестанд. Мисли дигар мубоҳисони асосии баҳс дар бораи усул, метод ва равиши илмӣ, Поппер ба

проблемаи истифодаи усулҳои табиатшиносии соҳаи “илм дар бораи руҳ” мароқ зоҳир менамояд. Дар худи ҳамон назарафкании аввал ҳамаи иштирокчиёни баҳсро тарафдорони назарияҳои про-натуралистӣ ва ё зиддинатуралистӣ номидан мумкин аст (вобаста ба он ки оё усулҳои физикиро ба ҳодисаҳои иҷтимоӣ татбиқ кардан мумкин аст). Баҳси намояндагони ин ду равия ва мантиқи ин баҳс барои намояндагони он арсаи дониш маъмул аст, ки метавон онро иҷтимоӣ ва башардӯстона (гуманитарӣ) номид. Мисоли чунин баҳс, баҳсу мунозираи машҳури усулӣ байни иқтисодчиён Ҷ. Кейнс ва Ч. Тинберген мебошад. Ҷ. Кейнс ба татбиқи принсипҳои методологии илмҳои табиатшиносӣ дар падидаҳои иқтисодиро муқоиса карда, оморро бо алхимия муқоиса мекард. Албатта, равиши ӯ аз равиши асосии илми иқтисодии он замон фарқ мекард. Истифодаи усулҳои математикиро, аз ҷумла, Ҷ. Нейман ва О. Моргенштерн, ки дар асари классикии худ “Назарияи бозӣ ва рафтори иқтисодӣ” ба муқобили имконнопазирии андозагирӣ ва расмикунонӣ дар иқтисод далелҳои зиёде овардааст, ҷонибдорӣ кардаанд. Барои тасдиқи имкони истифодаи методологияи табиатшиносӣ дар иқтисод метавон аз таърихи рушди илм мисол овард: «...дар мавриди набудани роҳҳои ченкунии омилҳои муҳимтарин, ба истинод ба намунаи назарияи гармӣ (назарияи механикии гармӣ), ки аз ҳама ибратбахш аст, пеш аз инкишофи назарияи риёзӣ, имкониятҳои андозагирии миқдорӣ дар ин ҷо ҳатто назар ба иқтисод камтар мусоид буданд» [5,с.29].

Гап дар сари он аст, ки асоси эмпирикии илми иқтисодӣ ҳанӯз аз дараҷаи дилхоҳ хеле дур аст (масалан, бо илми физика дар ҳамон вақте ки математикаи он ба даст оварда шуда буд). Аз ин рӯ, барои бадном кардани тадқиқоти статистикӣ ва иқтисодӣ набояд ягон асоси ҷиддӣ вуҷуд дошта бошад: «...дар ҳақиқат гардиши ҳалкунандае, ки дар физика дар асри XVII (хусусан дар механика) ба амал омад, танҳо ба туфайли инкишофи пештараи астрономия имконпазир гардид. Он ба чанд ҳазорсола мушоҳидаҳои мунтазами астрономӣ асос ёфта буд, ки дар натиҷа чунин нозири беҳамто, астроном ва олими барҷаста ба мисли Тихо Браге ба даст омад. Вале, дар иқтисод бошад, ҳеҷ гоҳ чунин чизе рух надодааст» [5,с.30].

Як қатор мисолҳое, ки аз соҳаи таърихи илм оварда шудаанд, нодуруст будани чунин фикрро нишон медиҳанд, ки гӯё ҳодисаҳои ҷамъиятӣ нисбат ба ҳодисаҳои ҷисмонӣ хеле васеъ буда, чен карда намешаванд. Бо ҷамъоварии мушоҳидаҳо ва истифодаи дастгоҳҳои математикӣ (назарияи маҷмуъ, назарияи эҳтимолият, назарияи функсия, назарияи муодилаҳои дифференсиалӣ, ҳисобкунии вариантҳо ва ғайра) барои дарки ҳодисаҳо, муҳимтар аз ҳама, барои пешгӯӣ имконият фароҳам меоварад. Чунин аст мавқеи тарафдорони усули расмиятчигӣ.

Чунин нигоҳи рӯякӣ ба моҳияти баҳсҳо дар илми иқтисодӣ нишон медиҳад, ки мушкилоти якхелаи методологӣ барои тамоми соҳаҳои донишҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ аҳамият доранд. Тарафдорони усулҳои илмии табиатшиносиро Поппер, одатан, ***“натуралистони гумроҳ*”** меномад. Дар ин ҷо назарияи М. Веберро мисол овардан мумкин аст, ки яке аз аввалин назарияпардозони илми ҷомеашиносӣ мебошад. Масъала комилан равшан аст - ***“натурализми гумроҳ”*** дар бораи усули илмҳои табиатшиносӣ ақидаи бардурӯғ ба вуҷуд овардааст. Ин ақида хеле таъсирбахш буда, маҳз ҳамин ақида хусусияти баҳсҳо оид ба усул ва методро дар донишҳои иҷтимоию гуманитарӣ муайян мекунад. Он ба чунин ақида асос ёфтааст, ки илмҳои табиатшиносӣ усули индуктивиро истифода бурда, хулосаҳои объективӣ ба вуҷуд меоваранд.

Поппер дар асарҳои худ на як маротиба, балки якчанд маротиба қайд карда буд, ки мутаассифона, дар илмҳои ҷамъиятӣ маҳз ***“натуралистони гумроҳ*”** ғолиб омадаанд. Ин ғалаба пас аз Ҷанги ДУЮМИ ҶАҲОНӣ, вақте равобити байни ҷомеашиносии назариявӣ ва антропология “тағйир ёфт”, маълум шуд: “Антропологияи иҷтимоӣ аз фанни тасвирии амалӣ ба дараҷаи илми фундаменталӣ

ва антрополог аз дараҷаи хоксорона ва то андозае кӯтоҳ- коргари саҳроро ба дараҷаи назарияпардозии дурандеш ва назарияпардозии амиқи ҷамъиятӣ, ба психологи дурандеши ҷамъиятӣ оварда расонид. Акнун собиқ ҷомеашинос-назарияпардоз бояд шод бошад, ки ба сифати коргари саҳро ва мутахассис бо вазифаи мушоҳида ва тавсифи тотемҳо ва табъҳои зодагони сафедпӯст дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико кор пайдо кунад" [11,с.303].

Ғалабаи усули ***"бо ном илмӣ"*** (псевдонаучный метод- усули ***ба ном илмӣ***, псевдос – фаъолият ё таълимотест, ки ҷонибдорони он, назария ё таълимоти муайянеро ҳамчун таълимот ё назарияи илмӣ муаррифӣ менамоянд, аммо дар асл онҳо илман асоснок нестанд) ҳамчун ғалабаи усули индуктивӣ ба шумор меравад. Дар мавриди талаботи объективии донишҳои илмӣ, псевдоситонҳо боз дар роҳи нодуруст қарор доранд, зеро объективият ҳам дар илмҳои табиатшиносӣ ва ҳам дар илмҳои ҷомеашиносӣ аз санҷиши интиқодии назария дар муҳокима вобаста аст. Талаботи объективӣ талаби ҳақиқат аст. Ягона меъёри дурустии изҳорот ё муҳокима мутобиқати он ба ҳолати воқеии амалҳост. Ин мавқеи классикии реализм, яъне воқеъгароист.

Ақлгароии (ратсионализми) интиқодии Поппер рад кардани ҳарду мавқеъро дар назар дорад. Масъалаи методологии илмҳои ҷомеашиносӣ, албатта, як қисми назарияи соҳаи фалсафаи донишҳои илмӣ мебошад. Поппер қайд мекунад, ки: "... мавқеи методист ба ақидаҳои ӯ дар бораи усулҳои физикӣ низ вобаста хохад буд. Ман боварӣ дорам, ки ин охирин ва муҳимтарин нуқта дар ин маврид аст. Бисёр хатогиҳои ҷиддии баҳсҳои методологӣ, ба назари ман, аз нофаҳмии васеи усулҳои физикӣ сарчашма мегиранд. Аз ҷумла, чунин мешуморам, ки ин хатоҳо аз шарҳи нодурусти шакли мантиқии назарияҳои физикӣ, усулҳои тафтиши онҳо ва вазифаи мантиқии мушоҳидаю таҷриба бармеоянд" [8,с.5]. Ҳарду муносибатҳои методологӣ ***"асолати таърих"***-ро (историтсизм) [9,с.36] пешбинӣ мекунанд, ки барои вазъи ғайриқаноатбахши илмҳои назариявии ҷомеашиносӣ масъул аст. Назарияҳои зиддитабиатчигӣ ғайриимкон будани омӯхтани ҳодисаҳои рухро тасдиқ мекунанд, чи тавре ки физикҳо ҳодисаҳои олами беруниро меомӯзанд. Ин мавқеъ борҳо садо додааст.

Фарқияти байни "фаҳмиш" ва "шарҳ" лозим аст, ки дар он "фаҳм" ҳамчун авлавият дар масъалаҳои дониши гуманитарӣ (башардӯстона) тасаввур карда мешавад. Мантиқи рушд ё таърихи ҷомеа ё падидаро метавон дубора барқарор кард, агар аз усули фаҳмиш истифода шавад. Қувваи назарияҳои зиддинатуралистӣ ин принсипи эссентиализм аст, ки онҳо қабул мекунанд ва эссентиализмро метавон дар асоси он қабул кард, ки он ба мо имкон медиҳад, ки ҳувиятро дар тағйир додани чизҳо бубинем, аммо дар навбати худ, баъзе далелҳои қавӣ барои дастгирии таълимоти илмии илмҳои ҷомеашиносӣ бояд усули таърихиро қабул кунанд [8,с.20]. Гносеологияи (эпистемологияи) эволютсионии Поппер назари мухталиферо дар бораи табиати позитивизм пешниҳод мекунад, ки он хеле маъмул аст. Поппер чунин мешуморад, ки "...бартараф кардани фарқияти байни илмҳои табиӣ ва гуманитарӣ кайҳо мӯд буд ва аллакай дилгиркунанда шудааст. Усули ҳалли мушкилот, усули тахмин ва раддияро ҳарду истифода мебаранд. Онро дар барқарор намудани матни вайроншуда, чуноне ки дар сохтани назарияи радиоактивӣ истифода бурда мешавад, истифода мебаранд" [7,с.183]. Гузашта аз ин, бархе аз муаррихони ҳирфаиро низ метавон ба сиентизм муттаҳам кард, ки ба ақидаи онҳо зарур аст, ки далелҳои таърихиро гирдоварӣ намуда, сипас аз онҳо хулосабарорӣ ё масъалагузорӣ намоянд. Ин муносибати нодуруст ба мушкилоти методологии сиентизм аст. Ҷамъоварии далелҳо ғайриимкон аст, агар дар ҷойи аввал ягон мушкилоте вуҷуд надошта бошад. Назарияи анъанавии гносеологӣ аз он бармеояд, ки маърифат аз гирдоварии баъзе

далелу маълумот (яъне дарку таассурот) оғоз меёбад. Ба гуфти Поппер, дониш аз мушкилот ва масъалагузорӣ оғоз мешавад. Дар асл, фаъолияти илмӣ ба фаъолияти ратсионалӣ, яъне ақлгароёна монанд аст. Ба ин маъно, ҳадафи илм пайдо кардани шарҳи қаноатбахши он мушкилотест, ки ба шарҳ ниёз доранд. Муҳим он аст, ки он чизе ки шарҳ дода мешавад, бояд дуруст бошад ё ҳамчун дуруст қабул карда шавад, зеро шарҳ додани он чизе, ки хусусияти афсонавӣ дорад, ғайри қобили қабул аст. Мушкилоти асосии назариявии методологияи Поппер ҳалли масъалаи скептикии Юм буд, ки онро масъалаи индуксия низ меноманд. Назарияи дониш, ки онро файласуфон ба таври анъанавӣ мубодила мекунанд, Поппер "Назарияи бозгирандаи шуур" (Bucket theory of the mind) [10,с.233, 351] номида, қайд мекунад, ки: "...дар зеҳни мо танҳо он донише мавҷуд аст, ки ба шарофати ҳиссиёт ба даст омадааст". Аз ин ҷо,***"bucket theory"***-ро "назария бозгиранда" тарҷума карда, мафҳуми "бозгиранда"-ро метавон ба маънои "ҷамъоваранда, замкунанда, муттаҳидкунанда" истифода бурд. Содатар карда гӯем, Поппер зеҳни моро ба сатил ташбеҳ додааст. Ин аз онҷост, ки монанди сатил, ки дар он қатраҳои обро ҷамъоварӣ мекунанд. Вале, Юм ба проблемаи заминавии кофии дониш мароқ зоҳир мекард.

Намояндаи дигари мактаби фалсафии усулҳои таҳқиқот (урфигароён-конвентсионалистҳо, ба монанди А. Пуанкаре, П. Дюэм, А. Эддингтон) А. Эддингтон қайд мекунад, ки "...худамонро бо чархиданамон дар атрофи хеш мушоҳида мекунем" [10,с.232], ин маънои онро дорад, ки аз таҷрибаи далелсозӣ фақат он чизеро бардошт карда метавонем, ки дар он дар шакли назарияҳоямон саҳм гузоштаем. Поппер, албатта, ин ақидаро рад карда, чунин мепиндорад, ки "...дар ҳоле он нукта комилан дуруст аст, ки мо фақат воқеиятҳоеро интихоб мекунем, ки ба назарияи қаблан созмондодашуда муносибат доранд ва он нукта нодуруст аст, ки мо воқеиятҳоеро интихоб мекунем, ки ин назарияро дар шакли ибтидоии он тасдиқ ё такрор мекунанд" [10,с.232].

Воқеъгароии Поппер сабаб мешавад, ки назарияҳоро дар ҳолате тасдиқ намудан лозим аст, ки онҳо натиҷаи кӯшишҳои нокоми рад намудани пешгӯйиҳои назариявӣ бошанд. Яъне, усули таҳқиқоти илмии Поппер дар он ифода меёбад, ки он бояд воқеиятҳоро кашф намуда, назарияи пешинаро рад карда тавонад [10,с.232].

Қабули ин назарияи дониш боиси скептитсизм, яъне шубҳагароӣ мегардад. Ягон таҷриба ба мо имкон намедиҳад, ки дар бораи намунаҳо хулоса барорем. Албатта, гузаштан аз ҳолатҳои дар таҷрибаи мо дучоршуда ба ҳолатҳое, ки ҳанӯз дар таҷрибаи мо нагузаштаанд, ғайриимкон аст. Ба баҳси Юм агар бозгардем, ӯ одатан чунин андешаронӣ намудааст: "...одамон ин гузаришро аз рӯйи одат ё зери таъсири эътиқод анҷом медиҳанд, ё назарияи қабулшудаи дониши такрорро ҳамчун асос барои ягон назария қабул карда наметавонанд". Масъалаи индуксия маънои онро дорад, ки дониши мо аз эътиқоди ирратсионалӣ, яъне ғайриақлонӣ асос ёфтааст. Ратсионализми интиқодии К. Поппер бошад, роҳи ҳалли мушкилоти скептикӣ ба шумор меравад.

Нуктаи марказии гносеологии Поппер идеяест, ки номи шартии ***"гояи се олам"***-ро дорад. Ба андешаи Поппер, ин се оламро фарқ кардан лозим аст:

- олами якум - воқеиятест, ки ба таври объективӣ вуҷуд дорад, яъне олами равандҳо ва падидаҳои физикӣ (табиӣ);
- олами дуюм - ҳолати шуур ва фаъолияти он, яъне олами равонии инсон, ҳолатҳои шуур (ҳолати равонӣ);
- олами сеюм - олами мазмуни объективии тафаккур, пеш аз ҳама, мазмуни ақидаҳои илмӣ, афкори шоирӣ ва асарҳои бадеӣ, яъне маҳсули шуури инсон [4,с.242].

Назарияи донише, ки Поппер онро "Назарияи бозгирандаи шуур" (Bucket theory of the mind) [10,с.232, 351] меномад, дар бораи ***"олами 3"***-юм намедонад. Ин чунин маъно дорад, ки заъфи асосии ақли солим дар назарияи дониш дар он аст, ки

он миёни дониши субъективӣ ва объективӣ фарқ намегузорад. Ба ибораи дигар, санҷиши интиқодии назария дар ***“олами 3”***-и худмухтор, дар назарияи одии дониш маъмулан пазируфта намешавад. Гносеологияи Юм, Кант, Рассел ба мазмуни субъективии шуури ***“донистан”*** тамаркуз мекунад. Ба гуфти Поппер, гносеология бояд проблемаҳои методологии илмӣ, назарияҳо, баҳсҳои интиқодиро мавриди омӯзиш қарор диҳад, яъне баръакс тафаккури объективиро омӯзад, то ки “**дониш** бе касе, ки онро ҳифзан медонад, он донишест бе субъект ё предмети дониш” [1,с.112].

Дар миёнаҳои садаи бистум, дар фалсафаи илм баҳси ҷиддӣ ба амал омад, ки онро шартан баҳс дар бораи реализм номидан мумкин аст. Ин ҷо, дар бораи дар фалсафаи илми Ғарб пайдо шудани самти нав - “мактаби таърихӣ” сухан меравад. Ақидаи асосии намояндагони ин равия (Томас Кун, Пол Фейерабенд ва Ҷозеф Агасси) он буд, ки таърихи илм тағйири сохторҳои консептуалӣ (парадигмаҳо, назарияҳо, барномаҳои таҳқиқотӣ ва ғайра) мебошад. Дар рафти ин гуна тағйир додани программаҳои назариявӣ, дар дониш афзоиш ба амал намеояд, зеро миқдори донише, ки дар давраи ҳукмронии як парадигма ҷамъ шуда буд, дар лаҳзаи пайдо шудани парадигмаи дигар ҳатман аз байн меравад. Дар соли 1962 китоби “Сохтори инқилобҳои илмӣ”-и Томас Кун [14] аз чоп баромад, ки он яке аз бисёр асарҳое гардид, ки мавқеъҳои зиддиреалистиро равшан асоснок мекунад. Ба ибораи дигар, дар ин асар илм ҳамчун як падидаи таърихӣ дар назар дошта мешавад. Далели асосии намояндагони “мактаби таърихӣ” дар он аст, ки таърихи илм ба мо ҳеҷ асос намедиҳад, ки ба воқеияти «воситҳои тағйирнаёбанда», ки мо дар ҷараёни таҳқиқот дониши онҳоро такмил медиҳем, бовар кунем [14,с.17-18]. Объектҳое, ки дар доираи як парадигма пешниҳод шудаанд, одатан дар лаҳзаи бартарияти модели дигари фаҳмондадиҳӣ барканор гузошта мешаванд.

«Муқоисанопазирӣ» ҳамчун истилоҳ ба шарофати «муаррихон» Томас Кун ва Пол Фейерабенд вориди баҳси фалсафаи илм шудааст. Вале воқеият он аст, ки аксар файласуфон ба нисбиятгароёни (релятивистҳо) тарафдорони мактаби таърихӣ муқобил баромаданд. Махсусан, Ҳилари Патнэм [3] дар асари худ «Чӣ гуна метавонед дар мавриди маъно суҳбат накунед?» (1965) Фейерабендро барои он танқид кардааст, ки назарияи ӯ ба назарияи нодурустӣ дар маъно асос ёфтааст. Фейерабенд назарияи маъноро ба таври зайл маънидод мекунад: “...маънои ҳар гуна ифодаи тавсифӣ аз контексти назарияи кулл вобаста аст. Бинобар ин, агар ду назария шомили як истилоҳ бошад, маънои он истилоҳ мутафовит аст”. Чунин равияро дар фалсафаи илм Поппер як бемории фалсафии шадид шуморида, онро бо ибораи ***“фалсафаи ғайбгӯён” (oracular philosophy)*** [10,с.14, 24, 177, 274] муаррифӣ намудааст. Аммо фалсафаи аналитикии муосир низ таъсири зараровари «усули арастуии эссентсиалистии таърифҳо»-ро [10,с.14] (масалан, дар фалсафаи Витгенштейн дар давраи «Таҳқиқоти фалсафӣ») эҳсос мекунад.

Бо вуҷуди ин, Поппер бо принсипи пешниҳоднамудаи худ камбудиҳои файласуфони доираҳои Венаро бо верификатсияизми худ ошкоро фош кард. Масъалаи индуксия, ки боз аз ҷониби Поппер ба миён гузошта шудааст, имконнопазирии эътироф кардани мавқеъро дар бораи он, ки пешниҳод маънои онро дорад, агар он тафтишшаванда бошад, равшан тавсиф мекунад (зеро тафтиш дар асоси принсипи индуктивӣ сохта шудааст).

Албатта, он ҳама нукотеро, ки дар боло дар бораи методологияи ратсионализми интиқодӣ дар соҳаи фалсафаи илм, махсусан фалсафаи иҷтимоӣ гуфта шудааст, метавон дар доираи илмҳое татбиқ кард, ки худро иҷтимоӣ меноманд. Поппер чунин меҳисобад, ки эътиқоди «позитивистии» ҷомеашиносон ба қудрати усулҳои мушоҳидавӣ бемаънӣ аст. Мушоҳида дар ҷомеашиносӣ, албатта, метавонад мушкилот эҷод кунад. Ин ба ҳама соҳаҳои донишҳои илмӣ дахл дорад. Идеяи мушоҳидаи холис ҳамчун идеали дониши илмӣ, унсури усули позитивистӣ буда, фавран ба проблемаи индуксия ворид мешавад. Бо истифода аз омор (статистика)

дар вақти асосноккунии илмҳо нуқсонҳоро дидан душвор нест, ҳадди ақал бо назардошти имконнопазирии элементарии берун аз тафтиш. Ғолибияти антропология ин ғалабаи усулест, ки мушоҳидавӣ, тавсифӣ ва истифодаи умумисозии индуктивӣ ҳисобида мешавад [11,с.304].

Бо антропология, албатта, Поппер рафторгароиро (бихевиоризм)-ро ҳамчун методологияи бартаридошта дар илмҳои иҷтимоӣ мефаҳмад. Рафторшиносон ба объективӣ будани илм эътибор медиҳанд ва онро аломати хосси илми ҳақиқии ҷомеа медонанд, ки аз «метафизика»-и анъанаи пештара озод аст. Аммо объективият, ба ақидаи Поппер, танҳо натиҷаи боз ҳам наздиктари танқиди озоди ҳамдигарии ҷомеаи олимон шуда метавонад.

Истиноди мустақим ба далелҳои таҷрибавӣ ба ҳеҷ ваҷҳ ба объективияти илм оварда наметавонад. Ратсионализми интиқодӣ истифодаи як навъи дигари мафҳумҳои мантиқиро дар бар мегирад: ба монанди наздикшавӣ ба ҳақиқат ва қудрати фаҳмондадиҳӣ дар назария.

Ҳамаи ин муқаррарот ба мантиқи умумии илм дахл доранд. Дар робита ба илмҳои иҷтимоӣ, Поппер ба таври илова якчанд муқарраротро баён намудааст. Тибқи тезиси бисту якум, ӯ мепиндорад, ки «...илмҳои мушоҳидавӣ вуҷуд надоранд. Фақат илмҳое ҳастанд, ки дар онҳо мо (каму беш бошуурона ё интиқодӣ) назарияпардозӣ мекунем. Ин ба илмҳои ҷомеашиносӣ ҳам дахл дорад» [11,с.311].

Дар адабиётҳои илмӣ дар бораи таҳлили вазъият, ки Поппер дар бисёр асарҳояш зикр намудааст, маълумоти зиёд мавҷуд аст. Бо вуҷуди он ки Поппер дар бисёр асарҳои худ оид ба ***моҳияти таҳлили вазъият*** навиштааст, ҳанӯз ҳам дар атрофи проблемаи шарҳи дурусти андешаҳои ӯ муҳокимаҳо идома доранд. Мушкилоти аввалине, ки муҳаққиқон дар “***таҳлили вазъият”-и*** (ситуационный анализ) Поппер дучор мешаванд, ин аст, ки нуқтаи назари худи Поппер дар ин мавзуъ аксаран норавшан ва ба якдигар зиддият доранд [19,с.69]. Тарафдорони мактаби фалсафии Поппер ва шогирдонаш бар он назар буданд, ки “...мутаассифона, ба истиснои лексияҳо, шарҳи пурраи назарияи ӯро дар ин маврид ёфтан ғайриимкон аст” [20,с.5].

Ин хулосаҳоро аз назарияи умумии ратсионализми интиқодӣ бароварда, баррасӣ бояд намуд, ки барои методологияи илмҳои ҷомеашиносӣ хеле муҳим арзёбӣ мешаванд. Хулосабарориҳоро ба таври зайл раддабандӣ намудан мумкин аст:

- талаботи якум ин озодии назария аз принсипи эссентсиализм мебошад;
- талаботи дуюм ин ақида аст, ки ҳар як назария ба олами сеюм - олами мазмуни объективии тафаккур, пеш аз ҳама, мазмуни ақидаҳои илмӣ, яъне маҳсули шуури инсон ё ғояҳои фаҳмо тааллуқ дорад. Масалан, назарияи герменевтикии фаҳмиш ба меъёрҳои илмӣ ҷавобгӯ нест, зеро он на ба олами сеюм, балки ба олами ғояҳои субъективӣ мувофиқат мекунад.

Поппер моҳияти таҳлили вазъиятро шарҳ дода, ба усули дарки герменевтикии воқеаҳои таърихӣ аз асарҳои Р.Ҷ. Коллингвуд ва В. Дилтейро мисол оварда, онҳоро мавриди интиқод қарор додааст.

Назарияи нав бояд ҳамеша ҳалли озмоишии ягон масъалаи ҷаҳони сеюм бошад ва аз усули фаҳмиши субъективии ҷаҳони дуюм истифода набарад. Ин принсипи асосии ба меъёрҳои характери илмӣ мувофиқ будани назария мебошад. Поппер дар асари худ, «Фақри таърихгароӣ» [8] назарияҳои натуралистӣ ва зиддинатуралистиро таҳлил намуда, исбот кардааст, ки онҳо ба ин меъёри асосии илмӣ мувофиқ нестанд.

Поппер ба танқиди назарияҳои зиддинатуралистӣ диққати ҷиддӣ дода, шуруъ аз фалсафаи Афлотун, то фалсафаи фаҳмиши герменевтикӣ назарияҳои гуногунро таҳлил намудааст.

Поппер дар асари худ «Мантиқи илмҳои иҷтимоӣ» (Логика социальных наук) дар бораи татбиқи **“таҳлили вазъият”** дар таърих менависад, ки ӯ равиши худро бо равиши Р.Ҷ. Коллингвуд муқоиса кардааст. Ӯ менависад, ки “...Коллингвуд фаҳмиши

маро бо баъзе шаклҳои субъективизм иваз мекунад. Ба гуфти Коллингвуд, масалан, агар ман кафшҳои қайсарро бар пойҳоям пӯшам, он вақт худро қайсар эҳсос карда, ман аниқ хоҳам донист, ки қайсар чӣ кор кардааст ва чаро ӯ ин корро кардааст... Ман фикр мекунам, ки ин таълимот хеле хатарнок аст, зеро субъективӣ ва догматикист" [11,с.332].

Ба ҷойи пайравӣ ба идеалҳои шуҳудгароӣ (интуитивизм) [10,с.14-20], назарияи илмӣ бояд объективӣ ва санҷидашаванда бошад. Дар ҳудуди ҷаҳони савум ё ҷаҳони назарияҳо ва донишҳои объективӣ баррасиҳои интиқодӣ аз назарияҳои пешниҳодшуда ва интихоби назарияе, ки дар ҳоли ҳозир беҳтарин қудрати тавзеҳотӣ дорад, вуҷуд дорад. Оқибатҳои эҳтимолии истифодаи мантиқи таҳлили вазъиятро ба методология ва консепсияҳои ҷомеашиносӣ ва сиёсатшиносии муосир баррасӣ бояд кард. Бо ин мақсад мафҳуми маданияти сиёсиро дар мисоли олимони шинохта Г. Алмонд ва С. Вербаро дида мебароем. Дар китоби «Фарҳанги шаҳрвандӣ» нишон дода шудааст, ки пойдории демократия ба дараҷаи инкишофи фарҳанги шаҳрвандӣ дар ҷомеа вобаста аст. Мисли аксари таҳқиқоти дигари сиёсатшиносӣ, ин кор аз рӯйи идеалҳои таҳқиқоти сирф индуктивӣ сохта нашудааст. Ба ҳамин тартиб, Г. Алмонд ва С. Верба ба ҳайси вазифа, пешниҳод мекунанд, ки ба суоли зерин бояд ҷавоб пайдо карда шавад: дар кишвар чӣ ва ба кадом миқдор бояд дастрас бошад, то ки дар он ҷо институтҳои демократӣ решаҳои мустаҳкамтар пайдо намоянд [17,с.8]. Вале ба андешаи Поппер, агар суолҳо ба таври зайл бошанд: "Мо аз давлат чӣ мехоҳем? Ба ҳайси ҳадафи қонунии фаъолияти давлат мо чиро пешниҳод мекунем?". Агар мо саволро ба ҳамин шакл гузорем, инсонгаро (гуманизм) чунин посух хоҳад дод: "Ман талаб мекунам, ки давлат на фақат маро, балки дигаронро низ муҳофизат намояд. Ман талаб мекунам, ки давлат озодии ҳам ман ва ҳам тамоми одамони муҳитамро дифоъ намояд. Ман бо меҳрубонии онҳое зиндагӣ кардан намехоҳам, ки муштҳояшон вазнинтар ва беҳтар мусаллаҳ шуда бошанд..." [9,с.128-129].

Муҳаққиқони болозикр дар мисоли Г. Алмонд ва С. Верба усули таҳқиқотро ба таври зайл тавсиф мекунанд: "... кӯшишҳои ҳалли ин масъала дар асоси ақидаҳо ва хулосаҳои таърихӣ, ба хулосаҳое, ки аз идеологияи демократӣ ба даст оварда мешаванд, ба навъҳои алоҳидаи таҳлили сотсиологӣ ё тахминҳои равоншиносӣ асос ёфтаанд" [17,с.8]. Тавре мушоҳида намудем, Г. Алмонд ва С. Верба ҷонибдори усуле ба шумор мераванд, ки методологияи тадқиқот аз методҳои эмпирикӣ, шуҳудгароӣ (интуитивӣ) [10,с.14-20] ва равонӣ иборат аст. Ин маънои онро дорад, ки назарияи онҳо ба меъёрҳои илмии таҳиякардаи Поппер мувофиқат намекунад. Ба ибораи дигар, назария на ба олами сеюми дониши объективӣ, балки ба олами дуюми ақидаҳои субъективӣ тааллуқ дорад.

Хулосаи ниҳоии Г. Алмонд ва С. Верба аз он иборат аст, ки дар ташаккули институтҳои демократӣ дар Британиё ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, аз ҷумла, ҳузури синфи миёна ва сиёҳпӯстон дар корҳои идорию сиёсӣ, протестантизми рушдёфта нақши муҳим дошт. Мафҳумҳои фарҳанги сиёсиро ҳамчун маҷмуи муайяни муносибатҳо нисбат ба низоми сиёсӣ ва ҷузъҳои гуногуни он, инчунин нақши фард дар низоми сиёсӣ ёдовар шудан мумкин аст [17,с.189].

Поппер мисоли таърифи даврашаклро барои нишон додани иштибоҳоте, ки аксар вақт дар шарҳи таърихӣ рух медиҳанд, истифода бурдааст. Оё мафҳуми фарҳанги сиёсӣ намунаи чунин таърифи даврӣ нест, ки дар он ягона далел ба манфиати шарҳдиҳанда аст? Фарҳанги шаҳрвандӣ сабаби вуҷуди демократия аст ва демократия мавҷудияти фарҳанги шаҳрвандиро пешбинӣ мекунад.

Поппер ба истифода аз заминагузории эмпирикӣ дар илмҳои ҷамъиятӣ шубҳа дошт, зеро бар хилофи ҷисмҳои физикӣ мафҳумҳои иҷтимоӣ (синф, тамаддун, фарҳанг) сохторҳои назариявӣ мебошанд. Асосноккунии мавҷудияти чунин конструксияҳо одатан ба далелҳои таҷрибавӣ асос ёфтааст, ки дар навбати худ, аз тафсир, яъне герменевтика хеле вобаста аст. Ҳамин тавр, метавон дар бораи

интиқоди унсурҳои илмӣ ва шуҳудгароӣ (интуитивӣ) [10,с.14-20] дар мафҳуми фарҳанги сиёсӣ ҳарф зад. Заминаи интиқоди навбатӣ ин аст, ки ин гуна назарияҳо бо ҷаҳони сеюми донишҳои объективӣ ҳеҷ иртиботе надоранд. Поппер чунин мешуморид, ки агар назарияи нав кӯшиши пешакии ҳалли проблемаи илмии ҷаҳони сеюм бошад, аз таърифҳои даврашакл канорагирӣ кардан мумкин аст. Ин маънои онро дорад, ки назарияи нав бояд бо кӯшишҳои беҳтарин ҳалли мушкилотеро, ки назарияҳои дигар ба вуҷуд овардаанд, намояндагӣ кунад. Ин мавқеъ бо талаби озодии назария аз принсипҳои асолати кулл (холизм) [9,с.102-103], асолати моҳият (эссентсиализм) [10,с.14, 263] ва асолати таърихӣ (историтсизм) [9,с.36-37] зич алоқаманд аст. Дар баробари ин, ин метавонад чунин маъноро дошта бошад, ки назарияи нав бояд роҳи беҳтарини ҳалли проблемаҳои дар соҳаи илм мавҷудбударо пешниҳод намояд. Таърихи ҷомеашиносии муосир аз шикастани шадиди анъанаҳои қаблӣ оғоз ёфт. Бинобар ин, метавон эътироф кард, ки таърихи ҷомеашиносии муосир аз шикастани анъанаҳои шадиди қаблӣ оғоз ёфтааст.

Нуқтаи марказии фалсафа ва методологияи илмии Поппер ***"асолати моҳият"*** (эссентсиализм) [10,с.263], дар ҷойи дигар ***"асолати ҳастӣ"*** (эссентсиалистҳо) [9,с.127] мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки назарияи илмӣ бояд ба таҳқиқи интиқодӣ тоб оварад ва аз ин рӯ, ба олами сеюми донишҳои объективӣ тааллуқ дошта бошад. ***"Асолати моҳият"*** (эссентсиализм), аслан, барои айбдоркуниҳо ба нисбигароӣ (релятивизм) [9,с.48-49] ва конвенсионализм асос нест.

Илмҳои иҷтимоӣ метавонанд ба куллӣ объективӣ бошанд ва аз таъсири ***асолати равоншиносӣ*** (психологизм - тамоюли фалсафӣ ва донишҳои башардӯстона аст, ки падидаҳои руҳонӣ ва мавҷудоти идеалиро тавассути кори шуури инфиродӣ ё коллективӣ шарҳ медиҳад. Системаҳои психологӣ бештар дар мантиқ ва математика маълуманд) [10,с.81-96] даст кашанд. Абсолютизатсияи усули тарафдори табиатшиносӣ ё зидди табиатшиносӣ таҳқиқотро аз илм дур мекунад. Ба ибораи дигар, талаботи мантиқии вазъият имкони тавсифи объективии вазъият ё объектро бидуни ёрии психология дар назар дорад. Поппер дар маърузаи «Мантиқи илмҳои ҷомеашиносӣ», ки аз 27 тезис (далел) иборат аст, ҳамаи далелҳои худро оид ба илмҳои ҷомеашиносӣ мухтасар баён кардааст. Матни маърузаи Поппер боиси танқиди шадиди файласуфи олмонӣ, Теодор Адорно гардид. Мубоҳисаи назариявии онҳо дар соли 1961 ибтидои баҳсҳои машҳури ***«баҳсҳои позитивизм»*** буд. Ҳам Поппер ва ҳам Адорно ҷомеашиносиро ҳамчун илми ҷудо аз фалсафа қабул намекарданд ва онро қисми фалсафаи иҷтимоӣ меҳисобиданд [1,с.17].

Т. Адорно мушкилоти аввалини ҷомеашиносиро дар фаҳмиши нодурусти мавзуи таҳқиқот мебинад: "...мафҳуми хеле маъмулу машҳури ҷомеашиносӣ комилан нодуруст аст. Ин ба он сабаб аст, ки ӯ боварӣ дорад, ки ба навъҳои субъективие, ки баъдан ба умумӣ табдил меёбанд, муроҷиат кардан мумкин аст. Муносибатҳо ва намудҳои рафтори шахсони алоҳида, ки фаромӯш шудаанд, як навъ қонунҳои сохтории объективии иҷтимоиро ба вуҷуд оварда метавонанд" [1,с.31].

Ба ин тартиб, ҷомеашиносӣ бояд бо ***"зарурат ва муҳимот"*** машғул бошад, на бо изҳороти далелҳо. Дар «Муқаддима ба ҷомеашиносӣ» («Введение в социологию») [1] Т. Адорно мафҳуми конфликтро ҳамчун намуна барои танқид овардааст. Муҳим он аст, ки ин мисол имкон медиҳад, ки дар интиқоди ҷомеашиносӣ лаҳзаҳои ваҳдат ва унсурҳои ихтилофи байни Поппер ва Адорноро бубинем. Пас, асли назарияи Георг Зиммел, ки минбаъд Ралф Дарендорф ва Люис Козер низ онро ҷонибдорӣ намудаанд, дар чист?

Моҳияти назарияи нави кашфшуда аз он иборат аст, ки бидуни конфликт чизе монанди ***"тараққиёт"*** (development) нест ва конфликт худи раванди ҳаётро ташкил медиҳад. Адорно чунин мешуморад, ки дар доираи сотсиологияи муосир секуляризатсияи афкори назариявӣ ба амал омадааст. Назарияи конфликт дар

фалсафаи Кант, Гегел ва Маркс аҳамияти калон дошт. Аммо хосси сиёсатшиносии муосир аст, ки «дар ин таълимот чунин категория, монанди конфликти иҷтимоӣ гипостазист (**hypostasis-** воқеият ё ҷавҳари аслӣ, бар хилофи сифатҳо ё он чизе, ки моҳият надорад) [1,с.137].

Тафовутҳо аз мансубияти Поппер ва Адорно ба анъанаҳои гуногуни фалсафӣ бармеоянд. Агар Поппер интиқодро як ҳолати минималистӣ ва мантиқии таҳқиқоти бидуни мазмуни мусбатдошта ҳисоб мекард, пас барои Адорно интиқоди позитивизм ва муроҷиат ба "маҷмуӣ"-и объект масалан, ҷамъият дониши мусбатро дар бар мегирад. Поппер ба марксизм дилсӯзӣ дошт (sympathy), аммо бовар дошт, ки мантиқи диалектикӣ ба меъёрҳои реализм ҳамчун муҳити фалсафӣ мувофиқат намекунад. Методи диалектикӣ бо усули воқеъгароии интиқодӣ (ратсионализми интиқодӣ - критический рационализм) як қатор монандиҳои берунӣ дорад, вале дар баробари ин як қатор тахминҳои ***"асолати моҳият"***-ро нигоҳ медорад. Фалсафаи илмии Поппер ҳимояи принсипи ***"воқеъгароӣ"*** (реализм) мебошад. Аслан муҳим нест, ки мо дар бораи реализми физикӣ, сиёсӣ ва ё фалсафӣ гап мезанем, фалсафаи Поппер дар умум ҳимояи ***"воқеъгароӣ"*** (реализм) ба шумор меравад.

Поппер чунин мешуморид, ки «воқеъгароӣ (реализм) ҳам исботноталаб аст (исботнашаванда) ва ҳам инкорнашаванда (инкорнопазир). Мисли ҳар чизе, ки фаротар аз мантиқ ва арифметикаи маҳдуд аст, воқеъгароӣ (реализм) исботнопазир аст. Дар ҳоле ки назарияҳои эмпирикӣ радшавандаанд ва воқеъгароӣ (реализм) ҳатто раднопазир аст» (ӯ ин раднопазириро бо бисёр назарияҳои фалсафӣ ё «метафизикӣ» ва махсусан бо идеализм мубодила мекунад). Бо вуҷуди ин ҳама костагиҳо, метавон гуфт, ки далелҳои Поппер, бешубҳа, дар хусуси методологияи илм, аз усулҳои таҳқиқотии олимони дигари асри XX бартарӣ доранд [7,с.46].

Аммо Поппер муносибати воқеъгароиро (реалистиро) аз мавқеи ратсионализми интиқодӣ, ҳамчун объекти омӯзиш мефаҳмид, на ҳамчун маҷмуи тавсифҳо.

Хулоса. Ҳамин тавр, ба ақидаи Карл Поппер, дониш ҳам ба маънои он, ки вай дар ҳақиқат объективист ва ҳам ба маънои он ки дониш мақоми ҳастишиносӣ дорад ва ба субъект вобастагӣ надорад, яъне дар ниҳоят айнӣ маҳсуб меёбад. Поппер ба объективӣ будани донишҳо мудом таъкид намуда, субъективӣ ва ё таъсироти худиро (аз ҷониби муҳаққиқ таассубона таҳқиқ намудани илм) дар таҳқиқоти илм ба куллӣ интиқод мекунад.

Муқарриз:Азизов К.Ҷ.-н.и.ф., ДДД

АДАБИЁТ

1. Адорно Т. Введение в социологию/ пер. [Текст] / Т. Адорно, Б.М. Скуратова под ред. О.В. Кильдюшова. - М.: Праксис, 2010. -384 с.
2. Демидов М. Современные подходы к историко-философскому наследию Ницше в англоязычной традиции в 20 веке [Текст] / М. Демидов // Этносоциум. – 2010. -№4. -С.108-116.
3. Макеева Л.Б. Философия Х. Патнэма. [Текст] / Л.Б. Макеева // Российская Академия Наук Институт философии -М., 1996. -190 с.
4. Невеев, А.Б. Концепция трех миров Карла Поппера в научной теологии Алистера Макграта. [Текст]// Вестник русской христианской гуманитарной академии. - 2020. -Выпуск 1. -С.240-247. [Электронный ресурс]. URL: https://commons.datacite.org/do (дата обращения: 06.07.2022).
5. Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение. [Текст] / Дж. Нейман, О. Моргенштерн. -М.: Наука, 1970. -780 с.
6. Пассмор Дж. Современные философы. [Текст] / Дж. Пассмор. -М.: Идея-Пресс, 2002. -192 с.
7. Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход. [Текст] / К.Р. Поппер. -М.: Эдиториал УРСС, 2002. -384 с.
8. Поппер К.Р. Нищета историцизма. [Текст] / К.Р. Поппер; пер. с англ. С.А. Кудриной. -М.: Издательская группа «Прогресс» - VIA, 1993. -187 с.
9. Поппер К.Р. Ҷомеаи кушода ва рақибони он. -Ҷ. 1: Афсунҳои Афлотун. [Матн] / К.Р. Поппер; тарҷумаи Р.З. Назариев аз забони русӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2020. -376 с.

10. Поппер К.Р. Ҷомеаи кушода ва рақибони он. -Ҷ. 2: Замони пайғомбарони дурӯғин: Гегел, Маркс ва ғайбдонони дигар. [Матн] / К.Р. Поппер; тарҷумаи Р.З. Назариев аз забони русӣ. -Душанбе: Эр-Граф, 2020. -436 с.
11. Поппер К.Р Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: [Текст] // Карл Поппер и его критики. -М.: Эдиториал УРСС, 2000. -464 с.
12. Рассел Б. История западной философии. [Текст] / Б. Рассел. -СПб.: Азбука, 2001. -960 с.
13. Рассел Б. Мудрость Запада: Ист. исслед. зап. философии в связи с обществ. и полит. Обстоятельствами / Б. Рассел. -М.: Республика, 1998. -241 с.
14. Томас Кун. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. [Текст] / Томас Кун; перевод с английского И.З. Налетова. -М.: Прогресс, 1977. -300 с.
15. Турчин А.В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? [Текст] / А.В. Турчин, М.А. Батин. -М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. -263 с.
16. Эдмондс Д. Кочерга Витгенштейна: История десятиминутного спора между двумя великими философами [Текст] / Д. Эдмондс, Д. Айдиноу. -М.: Новое литературное обозрение, 2004. -352 с.
17. Almond G., Verba S. Th e Civic Culture. [Text] // SAGE Publication. -London, 1989. -379 p.
18. A Companion to Contemporary Political Philosophy [Text] // ed. by E. Robert. Goodin and Philip Pettit. -Oxford: Blackwell Publishing, 2007. -890 p.
19. Hands D. Wade Testing, rationality, and progress: essays on the Popperian tradition in economic methodology. [Text] // USA, Maryland: Rowman and Littlefi eld Publishers Inc. 1993. -238 p.
20. Jarvie I. C. Concepts and society. -London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1972. -214 p.

ВОҚЕГАРОИИ КАРЛ ПОППЕР ҲАМЧУН ИНТИҚОДИ МЕТОДОЛОГӢ БА ФАЛСАФАИ ИҶТИМОӢ

Карл Поппер яке аз муҳимтарин муҳаққиқони соҳаи илмҳои ҷомеашиносӣ, махсусан фалсафа дар қарни XX ба шумор меравад. Ӯ дар чандин китобҳо ва корҳои таҳқиқотии худ интиқоди шадиди усулҳои пешинаро мавриди баррасӣ қарор додааст. Махсусан китоби “Ҷомеаи кушода ва рақибони он” яке аз муҳимтарин осори Карл Поппер маҳсуб меёбад, ки дар он аз Гераклиту Афлотун оғоз намуда, то ба Кант, Гегел ва Марксро мавриди интиқоди шадид қарор додааст. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки бо истифода аз осори гаронарзиши Карл Поппер, усулҳои таҳқиқотии ӯро бо усулҳои таҳқиқотии пешин ва замони муосир муқоиса кунад, то мавқеи Карл Попперро дар методологияи илми муосир маълум намояд. Дар асл ин мақола нуктаи назари Карл Попперро дар хусуси реализм ва ақлгароии интиқодӣ мавриди баррасӣ қарор дода, фалсафаи иҷтимоиро зери танқид гузоштанро ҳадаф гузоштааст. Дар ин замина, бо иборахои муҳиме, ки Карл Поппер истифода бурдааст, ба монанди асолати таърих, асолати моҳият, асолати кулл, асолати равоншиносӣ, ақлгароии интиқодӣ, нисбиятгароӣ, воқеъиятгароӣ, ҷомеаи кушода, ҷомеаи пӯшида, “назария бозгиранда” “назария бозгирандаи шуур”, донишҳои объективӣ ва ғайра тавонист дар методологияи илм як таҳаввулоте ба вуҷуд биёварад. Гуфтан мумкин аст, ки ин мақола формулаи махсуси методологияи Карл Попперро дар миён гузоштааст, то чаҳорчӯбае барои баррасии методологияи таҳқиқотии олимони маъруфи соҳаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва фалсафа гардад.

Калидвожаҳо: Карл Поппер, реализм, ақлгароӣ, интиқод, ақлгароии интиқодӣ, асолати таърих, асолати моҳият, асолати кулл, “назарияи бозгиранда”, “назария бозгирандаи шуур”, донишҳои объективӣ.

РЕАЛИЗМ КАРЛА ПОППЕРА КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Карл Поппер - один из самых важных исследователей в области социальных наук, особенно философии, в 20 веке. В своих нескольких книгах и исследовательских работах он подверг суровой критике предыдущие методы. В частности, одним из важнейших произведений Карла Поппера считается книга «Открытое общество и его враги», в которой он критиковал Гераклита и Платона, вплоть до Канта, Гегеля и Маркса. В данной статье автор попытался использовать ценные труды Карла Поппера для сравнения его методов исследования с предшествующими и современными методами исследования, чтобы выяснить место Карла Поппера в методологии современной науки. Фактически, эта статья исследует точку зрения Карла Поппера на реализм и критический рационализм и направлена на критику социальной философии. В этом контексте, с такими важными выражениями, которые использовал Карл Поппера, как историцизм, эссенциализм, холизм, психологизм, критический рационализм, релятивизм, реализм, открытое общество, закрытое общество, «теория черпающего сознания», «Бадейная теория сознания», объективное знание, и т.д. смогли внести изменения в методологию науки. Можно сказать, что эта статья представила особую формулу методологии Карла Поппера, чтобы стать основой для изучения методологии исследований известных ученых в области социальных наук и философии.

Ключевые слова: Карл Поппер, реализм, рационализм, критика, критический рационализм, историцизм, эссенциализм, холизм, «теория черпающего сознания», «Бадейная теория сознания», объективное знание.

KARL POPPER'S REALISM AS A METHODOLOGICAL CRITIQUE OF SOCIAL PHILOSOPHY

Karl Popper is one of the most important researchers in the social sciences, especially philosophy, in the 20th century. In his several books and research papers, he has severely criticized previous methods. In particular, one of the most important works of Karl Popper is the book “The Open Society and Its Enemies”, in which he criticized Heraclitus and Plato, up to Kant, Hegel and Marx.In this article, the author tried to use the valuable works of Karl Popper to compare his research methods with previous and modern research methods in order to find out the place of Karl Popper in the methodology of modern science. In fact, this article explores Karl Popper's point of view on realism and critical rationalism and aims to criticize social philosophy. In this context, with such important expressions as used by Karl Popper such as historicism, essentialism, holism, psychologism, critical rationalism, relativism, realism, open society, closed society, “Bucket theory”, “Bucket theory of the mind”, objective knowledge, etc. were able to make changes in the methodology of science. It can be said that this article introduced a special formula of Karl Popper's methodology to become the basis for studying the research methodology of famous scientists in the field of social sciences and philosophy.

Keywords*:* Karl Popper, realism, rationalism, criticism, critical rationalism, historicism, essentialism, holism, “Bucket theory”, “Bucket theory of the mind”, objective knowledge.

Маълумотнома дар бораи муаллиф: ***Шодиев Комрон Олимҷонович* -** Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға**: 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Данғара, кӯчаи Шарифов, 3. Телефон: **(+992) 004666765.** E-mail: komronshodiev92@gmail.com

Сведение об авторе: ***Шодиев Комрон Олимджонович* -** Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, Дангара, улица Шарифова, 3. Телефон: **(+992) 004666765.** E-mail: komronshodiev92@gmail.com

Information about the author: ***Shodiev Komron Olimdzhonovich*** - Dangara State University, Assistant of the Department of Humanitarian Disciplines. **Address**: 735320, Republic of Tajikistan, Dangara, Sharifov street, 3. Phone: **(+992) 004666765.** E-mail: **komronshodiev92@gmail.com**

УДК:297.15

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУНОСИБАТИ ФАРҲАНГ БО ТАМАДДУН

Сайдуллаева Г.Р., Гулаҳмадов Ш.Н.
Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Мафҳумҳои «фарҳанг» ва «тамаддун» бо ҳамдигар зич алоқаманд мебошанд, бинобар ин онҳоро аз ҳамдигар фарқ накарда, баъзан як чиз меҳисобанд. Дар ҳақиқат, миёни ин мафҳумҳо ба ғайр аз умумият, тафовутҳо низ мавҷуданд. Мафҳуми тамаддун – яке аз мафҳумҳои муҳимми илмҳои фалсафаи муосир ба шумор меравад, ки серпаҳлу ва бисёрҷабҳа мебошад, вале ҳанӯз моҳияти он пурра дарк нашудааст. «Тамаддун» - истилоҳи илмиаш – «сивилизатсия» аз калимаи лотинии civilis – «шаҳрвандӣ», «давлатӣ» гирифта шудааст. Мутафаккирони давраи антиқа тамаддун гуфта, ҷомеаи ҳуқуқбунёди тараққикарда ва нисбатан пешрафтаеро дар назар доштаанд, ки дар он ҳаёти иҷтимоӣ аз рӯйи қонуни асосие, ки барои ҳамаи аъзоёнаш баробар, мақбул ва ҳатмӣ аст, ташкил карда шудааст. Тавассути ин қонун ҳуқуқҳои шахсӣ ва манфиатҳои иҷтимоии ҳамаи аъзоёни ҷомеа ҳимоя мешуданд. Барбариҳо, аз рӯйи тасаввуроти юнониҳо, халқи нисбатан ақибмонда буданд, зеро ҳаёти иҷтимоии онҳо ба як шакли муайян ва қонуни мукаммали коркардашуда такя намекард. Аз ин рӯ, юнониҳо худро ҳамеша ба барбариҳо муқобил мегузоштанд.

Дар ҳаёти муқаррарӣ истилоҳи «тамаддун» чун муодили (эквиваленти) калимаи «бофарҳанг» истифода шуда, ба хусусияти сифатии ҷомеа ишора мекунад. "Тамаддун - давраи олӣ ва зинаи баланди таърихи инкишофи ҷомеаро, ки баъд аз марҳилаи ваҳшигӣ ва барбарӣ баромадани инсоният ба вуҷуд меояд, ифода менамояд"[1]. Муносибати байни тамаддун ва фарҳанг ҳанӯз дар давраи антиқа ташаккул ёфта, то замони мо чор марҳиларо тай намудааст, ки чунинанд:

1.Давраи эҷоди обшинаи ибтидоӣ ва асрҳои миёна.Фарҳанг ва тамаддун ҳанӯз аз ҳамдигар ҷудо нашудаанд. Моҳияти фарҳанг на чун натиҷаи эҷоди инсон, балки он мувофиқи қонуниятҳои олам, табиат ва ҷомеа ба танзим даровардани ҳаёти иҷтимоӣ аз тарафи одам ба ҳисоб мерафт.

2. Давраи Эҳё. Фарҳанг бори нахуст бо фаъолияти шахсии эҷодии инсон алоқамандӣ пайдо мекунад. Тамаддун - бо ҷараёни таърихи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ вобаста карда мешавад. Лекин байни фарҳанг ва тамаддун номувофиқатҳо ва хилоф мушоҳида нашудааст.

3. Давраи маорифпарварӣ ва Замони нав. Маорифпарварони аврупоӣ истилоҳи "тамаддунро" барои истифодаи ҷомеаи шаҳрвандӣ истифода намудаанд. Аз ин рӯ, тамаддун зинаи олӣ ва дараҷаи баланди тараққиёти ҷамъиятие мебошад, ки пас аз давраи ваҳшигӣ ва барбарӣ меояд.

4. Давраи навтарин. Фарҳанг ва тамаддун қатъиян ҷудо карда шудаанд. Дар назарияи олими олмонитабор Шпенглер [14] фарҳанг ва тамаддун чун тазоди ҳамдигар шарҳ дода шудаанд.

Ҳамин тариқ, муайян шуд, ки фарҳанг ва тамаддун аввал ҳамчун як падидаи фарҳангии фаъолияти маданӣ - иҷтимоии мардум ба ҳисоб мерафтанд. Вале бо мурури замон, дар асоси фаъолияти эҷодкоронаи одамон ва тараққӣ ёфтани

ҷанбаҳои гуногуни зиндагии мардум ва ҷомеа ҳарду мафҳум паҳлуҳои мушаххасу мураккаби ҳаёти иҷтимоиро фаро гирифта, мазмуну мундариҷаи бою мукаммал ва махсуси худро пайдо намуданд. «Тамаддун» чун истилоҳи илмӣ нисбат ба вожаи «фарҳанг» дертар, дар асри XVIII, аз тарафи маорифпарварони фарангӣ барои ифодаи ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки дар он озодӣ, адолат ва сохтори ҳуқуқӣ ҳукмрон аст, васеъ истифода шуда, дар илми фалсафа ва ҷомеашиносӣ мавқеи устувор пайдо мекунад. Маорифпарварон аввалин шуда вожаи тамаддунро чун истилоҳи илмӣ барои ифодаи давраи муайяни тараққиёти ҷомеаи пешқадам, ки пас аз айёми ваҳшигӣ ва барбарӣ меояд, истифода намудаанд. Аз тарафи дигар, онҳо тамаддунро таҷассумкунандаи маҷмуи тамоми дастовардҳое, ки ақлу хиради инсон ба вуҷуд овардааст, муайян карданд. Маорифпарварон тамаддунро чун маҷмуи дастовардҳои инсонӣ муайян карда, бо ин восита ҳуқуқи табиии озодӣ доштани инсонро таъкид мекунанд.

Маорифпарварон дар симои тамаддун идеали ҷомеаи пешқадаму ҳуқуқбунёд ва боадолатро медиданд. Бинобар ин, мутафаккирон аввал бо ин истилоҳ маънои бартарӣ доштани давлатҳои тарраққикардаро бар давлатҳое, ки дар зинаи пасттари инкишоф қарор доранд, ифода менамуданд. Баъдтар ин мафҳум ба ду маъно истифода карда мешавад:1) «тамаддун» - ҷомеаи ба дараҷаи олӣ инкишофёфта, ки дар заминаи хирад, адолат, ҳуқуқ ва таҳаммули динӣ ба вуҷуд омадааст; 2) «тамаддун» - ба фарҳанг зич алоқаманд буда, дараҷаи баланди инкишофи фарҳанг - пешрафту тараққии ҷомеаро нишон медод. Маркиз де Мирабо дар рисолааш «Дӯстони одам ё рисола дар бораи аҳолинишинӣ» (с.1765) тамаддунро чун ҷомеае тафсир мекунад, ки дар асоси принсипҳои волои ахлоқӣ, қоидаҳои беҳтарини муомила ва муошират, ки хушунат ва истисмори одамро аз тарафи одам манъ мекунад, бунёд шудааст. Мирабо чунин менависад: «Агар аз бисёрии мардум пурсем, ки тамаддун чист, онҳо мегӯянд: «мулоиматии хулқу атвор, одобу дониш, риояи қонун тамаддун аст. Тамаддун маълумотест, ки барои таъмини ҳамзистии ҳалқҳо дар ҷомеа дар тарғибу риояи қоидаю қонуни рафтор хидмат мекунад. То он даме ки тамаддун ба неккирдорию хулқу хӯйи хуби мардум шаклу асос набахшад, барои ҷомеа ҳеҷ хидмате карда наметавонад» [2,с.85].

На танҳо Мирабо, балки маорифпарварони дигар низ ба инкишофи таърихии инсоният ва пешрафти ҷамъиятӣ аз нуқтаи назари ахлоқ баҳо медоданд. Буҳрони тасаввуротҳои маорифпарварон, ҷамъ шудани маводи мукаммали таърихии мардумшиносӣ, ки ба давраи саёҳатҳои гирди олам ва кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ рост омад, гуногунӣ ва рангорангии фарҳангҳою тамаддунҳои беруназмарзии Аврупоро кашф карда, ба ҷаҳониён вобаста ба тарзу усулҳои хосси зиндагӣ хусусиятҳои характернок доштани фарҳанг ва хулқу атвори мардумони дунёро ошкор намуда, дар аввали асри XIX назарияи мардумшиносии тамаддунҳоро ба миён овард. Ин назария дар асоси ақидаи Т.Жуффруа: «ҳар як халқ дорои тамаддуни худ аст»[16], ба вуҷуд омада, инкишоф меёбад.

Ҳамин тариқ, аз охири асри XVIII ва аввали асри XIX оид ба тафсири «тамаддун» се нуқтаи назари илмӣ ба вуҷуд омад, ки то имрӯз дар фалсафаи иҷтимоӣ мавқеи хеле устувор доранд, ки инҳоянд:

А) **Назарияи муттаҳидсозанда (унитарӣ):** тамаддунро чун ормони тараққиёти пешрафтаи башарият мешуморад, ки ягонагии куллиро таъмин мекунад.

Б) **Назарияи марҳилавӣ:** тамаддунро яке аз марҳилаҳои пешрафти тараққиёти башарият чун як ҷузъи ягонагии куллӣ муайян мекунад.

В) Назарияи маҳаллӣ-таърихӣ: тамаддунро умумияти сифатан гуногун ва нотакрори этникӣ ё таърихӣ-оммавӣ меҳисобад.

Дар аввали асри XIX Франсуа Гизо (1787-1874) кӯшиш намуд, ки тазодҳои миёни пешрафти башарӣ ва гуногунии таърихӣ-фарҳангии халқҳо бавуҷудомадаро ҳал намояд. Мувофиқи таълимоти Ф. Гизо, тамаддун аз ду қисм иборат аст: ҷузъи ҷамъиятӣ - беруна нисбати инсон ва кулли олам ва ҷузъи зеҳнӣ (ақлонӣ) - дохилӣ, ки табиати (тинати) шахсии онро муайян мекунад. Тамаддун баҳамтаъсиррасонии ин ду падида аст. Баҳамтаъсиррасонии падидаи иҷтимоӣ ва зеҳнӣ - асоси инкишофи тамаддун мебошад. Мафҳуми «тамаддун» барои Ф. Гизо бо «идеяи пешрафт» ҳаммаъно аст. Он пешрафти муттасили ҷамъият, инкишофи пешбаранда, такомули сохти ҷамъият ва худтакмилдиҳии ахлоқи инсониро ифода мекунад. «Ин инкишофи пешбаранда якчанд аср инҷониб вуҷуд дорад ва ҳамеша дар вазъияти пешравӣ мебошад» - таъкид мекард Ф. Гизо[4, с.125]. Ақидаҳои сиёсӣ-иҷтимоии Ф. Гизо оиди тамаддун дар давраи авҷи илму техника ва мустаҳкам гардидани идеалҳои озодӣ ва демократия дар Аврупо ва Амрико хеле маъмул ва мақбул гашта буданд. Ин ақидаҳои Ф. Гизо «назарияи таърихӣ-этникии тамаддунро» ба миён овард, ки он мавҷудияти тамаддунҳои маҳаллӣ-таърихӣ ва аз болои онҳо ҳукмрон будани тамаддуни волоеро бо номи «пешрафти ҷамъияти башарӣ», ки ба сӯйи он тамоми тамаддунҳо равона мебошанд, собит намуд. Акнун мавҷудияти тамаддун мисли як шакли танҳои ягона не, балки, чун маҷмуи тамаддунҳо дар алоҳидагӣ шинохта шуда, омӯхта мешавад.

Л. Морган (1818-1881) дар китобаш «Ҷамъияти қадим» [8,с.129] таърихи инсониятро ба 2 давраи бузург ҷудо мекунад: 1) давраи ибтидоӣ, ки аз давраи ташаккули қавму авлод оғоз меёбад; 2) давраи баъдина – ба вуҷуд омадани ҳудудҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ. *Ин марҳиллаҳо пайи ҳам тамоми халқҳо ва фарҳанги башариро - аз пешрафта то ақибмонда, фаро гирифта, ба ҳам мепайвандад. Ҳар марҳила нишона ва хусусиятҳои хоссҳои худро дорад.* Морган дарк мекунад, ки аввал моликияти ҷамъиятӣ ба вуҷуд омадааст, вале баъдтар бо тараққӣ ёфтани қувваҳои истеҳсолкунанда дар ҷамъият моликияти хусусӣ ҳукмрон мегардад. Морган таърихи пайдоишу ташаккули оиларо омӯхта, ба вуҷуд омадани оилаҳои моногамиро (иборат аз як зану як мард) низ яке аз нишонаи муҳимми тамаддун мешуморад. *Ба ақидаи ӯ, т*амаддун зинаи сеюми таърихи инкишофи ҷамъият мебошад, ки баъд аз айёми ваҳшигӣ ва барбарӣ меояд.

Дар асри XIX Ф. Энгелс ин ақидаҳои Л. Морганро инкишоф дода, дар асари машҳураш «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат» [15] якчанд нишонаҳои давлатро чун нишонаи марҳилаи пешрафти иҷтимоӣ муайян менамояд:

1) дараҷаи баланди тараққиёти моддӣ-техникӣ;

2) ба вуҷуд омадани муносибатҳои истеҳсолӣ, пул, бозор ва моликияти хусусӣ;

3)дифференсиатсияи иҷтимоӣ, ба синфҳо ҷудошавии ҷомеа ва муноқишаҳо;

4) ба вуҷуд омадани давлат ва ҳуқуқ;

5) оилаҳои моногамӣ. Муҳим аст, ки дар асри XIX барои аз нав дида баромадани мафҳум ва моҳияти «тамаддун» заминаҳои мусоид ба вуҷуд меоянд. Дар

назарияи марксистӣ мафҳуми тамаддун барои муайян намудани хусусияти инкишофи марҳилаи муайяни ҷамъиятӣ, ки пас аз давраи ваҳшигӣ ва барбарӣ мерасад, тафсир меёбад.

Вобаста ба афкори пешқадами мутафаккирони Аврупо дар фалсафаи иҷтимоӣ мафҳуми тамаддун чун пешрафту тараққиёти иҷтимоию сиёсии ҷамъият ва сатҳи баланди дастовардҳои моддӣ-маънавӣ ва технологии ҷомеа маънидод мешавад: тамаддун – ҳолати пешрафтаи инкишофи зеҳнӣ, моддӣ ва маънавии ҷамъияти одамон мебошад, ки комёбиҳои он дар соҳаи санъат, илму фарҳанг бо истифодаи муттасили хат ва ташаккули сохторҳои сиёсию иҷтимоӣ собит шудаанд.

Муаррихон қайд мекунанд, ки ҳар як тамаддун айёми бавуҷудоӣ, инкишоф, тараққӣ ва нобудшавии худро аз сар мегузаронад. Вале бо вуҷуди ин тақдири ҳар як тамаддун аз қудрати ислоҳотдарорӣ доштан ва то кадом андоза ба азнавсозиҳо тайёр будани он зич вобаста аст.

Пас аз Инқилоби бузурги Фаронса оид ба мафҳум ва моҳияти тамаддун якчанд ақидаҳои тозае ба вуҷуд омаданд. Ин ақидаҳо бархилофи таълимоти маорифпарварон, ки тамаддунро зинаи олии пешрафти ҷамъиятӣ мешумориданд, гаравишҳои нисбатан маъюсона дошта, тамаддунро зинаи поёнравӣ ва таназзулёбии фарҳанг эълон намуда, ба аврупосентризм ва эътиқодмандии маорифпарварон оид ба инкишофи ягонаи ростхатта доштани ҷомеа рахна заданд.

Олими рус Н.Я. Данилевский (1822–1885) нахустин шуда сохторпазирии тамаддунии ҷомеаро чун масъалаи бисёрии тамаддунҳо ошкор намуд. Ӯ 10 типи таърихӣ-фарҳангии тамаддунҳоро нишон дода, ба онҳо боз як навъи тамаддуни нави ҷавон – тамаддуни славяниро дохил намуд. Олими рус тамоми халқҳои тамаддундорро ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо мекунад: 1) эҷодкорони пешқадами таърих; 2) эҷодкорони манфии таърих; 3) эҷодкороне, ки барои мақсадҳои дигарон хидмат мекунанд [7, с.96]. Мувофиқи таълимоти вай, ба гурӯҳи якум тамаддунҳое дохил мешаванд, ки барои пешрафти маънавиёти одамон ҳисса гузоштаанд: тамаддунҳои мисриёни қадим, чиниёни қадим, юнониён, румиҳо ва монанди инҳо. Данилевский ба гурӯҳи дуюм ҳамон навъи таърихӣ – фарҳангиеро дохил мекунад, ки сабаби шикастхӯрӣ ва нобуд шудани тамаддунҳои косташуда гаштаанд, мисли турку муғул ва ҳоказо. Ба гурӯҳи сеюм ӯ навъи фарҳангҳои нав ба вуҷуд омада истодаеро дохил мекунад, ки дар таърихи инсоният онҳо на нақши созандагӣ, на қудрати табоҳсозӣ доштанд, чун финҳо...

1. Данилевский якчанд қонуниятҳои бавуҷудоӣ, инкишоф ва тулуи тамаддунҳоро муайян намуда, чунин таъкид мекунад: Ҳар қавм ё халқият, ки бо як забон бо ҳам муоширaт мекунанд ва айёми бачагии фарҳангиашонро якҷоя бо ҳам аз сар гузаронидааанд, метавонад як навъи (типи) таърихӣ - фарҳангии худро ба вуҷуд оваранд.

2. То давраи тавлиду инкишофёбии фарҳанг мардум бояд ба истиқлоли давлатӣ расанд.

3. Ягон хусусият ва принсипҳои як навъи таърихӣ - фарҳангӣ ба навъи дигари таърихӣ-фарҳангӣ намегузарад. Ҳар як навъи таърихӣ-фарҳангӣ тамаддуни ба худ хосро меофарад. Бештари тамаддунҳо, мувофиқи ақидаи Н.Я. Данилевский, танҳо дар як ё якчанд соҳаи фарҳангии худ неруи созандагӣ доранд. Чунончи, тамаддуни

юнонӣ дар соҳаи зебошиносӣ, фалсафа, риёзиёт ва дигар навъи фаъолияти маънавӣ хеле боло рафтааст.

Мувофиқи ақидаи О.Шпенглер (с.1880–1936), фарҳангҳо мустақилона, новобаста ба якдигар ба вуҷуд омада, ба таври худ инкишоф меёбанд. Фарҳанг – тани рамзиест, ки таҷассуми зиндагии ҳамин руҳ аст. Ҳама чизи зинда оқибат несту нобуд мешавад. Ҳар чизи соҳибруҳ барои изҳор кардани руҳи худ тавлид меёбаду давраҳои бачагӣ, балоғат ва пириро аз сар мегузаронад ва оқибат нобуд мешавад. “Фарҳанг лаҳзае тавлид меёбад, ки аз як руҳи бесимо ва беҳудуди одамони ибтидоӣ симои як руҳи бузургу маҳдудеро офарида, мепарварад. Фарҳанг мисли ниҳоле, ки фақат дар як ҷо месабзад, он дар макони маҳдуд ва муайян рӯида, бо ҳамин макон абадан пайванд мегардад. Тамоми неруи сиришти фарҳанг дар сурату симоҳои гуногуни халқу забонҳо, давлатҳо, таълимоти динӣ, илму санъатҳо ба таври хосса зоҳир мегардад.

Ҳамин ки тамоми неруҳои моддӣ ва маънавии фарҳанг амалӣ мегардад, ба буҳрон дучор шуда, боз ба ҳолати ибтидоияш бозмегардад. Вале, ба ақидаи Шпенглер, “ҷараёни бавуҷудоӣ, инкишоф ва таназзули фарҳанг равон ва росхатта нест”[14, с. 170.]. Заволёбии фарҳанг дар натиҷаи сарф шудани тамоми неруҳои руҳии он, ҳангоми беқадру қимат шудани арзишҳои фарҳангҳо ва ё гум шудани маънии онҳо дар зиндагӣ ба вуҷуд меояд. Зеро дар ин давра фикру мароми одамон акнун ба сӯйи арзишҳои волои фарҳангӣ не, балки ба сӯйи мақсадҳои манфиатҷӯёнаи шахсӣ ва некуаҳволии худ моил мешаванд. Ин айёмро Освалд Шпенглер дар асараш “Ғуруби Аврупо” бо фаророрасии давраи тамаддун вобаста мекунад:

“Тамаддун – сарнавишти ногузири фарҳанг аст. Ояндаи – Ғарб фақат ҳаракати ба ҳудуди ҳамеша ба пеш, боло, ба сӯйи идеали мо рафтаистода нест. Замони муосир марҳилаи тамаддун аст, на фарҳанг. Тамаддун – марги руҳии фарҳанг мебошад” [14].

Фернан Бродел бошад, тамаддунро ҷамъияти устувори одамон меҳисобад, ки он чун воқеияти фавқулода таърихи хеле тулониро аз сар мегузаронад. Асоси ҳамаи тамаддунҳоро муаррих дар сохти менталитети мардум медид: дар эътиқодот, дину оин, урфу одат, анъанаю маросимҳо, муносибати одамон нисбат ба кору зиндагии оилавӣ, ҳаёту мамот ва ғ. [3].

Тойнби ду роҳи ба вуҷуд омадани тамаддунро қайд менамояд: 1. бо роҳи мутатсияи ҷомеаҳои сода; 2. тавассути бегонагардии пролетариат аз ақаллиятҳои ҳукмрони тамаддунҳои каблан вуҷуддошта. Консепсияи чолишҳо ва посуххо. Тойнби панҷ ангезаро муайян мекунад, ки ба генезеси муваффақи тамаддунҳо таъсири мусбӣ мерасонанд. Ангезаҳои муҳити табиии: 1. Ангезаҳои заминҳои беҳосил. 2. Ангезаҳои заминҳои нав. Ангезаҳои муҳит. 3. Ангезаи зарбазанӣ (вокуниш ба ҳамла). 4. Ангезаи фишоровари (пойгоҳ). 5. Ангезаи нақз (камбағалӣ, ғуломӣ, нақзи миллӣ). Ӯ давраҳои тамаддунро ба тариқи зерин муайян кардааст: 1. Тавлид; 2. Болоравӣ; 3. Шукуфоӣ; 4. Шикаст; 5. Пошхӯрӣ; 6. марг [12].

Муқобилгузории ин мафҳумҳо аввалин бор аз тарафи файласуфони рус ба миён оварда шуд. Онҳо моҳияти маънавӣ доштани фарҳангро тарафдорӣ карда, тамаддунро чун падидаи ғарбгароёнаи аз маънавиёт дур тавзеҳ медоданд. Н. Бердяев тамаддунро ҳатто «марги руҳи фарҳанг» [2] эълон намуд. Дар таълимоти ӯ, фарҳанг чизи рамзист, на воқеӣ, вале он дар натиҷа, тавассути ҳаракатҳои мунтазами

дохилифарҳангиаш аз фарҳанг берун шуда, ба сӯйи зиндагӣ, амал ва неру ҳаракат мекунад ва беихтиёр ба тамаддун рафта мерасад. Дар ҳамин роҳҳо «гузариши фарҳанг ба тамаддун ба амал меояд», «тамаддун кӯшиш дорад, ки зиндагиро амалӣ созад», «ҳаётро ба тавассути иваз намудани мақсади зиндагӣ бар воситаҳо ва василаи умр гузаронад».

Ҳамин тариқ, нисбати муносибатҳои «фарҳанг» ва «тамаддун» се нуқтаи назар вуҷуд дорад: 1. Мафҳуми фарҳанг ва тамаддун муродифи ҳамдигаранд ва байни онҳо ягон фарқият нест. Масалан, А.Тойнби тамаддунро зинаи муайяни фарҳанг меҳисобад ва дар самти маънавии он динро ҳамчун элементи асосӣ ва муқарраркунанда мешуморад.

2. Байни фарҳанг ва тамаддун ҳам умумият (монандӣ) ва ҳам тафовутҳои ҷиддӣ ба назар мерасанд. Ин гуна ақидаро бостоншиноси фаронсавӣ Ф.Бродел пешниҳод намудааст. Ӯ тамаддунҳоро дар партави зуҳуроти маънавӣ, ки асосашро хусусияти тафаккури миллӣ — менталитет ташкил медод, омӯхта, тамаддунро пойгоҳи фарҳанг маънидод намуд. Менталитет -аз калимаи mens, mentis гирифта шуда, маънояш – а) ақл хулқ, заковат, таркиби тафаккур, тарз ва усули фикрронӣ аст, ки дар он низоми афкор ва насби худвижагии мардум зоҳир мегардад; б) тариқати афкор, роҳу равиш, тарзу усули фикрронӣ, таркибу низоми афкор; в) насби худвижагӣ, фитрат – хислат, табиат ва сифати хислати инсон ва насби худвижагӣ.

3. Маданият ва тамаддун зидди якдигаранд. Ин ақида дар назарияи файласуфи олмонӣ О.Шпенглер дар китоби «Ғуруби Аврупо» таҷассум ёфтааст. Шпенглер тамаддун ва фарҳангро ба ҳам муқобил гузошт. Мувофиқи ақидаи ӯ, тамаддун фарҳанги миранда, нобудшаванда ва парокандашудаистода мебошад.

Шпенглер навиштааст: «Тамаддун аз пайи фарҳанг чун таваққуфкардае аз пайи ташаккулёфта, чун марг аз паси ҳаёт, чун беҳаракатӣ аз пайи инкишоф, чун шаҳри санггаштае аз пайи деҳи обод, чун нуқси пирӣ аз пайи бачагии дерину дилнишин меравад” [14]. Ба ақидаи ӯ, фарҳанг - организми зиндаю сабзанда буда, барои инкишофи санъат ва адабиёт ва сабзиши эҷодкории нотакрори шахсият ва ҳар як фард имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Дар таммаддун барои эҷодиёти бадеӣ ҷой нест. Дар он техника ва ақли беҳис ҳукмрон аст. Он одамонро яксон намуда, онҳоро ба мавҷуди бесимо табдил медиҳад.

Ҳамин тариқ, масъалаи муносибати фарҳанг ва тамаддун танҳо ҳамон вақт ҳалли худро пурра меёбад, ки агар ба тамаддун чун ба падидаи фарҳангӣ, яъне - маҳсули фарҳанг, моҳияту қисми таркибии он нигарем: тамаддун – маҷмуи воситаю василаҳои фаъолияти ҷамъиятест, дар ҷараёни инкишофу тараққиёти фарҳангӣ ба вуҷуд меояд. Фарҳанг на фақат тариқат (технология) ва тарзу усули зиндагӣ ва тамоми фаъолияти эҷодкоронаи одамонро фаро мегирад, балки он ба арзишҳои муҳимми ҳаётӣ такя намуда, ба зиндагон ва ҳастии инсон маънӣ мебахшад. Фарҳанг бо мақсадгузориҳои муайяни инсонӣ ва дар ҳаёт амалӣ гардидани ин мақсадҳо зич алоқаманд бошад, тамаддун бо намунаҳои муносибату рафтор, хулқу атвор, меъёру арзишҳои азхудкардашудаи мардум ва ҷомеа сарукор дорад. Фарҳанг воситаи аз худ кардани дастовардҳо аст, вале тамаддун – дар шароитҳои таърихии муайян амалӣ гардонидани як навъи ҷомеа мебошад. Фарҳанг – дар асоси ҷаҳонбинӣ ва меъёрҳои гуногуни маънавию ахлоқӣ муносибат доштан ба ҳамин навъи ҷомеа мебошад.

Тафовутҳои байни фарҳанг ва тамаддун, ки дар системаҳои муайяни иҷтимоӣ ба зиддиятҳо оварда мерасонанд, хусусияти нисбӣ доранд. Таърих гувоҳ аст, ки беҳтарин арзишҳои инсонпарварона танҳо тавассути тамаддуни тараққикарда дар ҳаёт татбиқ мешаванд. Тамаддунҳо - системаҳои куллии таърихӣ-иҷтимоие мебошанд, ки қонуниятҳои инкишофи онҳо ба фаъолияти қонуниятҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ, этникӣ, миллат ва давлат ҳамранг нестанд. Тамаддун сохтори куллиест, ки ҷузъҳои гуногуни (динӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ташкили ҳаёти иҷтимоӣ, системаи маориф, таълиму тарбия ва ғ.) ба ҳам мувофиқ гардонидашуда ва зич алоқамандро дар бар мегирад. Ҳар яке аз ин ҷузъҳо дар худ хусусияти хосси ин ё он тамаддунро таҷассум мекунад. Ин хусусият ҷавҳари тамаддун буда, он хеле устувор мебошад. Бо таъсири ангезандаҳои дохилӣ ва беруна дар ин ё он тамаддун дигаргуниҳо ба вуҷуд оянд ҳам, аммо ҷавҳари он бетағйир мемонад. Аз ин рӯ, ҳар як тамаддун сарнавишти таърихӣ, арзишу хусусиятҳо ва сохторҳои ба худ хос дошта, дар макон ва давраи муайяни таърихӣ ягонагии маънавии ин ё он гурӯҳи бузурги иҷтимоии хешро мувофиқи анъанаҳои таърихиашон ба амал меоварад.

Муқарриз: Саидов Д.-н.и.ф., ДМТ

АДАБИЁТ

1. Афанасьев Ю.Н. Понятие “цивилизация” во французской историографии // Цивилизация и исторический процесс. Монография / Ю.Н. Афанасьев. - М., 1983. -С. 85.
2. Бердяев А. Философия неравенства. Монография / А. Бердяев — М.: Институт русской цивилизации, 2012. — 624 с.
3. Бродель Ф. Об истории материальной культуры [электронный ресурс]. https://studopedia.ru/9_162956_f-brodel-ob-istorii-materialnoy-kulturi.html **18.10.2021.**
4. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Монография / Ф. Гизо. -М.: Издательский дом "Территория будущего", 2007. — 336 с.
5. Грушевицкая Т.Г. Культурология. Учебник / Т.Г. Грушевицкая А.П. Садохин – М., 2018.- 435с.
6. Жирмунский В. Жизнь и творчество Гердера / Очерки по истории классической немецкой литературы / В. Жирмунский. — Л., 1972. — С. 209. —276.
7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. -577 с.
8. Морган Л.Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Монография / Л.Г. Морган. - Л.: Издательство Института народов Севера ЦИК СССР, 1935.-368(XVI, 352).
9. Попова И.А. Цивилизации. Исторические судьбы. Учебное пособие / И.А. Попова, А.А. Столяров. – М.: МГУ, 2001.
10. Сайдуллаева Г.Р. Философия. Учебно-методическое пособие / Г.Р.Сайдуллаева. - Душанбе: Типография ТУТ, 2020. – 244 с.
11. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. Монография / П.А. Сорокин.- СПб., 2000. -С. 21.
12. Тойнби. А. Постижение истории. Монография / А. Тойнби. - М., 2001.
13. Цивилизация: пришествие третье. [манбаи электронӣ]. URL:http://www.philosophydic.ru/civilizaciya. 07.04.2021.
14. Шпенглер О. Закат Европы. ВО "Наука", 1993. - 592 с.
15. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства.) [манбаи электронӣ]. URL:http://www.revolucia.ru/eng_pscg.htm 18.10.2021
1. 16.Этнографические концепции (ф. Гизо, Т. Жуффруа) [манбаи электронӣ]. URL: https://studfile.net/preview/8914441/page 18.10.2021.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУНОСИБАТИ ФАРҲАНГ БО ТАМАДДУН

Дар мақолаи мазкур баъзе масъалаҳои назариявии муносибати фарҳанг бо тамаддун баррасӣ гардида, қайд карда мешавад, ки агарчи мафҳумҳои «фарҳанг» ва «тамаддун» бо ҳамдигар зич алоқаманд бошанд ҳам, онҳоро аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст. Дар ҳақиқат, миёни ин мафҳумҳо ба ғайр аз умумият, тафовутҳо низ мавҷуданд. Мафҳуми тамаддун – яке аз мафҳумҳои муҳимми илмҳои фалсафаи муосир ба шумор меравад, ки серпаҳлу ва бисёрҷанба мебошад, вале ҳанӯз моҳияти он пурра дарк нашудааст. Дар ҳаёти муқаррарӣ истилоҳи «тамаддун» чун муодили (эквиваленти)

калимаи «бофарҳанг» истифода шуда, ба хусусияти сифатии ҷомеа ишора мекунад. “Тамаддун - давраи олӣ ва зинаи баланди таърихи инкишофи ҷомеаро, ки баъд аз марҳилаи ваҳшигӣ ва барбарӣ баромадани инсоният ба вуҷуд меояд, ифода менамояд.” Муносибати байни тамаддун ва фарҳанг ҳанӯз дар давраи антиқа ташаккул ёфта, то замони мо чор марҳиларо тай намудааст. Муайян гардид, ки фарҳанг ва тамаддун аввал ҳамчун як падидаи фарҳангии фаъолияти маданӣ - иҷтимоии мардум ба ҳисоб мерафтанд. Вале бо мурури замон, дар асоси фаъолияти эҷодкоронаи одамон ва тараққӣ ёфтани ҷанбаҳои гуногуни зиндагии мардум ва ҷомеа ҳарду мафҳум паҳлуҳои мушаххасу мураккаби ҳаёти иҷтимоиро фаро гирифта, мазмуну мундариҷаи бою мукаммал ва махсуси худро пайдо намуданд.

Масъалаи тамаддун ва фарҳанг яке аз масъалаҳои баҳсноки назариявӣ маҳсуб меёбад. Аз ҳамин лиҳоз кӯшидем дидгоҳҳои гуногуни илмиро доир ба ин масъала мавриди таҳлил қарор дода, қонуниятҳои бавуҷудоӣ, инкишоф ва тулуи тамаддунҳо, лаҳзаҳои тавлиди фарҳанг, мустақилона, новобаста аз якдигар ба вуҷуд омадан ва ба таври худ инкишоф ёфтани фарҳанг, умумият ва тафовутҳои тамаддуну фарҳанг, ангезандаҳои дохилӣ ва берунаи тамаддун, заволёбии фарҳанг, гузариши фарҳанг ба тамаддун ва ғайраро то андозае таҳлил намоем.

Калидвожаҳо: тамаддун, фарҳанг, қонуният, принсипҳо, заволи фарҳанг, тавлиди фарҳанг, тафовутҳои тамаддуну фарҳанг.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

В данной статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы взаимоотношений культуры и цивилизации, отмечая, что хотя понятия «культура» и «цивилизация» тесно связаны, необходимо различать их друг от друга.Действительно, помимо общих черт между этими концепциями есть различия. Понятие цивилизации - одно из важнейших понятий современной философии, оно многогранно но его суть еще не до конца понятна. В обычной жизни термин «цивилизация» используется как эквивалент слова «цивилизованный» и относится к качественной природе общества. «Цивилизация представляет собой высший период и высшую стадию в истории развития общества, которая возникает после периода жестокости и варварства». Отношения между цивилизацией и культурой уходят корнями в глубину древности и прошли четыре стадии. Было определено, что культура и цивилизация изначально рассматривались как феномен культурной и социальной активности народа. Однако со временем, основанные на творческой активности людей и развитии различных сторон жизни людей и общества, обе концепции охватили конкретные и сложные аспекты общественной жизни и обрели свое богатое, полное и особое содержание. Проблема цивилизации и культуры - одна из самых противоречивых теоретических проблем. Поэтому мы попытались проанализировать различные научные взгляды на этот вопрос, законы возникновения, развития и подъема цивилизаций, моменты культуры, независимое возникновение и развитие культуры, общности и различия между цивилизациями и культурами; в какой-то мере проанализировать внутренние и внешние стимулы цивилизации, упадок культуры, переход культуры к цивилизации и т. д.

Ключевые слова: цивилизация, культура, закон, принципы, упадок культуры, производство культуры, различия цивилизации и культуры.

SOME THEORETICAL QUESTIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURE AND CIVILIZATION

This article examines some theoretical issues of the relationship between culture and civilization, noting that although the concepts of "culture" and "civilization" are closely related, it is necessary to distinguish them from each other.Indeed, apart from similarities, there are differences between these concepts. The concept of civilization is one of the most important concepts of modern philosophy, it is multifaceted and multifaceted, but its essence is not yet fully understood.In ordinary life, the term "civilization" is used as an equivalent to the word "civilized" and refers to the qualitative nature of society. "Civilization represents the highest period and the highest stage in the history of the development of society, which arises after a period of cruelty and barbarism." The relationship between civilization and culture is rooted in antiquity and has gone through four stages.It was determined that culture and civilization were initially viewed as a cultural phenomenon of the cultural and social activity of the people.However, over time, based on the creative activity of people and the development of various aspects of the life of people and society, both concepts embraced specific and complex aspects of social life and acquired their rich, complete and special content.The issue of civilization and culture is one of the most controversial theoretical issues. Therefore, we have tried to analyze the various scientific views on this issue, the laws of the emergence, development and rise of civilizations, the moments of culture, the independent, independent emergence and development of culture, commonalities and differences between civilizations and cultures. to some extent analyze the internal and external stimuli of civilization, the decline of culture, the transition of culture to civilization, and so on.

Key words: civilization, culture, law, principles, decline of culture, production of culture, differences between civilization and culture.

Маълумот оиди муаллиф:***Сайдуллаева Гульнора Рафиевна* -** Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроғa:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев,63/3. . E-mail**: sgulnora_@mail.ru** Телефон: **907886444.**
***Гулаҳмадов Шамсиддин Нуралиевич* -** Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроғa:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев,63/3. E-mail**:gulahmadov_sh@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Сайдуллаева Гульнора Рафиевна*** - Технологический университет Таджикистана, кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных наук. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, город .Душанбе, улица Н.Карабаева, 63/3. E-mail**: sgulnora_@mail.ru** Телефон: **907886444.**
Гулахмадов Шамсиддин Нуралиевич - Технологический университет Таджикистана, старший преподаватель кафедры гуманитарных наук. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, город .Душанбе, улица Н.Карабаева, 63/3. E-mail**: gulahmadov_sh@mail.ru**

Information about the authors: ***Saidullaeva Gulnora Rafievna* -** Technological University of Tajikistan, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Humanities. Address: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, N. Karabaev street, 63/3. E-mail: **sgulnora_@mail.ru** Phone: **907886444.**
Gulakhmadov Shamsiddin Nuralievich - Technological University of Tajikistan, senior lecturer of the Department of Humanities. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, N. Karabaev street, 63/3.
E-mail: **gulahmadov_sh@mail.ru**

УДК 316.35 (575.3)

УРБАНИЗАТСИЯ - РАВАНДИ ВОҚЕИИ РУШДИ ҶОМЕАИ МУОСИР

Шарипов А.М.

Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Дар шароити ҳозира тағйиротҳои назарраси муносибатҳои ҳазорсолаи байни шаҳр ва деҳа ба амал омада истодаанд. Рушди босуръати урбанизатсия дар саросари ҷаҳон, ки асосан бо сабабҳои падидаи муҳоҷират аз деҳот сурат мегирад, ба афзоиши аҳолии шаҳрҳо ва рушди инфрасохтори муосир ва беҳбудии кулли сатҳи зиндагӣ оварда мерасонад. Агар пешгӯиҳо амалӣ гарданд, он гоҳ то соли 2050 дар шаҳрҳо 66% аҳолии сайёраи Замин бояд ҷой гиранд [4, с.226].

Урбанизатсия (аз англисӣ ***urbanization***, аз калимаҳои лотинии ***urbanus*** — шаҳрӣ, ***urbs*** — шаҳр), раванди умумиҷаҳонии таърихии баланд бардоштани нақши шаҳрҳо дар рушди инсоният, ки тағйироти тақсимоти қувваҳои истеҳсолкунанда, пеш аз ҳама мебошад, дар тақсимоти ахолӣ, сохти ичтимоию касбӣ, демографӣ, тарзи зиндагии он, маданият ва ғайраро дар бар мегирад. Урбанизатсия раванди бисёрҷанбаи демографӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ мебошад, ки дар асоси шаклҳои таърихан муқарраршудаи ҷомеа ва тақсимоти ҳудудии меҳнат ба амал меояд. Дар фаҳмиши оморӣ ва демографӣ бошад, урбанизатсия афзоиши шаҳрҳо, махсусан шаҳрҳои калон, афзоиши ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ дар кишвар, минтақа ё ҷаҳон мебошад. Афзоиши саноати бузург дар шаҳрҳо, рушди вазифаҳои маданию сиёсии онҳо, чуқуртар шудани тақсимоти ҳудудии меҳнат, аз шартҳои ҳатмии урбанизатсия ба ҳисоб мераванд. Урбанизатсия бо воридшавии аҳолии деҳот ба шаҳрҳо ва ҳаракати афзояндаи аҳолӣ аз муҳити деҳот ва шаҳрҳои хурдтарини наздик ба шаҳрҳои калон (барои кор, барои эҳтиёҷоти маданию маишӣ ва ғайра) фаҳмида мешавад [16, с.1]. Ҳамин тавр, урбанизатсия ҷараёни рушди шаҳрҳо, афзоиш ёфтани ҳиссаи аҳолии шаҳр дар кишвар, минтақа, ҷаҳон, нақши афзояндаи шаҳрҳо дар тамоми соҳаҳои ҷомеа, бартарии тарзи ҳаёти шаҳрӣ аз деҳотӣ ва ғ. мебошад.

Солҳои охир, кӯшишҳои омӯзиш ва дарк намудани урбанизатсия дар рушди иҷтимоӣ дар доираи соҳаҳои гуногуни илм ва консепсияҳо (фалсафӣ-антропологӣ, глобалӣ-иқтисодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, экологӣ, тамаддунӣ ва ғ.) бештар ба назар мерасанд. Урбанизатсия, қайд мекунад Р.Адамс, бо бисёр равандҳои сиёсии давлат ва аксар вақт бо пайдоиши воқеии ин ниҳод алоқаманд аст ва ӯ мавҷудияти шаҳрҳоро хусусияти ҳатмии давлат медонад [1, с.22]. Л.Е. Гринин ва А.В. Коротаев робитаи зичи байни урбанизатсия ва таҳаввулоти давлатдориро ҳамчунин қайд карданд [5, с.3,44]. Дар пайдоиши назарияи шуравии урбанизатсия, ки солҳои 60-уми асри гузашта ташаккул ёфта буд, Ю.А.Левада, Л.Б.Коган, А.С.Ахиезер ва О.Н.Янитский саҳми барҷаста гузоштанд. Аз олимони ватанӣ дар ин ҷода Х. Муҳаббатов [6, с.55], М. Раҳимов, Ш. Ғаффоров ва дигарон саҳми назаррас гузоштаанд.

Бояд қайд кард, ки то соли 1800 ҳамагӣ 2,5% аҳолӣ дар шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд, бо мурури замон, бо рушди саноати вазнин, ин раванд афзоиш ёфта, соли 1900 тақрибан 10% аҳолии кураи Замин аллакай дар шаҳрҳо ҳаёт ба сар мебурданд. То соли 1960, 34% аҳолӣ дар шаҳрҳо ва аз се ду ҳиссаи он то ҳол дар деҳот зиндагӣ мекарданд. Сар карда аз нимаи дуюми асри 20, тағйиротҳо тезтар ба амал омаданд.

Тағйироти ҷиддии бунёдӣ дар тарзи ҳаёт бо пайдоиши мегаполисҳо (шаҳрҳо-миллионерҳо) алоқаманд буд. Дар соли 1990 танҳо 10 шаҳр бо шумораи аҳолии зиёда аз 10 миллион нафар ба ҳисоб мерафт, аммо то соли 2017 шумораи онҳо ба 34 адад расида, аҳолии онҳо тақрибан 12% аҳолии ҷаҳонро ташкил медод [11, с.6].

Агломератсияҳои шаҳрӣ, ки дар худ шаҳрҳои беохир, минтақаҳои наздишаҳрӣ ё берун аз шаҳриро дар бар мегирад, шакли муттасили бефосилаи ноҳияҳоро дар худ зам мекунад. Соли 2007 бори аввал дар таърихи шаҳрдорӣ тавозуни глобалии байни ҳаёти шаҳрӣ ва деҳот, вақте ки шумораи бештари аҳолии ҷаҳон дар шаҳрҳо зиндагӣ карданро сар карданд, ба амал омад. Сатҳи шаҳрнишинӣ (урбанизатсия) аз рӯйи минтақаҳо фарқ карда мешуд. То соли 2014, сатҳи урбанизатсия дар Амрикои Лотинӣ, кишварҳои ҳавзаи Кариб ва Амрикои Шимолӣ 80% ё бештар аз он буд, дар ҳоле ки дар шаҳрҳо 73% аврупоиҳо, 48% осиёиҳо ва 40% африкоиҳо ҳаёт ба сар мебурданд.

Баъзе кишварҳо тақрибан пурра урбанизатсия (шаҳрнишин) карда шудаанд. Сингапур пурра шаҳрнишин ҳисобида мешавад, баъд аз он Қатар бо сатҳи шаҳрнишинӣ - 99,2%, Кувайт - 98,3%, Ҷопон - 93,5% ва Исроил - 92,1% ба ҳисоб мераванд. Дар аввали асри 21, шаҳрҳо беш аз нисфи ММД-и ҷаҳониро таъмин мекарданд ва ин бартарии иқтисодӣ рушди минбаъдаи онҳоро тақвият медиҳад. Масалан, Аддис-Абеба 2,6 миллион аҳолӣ дорад, ки танҳо 4 фоизи шумораи умумии аҳолии онро ташкил медиҳад, аммо он тақрибан панҷяки ММД-и ин кишварро ташкил медиҳад. Дар соли 2014, дар 28 мегаполис 453 миллион нафар зиндагӣ мекарданд; то соли 2030 интизор меравад, ки 13 мегаполиси нав дар минтақаҳои кам рушдёфта пайдо мешаванд [4, с.229].

Тақрибан 90% ин афзоиш эҳтимол ба Осиё ва Африқо рост ояд ва тахмин меравад, ки аҳолии шаҳрҳо мутаносибан то 56% ва 64% хоҳад афзоиш ёфт. Мувофиқи ҳисоботҳои ҷорӣ, аҳолии шаҳрҳои Африқо дар солҳои 2000 - 2030 ба зиёда аз 300 миллион хоҳад расид, ки аз шумораи сокинони деҳот беш аз ду маротиба зиёд мебошад. Дар ҳоле ки чунин шаҳрҳои Африқо, ба монанди Дар-Эс-Салам ва Киншаса аз ҷумлаи он шаҳрое мебошанд, ки босуръат рушдёбанда дар ҷаҳон ба ҳисоб мераванд, танҳо 12% аҳолӣ дар маҳалҳои аҳолинишини аз 1 то 5 миллион нафар ва 52% - дар нуқтаҳои аҳолинишин бо аҳолии камтар аз 200,000 зиндагӣ ба сар мебаранд. Тағйиротҳои ҷиддӣ дар Осиё ба вуқуъ омаданд, ки чунин кишварҳо ба монанди Чин, асосан аз кишвари деҳотӣ ба шаҳрӣ дар фосилаи як насл мубаддал ёфт. Бисту ду аз 100 калонтарин шаҳрҳои ҷаҳон ҳоло дар Чин ҷойгиранд [10, с.2]. Аз ҳама суръати баланди урбанизатсия, ҳарчанд нисбатан ками аз рӯйи шумораи онҳо, дар кишварҳои ҳавзаи Кариб ба қайд гирифта шудааст, ки дар оғози ҳазорсолаи нав дар шаҳрҳо 62% аҳолӣ зиндагӣ мекард ва ин рақам дар соли 2015 то 70% афзоиш ёфта, мувофиқи дурнамо, то соли 2025 он ба 75% мерасад.

Бояд хотиррасон кард, ки рушди босуръати шаҳрҳо ва афзоиши аҳолии шаҳр ҳам имкониятҳо ва ҳам душвориҳоро ба бор меорад. Аз як тараф, шаҳрҳо, махсусан шаҳрҳои калон, ба марказҳои пешрафта ва рушдёбанда, ба марказҳои тамаркузи имкониятҳо барои тиҷорат ва одамон табдил ёфта, аз ҷониби дигар, инфрасохтори шаҳрҳо на ҳама вақт ба талаботҳои афзояндаи корхонаҳо ва аҳолии шаҳрро ҷавобгӯй буда метавонад, ки боиси бад шудани шароити зиндагӣ дар шаҳрҳо ва

чунин мушкилот, ба монанди таназзули муҳити зист, нарасидан ва сифати пасти хизматрасониҳои ҷамъиятӣ, афзоиши бемориҳо ва хавфҳо ба саломатии одамон ва ғ. шуда метавонанд.

Ҷадвали №1. Динамикаи рушди аҳолии шаҳрҳои ҷаҳон [15;1].

Солҳо	Шумора, млн. нафар	Ҳиссаи умумии аҳолӣ, %
1900	220	13
1950	740	29
1970	1350	36
1990	2280	43
2025 (пешгӯӣ)	тақрибан 5000	тақрибан 61

Расми 1. Суръати афзоиши аҳолии шаҳр ва деҳот дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон дар солҳои 1950-2050.

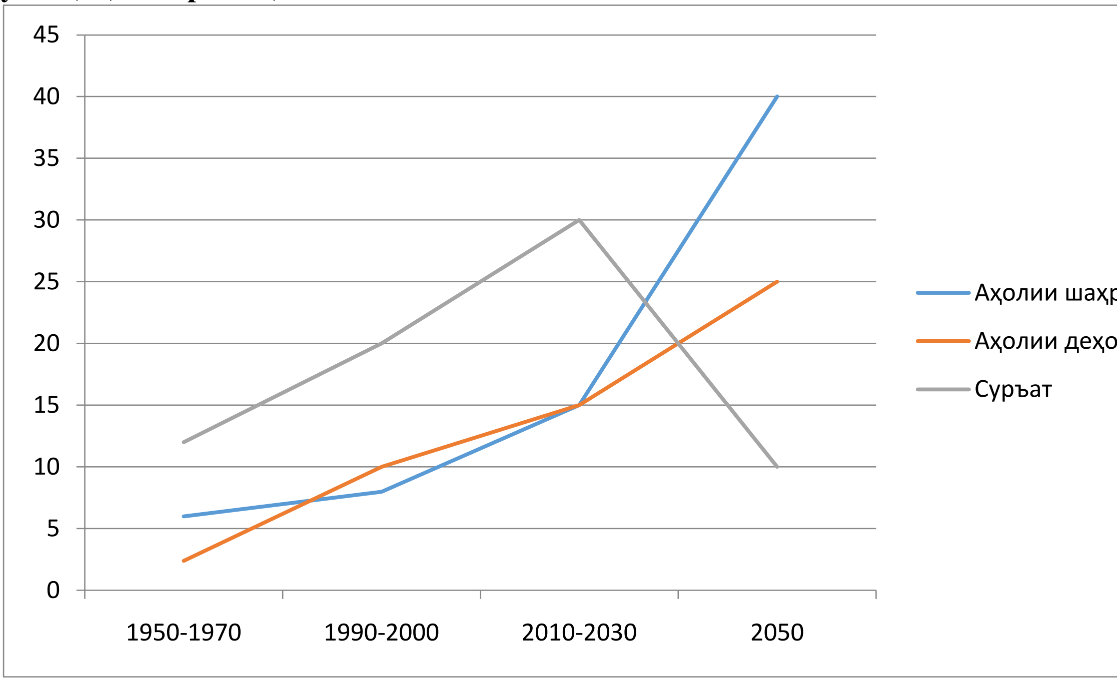

Ин ҳолатро ба таври равшан дар мисоли шаҳрҳои калони (мегаполисҳо) минтақаи Осиё мушоҳида кардан мумкин аст. Шаҳрҳо ба гирду атроф таъсири назаррас доранд: васеъшавии шаҳрҳо сабаби асосии тағйиротҳо дар хусусияти истифодаи замин ва омили муҳимми аз байн рафтани муҳити зист ва нобудшавии намудҳо мебошад. Шаҳрнишинии беравия ва густариши пуршитоби падидаи шаҳрнишинӣ дар бисёре аз кишварҳо боиси ба вуҷуд омадани падидаҳое, ҳамчун ҳошиянишинӣ, зоғанишинӣ, такдигарӣ, ташкили шаҳрҳои хобгоҳӣ, афзоиши бекорӣ, ҷинояткорӣ ва мушкилоту носозгориҳои фарҳангӣ мешавад [17, с.2].

Новобаста аз ҷанбаҳои манфӣ, олимон урбанизатсияро бо рушди иқтисодӣ ва имкониятҳо барои беҳтар кардани истифодаи замин ва захираҳо мепайванданд. Дар раванди урбанизатсия дар марказҳои калони шаҳрӣ ҷамъ шудани иқтидори иқтисодӣ ва мадании ҷомеа ба амал меояд, ки ин барои ташаккули комёбиҳои бузург

ва намунаҳои фаъолияти моддию маънавӣ шароит фароҳам меоварад. Илова бар ин, раванди урбанизатсия дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ нақши муҳим дорад. Он бо тамоми мураккабӣ ва ихтилофҳояш ба ташаккули иқтисодиёти ҳозиразамон, бартараф намудани қафомонӣ ва бисёртабақавӣ, ваҳдати миллӣ, рушди сохтори ҷомеавӣ ва сиёсии ҷамъият мусоидат мекунад. Урбанизатсия ва ё «муносибатҳои шаҳрӣ» равандҳои фарҳангиро ангеза медиҳанд, дар ташаккули шахсият дар ҷомеа нақши бузург мебозанд. Дар давраи рушди илмию техникӣ бо афзудани нақши иттилооти гуногуни иҷтимоӣ, тарзи ҳаёти шаҳрӣ ба муҳимтарин ҷузъи маданияти шаҳрӣ табдил меёбад. Доираи васеи робитаҳои иҷтимоӣ, рушди равандҳои коммуникатсионӣ дар муҳити пурраи шаҳрӣ ба наздикшавии иҷтимоӣ-фарҳангии табақаҳо ва гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеа, васеъ шудани ҷаҳонбинӣ, баланд бардоштани маърифат, босаводӣ, фарҳанги умумӣ ва ғайра мусоидат мекунанд. Маданияти шаҳрӣ барои бартараф кардани тафовутҳои назаррас байни шаҳр ва деҳот асос мегузорад.

Яке аз аломатҳои муҳимми тарзи ҳаёти шаҳрӣ кӯшиши шахс ба пайваста нав кардани иттилоот ва алоқаҳо дар соҳаҳои фаъолияти касбӣ, фарҳанг, муошırати шахсӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад. Воситаҳои нақлиёт, алоқа ва коммуникатсияи оммавӣ (матбаа, радио, телевизион) дар васеъ намудани доираи фаъолияти урбанизатсия ва фарҳанги шаҳрдорӣ нақши махсус доранд, ки сокинони ноҳияҳои минтақҳо, маҳалҳои аҳолинишини хурди шаҳрӣ ва деҳотро бо арзишҳои шаҳрҳои калон шинос намуда, самти маданиятнокии онҳоро тағйир медиҳад. Намудҳои гуногуни муҳоҷират ба маҳалҳои марказҳои калони шаҳрҳо зиёд шуда, раванди дар агломератсияҳо мутамарказшавии аҳолӣ пурзӯр мегардад. Табиат як ҷузъи фарҳанги шаҳрӣ гашта, урбанизатсия таъсири мутақобилаи равандҳои иҷтимоӣ ва табииро ба таври дуруст ҳамоҳанг мекунад.

Шаҳр моделест, ки хусусиятҳои табиӣ, этникӣ ва иҷтимоӣ- иқтисодии фазоеро, ки дар он вуҷуд дорад, инъикос мекунад. Шаҳр рамз ва шакли муносибатҳои ҳамгироёнаи ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо ҷузъҳои тамаддун афзун мешаванд ва таҷрибаи инсон ба шакли рафтори мутобиқ ба ҳаёт тағйир меёбад. Бинобар ин, шаҳр ҳамчун низом аз маҷмуи унсурҳое чун муҳит, аҳолӣ, базаи иқтисодӣ ва бахши таъмини ҳаёт иборат мебошад. Хусусиятҳои аҳолии шаҳр хеле барҷаста буда, дар тарзи рафтор, хислат, миҷоз ва лаҳҷаи гуфтор ифода меёбад ва симои нотакрори шаҳрро ба вуҷуд меоварад. Сокини шаҳр хеле зуд одати танзими сабабии (казуалии) мавҷудияташро аз худ мекунад. Дар шаҳр этикаи оилаҳои камфарзанд ҷойи этикаи оилаҳои серфарзандро мегирад. Шаҳр на танҳо дар бахши иҷтимоӣ пештозӣ мекунад, балки мақоми роҳбарии ҳаёти иқтисодиро низ соҳиб мешавад. Шаҳр ба ҷойи арзиши аввалин – *замин,* ки аз тарзи ҳаёт ва тафаккури деҳқонӣ ҷудонашаванда аст, мафҳуми *иқтисодиёт* ва «тафаккури шаҳрӣ»- ро муқаррар мекунад.

Дар раванди урбанизатсия иҷтимоишавии фард ба вуҷуд меояд. Иҷтимоишавӣ (сотсиализатсия) раванди азхудкунии фард намунаҳои рафтор, муқаррароти равонӣ, меъёрҳо ва арзишҳои иҷтимоӣ, донишу малакаҳо мебошад, ки ба фард имкон фароҳам мееоваранд, то ки дар ин ҷомеа бомуваффақият фаъолият барад. Иҷтимоишавӣ ҳам ба таври таббиӣ, аз ҳисоби тақлидкунӣ, маъқулкунӣ, даркунӣ ва

ё норозигӣ ба гирду атроф, ҳам ба таври мақсаднок, аз ҳисоби таълиму тарбия, реклама, ташвиқот ва ғ. ба амал меояд. Баъзеҳо ин ҳолатро "барномакунонии иҷтимоӣ" меноманд. Яке аз натиҷаҳои иҷтимоишавӣ он аст, ки инсон ақидаҳои дар ҷомеа қабулшударо ҳамчун шакли "дуруст ва ғайришубҳанок" ба худ қабул мекунад. Аз ин рӯ, муҳити шаҳрӣ қисми ҷудонашавандаи фазои муосири иҷтимоӣ, "корти фардӣ"-и ӯ мебошад, ки аломатҳои тамаддуни индустриалиро инъикос мекунад. Шаҳрҳо ҷойи муқимии доимӣ, "ватани хурд" ва муҳити одии иртиботӣ-фаъолиятии ҳазорон одамон ба ҳисоб мераванд. Имрӯзҳо 80% аҳолии Аврупо ва дигар қисматҳои ҷаҳон дар шаҳрҳо ҳаёт ба сар мебаранд. Шумораи зиёди ҷавонони деҳот ба шаҳрҳои калон ва мегаполисҳо куч мебанданд, то ки дар ҷодаи таълиму тарбияи худ, касбият, фароғату маданият, шахсият, оилаву ҳаёти худро тағйир диҳанд.

Бояд қайд кард, ки дар раванду рӯйдодҳои шаҳрӣ сокинони шаҳрӣ оммаи ба якдигар наздик ҳисоб намешаванд. Як шаҳр аз дигар шаҳр, инчунин аз маҳаллаҳои аҳолинишини дигар на танҳо бо нишондодҳои объективӣ, омилҳои шаҳрсозанда, хусусиятҳои ҳокимияти маҳаллӣ, мавзеъҳои таърихӣ, беҳбуди зиндагӣ, рушди таълиму тарбия, соҳаҳои фарҳангу маънавиёт, иттилооту алоқа, истироҳату фароғат ва варзиш фарқ карда мешаванд. Шаҳрҳо, ҳамчунин, бо «сармояи иҷтимоӣ»-и худ фарқ мекунанд. Зери сармояи иҷтимоӣ маҷмуи арзишҳо ва меъёрҳои ғайрирасмие фаҳмида мешавад, ки ба шарофати қабули онҳо аъзоёни ҷомеа (аз ҷумла ҷомеаи шаҳр), имконияти равонӣ барои ҳамкорӣ тавассути татбиқи эътимод фароҳам оварда мешавад. Сармояи иҷтимоӣ ба гурӯҳҳои мухталифи ҷомеа имкон медиҳад, ки манфиатҳои умумишаҳриро муттаҳид созанд ва ҳимоя кунанд. Муносибати гуманистӣ ба тафсири иҷтимоишавӣ ҳамчун ҷузъи муҳимтарин ва таркибии ташаккул ва рушди шахсият, бо омӯзиши муҳити зист ҳамчун маҷмуи зарурӣ ва кофии омилҳои беруна (экзогенӣ) барои худшиносӣ ва рушди шахс дар асоси имкониятҳои дохилии (эндогении) он алоқаманд аст.

Ин ҳолат сарчашмаи мантиқии сохтани диаграммаи сохтории ҷомеаро ҳамчун муҳити инвариантии иҷтимоишавӣ, пешакӣ муайян мекунад. Инсон, умуман, дилхоҳ одам, мувофиқи як алгоритми муайяни ҳамкории сохтории иҷтимоиву муҳити иҷтимоӣ мешаванд. Ҷомеаи муосир аз ҷиҳати сохторӣ ва функсионалӣ як низоми бисёрсатҳа ва бисёрсоҳаи муносибат, фаъолият ва муоширати одамон буда, аз ҷиҳати сифат ва тамоюлҳои рушди худ тафовут дорад. Ҷониби асосии ин низом, ҷузъи дохилии бунёдӣ ва як навъ сохтори «дастгиранда»-и он муносибатҳои субъективӣ мебошанд, ки мувозинат ва ҷараёни он ҳама чизро аз нигоҳи ҷаҳонбинӣ, модалият, мазмуни гносеологӣ ва аксеологии ҷузъҳои муҳити иҷтимоӣ ба вуҷуд меорад. Аз ин рӯ, дар ҷомеашиносӣ, фалсафа, равоншиносӣ ва педагогика пайдо шудани мафҳумҳое, ки ба дарки шаҳр, муҳити шаҳрӣ ҳамчун омили иҷтимоишавӣ бо имкониятҳои мушаххаси фаъолиятӣ-коммуникатсионӣ барои худшиносӣ нигаронида шудаанд, комилан мантиқӣ ва табиист [7, с.120].

Ҳамин тариқ, масъалаи урбанизатсия воқеӣ ва мубрам буда, дар саросари дунё ба назар мерасад. Ба рушди босуръати урбанизатсия ҷаҳонишавӣ ва тағйиротҳои куллӣ дар сиёсат, иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва ивазшавии иқлим таъсир расонида истодаанд. Манъ ва пешгирии ин раванди иҷтимоӣ қариб ки номумкин аст. Баръакс, рушди шаҳрҳо дар ҳар як кишвари дунё бояд дучанд гардонида шуда, яке аз

вазифаҳои аслии шаҳрдорон бояд бошад. Рушди босуръати илму технология, бизнесу соҳибкорӣ, сохтмони бинову манзилҳои замонавӣ ба урбанизатсияшавии шаҳру деҳотҳои минтақаҳо мусоидат намуда, падидаҳои номатлуби ин равандро метавон бартараф намуд.

Афзоиши нисбатан баланди табиии аҳолӣ дар манотиқи деҳот, бо имкониятҳои маҳдуди бо кор таъмин кардани аҳолии деҳот, ба шиддат ёфтани мушкилоти бекорӣ оварда мерасонад. Захираҳои маҳдуди обу замин, масъалаҳои баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнатро дар соҳаи кишоварзӣ, пеш аз ҳама, тавассути механикунонӣ ва татбиқи технологияҳои нав ба манфиати амнияти озуқаворӣ ба миён меоранд. Аз ин рӯ, муҳоҷирати қисмати зиёди аҳолӣ ба шаҳрҳои калон ба назар мерасад.

Урбанизатсия ҳам оқибатҳои манфӣ ва ҳам оқибатҳои мусбӣ дорад. Аз як ҷиҳат он барои муҳити гирду атроф ва экология зиён мерасонад, шумораи бекорон ва бечорагон, шумораи ҷиноятҳо меафзояд. Лекин аз ҷиҳати дигар он паҳлуҳои мусбӣ низ дорад. Шаҳрҳо калон шуда, истеҳсолоти саноатӣ меафзояд, бизнесу соҳибкорӣ рушд меёбад, барои ваҳдату якдигарфаҳмии сокинони як давлат мусоидат менамояд, барои рушди инсон ва тафаккуру ҷаҳонбинии ӯ, рушди соҳаҳои маорифу тандурустӣ ва ғ. мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, барои рушди шаҳрҳои калони Тоҷикистон чораҳои иловагӣ бояд андешида шаванд.

Муқарриз: Ҷононов С.- д.и.ф., профессcсори ДБССТ

АДАБИЁТ

1. Adams, R. 1966. The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico./ R. Adams. Chicago: Aldine
2. Alexandra Kazakova. Urban Challenges in North and Central Asia. / Kazakova A. Paper presented at the 5th Asia-Pacific Urban Forum organized by ESCAP. Bangkok, Thailand. 22-24 June 2011.
3. Демографический Энциклопедический Словарь. Редкол.: Валентей Д.И. (гл. редактор) и др. - М.: Энциклопедия, 1985.- 608с.
4. КБОООН / Земельные ресурсы: всемирный обзор. Глава 11. Урбанизация. С.226.
5. Коротаев А. В., Гринин Л.Е. Урбанизация и политическое развитие Мир-Системы: сравнительный количественный анализ / А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. История и математика. -2007. -С.3,44.
6. Муҳаббатов Х. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷаҳон. Барои синфҳои 9 / Х. Муҳаббатов, М.Раҳимов, Ш. Ғаффоров. – Душанбе: Эр-Граф, 2013. -С. 218 (55-60).
7. Народонаселение мира в 2007 году /Использование потенциала урбанизации. UNFPA, -С.120.
8. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация России в XX веке: представления и реальность / Ю.Л. Пивоваров // Общественные науки и современность. -2001. -№ 6. -С. 101—112.
9. Урбанизация в Центральной Азии: вызовы, проблемы и перспективы. Ташкент, 2013. С.76.
10. Щербакова Е. М. В 2008 году число горожан сравняется с числом сельских жителей, а к 2030 году достигнет 60% населения мира /Е. М. Щербакова // Демоскоп Weekly. № 273—274. 22 января— 4 февраля 2007.
11. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. 2014. World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights (ST/ESA/SER.A/352).
12. Urban world: Mapping the economic power of cities. McKinsey Global Institute Report. March 2011
13. Planning, Connecting, and Financing Cities—Now: Priorities for City Leaders. 2013. Washington, DC: World Bank
14. World Population Prospects: The 2010 Revision. UNDESA Population Division. New York. 2011
15. World Population Clock: 7.9 Billion People (2021) - Worldometers (англ.). *worldometers.info*. Дата обращения: 16 октября 2021. https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Земли
16. https://ru.wikipedia.org/wiki/Урбанизация Муроҷиати охирон 02.11.21
17. https://tg.wikipedia.org/wiki/Шаҳрнишинӣ Муроҷиати охирон 02.11.21

УРБАНИЗАТСИЯ РАВАНДИ ВОҚЕИИ РУШДИ ҶОМЕАИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур муаллиф ҷанбаҳои гуногуни падидаи иҷтимоии муосир, урбанизатсия ё шаҳршиниро баррасӣ намудааст. Урбанизатсия раванди умумиҷаҳонии таърихии баланд бардоштани нақши шаҳрҳо дар рушди инсоният мебошад, ки тағйироти тақсимоти қувваҳои истеҳсолкунанда, пеш

аз ҳама, тақсимоти аҳолӣ, сохти иҷтимоию касбӣ, демографӣ, тарзи зиндагии он, маданият ва ғайраро дар бар мегирад. Урбанизатсия раванди бисёрҷанбаи демографӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ мебошад, ки дар асоси шаклҳои таърихан муқарраршудаи ҷомеа ва тақсимоти ҳудудии меҳнат ба амал меояд. Дар фаҳмиши оморӣ ва демографӣ бошад, урбанизатсия афзоиши шаҳрҳо, махсусан шаҳрҳои калон, афзоиши ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ дар кишвар, минтақа ё ҷаҳон мебошад. Ба ақидаи муаллиф, ин падида воқеӣ ва пешгиринашаванда аст. Урбанизатсия ҳам оқибатҳои манфӣ ва ҳам оқибатҳои мусбӣ дорад. Аз як ҷиҳат, он барои муҳити гирду атроф ва экология зиён мерасонад, шумораи бекорон ва бечорагон, шумораи ҷиноятҳо меафзояд, Лекин, аз ҷиҳати дигар, он паҳлуҳои мусбӣ низ дорад. Шаҳрҳо калон шуда, истеҳсолоти саноатӣ меафзояд, бизнесу соҳибкорӣ рушд меёбад, барои ваҳдату якдигарфаҳмии сокинони як давлат мусоидат менамояд, барои рушди инсон ва тафаккуру ҷаҳонбинии ӯ, рушди соҳаҳои маорифу тандурустӣ ва ғ. мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: инсон, шаҳрҳо, рушд, урбанизатсия, шаҳрнишинӣ, деҳот, аҳолӣ, агломератсия.

УРБАНИЗАЦИЯ - ОБЪЕКТИВНЫЙ ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье автор рассматривает и исследует различные аспекты современного социального явления - урбанизации. Урбанизация - это глобальный исторический процесс повышения роли городов в человеческом развитии, который включает изменения в распределении производительных сил, прежде всего в распределении населения, социально-профессиональной структуре, демографии, образе жизни, культуре и так далее. Урбанизация - это многогранный демографический, социально-экономический и географический процесс, протекающий на основе исторически сложившихся форм общества и территориального разделения труда. В статистическом и демографическом плане урбанизация - это рост городов, особенно крупных городов, рост городского населения в стране, регионе или мире. По мнению автора, это объективное явление и её невозможно предотвратить. Урбанизация имеет как отрицательные, так и положительные последствия. С одной стороны, это наносит вред окружающей среде и экологии, увеличивает количество безработных и бедных, количество преступлений, способствует расслоению общества. Но, с другой стороны, есть и положительные моменты.Города растут, промышленное производство увеличивается, развивается предпринимательство и бизнес, кроме того, способствует единству и взаимопониманию жителей страны, развитию личности и человека, его мышлении и мировоззрении, развитию семьи, образования и здоровья и так далее.

Ключевые слова: человек, города, развитие, урбанизация, сельский, население, агломерация.

URBANIZATION IS AN OBJECTIVE PROCESS OF DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY

In this article, the author examines and explores various aspects of the modern social phenomenon - urbanization. Urbanization is a global historical process of increasing the role of cities in human development, which includes changes in the distribution of productive forces, primarily in the distribution of population, socio-professional structure, demography, lifestyle, culture, and so on. Urbanization is a multifaceted demographic, socio-economic and geographic process that proceeds on the basis of historically established forms of society and the territorial division of labor. In statistical and demographic terms, urbanization is the growth of cities, especially large cities, the growth of urban population in a country, region or world. According to the author, this is an objective phenomenon and cannot be prevented. Urbanization has both negative and positive consequences. On the one hand, it harms the environment and ecology, increases the number of unemployed and the poor, the number of crimes, and contributes to the stratification of society. But, on the other hand, there are also positive aspects. Cities are growing, industrial production is increasing, entrepreneurship and business are developing, in addition, it contributes to the unity and mutual understanding of the inhabitants of the country, the development of the individual and the person, his thinking and worldview, the development of the family, education and health, and so on.

Key words: people, cities, development, urbanization, rural, population, agglomeration.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипов Абдулваҳҳоб Маҳдиевич*** **-**Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. Телефон: **985085842.**

Сведение об авторе: ***Шарипов Абдулваххоб Махдиевич*** **–** Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры общественных наук. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Телефон: **985085842**
:

Information about the author: ***Sharipov Abdulvahhob Makhdievich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Senior Lecturer of the Department of Social Sciences. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Borbad avenue, 48/5. Phone: **985085842,** E-mail: **vahob.mahdy@mail.ru**

УДК: 323:364 (575,3)

КОНСЕПСИЯИ МУТОБИҚШАВИИ ИҶТИМОӢ ВОБАСТА БА ШАРОИТҲОИ ТАЪРИХӢ

Зарипова З.К.
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур

Мутобиқшавии иҷтимоӣ, ба маънои васеъ яке аз равандҳои ҳаёти инсон ба шумор рафта, бо мақсади мутобиқ шудан ба муҳити иҷтимоӣ дар ҳамкории байни шахс ва ҷомеа ифода меёбад. Ба маънои маҳдуд бошад, дар зери мафҳуми мутобиқшавии иҷтимоӣ маҷмуи тадбирҳое фаҳмида мешавад, ки барои татбиқи ҳуқуқҳо ва озодиҳои конститутсионии инсон, ҳангоми дар ҳолати душвори зиндагӣ қарор доштанашон ва инчунин кумак дар тартиботи меҳнатӣ ва хонаводагии онҳо равона карда мешавад. Истилоҳе, ки имрӯз дар илми иҷтимоӣ истифода мешавад, оғози худро аз калимаи лотинии adaptatio, яъне «тасҳеҳ ва мувофиқ» [13, с.23] мегирад. Мафҳуми "мутобиқшавӣ" дар умқи илми биология ба вуҷуд омада, ташаккул ёфтааст ва барои тавсифи рафтори мутобиқшавии шахсони алоҳидаи олами ҳайвонот ва эволютсияи шаклҳои гуногуни ҳаёт истифода мешуд ва муддати дароз мафҳуми сирф биологӣ мемонд.

Табиати инсон муносибати инсон ва ҷамъият аз замонҳои кадим мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтааст. Хусусиятҳои асосии мутобиқшавии иҷтимоиро мо дар андешаҳои файласуфони Юнони қадим Протагор, Афлотун, Арасту, Гегел ва Фейербах пайдо намуда метавонем. Файласуфони даврахои дигар низ, ба монанди Ф. Нитсше, У. Ҷеймс, Т. Парсонс ва дигарон низ оиди ин масъала ибрози андеша намудаанд. Протагор қайд менамояд, ки аз таҳлили ҷомеа бармеояд, ки мафҳумҳои рафтори нек ва рафтори бад вуҷуд доранд. Маҳз ӯ бори аввал чунин саволро ба миён гузошт, ки оё бо роҳи ба таври муназзам таъсир расондан ба инсон дар муошират шахсӣ, ӯро аз ҷиҳати маънавӣ беҳтар намуда, барои бартараф намудани душвориҳои зиндагӣ ба ӯ ёрӣ расондан мумкин аст? Дар баробари ин, мақсади чунин таъсиррасонӣ на танҳо аз ҷиҳати меъёрҳои объективии ахлоқ такмил додани инсон буд, балки ҷустуҷӯи роҳҳои оптималии мутобиқ шудан ба он шароити иҷтимоие, ки инсон дар он зиндагӣ менамояд. Аз нуқтаи назари Протагор, инкишофи табиии рухи кӯдак, бе таъсири максадноки иҷтимоӣ ба ӯ дар ин гуна иҷтимоишавӣ кумак карда наметавонад. Ҳамин тариқ, аллакай дар Юнони қадим саволе ба миён омад, ки кадом шароит барои ташаккули шахсияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъол ва мутобиқшуда мувофиқ аст. Протагор ба хулосае омад, ки аз нуқтаи назари мутобиқшавии иҷтимоӣ чизи аз ҳама муҳим таъсири беруна аст, ки он дар омӯзонидани одамон бо воситаҳои таъсиррасонӣ ба дигарон иборат аст. Дар шароити демократияи юнонӣ яке аз шартҳои муҳими чунин таъсиррасонӣ санъати суханварӣ ба ҳисоб мерафт, ки қобилияти ба худ ҷалб кардани одамонро ва инчунин онҳоро ба дурустии нуқтаи назари худ боварӣ намуданро дар назар дорад. Аз ин рӯ, Протагор омӯзиши усулҳои муҳимми санъати суханвариро маҳз дар дарсҳои софистҳо медонад. Ин нуктаи назарро бисёре аз донишмандони Юнони кадим ва Рум низ таррафдорӣ менамуданд ва аз ин рӯ, маҳорати суханварӣ доштан яке аз меъёрҳои асосии истеъдод маҳсуб мешуд. Қобилияти суханварӣ имкон медод, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ фаъолонатар иштирок намоянд ва ба мақоми баландтар ноил гарданд. Аз ин рӯ Протагор чунин меҳисобад, ки тавассути омӯзиш ва машқ шахс метавонад ахлоқаш ва шаҳрвандияш

бештар гардад. Файласуфи Юнони қадим Афлотун дар бораи руҳ сухан ронда, мутобиқшавӣ ва иҷтимоишавии шахсро ба ҳаёти маънавии ӯ вобаста медонад.

Поягузори омӯзиши механизми равандҳои мутобиқшавӣ табиатшиноси фаронсавӣ Ҷ.Бюффон (1707–1788) ба ҳисоб меравад, аммо пайдоиши худи мафҳум бо номи физиологи олмонӣ Г.Ауберт алоқаманд аст, ки онро дар нимаи дуюми асри 18 ба муомилоти илмӣ ворид намуд ва ба ин васила барои омӯзиши ин падида асос гузошт. Фаҳмиши моҳияти мутобиқшавӣ бо мурури замон тағйир ёфт ва мушкилоти мубрами омӯзиши онро дар давраҳои гуногуни таърихӣ инъикос намуд.

Дар соҳаи илми сотсиологӣ, яке аз аввалинҳо шуда, ҳуқуқшинос ва сотсиологи фаронсавӣ Г. де Тарде (1843-1904) вазифаи мутобиқшавиро муайян ва асоснок кард. Мафҳуми "мутобиқшавии иҷтимоӣ" ба илми сотсиология дар солҳои 20-уми асри XX ворид карда шуд ва он ифода намудани раванди мутобиқшавии инсонро ба муҳити иҷтимоӣ оғоз намуд.Моҳияти даркнамоии ин мафҳум дар қабул кардани меъёрҳо ва арзишҳои муҳити зист аз ҷониби шахс, чи дар ҷомеаи иҷтимоӣ, ташкилот, муассиса ва чи дар шомил шудани шахс ба шаклҳои гуногуни фаъолияти объективӣ ва ҳамкорӣ, ки дар он маълумоти иҷтимоӣ мавҷуд аст, инъикос мегардад. Мутобиқшавӣ марҳилаи ибтидоии раванди дохилшавӣ ва ҳамгироии фард ба муҳити иҷтимоӣ, таълимӣ ва касбӣ мебошад, ки ба ҳамкории воқеӣ, ҳамарӯза ва мунтазам бо ӯ асос ёфтааст. Вазифаи асосии мутобиқшавӣ азхудкунии шароити нисбатан муътадили муҳити зист, ҳалли масъалаҳои такроршаванда ва маъмулӣ бо истифодаи усулҳои қабулшудаи рафтор ва амали иҷтимоӣ мебошад.

Мутобиқшавӣ дар мундариҷаи кори иҷтимоӣ ҷойгоҳи муҳимро ишғол менамояд. Он, аз як тараф, раванди ҳамкории объекти кори иҷтимоиро бо муҳити иҷтимоӣ тавсиф менамояд, аз тарафи дигар бошад, инъикоси натиҷаи муайяни кори иҷтимоӣ мебошад, ки метавонад ҳамчун меъёри самаранокии он баромад намояд. Аз ин рӯ, дарки моҳияти равандҳои мутобиқшавӣ, механизми онҳо шарти зарурии касбияти корманди иҷтимоӣ мебошад. Равандҳои мутобиқшавӣ бо технологияи муносиб дастгирӣ карда мешаванд.

Ҷомеашиноси рус Повленок П.Д, оиди мутобиқшавии иҷтимоӣ андешаи худро чунин иброз намудааст: «Мутобиқшавии иҷтимоӣ ин раванди мутобиқшавӣ ва чун қоида, раванди фаъоли азхуднамоии шароити нави иҷтимоӣ ё муҳити иҷтимоӣ аз ҷониби шахс ё гурӯҳ мебошад. Дар сотсиологияи муосир мутобиқшавии иҷтимоиро дар аксари ҳолатҳо, чунин раванди иҷтимоие мефаҳманд, ки дар он ба ҳайси ҳам адаптант (шахсият, гурӯҳи иҷтимоӣ) ва ҳам муҳити иҷтимоӣ системаҳои мутобиқшавӣ баромад намуда, онҳо фаъолона ҳамкорӣ мекунанд ва дар раванди мутобиқшавии иҷтимоӣ ба якдигар таъсир мерасонанд» [9, с.198].

Дар баробари ин қайд кардан бамаврид аст, ки дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон мутобиқшавӣ ба таври расму оин ва урфу одатҳои миллӣ таҷассум меёбад. Масалан, барои беҳтар шудани шароити иқтисодӣ ҳар як шахсро зарур аст, ки мутобиқшавии худро дар фарҳанги сарфаю сариштакорӣ ҷӯстуҷӯ намуда, ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо» такя намояд.Аз ҷониби одамон ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ дарк шудани воқеияте, ки он қолабҳои рафтори дар фаъолияти иҷтимоии қаблӣ азхудкардашон ба даст овардани муваффақиятро таъмин карда наметавонад ва азнавсозии рафтор мутобиқи талаботи шароити нави иҷтимоӣ ё муҳити нави иҷтимоӣ барои мутобиқшаванда актуалӣ мебошад ва фишанги бевосита барои оғози раванди мутобиқшавии иҷтимоӣ

мегардад. Умуман, ҷомеашиноси лаҳистонии асри XX Я. Шепанский чор марҳилаи мутобиқшавии шахс дар муҳити нави иҷтимоиро ҷудо менамояд:

Марҳилаи аввал мариҳалае мебошад, ки дар он шахс ё гурӯҳ дар муҳити нави иҷтимоӣ чӣ гуна бояд рафтор намуданро дарк менамоянд, аммо ҳанӯз барои шинохтан ва пазируфтани низоми арзишҳои муҳити нав омода нестанд ва барои риояи низоми қадимаи арзишҳо кӯшиш менамоянд.

Марҳилаи дуюм - таҳаммулпазирӣ мебошад, ки дар ин марҳила шахс, гурӯҳ ва муҳити нав таҳаммулпазирии тарафайнро нисбат ба системаҳои арзишӣ дар намунаи рафтори якдигар нишон медиҳанд.

Одатнамоӣ - марҳилаи сеюми мутобиқшавии шахс ба ҳисоб рафта, дар он унсурҳои асосии низоми арзишҳои муҳити нав дар баробари эътирофнамоии баъзе арзишҳои фард ва гурӯҳҳои муҳити нави иҷтимоӣ аз ҷониби шахс эътироф ва қабул карда мешаванд.

Марҳилаи чорум - ассимилятсия, яъне комилан бо ҳам мувофиқ омадани системаҳои арзишии шахс, гурӯҳ ва муҳит мебошад [14, с.240].

Шиддатнокии равандҳои мутобиқшавӣ дар ҷомеа аз он вобаста аст, ки он дар кадом марҳилаи рушд қарор дорад. Дар замони тағйироти ҷиддии иҷтимоӣ ва ҳатто бештар аз он, тағйиротҳои иҷтимоии харобиовар, равандҳои мутобиқшавӣ шиддати махсус пайдо менамоянд ва тақрибан ҳамаи табақаҳои ҷомеаро фаро мегиранд. Дар намунаи ҷомеаи пасошуравӣ ба таври возеҳ дида мешавад, ки мушкилоти мутобиқшавӣ ба шароити нави иҷтимоӣ, муайян ва тасдиқи мавқеи навро дар ҷомеа бояд тақрибан ҳар як шахс ҳал намояд ва ин раванд на ҳамеша бомуваффақият анҷом меёбад. Ғайр аз ин, бояд қайд кард, ки бо суръат бахшидани рушди иҷтимоӣ шиддатнокии равандҳои мутобиқшавӣ дар ҷомеа низ суръат мегирад. Ин ба он оварда мерасонад, ки равандҳои мутобиқшавии иҷтимоӣ, ҳатто дар ҷомеаи тараққикунанда пайваста сурат мегиранд ва қобилияти мутобиқшавӣ ба тағйиротҳо на танҳо барои ҷавонон, балки барои наслҳои калонсол низ аҳамияти ҳаётан муҳимро касб менамояд. Омодагӣ ба тағйиротҳо ба яке аз шартҳои асосии муваффақият дар ҳаёти инсон мубаддал гаштааст.

Дар натиҷа, дар ҷомеаи муосир нақши фаъолияти мақсадноки давлат ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, нақши маориф ва илми амалӣ дар татбиқи равандҳои мутобиқшавии иҷтимоӣ меафзояд.Ҷамъият диққати махсусро тавассути системаи институтҳо ва барномаҳои мақсаднок ба пешбурди равандҳои мутобиқшавии иҷтимоии он аъзои худ равона месозад, ки имкониятҳои барои мустақилона ба тағйиротҳо мутобиқ шуданашон маҳдуд аст. Ҳамин тариқ, дар бисёр кишварҳо барномаҳо оид ба мутобиқшавии иҷтимоии маъюбон, хизматчиёни ҳарбие, ки дар ҳолати ихтисори зиёд дар артиш ба қисми эҳтиётӣ интиқол шудаанд, муҳоҷирон, маҳбусони озодшуда ва ғайра, таҳия ва амалӣ карда мешаванд. Дар ҷомеаи муосири гузариш барномаҳои мусоидат ба мутобиқшавии иҷтимоии ҷавонон низ аҳамияти зиёд доранд.

Бояд мутобиқшавӣ ҳамчун раванд ва мутобиқ шудан ҳамчун натиҷаи ҷараёни мутобиқшавии иҷтимоӣ аз ҳамдигар фарқ карда шаванд. Барои мутобиқ шудан меъёрҳои субъективӣ ва объективӣ вуҷуд доранд ва меъёрҳои объективии он дараҷаи амалишавии меъёрҳо ва қоидаҳои фаъолияти ҳаётӣ аз ҷониби шахс мебошад, ки дар гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ қабул шудаанд. Меъёрҳои субъективӣ бошанд, қаноатманд

будан аз узвият дар гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ мебошад, ки барои қонеъ ва ташаккул додани талаботҳои асосии иҷтимоӣ шароитҳо пешниҳод карда мешаванд.

Ба ҳайси муҳити бевоситаи иҷтимоӣ метавонад гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз қабили оила, гурӯҳҳои истеҳсолӣ, ҳамсояҳо ва ғайра баромад намоянд. Нақши мутобиқшавии иҷтимоӣ дар он зоҳир мегардад, ки ба шахс имкон медиҳад, то ба равандҳои бевоситаи иҷтимоӣ шомил гардад ва ҳамзамон ҳамчун яке аз воситаҳои тағйироти шахсият ва муҳити атроф бимонад. Тамоми мураккабии раванди мутобиқшавии иҷтимоиро дар намунаи мутобиқшавии коргарони нав дар корхонаҳо хуб нишон додан мумкин аст, ки ин, дар навбати худ, ба аҳамияти амалӣ доштани масъалаҳо барои самаранокии иқтисодии корхонаҳо замина мегузорад ва ин раванд дар сотсиологияи амалии муосир ва психологияи иҷтимоӣ васеътар омӯхта мешавад.

Дар раванди мутобиқшавӣ, ташкилот ва шахс ҳамчун як системаи мураккаб якҷоя амал менамоянд. Масалан, ба муваффақияти раванди мутобиқшавӣ якчанд хусусиятҳои корхона таъсири назаррас мерасонанд, аз қабили таҷҳизоти моддию техникӣ, намуд ва сатҳи ташкили меҳнат, хусусияти муносибатҳои дохилӣ-гурӯҳӣ ва фарҳанги корпаративӣ, система ва сатҳи музди меҳнат. Корхона тавассути ин хусусиятҳо ба корманди эҳтимолӣ талаботҳо ва ҳамзамон бартариҳои худро нисбат ба дигар иштирокчиёни бозори меҳнат изҳор менамояд.Ба муваффақияти мутобиқшавии истеҳсолӣ аз ҷониби шахс ҳам хусусиятҳои психофизиологӣ ва ҳам хусусиятҳои иҷтимоию демографии он таъсир мерасонанд. Албатта, барои муваффақ гаштан ба мутобиқшавии истеҳсолӣ омодагии касбии шахс ва қобилияти кор кардан дар гурӯҳ муҳимтар аст.Мутобиқшавии иҷтимоӣ дар корхона ягонагии якчанд равандҳои мутобиқшавиро ташкил медиҳад, ки бештар, чунин равандҳоро ҷудо мекунанд: мутобиқшавии касбӣ, мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити кор.Мутобиқшавии касбӣ раванде мебошад, ки аз рӯзи интихоби касб оғоз гардида, то омӯхтани ихтисос ва инчунин аз рӯйи ихтисос ворид шудан ба корро аз рӯзи аввали корӣ дар бар мегирад. Меъёри мутобиқшавии касбӣ ба даст овардани таносуб байни малакаҳои касбӣ ва сифатҳои шахсӣ ба талаботҳои фаъолияти мушаххаси касбӣ мебошад. Ба ҳайси нишондиҳандаҳои мутобиқшавии касбӣ бошад, метавонад ихтисоси касбӣ, сатҳ ва устувории нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ, қаноатманд будан аз касб баромад намоянд.

Ҷомеашиноси рус Перов И.М. ҷиҳатҳои мутобиқшавии иҷтимоию психологиро вобаста ба истеҳсолот чунин муайян кардааст, ки мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ раванди воридшавии коргарони нав ба гурӯҳи нави истеҳсолӣ ва инчунин бо одамони дигар ташаккул додани робитаҳои шахсӣ ва муносибатҳо мебошад. Дар раванди мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ қиёснамоӣ ва мутобиқсозии дуҷонибаи самтҳои арзишӣ, идеалҳо ва тасаввуротҳои ахлоқии ҳам гурӯҳ ва ҳам коргарони нав фаъолона сурат мегирад. Мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ дар ташаккул ёфтани муносибатҳои ғаёрирасмии мусбӣ бо ҳамкорону роҳбарон ва ба даст овардани ягонагии арзишӣ байни коргару гурӯҳ ифода меёбад. Нишондиҳандаи асосии объективии мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ вуҷуд надоштани моҷаро бо роҳбарият ва аъзоёни гурӯҳ мебошад. Нишондиҳандаи субъективии мутобиқшавии иҷтимоию психологӣ бошад, қаноатманд будан аз муносибатҳо бо роҳбарият ва ҳамкорон мебошад [11, с.18-35].

Омилҳои психологӣ дар натиҷаи мутобиқшавӣ ба омилҳои иҷтимоӣ ба амал омада, дар алоқамандии якдигар вуҷуд доранд. Агар аз як тараф, барои мутобиқшавии инсон дар ҷомеа омилҳои иҷтимоӣ таъсир расонанд, аз тарафи дигар, омилҳои психологӣ низ метавонанд дар заминаи донишу маърифат мутобиқшавии

инсонро дар ҷомеа нишон диҳанд. Бинобар ин, робитаи байни омилҳои психологӣ ва иҷтимоӣ мутобиқшавии инсонро муайян карда, иҷтимоишавии шахсро ифода мекунад.Яке аз ҷиҳатҳои муҳимми мутобиқшавии иҷтимоӣ ин вақте мебошад, ки шахс ягон нақши муҳимми иҷтимоиро қабул менамояд. Мутобиқшавии иҷтимоӣ аз ду шакл иборат аст:

1. Мутобиқшавии иҷтимоии фаъол, ҳангоме ки шахс бо мақсади ба вуҷуд овардани аксуламали тағйиротҳо (аз ҷумла он меъёрҳо, арзишҳо, шаклҳои таъсиррасонӣ ва фаъолияте, ки бояд аз худ намояд) кӯшиш менамояд, ки ба муҳити атроф таъсир расонад.
2. Мутобиқшавии иҷтимоии ғайрифаъол, ҳангоме ки шахс ба ин гуна таъсиррасониҳо ва тағйиротҳо кӯшиш намекунад.

Самаранокии мутобиқшавии иҷтимоӣ дар сатҳи назаррас аз он вобаста аст, ки то кадом андоза шахс худро ва робитаҳои иҷтимоияшро дар сатҳи лозима қабул менамояд. Агар тасаввуротҳои шахс оиди худаш дар сатҳи лозима ташаккул наёфта бошанд, пас он ба вайроншавии раванди мутобиқшавии иҷтимоӣ оварда мерасонад.

Равоншиноси рус Овчарова Р.В. мақоми иҷтимоии шахсро аз рӯйи омилҳои равонӣ муайян карда, чунин омилҳоро қайд кардааст, ки муваффақияти мутобиқшавии иҷтимоиро нишон медиҳанд - мақоми баланди иҷтимоии шахс дар муҳити мазкур ва инчунин қаноатмандии равонии ӯ аз ин муҳити атроф ва дар умум аз унсурҳои муҳимтаринии он масалан, қаноатманд будан аз кор ва аз шарту шароитҳои он. Нишондиҳандаҳое, ки сатҳи пасти мутобиқшавии иҷтимоиро нишон медиҳанд ин ҳангоме ки шахс барои кӯчидан ба дигар муҳити иҷтимоӣ кӯшиш менамояд ва инчунин аномия ва қаҷрафторӣ мебошанд. Муваффақияти мутобиқшавии иҷтимоӣ аз хусусиятҳои ҳам шахс ва ҳам муҳити атроф вобастагӣ дорад. Ҳар қадаре ки муҳити нав мураккабтар мегардад, васеъ будани доираи робитаҳои иҷтимоӣ, фаъолияти мутақобила, сатҳи баланди гуногунии иҷтимоӣ ва ҳар қадаре ки тағйиротҳо дар он пуршиддаттар ба амал меоянд, ҳамон қадар раванди мутобиқшавии иҷтимоӣ барои шахс душвор мегардад. Аз ҳама бештар барои мутобиқшавии иҷтимоӣ хусусиятҳои иҷтимоию демографии шахс, маълумот ва синну соли ӯ муҳим аст [8, с.197].Инсон дар ҷомеа фаъолият карда, аввалан, аз рӯйи шароитҳои иҷтимоӣ мутобиқ шуда, ба муҳити атроф низ таъсир мерасонад. Дар замони ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди фарҳангу тамаддунҳо мутобиқшавии иҷтимоӣ дар байни инсонҳо торафт мураккабтар мегардад. Ҷойи урфу одат ва анъанаҳои миллиро фарҳангу тамаддуни техникӣ иваз намуда, ба тафаккури инсон низ бетаъсир намемонад. Мутобиқшавӣ аз рӯйи хусусиятҳои мусбияш метавонад фарҳанги техникии шахсро инкишоф диҳад, аммо дар баробари ин, ба ҳар як инсон зарур аст, ки аз фарҳангу маданияти гузаштаи худ огоҳ бошад, то ки аз таъсири манфии фарҳангҳои бегона эмин монад. Ҳамаи навъҳои мутобиқшавӣ бо ҳамдигар алоқамандӣ доранд, аммо муҳимтарини он мутобиқшавии иҷтимоӣ мебошад. Мутобиқшавии иҷтимоии пурраи инсон дар худ мутобиқшавии физиологӣ, идоракунӣ, иқтисодӣ, педагогӣ, психологӣ ва касбиро дар бар мегирад.

Мутобиқшавии идоракунӣ. Бидуни идоракунӣ шахсро бо шароитҳои хуб дар кор ва хона ва фаъолияте, ки ҳам ба манфиатҳои шахс ва ҷомеа ҷавобгӯ бошад, таъмин намудан ғайримумкин аст. Инчунин, сохтани заминаҳо барои рушди нақши иҷтимоӣ ва таъсиррасонӣ ба ӯ низ ғайриимкон мегардад.

Мутобиқшавии иҷтимоӣ раванди идорашаванда мебошад. Идора намудани он на танҳо ба тариқи таъсиррасонии институтҳои иҷтимоӣ ба шахс дар раванди истеҳсолию берун аз истеҳсолот ва тоистеҳсолию баъдазистеҳсолии фаъолияти ҳаётии ӯ ба амал меояд, балки ба тариқи худидоракунӣ низ метавонад сурат гирад.

Ҷанбаҳои иҷтимоию психологии мутобиқшавӣ объекти тадқиқоти бисёре аз равоншиносон гардидаанд, аз ҷумла А.А. Бодалев, Г.А. Балл, Л.П. Гримак, А.Н. Леонтев, С.Л. Рубинштейн ва дигарон. Ҷанбаҳои педагогии мутобиқшавӣ бошад, дар корҳои Н.Н. Березовин, О.Л. Берак, В.В. Давидов, Н. Ф. Тализина ва дигар

муҳаққиқон баррасӣ шудаанд. Бо назардошти дигар самтҳои зиёде, ки дар омӯзиши равандҳои мутобиқшавӣ нишон дода шудаанд, таърифҳои зиёде ба вуҷуд омаданд, ки ҷанбаҳои гуногуни падидаи мазкурро тавсиф менамоянд. Ин омил боис мегардад, ки шахс ба худаш, андешаҳояш ва рафтори худаш серталаб бошад ва муносибати интиқодӣ дошта бошад.

Мутобиқшавии иқтисодӣ. Ин раванди аз ҳама душвортарин барои аз худ намудани меъёрҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва принсипҳои муносибатҳои иқтисодии одамон ва субъектон мебошад. Барои технологияи кори иҷтимоӣ «блоки иҷтимоӣ» муҳим аст, ки он раванди мутобиқшавиро ба ҳақиқати иҷтимоӣ, ба монанди ҳаҷми воқеии кумакпулиҳо барои бекорон, сатҳи маош, нафақа ва дигар навъҳои кумакпулӣ дар бар мегирад. Онҳо бояд на танҳо ба талаботҳои физиологӣ, балки ба талаботҳои иҷтимоӣ - фарҳангӣ низ ҷавобгӯ бошанд. Агар шахс зиндагии камбағалона ё мавҷудияти гадоӣ дошта бошад, ҷойи кор надошта бошад, пас мо наметавон гӯем, ки шахс ба пуррагӣ раванди мутобиқшавии иҷтимоиро паси сар намудааст.

Мутобиқшавии педагогӣ. Ин мутобиқшавӣ ба системаи маориф, таълим ва тарбия мебошад, ки системаи аломатҳои арзишии шахсро ташаккул медиҳад. Бояд қайд намуд, ки мутобиқшавии инсон аз таъсиррасонии омилҳои табиӣ, ирсӣ ва ҷуғрофӣ вобастагӣ дорад.

Тағйироти мутобиқшавӣ тағйироти бошууронаро ифода менамояд, ки дар натиҷаи тағйирёбии ҷомеа ва шароитҳо инсон паси сар менамояд. Тағйирот дар ҳаёти инсон пайваста сурат мегирад, бинобар ин, ба ҳар як нафар зарур аст, ки ба давраҳои бухронӣ ва лаҳзаҳои ногувор доимо омода бошад, инчунин мавқеи ҳаётии худро дар шароитҳои нав бошуурона аз нав дида бараояд. Ин заминаҳои воқеии омодагӣ ба мутобиқшавии пурра ва фаъолро фароҳам меорад.

Мутобиқшавии психологӣ. Таърихшиноси рус Морозов В.В, мутобиқшавии узвҳои ҳиссии инсонро вобаста ба шароитҳои иқтисодию иҷтимоӣ муайян карда, исбот менамояд, ки дар психология мутобиқшавиро ҳамчун раванди мутобиқшавии узвҳои ҳиссиёт ба хусусиятҳои ангезандаҳое, ки ба онҳо таъсир мерасонанд, медонанд, То ин, ки узвҳои ҳиссиёт онҳоро беҳтар дарк намоянд ва ретсепторҳоро аз бори зиёдатӣ муҳофизат намоянд. Раванди мутобиқшавии психологии инсон доимоамалкунанда мебошад, чунки шароитҳои иҷтимоию иқтисодии зиндагӣ, мавқеъҳои сиёсӣ ва ахлоқӣ, муҳити экологӣ ва ғ. пайваста тағйир меёбанд [7, с.148-154].Соли 1936 физиологи канадагӣ Г. Селе мафҳумҳои «стресс» ва «аломати мутобиқшавӣ»-ро ҷорӣ намуд. Стресс ҳолати шиддати психологии инсон мебошад, ки дар раванди фаъолияти он ҳам дар шароитҳои душвори ҳаёти ҳаррӯза ва ҳам дар ҳолатҳои махсус зоҳир мегардад. Аломати мутобиқшавӣ маҷмуи реаксияҳои бадани инсон дар посух ба таъсироти номусоид (стрессорҳо) мебошад. Ин мафҳумҳо ниҳоят васеъ паҳн шудаанд ва яке аз сабабҳои асосии маъруфияти назарияи стресс дар он аст, ки он падидаҳои гуногуни ҳаёти ҳаррӯзаи инсонро шарҳ медиҳад, аз қабили аксуламали ӯ ба рӯйдодҳои ғайричашмдошт ва ба вуҷуд омадани ҳар гуна мушкилиҳо: ташаккули бемориҳои гуногун, чи бемориҳои ҷисмонӣ ва чи руҳӣ.

Стресс (изтироб) ҳамсафари доимии ҳаёти инсон мебошад. Он метавонад устувории организмро ба омилҳои зараровар на танҳо паст намояд, балки баланд низ намояд. Стресс ба маънои васеъ муҳаббат ва эҷодиёте мебошад, ки инсонро аз зарбаҳои ногаҳонии ҳаёт эмин менамояд. Барои инсоне, ки бидуни шуғл мондааст, аз ҳама хатарнок ҳолати дурударозӣ бекорӣ мебошад. Маҳз бекории давомнок ба шахс таъсири харобиовар мерасонад ва қобилияти баргаштани ӯро ба системаи муносибатҳои иҷтимоӣ ҳамчун коргари ҳақиқӣ суст менамояд. Омори Ғарб шаҳодат медиҳад, ки агар инсон дар давоми зиёда аз 1 сол бекор монад, чун қоида, ӯ қобилияти пайдо намудани корро аз даст медиҳад.Дастгирии психологӣ яке аз

қисматҳои асосии барномаҳои кумаки иҷтимоӣ ба шахсони алоҳида барои рафъи ҳолатҳои бухронӣ ва расонидани кумак ба шахс ё гурӯҳи ашхос (ҳуқуқӣ, равонӣ, ҷинсӣ, иттилоотӣ ва ғ.) мебошад. Кӯшишҳои асосии кормандони соҳаи иҷтимоӣ бояд барои мусоидат намудани мутобиқшавии иҷтимоӣ дар шароитҳои нави иҷтимоию иқтисодӣ (кумак ба муштарӣ дар ёфтани ҷойи кор дар таъсиси вазъи иҷтимоӣ, барқарор кардани эътимод ба арзишҳои маънавӣ ва ғ.) равона карда шаванд.

Мутобиқшавии касбӣ як навъ мутобиқшавие мубошад, ки мутобиқ шудани шахсро ба намуди нави фаъолияти касбӣ, муҳити иҷтимоӣ, шароити кор ва инчунин ба хусусиятҳои хосси ихтисоси муайян дар бар мегирад. Натиҷаи мусбии мутобиқшавии касбӣ аз майли адаптант ба фаъолияти мушаххаси касбӣ, мувофиқ омадани манфиатҳои шахсӣ ва иҷтимоии кор ва инчунин аз сабабҳои дигар низ вобаста аст. Адаптатсия доираи васеи мафҳумҳоро дар бар мегирад: аз таҷрибаи ибтидоии мутобиқшавии организми зинда ба муҳити зист оғоз намуда, то мутобиқшавии мураккабтарини иҷтимоӣ-психологии инсон дар раванди иҷтимоишавии ӯ давом меёбад. Инсоне, ки субъекти фаъолият аст, бояд ҳамчун як системаи мураккаби гуногунҷанбаи сотсиопсихологӣ-биофизиологӣ баррасӣ карда шавад. Дар доираи муносибати системавӣ, мутобиқшавии шахсият ҳамчун раванд ва ҳамчун натиҷаи фаъолияти як системаи томи худтанзимкунӣ ба назар мерасад, ки мутобиқшавии онро таъсири мутақобилаи унсурҳои алоҳидаи он таъмин менамояд.

Аз ин рӯ, омӯзиши мукаммали мутобиқшавии инсон танҳо дар он сурат имконпазир аст, ки агар тамоми сатҳҳои ташкилотии шахс ҳамаҷониба омӯхта шаванд: аз психологияи иҷтимоӣ то биологӣ бо назардошти иртибот ва таъсиррасонии мутақобилаи онҳо.

Муқарриз: Раҳматов У.Н. - н.и.ф., дотсенти ДАТ ба номи Ш.Шотемур

АДАБИЁТ

1. Вебер, М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избр. произведения. –М.,1990. – С.643.
2. Волков И. Г. Адаптация и ее уровни // Философия пограничных проблем науки / И. Г.Волков, Н. Б. Оконская. -Пермь: Изд -во Перм. ун-та, 1975. - Вып. 7. - С. 134–138.
3. Дюркгейм Э. Социология / Э.Дюркгейм. – М., 1955. – С.174.
4. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э.Дюркгейм. Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. –М.: Канон, 1995. –С.65.
5. Завьялова Н.Ф. Проблемы девиантного поведения // Социс. – 1999 – №7. – С. 23–31.
6. Мертон, Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности (современные буржуазные теории) / Р.Мертон. - Москва, 1966. Перевод с французского Е.А.Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. – М.: Издательство «Прогресс». - С. 299.
7. Морозов В.В. Противоречивость социализации и воспитания молодежи в условиях реформ / В.В. Морозов // Социально-политический журнал. -2002. -№1.-С. 148-154.
8. Овчарова Р.В. Практическая психология образования / Р.В. Овчарова. – М., 2003. -С-197.
9. Павленок П.Д. Теория, история и методика соц. работы / П.Д. Павленок. – М., 2004. -С-198.
10. Перов И.М. Неформальные молодежные объединения / И.М. Перов // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – №5. -С. 18–35.
11. Селье Г. Стресс без дистресса / Г.Селье. – М., 1979. -С-154.
12. Словарь иностранных слов в русском языке. -М., 1996. -С. 23.
13. Спенсер Г. Сочинения. – СПб., 1898. -С-254.
14. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я.Щепаньский. – М.: Прогресс, 1969. –240 с.
15. Шпак Л. Л. Социальная дезадаптация: признаки, механизмы, уровни / Л. Л Шпак // Социс. -2011. -№ 3. -С-50-55.

КОНСЕПСИЯИ МУТОБИҚШАВИИ ИҶТИМОӢ ВОБАСТА БА ШАРОИТҲОИ ТАЪРИХӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои актуалии омӯзиши мутобиқшавии иҷтимоӣ, пайдоиши мафҳум ва истифода гардидани он дар илмҳои гуногун, андешаҳои мутафаккирони давраҳои гуногун доир ба

механизм ва марҳилаҳои равандҳои мутобиқшавии иҷтимоӣ, аз қабили марҳилаҳои рафтори инсон дар муҳити нави иҷтимоӣ, таҳаммулпазирӣ, одатнамоӣ, ассимилятсия ва ғайраҳо баррасӣ шудаанд. Мақсади мақола равшанӣ андохтан ба асосҳои назариявӣ-методологии мутобиқшавии иҷтимоӣ дар ҷомеаи муосир буда, мушкилиҳое, ки бо муайян намудани мафҳуми «мутобиқшавии иҷтимоӣ» алоқамандӣ доранд, муайян карда шудаанд. Ҳамзамон, баррасии омилҳои мутобиқшавии истеҳсолӣ, иҷтимоӣ ва касбӣ аз доираи мақола берун намондааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар мақолаи мазкур намудҳои мутобиқшавии иҷтимоии фаъол ва ғайрифаъол низ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар баробари ин, дар мақола шаклҳои асосии мутобиқшавӣ, аз қабили мутобиқшавии физиологӣ, идоракунӣ, иқтисодӣ, педагогӣ, психологӣ ва касбӣ баррасӣ шудаанд. Инчунин, консепсияҳои мутобиқшавии иҷтимоии мутафаккирони гуногуне, ки дар соҳаи илмҳои ҷомешиносии муосир саҳми арзанда доранд, дар мақола таҳлил шудаанд самтҳои гуногун ва самараноки мутобиқшавӣ муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: мутобиқшавӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ, сотсиология, аккомодатсия, ассимилятсия, мутобиқшавии психологӣ, стресс, мутобиқшавии касбӣ, адаптант, мутобиқшавии педагогӣ, мутобиқшавии иқтисодӣ.

КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИСТОРИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы изучения социальной адаптации, возникновение понятия и его применение в различных науках, взгляды мыслителей разных периодов на механизмы и этапы социальных адаптационных процессов, таких как этапы поведения человека в новой социальной среде, терпимость, аккомодация, ассимиляция и другие. Цель данной статьи - пролить свет на теоретико-методологические основы социальной адаптации в современном обществе, а также выявить проблемы, связанные с определением понятия «социальная адаптация». А также в статье рассматриваются факторы производственной, социальной и профессиональной адаптации. Следует отметить, что в данной статье также рассматриваются виды активной и пассивной социальной адаптации. При этом в статье рассматриваются основные формы адаптации, такие как физиологическая, управленческая, экономическая, педагогическая, психологическая и профессиональная адаптация, которые имеют важное значение. В статье также анализируются концепции социальной адаптации разных мыслителей, которые вносят ценный вклад в область современных социальных наук, выявляются различные направления и эффективность адаптации среди ученых.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, социология, аккомодация, ассимиляция, психологическая адаптация, стресс, профессиональная адаптация, адаптант, педагогическая адаптация, экономическая адаптация.

THE CONCEPT OF SOCIAL ADAPTATION DEPENDING ON HISTORICAL CONDITIONS

This article discusses topical issues in the study of social adaptation, the emergence of the concept and its application in various sciences, the views of thinkers of different periods on the mechanisms and stages of social adaptation processes, such as the stages of human behavior in a new social environment, tolerance, accommodation, assimilation and others. The purpose of this article is to shed light on the theoretical and methodological foundations of social adaptation in modern society, as well as to identify problems associated with the definition of the concept of "social adaptation". And also, the article discusses the factors of industrial, social and professional adaptation. It should be noted that this article also discusses the types of active and passive social adaptation. At the same time, the article discusses the main forms of adaptation, such as physiological, managerial, economic, pedagogical, psychological and professional adaptation, which are important. The article also analyzes the concepts of social adaptation of different thinkers that make a valuable contribution to the field of modern social sciences, identifies various directions and effectiveness of adaptation among scientists.

Keywords: adaptation, social adaptation, sociology, accommodation, assimilation, psychological adaptation, stress, professional adaptation, adaptant, pedagogical adaptation, economical adaptation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Зарипова Зилола Комиловна-*** Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур, унвонҷӯ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ,146. Телефон: 986-10-94-94. E-mail: **zilola.zar@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Зарипова Зилола Комиловна-*** Таджикский аграрный университет имени Ш. Шохтемура, соискатель. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: 986-10-94-94. E-mail: **zilola.zar@mail.ru**

Information about the author: Zaripova Zilola Komilovna - Tajik Agrarian University named after Sh. Shokhtemur, applicant. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Phone: 986-10-94-94. E-mail: **zilola.zar@mail.ru**

УДК 398,2

ОТРАЖЕНИЕ ЖИВОТНЫХ В КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ МИРА

Сафаралиев Б.С., Панасенко С. Л.
Челябинский государственный институт культуры г. Челябинск, Россия

Изучая образ жизни и быт, легенды, мифы, религию, различных этносов и народностей во все исторические периоды, практически всегда можно встретить, что люди во все эпохи и во всех концах Мира, использовали образы различных представителей фауны и отождествляли различные образы, поведение, качества и способности животных в своих культурах.

Во многих странах, национальными культовыми символами стали различные представители животного мира. Это объясняется тем, что с древнейших времён, большинство первобытных поселений человека имело собственных тотемных животных, которые из поколения в поколения переходили в культурную составляющую человечества. Практически все представители животных, присутствуют в культах тех или иных народностях и этносах, которые ассоциировали их с определенными божествами, идолами символами и не редко одни и те же животные, присутствуют в разных частях Света у разных народов, в качестве оккультного символа.

Процесс зарождения культа животных в жизнедеятельности людей, имеет глубокие исторические корни и зиждется на истоках использования образа животных в культе человека, начиная с древних времен, и имели культурологическое значение в развитии человечества в целом до наших дней. Археологические раскопки различных исторически-временных слоев свидетельствуют о том, что появление образа животного как тотемического воззрения людей на свое происхождение и существование наводит на умозаключение, что данный культурный феномен, начал появляться в жизнедеятельности людей под влиянием определенных факторов, как природных обстоятельств окружающего мира, так и культурно-социального развития человеческого общества в целом и осознанием того, что человек и животные, являются единым целым одной природы [7, с.13].

Тотемизм (от слова totem - род) основывается на мифологической, религиозной и социально-культурной составляющей жизнедеятельности людей, обозначающий образ обитания данной общности людей в определенный исторический период и на определенной территории занимаемой им и отождествляя свое происхождение и существование с определенным видом животного, реже растения [12, с.56].

Само явление тотемизма в человеческом развитии, характеризует существование и развитие человек, как социально-культурного явления в жизнедеятельности общности людей, который стал неопровержимым постулатом и верой для людей в то, что их происхождение и существование, обязано именно определенному виду животного, с набором определенных природных, мифологических, культовых и религиозных качеств, которые они ему приписывали.

Данный феномен тотемизма, отождествлял члена определенной общины именно только с этим родом и обществом и делал отличие его от других родов и обществ.

Тотемизм является прародителем такой формы социально-культурного явления как зоолатрия.

Зоолатрия (от греч. zoon - животное, latreia - служение), означает совокупность обрядов, традиций, культов и верований, непосредственно взаимосвязанных с мифологическим и религиозным поклонением и почитанием перед животными.

Истоки зоолотарии берут свое начало в глубокой древности, в ритуалах охотников, которые совершали магические и культовые обряды, которые должны были

поспособствовать удачной охоте, о чем свидетельствуют многочисленные наскальные рисунки той исторической эпохи [13, с.132].

Зоолатрия является носителем культа животного мира, для раннего социума людей и дальнейшего его перехода в социально-культурную жизнь человечества, как неотъемлемой части жизни общества, нашедшего отражение в мифологии, религии, культуре и практически во всех сферах жизнедеятельности человека, за весь период его существования. Формы и виды зоолатрии многообразны и могут проявляться как в непосредственном преклонении перед животными, основанный на страхе перед силой этих животных, но и в поклонении их сверхъестественным способностям, красоте, изящности, грации, наделяя определенных животных различными качествами, с которыми они отождествляли этик животных, например, плодородие, связь с умершими, духами или богами и т.д.

Тотемические и зоолатерические воззрения людей, которые являлись основами родовых идей и существованием их общности, были распространены на всей территории Земли без исключения и во все исторические промежутки времени, как стадиального явления, что было характерно для социокультурного развития человечества и как неотъемлемой части его жизнедеятельности.

Подражание и уподобление людей животным, главная составляющая зоолатарии. Люди наделяли животных такими же человеческими качествами животных, какими обладали и сами. Считалось, что животные слышат людей и понимают, о чем они говорят, могут читать их мысли и по необходимости животные могут приобретать образы людей или вселяться в них.

Также часто в мифологиях и религиях, как древних, так и доведших до наших дней, есть реинкарнационная составляющая. При реинкарнации люди считали, что душа человека бессмертна и периодически переходит от животного к человеку или наоборот [1, с.211].О реинкарнационном культе животных у разных народов и племен свидетельствуют мифы, легенды и предания об умирающем и воскресающем животном, вера в духов, которые являлись повелителями животных.

Подобным мифологическим, культовым и религиозным верованиям, посвящены многообразные, так называемые «животные», «звериные» или «птичьи» обряды, которые присущи были многим народностям и этносам во все исторические эпохи и некоторые дошли до наших дней. К ним относятся изготовление культово-обрядовой одежды, масок, атрибутики и музыкальных инструментов, нанесение на тело рисунков и татуировок.Ритуальные заклания и обрядовые действия, посвящались определенному животному, на которого шли охотиться и перед охотой или после удачной охоты, поедалось мясо или пилась кровь данного животного, что по верованиям людей, способствовало умилостивления духа тотемного животного.

Культ животного в том или ином сообществе людей, часто обозначал само название и происхождение племени или рода, на что указывало священное отношение к шкурам и костям тотемного животного, многочисленное изготовление фигурок, амулетов, украшений, орнаментов и рисунков этого животного и часто являлись объектом религиозного поклонения или фетиша [6, с.47].

Зоолатария и тотемизм послужили родоначальниками уважительного отношения к животным, которые в некоторых случаях накладывали табу на убийство определенных животных. Зоолатария сильно переплетается с тотемизмом в различные исторические эпохи, но не стоит полагать, что она является порождением или продолжателем тотемизма. Далее мы рассмотрим и проанализируем влияние определенных животных, на зарождение, развитие и влияние на культуру у разных народов и этносов, в различные исторические периоды.

Антилопа. Присутствие данного вида животного, в культурных традициях разных народов, обуславливается ее грацией и скоростью. Антилопа служила духовным

поклонением для индийских и африканских народов и ей отводили особую роль, как средству и способу передвижения богов.

Для южноафриканских бушменов она является прообразом божества, который сотворил мир Канга. У народностей Мали, антилопа является культовым поклонением земледелия, по их верованиям, именно она научила людей обрабатывать землю.

По исламским культурным традициям, внешний изящный и утонченный образ, особенно красивые глаза, олицетворяют мир красоты.

Баран. Данный вид животного, стал прообразом многих культурных обрядов и обычаев, у разных народов и этносов. Баран в разных культурах мог быть как созидателем, так и разрушителем.

Барану присваивались такие качества как мужество, упрямство, пылкая страсть, импульсивность, он являлся носителем энергии Солнца и поэтому являлся символом огня. Баран во многих культовых обрядах, считался важным жертвенным подношением богам [3, с.78].

Баран или овен, является первым знаком зодиака, символизирующий цикличность плодородие земли и тепло от Солнца, в период равноденствия в марте.

Как вожак и защитник стада, баран был символом древнегреческого бога Гермеса, а в римской мифологии Меркурия. В Древнем Египте спиралевидные рога барана считались воспринимались как прибывающая сила бога солнца Амона-Ра, на котором изображалась символика бога творца всего мира Хнума, которого изображали с головой барана.

В иконографии христианства, самого Христа часто изображали в виде жертвенного агнца, а также изображение Христа с ягненком на руках, которое символизирует защиту.

Барсук. За способность барсуков обитать обособлено, скрытно и незаметно, человек наделил барсука такими качествами как пронырливость, коварность и скрытость. В Японии и Корее барсук является фольклорным героем множества сказаний и сказок с характером эгоиста и скупого жадины.

Белка. Этот маленький и шустрый зверек с пушистым хвостом, стал ассоциироваться в народных культурах по-разному. У славян, японцев, корейцев, некоторых азиатских народов, у индейских племен, белка ассоциировалась как символ запасливости и изобилия. В Европе же, белку наделяли такими качествами как жадность и разорительство.

Бобр. На евразийском и американском континентах, бобра, наделяли такими качествами как трудолюбие, мастеровитость и аскетизм.

Бык, буйвол, бизон, вол. Мощь, сила, власть, могущество и мужская плодовитость, такими качествами наделяли этих животных в различные исторические эпохи в различных культурах Мира.

В различных мифах, культах, обрядах и иконографиях бык, буйвол, вол или бизон представляли: Солнце, Луну, Землю, небо, дождь, снег, засуху, рождение, жизнь, смерть и другие явления. Этим животным также приписывались духовность, продолжение рода, возрождение [11, с.234].

В культурах Индии, Китае, Африке, Азии, данных животных наделяли прогрессивной и созидательной могучей силой и у многих народностей эти животные стали божественными. У народов Северной Америки, бизон ассоциировался одновременно со смерчем и процветанием.

Верблюд. Этому животному, как самому выносливому, человек присвоил такие качества, как выносливость, воздержание, почтительность, преодоление трудностей.

Иисус использовал образ верблюда как метафору трудности попадания богачей в рай: "Удобнее верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царствие Божие" [9, с.193].

Волк. Этому хищнику в культуре многих народов, отводится многозначительная роль и наделялся различными, весьма противоположными качествами. Ему присваивались

как кровожадность, свирепость, жестокость, свирепость, злость, но и забота, храбрость, победа, защита.

В Китае волка ассоциировали с развратом и чревоугодием, у скандинавских народностей он являлся предвестником хаоса и конца света, так как волк должен был проглотить Солнце. Волк был священным животным бога Аполлона в Древней Греции и в скандинавской мифологии у бога Одина.

У османов волк ассоциировался только как положительный образ, а в Центральной Азии волк являлся тотемным животным у многих этносов.

У североамериканских народностей волк помимо того, что он был символом обрядовых танцев, он также являлся проводником душ в загробный мир [17, с.56].

Выдра. В части североамериканских и африканских народностей, выдра являлась лунным символом и плодородия.

Гиена. В европейской части, выдрам присваивалась, жадность, скупость, трусость, лицемерие, неуважение к другим. В христианстве сравнивали гиену с Сатаной. В западноафриканских культовых ритуалах, гиена изображается как хранительница, защитница, заступница.

Бегемот (гиппопотам). В Древнем Египте богиня-гиппопотам Таварет, символизировало продолжение рода и защиту женщин и детей.

Горностай. Этому маленькому и шустрому зверьку, приписывались целомудрие, чистота, рассудительность.

Дельфин. Дружелюбность дельфина, послужила наделения его человеком, такими качествами, как дружба, любовь, спасение, преданность, уважение. В критской, греческой и этрусской мифологиях боги путешествуют на дельфинах. Как символ жертвы Христовой, дельфин изображался раненный трезубцем.

Ёж, дикобраз. Культовое животное для народов Азии и Восточной Африке, ассоциировался как с сельским хозяйством, так и с даром огня, так как свернутый в колобок и с торчащими иглами, он был похож на солнце с лучами.

В христианских мифологиях, ежу приписывалась прожорливость. Ассоциация с воинственностью появилась у ежа, когда он стал атрибутом вавилонской богини войны Иштар.

Жаба, лягушка. Во многих культурах данные представители фауны, в основном ассоциируются с недоброжелательными символами. В Европе они часто были спутниками ведьм, колдунов, нечистой силы. В Китае, Мексике и некоторых странах Африки, жаба считалась символом дождя, плодородия, богатства

Заяц (кролик). У египетских, индейских, греческих, тевтонских буддийских, индуистских, кельтских, африканских, китайских культурах зайцам или кроликам присваивались магические женские качества и природных циклов плодородия [14, с.217].

Змея. Змеи относятся к наиболее распространенным видам животных, задействованных в культурах разных народов и является самым неоднозначным символом для человека. С ней ассоциируется и земледелие, и женским и мужским началом, и символом вечности и бесконечности, и самодостаточность, и жизнь и смертью. Змея являлась спутниками многих божеств, богов и идолов.

Кабан (вепрь). Свирепость этого копытного животного, у людей всегда вызывала страх, поклонение и уважение. У кельтов кабан считался храбрым и бессмертным воином. В Японии он являлся символом Луны, а в Иране символом Солнца. В Индии бог Вишна был в образе кабана, в древнегреческой мифологии, кабан противопоставлялся Гераклу. В христианстве и иудаизме, он стал символом тиранства и разврата.

Карп. Данный вид водной фауны в Китае был символом удачи и долголетия, у других ассоциировался с мужской силой, а в Японии он уважался самураями, за силу духа. У некоторых народов карп ассоциировался с защитником от пожаров и флаги с его изображением вывешивались на крышах домов и корабельных мачтах.

Кит. Этот гигантский водный млекопитающий, своими размерами всегда вызывал у людей восторг и восхищение, но одновременно страх и ужас. Его большие размеры сопоставлялись с ковчегом и поэтому считали символом возрождения.

Козел. Данное животное по присутствию в культуре народов мира, необходимо делить по половому признаку. Козлу приписывают в основном отрицательные черты, такие как похоть, разврат, разрушение, упертость, тупость и др. Козе, как женской особи, приписывают продолжение рода, заботу, материнство, мудрость и т.д.

Корова. Во многом она схожа с козой, но помимо этих символов, ее наделяют магическими свойствами. Корова является символами Земли, Луны, Солнца, неба в зависимости от народной культуры. Самым почитаем животным, корова является в Индии, где запрещено ее убивать и употреблять мясо [5].

Кошка. Являются древним спутником человека и кошкам приписывают разнообразные качества: ловкость, хитрость, ясновидение, перевоплощение, красоту, грацию, злость и доброту. Особенно сильный культ кошки в Древнем Египте, где она является божеством. В Древнем Риме кошек считают за свободолюбивых и своенравных, а в Японии кошек считают предвестниками неудач, зла и коварства. В Средневековой Европе кошки считались пособниками Сатаны и спутниками колдунов и ведьм, поэтому беспощадно уничтожались. На Руси к кошкам всегда было неоднозначное отношение, домашних кошек любили за их доброту и ласку, но остерегались черных кошек, как предвестников неудач.

Краб. Излюбленный символ народов, живущих возле моря или океана и ассоциируется с лунными фазами приливов и отливов, символизирующих цикличность природы и жизни.

Крокодил (аллигатор). Данному животному приписывают в различных культурах прожорливость и чревоугодие. В религиозных верованиях он является исполнителем божественной культуры и символизирует смерть за грехи.

Крыса. Это грызун у одних народов и этносов ассоциируется с воровством, жадностью, болезнями, грехом, у других же, как например в Китае, крыса считается символом благосостояния, урожая и в честь нее назван первый год зодиакального цикла. Крыса также являлась помощниками богов Ганеша в Индии и Дайкоку в Японии. В художественном творчестве крыс часто изображают в черном и белом цветах, символизирующих день и ночь

Лев. Могущественность льва символизировалась с силой, храбростью, мудростью, защитой, покровительством, властью. Лев часто использовался в геральдической символике.

Леопард. Леопард всегда был символом скорости, ловкости, храбрости и гордости и также как и лев часто использовался в геральдике.

Летучая мышь. У людей ассоциировалась с мраком и ночью, поэтому в культурах многих народов она символизировала страх, смерть, суеверие, колдовство, сатанизм. В Китае же, летучая мышь является символом удачи, плодородия, здоровья и долголетия.

Лиса. Во многих культурах лиса является символом хитрости, лицемерия, обмана, порока. У славянских народов, лиса является героем многих сказок, где ее наделяют всеми этими качествами. В Древнем Риме лиса являлась демоном огня и предвестником пожара.

Лошадь. В местах обитания лошадей, они как правило, сопоставляются с жизненной силой, скоростью, красотой, грацией, выносливостью и трудолюбием. У кочевых народов, лошади являлись транспортом, боевой единицей, кормильцами. У земледельцев лошади были практически основой и символом жизни. Лошади стали неотъемлемой частью мифов, эпосов, религиозных обрядов, сказаний и сказок, художественного творчества, песен и геральдики [6, с.236].

Медведь. Даже на разных континентах, медведь часто ассоциировался с большой силой. У скандинавов медведь являлся одним из воплощений бога Одина, у древнегерманских племен, он являлся воинственным божеством как Тор и Артио. В

шаманских обрядах северных народов, образ медведя используется в обрядах для контактирования с духами леса. На Руси медведь стал народным любимцем и героем многих сказок, из-за его добродушности и простоты и обычно преподносился как добряк и защитник слабых. В западной культуре медведя ассоциировали с чревоугодием, невежеством. На Востоке медведь считался символом мужчин как воинов и продолжателя рода.

Мышь. Этот маленький зверек всегда символизировал кротость, робость. Мыши ассоциировались в народных культурах как с символом лицемерия и обмана, как в иудаизме, злом и разрухой, как в христианстве. В африканских культурах, мышей использовали для предсказаний.

Носорог. Не так распространен в животном мире, но все же и он тоже имеет свое отражение в культуре. У народов Африки носорог является символом удачи [12, с.127].

Обезьяна. За способность обезьян эмитировать и подражать человеку, люди стали олицетворять их как с положительными, так и с отрицательными свойствами характера и поведения человека.

Практически на всех континентах, обезьяну изображают как глупую, тщеславную, жадную, порочную. Но, у некоторых народностей и определенные виды обезьян, как бабуин в Древнем Египте, ассоциируется с мудростью.

Овца. Часто в культурах народов Мира, она используется как символ, достатка, богатства, скромности и смирения.

Олень. Оленей всегда относили к благородным животным, за его стать и красоту. У многих народов, особенно северных, олень считался божеством и ассоциировался с Солнцем, чистотой, созиданием, духовность, изобилием, возрождением и удачей.

Осел. В культурах народов мира, ослы всегда считались кроткими, глупыми, трудолюбивыми и смеренными. Иисус Христос выбрал осла для путешествия за его послушность и смирение. В баснях и сказках ослу также приписывают такие качества как лень и упрямство.

Осьминог. Осьминоги часто упоминались в морских культовых обрядах и символах. Он являлся отображением морской пучины, водоворотами и ассоциировался со смертью и загробной жизнью.

Рысь. В искусстве рысь ассоциировалась с остротой зрения, бдительностью, вниманием и возможность видеть через преграды.

Свинья. К данному виду животного, в культурных традициях, в основном отрицательное отношение, особенно в религиях. Такие приписываемые качества как прожорливость, похоть, нечистоплотность, эгоизм и определили такой статус. Но всё же иногда со свиньёй ассоциируют и такие качества как плодовитость, процветание, материнство, благополучие, достаток, плодородие [10, с.67].

Слон. Это больших размеров животное, обладающее неимоверной силой, как не странно, во многих культурах сопоставляется с мудростью, умом, проницательностью, духовности. В Китае, Индии и Африке, слоны принадлежали к божественны и царственным кастам.

Собака. Собаки на протяжении длительного времени, живет с человеком и верно служит и помогает ему. Поэтому заняла особое место в культуре общества.

У многих народов и этносов, собака ассоциируется с защитой, помощью, преданностью, милосердия. Но, в некоторых культурах, собаки являются символом смерти, проводниками в загробную жизнь

Телец (теленок). В разных культурах данные животные часто представлялись как символ жизни, процветания, плодородия.

Тигр. Тигры являлись символом божественной звериной силы и красоты, особенно в культурах Индии, Китая, Африки. Одновременно он ассоциировался и с агрессией и защитой. Тигров часто используют в геральдической символике, и они являются эмблемой царственных особ. Часто персонажей мифов и религий, изображают в тигриной

шкуре, как символа божественности, царственности, силы, храбрости, мужества и красоты.

Угорь. В культуре Океании, угорь символизирует хитреца и обманщика, а в культуре Новой Зеландии, угорь ассоциируется с продолжением рода и плодородием.

Хамелеон. Из-за способности хамелеонов менять окрас, их стали сравнивать с такими качествами людей, как лживость, враньё, непостоянство, изменчивость [11, с.196].

Черепаха. Такие природные качества черепах, как медлительность, прочный панцирь, долгожительство, люди в своих культурах, стали черепах сравнивать с такими отрицательными качествами человека, как с медлительностью, нерасторопностью, ленью, но и с положительными качествами: мудростью, терпением, выносливостью.

Ягненок (агнец). В христианской культуре ягненок сравнивается с чистотой, невинностью, жертвенностью, добротой, искуплением, кроткостью и терпением. В исламской культуре, ягненок неотъемлемый атрибут культа искупительной жертвенности.

Ягуар. В латиноамериканской культуре, ягуар является символом царственности, колдовства, плодовитости, скорости, красоты [13, с.108].

Таким образом, в результате проведенного исследования, можно сделать следующие выводы, что животные оказали главное и важное значение у всех народов и этносов, в зарождении, развитии и влиянию на культуру, во все исторические периоды развития человечества.

Изучение археологический артефактов и исторических документов, доказывает, что культ животного в жизни человека, являлся одним из важных элементов его жизни во все исторические эпохи и на всех континентах.

Элементы преклонения перед различными животными, прослеживаются в обрядовых, культовых, мифологических, религиозных, сказательных, художественных, музыкальных и танцевальных образах. Что непосредственно является началом зарождения культуры человечества и ее развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Армстронг, К. Краткая история мифа / К. Армстронг. – М.: Открытый мир, 2005. – 458с.
2. Берёзкин, Ю. Е. Мифы глубокой древности / Ю.Е. Берёзкин. – М.: Наука, 1987. – 367 с.
3. Березкин Ю.Е. Мифы заселяют Америку: Ареальное распределение фольклорных мотивов и ранние миграции в Новый Свет / Ю. Е. Березкин. — М.: ОГИ, 2007. - 360 с.
4. Берёзкин, Ю.Е. Южносибирско -североамериканские связи в области мифологии / Ю.Е. Берёзкин // Археология, этнография и антропология Евразии. 2003. Т.2. №14. С.94–105.
5. Васильев, Л С. История религий Востока / Л С. Васильев. – М.: Книжный дом «Университет», 2004. - 227 с.
6. Вейс, Г. История культуры народов мира. Древний Египет. Зарождение мировой цивилизации / Г. Вейс. – М.: Литера-М, 2005. - 436с.
7. Выгузова, Е.В. Основные тенденции взаимоотношения человека и животных в истории культуры / Е.В. Выгузова // Культурное многообразие: от прошлого к будущему. СПб.: Эйдос, Астерион, 2008. - С. 176.
8. Горелов, А. А. История мировых религий / А.А.Горелов. – М.: ФЛИНТА, 2021. – 358 с.
9. Донини, А.А. Люди, идолы и боги / А.А.Донини. – М.: Наука, 1966. – 376 с.
10. Доусон, К. Г. Религия и культура / Пер. с англ., вступ. ст., коммент.: Кожурин К. Я. / Доусон К. Г. – СПб.: Алетейя, 2000. - 281 с.
11. Мензис, А. История религии: Очерк первобытных верований и характер великих религиозных систем. Перевод с английского Чепинская М. / Мензис А. – С.-Пб.: Изд. Ф. Павленкова, 1897. – 340 с...
12. Соколова, З.П. Культ животных в религиях издательство / З.П.Соколова. – М.: Наука,1972. – 213 с.
13. Топоров, В.Н. Животные. Мифы народов мира / В.Н. Топоров. – М.: Советская энциклопедия, 1991.- 685с.
14. Лебедь, С.Ф. Выбор веры и охрана природы / С.Ф.Лебедь // Беркут. – Вып. 2. – 1999. – С. 217-219.
15. Леви-Строс, К. Первобытное мышление. Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского / К. Леви-Строс. – М.: Республика, 1994. – 384.
16. Орел, В.Е. Культура, символы и животный мир / В.Е. Орел 2008. Харьков: Гуманитарный центр, 2008. - 582 с.
17. Хрибар, С.Ф. Экологическое в Библии. Формы религиозно-экологического мировоззрения / С.Ф. Хрибар. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2003. – 96 с.

18. Элиаде, М. История веры и религиозных идей. Том первый: от каменного века до элевсинских мистерий / М. Элиаде. – М.: Критерион, 2002. – 547 с.

ИНЪИКОСИ ҲАЙВОНОТ ДАР ФАРҲАНГИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН

Дар мақола истифодаи тасвири ҳайвонот дар фарҳангҳои гуногуни ҷаҳон, дар байни халқияту миллатҳои гуногун дар тамоми давраҳои таърихӣ таҳлил шудааст. Аҳамияти муносибати байни одам ва хайвонот дар фаҳмиши фарҳангӣ дар байни муҳаққиқон ва на танҳо дар байни муаррихону антропологҳо, зоологҳо ва биологҳо, балки дар байни фарҳангшиносон ва педагогҳо ҳам бештар маъмул мегардад, зеро дар ибтидо ҳайвонот дар пайдоиши фарҳанг ва рушди он, ҳамчун падидаи рушди инсон нақши муҳим бозиданд. Ҳайвонот дар мавҷудияти инсон бо намуди зоҳирии худ на танҳо ҳамчун манбаи ғизо, либос ва асбобу анҷом, балки аз нуқтаи назари ташаккули ҷаҳонбинии ӯ ҳангоми муқоисаи худ ва ҳайвонот ҷузъи муҳимро ишғол ва таҳлил мекунад ва хулоса мебарорад. Дар асоси ин майлҳои аввалини фарҳанги башарият дар шакли тақлид, парастиш, худопарастӣ, зуҳури афсонаҳо, ривоятҳо ва афсонаҳо ба вуҷуд омада, ба динҳо гузаштанд, ки дар онҳо ҳайвонҳо аксаран дар марҳилаи аввал худи бутҳо, рӯҳҳо ва худоён буданд.. Баъдан, ҳайвонҳо бо худоён ҳамроҳӣ карданд ё дар шакли шахс пайдо шуданд, ё шахс метавонад ба ҳайвон табдил ёбад ва баръакс. Аксар вақт худоён пӯсти ҳайвонотро ҳамчун рамзи илоҳият мепӯшиданд. Ҳайвонҳо дар маросимҳои мазҳабӣ ва динӣ ҳамчун ибодат ё қурбонӣ барои ором кардани худоён истифода мешуданд. Ин ба сохтани тӯмор, ҳайкалчаҳо, ҳунарҳои дастӣ, расмҳои сангӣ, кашидани тасвирҳои ҳайвонот дар бадани одамони ибтидоӣ, манзилҳои истиқоматӣ, пайдо шудани рақсҳои маросимӣ бо навохтани аввалин асбобҳои мусиқии ибтидоӣ оварда расонд, ки дар рушди санъати ибтидоӣ ва фарҳанги инсонӣ қадами муҳим буд. Ин падидаҳо ҳамчун прототипи рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, адабиёт, рақс, мусиқӣ хидмат карданд, ки зодаи фарҳанги башарӣ гардиданд.

Калидвожаҳо: инсон, ҳайвонот, табиат, ибодат, тотемизм, зоопаркӣ, эътиқод, афсонаҳо, ривоятҳо, дин, расму ойинҳо, культ, фарҳанг, санъат.

ОТРАЖЕНИЕ ЖИВОТНЫХ В КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ МИРА

В статье делается анализ использования образа животных в различных культурах Мира, у разных народностей и этносов, во все исторические периоды. Значимость взаимоотношений человека и животных, в культурологическом понимании, приобретает всё большую популярность, среди исследователей и не только среди историков, антропологов, зоологов и биологов, но и среди культурологов и педагогов, потому что животные изначально играли важную роль в появлении и развитие культуры, как самого явления в развитии человека. Животные занимали важную составляющую в существовании человека с его появлением и не только как источника пищи, одежды и орудий труда, но и с позиции формирования его мировоззрения, при сравнивании себя и животных. Наблюдая за животными, человек сопоставлял факты их поведения и своего, анализировал, делал выводы. На основания этого начали появляться первые задатки культуры человечества в виде подражания, поклонения, обожествления, появления мифов, сказаний и легенд, которые перешли в религии, где животные часто на первых этапах сами были идолами, духами и богами. Впоследствии животные стали сопровождать богов или являлись в облике человека, или же человек мог перевоплощаться в животное и наоборот. Часто боги носили шкуры животных, как символа божественности. Животные начали использоваться в культовых и религиозных обрядах, в качестве поклонения или жертвоприношения для задабривания богов. Это привело к изготовлению амулетов, фигурок, поделок, наскальных рисунков, нанесения образов животного на тела первобытных людей, жилищ, появление ритуальных танцев, сопровождаемых игрой на первых примитивных музыкальных инструментах, что явилось важным этапом для развития культуры человека. Данные явления послужили прообразом живописи, скульптуры, литературы, танцев, музыки, что и стало зарождением культуры человека.

Ключевые слова: человек, животные, природа, поклонение, тотемизм, зоолатрия, верование, мифы, легенды, религия, обряды, культ, культура, искусство.

THE REFLECTION OF ANIMALS IN THE CULTURE OF THE PEOPLES OF THE WORLD

The article analyzes the use of the image of animals in various cultures of the world, among different nationalities and ethnicities, in all historical periods. The importance of the relationship between human and animal interaction, in the cultural understanding, is becoming increasingly popular among researchers and not only among historians, anthropologists, zoologists and biologists, but also among culturologists and educators, because animals initially played an important role in the emergence and development of culture as a phenomenon in human existence and development. Animals played an important role in human life with their appearance and not only as a source of food, clothing and tools, but also with the formation of a worldview, when comparing themselves and animals. Observing the animals, a person compared the facts of their behavior and his own, analyzed, drew conclusions.On the basis of this, the first beginnings of human culture began to appear in the form of imitation, worship, deification, the appearance of myths, legends and legends, which passed into religions, where animals often at the first stages themselves were idols, spirits and gods. Subsequently, animals began to accompany the gods in human form, or a person could transform into an animal or vice versa. Often the gods wore animal skins as a symbol of divinity.

Animals began to be used in cult and religious rites, as worship or sacrifice to appease the gods. This led to the manufacture of amulets, figurines, handicrafts, rock paintings, the application of animal images on the bodies of primitive people, dwellings, the appearance of ritual dances accompanied by playing the first primitive musical instruments, which was an important stage for the development of human culture.
These phenomena served as a prototype of painting, sculpture, literature, dance, music, which became the birth of human culture.
Keywords: man, animals, nature, worship, totemism, zoolatry, belief, myths, legends, religion, rituals, cult, culture, art.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич*** **-** Институти давлатии маданияти Челябинск, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ. **Суроға:** 454091, Федератсияи Россия, шаҳри Челябинск, кучаи Орҷоникидзе, 36-А E-mail**:bozohsafaraliev@mail.ru**
Панасенко Сергей Леонидович **-** Институти давлатии маданияти Челябинск,, аспиранти кафедраи фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ. **Суроға:** 454091, Федератсияи Россия, шаҳри Челябинск, кучаи Орҷоникидзе, 36-А E-mail**: t7259429@yandex.ru**

Сведение об авторах: ***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич*** - Челябинский государственный институт культуры, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности. **Адрес**: 454091,Российская Федерация, город Челябинск, улица Орджоникидзе, 36 А E-mail**:bozohsafaraliev@mail.ru**
Панасенко Сергей Леонидович - Челябинский государственный институт культуры, аспирант кафедры социально-культурной деятельности. **Адрес**: 454091,Российская Федерация, город Челябинск, улица Орджоникидзе, 36 А E-mail**: t7259429@yandex.ru**

Information about the authors: Safaraliev Bozor Safaralievich - Chelyabinsk State Institute of Culture, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social and Cultural Activities. **Address:** 454091, Russian Federation, city of Chelyabinsk, Ordzhonikidze street, 36 A E-mail:**bozohsafaraliev@mail.ru**
Panasenko Sergey Leonidovich **-** Chelyabinsk State Institute of Culture, post-graduate student of the Department of Social and Cultural Activities. **Address:** 454091, Russian Federation, Chelyabinsk city, Ordzhonikidze street, 36 A E-mail: **t7259429@yandex.ru**

УДК 811.11:378.1

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Захидова Л.С., Нагзибекова М.Б.

ФГБОУВО «Новосибирский государственный университет экономики и управления»,

Таджикский национальный университет

Многими специалистами в настоящее время признаётся наличие в пространстве функционального и структурного литературного языка особого вида языка, который употребляется в определённой среде людей. Исследователи приводят разные варианты названий такого языка. Можно встретить в научной литературе профессиональный язык, язык науки, специальный язык, язык для специальных целей и т.д.

В последние годы написано немало работ, в которых говорится о таком важном научном виде языка, позволяющем осуществлять на должном уровне работу в научной сфере.

Интересно отметить докторскую диссертацию Л.А. Чернышовой, в которой на материале русского, британского и американского английского подробно анализируются железнодорожные термины. Учёный убедительно доказывает, что господствующие методы развития терминологических единиц определяют своеобразие языка [20; 21; 22].

Многие лингвисты отмечают как важность изучения профессионального языка, так и обучения ему [13; 14].

Опираясь на опыт исследований, посвящённых анализу языка в рамках специальных целей, уместно говорить об изучении языка с точки зрения конкретной научной дисциплины.

Л.Л.Кутина, первый глубокий исследователь русского языка науки, показала, как он формировался в связи с определёнными направлениями и потребностями общественной практики [12]. Интенсивное развитие науки приводило к необходимости использования специального языка и выработке специальной языковой картины мира. Многие исследователи посвятили работы профессиональной языковой картине мира и языку науки, который лежит в её основе.

Говоря о языковом и научном значениях слов, А.А. Потебня писал, что есть «ближайшее» значение слова, употребляемое в обычной речи, и «дальнейшее» значение, которое является предметом других наук, а не языкознания [17].

Л.В. Щерба указал на различие между научным и узуальным представлениями о мире. Он писал, что научные слова являются терминами: «Прямая (линия) определяется в геометрии как „кратчайшее расстояние между двумя точками“. Но в литературном языке это, очевидно, не так. …Прямой мы называем в быту линию, которая не уклоняется ни вправо, ни влево (а также ни вверх, ни вниз)» [24].

Разделил обычное и научное представления о мире Ю.Д. Апресян. Исследователь считает, что обычные представления о мире отражают опыт поколений на протяжении тысячелетий [3].

Системой знаний о мире представляет язык Е.В. Дзюба, который считает, что эта система отражена в семантике языка. При помощи языка люди получают знания об окружающем их мире в разных видах. Е.В. Дзюба выделяет научный, обычный (наивный) и профессиональный виды[8].

О.А. Корнилов отмечает, что язык науки не связан с узуальным языком: он воспроизводит единое знание о мире, окружающей действительности, о человеке [14]. Интересно, что автор подчёркивает: научное и языковое представления о мире влияют друг на другу, не теряя своей особенности.

Исходя из вышесказанного, попытаемся определить, каким образом национальные особенности языков преломляются в профессиональной области.

Исследований в рамках профессионального языка не так много (С.Л. Мишланова, В.Ф. Новодранова, А.Д.Самигуллина, Л.А. Чернышова и некоторые другие) [12].

Интересной представляется мысль Л.А. Чернышовой о том, что терминология - результат работы профессионального мышления, которое проявляется в рамках языка определённой нации [20;21;22]. Это важно понимать при обучении языку науки студентов-иностранцев, особенно на начальном этапе обучения.

Изучение общелитературного и научного языка входят в образовательный стандарт по русскому языку для иностранцев.

Язык специальности включает общее содержание учебного предмета: его лингвистическую направленность, содержание, ориентированное на ту или иную профессию, предполагающее насыщенность терминологией, тексты по направлению будущей специальности. Овладение научным стилем русского литературного языка является залогом получения специальности иностранными студентами. Следовательно, важной задачей становится освоение студентами текстов по профилю будущей специальности, подготовка их к восприятию на русском языке учебной информации по дисциплинам.

Трудность заключается в специфическом и интегративном характере обучения русскому языку студентов-иностранцев: с одной стороны – необходимо изучать теорию и практику русского языка как учебного предмета, с другой – русский язык должен стать средством получения научно-предметной информации. Работу следует вести только на текстах соответствующего профиля, в нашем случае – медицинского.

Преподаватели-русисты видят в тексте разновидность языка, обеспечивающую профессиональную сферу общения и обладающую особыми стилевыми характеристиками. Важное место уделяется вниманию к языку текста, использование теста как иллюстрацию языкового материала.

Понятия обычной речи студенты связывают со своим пониманием жизни и с языковым опытом своей национальности. Например, будущие студенты-медики подготовительного отделения даже наиболее употребительные научные понятия, такие как клетка, организм, ядро, обмен веществ и другие не могут объяснить в полной мере, у будущих студентов нет смысловых связей между понятиями. Таким образом, если человек не знает, что он хочет сказать, то вербальные средства не помогут, поскольку осмысленная речевая деятельность невозможна без мышления [12].

На довузовском этапе обучения именно интегративное обучение, может помочь обучающимся увидеть язык науки как систему научных понятий.

В учебных материалах должны быть общенаучные и наиболее употребительные профессиональные понятия. Только при таком подходе возможна реализация функции языка науки как средства получения знаний по специальности. Только таким путём возможно сформировать профессиональную языковую картину мира у студентов-иностранцев при обучении русскому языку.

Покажем часть системы формирования профессионального языка у студентов-иностранцев медицинского профиля на конкретных примерах, связанных с работой по различным текстам медицинского содержания. Примеры взяты из созданного на базе НГМУ учебника «Русский язык для иностранных студентов-медиков. Подготовительный этап обучения» (Учебное пособие с элементами рабочей тетради) под общей редакцией Л.С. Захидовой [9]. Учебное пособие представляет собой курс комплекса учебных пособий обучения языку специальности иностранных студентов-медиков.

Лексико-грамматический материал уроков расположен в хронологическом порядке и соответствует темам занятий по биологии и химии.

Пособие может быть использовано для работы в аудитории по достижению студентами базового уровня владения языком

Интеграция филологического материала и тем по биологии и химии помогает в эффективном освоении не только русского языка, но и названных дисциплин.

Концепция пособия разработана с учётом специфики контингента студентов, условий их обучения и особенностей будущей профессиональной деятельности.

Учебник прошёл проверку на кафедре лингвистики и межкультурной коммуникации НГМУ.

Приведём примеры заданий, представляющих систему в обучении языку специальности будущих медиков. Л.С. Захидова, составляя пособие, обращалась к терминам из медицинских учебников по различным дисциплинам, однако, прежде всего из дисциплин, изучаемых на первом курсе [9]. Л.С. Захидова приводит примеры заданий:

Найдите в словаре и запишите значение слов-терминов [9].

Разберите по составу слово *многоугольник.* Объясните его лексическое значение [9].

Найдите в тексте слова в винительном падеже. К каким глаголам они относятся? Выпишите слова в винительном падеже вместе с глаголами [9].

Составьте план третьего фрагмента текста письменно и перескажите по плану [9].

Замените выделенный фрагмент причастным оборотом. Запишите полученное предложение. В чём разница? [9].

Составьте толковый словарик терминов по данному тексту. Впишите их в свой словарик терминов [9].

Составьте план всего текста [9].

Перескажите весь текст по плану [9].

Найдите дополнительную информацию к данному тексту и представьте её аудитории [9].

Прочитайте фрагмент текста, найдите слова в родительном падеже, подчеркните их [9].

Найдите в предложении краткое страдательное причастие и впишите его в таблицу[9]..

Выпишите числительные в родительном падеже. Поставьте остальные числительные из данного фрагмента текста в родительный падеж [9].

Проанализируйте особенности построения предложений с союзным словом «*который*» в родительном падеже [9].

Можно привести примеры разных текстов того или иного профессионального профиля. Лучше, если в группе студентов, изучающих русский язык, будут обучающиеся, поступающие на факультеты одного вуза. В процессе обучения можно, однако, вводить тексты по профилям гуманитарных наук, изучаемых во всех вузах.

Важную роль играет работа с текстом. Все виды работ желательно связывать с текстами будущей профессии. Для будущих медиков это могут быть тексты, связанные со строением клетки, периодической системой Д.И. Менделеева, валентностью, степенью окисления, химическими реакциями и т.д. При этом научные тексты должны быть адаптированы и разделены на части. С каждой из частей нужно работать отдельно, вырабатывая и закрепляя умение говорить на заданные темы, понимание структуры предложений, расширение лексического запаса языка обучающихся. Примеры подобной работы просты и понятны: задайте вопросы к каждому предложению первого фрагмента текста и запишите их [9]; сформулируйте предложения первого фрагмента текста по-своему и запишите их [9] и т.д.

Умение озаглавить текст вырабатывает способность понимать содержание, глубоко в него вникать, что необходимо для будущего специалиста в любой области К этому же виду работы можно отнести умение своими словами пересказать текст и, чтобы закрепить знания, записать свой вариант при этом выполняя дополнительные грамматические задания:

запишите своими словами содержание второго фрагмента текста, употребите прямую и косвенную речь.

Т. Шванн и М. Шлейден писали, что…………………………………………..

Т. Шванн и М. Шлейден писали: «……………………………………………..»

Ещё один пример работы, направленной на понимание текста. Берём значимый для будущей профессии медиков текст, связанный со строением клетки. Очень важно выучить термины. В этой связи начинаем с изучением типов клеток, их подробной характеристикой: что у них общего, чем они отличаются?.. Работа над каждым термином включает составление словосочетаний, затем предложений, затем фрагментов текста и, наконец, своего небольшого текста, имеющего научную значимость. Безусловно, необходимо обращаться за дополнительными материалами к учебникам биологии или (в случае других профессий) к другим соответствующим пособиям. Желательно даже к учебникам на родном языке обучающихся, поскольку необходимо хорошо понимать, о чём научный текст. Можно соотнести материал на родном языке с тем, что студенты изучают на русском. Такая работа - хорошее подспорье в изучении и понимании научного языка, на котором получают образование студенты. Вполне естественно, что нужно подготовить много вопросов, с целью понять: что понял студент или что не понял.

Продуктивным можно считать задание на составление плана текста (упорядочить знания) и последующего его пересказа по плану (закрепить прочитанное и понятое).

Работая над пониманием текста научного содержания, хорошо подобрать слова, имеющие в русском языке синонимы, и попросить студентов заменить эти слова подходящими по смыслу. Можно даже не вводить понятие «синоним». Однако начинающим изучать язык такое задание может показаться трудным. Мотивацией к работе послужат подобранные для замены слова, данные в качестве справки. Из данных слов, которых можно привести больше, чем требуется, нужно выбрать замену. Такое задание закрепляет понимание тех или иных слов русского языка.

Трудными для иностранцев вопросами можно назвать, связанные с причастными и деепричастными оборотами. Соответственно данные грамматические структуры относятся к книжному, научному стилю, для понимания стилистики которого и следует объяснить, что конструкции со словом «который» желательно в научной речи заменять на причастные обороты, представляющие стилистику научного стиля. Отсюда задания: замените выделенный фрагмент причастным или деепричастным оборотом. Запишите полученное предложение. В чём разница? [9]. Студенты должны сами оценить и понять разницу, которая очевидна: предложение с причастным или деепричастным оборотами сразу приобретает научную стилистику. Они почти всегда это понимают сразу и стараются в своих текстах использовать грамматическое построение предложений, направленное не выработку языка науки.

Обучая русскому языку иностранцев, очень важно учитывать национальную специфику языка, поведения и культуры обучающихся. Особое значение приобретает изучения языка специальности, поскольку без его освоения невозможно получение специальности, профессионального роста и общения.

Создавая учебные материалы, мы подбирали тексты по профилю обучения в медицинском учебном заведении, наполненные языковыми формами по изучаемой теме, имеющие общенаучный и социальный характер, а также находили много значимых тем для обсуждения в качестве научных объектов.

Тексты по профильным дисциплинам вызывают особый интерес у обучаемых. Студенты выполняют учебную работу, отвечают на вопросы, анализируют грамматические средства, вырабатывая при этом представление о будущей профессии, умение общаться на языке изучаемой науки, а также глубокое понимание языка, на котором получают образование.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абакумова И. В. Обучение и смысл: смыслообразование в учебном процессе (психолого-дидактический подход). - Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 2003. - 480 с.

2. Абакумова И. В., Фоменко В. Т. Дидактический стандарт как метатехнология современного образования // Российский психологический журнал. - 2012. -Т. 9. - № 1. - С. 44-54.
3. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т.2. Интегральное описание языка и системная лексикография.. — Москва: Языки русской культуры., 1995. — 767 с.
4. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979. - 416 с.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996. - 416 с.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собрание соч. - М.: Педагогика, 1982. - 487 с.
7. Гак В. Г. Языковые преобразования: некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века. От ситуации к высказыванию. 2-е изд-е, испр. М.: Либроком, 2009. - 368 с.
8. Дзюба Е. В. Лингвокогнитивная категоризация в русском языковом сознании: монография / Е. В. Дзюба; Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2015. — 286 с. ISBN 978-5-7186-0702-4 [1]
9. Захидова Л.С. Русский язык для иностранных студентов-медиков, подготовительный этап обучения. – Новосибирск, 2018. – 134 с.
10. Карасик, В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс : монография / В. И. Карасик. — Волгоград : Волгоградский гос. пед. ун-т, 2004. — 477 с.
11. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — 103 с.
12. Картина мира [Электронный ресурс] // Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989. URL: http://terme.ru/dictionary/180/word/kartina-mira (дата обращения: 26.04.2015).
13. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: МАЛП, 1999. - 341 с.
14. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд-е, испр. и доп. М.: ЧеРо, 2003. - 349 с.
15. Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь. М.: Флинта, 2003. - 318 с.
16. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. - 314 с.
17. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике в 2-х т. Т1.. — Москва: Просвещение, 1958. — 161 с.
18. .Серебренников Б. А., Кубрякова Е. С., Постовалова В. И. и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. М.: Наука, 1988. - 216 с.
19. .Уфимцева А. А. Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики. М.: Либроком, 2010. - 240 с.
20. .Чернышова Л. А. Антрополингвистические аспекты современной отраслевой терминологии (на материале железнодорожного транспорта): автореф. дисс. … д. филол. н. М., 2011. - 41 с.
21. .Чернышова Л. А. О профессиональной языковой картине мира // Вестник Поморского университета. Сер.: Гуманитарные и социальные науки. Архангельск: Изд-во Поморского ун-та, 2009. Вып. 7. - С. 251-257.
22. .Чернышова Л. А. Отраслевая терминология в свете антропоцентрической парадигмы: монография. М.: Изд-во МГОУ, 2010. - 206 с.
23. .Чулкина Н. Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. Изд.3, стереот. — М., 2009. — 256 с. — ISBN 978-5-397-00643-9.
24. .Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. — 427 с.

ХУСУСИЯТИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ КАСБӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ РУСӢ ҲАМЧУН ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Дар мақола таърихи мухтасари инкишофи консепсияи тасвири забонии касбии ҷаҳони корманди тиббии оянда, инчунин, хусусиятҳои ташаккули он ҳангоми таълими забони русӣ ба донишҷӯёни хориҷӣ дар марҳилаи таҳсилоти олӣ оварда шудааст. Аз ҷониби донишҷӯён коркарди системаи илмии мафҳумҳое, ки дар заминаи тасвири забони касбии ҷаҳон қарор доранд, дар заминаи интегративӣ дар заминаи парадигмаи фардӣ-семантикӣ имконпазир аст. Дар макола намунахои кор оид ба матнхои илмӣ дар асоси интегративӣ, яъне дар мисоли ғанӣ гардондани ҳамдигарии илмҳои гуногуни тиб (дар ин маврид биология, химия ва забони русӣ) оварда шудаанд. Муваффақият дар чунин кор ба дараҷаи парадигмаи шахсӣ-маънoии дар протсеси таълими ташаккулёфта вобаста аст.

Калидвожаҳо: салоҳияти касбӣ нигаронидашуда, парадигмаи шахсӣ-семантикӣ, маводи таълимӣ, тасвири забони касбии ҷаҳон.

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В статье прослеживается краткая история развития понятия профессиональная языковая картина мира будущего медицинского работника, а также специфика её формирования при обучении русскому языку иностранных студентов на довузовском этапе обучения. Выработка у студентов научной системы понятий, лежащей в основе профессиональной языковой картины мира, возможна на интегративной основе в контексте личностно-смысловой парадигмы. В статье приводятся примеры работы над научными текстами на интегративной основе, то есть на примере взаимообогащения разных наук медицинского профиля (в

данном случае – биологии, химии и русского языка). Успех в подобной работе зависит от степени личностно-смысловой парадигмы, сформированной в процессе обучения.

Ключевые слова: профессионально-направленная компетенция, личностно-смысловая парадигма, учебный материал, профессиональная языковая картина мира.

THE SPECIFICITY OF FORMING A PROFESSIONAL LANGUAGE IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

The article traces a brief history of the development of the concept of a professional language picture of the world of a future medical worker, as well as the specifics of its formation when teaching the Russian language to foreign students at the pre-university stage of education. The development by students of a scientific system of concepts that underlies the professional language picture of the world is possible on an integrative basis in the context of a personal-semantic paradigm. The article provides examples of work on scientific texts on an integrative basis, that is, on the example of the mutual enrichment of various medical sciences (in this case, biology, chemistry and the Russian language). Success in such work depends on the degree of the personal-semantic paradigm formed in the learning process.

Key words: professionally-oriented competence, personal-semantic paradigm, educational material, professional language picture of the world.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Зоҳидова Лариса Сергеевна*** - Муассисаи давлатии буҷетии таҳсилоти олии "Донишгоҳи давлатии иқтисод ва менеҷменти Новосибирск", номзади илмҳои филология, дотсент, муаллими категорияи олии тахассусии адабиёт, забонҳои русӣ ва англисии кафедраи фалсафа ва гуманитарӣ **Суроға:** Федератсияи Россия, шаҳри Новосибирск, кӯчаи Каменская, бинои 52.E-mail: **lz@ngs.ru.** Телефон:**+7 913 935-73-55**

Нагзибекова Меҳриниссо Бозоровна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи тарҷума ва муошират байнифарҳангӣ, перевода и межкультурной коммуникации, **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. E-mail: **mnagzibekova@mail.ru**. Телефон: **+(992) 915-14-68-77**.

Сведения об авторах*: Захидова Лариса Сергеевна*- ФГБОУ ВО «Новосибирский государственный университет экономики и управления», кандидат филологических наук, доцент, преподаватель высшей квалификационной категории литературы, русского и английского языков кафедры философии и гуманитарных наук. **Адрес:** Российская Федерация, город Новосибирск, улица Каменская, дом 52
E-mail: **lz@ngs.ru**

Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна - Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, профессор кафедры перевода и межкультурной коммуникации. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **mnagzibekova@mail.ru**. Телефон: **+(992) 915-14-68-77**.

Information about the authors: Zahidova Larisa Sergeevna - Novosibirsk State University of Economics and Management, candidate of philological sciences, associate professor, teacher of the highest qualification category of literature, Russian and English languages of the Department of Philosophy and Humanities. **Address:** Russian Federation, Novosibirsk city, Kamenskaya street, 52. E-mail: **lz@ngs.ru**

***Nagzibekova Mehrinisso Bozorovna* -** Tajik National University, Doctor of Philology, Professor of the Department of Translation and Intercultural Communication. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: **mnagzibekova@mail.ru.** Phone: **+(992) 915-14-68-77.**

УДК: 378.14:658

ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ САМООРГАНИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ С ПОЗИЦИЙ ПРОЕКТНОГО ПОДХОДА

Дёрина Н.В.
Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова

При осуществлении выбора методологических подходов важно учитывать общее направление всего исследования, определить все основные моменты: выделение структуры изучаемого объекта или применение педагогических технологий; определение изучаемого процессуального фактора, его содержание; выделение процессуальных особенностей или инновационных педагогических технологий. Наличие подходов выступает в качестве теоретико-методологических оснований исследования. Они составляют основу педагогической концепции формирования культуры самоорганизации студентов в условиях цифровой образовательной среды технического университета, которая имеет целью развитие способностей самосознания. Система терминологического аппарата, позволяющая установить специфику и свойства предмета исследования, раньше не изучалась. Применяя избранный подход, определяются общие закономерности, принципы формирования культурной самоорганизации студентов технического вуза. Также представляется возможным проектирование перспективного направления развития дальнейших исследований по этому вопросу. Е.В Гнатышина [7] считает, что комплексный подход к методологии является гарантией полного исследования, обеспечивает адекватность средств, применяемых в решении обозначенных задач.

Проектному подходу приписывается роль практико-ориентированной тактики в рамках нашего исследования. Анализ исследования проблемы формирования культуры самоорганизации студента при использовании цифровых образовательных технологий технического вуза обусловлен непосредственной реализацией процесса создания социальной организации студентов в цифровой информационно-педагогической среде университета, который предусматривает взаимодействие между студентами и информационной средой университета. На базе данного диалога необходимо подойти к вопросу с учётом специфики данного взаимодействия. Последовательность научного подхода к проведению исследований предполагает разработку методики изучения, учитывая особенности педагогического взаимодействия в процессе формирования культуры самоорганизации студентов технического университета.

А.С. Макаренко [13], И.В. Притыченко [15] и В.Ф. Взятышев [21] разработали различные аспекты проектной деятельности в рамках педагогических исследований. Дж. К. Джонс [10], И. А. Колесникова и другие авторы [11] разработали теоретические основы педагогического проектирования, а также создали теорию обучения. С позиции А.С. Макаренко [13], методика педагогики как науки состоит в создании “научных проектов личности”; функции учителей–практиков состоят в составлении и реализации программ воспитания на основе общего проекта с учетом индивидуальных особенностей человека [13, с. 14]. На основе знаний об образовательных системах, проектирование является переходом от знания о них к созданию их нормативных моделей для перевода проекта в сферу образования [12]. Многие исследователи убеждены, что реализация проектного подхода основана на «представлении (образе) будущего результата деятельности».

В соответствии с особенностями исследования Т.Н. Жукова [22], А.О. Грудзинского [8], проектный подход предусматривает организацию эффективного учебного процесса, который в современных условиях выстраивается путем внедрения цифровых технологий во все учебные процессы вуза для формирования культуры самоорганизации студентов.

Теоретический анализ литературы

Одним из важнейших направлений в деятельности проектного подхода в педагогике является «педагогическое планирование». На сегодняшний день существуют различные аспекты данного явления, которые исследуются в различных направлениях. А. Дахин [4], Г Л. Ильин [9] и другие исследователи выделяют следующие трактовки понятия «педагогическое планирование» применительно к проводимому нами исследованию: проект, педагогическая модель обучения; обучение в процессе проектирования (проектирование). На основе анализа научных источников для нас актуально следующее определение понятия «педагогическое планирование»: создание модели планируемых будущих процессов или явлений и переход от знаний о педагогических системах к созданию их нормативных моделей. При этом данный процесс разработки и построения проекта задает пределы глубины решения проблемы в будущем.

И.В. Притыченко [15] считает, что проект неотделим от прогнозирования и проектирования. Все данные явления наделены общими характеристиками: прогнозирование будущих образовательных процессов. Современное образование больше внимания уделяет проекту, поскольку оно направлено на усвоение знаний и навыков, необходимых для дальнейшей практической работы.

В понимании В.В. Серикова [18] системы обучения представлены следующими компонентами: диагностикой и прогнозированием, использованием методов моделирования, причем каждый из этих этапов представляет собой отдельную педагогическую деятельность, которая включает цели исполнения и контроль. Педагогическая деятельность отличается своей собственной системой управления, которая включает: целеполагание, планирование, выполнение задания.

При проектном подходе можно определить характеристики образовательной деятельности и обеспечить их эффективность при формировании культуры самоорганизации студента в рамках цифровой среды технического университета. Назовем основные характеристики образовательной деятельности в вузе в рамках проектного подхода: 1)направленность проекта на решение определенной проблемы; 2) результат проекта предназначен для массового использования (производства); 3) в основе деятельности проектировщика лежат ценности, которые создаются за счет реализации проекта; 4) процесс проектирования носит системный характер; 5) при традиционном и педагогическом проектировании моделируется некоторый объект реальности.

Итоги проведенного исследования показали, что при реализации педагогического проектирования можно определить этапы обучения студентов вуза и выявить их значение для успешной формирования культуры самоорганизации студента. Этот процесс проходит в процессе разработки проекта или конструкторского замысла, а также конструирования.

Здесь используются закономерности между явлениями действительности.

Л. Тондл, И. Пейша [20] указывают на то, что качество разработки проекта зависит от соблюдения двух условий: 1) проект должен соответствовать запросам потребителей и быть физически исполняемым; 2) авторам проекта необходимо воспроизвести определенный набор средств (отображение в документации, описание словесно и т. д).

Проектирование включает все виды инженерных работ: от предварительных эскизов до технических заданий и рабочих чертежей. Общий уровень проектирования - это основной показатель, который нужно учитывать в процессе подготовки проекта для производства. Показатели необходимы для стадии дизайна проекта и планирования процесса изготовления на протяжении всего периода.

На финальной стадии разработки проектной документации начинается создание опытных образцов, которые затем могут подвергнуться дополнительным изменениям для адаптации к массовому производству (тиражу). Проектировщику не следует вносить изменения, которые выходят за рамки созданной им модели. Педагогическая сфера характеризуется отсутствием единого понимания понятийной категории «педагогическое проектирование». Изучение педагогического проектирования можно рассматривать в качестве элемента учебного процесса и познавательной деятельности.

Поэтому благодаря комплексному экспериментальному проектированию принципиально новые формы организации педагогического процесса (педагогическая общественность), соответствующей школьной образовательной деятельности и обучения создаются в ходе активного «выращивания» новых форм эмоционально-нравственной общности педагогов, студентов или их родителей, как объясняют В.А. Болотов, Е.И. Исаев, В.И. Слободчиков, Н.А. Шайденко [1].

Проектная деятельность - это комплекс различных инновационных технологий и идей в современном образовании, межкультурном социально-педагогическом движении и образовательных системах (Е.В. Бондаревская [2]).

Методы и результаты исследования

Как на концептуальном, так и содержательно-смысловом уровне педагогическое проектирование осуществляется в концепции организации, программах обучения, исследовательских процессах, Государственных стандартах. С точки зрения данного исследования уровни проектирования соответствуют уровню взаимодействия между уровнем проектирования и уровнем взаимоотношений [5], в которых формируется культура самоорганизации студентов: информационный уровень (содержание всех видов информации о проектах - исследовательской или обучающей), эмоциональный уровень, нормы и правила поведения во время выполнения проекта, этика действий участников работы над проектом.

Как правило, на этапе проектирования студенты испытывают необходимость проявить свою независимость («самость»): на этапе разработки проекта, когда участники должны определить свое представление о себе и объекте проектирования, высказать свою точку зрения в споре со сверстниками или взрослыми.

С целью достижения целей и ценностей в процессе обучения студент должен учитывать интересы других людей, чтобы найти причины затруднений и проблем, с которыми они столкнулись в прошлом, также с помощью общения они могут совместно действовать и корректировать свои действия на основе обратной связи, а также, в процессе оценки своих действий и полученного результата.

Необходимые для реализации проекта принципы могут быть сформулированы следующим образом:

- конечный результат важнее всего;

- основная цель - сконцентрировать все функции самоорганизации: анализ (планирование), организация и контроль;

- прогнозируемость;

- принцип организационных полномочий распространяется на все стороны деятельности организации;

– принцип разделения обязанностей, для реализации данного принципа есть особый орган (который может быть субъектом или группой), который отвечает за весь проект;

- принцип комплексного подхода к оценке проекта, согласно этому принципу, необходимо широко охватывать проблемы и анализировать различные показатели проекта. Каждый фактор важен для целей данного проекта.

- принцип сбалансированности. В основе принципа сбалансированности лежит принцип баланса между потребностями и возможностями. При реализации проекта необходимо учитывать цель, срок реализации проекта и действия исполнителей. Но этот принцип также требует соблюдения условий баланса проекта и условий внешней среды.

- основы оптимального поведения. Определяется как принцип, согласно которому нужно искать оптимальные решения и делать это с учетом всех деталей проекта.

Технологии и методы формирования культуры самоорганизации студентов в условиях цифровой образовательной среды технического университета были определены на основе проектного подхода. Проекты предполагают применение технологий взаимодействия преподавателя с группой преподавателей, с группой студентов или одним студентом. Этот набор технологий может применяться, например, при проектировании

традиционного учебного заведения или в условиях цифровой трансформации образовательного учреждения [5]. В соответствии с мнением Н.В. Быстровой, О.В. Панфиловой и др. [3], проектные технологии позволяют наладить педагогическое взаимодействие, для того чтобы сформировать толерантное отношение к социальным различиям в обществе людей, как упоминает И. Г. Шендрик [19], владеющих основами проектной деятельности, способных понимать социальную значимость будущей деятельности.

Выводы

При реализации проектного подхода в процессе формирования культуры самоорганизации студента в цифровой образовательной среде технического вуза используются общие положения из его практического применения как концепции, тактики проводимого исследования и изложены ниже.

1. Одним из основных компонентов педагогического проектирования является научно-методический механизм организации и реализации обучающих инновационных проектов, который включает прогнозирование, интеллектуальное моделирование, аналитическое оценивание. Эти структурные составляющие рассматриваются нами как наиболее существенные и необходимые компоненты учебной самоорганизации студента.

2. Включение цифровых образовательных технологий в образовательный процесс технического вуза предполагает повышение уровня культуры самоорганизации в условиях цифровой образовательной среды технического вуза путем постепенного делегирования не виртуальных электронных ресурсов университета с целью привлечения студента к организации и управлению процессом формирования культуры самоорганизации, а также вовлечение студентов в активный процесс целеполагания.

3. Создание образовательных ситуаций для студентов, в которых они могут максимально развить и проявить свои творческие способности, реализовать потенциальные возможности по формированию более высокого уровня культуры самоорганизации (Л.И. Савва, Н.Я. Сайгушев, О.А. Веденеева, Н.В. Дёрина, Д.А. Балаченков [6], [16]).

4. Структурные составляющие проектной деятельности позволяют определить состав наиболее оптимальной комбинации процесса педагогического проектирования. Основные цели проекта выступают в качестве идеальных для технологического проектирования и педагогов, они должны быть достигнуты непосредственно в процессе разработки. Как правило, в качестве основного объекта педагогического проектирования выступает сама педагогическая система образования или учебный процесс. Проектировщиком является студент или команда студентов, которые являются его активными участниками.

5. Основным способом создания и эффективного функционирования современной педагогической информационной системы в цифровой образовательной среде технического вуза является разработка и применение нормативных правовых документов, которые описывают создание/проникновение новых форм обучения, создание или функционирование учебных процессов с различной степенью точности (Л.И. Савва, Л.А. Савельева, Е.Г. Чигинцева, Н.М. Макарова, А.Ю. Черняева, М.Н. Комиссарова, Л.В. Оринина, И.В. Кашуба, Н.В. Дёрина, Е.И. Рабина [14], [17]). Однако необходимо учитывать при этом, что проектирование включает в себя специфические требования, выполнение которых необходимо для каждого обучающегося или преподавателя.

6. Проектирование включает в себя социальные, психологические и технико–технологические аспекты. В учебном педагогическом проектировании обязательно участвуют и прямо взаимосвязаны социально–культурные, психолого-педагогические и технические аспекты. Совместимость этих двух и более аспектов заключается в гармоничной способности одновременно работать в коллективе, брать на себя полную ответственность за принятие решений и способность анализировать и оценивать результаты своей работы.

7. Самостоятельное педагогическое проектирование имеет субъект-субъектный характер: право и ответственность студентов за свои собственные действия; возможность самостоятельно выбирать наиболее эффективные способы реализации собственного творческого потенциала, предоставление студентам возможности реализовывать собственный творческий потенциал. По мере выполнения студентами разнообразных видов учебной деятельности в рамках проектирования, они постоянно взаимодействуют с другими участниками процесса и гармонично сосуществуют вместе, взаимодействуют с ними. Более того, обучающиеся сами становятся самостоятельными субъектами научного знания, творческой деятельности и межкультурного общения, осваивают специфические личностные роли автора или исполнителя, ставят собственные задачи (задают вопросы и формируют опыт для будущего образования), преобразуют образовательную среду и самих себя согласно своим представлениям на будущее с целью эффективного формирования культуры самоорганизации.

Изучение культуры самоорганизации студента в цифровом учебном пространстве технического вуза с позиций проектного подхода дает возможность правильно определить основные субъекты личностного психолого-образовательного взаимодействия, установить их внутреннюю структуру и индивидуальные особенности, этапы, выделить наиболее важные положения для обеспечения эффективной проектной деятельности.

Рецензен: Оринина Л.В.- к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Болотов В.А., Исаев Е.И., Слободчиков В.И., Шайденко Н.А. Проектирование профессионального педагогического образования. Педагогика. 1997. № 4. – С. 66 – 72.
2. Бондаревская Е.В. Ценностные основания личностно–ориентированного воспитания. Педагогика. 2007. № 8. – С. 44 – 53.
3. Быстрова Н.В., Панфилова О.В., Слизкова Е.В. Мониторинг профессиональной мотивации студентов педагогического вуза. Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2018. № 1 (22). – С. 47–50.
4. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование / А. Н. Дахин. – Новосибирск: Изд–во НИПКиПРО. – 2005. – 230 с.
5. Дёрина, Н.В. Роль языкового междисциплинарного посредничества в развитии профессионального сообщества / Н.В. Дёрина, Е.К. Якунина, Е.А. Пикалова // Проблемы современного педагогического образования. – 2019. – № 64-4. – С. 47-50.
6. Dyorina, N.V., Savva L.I., Balachenkov D.A. Students' professional and personal potential as a basis for self-organisation of activities in the information and education environment // Humanitarian and Pedagogical Research. 2021. Т. 5. № 3. С. 11-18.
7. Гнатышина Е. В. Ценностно-смысловые ориентиры формирования цифровой культуры будущего педагога. Дисс… на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук / Е. В. Гнатышина, Чеченский гос. ун-т. – Грозный, 2019. – 355 с.
8. Грудзинский, А.О. Концепция проектно-ориентированного университета / А.О. Грудзинский // Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – № 3(26). – С. 24–37.
9. Ильин, Г. Л. Проективное образование и становление личности / Г.Л. Ильин // Высшее образование в России. –2001. – № 4. –С. 87–90.
10. Джонс Дж. К. Методы проектирования / Дж. К. Джонс. – М., 1986. – 326 с.
11. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И. А. Колесникова, М. П. Горчакова–Сибирская; Под ред. И. А. Колесниковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. –288 с.
12. Копылова В. В. Методика проектной работы на уроках иностранного языка: Методическое пособие. –2–е изд., стереотип. – М.: Дрофа. – 2004. – 96 с.
13. Макаренко А.С. Опыт методики работы детской трудовой колонии. Педагогические сочинения: в 8 т., Т.1 / А.С. Макаренко – М.: Педагогика. – 1983. – С. 107.
14. Оринина, Л.В., Современные педагогические подходы в системе инженерного образования / Л.В. Оринина, И.В. Кашуба, Н.В. Дёрина, Е.И. Рабина // Высшее образование в России. – 2019. – Т. 28. – № 6. – С. 129-137.
15. Притыченко И. В. Проектирование личностно–развивающих педагогических систем: (опыт методологической рефлексии): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук / И. В. Притыченко. – Волгоград: Перемена. – 2003. –23 с.

16. Савва Л.И. Педагогика в системно–образном изложении / Л.И. Савва, Н.Я. Сайгушев, О.А. Веденеева. – Магнитогорск: Изд–во Магнитогорский Дом печати. – 2015. – 129с.
17. Савва Л.И. Савельева Л.А. Чигинцева Е.Г., Макарова Н.М., Черняева А.Ю., Комиссарова М.Н. Основные приоритеты гуманизации школьного образования: монография / Под ред. Л.И. Савва. – Магнитогорск: МаГУ, 2007. – 353с.
18. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В.В. Сериков. – М.: Логос. – 1999. – 272 с.
19. Шендрик, И. Г. Самореализация личности в контексте проектирования образования / И. Г. Шендрик// Педагогика. – 2004. – № 4. –С. 36–427.
20. Тондл, Л. Методологические аспекты системного проектирования / Л. Тондл, И. Пейша // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 87–96.
21. Взятышев В.Ф. Методология проектирования в инновационном образовании. Инновационное образование и инженерное творчество: Сб. – М.: Ассоциация НТТ «Эвристика». – 171с.
22. Жукова, Т.Н. Проектный подход в современной теории и методологии управления / Т.Н. Жукова // Вестник ИНЖЭКОНА.– 2003. – № 1. – С. 21 – 30.

ОМӮЗИШИ ФАРҲАНГИ ХУДТАШКИЛДИҲИИ ДОНИШҶӮЁН ДАР ФАЗОИ ТАЪЛИМИ РАҚАМӢ АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ РАВИШИ ЛОИҲА

Дар мақола консепсияи рушди малакаҳои худидоракунии донишҷӯён дар таҳсилоти рақамии донишгоҳи техникӣ баррасӣ мешавад. Муносибати лоиҳавӣ дар ташкили кори пурсамари педагогӣ метавонад барои ташкили системаи самараноки таълим истифода шавад, ки он тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар раванди таълими донишгоҳ бо мақсади ташаккули фарҳанги худидоракунии донишҷӯён таъсис дода мешавад. Мувофики ин мукаррарот муаллифи асар хусусиятхои фаъолияти тарбиявӣ ва роххои татбики самарабахши онро дар раванди ташаккули маданияти худташкилдихии студентони донишгохи техники муайян мекунад. Тадқиқоти илмӣ оид ба ташаккули фарҳанги худташкилдиҳии донишҷӯёни донишгоҳ бо назардошти хусусиятҳои ҳамкории донишҷӯён ва муҳити иттилоотии донишгоҳ гузаронида шуд. Барои татбиқи равиши лоиҳавӣ дар педагогика самти муҳимтарин «банақшагирии педагогӣ» мебошад. Муаллифон бо мақсади самаранок татбиқ намудани технологияи педагогӣ дар раванди ташаккули фарҳанги худташкилдиҳии донишҷӯёни донишгоҳҳо марҳилаҳои тарҳрезии педагогиро муайян кардаанд, ки барои бомуваффақият амалӣ намудани он заруранд. Ҳадафҳои тадқиқот муайян кардани роҳҳои рушди қобилияти эҷоди фарҳанги худташкилдиҳӣ дар муҳити рақамии таълимии донишгоҳи техникӣ мебошанд. Донишҷӯён бояд имконият дошта бошанд, ки неруи эҷодии худро амалӣ созанд, маданияти худташкилкуниро ташаккул диҳанд. Аз нуктаи назари муаллиф, донишҷӯён бояд дар тарҳрезӣ мустақилият нишон диҳанд. Банақшагирии ҳамаҷониба ташкили омӯзиши самаранокро дар бар мегирад, ки онро тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар раванди таълими донишгоҳ бо мақсади ташаккули фарҳанги худташкилдиҳии донишҷӯён ба даст овардан мумкин аст. Муҳити таълимии рақамии донишгоҳи техникӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки фарҳанги худташкилкуниро дар робита ба татбиқи технологияҳои лоиҳавӣ ташаккул диҳанд.

Калидвожаҳо: донишҷӯи донишгоҳи техникӣ, равиши лоиҳа, ҳамкории педагогӣ, фарҳанги худидоракунӣ, муҳити рақамии таълимӣ, технологияҳои рақамӣ, банақшагирии ҳамгирошуда

ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ САМООРГАНИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ С ПОЗИЦИЙ ПРОЕКТНОГО ПОДХОДА

В статье рассматривается концепция развития навыков самоорганизации студента в условиях цифрового образовании технического вуза. Проектный подход в организации продуктивного педагогического труда может быть использован для создания эффективной системы обучения, которая будет создана за счет внедрения цифровых технологий в учебный процесс вуза с целью формирования культуры самоорганизации студентов. Согласно данным положениям, автор работы определяет характеристики образовательной деятельности и способы ее эффективной реализации в процессе формирования культуры самоорганизации студентов технического университета. Научные исследования по формированию культуры самоорганизации студентов вуза проведены с учетом специфики взаимодействия студентов и информационной среды вуза. Для реализации проектного подхода в педагогике важнейшим направлением является «педагогическое планирование». С целью эффективной реализации педагогической технологии в процессе формирования культуры самоорганизации студентов университета авторами были выделены этапы педагогического проектирования, которые необходимы для его успешной реализации. Задачи исследования - выявить способы развития способностей к созданию культуры самоорганизации в цифровой образовательной среде технического университета. Обучающиеся должны иметь возможность для реализации творческого потенциала, формирования культуры самоорганизации. С точки зрения автора, студентам необходимо проявлять самостоятельность при проектировании. Комплексное планирование предполагает организацию эффективного обучения, что возможно достичь с помощью внедрения цифровых технологий в учебный процесс вуза с целью формирования культуры самоорганизации студентов. Цифровая

образовательная среда технического вуза позволяет студентам формировать культуру самоорганизации в ракурсе применения проектных технологий.

Ключевые слова: студент технического вуза, проектный подход, педагогическое взаимодействие, культура самоорганизации, цифровая образовательная среда, цифровые технологии, комплексное планирование

EXPLORING THE STUDENT SELF-ORGANISATION CULTURE IN THE DIGITAL LEARNING SPACE FROM THE PROJECT APPROACH PERSPECTIVE

The article deals with the concept of developing student's self-organization skills in the conditions of digital education of technical higher education institution. Project approach in the organization of productive pedagogical work can be used to create an effective system of education, which will be created through the introduction of digital technologies in the educational process of the university in order to form a culture of self-organization of students. According to these provisions, the author of the work defines the characteristics of educational activities and ways of their effective implementation in the process of formation of students' self-organization culture of a technical university. Scientific research on the formation of students' self-organization culture in higher education institution is carried out taking into account the specifics of students' interaction and information environment of higher education institution. In order to implement the project approach in pedagogy the most important area is "pedagogical planning". In order to effectively implement pedagogical technology in the process of formation of university students' self-organization culture, the authors identified the stages of pedagogical design, which are necessary for its successful implementation. The objectives of the study are to identify ways to develop the abilities to create a culture of self-organization in the digital educational environment of a technical university. The students should be able to realize their creative potential and form a culture of self-organization. From the author's point of view, students need to be independent in designing. Comprehensive planning involves the organization of effective learning, which can be achieved through the introduction of digital technologies in the educational process of the university in order to form a culture of self-organization of students. The digital educational environment of a technical university allows students to form a culture of self-organization in the context of project technology application.

Keywords: a student of a technical university, project approach, pedagogical interaction, self–organization culture, digital educational environment, digital technologies, integrated planning

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Дёрина Наталя Владимировна*** **-** Донишгоҳи давлатии техникии Магнитогорск ба номи Г.И. Носов, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ дар самтҳои техникӣ. **Суроға:** 455000, Русия, Магнитогорск, ул. Грязнова 51. E-mail: **nataljapidckaluck@yandex.ru**. Телефон: **89193029175**

Сведения об авторах: ***Дёрина Наталья Владимировна*** **–** Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков по техническим направлениям. **Адрес:** 455000, Россия, г. Магнитогорск, ул. Грязнова 51. E-mail: **nataljapidckaluck@yandex.ru**. Телефон: **89193029175**

Information about the authors: ***Dyorina Natalja Vladimirovna*** – Nosov Magnitogorsk State Technical University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Foreign Languages in Engineering Department. **Address:** 455000, Russia, Magnitogorsk, Gryaznova street51. E-mail: **nataljapidckaluck@yandex.ru**. Phone: **89193029175**

УДК: 372. 84

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ РЕФЕРИРОВАНИЯ И АННОТИРОВАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Абдуллоева Т.М.
Таджикский национальный университет

В процессе профессиональной подготовки будущих специалистов с учетом специфики обучения студентов необходимо обучать таким видам письма, как реферат, аннотация, тезисы, доклад, курсовая и выпускная работа. Многие студенты национальных групп (особенно на начальном этапе обучения) затрудняются в определении основной мысли сообщения, не могут лаконично и точно ее оформить. Это обусловливает необходимость специально обучать студентов работе над текстом-первоисточником с последующим реферированием, суть которого в его смысловом свертывании с целью извлечения основного содержания. Студентам нужно научиться констатировать факты и перечислять основные положения оригинала.

Обучение реферированию научных текстов - одна из важных задач преподавания русского языка. Реферирование создает первые навыки научной работы, поэтому преподаватель должен четко определить последовательность изложения материала, продумать методические приемы, усилить мотивационную сторону занятий.

Студентам можно предлагать в упрощенном виде схему смысловой структуры научно-популярной статьи,

I. Главная мысль.

II. Элементы общего содержания:

- основные элементы;
- второстепенные элементы.

1.Основной констатирующий тезис.

2. Иллюстрации к тезисам.

3.Разъяснение основного тезиса (развивающий тезис).

4.Аналитическая оценка ситуации.

Чтобы облегчить студентам определение предмета речи, можно использовать понятия логической схемы текста и типов логических схем.

Логическая схема выделяется из общей смысловой структуры текста и представляет цепочку суждений, развивающих главную мысль текста; она может быть описательной, событийной и обобщающей. Логические схемы обобщающего типа реализуются в проблемных текстах.

Последовательность работы над рефератом такова:

- чтение текста;
- тщательная лексическая работа;
- беседа по содержанию текста;
- работа над логической схемой;
- соотнесение логической схемы с частями реферата.

Начинать работу над реферированием текста-первоисточника нужно со словарной работы, которая включает уяснение значений слов, особенностей их сочетаемости, а также рассмотрение вариантов предложений, приспособления оборотов друг к другу и т. п. Это «усиливает синтетическую сторону процесса письменной речи. В этой работе студенты, во-первых, не остаются наедине с собой перед сложнейшей вначале задачей письменного изложения, во-вторых, письменная речь идет рука об руку с устной, с чтением и самостоятельными, контролируемыми педагогами поисками словесных выражений» [8, с.248].

При обучении технике реферирования преподаватель должен опираться на заранее проанализированный им текст с подчеркнутыми ключевыми фрагментами. После

уяснения студентами принципов организации тематической основы текста он дает им задания отыскать самостоятельно ключевые фрагменты, а затем подводит их к выделению тематической цепочки каждого абзаца. «Чем разнообразней арсенал подсказов, наводящих вопросов и методических приемов, применяемых преподавателем, тем быстрее и эффективнее проходит работа по формированию навыков поиска и выделения ключевых тематических элементов текста» [4, с.128].

Как свидетельствуют исследования процесса формирования высказывания (Л. С. Выготский, Н. И. Жинкин, А. А. Леонтьев, И. А. Зимняя, Г. Г. Городилова и др.), создавая связный текст, пишущий должен совершить целый ряд последовательных операций:

- осознать и определить замысел высказывания;
- объединить смысловые части и построить логический план;
- удерживать в памяти и упреждать основную мысль каждой смысловой части;
- отобрать языковые средства выражения в процессе изложения мыслей;
- осуществить проверку правильности созданного текста.

Покажем это на примере работы по реферированию статьи В. А. Сухомлинского «Награда за добро» (она приведена в сокращении).

Взрослым надо помнить, что ребенок, подросток, в свое время неверно понявший, что он каким-то своим поступком делает людям одолжение, и ожидавший за каждый добрый шаг награды, может вырасти расчетливым, чванливым и неискренним человеком. Поэтому не умиляться надо по поводу того, что ребенок сделал что-то хорошее для другого. Высшей наградой за добро, сделанное людям, для подрастающего человека должен быть голос собственной совести - радость, удовлетворение.

Что же здесь самое главное, где ведущая нить воспитания человечности? Главное, на мой взгляд, - в культуре человеческих желаний. Присмотримся, на что направлены желания наших воспитанников, особенно детей младшего возраста. И увидим; прежде всего на то, что связано с понятием «дай», «сделай для меня». Гораздо реже маленького человека волнует желание что-то отдать другому, сделать хорошее для окружающих. А ведь это, согласитесь, одностороннее воспитание. Тот, у кого желания связаны с удовлетворением только личных потребностей, перестает замечать интересы и потребности других людей, становится иждивенцем. Кто не знает границ своим желаниям, никогда не станет ни хорошим гражданином, ни добрым другом, товарищем.

Мы обязаны воспитывать в детях доброту, человечность, сердечность, отзывчивость. Не слезливую сентиментальность, а именно человеческую доброту. Взрослые при этом не должны даже с маленькими детьми «сюсюкать», умиляться их кажущимися нам смешными намерениями. Взять, к примеру, заботу детей о животных. Почему бы в школьном сарае, где-то дома не отвести ребятам уголок для организации «птичьей» лечебницы, лечебницы для животных? Пусть принесут сюда дети подобранного на улице щенка, выброшенного кем-то котенка, пусть в мороз ребята пойдут в сад: они обязательно найдут там полузамерзшую синицу или воробья. Благодаря заботе о живых существах они с малых лет качнут воспитывать себя сами. Это не мелочь.

Наконец, человечность воспитывается культурой взаимоотношений учителя и школьников. Мы вынуждены признать, что эта сфера воспитательной работы - очень запущенный участок, воистину камень преткновения. Нам, педагогам, к большому сожалению, чаще, чем кому бы то ни было, приходится выражать отрицательное отношение к результатам работы детей. Порицание, неодобрение, тем более наказание - это набор самых острых в нашем деле инструментов, использование которых требует от педагога огромного умения, такта, внутренней культуры. Чтобы иметь право пользоваться небезопасными педагогическими инструментами - порицанием, неодобрением и т. д., надо прежде всего любить детей. «Если учитель соединяет в себе любовь к делу и к ученикам, он - совершенный учитель», - писал Л. Н. Толстой.

В основе человеческой чуткости учителя лежит общая интеллектуальная, нравственная, эстетическая и эмоциональная культура в своем органическом единстве, а

это единство достигается и образованностью, и общественным опытом нравственных отношений в коллективе. Каждый из нас должен знать и чувствовать, что на нашей совести - судьба детей, что от нашей духовной культуры и идейного богатства зависят разум, здоровье, счастье поколения, которое воспитывает школа [12, с.176].

Отработка навыков реферирования предваряется ознакомительным чтением, затем следует перейти к лексическому комментарию текста: толкуется значение слов *расчетливый, чванливый (человек), умиляться, иждивенец, порицание, выясняется,* как студенты понимают смысл словосочетаний *культура человеческих желаний, не знать границ своим желаниям, слезливая сентиментальность, умиляться смешными намерениями, культура взаимоотношений, камень преткновения, человеческая чуткость учителя.*

Затем студенты еще раз читают статью с целью лучшего уяснения ее содержания и участвуют в беседе, которая идет по таким вопросам:

1. Какой проблеме посвящена статья?
2. Что должно стать высшей наградой за добро?
3. В чем видит В. А. Сухомлинский воспитание человечности, стремления сделать добро другим людям?
4. На что автор обращает внимание читателей?
5. Какой прием воспитания доброты и человечности предлагает использовать В. А. Сухомлинский?
6. Что выделяет автор статьи, рассуждая о воспитании человечности?
7. К чему призывает Сухомлинский в заключение?

Очень важно услышать мнение студентов о воспитании в детях человечности, доброты и отзывчивости. Нужно, чтобы в ответе они использовали основные положения, выдвигаемые автором статьи, а также лексику этого текста.

Потом студенты составляют план, которому следуют при пересказе:

1. Высшая награда за добро - голос собственной совести.
2. Воспитание культуры человеческих желаний.
3. Забота детей о животных - один из примеров воспитания доброты к окружающим.
4. Воспитание человечности культурой взаимоотношений учителя и школьников.
5. На нашей совести - судьба детей.

Предлагается выделить основные моменты каждого пункта плана, употребляя при этом соответствующие лексико-синтаксические конструкции, с помощью которых легко найти и изложить основную информацию исходного текста. Эти средства служат для выражения разных смысловых отношений.

Основная проблема статьи: В данной статье говорится о том, что ... В статье рассматривается вопрос о .... Анализ основной проблемы автор начинает с того, что ... . Основная проблема статьи заключается в ... (состоит в том, что ...).

Цель автора статьи: Автор поставил перед собой цель доказать, что ... . Цель автора статьи состоит в том, чтобы ... .

Информация в авторском тексте: Автор отмечает (сообщает, информирует, утверждает, указывает, особо подчеркивает, неоднократно упоминает, ссылается на ... , останавливается на ... , сравнивает, сопоставляет, описывает и т. д.).

Отношение автора к проблеме: Автор убежден в том, что ..... Автор уверен (в том), что .... Автор считает, что .... Автор придерживается точки зрения, что ... . Автор убедительно доказывает ... . Автор не сомневается в том, что ... . Автор верит, что ... .

Обобщения и выводы по реферируемой работе: Автор делает вывод, что ... . Автор приходит к выводу (о том), что ... . Автор заключает, что ... . Статью автор завершает .... [17, с.210].

Подготовительная работа поможет студентам без особых затруднений написать реферат по статье «Награда за добро». При этом следует указать ориентиры и после-

довательность работы: определить область знания, к которой относится реферируемая статья; сформулировать тему статьи; назвать цель, которую поставил перед собой автор; выявить структуру статьи и содержание каждого из фрагментов, относительно самостоятельного в смысловом отношении; выделить в них наиболее важную информацию; уяснить последовательность изложения мыслей автора статьи; составить письменно текст реферата.

Предполагаемый реферат по статье «Награда за добро»:

Статья посвящена проблеме воспитания подростков. Автор подчеркивает, что за добрый поступок подросток не должен ожидать награды. Он считает, что наградой за добро должен быть голос собственной совести - радость, удовлетворение от своего поступка.

Основное внимание в статье уделяется воспитанию человечности, доброты и отзывчивости. Эта проблема рассматривается в тесной связи с воспитанием у детей культуры человеческих желаний. Автор предлагает читателю присмотреться к подросткам, выяснить, на что направлены их желания. Он указывает, что желания детей связаны с понятием «дай», «сделай для меня». А это приводит к удовлетворению только личных потребностей.

По глубокому убеждению автора статьи, доброта, человечность, сердечность и отзывчивость воспитываются в детях в процессе проявления заботы о животных. В. А. Сухомлинский предлагает, чтобы в школе или дома дети организовали «лечебницу для животных», где могли бы ухаживать за ними.

Он подчеркивает, что человечность воспитывается также культурой взаимоотношений преподавателя и студентов. Известный педагог считает, что эта сфера воспитательной работы - очень запущенный участок, воистину камень преткновения. В заключение автор еще раз напоминает читателю известную истину о том, что на нашей совести - судьба детей, что от нашей духовной культуры и идейного богатства зависят разум, здоровье, счастье поколения, которое воспитывает школа.

В самостоятельной работе студентов существенным является умение, читая научно-техническую литературу, извлекать необходимую информацию, поиски и обработка которой тесно связаны с аннотированием текста.

Обучение аннотированию целесообразно начать на материале небольших статей по специальности из научно- популярных журналов. Мы выбрали для аннотирования текст «Битумы». Чтобы показать разницу между аннотацией и рефератом, можно использовать тексты, по которым проводилось обучение реферированию [6, с.50].

Битумы

Геологи называют битумы «тяжелой» или даже «мертвой» нефтью. К битумам относится широкий класс веществ - асфальты, антраксолиты, мальты, озокериты и т. д. Это твердая вязкая или вязко-пластичная разновидность нефти, она образовалась десятки миллионов лет назад, застыла в высокопористых породах земных недр. Многие битумы известны человеку и используются им с глубокой древности. До наших дней сохранились остатки строений, возведенных с применением битумов в государствах Двуречья и Древнего Египта, то есть за 3 тысячи лет до н. э. Битумами скрепляли плиты стен и полов во дворцах и храмах, покрывали дно водохранилищ и емкостей для зерна. Битумы использовали для гидроизоляции тоннеля, построенного - в начале первого тысячелетия до н. э, под рекой Евфрат. Пять тысячелетий назад в стране пирамид, в Древнем Египте, битумы были одной из важных составных частей при изготовлении легендарных бальзамов, с помощью которых в течение многих столетий сохраняются мумии фараонов. Почти у всех народов битумы использовались для строительства, в медицине, военном деле. Интересно отметить, что инки еще в XV веке строили дороги с битумным покрытием. В Европе первые асфальтовые тротуары появились лишь спустя четыре столетия: сначала в Париже, затем в Лондоне. Широкое строительство асфальтовых дорог началось сначала в Европе, а с конца XIX века в США.

Еще совсем недавно подземные нефтяные «реки» нашей планеты казались неисчерпаемыми, а удивительное свойство нефти фонтанировать по скважинам под действием естественного напора сделало ее в прошлом веке на многие десятилетия баснословно дешевым и внеконкурентным жидким топливом. Этот период ушел безвозвратно. Миллионы транспортных средств и энергетических установок уже поглотили половину нефтяных запасов недр. Оставшиеся скопления нефти, как правило, не фонтанируют - естественный напор ослабел. Чтобы вызвать поток нефти на поверхность, через буровые скважины в недра закачивают воду, пар. Верхние легкодоступные этажи нефтеносности исчерпаны, В поисках «черного золота» приходится бурить скважины глубиной в несколько километров. Цена на нефть при этом возрастает. Становится экономически выгодным добывать нефть в ледяных просторах Арктики. Нефтепромыслы шагнули в бурную стихию Мирового океана.

Это заставило специалистов по-новому взглянуть на природные битумы, а именно: как на весьма перспективное энергетическое сырье.

Песчаные породы, пропитанные вязкой, так называемой тяжелой нефтью (мальтой), лежат почти на поверхности. На эти залежи долгое время просто не обращали внимание, поскольку стоимость добычи из них нефти была чрезвычайно высокой.

Новые промышленные технологии дают возможность получать из асфальтовых битумов легкую синтетическую нефть. И стоимость ее сейчас уже сопоставима со стоимостью природной нефти.

Запасы битумов в недрах геологи оценивают в один триллион тонн, это сотни миллиардов тонн нефти. Такое количество может обеспечить мир жидким топливом на несколько десятилетий. Кроме того, еще далеко не все запасы битумов учтены. Залежи нефтеносных песков нередко бывают огромными, занимают гигантские площади в десятки тысяч квадратных километров. Наиболее богаты битумами Канада, США, Россия.

Битумы - это не только синтетическая нефть, это комплексное сырье. При переработке битумов на нефть получают ценные побочные продукты. Многие асфальтовые битумы - перспективные источники получения серы и таких металлов, как ванадий, никель, германий, уран, кобальт. В США, например, уже сейчас 7% производимого в стране ванадия получают из битумов.

Битумы, безусловно, встанут в один ряд с важнейшими энергетическими ресурсами [6, с.51]. Обучение аннотированию можно проводить в несколько этапов:

- формирование понятия «аннотация» и определение ее структуры;
- сокращение и обобщение содержании аннотируемого текста;
- составление аннотации.

На начальном этапе работы толкуем значение слова аннотация: это характеристика книги, статьи и т. п., излагающая их содержание и дающая иногда их оценку. Затем знакомим с образцами аннотаций. Внимание при этом обращается на элементы выходных данных (там указываются имя, отчество и фамилия автора (авторов) книги, издательство, место и год издания, фамилии рдакторов, художников-оформителей, объем книги в печатных листах, тираж и цена) и особенно на расположение в книге библиографического описания (у студентов уже имеется навык его составления) и аннотации (она обычно помещается на обороте титульного листа или на последней странице). Выполняя задание на примере нескольких аннотаций определить, какие из них представляют собой «чистую» информацию, а в каких содержатся элементы оценки, студенты делают вывод о разных типах такого рода характеристики текста. Говоря о назначении аннотаций, можно задать вопрос: Смогли бы вы определить тему и представить себе содержание рассматриваемых книг только по выходным данным? А как помогли вам в этом аннотации? [17, с.226].

Следующий этап работы предусматривает анализ с целью наибольшей смысловой компрессии текста.Предтекстовый комментарий - это прежде всего толкование слов, необходимых для понимания содержания статьи (вязкая, пластичная, храм,

гидроизоляция, бальзам, мумия, фараон, инки). При чтении текста особо выделяются слова, которые затем, будут использованы в аннотации: битум, нефть, история, перспективы, сырье, энергетический, синтетический и др. К ним подбираются однокоренные слова, с ними составляются словосочетания и предложения (опять-таки с учетом включения их в аннотацию).Прочитав текст, студенты должны разделить его на смысловые части и выделить в каждой основную и дополнительную информацию. Затем составляется сложный план в форме назывных предложений:

1. Определение природных битумов.
2. История их применения.
3. Проблемы добычи, нефти.
4. Перспективы использования:

а) огромные залежи.

б) возможности новых технологий;

в) побочные продукты.

Студенты должны развернуть пункты плана в тезисы и записать их. План и тезисы сопоставляются, и надо определить, какие пункты плана и часть тезисов можно опустить без ущерба для передачи основной информации. На этом этапе работы главное - выявить основную информацию и ту второстепенную, без которой можно обойтись при передаче содержания текста.В дальнейшем, отделяя главное от второстепенного, используя план и тезисы, студенты сокращают текст. Здесь целесообразно указать на основное отличие аннотации от реферата: предельное обобщение содержания, выражаемое «своими словами».С этим умением связан последний этап - работа по языковой перестройке текста. При этом особое внимание уделяется трансформации сложных предложений в простые, преобразованию нескольких простых предложений в одно сложное, придаточных - в причастные и деепричастные обороты, объединению трех-четырех предложений в микротекст путем использования средств межфразовой связи, использованию однородных членов, клише: статья посвящена теме (вопросу, проблеме), в статье рассказывается (описаны), статья представляет собой обобщение (обзор), в статье автор затрагивает (освещает) следующие проблемы, автор приходит к выводу и т. п.

Студенты составляют несколько вариантов аннотации. Вот два из них:

В статье Л. Геймана «Битумы», помещенной в № 12 журнала «Наука и жизнь» за 1983 г., дается определение природным битумам, излагается история их применения, определяются перспективы их использования в качестве энергетического, сырья в связи с нехваткой нефти.Запасы нефти на планете стали иссякать, нефть стало труднее добывать. Цена на нефть возрастает. Зная эти проблемы, специалисты обратили внимание на перспективы использования' природных битумов, из которых можно получить не только синтетическую нефть, но и другие ценные побочные продукты. Обо всем этом на конкретных примерах рассказывается в статье. Л. Геймана, которая помещена в № 12 журнала «Наука и жизнь» за 1983 г.

Подводя некоторый итог, можно сказать, что совершенствование навыков письменной речи чрезвычайно важно для студентов-таджиков в их будущей профессиональной работе, поэтому обучение разным ее видам (конспектированию, реферированию, аннотированию, тезированию и т. д.) должно идти во взаимосвязи.

Статья подготовлена в рамках проекта «Разработка программы внедрения инновационных технологий в процессе изучения русского языка в медицинском университете».

Рецензент: Ходжиматова Г.М.- д.п.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллоева Т.М. Методика преподавания правильного произношения и выразительного чтения на занятиях русского языка / Т.М. Абдуллоева // Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе, 2019. - № 7. - С. 206-212. ISSN 2074-1847.

2. Александрова, О. А. Аннотирование и реферирование электронных документов / О. А. Александрова // Электронные документы: создание и использование в публичных библиотеках / О. А. Александрова; науч. ред. Р. С. Гиляревский, Г. Ф. Гордукалова. -Санкт-Петербург: Профессия, 2007. - Разд. 7. - С. 436-440.
3. Вейзе А. А. Реферирование текста. Учебное пособие/ А. А. Вейзе. - Минск, 1978. -С. 74.
4. Вейзе А.А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста / А.А. Вейзе. - Москва: Высшая школа, 1985. – 128 с.
5. Вейзе А. А. Методика обучения реферативному переводу. Учебное пособие/ А. А. Вейзе. - Минск, 1980.
6. Гейман Л. «Битумы». Научный журнал «Наука и жизнь». –Москва, 1983.
- № 12.
7. Гендина, Н. И. Методика формализованного составления справочной аннотации / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, И. Л. Скипор // Информационная культура личности: диагностика, технология формирования: Учеб.-метод. пособие: часть II / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, И. Л. Скипор. - Кемерово: Кемеров. гос. акад. культуры и искусств, 1999. - Разд. 3. - С. 4-31.
8. Жинкин Н. И. Развитие письменной речи учащихся III-VII классов. Учебник// Н. И. Жинкин. Известия АПН РСФСР, вып. 78, М., 1956, с. 242, 248.
9. Жинкин Н. И. Механизмы речи Учебник// Н. И. Жинкин. М., 1958, с. 364.
10. Истрина, М. В. Аннотирование произведений печати: метод, пособие / М. В. Истрина. - Москва: Книга, 1981. - 48 с.
11. Коготков, Д. Я. Основной этап составления библиографических пособий. Аналитический подэтап / Д. Я. Коготков // Библиографическая деятельность библиотеки: организация, технология, управление: учебник/ Д. Я. Коготков. - Санкт-Петербург, 2003. - Гл. 10, § 3. - С. 166-173.
12. Леонов, В. П. Реферирование и аннотирование научно-технической литературы. Отв. ред. Б. С. Елепов. - Новосибирск: Наука, 1986. - 176 с.;
13. Суминова, Т. Н. Аннотирование, реферирование и обзорно-аналитическая деятельность: метод. пособие /Т. Н. Суминова. -Москва: МГУКИ, 2002. -91с.
14. Сурдуковская С.В. Текст о тексте, или аннотация – это не скучно / С.В. Сурдуковская, Е.Г. Дульцева // Школьная библиотека: сегодня и завтра. Москва. 2019. - № 5. - С. 14-21.
15. Уютова Е.В. О методах обучения реферированию иноязычных текстов профессиональной направленности студентов неязыковых специальностей // Актуальные проблемы современной науки. – Москва, 2017. – № 4. -С. 208-212.
16. Четвернина М.И. Методические рекомендации по составлению конспектов, рефератов, аннотаций // Иностранные языки в школе. –Москва, 2011. – № 5. – С. 75-79.
17. Шамурин, Е. И. Методика составления аннотаций / Е. И. Шамурин. -Москва : Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1959. - 230 с.
18. Юлдошев У.Р. Пути совершенствования методики обучения языка специальности студентов медицинского факультета путём использования словаря сочетаемости медицинских терминов на занятиях по русскому языку / У.Р. Юлдошев //Научно-медицнский журнал «Симург». -Душанбе, 2021. - № 9(1). -С.126-132.

ТАШКИЛ КАРДАНИ МАҲОРАТИ РЕФЕРАТ ВА АННОТАТСИЯ ДАР ДАРСҲОИ РУСӢ

Дар мақолаи мазкур дар бораи ташаккули малакаҳои ҷамъбасткунӣ ва шарҳдиҳӣ дар дарсҳои забони русӣ сухан меравад. Қайд кардан лозим аст, ки дар раванди тайёрии мутахасиссони оянда бо назардошти хусусияти таълими донишҷӯён чунин намудҳои корҳои хаттӣ, аз қабили реферат, аннотатсия, маъруза, кори курсӣ ва кори хатм омӯзонида мешаванд. Бисёре аз донишҷӯён барои фикру андешаи худро муайян кардан душворӣ мекашанд ва мухтасар ва аниқ ифода карда наметавонанд. Аз ин лиҳоз, ба донишҷӯён ҳатман омӯзонидани корро аз матн – сарчашма сар карда, баъд аз он реферат ва аннотатсияро меомӯзонанд. Мақсади мақола ба донишҷӯён омӯзонидани услуби илмии нутқ, яъне ҷамъбаст ва шарҳ додан мебошад. Кори рефератро бояд аз ҷамъбасти матн - сарчашма бо кори луғавӣ оғоз намуда, фаҳмидани маънои калимаҳо, хусусиятҳои мувофиқати онҳо, инчунин баррасии вариантҳои ҷумлаҳо, мутобиқ кардани гардишҳо ба ҳамдигар ва ғайраро дар бар мегирад. Ин тарафи синтетикии раванди нутқи хаттиро тақвият медиҳад. Дар ин кор донишҷӯён, аввалан, дар навиштани душвортарин масъалаҳои хаттӣ танҳо намемонад, дуюм, нутқи хаттӣ бо даҳонӣ ба ҳамдигар мепайвандад, ки аз ҷониби омӯзгорон назорат карда мешавад. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ҳангоми таълими усули навиштани реферат ва аннотатсия ба матни қаблан таҳлилшуда ва кадидвожаҳо такя карда мешавад. Пас аз он ки донишҷӯён принсипҳои ташкили заминаи мавзуии матнро фаҳманд, ба онҳо супориш дода мешавад, ки порчаҳои асосиро мустақилона пайдо кунанд ва сипас силсилаи мавзуии ҳар як бандро нишон диҳанд.Ҳамин тавр, такмили малакаи хаттӣ барои донишҷӯёни тоҷик дар фаъолияти минбаъдаи касбиашон ниҳоят муҳим аст, аз ин рӯ, омӯзиши навъҳои гуногуни он (коспект, реферат, аннотатсия, тезис ва ғайра) бояд ба ҳам пайваста бошад.

Калидвожаҳо: ташаккул, малака, нутқи хаттӣ, реферат навиштан, шарҳ, матн, тадқиқот, раванд, реферат, аннотатсия.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ РЕФЕРИРОВАНИЯ И АННОТИРОВАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматривается формирование навыков реферирования и аннотирования на занятиях русского языка. Нужно отметить, что в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов с учетом специфики обучения студентов необходимо обучать таким видам письма, как реферат, аннотация, тезисы, доклад, курсовая и выпускная работа. Многие студенты затрудняются в определении основной мысли сообщения, не могут лаконично и точно ее оформить. В связи с этим, необходимо обучать студентов работе с текстом-первоисточником с последующим реферированием и аннотированием, суть которого в его смысловом свертывании с целью извлечения основного содержания.Цель статьи состоит в том, чтобы научить студентов научному стилю речи, а именно реферированию и аннотированию. Начинать работу над реферированием текста-первоисточника нужно со словарной работы, которая включает уяснение значений слов, особенностей их сочетаемости, а также рассмотрение вариантов предложений, приспособление оборотов друг к другу и т. п. Это усиливает синтетическую сторону процесса письменной речи. В этой работе студенты, во-первых, не остается наедине с собой перед сложнейшей вначале задачей письменного изложения, во-вторых, письменная речь идет рука об руку с устной, с контролируемыми педагогами поисками словесных выражений.Как свидетельствуют исследования, при обучении технике реферирования и аннотирования можно опираться на заранее проанализированный текст с подчеркнутыми ключевыми фрагментами. После уяснения студентами принципов организации тематической основы текста даются задания отыскать самостоятельно ключевые фрагменты, это подводит их к выделению тематической цепочки каждого абзаца.Таким образом, совершенствование навыков письменной речи чрезвычайно важно для студентов-таджиков в их будущей профессиональной работе, поэтому обучение разным ее видам (конспектированию, реферированию, аннотированию, тезированию и т. д.) должно идти во взаимосвязи.

Ключевые слова: формирование, навыки, письменная речь, реферирование, аннотирование, текст, исследование, процесс, реферат, аннотация.

FORMATION OF ABSTRACTING AND ANNOTATING SKILLS IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES

This article discusses the formation of summarizing and annotating skills in the Russian language classes. It should be noted that in the process of professional training of future specialists, taking into account the specifics of teaching students, it is necessary to teach such types of writing as an abstract, abstract, theses, report, term paper and final work. Many students find it difficult to determine the main idea of the message; they cannot succinctly and accurately formulate it. In this regard, it is necessary to teach students to work on the source text, followed by abstracting and annotation, the essence of which is its semantic folding in order to extract the main content. The purpose of the article is to teach students the scientific style of speech, namely summarizing and annotating. You need to start working on summarizing the source text with vocabulary work, which includes understanding the meanings of words, the features of their compatibility, as well as considering options for sentences, adapting turns to each other, etc. This enhances the synthetic side of the writing process. In this work, students, firstly, are not left alone with themselves in front of the most difficult task of writing in the beginning, and secondly, written speech goes hand in hand with oral, teachers-controlled search for verbal expressions.Studies show that when teaching the technique of summarizing and annotating, one can rely on a pre-analyzed text with underlined key fragments. After the students understand the principles of organizing the thematic basis of the text, they are given the task to find the key fragments on their own, and then leads them to highlight the thematic chain of each paragraph.Thus, improving writing skills is extremely important for Tajik students in their future professional work, so teaching its various types (note-taking, summarizing, annotating, abstracting, etc.) should go hand in hand.

Key words: formation, skills, writing, summarizing, annotation, text, research, process, abstract, annotation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдуллоева Тутинисо Менгулоевна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти русӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988 50 10 13**

Сведение об авторе: ***Абдуллоева Тутинисо Менгулоевна*** – Таджикский национальный университет, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **988 50 10 13**

Information about the author: ***Abdulloeva Tutiniso Menguloevna*** - Tajik National University, candidate of pedagogical sciences, assistant professor of the methodology of teaching Russian and the literature. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17 Phone: **988 50 10 13**

УДК: 37, 374

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К САМООБУЧЕНИЮ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

Абдулхаева Х.С.

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки

Требования к повышению качества обучения и воспитания подрастающего поколения, профессиональной деятельности учителя, сформулированные в реформе школы, получили всенародное одобрение. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы определили новые перспективы развития всей системы народного образования нашей страны.

В числе достаточно сложных проблем, от успешного практического решения которых во многом зависит творческая реализация идей реформы, проблема воспитания у учащихся интереса к знаниям и потребности в самообразовании приобретает первейшее значение.

Каждый педагог, в каком бы учебном заведении он ни работал, хорошо знает, что от умения пробудить интерес к своему предмету во многом зависит успех урока, лекции, беседы, любого воспитательного мероприятия. Однако пробуждение познавательного интереса – это всего лишь начальная стадия большой и сложной работы по воспитанию глубокого интереса к знаниям и потребности в самообразовании. Многие даже убеждены, что, если школьникам было интересно слушать учителя - значит, урок прошел хорошо. Мы нередко не задумываемся над тем, как работали ученики на уроке, какие главные направления избрал преподаватель для пробуждения и развития творческой активности, самостоятельности мысли, стремления к самообразованию и самовоспитанию у своих питомцев. А ведь в этом сегодня состоит главное!

Интерес к знаниям в широком смысле слова – это направленность личности на изучение всего огромного круга знаний, умений, навыков. Интерес к знаниям в узком смысле слова, применительно к школьному процессу обучения, – это направленность личности ребенка, подростка на овладение всей совокупностью знаний, изучаемых в школе. Учитель родного языка и литературы, физики и математики, любого другого предмета воспитывает и развивает прежде всего интерес к своему предмету. Но чем глубже и многостороннее с профессиональной, научно – педагогической точки зрения он подходит к решению этой сложной задачи, тем успешнее он решает другую, не менее важную проблему – пробуждение и развитие у учащихся на основе специального интереса стремления к изучению смежных предметов, овладению всей совокупностью знаний.

По содержанию направленности различают физико-математические, естественнонаучные, гуманитарные, профессиональные и трудовые интересы. Стимулирование этих интересов в процессе обучения и воспитания особенно важно. Еще в более широком смысле слова можно выделить умственные, нравственные, эстетические интересы и потребности. Интересы различают по глубине и длительности: кратковременные и длительные, устойчивые и неустойчивые. В «Основных направлениях общеобразовательной и профессиональной школы» заостряется внимание па решении задачи развивать у школьников с первых лет обучения в школе глубокий и устойчивый интерес, действенное стремление к самообразованию. Больше того, именно в дальнейшем повышении образования и культуры, профессиональной подготовленности нового поколения советских людей партия видит важную предпосылку углубления социалистической демократии, «все более широкого и эффективного участия масс в управлении производством, государственными и общественными делами» [11, с.52].

Понятие «потребность» определяется как настоятельная необходимость человека в том, без чего его жизнь не может быть полноценной. Потребность в самообразовании – это составная часть духовных потребностей личности, в которых концентрируется

мировоззрение человека, отражаются его идеалы, убеждения, интересы и творческие способности. Чем глубже интерес к знаниям, тем ярче и многостороннее, особенно у учащихся старших классов, должно быть выражено стремление к самообразованию.

Воспитать у школьников глубокий интерес к знаниям и потребность в самообразовании – это означает пробудить познавательную активность и самостоятельность мысли, сформировать любовь к чтению книг, труду и людям труда, научить подростков и старших школьников отвечать за свое поведение и поступки, быть сознательными, дисциплинированными, целеустремленными и деловыми молодыми людьми. Пробуждая и развивая интерес к конкретной теме, конкретному предмету, каждый педагог не просто осуществляет простую передачу опыта, учит чему-то своих питомцев, помогает им овладеть конкретными умениями и навыками (проведение опытов, решение задач, чтение книг, работа над рефератами, докладами и т. д.), но и одновременно укрепляет веру в свои силы и творческие возможности у слабых учеников, не дает остановиться в своем развитии более сильным школьникам, учит всех воспитывать у себя силу воли, твердый характер и целеустремленность при выполнении сложных заданий. Все это есть воспитание творческой личности в самом широком и глубоком понимании этого слова.

Стойкий познавательный интерес – это увлечённость человека, потребность к углублению и творческому применению знаний. Если этот интерес есть у школьника, то он учится не ради оценок или похвал, наград, и поощрений, а потому что он увлечен учебой, что он стремится к совершенствованию своей личности, что он просто не может поступать по другому. Но глубокий интерес возникает и развивается не сразу. Для его возникновения и развития нужна система образования и самообразования, воспитания и самовоспитания а не только поиски кратковременных средств воздействия, пробуждающих и поддерживающих любопытство и заинтересованность ученика на уроке, собрании и. т. д.

Развитие науки, техники и культуры привело к невиданному распространению знаний среди членов общества, отразилось на характере повседневной жизни людей: стремительный ритм жизни, поток постоянно растущей научной информации. Мы должны всегда помнить, что, хотим мы этого или не хотим, сегодняшний ученик испытывает постоянно самые различные влияния. Его воспитывает не только школа, но и кинофильмы, книги, научно – популярные статьи, передачи по радио и телевидению. Это требует принципиального совершенствования системы учебно-воспитательной работы, исследовательского подхода к средствам и методам психолого-педагогического воздействия.

Успешное научно – педагогическое решение проблемы формирования и развития интересов имеет большое принципиальное значение для повышения качества обучения и воспитания во всех классах, для разработки современных, более совершенных методов и приемов воздействия на подрастающее поколение в системе общегосударственной пропаганды, выработки нового подхода к руководству различными детскими и юношескими организациями. Необходим поиск дополнительных средств, стимулирующих развитие общей активности, самодеятельности, личной инициативы и творчества учащихся различного возраста.

Главной задачей должно стать не воспитание человека, способного поступать правильно лишь в тот момент, когда он находится под контролем родителей, учителей, своих руководителей и т. д., а человека, способного к внутреннему самоконтролю, прекрасно понимающего значение самообразования и самовоспитания, умеющего творчески и содержательно организовать свой досуг.

Давайте задумаемся, почему порой школьник не читает дополнительной литературы по предмету, ничем глубоко не интересуется, не написал даже в старших классах ни одного доклада, реферата, сообщения. Не спешите винить только его. Поинтересуйтесь вначале тем, какие в школе созданы условия для повышения культуры и научно-

педагогического мышления учителей, попытайтесь выяснить, над какой научной проблемой работал в студенческие годы сам учитель, как он писал (если вообще писал) свои рефераты, доклады, тезисы, дипломные работы.

Ученики убегают со школьных диспутов, им скучно на собраниях, школьных беседах и лекциях? Не торопитесь объяснять это их молодостью, легкомыслием. Спросите у молодого педагога, чем он сам глубоко интересуется, помимо специальности, какие лекции, диспуты, доклады оставили у него неизгладимый след, чем он увлекался в свои студенческие годы, чем сейчас любит заниматься в свободное время. Побеседуйте, поговорите с ним искренно и откровенно, и вы многое поймете в жизни его учеников. Формируя характеры учеников, учитель постоянно совершенствует свои личностные качества. Обоюдный процесс духовного роста активизирует самопознание, расширяет возможности, стимулирует познавательную деятельность.

Формирование и развитие у учащихся интереса к знаниям должно осуществляться учителем с опорой на психолого-педагогические основы данного процесса. Какие принципиально важные позиции должен выделить прежде всего учитель, чтобы успешно решить поставленную задачу?

В данной статье делается попытка выделить психолого-педагогические основы воспитания интереса к знаниям и потребность в самообразовании, определить конкретные пути решения этой задачи в V–IX классах, так как в IX классе этот процесс отличается специфичностью, в него включается в большей степени воспитание научных и профессиональных интересов и создание всех условий для развития специальных склонностей и способностей.

Потребность в творчестве (в том числе и стремление к познанию) принадлежит к числу важнейших врожденных человеческих потребностей. Однако проявляется эта потребность только при определенных условиях.

Интерес к знаниям как глубокая направленность личности и устойчивый мотив учения пробуждает творческое мышление у любого человека, создает наиболее благоприятные условия для формирования и развития нового стиля умственной работы, проявления творческой индивидуальности, способностей и дарований. В результате возникают более благоприятные возможности дли управления процессом познания в обучении, всестороннего изучения индивидуальных особенностей учащихся, темпов их продвижения в учебе, уровня общего и специального развития.

Появление у школьников новых мотивов учения и потребности в знаниях объективно ставит и самого учителя перед необходимостью повседневного творчества, поиска новых путей и средств педагогического воздействия на учащихся, формирования исследовательского научно – педагогического мышления. В конце каждого раздела приведены вопросы и задания для углубленного изучения темы, а также для ее возможного обсуждения в педагогических коллективах школы. Задания рассчитаны на свободный выбор и не носят характера обязательных требований. Однако работа по вопросам и заданиям поможет быстрее овладеть методикой исследовательского творческого подхода к воспитанию познавательных интересов и потребностей, лучше ориентироваться в источниках информации, более целенаправленно строить систему самостоятельной работы по теме и т. д. Необходимы также методические рекомендации по созданию личного творческого опыта решения проблемы на исследовательском уровне.

Воспитание не только должно развить разум человека и дать ему известный объем сведений, но должно зажечь в нем жажду серьезного труда, без которого жизнь его не может быть ни достойной, ни счастливой.

Решение педагогических задач на современном этапе развития социалистического общества не только предъявляет к работникам школы повышенные требования, но и открывает богатейшие возможности для творчества, проявления профессиональных интересов, совершенствования учительского мастерства. Усложнились требования,

предъявляемые к подготовке учащихся к активной общественной и производственной деятельности. Требования эти обусловлены объективными условиями жизни общества в период широкого развертывания научно-технической революции. В «Основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы» отмечается: «На современном этапе интересы быстрого и гармоничного развития экономики и культуры, совершенствования социальных отношений и политической надстройки, самого человека как главной производительной силы и высшей ценности общества требуют нового, более широкого подхода к обучению и воспитанию подрастающих поколений» [11, с.28].

Очевидно, что в новых исторических условиях повышается роль учителя в воспитании у своих питомцев глубокого интереса к знаниям и потребности в самообразовании. Задача эта неразрывно связана со всей системой обучения и воспитания, с личностью учителя и руководителя школы, глубиной их профессиональной и общей культуры.

Нередко проблема воспитания интереса в школьной практике подменяется другой, не менее важной, хотя и достаточно простой проблемой заинтересовать детей (темой урока, объяснением, опросом, домашним заданием и т. д.). Для активного включения школьника в познавательную деятельность это несомненно важно, но не решает всего дела. Чтобы сохранить первоначальную заинтересованность, развить ее в устойчивый интерес, необходима опора на уже сложившееся отношение ученика к отдельным предметам, областям знаний или ко всей системе школьных знаний. Сравнительно легко пробудить интерес к физике, математике, любому другому предмету у ученика, студента, впервые приступивших к его изучению или отставших в учебе, но желающих мобилизовать силу воли, энергию и преодолеть трудности. Гораздо сложнее руководить процессом развития интересов, продумывая новые направления, ассоциации, стимулирующие работу мысли. Здесь увлечет только широко эрудированный педагог, способный к творчеству, умеющий учитывать уже сложившиеся интересы, предвидящий возникновение дискуссий, различных точек зрения на решение поставленных им перед учащимися вопросов.

Часто в слово «интерес» вкладывают несколько понятий: «любопытство», «любознательность» и «интерес к предмету». Поэтому бывает, что, например, отсутствие интереса к предмету рассматривается как не очень опасное временное явление, с которым можно легко и быстро справиться, стоит только мобилизовать усилия, разнообразить методические приемы урока, включать игровой материал на различных этапах изучения учебного материала, усилить эмоциональность объяснения и т. д. На самом деле все обстоит не так просто. Хотя учебный интерес и связан с любопытством и любознательностью, однако это далеко не тождественное понятия.

Раскрывая объективные критерии интереса, мы должны, в сущности, определить, в каких случаях необходимо признать, что ученик школы, колледжа, техникума, тем более студент вуза действительно глубоко интересуется предметом. На наш взгляд, интерес к предмету выражается в следующем:

в стремлении к более глубокому овладению отдельным предметом или целиком родственных дисциплин (для учащихся II-V классов повышенная любознательность к какой-либо области знаний или трудовой деятельности человека);

в потребности к творческому овладению знаниями по предмету, умениями и навыками и их творческому применению;

в добровольном выборе заданий повышенной трудности по интересующему предмету и их успешном выполнении.

В воспитании интереса к предмету роль занимательности велика, особенно в младших и средних классах. Занимательность создает заинтересованность, рождает чувство ожидания. А от степени заинтересованности часто зависит и характер внимания на уроке, его активность, а также критичность ума, творческий подъем учащихся. Здесь

можно отметить такую цепочку связи: занимательность пробуждает любопытство, любопытство переходит в любознательность и пробуждает интерес к предмету, что в свою очередь рождает потребность в глубоком овладении знаниями и ведет к раскрытию и развитию потенциальных задатков и способностей. Таковы этапы развития интереса, превращения его в источник деятельности, который зажигает огонь познания и переделывает в конечном счете личность.

Итак, чаще всего пробуждение интереса начинается с умения учителя живо и увлекательно излагать учебный материал. Поэтому в работе педагога крайне необходимы такие педагогические факторы (которые ошибочно относят к второстепенным), как правильная интонация, четкая дикция, умение вовремя определить их действенность. Немаловажно и образное начало урока, и неожиданный вопрос на сообразительность, и четкая постановка примеров, задач и т. д.

Но постоянно надо помнить о самом главном: о возрасте и индивидуальных особенностях учеников, с которыми мы имеем дело.

Каждый педагог без труда может припомнить, как одинаковое начало урока в старших и младших классах, в дневной и вечерней школе давало самый противоположный, подчас совершенно неожиданный эффект. То, что увлекало малышей, оставляло равнодушными старшеклассников, и наоборот. Но нередко случается и другое. В одном классе урок прошел живо, интересно, учитель и ученики довольны, а вот ребят из параллельного класса этому же учителю не удалось увлечь. В чем здесь дело? В разной подготовке и в разных индивидуальных особенностях школьников. Не учитывать их-значит обречь на неудачу всю работу по воспитанию и развитию у учащихся интереса к знаниям. Вот почему не надо ожидать рецептов на все случаи, с которыми мы сталкиваемся в своей работе. Таких случаев тысячи, и то, что применимо в одном, совершенно не подходит для другого.

Это не значит, конечно, что нет никаких более или менее точных рекомендаций для воспитания интереса. Но подходить к их использованию надо творчески, с учетом своих условий, тогда они дадут должный эффект. Хочется напомнить совет, обращенный к учителю нашим великим русским педагогом К. Д. Ушинским: «Мы не говорим педагогам – поступайте так или иначе; но говорим им: изучайте законы тех психических явлений, которыми вы хотите управлять, и поступайте соображаясь с этими законами и теми обстоятельствами, в которых вы хотите их приложить... Вот почему мы советуем педагогам изучать сколь возможно тщательней физическую и душевую природу человека вообще, изучать своих воспитанников и окружающие их обстоятельства...» [14, с.45].

Итак, всестороннее изучение ученика – непременное условие в работе учителя. И это особенно относится к воспитанию интереса как наиболее сложному и трудному процессу в системе обучения.

Что же является самым главным в воспитании и развитии интереса к знаниям и потребности в самообразовании? На чем необходимо сконцентрировать внимание в первую очередь? Прежде всего – воспитание самостоятельности и творческого подхода в овладении знаниями, всемерное развитие наблюдательности, любопытства и любознательности учащихся, познавательной активности и стремления к самообразованию.

Если у ученика нет своего взгляда на вещи, не развита самостоятельность суждений, отсутствует широкий и творческий подход к изучаемым фактам, у него вряд ли разовьется глубокий интерес в какой-либо области знаний, а возникший интерес скорее всего будет носить односторонний характер, любознательность превратится в слепое подражание образцам, порой весьма сомнительной ценности. Подобный интерес нельзя назвать проявлением индивидуальных особенностей и творческих возможностей личности.

Стремление самостоятельно и творчески овладеть знаниями, выполнить задания, требующие проявления критичности ума, воображения, фантазии, мечты, -вот непременные условия возникновения глубокого интереса к учебным предметам.

Научно – педагогический характер проблемы выражается в требовании постоянно совершенствовать принципы педагогического воздействия, углублять профессиональную подготовку студентов, усилить эффективность повышения квалификации учителей, руководителей школ. Это позволяет не только успешнее изучать, обобщать и распространять уже сложившийся творческий опыт решения проблемы интереса и связанных с нею наиболее актуальных проблем дидактики, но и вовремя замечать вновь возникающие направления, прогрессивные тенденции развития. В этом плане необходима большая работа по интенсификации и модернизации творческой направленности учебного процесса, привлечение к преподаванию не только наиболее талантливых ученых, но и создателей передового опыта, творчески мыслящих практических работников. Обучение искусству воздействия на своих учеников невозможно без разработки и осуществления личной программы самообразования и самовоспитания, изучения творческих методов работы специалистов в различных областях.

Расширение научного кругозора, формирование творческого мышления, познание своих возможностей, выработка индивидуального стиля профессиональной деятельности, – все это тот фундамент, на котором развивается личность педагога – исследователя, видящего перспективу лучше, ярче, всестороннее, по новому ставящего и успешно решающего сложные проблемы обучения и воспитания.

Одной из характерных тенденций современного развития передового опыта является его многоплановость, возрастание инициативности в творческом поиске учителей. Увеличивается число учителей, добивающихся высоких качественных показателей в обучении и воспитании детей, постоянно растет число практических работников, принимающих участие в исследовательской работе, научных конференциях и симпозиумах, конкурсах учительских докладов.

Глубокое изучение методологических и теоретических основ дает возможность по-новому подойти к созданию и совершенствованию личной творческой психолого-педагогической и методической лаборатории в разработке основных целей, задач общей и специальной программы деятельности на кратковременный и длительный периоды; определении основных методов, средств, приемов достижения цели, реализации программы; составлении, подборе, создании для учащихся различных классов значимого дидактического и методического материала.

Родоначальником научного подхода к теоретическому и практическому решению проблемы интереса можно по праву считать великого чешского педагога Яна Амоса Коменского. В своей знаменитой книге «Великая дидактика» он писал: «Какое бы занятие ни начинать, нужно прежде всего возбудить у учеников серьезную любовь к нему, доказав превосходство этого предмета, его пользу, приятность и что только можно» [4, с.37].

Коменский связал решение этой проблемы с процессом обучения и воспитания, личностью учителя и всемерной поддержкой родителями его авторитета в глазах школьников («ибо любовь и удивление суть самые мощные средства для того, чтобы вызвать стремление к подражанию»). Великий педагог создал такие учебники для школьников, в основе которых, по существу, лежало полное соблюдение принципа интереса в обучении. Идея гуманизма, глубокой веры в нравственные и умственные возможности, заложенные, по мнению Коменского, в природе каждого ребенка, помогла ученому решительно отбросить старые методы воздействия, средства запугивания, постоянного контроля и подавления личности ученика, выдвинуть положение о легкости, приятности и основательности обучения.

Роль интереса и его значение в успешном обучении признавали все выдающиеся педагоги. Так, К. Д. Ушинский писал: «Воспитатель не должен забывать, что ученье, лишенное всякого интереса, и взятое только силою принуждения... убивает в ученике охоту к ученью, без которой он далеко не уйдет...» [15, с.43].

Великий русский педагог разработал оригинальную систему пробуждения любознательности и развития интереса к знаниям, связанную с воспитанием внимания,

искусством классного рассказа, изучением научных основ процесса воздействия на детей в школе.

В знаменитом романе «Эмиль, или о воспитании» Жан Жак Руссо пишет о непосредственном интересе как единственном двигателе, который ведет обучающегося далеко и верно. Обращаясь к педагогам с призывом «не угашать воображение ребенка», он советует глубже изучать детские интересы, быть внимательным к душевному миру школьников. Критикуя тех педагогов, которые из ложного желания разыгрывать роль мудрецов принижают своих учеников, Руссо выступает с пламенным призывом:

«Вместо того чтоб убивать подобным образом юное мужество, прилагайте все старание, чтобы поднять юный дух; делайте их равными себе, чтоб они действительно сравнялись с вами; а если они не могут еще подняться до вас, то снизойдите до них – без стыда, без сомнений. Помните, что честь ваша заключается не в вас, а в вашем воспитаннике; разделяйте его ошибки с целью исправления их; принимайте на себя его стыд, чтобы загладить его» [14, с.51].

Выдающиеся отечественные и зарубежные педагоги – Коменский и Песталоцци, Руссо и Дистервег, Локк, Ушинский, Толстой, Корчак, Макаренко, Крупская, Блонский, Сухомлинский – внесли большой вклад в разработку теории интереса, хотя и не все они занимались специально этой проблемой. Без учета достижений в этой области нельзя успешно решать новые вопросы проблемы интереса.

Особое значение имеет педагогическая деятельность Л. Н. Толстого. Разработанная им система пробуждения и развития интересов отличается исключительной глубиной, оригинальностью и новизной подхода, для нее характерна неразрывная связь с гуманистическими идеалами. Как педагог Толстой выражает преклонение перед человеческой личностью и отвращение ко всему, что превращает ее в игрушку чужого мнения, послушный инструмент политики авторитарного воспитания.

С самого начала своей педагогической деятельности Толстой подвергает уничтожающей критике практику обучения, которая царила во многих русских школах. В своей работе «О народном образовании» Л. Н. Толстой с горечью пишет о печальных результатах школьного образования, убивающего всякую живую мысль, воображение и творческую фантазию ребенка, важнейшие процессы, без которых невозможно формирование глубоких интересов.

Теория интереса Л. Н. Толстого – это, по существу, результат соединения научного эксперимента и перспективного творческого опыта. Если бы на основе современных требований к педагогическому исследованию мы попытались найти в педагогической системе Толстого и его опыте ту исходную научную гипотезу, которая помогла автору ставить эксперимент, уточнять задачи и методику исследования, то мы могли бы без особого труда это сделать.

Эта гипотеза была сформулирована им следующим образом: «Школа учреждается не так, чтобы школьнику было удобно учиться, но так, чтобы учителям было удобно учить. Учителю неудобны говор, движение, веселость школьников, составляющие для них необходимое условие учения, и в школах, строящихся – как тюремные заведения, запрещены вопросы, разговоры и движения. Вместо того, чтобы убедиться, что для того, чтобы действовать успешно на какой-нибудь предмет, нужно изучить его (а в воспитании этот предмет есть свободный ребенок), они хотят учить так, как умеют, как вздумалось, и при неуспехе хотят переменить не образ учения, а самую природу ребенка... Стоит взглянуть на одного и того же ребенка дома, на улице, или в школе, – то вы видите жизнерадостное, любознательное существо, с улыбкой в глазах и на устах, во всем ищущее поучения, как радости, ясно и часто сильно выражающее свои мысли своим языком, – то вы видите измученное, сжавшееся существо, с выражением усталости, страха и скуки, повторяющее одними губами чужие слова на чужом языке, существо, которого душа, как улитка, спряталась в свой домик. Стоит взглянуть на эти два состояния, чтобы решить, которое из двух более выгодно для развития ребенка» [15, с.67].

Л. Н. Толстого прежде всего интересует личность человека, его нравственный облик и место на земле, «в человечестве и вселенной», формирование творческой личности ребенка, а не отдельных его черт ума и характера.

Если один учитель видит свою задачу только в том, чтобы научить ученика решать задачи, второй – чтобы научить школьников правописанию и синтаксису, третий помогает вызубрить даты, цифры, факты, цитаты, не задумываясь, для чего все это нужно, четвертый, свободно говорящий на иностранном языке, видит свою цель лишь в том, чтобы научать своих питомцев бойко произносить чужие мысли на чужом языке, и никто никогда не задумывается над своей ролью в общей системе воспитания, то в скором времени сама школа, семья, а в недалеком будущем и все общество станут пожинать печальные плоды подобного пренебрежения нравственной идеей обучения, освещающей главную цель и методы ее достижения.

Толстой писал: «В той мысли, что для успешного обучения нужно не принуждение, а возбуждение интереса ученика, согласны все педагоги противной мне школы. Разница между нами только та, что это положение о том, что учение должно возбуждать интерес ребенка, у них затеряно в числе других; противоречащих этому положению о развитии, в котором они уверены и к которому принуждают; тогда как я возбуждение интереса в ученике, наивозможнейшее облегчение и потому непринужденность и естественность учения считаю основным и единственным мерилом хорошего и дурного учения» [8, с.41].

Для Толстого возбуждение интереса в обучении – это усиление, по существу, многостороннего умственного и нравственного воздействия, продиктованное вниманием к личности ученика, того самого воздействия, которое помогает раскрыть все творческие силы ребенка, его способности, склонности.

К.Д. Ушинский писал: «Педагогическая литература одна только может оживить воспитательную деятельность, придать ей тот смысл и ту занимательность, без которых она скоро делается машинальным препровождением времени, назначенного на уроки. Она одна только может возбудить в обществе внимание к делу воспитания и дать в нем воспитателям то место, которое они должны занимать по важности возлагаемых на них обязанностей...

Педагогическая литература, живая, современная и обширная, вырывает воспитатели из его замкнутой усыпительной сферы, вводит его в благородный круг мыслителей, посвятивших всю свою жизнь делу воспитания». Эти мудрые слова, не утратившие своего значения и в наши дни, невольно вспоминаются, когда начинаешь анализировать книги Н. Гузика, С. Гуревича, Ю. Львовой, С. Лысенковой, В. Шаталова, А. Иванова и многих других талантливых учителей-исследователей.

Сочинения учеников Т. П. Комаровой говорят о том, что каждый ребенок может стать творцом, если вовремя пробудить у него жажду познания, тягу к всестороннему совершенствованию. А если это произошло, у школьника появляется стремление жить интереснее, трудиться с полным напряжением своих сил и способностей.

Каждый такой опыт зовет к поиску, помогает профессиональному совершенствованию учителя, убеждает в том, что возможно соединить науку и искусство обучения, воспитания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алемаскин М.А. Особенности воспитательной работы с педагогически запущенными учащимися в средних профтехучилищах: Метод, рекомендации / М.А.Алемаскин, Т.А.Морозова. - М., 2007. - 261 с.
2. Баев И.М. Играем на уроках русского языка / И.М. Баев. - М.: МПО, 2010. - 113 с.
3. Баженов В.Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В.Г. Баженов. - Ростов-н/Д: Феникс, 2006. - 224 с.
4. Байбородова Л.. Воспитательный процесс в современной школе: Учебн. Пособие / Л.В. Байбородова М.И. Рожков. - Ярославль, 2007. - 302 с.
5. Барташникова И.А. Учись, играя / И.А. Барташникова. - Харьков, 2011. - 184 с.

6. Белозерова Л.И. Основы теории и методики воспитательной работы с трудными детьми / Л.И. Белозерова. - Киров: Кировский государственный педагогический институт, 2001. - 243 с.
7. Бесова М.А. Познавательные игры от А до Я / М.А. Бесова. - Ярославль: Академия развития, 2004. - 272 с.
8. Гузик Н.П. Учить учиться. Из опыта работы учителя химии Ананьевской средней школы № 2 Одесской области / Н.П. Гузик. - М., 1981.
9. Иванова, Т.Г. Игра: ее роль в развитии интереса к математике у учащихся / Т. Г. Иванова // Подготовка специалиста в области образования: Сб. науч. ст. - Чебоксары, 2006. - С. 107-113.
10. Иванова, Т.Г. Педагогические условия развития познавательного интереса учащихся в условиях коррекционного класса / Т. Г. Иванова // Образование, саморазвитие: Научный журнал. - Казань, № 2 (8). - 2008. - С. 196-201.
11. О реформе общеобразавательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов. -М., 1984. -С. 40.
12. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или О воспитании. – Пед, соч. в 2-х т./ Ж.Ж. Руссо. - М., 1981. -Т. 1. -С. 290.
13. Толстой Л.Н. О народном образовании. – Поли. собр. соч./ Л.Н. Толстой. - М., 1936. -Т. 8. -С. 13-14.
14. Ушинский К. Д. Материалы к сему тому «Педагогической антропологии». – Собр. соч./ К. Д. Ушинский. - М. - Л., 1950. -Т. 10. -С. 429.
15. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы. – Собр. соч. / К.Д. Ушинский. - М.-Л.. 1948. -Т. 2. - С. 29, 32.
16. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания – Собр. соч./ К.Д. Ушинский. - М.- Л., 1950. -Т. 8. -С. 55-56.
17. Щукиной Г.И. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении / Г.И. Щукиной. Под ред.. - М.: Просвещение, 2003. - С. 34.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ БАРАНГЕХТАНИ ШАВҚУ ҲАВАСИ ХОНАНДАГОН БА ХУДОМӮЗИИ ФАНҲОИ РАВИЯИ РИЁЗӢ

Муаллиф дар мақола оид ба асосҳои назариявии шавқи хонандагон дар худомӯзии донишҳои математикӣ сухан рондааст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҳар як омӯзгор дар кадом муассисаи таълимие фаъолият накунад, хуб медонад, ки аз малакаи бедор намудани шавқи хонандагон нисбати фанни тадрисии худ муваффақияти дарс, лексия, суҳбат ва дилхоҳ чорабинии таълимиву тарбиявӣ вобастагии калон дорад. Аммо, бедор намудани шавқи маърифатӣ ин танҳо марҳилаи ибтидоии кори душвору заҳматталаб дар тарбияи густурдаи шавқ нисбати дониш ва талабот ба худомӯзӣ мебошад. Аксарият бар он боваранд, ки агар хонандагон бо шавқ омӯзгорро гӯш кунанд, пас дарс хуб баргузор мегардад. Мо дар бораи он фикр намекунем, ки хонандагон дар дарс чӣ гуна кор мекунанд, кадом самтҳои асосиро омӯзгор барои бедор намудан ва рушд додани фаъолнокии эҷодӣ, мустақилона андешидан, рағбат нисбати худомӯзӣ ва худтарбиякунии шогирдон интихоб менамояд. Имрӯз ин масъалаи муҳим мебошад. Қайд гардидааст, ки шавқ нисбати дониш дар маънои густурда – ин самтгирии шахсият ба омӯзиши тамоми доираи васеи дониш, малакаву маҳорат мебошад. Шавқ нисбати дониш дар маънои маҳдуд, хос ба раванди таълими мактабӣ, самтгирии шахсияти кӯдак, наврас дар аз худ кардани маҷмӯи донишҳои омӯхташаванда дар мактаб мебошад. Омӯзгори забони модарӣ ва адабиёт, физика ва математика, дилхоҳ фанни дигар, пеш аз ҳама, нисбати фанни тадрисии худ дар хонандагон шавқу ҳавасро бармеангезанд. Аммо, то чи андоза ӯ ба ҳалли ин масъалаи мураккаб аз нуқтаи назари касбӣ, илмӣ-педагогӣ фарохтар ва ҳаматарафа наздик мешавад, ҳамон қадар, ӯ дигар масъалаи муҳимми дар хонандагон бедор ва рушд намудани рағбатро ба омӯзиши фанҳои дигар, аз худ кардани маҷмуи донишҳоро муваффақона ҳал менамояд.

Калидвожаҳо: шавқ, маърифат, тарбиявӣ, дидактика, фаъолнокӣ, рағбат, шавқи таълимӣ, кунҷкобӣ, донишандӯзӣ, шавқи маърифатӣ, сабаб, худомӯзӣ, донишҳои математикӣ, талабот.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К САМООБУЧЕНИЮ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

В статье автор рассказывает о теоретических основах интереса учащихся к самообучению математическим дисциплинам. Исследование показывает, что каждый педагог, в каком бы учебном заведении он ни работал, хорошо знает, что от умения пробудить интерес к своему предмету во многом зависит успех урока, лекции, беседы, любого воспитательного мероприятия. Однако пробуждение познавательного интереса -это всего лишь начальная стадия большой и сложной работы по воспитанию глубокого интереса к знаниям и потребности в самообразовании. Многие даже убеждены, что, если школьникам было интересно слушать учителя, -значит, урок прошел хорошо. Мы нередко не задумываемся над тем, как работали ученики на уроке, какие главные направления избрал преподаватель для пробуждения и развития творческой активности, самостоятельности мысли, стремления к самообразованию и самовоспитанию у своих питомцев. А ведь в этом сегодня состоит главное! Отмечено, что интерес к знаниям в широком смысле слова – это направленность личности на изучение всего огромного круга знаний, умений, навыков. Интерес к знаниям в узком смысле слова, применительно к школьному процессу обучения, э-то направленность личности ребенка, подростка на овладение всей совокупностью знаний,

изучаемых в школе. Учитель родного языка и литературы, физики и математики, любого другого предмета воспитывает и развивает, прежде всего, интерес к своему предмету. Но чем глубже и многостороннее с профессиональной, научно – педагогической точки зрения он подходит к решению этой сложной задачи, тем успешнее он решает другую, не менее важную проблему -пробуждение и развитие у учащихся на основе специального интереса стремления к изучению смежных предметов, овладению всей совокупностью знаний.

Ключевые слова: интерес, познавательный, воспитатель, дидактика, активность, стимуляция, учебный интерес, любопытство, любознательность, познавательный интерес, мотив, самообразование, математические знания, потребность.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF STUDENTS' INTERESTS IN SELF-LEARNING OF MATHEMATICAL KNOWLEDGE

In the article, the author talks about the theoretical foundations of students' interests in self-learning of mathematical knowledge.The study shows that every teacher, no matter what educational institution he works in, knows well that the ability to arouse interest in his subject largely determines the success of a lesson, lecture, conversation, or any educational event. However, the awakening of cognitive interest is just the initial stage of a large and complex work to cultivate a deep interest in knowledge and the need for self-education. Many are even convinced that if the student was interested in listening to the teacher, then the lesson went well. We often do not think about how the students worked in the classroom, what main directions the teacher chose to awaken and develop creative activity, independence of thought, the desire for self-education and self-education in their pupils. But this is the main thing today! It is noted that the interest in knowledge in the broadest sense of the word is the orientation of the individual to the study of the entire vast circle of knowledge, skills and abilities. Interest in knowledge in the narrow sense of the word, in relation to the school learning process, is the focus of the personality of a child, a teenager on mastering the entire body of knowledge studied at school. A teacher of the native language and literature, physics and mathematics, any other subject educates and develops, first of all, interest in his subject. But the deeper and more versatile from a professional, scientific and pedagogical point of view, he approaches the solution of this complex problem, the more successfully he solves another, no less important problem, the awakening and development of students on the basis of a special interest in the desire to study related subjects, to master the entire body of knowledge.

Key words: interest, cognitive, educator, didactics, activity, stimulation, educational interest, curiosity, curiosity, cognitive interest, motive, self-education, mathematical knowledge, need.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдулҳаева Ҳалима Сайдаброровна*** **–** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, унвонҷуи кафедраи илмҳои компютерӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кучаи С. Сафаров, 16., E-mail: **suhrob.@mail.ru** Телефон: **(+992) 985985191.**

Сведение об авторе: ***Абдулхаева Халима Сайдаброровна*** **–** Кулябский государственный университет им. А. Рудаки, соискатель кафедры компьютерных наук. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С. Сафарова,16. E-mail: **suhrob.@mail.ru** Телефон: **(+992) 985985191.**

Information about the author: ***Abdulkhayeva Halima Saidabrorovna*** **–** Kulyab State University named after A. Rudaki, applicant for the department of computer science. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, st. S. Safarov, 16. E-mail: **suhrob.@Mail.ru** Tel: **(+992) 985985191.**

УДК:372.8

АНАЛИЗ ИНТЕГРАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ДРУГИХ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Кравчук О.В.
Таджикский национальный университет

Наш мир стремительно меняется. Наступила новая эра в сфере образования. Мы являемся свидетелями и участниками трансформации организационных аспектов коммуникации во всех сферах общества, но особенно ярко она заметна в организации процесса обучения. По мнению В.С. Безруковой, обучение это – «процесс непосредственной передачи и приема опыта поколений во взаимодействии педагога и учащихся» [2, с. 10]. Эволюция человечества и процесса обучения взаимозависима на всех этапах своего существования, поскольку процесс передачи опыта, представляющего собой совокупность знаний, умений, навыков является основой для формирования мировоззрения, а также развития способностей человека, стремление к максимальному развитию которых и интерес к познанию окружающего мира лежат в основе научных открытий. В основе процесса обучения лежит взаимодействие между обучающим и обучаемыми. По мнению Т.А. Стефановской, «процесс взаимодействия педагога с воспитанниками, задачами которого являются обмен информацией, успешное обучение и воспитание…» - это «педагогическое общение» [8, с. 42]. Первоначально возникшим, глубоко укоренившимся и практически безальтернативным на протяжении длительного периода существования человечества способом организации педагогического общения была личная коммуникация, необходимым условием которой было присутствие в одном месте в определенное время. Исходя из этого, формировались дидактические основы построения учебного процесса. Потребность учиться, невзирая на расстояние, привела к зарождению дистанционного обучения, представляющего собой такую организацию учебного процесса, когда учитель и ученики разделены между собой территориально. По мнению А.А. Максимовой, «основой педагогической коммуникации является общение – диалог с использованием различных способов передачи информации» [4, с. 13]. А само общение «по положению коммуникантов в пространстве и времени» она разделяет на «контактное и дистантное» [4, с. 14].

Первым средством коммуникации, используемым для передачи информации при осуществлении дистанционного педагогической общения, была почта, а средством обучения - носителем обмениваемой информации были письма. С середины 19 до середины 20 века этот способ организации обучения распространился в Великобритании, США, Новой Зеландии, Канаде, Австралии и Франции, ко второй половине 20 века - в России. Учебники, проверочные работы выполнялись на бумажных носителях, а взаимообмен по почте занимал длительные промежутки времени и носил асинхронный характер. Дальнейшее научно-техническое развитие привело к использованию радио для организации дистанционного обучения, но не получило дальнейшего развития. Позже информационно-образовательное пространство для осуществления обучения на расстоянии создавалось при помощи телевизионной технологии, осуществляющей одностороннюю передачу информации с помощью систем телевидения.

Создание цифровой информационно-коммуникационной сети Интернет привело к возникновению сетевого взаимодействия, появились новые средства коммуникации, например, электронная почта стала альтернативой традиционной, были созданы новые инструменты и технологии дистанционного обучения.

На протяжении последних десятилетий ученые делают попытки сформулировать свое понимание сущности дистанционного обучения, встроить в уже существующую

педагогическую теорию, создать новую педагогическую концепцию, в условиях непрерывного развития цифровых технологий.

По мнению А.А. Андреева и В.И. Солдаткина, «дистанционное обучение, в общем случае, — это целенаправленный, специально организованный процесс взаимодействия студентов с преподавателем, со средствами информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) и между собой. Он некритичен в пространстве, времени и конкретному образовательному учреждению и протекает в специфической педагогической системе, элементами которой являются цель, содержание, средства, методы и формы, преподаватель и обучающиеся» [1, с.14]

Е.С. Полат рассматривает дистанционное обучение и как форму, и как одну из составляющих всей системы образования. «Дистанционное обучение – это форма обучения, при которой взаимодействие учителя и учащихся и учащихся между собой осуществляется на расстоянии и отражает все присущие учебному процессу компоненты (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения), реализуемые специфичными средствами интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность» [9, с. 17].

По ее мнению, «дистанционное обучение – это самостоятельная форма обучения, информационные технологии в дистанционном обучении являются ведущим средством» [5, с. 3].

По нашему мнению, дистанционное обучение – это, прежде всего, форма организации учебного процесса, доказавшая свою востребованность в условиях пандемии Covid - 19, и являвшаяся в тот период единственной возможностью сохранить стабильность систем образования разных стран.

В результате проведенных теоретических исследований было выявлено, что в соответствии с законом Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года №1004 (в редакции 23.12.2021 г. №1832) «дистанционное образование - способ реализации процесса обучения с использованием современных информационных и телекоммуникационных технологий, позволяющих осуществлять обучение на расстоянии, без непосредственного личного участия преподавателя и обучающихся», а также дистанционное обучение входит в перечень законодательно закрепленных форм обучения на различных ступенях получения образования в Республике Таджикистан [3]. Вместе с тем в Российской Федерации дистанционная форма обучения законодательно не закреплена, а в соответствии со ст. 17 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 № 273-ФЗ (в ред. от 16.04.2022) «Обучение в организациях, осуществляющих образовательную деятельность, с учетом потребностей, возможностей личности и в зависимости от объема обязательных занятий педагогического работника с обучающимися осуществляется в очной, очно-заочной или заочной форме», при этом допускается реализация «образовательных программ с применением исключительно электронного обучения, дистанционных образовательных технологий» [11]. Таким образом, организация процесса дистанционного обучения реализуется на основе использования дистанционных образовательных технологий. В Российской Федерации в соответствии со ст. 16 ФЗ № 273 под дистанционными образовательными технологиями понимаются «образовательные технологии, реализуемые в основном с применением информационно-телекоммуникационных сетей при опосредованном (на расстоянии) взаимодействии обучающихся и педагогических работников» [11].

По нашему мнению, современное дистанционное обучение представляет собой такой процесс обучения, который организован на основе опосредованной коммуникации субъектов учебного процесса, реализуемой через информационно-коммуникационные сети с применением дистанционных образовательных, а также электронных и цифровых средств обучения.

Таким образом, в результате цифровизации общества в целом и системы образования в частности, неотъемлемым элементом процесса обучения стали электронные

и цифровые образовательные ресурсы, которые на данном этапе выступают в качестве средств обучения, содержащих оцифрованную информацию, передаваемую между субъектами учебного процесса посредством информационно-телекоммуникационных сетей. Возникло новое понятие - электронное обучение. В соответствии с Федеральным законом РФ «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 г. №273-ФЗ (ред. от 30.04.2021) «под электронным обучением понимается организация образовательной деятельности с применением содержащейся в базах данных и используемой при реализации образовательных программ информации и обеспечивающих ее обработку информационных технологий, технических средств, а также информационно-телекоммуникационных сетей, обеспечивающих передачу по линиям связи указанной информации, взаимодействие обучающихся и педагогических работников» [11].

Поскольку «электронное обучение предусматривает деятельность учения и преподавания, все процессы обучения, разворачивающиеся в какой-либо электронной информационно-образовательной среде», мы можем сделать вывод, что доступ к этой среде через информационно-коммуникационные сети дает возможность использовать электронные и цифровые образовательные ресурсы для организации процесса обучения как в традиционных, вариативных по продолжительности личного взаимодействия субъектов, формах обучения: очной, очно-заочной, заочной, так и дистанционной [10, с. 9].

Исходя из того, что в Приложении Приказа Минобрнауки России от 23.08.2017 № 816 «Об утверждении порядка применения организациями, осуществляющими образовательную деятельность, электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ» «допускается отсутствие учебных занятий, проводимых путем непосредственного взаимодействия педагогического работника с обучающимся в аудитории», мы можем выделить три формы организации современного полностью дистанционного обучения, в основе организации которого лежит вариативное по синхронности взаимодействие, общение через информационно-коммуникационную сеть субъектов, находящихся на сколь угодно большом расстоянии друг от друга, с использованием электронной информационно-образовательной среды электронного обучения, обеспечивающей освоение обучающимися образовательных программ или их частей в полном объеме независимо от места нахождения обучающихся: синхронное, синхронно-асинхронное и асинхронное [6].

Благодаря непрекращающемуся созданию и быстрому развитию новых цифровых инструментов происходит непрерывное внедрение в систему образования инновационных способов получения и обмена информацией. Поскольку, в соответствии со ст. 17 ФЗ - 273 «Закона об образовании РФ», при организации учебного процесса «допускается сочетания различных форм получения образования и форм обучения», мы видим перспективы дальнейшей трансформации процесса обучения [11]. В настоящее время образовательные учреждения осуществляют организацию учебного процесса как с использованием традиционных технологий организации обучения, так и с использование дистанционных образовательных технологий, выполняя при этом сложную задачу интеграции электронного обучения в сложную, гибкую и при этом масштабируемую во времени систему, способную работать, несмотря на множество постоянно меняющихся разнообразных инструментов.

Исходя из того, что в соответствии с приложением Приказа Минобрнауки России от 23.08.2017 № 816 «Об утверждении порядка применения организациями, осуществляющими образовательную деятельность, электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ» «организации самостоятельно определяют соотношение объема занятий, проводимых путем непосредственного взаимодействия педагогического работника с обучающимся, в том числе с применением электронного обучения, дистанционных образовательных технологий», можно сделать вывод о возникновении гибридизации обучения [6].

Формирующееся смешанное или гибридное обучение позволяет преподавателям внедрять современные средства и методы обучения в учебный процесс. Смешанное обучение – это такая организация процесса обучения, которая совмещает в вариативном соотношении формы организации традиционного и дистанционного обучения с использованием средств, инструментов и информационно-образовательной среды электронного обучения.

Исходя из проведенного исследования, нами была разработана схема модели интеграционного взаимодействия существующих в настоящее время форм организации процесса обучения.

Схема 1. Модель интеграционного взаимодействия форм организации процесса обучения.

Таким образом, в настоящее время организация процесса обучения практически невозможна без использования информационно-образовательной среды электронного обучения. При этом можно выделить три формы организации традиционного обучения, в основе которых лежит вариативность по продолжительности личного взаимодействия при организации процесса обучения: очную, очно-заочную и заочную. В случае, когда процесс обучения реализуется дистанционно, в основе классификации лежит вариативность по синхронности и асинхронности дистанционного взаимодействия при организации процесса обучения. На основании этого мы выделяем синхронное, синхронно-асинхронное и асинхронное взаимодействие. Дистанционное обучение в форме синхронного взаимодействия, реализуется тогда, когда участники процесса обучения коммуницируют в режиме реального времени, в форме асинхронного взаимодействия, когда коммуникация протекает с отсрочкой во времени, возможен формат вариативного по продолжительности сочетания синхронного и асинхронного взаимодействия. Гибридизация форм организации учебного процесса дает нам смешанное обучение.

На данном этапе под формой смешанного обучения мы понимаем форму организации учебного процесса, характеризующуюся упорядоченным, согласованным взаимодействием его субъектов, вариативным по соотношению непосредственного и дистанционного контакта, использованию электронных и традиционных средств и методов обучения и направленную на достижение целей, соответствующих требованиям государства к качеству образования. По нашему мнению, изменения, происходящие на данном этапе развития общества в целом и образования в частности, ведут к постепенному стиранию границ между традиционными формами обучения и появлению смешанной формы обучения, сочетающей в себе максимальный диапазон возможностей использования форм и средств при организации процесса обучения.

По мнению одних ученых, «в связи с эволюционными процессами в обучении, происходящими в условиях цифровизации, актуализируется формирования и развитие электронной дидактики. Электронная дидактика – это теория обучения в виртуальной образовательной среде» [10, с 11]. По мнению других ученых, «описанием, объяснением и прогнозированием учебных процессов в ИКТ-насыщенной образовательной среде, в частности Интернета, занимается электронная педагогика, в которую эволюционно трансформируется традиционная педагогика» [7, с. 8]. Мы согласны с данными утверждениями, по нашему мнению, изменение формата коммуникации между субъектами учебного процесса, ведет к эволюции устоявшейся дидактики, раскрывающей закономерности обучения при традиционных формах очного взаимодействия.

Таким образом, мы можем заключить, что в настоящее время происходит успешная интеграция дистанционного обучения с существующими формами организации учебного процесса в условиях создания цифровой образовательной среды и внедрения электронного обучения. А также дистанционный формат взаимодействия между участниками образовательного процесса с каждым днем доказывает свою перспективность, способствует формированию новых принципов обучения и расширяет возможности для международного сотрудничества с сфере образования.

Рецензент: Атакуллаев У.- к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев А. А., Солдаткин В. И. Электронный журнал Cloud of Science. 2013. № 1. http://cloudofscience.ru стр. 17.
2. Безрукова В. С. Педагогика: Учеб. для инж.-пед. спец./Екатеринбург, обл. ин-т развития регионального образования.-Екатеринбург. https://elar.rsvpu.ru/handle/123456789/8902
3. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года №1004 в редакции 23.12.2021 г. №1832 https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=61988
4. Максимова, А. А. Основы педагогической коммуникации: учебно-методическое пособие / А. А. Максимова. – Орск: Издательство Орского гуманитарно-технологического института (филиала) ОГУ, 2012. – 170 с.
5. Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения / Е.С. Полат, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. Под ред. Е.С. Полат. – М.: Академия, 2006.
6. Приказ Минобрнауки России от 23.08.2017 № 816 «Об утверждении Порядка применения организациями, осуществляющими образовательную деятельность, электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ» http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_278297/
7. Солдаткин В.И. Электронная педагогика: проблемы формирования // Нові технологіі навчання: Наук.-метод.зб. № 66. Ч. 2. Київ-Вінниця, 2010. С. 197–202.
8. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство. Курс лекций. Учебное пособие для студентов, преподавателей и аспирантов / Т.А. Стефановкая. – Москва: Издательство «Совершенство», 1998.-368 с.
9. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева. Под ред. Е.С. Полат // М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 416 с.
10. [Электронный ресурс]: учебн. пособие /А. В. Тараканов, К. В. Садова, Е. А. Крайнова – Самара: Самар. гос. техн. ун-т, 2017. – 1 электрон. опт. диск (CD-R).
11. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 № 273-ФЗ (в ред. от 16.04.2022) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/affd388ac5d286d2ddbd5a1fc91c0d9b0bc06984/

ТАҲЛИЛИ ИНТЕГРАТСИЯИ ТАЪЛИМИ ДАСТРАС ВА ДИГАР ШАКЛҲОИ ТАШКИЛИ РАВАНДИ ТАҲСИЛ ДАР ШАРОИТИ РАҚАМГАРДОНИИ ТАҲСИЛ

Дар мақолаи пешниҳодшуда мушкилоти ҳамгироии омӯзиши фосилавӣ дар шароити рақамисозии ҷаҳонӣ таҳлил шудааст. Дар асоси таҳлили андешаҳои олимон, инчунин бо назардошти тағйир додани ҷиҳатҳои ташкилии муошират дар раванди таълим, моҳияти мафҳуми «таълими фосилавӣ» муайян карда шудааст. Аз ҷониби муаллиф ташкили раванди таълим, вақте ки таъсири мутақобилаи байни субъектҳо бавосита ба амал меояд, яъне онҳо бо фазо аз ҳамдигар ҷудо карда мешаванд ва муошırати педагогӣ бо истифода аз технологияҳои таълими фосилавӣ, воситаҳои таълимии электронӣ дар муҳити рақамии таҳсилот сурат мегирад; аҳамияти амалии он дар системаи муосири маориф таъкид шудааст. Дар мақола таҳлили санадҳои ҳуқуқии Федератсияи Русия ва

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи проблемаи мавриди назар баррасӣ шудааст. Дар мақола инчунин ба мафҳуми «таълими электронӣ» равшанӣ андохта шуда, таҳлили муқоисавии шаклҳои ташкили таҳсили рӯзона ва фосилавӣ ва ҳамгироии онҳо бо таълими электронӣ дар заминаи таълими омехта оварда шудааст. Нақшаи муаллифии модел пешниҳод шудааст, ки он ҳамкории мутақобилаи шаклҳои мавҷудаи ташкили раванди таълимро инъикос мекунад. Намудҳои асосии технологияҳои таълими фосилавӣ ҷудо карда шудаанд, ки дар байни онҳо ояндадортарин ва васеъ истифодашаванда технологияҳои интернетӣ мебошанд..

Калидвожаҳо: омӯзиши фосилавӣ, рақамисозӣ, омӯзиши анъанавӣ, омӯзиши фосилавӣ, омӯзиши электронӣ, омӯзиши омехта.

АНАЛИЗ ИНТЕГРАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ДРУГИХ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В предлагаемой статье анализируется проблема интеграции дистанционного обучения в условиях глобальной цифровизации. На основе анализа взглядов ученых, а также с учетом трансформации организационных аспектов коммуникации при организации процесса обучения, раскрывается и уточняется сущность понятия «дистанционного обучения», которое понимается автором как такая организация процесса обучения, когда взаимодействие между субъектами происходит опосредованно, т. е. они разделены между собой пространством, а педагогическая коммуникация происходит с использованием дистанционных образовательных технологий, средств электронного обучения в условиях цифровой образовательной среды; отмечается его практическая значимость в современной системе образования. В статье дан анализ нормативно-правовых документов Российской Федерации и Республики Таджикистан в контексте исследуемой проблемы. В статье также уточняется понятие «электронное обучение», проводится сравнительный анализ форм организации очного и дистанционного обучения и их интеграция с электронным обучением в контексте смешанного обучения. Представлена авторская схема модели, отражающая интеграционное взаимодействие существующих в настоящее время форм организации процесса обучения. Выделяются основные виды дистанционных образовательных технологий, среди которых наиболее перспективной и широко используемой является интернет-технология.
Ключевые слова: дистанционное обучение, цифровизация, традиционное обучение, дистанционное обучение, электронное обучение, смешанное обучение.

ANALYSIS OF THE INTEGRATION OF DISTANCE LEARNING AND OTHER FORMS OF ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

This article analyzes the problem of integrating distance learning in the context of global digitalization. Based on the analysis of the views of scientists, as well as taking into account the transformation of the organizational aspects of communication in the organization of the learning process, the essence of the concept of "distance learning" is revealed and clarified, which is understood by the author as such an organization of the learning process, when the interaction between subjects occurs indirectly, i.e. they separated by space, and pedagogical communication takes place using distance learning technologies, e-learning tools in a digital educational environment; its practical significance in the modern system of education is noted. The article provides an analysis of the legal documents of the Russian Federation and the Republic of Tajikistan in the context of the problem under study. The article also clarifies the concept of "e-learning", provides a comparative analysis of the forms of organization of full-time and distance learning and their integration with e-learning in the context of blended learning. The author's scheme of the model is presented, which reflects the integration interaction of currently existing forms of organization of the learning process. The main types of distance learning technologies are singled out, among which the most promising and widely used is the Internet technology.

Key words: distance learning, digitalization, traditional learning, distance learning, e-learning, blended learning.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Кравчук Олга Валеревна*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи педагогика. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон. **+992 90 090 0257**

Сведения об авторе: ***Кравчук Ольга Валерьевна*** **-** Таджикский национальный университет**,** соискатель общеуниверситетской кафедры педагогики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.Телефон: **+992 90 090 0257**

Information about the author: ***Kravchuk Olga Valerievna*** - Tajik National University, Applicant of the University-wide Department of Pedagogy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone**: +992 90 090 0257**

УДК 51.(075)

МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В СОВРЕМЕННЫХ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Махмудшехова М.А.

Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова

Разрабатывая методику и план реализации дифференцированного обучения по математике для начального обучения за базисную основу нами были взяты основные **принципы**:

- Для реализации дифференцированного обучения отсутствует необходимость особого подбора содержания.
- Разнообразное обучение математике необходимо проводить одновременно, используя одинаковый материал (дидактики, печатный). Это происходит при использовании единого Госстандарта и учебного пособия.
- Указанные подходы реализуются при использовании дифференцированных заданий, в которых за основу взята система тематических задач и заданий, направляющих умственную деятельность школьника, при учёте его индивидуальной подготовки.
- Разрабатывая методику обеспечения, необходимо учитывать условия перехода на новый уровень развития. Подобная возможность должна содержаться в формулировке заданий, а также их решении.
- Переход на новый уровень осуществляется в том случае, если ученик достиг качественно новой ступени в развитии умственной деятельности при решении математических задач.
- Для успешного использования методики дифференцированного обучения в начальной школе (уровневая основа и общеучебные умения). Использование указанной методики предлагаем начать со второго класса.
- Для получения определённого результата при использовании методики, учебные задания должны содержать в себе средства самоконтроля.

Учителями задания должны быть составлены к уроку заранее: записаны на доске, карточках, пленках кода скопа. Их можно разделить относительно содержания на два вида:

- Рассчитанные на минимальные предусмотренные стандарты образования. Они способствуют умению правильно применять изученное правило для выработки вычислительного навыка. Количество их должно быть ограниченным. Задания должны быть посильны для каждого ученика.
- Задания на усовершенствование имеющихся развивающих направлений. Они рассчитаны на тех детей, которые справились с заданиями с минимальными результатами обучения и у них остается время для самостоятельной работы. Это задания повышенной трудности, на применение изученного правила, законы и свойства математических объектов, требующих сравнения, анализа и др.
- Минимальные и развивающие задание могут применяться на любом этапе урока, но чаще всего дифференцированные задания используют на этапе закрепления нового материала. Такую работу можно видеть на схеме.

Дифференцированная работа напоминает организацию процесса обучения в малокомплектной школе с той лишь разницей, что группы имеют временный состав, а их комплектование учитель проводит с учетом активного участия детей на предыдущих этапах и уровня знаний самих учащихся.

Обязательные и дифференцированные задания можно разделить следующих образом:

1. Задания с наличием образца выполнения. Для формирования вычислительного навыка необходимо развернутое объяснение. Задания с наличием образца выполнения представляют рассуждения, на основе которых можно решить ряд примеров:

Например:18 х 4= (10+8) х 4 =10 х 4+ 8+4= 40+32=72.

Рассуждай так: заменяю число суммой десятков и единиц – это 10 и 8. Каждое умножаю на 4: Полученные результаты складываю: 10 х 4=40; 8 х 4 = 32сложу 40плюс 32, равно 72

Рассуждая таким же образом, реши примеры:13 х 7 = ; 24 х 2 = ; 16 х 5 = ;

Постепенно рассуждения свертываются, укорачивается запись, которая ведется параллельно с рассуждением.

2. Задания с выполнением некоторой их части

На основе методического приема «Неоконченное предложение» учащимся предлагаются задания, решения которых нужно закончить. Причем следует давать в готовом виде те части решения, которые в определенной степени представляют трудность для школьников, Например:

Закончи решение:

18 х 4 = (10+8) х 4 = 10 х 4+ 8 х 4 =

13 х 7 = (10+3) х 7 =

24 х 2 = (20+4) х 2 =

34 х 5 =

3. Задания со вспомогательными вопросами

Цель использования подобных заданий – помочь школьникам повторить и систематизировать знания, обязательные для нахождения правильного способа решения или же сосредоточения внимания ученика в необходимом направлении.

Например: как разделить сумму на число?

Вычисли результат:

(18 + 12): 6 =

(28 + 49): 7 =

(17 + 13): 5 =

Особое значение имеют вопросы, которые побуждают детей к размышлению, требуют самостоятельного поиска решения, самостоятельных обобщений.

4. Задания с сопутствующими указаниями, инструкциями. На началах этапах усвоения способа решения примеров следует использовать задания с указаниями и советами частного характера, определяющими выбор способа действия, активизирующими мышление на центральном звене задания. Потом переходят к общим указаниям, применимым к решению примеров и задач любой математической структуры.

Например:Реши примеры, представляя делимое в виде суммы удобных слагаемых:**60 : 4 =; 78 : 3 =; 56 : 4 =;**

5. Задания с опорным теоретическим материалом

Цель таких заданий – научить обосновывать выбор того или иного действия, контролировать свои вычисления, соотнося их с правилом.

Например:Помни! Чтобы проверить сложение двух слагаемых, нужно из суммы вычесть одно из слагаемых. Если получится другое слагаемое, действие выполнено правильно.

Реши с проверкой.65 + 58 =43 + 39 =28 + 17 =

Теоретические справки не всегда дают на карточке, так как там приводят лишь координаты правила, которые учащиеся должны выполнить и проверить себя по источнику, а затем приступать к выполнению задания.

Здесь уместно остановиться на рассмотрении заданий, направленных на составление математической модели, плана решения, проверку решения задачи. Более детально

раскроем сущность задания развивающего характера, предлагаемого после окончательного решения задачи.

Используемая методику обучения, можно развивать самостоятельность учащихся на более высоком уровне. Необходимо отметить значимость вопроса установления обратной связи. Исходя из этого, мы остановились на заданиях на печатной основе. Подобная форма требует от школьников письменно зафиксировать процесс выполнения задания. Подобная запись помогает учителю приобрести информацию, как о результатах задачи, так и о процессе решения. Вышеуказанный фактор участвует в формировании внешней и обратной связи. Выбранные нами обучающие средства помогают в реализации различных видов связи, методических приемов. Поэтому в каждом варианте выделяется одно специальное задание «проверь себя», которое направленно на развитие самоконтроля.

В существующих тестовых учебных заданиях применяются указанные задания, которые используются в математике как приемы проверки решения:

1. Сопоставление ответов, которые получены разными способами решения
2. Составления и решения обратной задачи
3. Интерпретация решения.

Сравнивание ответов, полученных разными способами. Творческий поиск школьниками других способов решения задач является одним из основных элементов творческого мышления, что планомерно используется в составленной нами методике. Например, в задаче 1 можно использовать другой, более доступный метод решения, беря за основу понятие «скорость сближения». После нахождения других способов решения.

Школьники получают задание «Проверь себя!»

Сопоставление и решение обратной задачи. При этом составляется новая задача, в которой ранее найденное неизвестное становится известным, а одно из данных становится неизвестным. Например, к задаче (1) обратной может быть такая: «От двух пристаней отправились одновременно навстречу друг другу по реке два катера. Один шел со скоростью 17 км/ч, другой – 24 км/ч. Через 2ч после начала движения между катерами было расстояние в 35 км. Какое расстояние между пристанями?». Ответом будет 117км, что соответствует условию первой задачи. Нахождение схожести между ответом и текстом задачи. Использование задания «Проверь себя» при систематическом использовании становится средством формирования самоконтроля учащихся.

Например, при проверке решения задачи: «Швея сшила 96 наволочек за 6 дней, каждый день она шила одинаковое количество наволочек. За сколько дней она может сшить 64 наволочки при той же норме выработки в день?». – может быть составлено такое равенство: 96:6 = 64:4 (ответ задачи – 4 дня). Верность полученного равенства подтверждает соответствие, полученного ответа данному условию задачи. Для проверки данной задачи указанным способом учащимся предлагается задание: «Проверь решение, подставив полученное число в равенство: 96:6 = 64:---» (1 уровень), «… подставив нужны числа в равенство 96:--- = 64: --- (2 уровень;) 96:--- = ---:--- (3 уровень). Если равенство верно – задача решена правильно». В отдельных случаях учащимся дается готовый ответ задачи, с которым они сверяют результат своего решения. Таким образом, задание «Проверь себя» является средством внутренней обратной связи и при систематическом использовании способствует формированию у школьников действия самоконтроля при решении задач.

При характеристике вышеуказанных дифференцированных заданий мы учитывали следующие требования:

- четкая и конкретная формулировка задания, с учетом возможностей конкретного ученика;
- определенная форма выполнения каждого задания;
- определенная последовательность представлений заданий со стороны учителя;
- указание нумерации заданий.

Листки с вариантами заданий представляют каждому ученику (варианты составлены с учетом возможностей учеников). Использование готовых печатных заданий позволяет учителю уравнять временные показатели выполнения задания. Исходя из этого, они используются как дидактический материал при дифференцированном обучении.

При использовании дифференцированного подхода необходимо дифференцировать и домашние задания. Как показали результаты исследования, тематическая дифференцированность домашних заданий, рассчитанная на длительный срок, вызывает у учащихся наибольший интерес у учащихся. Такие задания даются в начале изучения темы, а результаты собираются в конце изучения темы. При этом учащиеся работают с учетом индивидуального уровня усвоения заданий, приобретая определенные навыки и умения в решении.

С учетом вышесказанного, нами были разработаны дифференцированные домашние задания для 4 класса по всем основным темам начального курса математики.

Наиболее способным детям такие дифференцированные задания с первых же дней предлагались прямо на уроке: высокой уровень саморегуляции позволял многим из них успевать работать и с методом заданий. На уроке, при этом дети не ощущали «переработки». Для таких детей было снято ограничение темпа изучения материала. Ребенку раскрывалась и «стратегическая перспектива»: количество листов – заданий на месяц, на четверть, на полугодие, необходимость проверки усвоения в присутствии учителя (количества контрольных срезов). При этом обычные домашние задания отсутствовали, дети были свободны в выборе посещения и непосещения уроков, пройденных и сданных тем, имели возможность в освободившееся время заниматься с учителем по углублению и расширению знаний по предмету в индивидуальном режиме. Следует отметить, что не все дети, выбранные вначале как способные, захотели работать в таком режиме. Мы предполагаем, что результаты говорят о наличии адекватно самооценки учащихся, а с другой стороны – доказывают наличие детей, не интересующихся математикой. Дальнейшая практика доказывает, что подобный метод приводит к постепенному формированию определенной группы детей, имеющих более высокий потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы дифференцированного обучения. Под ред. Л.Н.Рогожиной. -Минск: Нарасвета,1992.-190с.
2. Алексеев С.В. Дифференциация в обучении предметам естественно-научного цикла / С.В.Алексеев. -Л.: Изд-во ЛГИУУ, 1991.-90с.
3. Баринова О.В. Дифференцированное обучение решению математических задач / О.В. Баринова // Начальная школа.-1999.-№2.-С.41-44.
4. Больянский В. Г. К проблеме дифференциации школьного математического образования / В. Г. Больянский, Г. Д. Глейзер. - М. в Ш-1988. -№2. -С.9-13.
5. Богоявленский Д.Н. Формирование приемов умственной работы учащихся как путь развития мышления и активизации учения / Д.Н. Богоявленский // Вопросы психологии.-1962.-№4.-С.74-82.
6. Болтянский В.Г. К проблеме дифференциации школьного математического образования/ В.Г.Болтянский, Г.Д. Глейзер //Математика в школе.-1988.-№3.-С.9-13.
7. Баранулько М.А. Обучение решению задач и моделирование / М.А.Баранулько, Л.П. Стойловая // Начальная школа.-1996.-№8.-С.26-31.
8. Бутузов И. Д. Дифференцированное обучение -важное дидактическое средство эффективного обучения школьников. Автор дисер. канд. наук / И. Д. Бутузов. –М., 1968. -28с.
9. Вапияр Н.Ф. Дифференцированные задания по математике / Н.Ф. Вапияр // Начальная школа.-1970.-№12.-С.22-26.
10. Дорофеев Г. Д. Постановка тестовых задач как один из способов повышения интереса учащихся к математике / Г. Д.Дорофеев, О. Б. Тараканова //М в Ш -1988-№5 –С.25-28.
11. Епишева О.Б. Общая методика преподавания математики в средней школе / О.Б.Епишева. - Тобольск, Изд-во ТГПИ им. Д.И. Менделеева, 1997
12. Методика преподавания математики в средней школе: Частная методика: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по физ.-мат. спец./ А.Я.Блох, В.А.Гусев, Г.В.Дорофеев и др; Сост. В.И.Мишин.– М.: Просвещение, 1987.

13. Новосельцева З.И. Развернутые планы лекций и учебные задания для студентов по курсу "Теоретические основы обучения математике"/ З.И. Новосельцева. - С.-Петербург, Изд-во "Образование", РГПУ, 1997.
14. Теория и методика обучения математике в средней школе: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И. Е. Малова, С. К. Горохова, Н. А. Малинникова, Г. А. Яцковская. — М.: Владос, 2009.

МЕТОДИКАИ ТАТБИҚИ ТАЪЛИМИ ТАФРИҚАВИИ МАТЕМАТИКА ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОИИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур муаллиф методикаи татбиқи таълими тафриқии математика дар синфҳои ибтидоии муосир мавриди баррасӣ қарор додааст. Омӯзиши маъхазҳои дахлдор қобилияти хонандагонро азхуд кардан ва халли масъалаҳои таркибиро бо дастгирии омӯзгор исбот мекунад. Дар асоси ин мо бо назардошти вазифаҳои дифференсиалӣ дар дарси математикаи синфҳои ибтидоӣ барои кӯмак ба хонандагон тавсияҳо додем. Тавсияҳои таҳияшуда ҳамчун асос барои тартиб додани методикаи таълими математика ба хонандагони хурдсол дар асоси таълими тафриқа гирифта шудаанд. Супоришҳои дифференсиалии тестӣ – системаи супоришҳои тестӣ, ки иҷрои онҳо ба ҳар як гурӯҳи хонандагон имкон медиҳад, ки қонунҳо, хосиятҳои объектҳои математикиро амиқ ва пурмаҳсул аз худ кунанд ва малакаҳои ҳисоббарориро инкишоф диҳанд, амалҳои равониро ташаккул диҳанд. Бояд гуфт, ки на ҳамаи бачагоне, ки дар аввал қобилиятнок интихоб шуда буданд, дар ин режим кор кардан мехостанд. Фарз мекунем, ки натиҷаҳо аз мавҷудияти худбаҳодиҳии мувофиқи хонандагон ва аз тарафи дигар, мавҷудияти кӯдакони ба математика шавқ надоранд, шаҳодат медиҳанд. Таҷрибаи минбаъда исбот мекунад, ки ин гуна усул боиси тадриҷан ташаккул ёфтани гурӯҳи муайяни бачагони дорои иқтидори баланд мегардад.

Калидвожаҳо: нақша, усул, таълим, дарс, супоришҳо, супоришҳои тестӣ, ҳисобҳо, асосноккунӣ, таҳлил, ҳалли масъала, схемаҳо.

МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В СОВРЕМЕННЫХ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье автор рассматривает методику реализации дифференцированного обучение математике в современных начальных классах. Исследования соответствующих источников доказывают способность учащихся в освоении и решении сложных задач при поддержке учителя. Исходя из этого, нами даны рекомендации по оказанию помощи учащимся, с учётом дифференцированных заданий на уроках математики в начальной школе. Разработанные рекомендации взяты за основу при составлении методики обучения младших школьников математике на основе дифференцированного обучения. Дифференцированные тестовые задания – система тестовых заданий, выполнение которых дает возможность каждой группе учащихся глубоко и продуктивно освоить законы, свойства математических объектов и выработать необходимые вычислительные навыки, сформировать мыслительные действия. Следует отметить, что не все дети, выбранные вначале как способные, захотели работать в таком режиме. Мы предполагаем, что результаты говорят о наличии адекватной самооценки учащихся, а с другой стороны – доказывает наличие детей, не интересующихся математикой. Дальнейшая практика доказывает, что подобный метод приводит к постепенному формированию определенной группы детей, имеющих более высокий потенциал.

Ключевые слова: план, метод, обучения, урок, задания, тестовые задания, вычисления, рассуждение, анализ, решение задач, схемы.

METHODOLOGY FOR THE IMPLEMENTATION OF DIFFERENTIATED TEACHING OF MATHEMATICS IN MODERN PRIMARY CLASSES

In the article, the author examines the methodology for implementing differentiated mathematics in modern primary schools. Studies of relevant sources prove the ability of students to master and solve complex problems with the support of a teacher. Based on this, we have given recommendations for helping students, taking into account the differentiated tasks in mathematics lessons in elementary school.The developed recommendations are taken as a basis for drawing up a methodology for teaching mathematics to younger students on the basis of differentiated learning. Differentiated test tasks - a system of test tasks, the implementation of which enables each group of students to deeply and productively master the laws, properties of mathematical objects and develop the necessary computational skills, form mental actions. It should be noted that not all children, who were initially selected as capable, wanted to work in this mode. We assume that the results indicate the presence of adequate self-esteem of students, and on the other hand, it proves the presence of children who are not interested in mathematics. Further practice proves that such a method leads to the gradual formation of a certain group of children with a higher potential.

Key words: plan, method, training, lesson, tasks, test tasks, calculations, reasoning, analysis, problem solving, schemas.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Махмудшехова Мавзуна Абдувалиевна*** – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи табиӣ - риёзӣ, тарбияи эстетикӣ ва методикаи таълими онҳо, факултети таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсус. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. E-mail: **mavzuna.1604 @mail.ru**

Сведение об авторе: ***Махмудшехова Мавзуна Абдувалиевна*** **-** Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры естествознания- математики, эстетического воспитания с методикой их преподавания факультета начального образования и специальной педагогики **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Мавлонбекова, 1. E-mail**: mavzuna.1604 @mail.ru**

Information about the author: Mahmudshekhova Mavzuna Abduvalievna - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Natural Science-Mathematics, Aesthetic Education with the Methodology of Their Teaching of the Faculty of Primary Education and Special Pedagogy **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov Avenue 1**.**E-mail**: mavzuna.1604 @mail.ru**

УДК:372.847

ЗАКРЕПЛЕНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Давлатов М.И.
Дангаринский государственный университет

Основным средством определения вида следует считать смысловой анализ текста, обеспечивающий сознательный характер знаний студентов и прочность образуемых навыков. После закрепления суффиксального способа образования видов полезно провести работу по закреплению навыков употребления этих глаголов в речи студентов. С этой целью путём специальных наблюдений над текстом выясняется сфера употребления их в речи. Можно предложить студентам записать какой-либо эпизод, используя глаголы несовершенного вида с изученными суффиксами.

Затем следует перейти к изучению образования однократных глаголов совершенного вида с суффиксом НУ-. Сочетание глаголов совершенного вида с этими словами возможно, но встречается очень редко, часто с приставкой ПРО- (*ещё год прожил, более часу прождал* и т.п.) глаголами совершенного вида наречия, показывающие регулярность или повторяемость действий, не употребляются.

Преподаватель записывает ряд глаголов: *толкать, вздыхать, кричать, стучать* - и предлагает образовать от них глаголы совершенного вида: *толк-а-ть- толк-ну-ть, вздых-а-ть* - *вз-дох-ну-ть* и т.д.

Для облегчения понимания глаголов, означающих однократность, мгновенность действия, полезно дать текст или специально подготовленное упражнение в котором ясно видно, что действия, обозначенные глаголами с суффиксом -НУ-, совершаются мгновенно, один раз.

Чтение и анализ каждого случая употребления глаголов совершенного вида с суффиксом -НУ- и замена их глаголами без этого суффикса явится тренировкой употребления таких глаголов.

Последующая работа с этой группой глаголов должна носить характер самостоятельной, активной деятельности студентов к употреблению этих глаголов в устной и письменной речи. Затем можно дать для анализа предложение *типа от старости он начал слепнуть и глохнуть*, на которых выясняется, что иногда (довольно редко) этот суффикс характеризует постепенность действия, постепенное накопление какого-то качества.

В заключение изучения суффиксального способа образования видов глагола полезно провести разнообразные упражнения на закрепление. В числе таких упражнений могут быть использованы устные упражнения на образование глаголов несовершенного и совершенного вида при помощи суффиксов данных глаголов: *достигать, устать, встать, спросить, воспитать, пригласить, возразить, бросить* и т. д.; на вставку глаголов нужного вида, с нужным суффиксом в данные предложения: *Южане постепенно к северному климату (привыкать - привыкнуть).*

Особое внимание необходимо уделить упражнениям, развивающим навык самостоятельного использования видовых форм глагола в речи студентов. К ним относится составление предложений с глаголами совершенного и несовершенного вида: *получить получать, показать - показывать, кричат - крикнуть;* составление небольших рассказов с включением данных слов.

После этого можно перейти к изучению образования глаголов совершенного вида при помощи приставок. Работу над приставочными глаголами совершенного вида следует начинать с глаголов, оформленных «пустыми» приставками: *делать - с-делать, жить - про-жить, строить - по-строить, писать - на-писать.*

Закрепление этого способа видообразования проводится в процессе выполнения следующих упражнений: 1) наблюдения в контексте над глаголами типа *с-делать, на-писать, на-рисовать, про-жить, с-шить, про-читать, по-сидеть* и т. п.; 2) образование глаголов совершенного вида при помощи приставок НА-, ПО-, С-, О- от данных глаголов несовершенного вида: *петь, глохнуть, мыть, тереть, дарить, любить, терять, чистить* и т. д.; 3) включение в предложения нужного по форме глагола: 1. *Строители (строить - построить)* (прош. вр.) *этот дом за девять месяцев. 2. Питерское метро (строить - построить) за несколько лет. 3. Он всегда неплохо ... но эту песню особенно хорошо (петь - спеть)* (прош. вр.); 4) самостоятельное составление предложений с данными глаголами: *печатать - на-печатать, сказать - рас-сказать, видеть - у-видеть.*

Затем преподаватель знакомит студентов с глаголами, в которых приставка меняет не только вид, но и лексическое значение. Студенты в основном уже знакомы с значениями приставок, и при изучении префиксального видообразования они углубляют свои знания в этой области.

Изучение видов глаголов, соединяющихся с лексическими приставками, имеет большое значение для обогащения и активизации их словаря. Поэтому преподаватель главное внимание уделяет мерам, направленным на осознание значения этих глаголов. Это помогает студентам быстрее освоить то многообразие оттенков, которое вносят в глаголы приставки, активизирует их знания и делает более сознательным выбор вида глагола с той или иной приставкой в их собственной речи (устной и письменной), вырабатывает навык свободного пользования приставочными глаголами.

Удельный вес того или иного типа заданий определяется степенью подготовки студентов. Если они слабо знают грамматику, то первому и второму типу следует уделить больше внимания; если хорошо знают грамматику - наибольшее внимание уделяется четвёртому типу упражнений, а первое и второе используются минимально, для проверки знаний студентов.

Грамматический разбор - смысловой анализ предложений - не только один из видов упражнений, но особая работа, к которой преподаватель возвращается, когда ему надо проверить знания студентов.

Полезны упражнения на вставку глагола с подходящей приставкой: *1. Для спасения жизни раненого врач (пережить, влить, налить, вылить) ему 500 граммов крови. 2. В стакане мало молока. Пожалуйста (отлить, долить, вылить, пролить) доверху* и т. п.

Упражнение на вставку нужной приставки, когда глагол дан: *1. Мы ехали из Питера в 8 часов вечера, а в 9 утра ...ехали в Москву. 2. Там нам пришлось ехать с Ленинградского вокзала на Белорусский.* 3. *Ко мне ходила только бабушка кормить меня с ложки, как ребёнка, рассказывать бесконечные, всегда новые сказки.*

Упражнение на замену приставочного глагола глаголом с приставкой антонимичного, значения, например: *Поезд медленно отходил от станции (поезд медленно подходил к станции).*

Далее переходим к изучению группы глаголов движения. С этими глаголами в их прямом значении студенты в большинстве случаев знакомы ещё до систематического изучения, так как все они часто употребляются в речи, Приступая же к систематическому изучению, следует указать, что все бесприставочные глаголы движения делятся на два подвида: некратный (*бежать)*, обозначающий определённое движение, и кратный (*бегать*), обозначающий неопределённое движение: *бежать - бегу. Он бежит в школу; бегать - бегаю. Ребёнок бегает по саду.*

В обстоятельствах цели обычно употребляются глаголы несовершенного вида: *искать, ловить*, а в придаточных предложениях цели, наоборот, - глаголы совершенного вида: *найти, наловить, поймать*, например: *Наконец заметил он [Владимир], что начало смеркаться; он встал и пошёл искать дороги домой, но ещё долго блуждал по незнакомому лесу, пока не попал на тропинку, которая и привела его прямо к воротам его дома* (А.С. Пушкин) Сравните: *Он встал и пошёл, чтобы найти дорогу домой.*

Видовые значения глаголов в целевых конструкциях могут значительно отличаться от видовых значений в нецелевых конструкциях; например, совершенный вид глагола в нецелевой конструкции *Я уже оделся* указывает, что в момент речи *я был одет*, обозначает законченность действия, а несовершенный вид может обозначать процесс незаконченного действия: *Я одеваюсь.*

В целевых конструкциях: *1. Чичиков ушёл в свою комнату одеться и умыться. Когда, после того вышел он в столовую, там уже стоял на столе чайный прибор с бутылкою рома.* (Н.В.Гоголь) *2. После обеда Анна пошла одеваться в свою комнату, и Долли пошла за ней. - Какая ты нынче странная! - сказала ей Долли. - Я? ты находишь? Я не странная, но я дурная. Это бывает со мной.* (Л. Н. Толстой).

Здесь совершенный вид *одеться* употребляется говорящим для того, чтобы сосредоточить внимание лишь на цели действия, на её достижении, при этом не обращается внимания на то, как протекает это действие во времени. Несовершенный вид *одеваться* употребляется говорящим для того, чтобы обратить внимание на представление действия «одевания», протяжённым во времени. Значение достижения цели также сохраняется, но оно немного заслонено главным значением несовершенного вида - представлением действия, протяжённым во времени.

В выборе вида большую роль играет контекст. Так, например, в первом предложении нужен совершенный вид, так как главное внимание здесь обращено на то, что, когда *Чичиков оделся и умылся, он вышел в столовую*, и нет необходимости представлять действия «одевания» и «умывания», протяжёнными во времени; во втором предложении нужен несовершенный вид, так как требуется представить действие, протяжённым во времени, то есть когда *Анна пошла одеваться, то Долли пошла за ней и в это время между ними происходит разговор.*

Ещё примеры: *1. Левина не было дома, когда Катавасов и Сергей Иванович на тарантаске, взятом на станции, запылённые, как арапы, в 12-ом часу дня подъехали к крыльцу покровского дома. Кити, сидевшая на балконе с отцом и сестрой, узнала деверя и сбежала вниз встретить его.* (Л.Н. Толстой) 2. *На другой день, в 11 часов утра, Вронский выехал на станцию Петербургской железной дороги встречать мать, и первое лицо, попавшееся ему на ступеньках большой лестницы, был Облонский, ожидавший с этим же поездом сестру.* (Л.Н. Толстой).

Во втором предложении употреблён несовершенный вид для представления действия, протяжённым во времени (то есть *когда Вронский выехал встречать мать, на ступеньках лестницы ему встретился Облонский*). Однако видовые значения глаголов в целевых конструкциях могут почти совсем не отличаться от видовых значений в нецелевых конструкциях. Это бывает в тех случаях, когда глаголы совершенного вида образованы при помощи приставки ПО- и обозначают, что действие протекает «немного, недолго», например: 1. *Сегодня утром я почитал газету, а потом начал готовиться к экзамену. 2. Я зашёл в библиотеку почитать журналы, потом пойду на лекции.*

Глагол *почитать* имеет одно и то же значение: читать недолго, немного". Отсутствие отличия видовых значений наблюдается и в тех случаях, когда глаголы совершенного вида образованы от переходных глаголов несовершенного вида при помощи приставок С-, ЗА- и др, и указывают на распространение действия на весь предмет (или на определённую часть его). Например, сравним две пары предложений: 1.*Сегодня мы косили клевер, а завтра будем его сушить. Сегодня мы скосили клевер, а завтра начнём косить луг. 2. Их сегодня послали в соседний колхоз косить клевер на сено. - Их сегодня послали в соседний колхоз скосить клевер на сено.*

Здесь несовершенный вид *косить* как в первом, так и во втором случае называет действие (*косили, не сушили; послали косить клевер, а не сушить*), представленное неограниченным во времени. При этом отсутствует указание, на какую часть объекта (или на весь объект) распространяется это действие, то есть будет ли скошен весь клевер или только часть его.

Совершенный вид *скосить* не только называет действие (*скосили клевер, а не луг; послали скосить клевер, а не сушить*), но и указывает, что действие распространяется на весь объект (или на определённую часть его) - клевер был скошен весь или половина его. При этом говорящий не обращает внимания на то, как протекает действие во времени.

Очень часто встречаются предложения, в которых контекст ясно указывает, что действие является протяжённым во времени, но употреблён совершенный вид, так как говорящий сосредоточивает своё внимание лишь на цели, например: *1. Она [Елена] вернулась в комнату и, чтоб как-нибудь убить время, стала менять платья* (И. С. Тургенев). *2.Нужно уничтожить того, кто мешает ходу жизни, кто продаёт людей за деньги, чтобы купить на них покой или почёт себе*. (М. Горький).

В придаточных предложениях цели при наличии обстоятельств времени или образа действия, указывающих, что действие является протяжённым во времени или протекает с повторениями, употребляется, как правило, несовершенный вид, например: *Встречаясь со своими кандидатами в депутаты, избиратели дают им твёрдый и непреложный наказ, выражающий волю всего народа. Не жалейте сил и труда для того, чтобы и впредь неуклонно и последовательно проводить в жизнь линию на всемерное развитие тяжёлой промышленности - основы основ национальной экономики."*

Наиболее распространенным способом определения видов глагола является постановка вопросов ***что делать***? (к глаголам несовершенного вида) и ***что сделать***? (к глаголам совершенного вида). Именно этот прием и используется большинством преподавателей. Но постановка таких вопросов к глаголам не всегда достигает цели, потому что, как показывает практика преподавательской работы, не все студенты в достаточной степени развивают в себе способность выбрать правильный вопрос. Поэтому очень часто к глаголам прошедшего времени несовершенного вида (***прилетал, прибегал, отмечал, указывал*** и др.) ставится второй из отмеченных вопросов, потому что смешивая время и вид, студенты считают действие, обозначенное глаголом прошедшего времени, уже совершенным. Кроме того, в русском языке есть такие глаголы, видовое значение которых устанавливается только в соответствующем контексте (***казнить, женить, обещать, ранить исследовать, использовать, телеграфировать*** и др.). К таким глаголам, взятым вне контекста, возможна постановка обоих вопросов.

Таким образом, для определения вида глагола в некоторых случаях большое значение приобретает контекст, например: ***Врач обследует больного; он внимательно его выслушивает.***

В этом предложении глагол ***обследует*** несовершенного вида; действие, обозначенное глаголом, не совершено, на это .указывает глагол-сказуемое второго предложения ***выслушивает***. При глаголе совершенного вида ***обследует*** во втором предложении был бы употреблен глагол ***выслушает*** (тоже совершенного вида).

Ср. другой пример:

Охотник ***ранит***, *а* ***не убивает*** *птицу.*

Охотник ***ранит***, *а* ***не убьет*** *птицу.*

В первом предложении глагол ***ранить*** несовершенного вида, что устанавливается вторым глаголом несовершенного вида (***не) убивает***; во втором предложении глагол совершенного вида соотносится с глаголом совершенного же вида ***убьет.***

Такая же картина наблюдается и тогда, когда глаголы будут употреблены в форме прошедшего времени:

Охотник ***ранил***, *а* ***не убивал*** *птиц.*

Охотник ***ранил***, *а* ***не убил*** *птиц.*

Можно использовать и другой материал, где для пояснения приводятся примеры двувидовых глаголов.

<u>Со значением несовершенного вида:</u>

Пушки с пристани палят, кораблю пристать ***велят***. (Пушкин, «Сказка о царе Салтане»).

Томский произведен в ротмистры и ***женится*** *на княжне Полине.* (Пушкин, «Пиковая дама»).

Со всех сторон ***атакуют*** *совершенно посторонние болезни* (Салтыков - Щедрин, Письмо Михайловскому).

Ночью ***минируем*** *берег. Валера, мой связной, копает ямки. Бойко, сержант, закладывает мины и маскирует их.* (В. Некрасов, В окопах Сталинграда).

Враги мира широко ***используют*** *печать, радио, кино для своей пропаганды новой войны, систематически отравляя сознание людей ядом этой пропаганды.* (Из газет).

Со значением совершенного вида:

Не прикажете ли, я ***велю*** *подать коврик?* (Гоголь, «Ревизор»)

Поверь мне, что он ***женится*** *на Чебоксаровой и увезет ее в Чебоксары* (А. Островский, «Бешеные деньги»)

Сегодня же его найдут и ***арестуют****, - сказала барыня и всхлипнула...* (Чехов, «Хористка»)

Когда раздадутся взрывы гранат, бронепоезд (из четырех платформ), с вооруженными рабочими и частью только что сформированного крестьянского полка, двинется через мост и ***атакует*** *городской вокзал* (А.Н. Толстой, «Хмурое утро»).

Третий прием распознавания видов глаголов заключается в том, что к глаголам несовершенного вида, обозначающим длительные, нерезультативные действия, можно подставить такие слова, лексическое значение которых говорит о длительном действии: ***всегда, долго, часто, систематически, изо дня в день, из года в год*** и др.

Если такие слова стоят в предложении перед двувидовыми глаголами, то они указывают на несовершенный вид, например:

Водолазы долго ***исследовали*** *грунт реки. Производитель работ ежедневно* ***телеграфировал*** *в трест, сообщая о ходе строительства.*

К глаголам совершенного вида отмеченные слова подставить нельзя.

Глаголы совершенного и несовершенного вида различаются по образованию форм времени. Глаголы несовершенного вида могут иметь форму настоящего времени, которой не имеют глаголы совершенного вида, например: ***писать - пишу, читать - читаю, просить - прошу.***

Глаголы совершенного вида имеют форму будущего времени простого: ***написать - напишу, прочитать — прочитаю*** и т.п., тогда как глаголы несовершенного вида имеют будущее сложное: ***буду писать, буду читать*** и т. д.

Если глагол употреблен в форме прошедшего времени и студент затрудняется в определении вида, необходимо образовать неопределенную форму (инфинитив), а затем форму будущего времени. Если образуется будущее простое, то глагол в форме прошедшего времени - совершенного вида; если образуется будущее сложное, то глагол в форме прошедшего времени - несовершенного вида: читал - читать - буду читать; писал - писать - буду писать и т.д. (несовершенный вид); ***написал - написать - напишу, прочитал - прочитать - прочитаю*** - и т. д. (совершенный вид).

Изучение видов глагола и их употребление в речи представляет для студентов большие затруднения. Необходимо поэтому провести ряд практических упражнений для более прочного усвоения этого трудного раздела русской грамматики.

Таким образом, при изучении видов, их различении студенты должны иметь в виду следующие моменты: 1) смысловые признаки; 2) наличие у данного глагола двух времен (прошедшего и будущего простого) или трех (настоящего, прошедшего и будущего сложного); 3) словообразовательные признаки (наличие префиксов или определенных суффиксов).

Рецензент: Рузиева Л.Т.- д.п.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондарко А В Вид и время русского глагола (значение и употребление). -М.: Просвещение, 1971. -с. 387.

2. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. Учебное пособие. - М.: Высшая школа, 1977. -с.415
3. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. Учебник. -М.: Логос, 2002. -с.528.
4. Виноградов В.В. Русский язык. Учебник.-М.: Наука,1972. -с.370.
5. Винокур Г.О. Форма слова и части речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. - М: Знание, 1959. -с. 685.
6. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке//Вопросы синтаксиса современного русского языка/Под ред. Виноградова В.В. - М.: Знание, 1950. -478.
7. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. В 2 частях. - М.: Просвещение, 1973. -с.573.
8. Петрухина Е.В. Русский глагол: категории вида и времени. / Е.В. Петрухина. – М.: МАКС Пресс, 2009. – 208 с.
9. Успенская, Л.В. Основные структурные особенности современного таджикского языка по сравнению с русским языком / Л.В.Успенская // Материалы межреспубликанской научной конференции по вопросам улучшения преподавания русского языка в национальных школах. -Ташкент, 1958. -С. 38-54.
10. Файзов, М. Учебник таджикского языка для русскоязычных (отв.ред. С.Д.Холматова), ч.2: Морфология и основы синтаксиса.-Душанбе: Нодир, 2001.-143с.

ТАҲКИМИ МАҲОРАТИ ИСТИФОДАИ МУСТАҚИЛОНАИ ШАКЛҲОИ МАХСУСИ ФЕЪЛ ДАР НУТҚИ ДОНИШҶӮЁН

Дар мақола ба як қисми ночизи мушкилоти марбут ба таълими намудҳои феъл дар донишгоҳ дахл шудааст. Бисёр саволҳои дигар ҳанӯз ҳам тасмими онҳоро интизоранд. Дар байни онҳо, масъалаи асосӣ масъалаи маъноҳои мавзӯи «Намудҳои феълҳо» барои рушди умумии донишҷӯён, баланд бардоштани фарҳанги нутқ, алахусус саводнокии имлоӣ, инчунин омӯзиши минбаъдаи курси грамматикаи донишгоҳ мебошад.Дар системаи феълҳои русӣ, назар ҳама шаклҳои феълро фаро мегирад. Ягон шакли грамматикӣ вуҷуд надорад, ки маънои мушаххасро ифода накунад. Аз ин рӯ, назар аз дигар категорияҳои феъл фарқ мекунад - кайфият, замон, шахсият, шумора, ҷинс, ки танҳо дар категорияҳои муайяни шаклҳои феъл вуҷуд доранд. Навъҳои феъли русӣ дар тарҳрезӣ як категорияи грамматикии мураккаб ва гуногунро ифода мекунанд. Масъалаи категорияи намудҳо дар забони русӣ ҳамеша мушкилтарин мушкилоти забонӣ буд ва то ба наздикӣ баҳсбарангез буд (масалан, дар бораи шумораи намудҳо, маънои онҳо, оё намудҳо шаклҳои гуногуни як калима ё калимаҳои гуногун мебошанд) ки аз як реша ташаккул ёфтаанд ва ғайра). Аммо бо вуҷуди ин, тақсимоти ҳама феълҳо ба ду намуд собит шудааст: мукаммал (аз ҷумла маънои ҷудогона, фаврӣ) ва нокомил, ки он ҳам маънои чандкаратаро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: методикаи таълим, забони русӣ, феъл, масдар, шакли комил, шакли номукаммал, замони гузашта, замони ҳозира, замони оянда, кайфият.

ЗАКРЕПЛЕНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В РЕЧИ СТУДЕНТОВ

В статье затронута незначительная часть проблем, связанных с преподаванием видов глагола в вузе. Еще очень многие другие вопросы ждут своего решения. Среди них основным является вопрос о значении темы «Виды глагола» для общего развития студентов, для повышения культуры речи, особенно для орфографической грамотности, а также для дальнейшего изучения вузовского курса грамматики.В системе русского глагола вид охватывает все глагольные формы. Нет ни одной грамматической формы, которая не выражала бы видового значения. Этим вид отличается от остальных категорий глагола - наклонения, времени, лица, числа, рода, при сущих лишь отдельным разрядам глагольных форм. Виды русского глагола представляют собой семантически сложную и по оформлению многообразную грамматическую категорию. Вопрос о категории вида в русском языке всегда представлял наиболее трудную лингвистическую проблему и до последнего времени является дискуссионным (например, о количестве видов, значении их, о том, являются ли виды разными формами одного слова, или разными словами, образованными от одного корня, и т.д.). Но несмотря на это, устоявшимся является членение всех глаголов на два вида: совершенный (включая в него значение однократности, мгновенности) и несовершенный, в который включается и значение многократности.

Ключевые слова: методика преподавания, русский язык, глагол, инфинитив, совершенный вид, несовершенный вид, прошедшее время, настоящее время, будущее время, наклонение.

CONSOLIDATION OF SKILLS OF INDEPENDENT USE OF SPECIFIC FORMS OF THE VERB IN STUDENTS' SPEECH

The article touches upon an insignificant part of the problems associated with teaching the types of the verb in the university. Many other questions still await their decision. Among them, the main one is the question of the meaning of the topic "Types of vowels" for the general development of students, for increasing the culture of speech, especially for spelling literacy, as well as for further study of the university grammar course. In the Russian

verb system, the view covers all verb forms. There is not a single grammatical form that does not express specific meaning. In this, the view differs from the other categories of the verb - mood, tense, person, number, gender, which exist only in certain categories of verb forms. The types of the Russian verb represent a semantically complex and diverse grammatical category in design. The question of the category of a species in Russian has always been the most difficult linguistic problem and until recently has been controversial (for example, about the number of species, their meaning, whether the species are different forms of one word, or different words formed from the same root, and etc.). But despite this, the division of all verbs into two types is well-established: perfect (including the meaning of singularity, instantaneousness) and imperfect, which also includes the meaning of multiple.

Key words: teaching methods, Russian language, verb, infinitive, perfect form, imperfect form, past tense, present tense, future tense, mood.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Давлатов Мақсадҷон Изатуллоевич*** **-** Донишгоҳи давлатии Данғара, муаллими калони кафедраи забони русӣ. **Суроға:**735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Данғара, кӯчаи Шарипов, 3. E-mail: **akila.ru@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Давлатов Максадчон Изатуллоевич*** - Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры русского языка **Адрес:**735320, Республика Таджикистан, Дангаринский район, улица Шарипова 3.E-mail: **akila.ru@mail.ruI**

Information about the author: ***Davlatov Maksadchon Izatulloevich*** **-** Dangara State University Senior Lecturer of the Department ofRussian Language. **Address:** 735320, Republic of Tajikistan, Dangara district, Sharipova street 3. E-mail: **akila.ru@mail.ruI**

УДК 377

ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ 2D ТЕХНОЛОГИЙ НА ПРИМЕРЕ КУРСА БИОХИМИИ. I. АМИНОКИСЛОТЫ. ПЕПТИДЫ

Бобизода Г.М., Хидиров Г.Т.
Таджикский национальный университет

Введение. Современная система химического образования основана на его непрерывности, в результате чего возникают новые требования к профессиональной подготовке студентов, которые должны быть готовы к педагогической, культурно-просветительской и научно-исследовательской деятельности [1,с.3]. В этих условиях главной целью профессиональной подготовки студентов является формирование их общекультурных, общепрофессиональных и предметных компетенций.

В основную область деятельности преподавателя химии входит, в первую очередь образование, а затем уже – социальная сфера и культура. Вследствие этого подготовка студентов имеет интегративный характер вместе с профессионально-практической направленностью. Методика обучения химии поэтому является интегративной, включая естественно-научную, психолого-педагогическую, социально-экономическую и гуманитарно-культурологическую сферы и тесно связана с практикой химического образования в высшей школе.

Участвуя в образовании в условиях рыночной экономики и конкуренции, педагоги должны применять профессионально-педагогические, дидактико-методические, химические знания в полном объеме [1,с.5]. Вследствие этого их профессионально-методическая подготовка должна обеспечивать овладение ими предметными знаниями, необходимыми для формирования химико-методической компетентности.

Компетентностный подход к преподаванию биологической химии. Считается, что применение компетентностного подхода будет способствовать изменению современного образования [16-2]. Сейчас в любой рабочей программе во введении перечисляются профессиональные компетенции, которые должны быть сформированы при изучении предмета. В биохимии большая часть компетенций относится к умениям проводить исследования, собирать и обобщать научную информацию. Включение такого подхода в образование диктует необходимость пересмотра всего процесса образования и образовательных технологий. Вследствие этого, образовательный процесс должен перестраиваться таким образом, чтобы в нем содержались не традиционные репродуктивные методы, а образовательные технологии, активизирующие творческую деятельность учащегося и формирующие отношение деятельности к изучению предмета. При преподавании биологической химии такие технологические приемы должны включать обучающихся не только в решение поставленных задач, но и в организацию тестов и ситуационных задач, защиту рефератов, проведение круглых столов, групповых конференций, создание атласов и мультимедийных презентаций, выполнение исследовательских заданий и т.д. В этом плане биохимический эксперимент формирует научное мышление будущего учителя. Современные компьютерные технологии позволяют включить в учебный процесс, компьютерное моделирование молекулярных процессов, современных биохимических методов, методов молекулярного анализа. Эти технологии также помогут увидеть сложные молекулярные процессы - взаимодействие белок-лиганд, конформационные перестройки, надмолекулярные комплексы, матричный синтез, внутриклеточную передачу сигналов.

При изучении биохимии должны формироваться следующие профессиональные компетенции.

1. Способность и готовность раскрывать естественнонаучный характер проблем, возникающих в процессе преподавания, использовать для их решения соответствующие физико-химические и математические средства.

2. Способность и готовность развивать системный подход к анализу информации в целях совершенствования профессиональной деятельности.

3. Способность и желание изучать научную информацию, отечественный и зарубежный опыт.

4. Способность и готовность участвовать в разработке современных методов исследования для создания перспективных средств, в организации работы по практическому использованию и применению результатов исследований.

Доля самостоятельной работы студентов (СРС) в общей структуре учебного процесса в последние годы неуклонно возрастает, что отражает тенденцию к обеспечению активной, объективной роли студента в учебном процессе. Организация самостоятельной работы студентов является одной из сложных технологических задач. Полная методическая обработка и методическое обеспечение всех видов СИМИ позволяет эффективно управлять этим важнейшим видом учебной деятельности.

Основной компетенцией учителя-химика является химико-методическая компетенция, основным содержанием которой является готовность учителя-химика решать следующие воспитательные задачи: общекультурную, общепрофессиональную, специфическую. К последним относятся темы, связанные с сущностью химии как предмета изучения.

Профессиональная подготовка студентов формирует общекультурные, общепрофессиональные и предметные (химико-методические) компетенции. Она основана на методологии, которая включает разные подходы (интегративный, системно - деятельностный, комплексный, компетентностный, человекосообразный, безопасный, интерактивный, метапредметный и другие).

Содержание «Теории и методики обучения химии» основано на принципах системности (целостности обучения, воспитания и развития, целостности преподавания и учения), применения различных дидактических приемов и направленности образования (духовно-нравственной, ценностно-смысловой, культуротворческой, патриотической, личностно ориентированной, метапредметной, исследовательской, проектно-деятельностной, социально-практической и др.) [11].

Компетентностный подход вносит изменения в контроль и оценку освоения учебной программы. Наиболее удобной формой сейчас признана модульно-рейтинговая система оценки знаний студентов [15-11].

Лекции, использующие компьютерные презентации, относятся к новым информационным технологиям. Они создают условия для лучшего восприятия и запоминания материала на уровне подсознательных реакций студента. Чтение лекции сводится к связному, развернутому комментированию преподавателем визуальных материалов, полностью раскрывающему тему данной лекции. Эти материалы должны обеспечивать систематизацию имеющихся у слушателей знаний, предъявление новой информации, создание проблемных ситуаций и возможности их разрешения; демонстрировать разные способы визуализации, что важно как в познавательной, так и в профессиональной деятельности.

Лекции до сих пор остаются одним из основных способов донесения знаний до учащихся и, в первую очередь, необходимо повысить эффективность лекций. Считается, что введение компьютерных технологий в процесс обучения повышает его эффективность, рассмотрим, что такое компьютерные технологии.

Часто на практике применение компьютерных технологий не всегда приводит к повышению эффективности процесса образования. Это связано с тем, что теория и методика применения компьютерных технологий в образовании находится на начальном этапе своего развития [3]. В работе [3] были определены следующие характерные черты

компьютерного образования и три уровня применения компьютерных технологий в образовании.

I. условно-пассивные формы, которые включают:

1. Чтение текста, в том числе перелистывание страниц или перемещение.
2. Представление деловой графики.
3. Слуховой звук: речь.
4. Отображение изображений: статические и динамические.
5. Понимание аудиовизуального произведения: звук + текст; звук + статичное изображение (фото, картинки); звук + последовательность статичных изображений; звук + динамическое изображение (видео).

II. активные формы.

К ним относятся:

1. навигация по элементам содержания;
2. копирование элементов содержания в буфер обмена;
3. множественный выбор элементов содержимого;
4. развернуть изображение для детального изучения;
5. изменение пространственного направления объектов (чаще всего - вращение трехмерных объектов вокруг оси);
6. изменить азимут и угол обзора;
7. Интерактивный контроль контента.

III. формы деятельности, которые включают:

1. удалить/вставить объект в поле активного содержимого;
2. перемещение объектов для установления отношений, их уровней;
3. объединение объектов для изменения свойств или получения новых объектов;
4. расстановка определенного состава предметов;
5. соединение объектов связями с целью создания определенной системы;
6. изменение параметров/характеристик объектов и процессов;
7. декомпозиция и/или перемещение по уровням вложенности объекта, представляющего собой сложную систему.

Использование информационных технологий в качестве средства обучения совершенствует процесс преподавания, повышает его эффективность и качество [8]. Первым средством информационных технологий, используемых в образовании, пожалуй, являются презентации. Они позволяют:

во-первых, значительно сократить время, затрачиваемое преподавателем на запись на доске формул, уравнений реакций и т.д.

во-вторых, предоставить студентам больше информации в виде таблиц, графиков и др.

в-третьих, предоставить студентам более художественно выполненные изображения молекул, структур белков и нуклеиновых кислот и т.д.

Нами разработана презентация по теме «Аминокислоты», включающая 21 слайд, описывающая темы: Аминокислоты, изомерия аминокислот, стереоизомерия аминокислот, номенклатура аминокислот, важнейшие аминокислоты, классификация аминокислот, кислотно-основные свойства аминокислот, химические свойства аминокислот.

Одной из тем, которые наиболее сложны для понимания студентами, является «Оптическая изомерия аминокислот», которая очень важна для понимания биологических функций последних.

На первом плакате, посвященном оптической изомерии, показаны проекционные формулы Фишера для глицеринового альдегида и серина (рис.1). На этом слайде объясняются принципы оптической изомерии.

На следующем слайде, посвященном оптической изомерии, «Стереоизомерия аминокислот» (рис.2), описаны L-изомеры аминокислот, старшинство радикалов

аминокислот при отнесении изомеров к R- или S-ряду. При объяснении этого слайда объясняются правила определения конфигурации аминокислот.

На следующем слайде приведены примеры названия аминокислот по трем номенклатурам – тривиальной, рациональной и IUPAC (рис.3).

Рис.1. Слайд «Проекционные формы Фишера

Проекционные формулы Фишера для глицеринового альдегида и серина

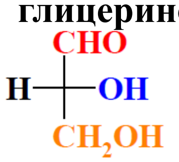

D-глицериновый альдегид

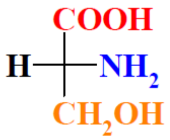

D-серин

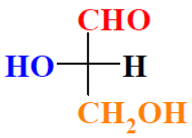

L-глицериновый альдегид

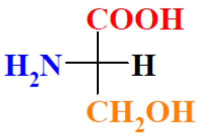

L-серин

Рис.2. Стереохимия аминокислот

Стереоизомерия аминокислот

Установлено, что все природные α-аминокислоты (кроме глицина, у которого R = H), имеют конфигурацию L-серина

Проекционные формулы Фишера для всех L-аминокислот

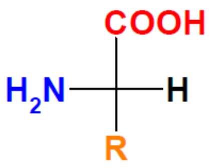

L-конфигурация

Согласно R, S-номенклатуре Кана-Ингольда-Прелога большинство природных α-аминокислот имеют абсолютную S-конфигурацию, так как старшинство заместителей в них убывает в порядке

H_2N>COOH>R>H

Рис.3. Номенклатура аминокислот

Номенклатура аминокислот

Для названий аминокислот используют три типа номенклатуры – тривиальную, рациональную и IUPAC.

Аминокислота	Номенклатура		
	Тривиальная	Рациональная	IUPAC
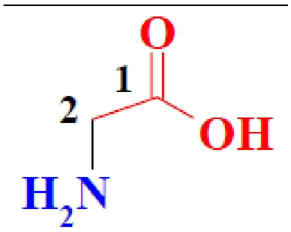	Глицин (гликокол)	Аминоуксусная кислота	2-амино-этановая кислота
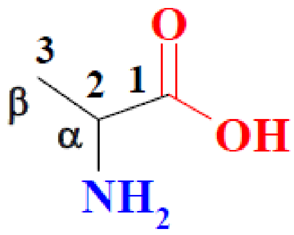	Аланин	α-Аминопро-пионовая кислота	2-амино-пропановая кислота
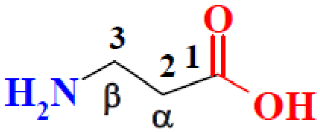	β-Аланин	β-Аминопро-пионовая кислота	3-амино-пропановая кислота

На следующих 4 файлах приведены все аминокислоты. На них объясняются заменимые и незаменимые аминокислоты. Объясняются их функции и почему они относятся к той или иной группе. Объясняются биологические функции некоторых незаменимых аминокислот.

Следующие два файла посвящены кислотно-основным свойствам аминокислот. Эта тема тоже является довольно сложной для усвоения студентами, вследствие того, что понятие о амфотерных свойствах веществ, которые имеются в неорганической химии и полученные ими ранее отличаются от кислотно-основных свойств, соединений в органической химии. В первую очередь студентам необходимо было дать понятие о цвиттер-ионе. Этому посвящен следующий слайд презентации (рис.4).

Рис.4. Цвиттер-ион

Кислотно-основные свойства аминокислот

Аминокислоты – амфотерные соединения, так как они содержат и кислотную (карбоксильную) и основную (амино-) группы.

В сильнокислой среде карбоксильная группа недиссоциирована, а аминогруппа – протонирована.

В сильнощелочной среде аминогруппа находится в виде свободного основания, а карбоксильная группа - в виде карбоксилат-аниона.

В кристаллическом состоянии аминокислоты существуют в виде цвиттер-иона, где протон с карбоксильной группы перенесен на аминогруппу

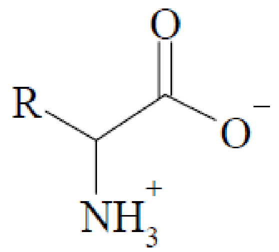

Затем, на следующем слайде приведены кислотно-основные равновесия, имеющиеся в растворе аминокислот. На остальных слайдах показаны химические свойства аминокислот.

Теме «Пептиды» посвящено 30 слайдов. На первом слайде дается понятие о пептидах, линейных и циклических. На втором слайде (рис.5) приведены параметры пептидной связи.

Следующей темой, сложной для понимания студентами является изомерия пептидной связи, которая показана на следующем слайде (рис.6).

Еще одной темой является номенклатура пептидов. Этой теме посвящено шесть слайдов, на которых приведены правила названия пептидов: по количеству аминокислотных остатков, правила рациональной номенклатуры, названия линейных пептидов, α-пептиды и γ-пептидное связывание (рис. 5).

Рис.5. Кислотно-основные свойства аминокислот

Кислотно-основные свойства аминокислот

В водном растворе существует равновесие между тремя формами аминокислот – цвиттер-ионом, сопряженной кислотой и сопряженным основанием

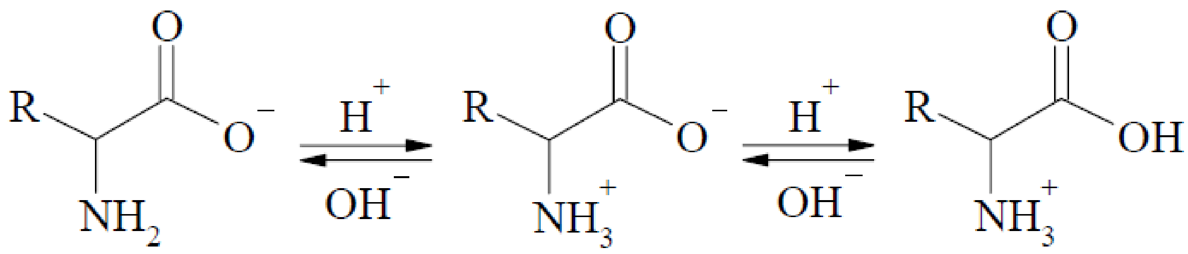

сопряженное основание — цвиттер-ион, pK_1 — сопряженная кислота, pK_2

Значение pH, при котором аминокислота находится в виде цвиттер-иона, называется изоэлектрической точкой (pI).

$$pI = \frac{pK_1 + pK_2}{2}$$

Следующие слайды посвящены механизму действия пептидных гормонов и их биологическим свойствам.

Рис.6. Параметры пептидной связи

Параметры пептидной связи

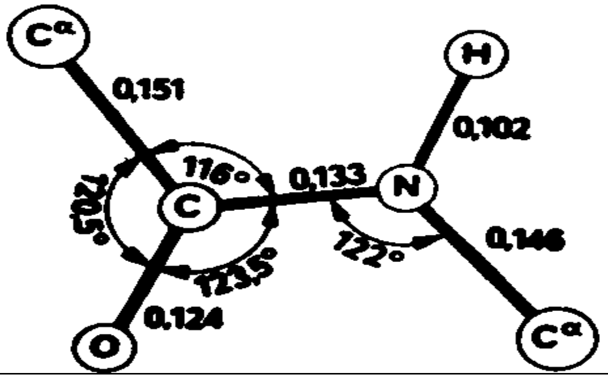

Рис. 7. Изомерия пептидной связи

Изомерия пептидной связи

Вследствне мезомерии получаются две устойчивые плоские конформации, транс (I) и цис (II), при затрудненном свободном вращении около связи C—N:

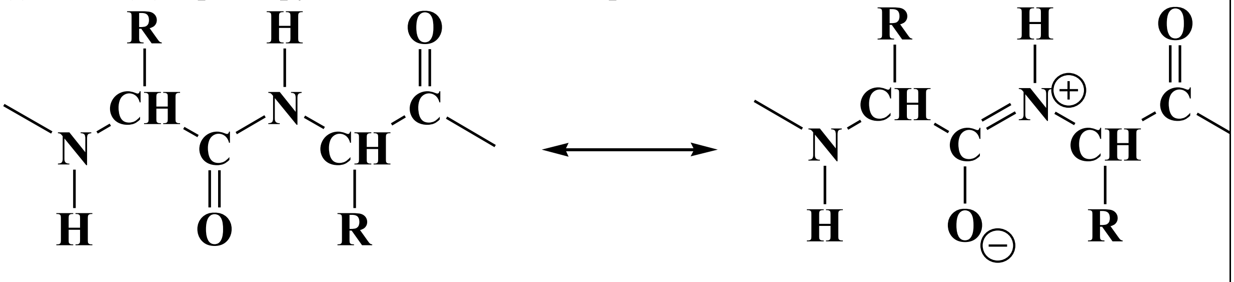

Цис-пептидная связь (I)

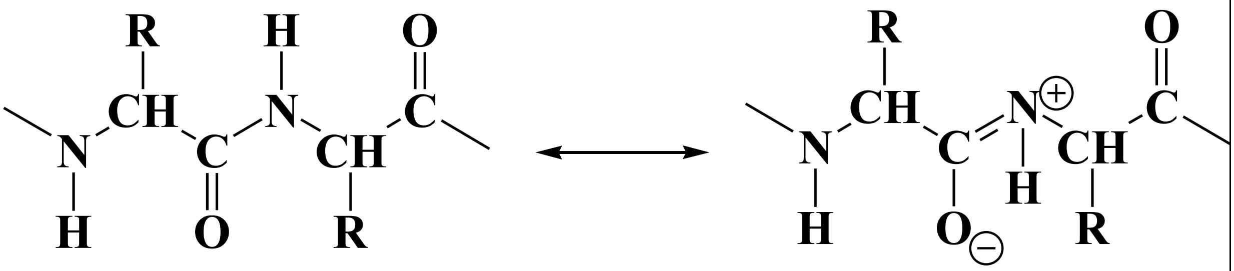

Транс-пептидная связь (II)

Следующий слайд посвящен биологически активным пептидам: пептидные гормоны (вазопрессин, окситоцин, кортикотропин, глюкагон, кальцитонин); пептиды, принимающие участие в процессе пищеварения (гастрин, секретин); пептиды α_2-глобулиновой фракции сыворотки крови (ангиотензин, брадикинин и каллидин); нейропептиды (энкефалины, эндорфины).

Рис.8. α- и γ-пептидные связи

α-пептидная связь

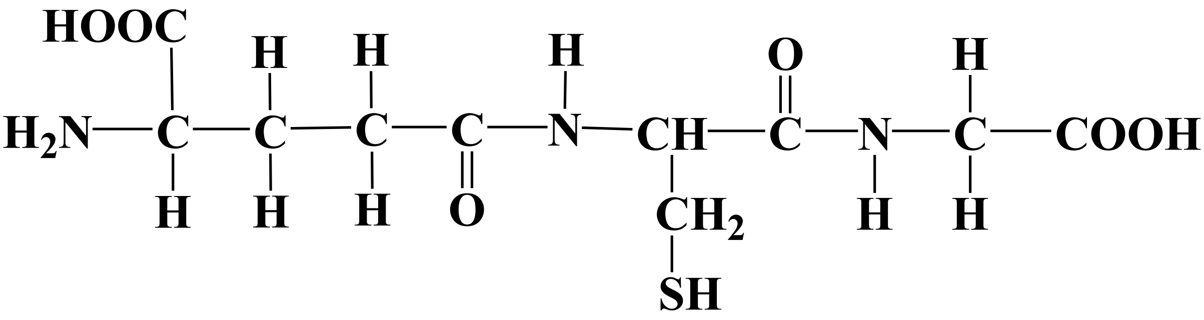

γ-пептидная связь

Примеры обозначения γ-пептидного связывания в глутатионе и других ω-пептидах:

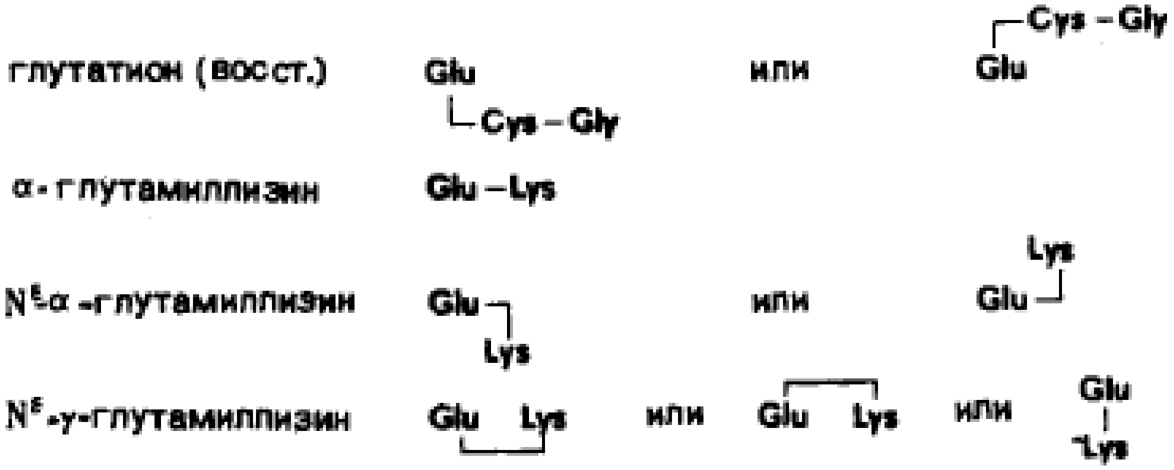

Презентацию делали в соответствии с требованиями к их созданию (табл. 1) [16].

Таблица 1. Критерии оценивания презентаций

Название критерия	Оцениваемые параметры
Тема презентации	соответствие теме выступления
Цели и задачи презентации	соответствие целей поставленной теме; достижение поставленных целей и задач
Выделение основных идей презентации	соответствие целям и задачам; количество (рекомендуется для запоминания аудиторией не более 4–5)
Содержание	язык изложения материала понятен аудитории; актуальность, точность и полезность содержания
Подбор информации для создания презентации	Графические иллюстрации для презентации: диаграммы и графики; ресурсы Интернета; примеры; сравнения;
Подача материала презентации	тематическая последовательность
Логика и переходы во время презентации	от вступления к основной части; от одной основной идеи (части) к другой; от одного слайда к другому;
Заключение	повторение основных целей и задач выступления; выводы; подведение итогов;

Название критерия	Оцениваемые параметры
Дизайн презентации	шрифт (читаемость); корректно ли выбран цвет фона, шрифта, заголовков;

Таблица 2. Критерии оценивания презентаций (баллы)

Параметры оценивания презентации	**Выставляемая оценка (от 1 до 3 баллов)**
Связь презентации с планом выступления	3
Содержание презентации	3
Заключение презентации	3
Подача материала презентации	3
Графическая информация (иллюстрации, графики, таблицы, диаграммы и т. д.)	3
Графический дизайн	3
Техническая часть	3
Эффективность применения презентации в учебном процессе	3
Итоговое количество баллов:	24

Применение нами черного и белого цветов позволило не отвлекать внимания студентов от содержания презентации на цветовые эффекты.

Эффективность применения презентации оценивали по повышению усвоения темы «Аминокислоты. Пептиды» студентами по следующим параметрам (таблица 3) в группах студентов, обучающихся без применения презентации (группа 1) и с ее применением (группа 2). За 100%-ную эффективность обучения считали среднюю оценку, равную 5.

Таблица 3. Эффективность обучения студентов

Вопрос	Средняя оценка	
	Группа 1	Группа 2
Написать в проекции Фишера все формулы аминокислот	4,4	4,9
Дать аминокислотам названия по номенклатуре IUPAC	3,5	3,8
Написать незаменимые и заменимые аминокислоты	4,3	4,8
Написать сопряженные основания и кислоты цвиттер-ионам аминокислот	4,1	4,5
Химические свойства аминокислот (написать реакции)	3,9	4,3
Написать цис- и транс-формы дипептида аланил-валин	4,7	4,8
Написать формулы двух трипептидов (на выбор)	4,7	4,9
Указать группы, на которые делятся биологически активные пептиды	4,7	5
Назвать биологически активные пептиды	4,1	4,4
Среднее значение	4,27	4,6
Эффективность обучения, %	85,4	92,0

Как видно из таблицы 1, применение презентации позволило повысить эффективность обучения студентов.

Внедрение этой презентации в образовательный процесс позволило облегчить труд преподавателя и повысить эффективность обучения студентов.

Рецензент:Холикова Л.- к.х.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Боргоново, А., Брайан Ф., Майкл У. 2020. Компетентностный подход к образованию, практической подготовке и сертификации специалистов в сфере бухгалтерского учета: Руководство по применению.

Практические аспекты международного развития. Вашингтон, округ Колумбия: Всемирный банк. doi: 10.1596/978-1-4648-1562-1. Лицензия: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO
2. Боровская, Т.В. Модульно-рейтинговая система оценки результатов обучения/ Т.В. Боровская; науч. рук. П.В. Зеленый // НИРС-2013: материалы 69-й студенческой научно-технической конференции / ред. колл.: Д.В. Рожанский [и др.]; под общ. ред. Д.В. Рожанского. -Минск: БНТУ, 2014. -С. 190.
3. Бородина Н.А. Информационные технологии в образовании: монография / Н.А. Бородина, С.В. Подгорская, О.С. Анисимова. -Персиановский: Донской ГАУ, 2021. -168 с.
4. Бородина, Н.А. Социально-философский анализ информатизации образования: автореф. дис.канд. филос. наук: 09.00.11 / Н.А. Бородина. -Ростов на-Дону: ДГТУ, 2012. -26 с.
5. Есиркепова И.Е. Рейтинговая система, виды контроля и самооценка / И.Е. Есиркепова // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. -№3. -часть 3. -С.355-357.
6. Ковалева, М.А., Рутковский А.Л., Болотаева И.И., Зароченцев В.М. Практические рекомендации по подготовке и проведению презентаций. Учебное пособие. -М.: Мир науки, 2019. [Электронный ресурс]. URL: https://izdmn.com/PDF/51MNNPU19.pdf – 3.
7. Компетентностный подход в образовательном процессе. Монография / А.Э. Федоров, С.Е. Метелев А.А. Соловьев, Е.В. Шлякова. -Омск: Изд-во ООО «Омскбланкиздат», 2012. -210 с.
8. Кравченя Э.М. Информационные и компьютерные технологии в образовании / Э.М. Кравченя. -Минск, 2017. -172 с.
9. Крымская Ю.А. Пути повышения качества и мотивации обучения при профессиональной подготовке студентов в вузах / Ю.А. Крымская, С.Н. Ячинова // Молодой ученый. - 2014. -№19. -С.565–567.
10. Курамаева Т.А. Компетентностный подход к развитию профессиональной деятельности учителя / Т.А. Курамаева // Международный журнал экспериментального образования. – 2018. -№5. С.11-16.
11. Минченков, Е. Е. Общая методика преподавания химии: Учебное пособие / Е.Е. Минченков. –М.: Лаборатория знаний, 2015. -597 с.
12. Павлова В.В. Модульно-рейтинговая система оценки успеваемости и качества знаний студентов в условиях компетентностного подхода / В.В. Павлова // Молодежь и социум. - 2012. -№1.
13. Пак М.С. Теория и методика обучения химии: учебник для вузов / М.С. Пак. -СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2015. -306 с.
14. Радюк О.М. Компетентностный подход в управлении человеческими ресурсами/ О.М. Радюк, И.В. Басинская // Гуманітарна-эканамічны веснік: навуковатэарэтычны часопіс. -Мн: Міжн. гуман.-эканам. інст, 2013. -№3. -С.81-87.
15. Рыжакова М.В. Модульно-рейтинговая система в профильном обучении: методические рекомендации / М.В. Рыжакова. -М.: Спорт-Академ-Пресс, 2005. -С.13.
16. Уткина Г.Б., Сидорова Л.В., Ягубянц Э.А., Подчерняева Н.С. Компетентностный подход и его роль в современном высшем медицинском образовании. [Электронный ресурс]. URL: http://mma.ru>article/id27143?print (дата обращения 25.09.2012).

ТАЪЛИМИ БИОЛОГИЯ ДАР МАКТАБҲОИ ОЛӢ БО ИСТИФОДА АЗ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ 2D ДАР МИСОЛИ КУРСИ БИОХИМИЯ. I. КИСЛОТАҲО, АМИНОКИСЛОТАҲО. ПЕПТИДҲО

Маводҳо оид ба татбиқи равиши салоҳиятнокӣ дар таълими биохимия дар донишгоҳҳои омӯзгории Тоҷикистон оварда шудаанд. Химияи биологӣ ба ташаккули салоҳиятҳои муҳимтарин мусоидат мекунад, ки қисми зиёди онҳо салоҳиятҳое мебошанд, ки бо қобилияти гузаронидани ҷустуҷӯи мақсаднок, ҷамъоварӣ ва ҷамъбасти иттилооти илмӣ алоқаманданд. Сехи биохимиявӣ, таҷрибаи биохимиявӣ дар ташаккули тафаккури табиӣ-илмии муаллими оянда унсури муҳим мебошанд. Истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ ҳамчун воситаи таълим раванди таълимро такмил дода, самаранокӣ ва сифати онро баланд мебардорад. Презентатсия дар мавзуи «Аминокислотаҳо. Пептидҳо» нишон дода шудааст. Татбиқи он имкон медиҳад, ки самараи таълим аз 85,4% то 92% зиёд карда шавад. Гумон меравад, ки татбиқи равиши салоҳиятнокӣ ба тағйир додани таҳсилоти муосир мусоидат мекунад. Ҳоло дар ҳар як барномаи корӣ дар муқаддима салоҳиятҳои касбие, ки бояд ҳангоми омӯзиши фан ташаккул дода шаванд, номбар карда мешаванд. Дар биохимия бештари салоҳиятҳо ба қобилияти гузаронидани тадқиқот, ҷамъоварӣ ва ҷамъбасти иттилооти илмӣ тааллуқ доранд.

Калидвожаҳо: биохимия, равиши салоҳиятнокӣ, технологияи иттилоотӣ, баланд бардоштани самаранокии таълим.

ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ 2D ТЕХНОЛОГИЙ НА ПРИМЕРЕ КУРСА БИОХИМИИ. I. АМИНОКИСЛОТЫ. ПЕПТИДЫ

Приведены материалы по применению компетентностного подхода к преподаванию биохимии в педагогических ВУЗах Таджикистана. Биологическая химия вносит вклад в формирование важнейших компетенций, немалую долю из них составляют и компетенции, связанные с умением производить целенаправленный поиск, сбор и обобщение научной информации. Биохимический практикум, биохимический эксперимент - важный элемент в становлении естественно-научного мышления будущего

педагога. Использование средств новых информационных технологий в качестве средства обучения совершенствует процесс преподавания, повышает его эффективность и качество. Первым средством информационных технологий, используемых в образовании, являются презентации. Рассмотрена разработанная презентация по теме «Аминокислоты. Пептиды». Показано, что ее применение позволяет повысить эффективность обучения с 85,4% до 92%. Считается, что применение компетентностного подхода будет способствовать изменению современного образования. Сейчас в любой рабочей программе во введении перечисляются профессиональные компетенции, которые должны быть сформированы при изучении предмета. В биохимии большая часть компетенций относится к умениям проводить исследования, собирать и обобщать научную информацию. Включение такого подхода в образование диктует необходимость пересмотра всего процесса образования и образовательных технологий.

Ключевые слова: биохимия, компетентностный подход, информационные технологии, повышение эффективности обучения.

TEACHING BIOLOGY AT THE HIGHER SCHOOL USING 2D TECHNOLOGIES ON THE EXAMPLE OF THE COURSE OF BIOCHEMISTRY. I. AMINO ACIDS. PEPTIDES

Materials on the application of the competency-based approach to teaching biochemistry in pedagogical universities of Tajikistan are presented. Biological chemistry contributes to the formation of the most important competencies, a large proportion of which are competencies related to the ability to conduct a targeted search, collection and generalization of scientific information. A biochemical workshop, a biochemical experiment is an important element in the formation of the natural-scientific thinking of a future teacher. The use of new information technologies as a learning tool improves the teaching process, increases its efficiency and quality. Presentations are perhaps the first means of information technology used in education. The developed presentation on the topic “Amino acids. Peptides. It is shown that its application allows to increase the efficiency of training from 85.4% to 92%. It is believed that the application of a competency-based approach will contribute to changing modern education. Now, in any work program, the introduction lists the professional competencies that must be formed in the study of the subject.

Keywords: biochemistry, competence-based approach, information technology,- improving the effectiveness of training.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бобизода Ғуломқодир Мукаммал*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои химия, профессор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **bobievgm@mail.ru.** Телефон: **(+992) 918170360**

Хидиров Ғолибҷон Тошмуродович **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонот. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **khidirov1993@internet.ru.** Телефон: **(+992) 900-66-62-66**

Сведение об авторах: ***Бобизода Гуломкодир Мукаммал*** - Таджикский национальный университет, доктор химических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **bobievgm@mail.ru.** Телефон: **(+992) 988-68-76-08**

Хидиров Голибджон Тошмуродович - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры физиология человека и животных. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: **khidirov1993@internet.ru.** Телефон: **(+992) 900-66-62-66**

Information about the authors: ***Bobizoda Gulomkodir Mukammal*** - Tajik National University, Doctor of Chemical Sciences, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **bobievgm@mail.ru.** Phone: **(+992) 988-68-76-08**

Khidirov Golibjon Toshmurodovich **-** Tajik National University, doctoral student Ph.D of the Department of Human and Animal Physiology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: **khidirov1993@internet.ru.** Phone: **(+992) 900-66-62-66**

УДК:371.862

ЗАМИНАҲОИ РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ТАТБИҚИ БОЗИҲОИ КОМПЮТЕРИИ КОРОМӮЗӢ ДАР ТАЪЛИМИ ДОНИШҶӮЁНИ МАКТАБИ ОЛӢ

Умарзода С.У., Мирзоев А.Р.
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

БКК функсияҳои таълимӣ ва инкишофдиҳанда дорад. Мо функсияҳои педагогии БКК-ро, ки афзалияти аҳамияти таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишофдиҳандаи онро таъмин мекунанд, муайян намудем. Функсияи когнитивӣ инкишофи хотира, фикррониии образнок ва ташаккули таваҷҷуҳи мақсадноки донишҷӯёнро таъмин мекунад. Функсияи фарҳангшиносӣ масъалаҳои тарбияи шараф, ахлоқ ва маънавиётро ҳал мекунад.[9,с.12-25]

Функсияи иҷтимоии бозӣ ҳамчун як намуди фаъолияти инкишофдиҳанда, иҷтимоӣ, як шакли азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ, яке аз қобилиятҳои мураккаби инсон муайян мегардад. Хосияти муҳими фаъолияти иҷтимоӣ, аз ҷумла фаъолияти касбӣ, маҳорати бурдани муколама аст. Функсияи эвристӣ маромнокии дохилиро дар намуди натиҷаҳои ҳосилшуда таъмин мекунад.

Ҳамин тавр, функсияҳои муҳими БКК:
- ҳавасмандгардонии эмотсионалии фаъолияти таълимӣ;
- ёд гирифтани маҳорату малакаҳои муҳими касбӣ;
- инкишофи когнитивӣ;
- ташаккули салоҳиятнокии иттилоотию компютерӣ.

Ҳоло бозиҳо иҷтимоитар мешаванд. Инкишофи бозиҳои иҷтимоӣ ба алоқаҳои воқеии истифодабарандагон нигаронида шудааст. Баъзан бозиҳо аллакай дар доираи воқеияти виртуалӣ намеғунҷанд, ки он гоҳ бозиҳо дар воқеияти алтернативӣ (ARG - alternative real games) пайдо мешаванд[1,с.45].

Ё мисоли дигар бо татбиқи тегҳои геолакатсионӣ, ки татбиқи технологияҳо бо иловаи принсипҳои бозӣ (хадамоти foursquare) сурат мегирад.

Ҳамин тавр, бозиҳо торафт бештар ба ҳаёти воқеии инсон ворид мешаванд. Аз ин рӯ, бозиҳое даркоранд, ки ҷанбаҳои фарҳангӣ ва масъалаҳои тарбияи шараф, ахлоқ ва маънавиёт дар онҳо бартарӣ дошта бошанд. Ҷейн Макгоникал низ ба ҳамин нукта ишора мекунад.

Бозиҳои компютерӣ аз рӯи мазмун, хусусиятҳои интерфейси истифодабарӣ, ороиши графикӣ ва садоӣ хеле гуногунанд [14,с.80-94].

Дэниэл Пинк дар китоби «Драйв» менависад, ки то дирӯз одамон кори алгоритмиро иҷро мекарданд: тартиботи муайянро барои иҷрои супоришҳо риоя менамуданд. Вале имрӯз 70% одамон дар кишварҳои пешрафта ба фаъолияти эвристӣ машғуланд, ки он тартиботи муқарраршуда надорад. Низоми танбеҳ ва таҳсини анъанавӣ ба маромнокии берунӣ равона гардида, барои кори алгоритмӣ хуб мутобиқ буд, на барои фаъолияти эвристӣ[13,с.111-118].

Кори эвристӣ маромнокии беруниро дар намуди натиҷаҳои ҳосилшуда таъмин мекунад.

Ба назар гирифтан лозим аст, ки дар БКК функсияҳои инкишофи хотира, фикррониии образнок ва ташаккули таваҷҷуҳи мақсаднок (когнитивӣ) бештар намоёнанд. Дар онҳо шакл, андоза ва ранг пурратар дарк мешаванд.

Ҳадафҳои педагогиро барои ин бозиҳо ташаккул дода, бартарии аҳамияти тарбиявии онҳоро фаромӯш кардан нашояд.

Барои асоснок кардани ин мулоҳиза хусусиятҳои асосию фарққунандаи фаъолияти бозии компютерӣ ва инъикоси онҳоро дар ҷараёнҳои иҷтимоию психологии бозии компютерӣ дида мебароем[10,с.19-28].

Алоқа ва вобастагии байниҳамдигарии ҳамаи таркибҳои ҷараёни педагогӣ, ки дар бозӣ ба он тақлид мешавад, ошкор мегардад. Аз ин рӯ, пурра розӣ шудан мумкин аст, ки бозӣ дар намуди "ғализ" хосияти муҳими иҷтимоӣ, аз ҷумла воқеияти касбиро дар бар мегирад, ки онро метавон диалогизм номид[6,с.28-35].

БКК типи олии усули фаъоли таълим буда, якчанд вазъиятҳои мушаххасро дар бар мегирад. Донишҳои (қоидаҳои) назариявиро истифода бурда, таҷрибаи кори муассисаҳоро вобаста қарорҳои имконпазир омӯхта, фаъолияти роҳбари ин ё он сатҳро моделсозӣ кардан мумкин аст, то ин ки дар шароитҳои воқеӣ вақти гузаштан аз ин сатҳҳо тавассути марҳилаи "озмоиш ва ғалат" кӯтоҳ карда шуда, ҷараёни таълим фаъол ва азхудкунии пурраи мавод таъмин карда шавад.

Ҷараёни инкишофи бозиҳои компютериро пайгирӣ карда, дидан мумкин аст, ки онҳо дар аввал ба бозингари компютери фардӣ нигаронида шуда буданд, вале бо рушди интернет имрӯз онлайн-бозиҳо серталабу серхаридоранд.

Талабот ба истифодаи компютер дар таълим низ дар чунин шароитҳои монанд афзоиш ёфт. Китобҳои дарсии электронӣ барои истифодабарандаи компютери фардӣ пешбинӣ шудаанд.

Мақсади асосии китоби дарсии электрониро дар намуди барномасозии хаттӣ ё дар намуди барномасозии серсоҳа аз рӯи гиперматнҳо муайян намудан мумкин аст[8,с.55-86]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Рушди интернет ба пайдоиши таълими фосилавӣ мусоидат кард. Вале зимни баррасии ҷузъиёти таълими фосилавӣ моделҳои гуногуни ташкилии он ошкор мешаванд. Дар Англия тавассути почтаи муқаррарӣ кейсҳо бо супоришҳо ва CD-дискҳо бурда расонда мешаванд, ки дар натиҷа муносибат дар байни донишгоҳ ва донишҷӯи фосилавӣ таҳсилкунанда хусусияти расмӣ касб мекунад ва шаффофияти амалҳо таъмин мегардад.

Дар ШМА донишҷӯи фосилавӣ таҳсилкунанда тавассути веб-камера дар реҷаи вақти воқеӣ лексияҳоро гӯш карда, имтиҳон месупорад[11,с.36-46].

БКК ба талаботҳои таълим мутобиқ гардондани маромнокии шахсиро имконпазир мегардонад.

Шакли бозии машғулиятҳо ва истифодаи унсурҳои гуногуни бозӣ дар ҷараёни таълим ба инкишофи фаъолияти таълимию маърифатии донишҷӯён мусоидат карда, таваҷҷуҳро зиёд мегардонад, кӯшишҳои ба ҳалли масъала равонашударо сафарбар мекунад ва имкон медиҳад, ки муваффақият эҳсос ва неруи шахсӣ санҷида шавад[2,с.122-135].

БКК ба инкишофи фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён мусоидат мекунад. Ин бозиҳо имкон медиҳанд, ки донишҷӯ маҳорати истифодаи амалии донишҳоро аз худ карда, стратегия ва тактикаи рафтори касбӣ, қобилияти асоснок кардан ва истифода бурдани ин ё он қарори педагогиро ташаккул диҳад.

БКК мусоидат мекунанд, ки таваҷҷуҳи асосӣ ба ҷараёни бозӣ бо азхудкунии донишҳо ва татбиқи амалии онҳо ҷалб карда шавад. Дар чунин шароитҳои монанд норасоии донишҳо ва маҳоратҳо дарҳол аён мешаванд. аз ин рӯ, "бозгашт" ба омӯзиши маводи назариявӣ дар сатҳи сифатан нав сурат мегирад.

Қабули қарорҳо дар БКК ҳамчун интихоб дар шароитҳои тағирёбанда муайян мешавад. Ин барои чунин тасдиқ асос медиҳад, ки мутахассиси оянда бояд ҳам малакаҳои алгоритмӣ ва ҳам малакаҳои эвристии фаъолияти фикриро инкишоф диҳад[12,с.100-115].

Усулҳои анъанавии таълим танҳо воситаҳои тафриқанашуда ва миёнааҳамияти таъсир ба тамоюлҳои шахсиятӣ ва маромнокии донишҷӯёнро дар бар мегиранд.

Ҳарчанд аён аст, ки шахсан ба ҷараёни таълим ҷалб шудан шарти зарурии самаранокии он ба шумор меравад. Аз ин рӯ, усулҳои анъанавии таълим асосан замоне “ба кор медароянд”, ки маромнокии намоёни донишҷӯён барои омӯхтани донишҳои муайян аллакай то оғози таҳсил ташаккул ёфтааст.

Дар акси ҳол, таълим ба азхудкунии механикии ҷамъи донишҳо табдил меёбад, ки онҳо ба системаи маъноҳои шахсиятии инсон дохил нашуда, ҳамчун “бағоҷи нодаркор” ва унсури бегона барои фаъолияти воқеӣ боқӣ мемонанд. Ҳангоми истифодаи БКК дар таълим маромнокии хониш устувор гашта, шавқи маърифатии донишҷӯён ва салоҳиятнокии иттилоотию компютерии онҳо меафзояд. Салоҳиятнокӣ мавҷудияти донишу таҷрибаест, ки барои фаъолияти самаранок дар соҳаи фаннии додашуда заруранд.

Салоҳиятнокӣ дар соҳаи муайяни фаъолияти ҳаётиро Зимняя А.А. тавассути таркибҳои зерин муайян менамояд[7,с.74-89]:

- Таркиби маромнокию аксиологӣ;
- Таркиби когнитивӣ;
- Таркиби фаъолиятӣ;
- Таркиби эмотсионалию иродавӣ.

Таркиби маромнокию аксиологӣ шавқ ба касб, амиқгардонии донишҳо дар соҳаи информатика ва омӯхтани технологияҳои иттилоотию компютериро пешбинӣ менамояд. Истифодаи технологияҳои иттилоотию компютерӣ дар таълим ва худомӯзӣ барои расидан ба ҳадафҳои гузошташуда муносибати арзандаи шахсро ба фаъолияти таълимию маърифатӣ таъмин мекунад.

Таркиби когнитивӣ донистани асосҳои информатика, технологияҳои муосири иттилоотию компютерӣ ва маҳорати истифодаи донишҳои андӯхтаро дар фаъолияти касбӣ дар бар мегирад.

Таркиби фаъолиятӣ истифодаи технологияҳои иттилоотию компютериро ҳамчун воситаи ҳалли супоришҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ таъмин карда, фаъолияти коммуникативиро ҳамчун ҳамкории шабакавӣ ва фаъолияти рефлексивиро ҳамчун қобилияти таҳлили гуногунсамтаи вазъиятҳо вобаста ба мақсаду шароитҳои таълим ва худбаҳодиҳӣ аз нуқтаи назари созанда ва истифодабарандаи технологияҳои иттилоотӣ инкишоф медиҳад[4,с.26].

Таркиби эмотсионалию иродавӣ қобилияти худташкилкунӣ ва худтатбиқкунӣ дар фаъолияти касбӣ, равона кардани иродаи донишҷӯ барои ноил шудан ба натиҷаҳои таълим ва худинкишофёбии шахсиятро тарбия мекунад.

Бо пайдо шудани технологияҳои компютерӣ ва сохтани БКК ташкили ҷараёни таълим дар маҷмуъ ба сатҳи сифатан нав ворид шуд. Ҳамин тавр,

БКК ба технологияи тавонои педагогии ташкили ҷараёни таълим дар мактаби олии муосир мубаддал мегардад. Такмил ва инкишофи салоҳияти иттилоотию компютерии донишҷӯён дар ҷараёни таълим бо истифодаи БКК ба вазифаи асосии омӯзгор табдил меёбад.

Ҳадафҳои педагогии истифодаи БКК дар омодасозии донишҷӯён вобаста ба фармоиши иттилоотии ҷомеа:

- омодасозии истифодабарандагони технологияҳои иттилоотӣ;
- инкишофи шахсияти донишҷӯ, мутобиқгардонӣ ба зиндагӣ дар;
- шароитҳои ҷомеаи иттилоотӣ;
- ташаккули саводи иттилоотию компютерӣ;
- амиқгардонии алоқаҳои байнифаннӣ;
- интихоби усули мутобиқи ҳалли супоришҳо.

Салоҳиятнокии иттилоотию компютерӣ – қобилияти сохтани маҳсулоти барномавӣ барои қонеъ гардондани талаботи бозори тағирпазири меҳнат ва мутобиқ гардондани маҳсулоти барномавӣ ба муҳити касбии худ.

Салоҳиятнокӣ – мавҷуд будани донишу таҷрибае, ки барои фаъолияти самаранок дар соҳаи фаннии додашуда заруранд. Салоҳиятнокӣ дар соҳаи муайяни фаъолияти ҳаётиро Зимняя А.А. тавассути таркибҳои зерин муайян менамояд: маромнокию аксиологӣ, когнитивӣ, фаъолиятӣ, эмотсионалию иродавӣ.

Нишонаи муҳими ташаккули салоҳиятнокии иттилоотию компютерӣ ташаббуси таълимӣ буда, он аз тарафи субъект бо мақсади дарки сатҳу сифати фаъолияти худ пешниҳод ва идора карда мешавад. Се сатҳи ташаккули салоҳиятнокии иттилоотию касбии донишҷӯён дар ҷараёни таълим бо истифодаи БКК муқаррар гардид: паст, миёна ва баланд[3,с.23-50].

Барои муайян намудани сатҳи ташаккули салоҳиятнокии иттилоотию компютерии донишҷӯён се меъёр муқаррар шуд: маромнокию рафторӣ, когнитивӣ, иттилоотию фаъолиятӣ.

Меъёри якум бо тамоюл ба омӯзиши мустақилонаи фан бо истифодаи БКК ҳам дар дарс ва ҳам дар машғулияти беруназсинфӣ, инчунин бо инкишофи қобилияти донишҷӯён барои худбаҳодиҳӣ ваислоҳи натиҷаҳои таълим тавсиф мешавад. Меъёри дуюм мазмуни саводи иттилоотӣ ва хусусияти истифодаи технологияҳои иттилоотию компютериро дар омӯзиши фанни таълимӣ ошкор мекунад. Моҳияти меъёри сеюм аз он иборат аст, ки донишҷӯён технологияҳои компютерӣ ва БКК-ро барои баланд бардоштани саводи компютерӣ, омӯхтани донишҳои иловагӣ ва малакаҳои барномасозӣ истифода мебаранд.

Нишондиҳандаи ҳар як сатҳ ҳамкории донишҷӯён бо муҳити иттилоотӣ аст. Дар сатҳи якум донишҷӯён танҳо бавосита ба муҳити иттилоотӣ муроҷиат мекунанд ва ин ҳамкорӣ асосан дар фаъолияти айнан такроршаванда ва иҷрои супориш аз рӯи нақшаи тартибдодаи омӯзгор зоҳир мешавад.

Ҳамкории фаъол дар сатҳи дуюми ташаккули саводи иттилоотию компютерӣ мушоҳида мешавад, ки нишондиҳандаи он истифодаи технологияҳои иттилоотию компютерӣ ҳамчун воситаҳои ҳалли супоришҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ аст[5,с.30]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Натиҷаи сатҳи сеюм инкишофи фаъолияти эҷодӣ, малакаҳои ибтидоии барномасозӣ, такмил ва тағири сенарияҳои БКК аст. Сатҳи сеюм дараҷаи баланди ташаккули салоҳиятнокии иттилоотию компютерии донишҷӯён ва сифати таълимро муайян менамояд.

Фаъолияти муҳити иттилоотию таълимӣ барои тағирпазир гардондани таълим, баланд бардоштани самаранокӣ ва аҳамияти фаъолияти маърифатӣ имкон фароҳам меорад. Алоқаи баръакси донишҷӯ бо омӯзгор тақвият меёбад.

Ҳамин тавр, истифодаи БКК дар ташкили фаъолияти таълимию маърифатии донишҷӯён зимни иҷрои ҳадафҳои номбаршудаи таълим яке аз инноватсияҳоиояндадор дар низоми маориф ба шумор меравад[15,с.122].

Зеро, дар баробари кам шудани хароҷоти инфрасохтори иттилоотӣ, татбиқи БКК барои ташкил, паҳн кардан ва дар муҳити таълимӣ истифода бурдани хадамотҳое, ки баланд бардоштани сифати таълимро таъмин карда метавонанд, имкон фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Бурлаков, И.В. Homo Gamer: Психология компьютерных игр [Текст] : / И. В. Бурлаков. - М.: Независимая фирма «Класс», 2000. - 142 с.
2. Васильева, Ю.А. Обучение студентов старших курсов педагогических вузов профессиональной речи на английском языке с использованием деловых игр [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Юлия Анатольевна, Васильева. - Санкт-Петербург, 2002. - 179 с.
3. Демин, В.В. Деловые игры как средство трудовой подготовки старшеклассников: На прим. подготовки слесарей механосбороч. работ [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Виктор Владимирович, Демин. - Москва, 1998. - 149 с.

4. Демкина, Н.Л. Компьютерные деловые игры как средство повышения продуктивности усвоения учебных знаний: на примере использования компьютерной деловой игры «Никсдорф Дельта» [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Наталья Леонидовна, Демкина. - Москва, 2007. - 21 с.
5. Катаев, А.Х., Шоев Н.Н. Методологические и этические аспекты разработки и внедрения новых образовательных технологий в системе высшего образования. - Душанбе: ИРФОН, 2002. - 196 с
6. Кугаенко, А. А. Методы динамического озмоиширования в управлении экономикой / А. А. Кугаенко. [Текст] - Москва: Университетская книга, 2005. - 456 с.
7. Лабутин, В.Б. Педагогические условия развития познавательной активности старшеклассников средствами новых информационных технологий [Текст] : автореф. … дис.канд.пед. наук : 13.00.01 / Василий Борисович, Лабутин. - Москва, 2004. - 190 с.
8. Методическое пособие к выполнению самостоятельных работ студента по дисциплине информатики и компьютерной техники для студентов всех специальностей. Душанбе, 2013. -87с.
9. Методическое пособие к выполнению самостоятельных работ студента по дисциплине офисное программирование для студентов специальности компьютерные системы и интернет-технологии. Душанбе, 2013. -37с.
10. Муродова, Ш.С. Внедрение учебно-деловых игр на занятиях информатики и компьютерной техники. // Материалы 4-ой международной научно-практической конференции на тему «Обеспечение продовольственной, экономико-социальной безопасности в процессе глобализации и конкурентоспособности государств» (Душанбе «ЭР-граф»-2013, ТУТ, 1-2 ноября 2013г.) - с.173-176.
11. Муродова, Ш.С. Применение компьютерных технологий и средств мультимедиа. // Материалы республиканской научно-практической конференции (23 января 2013 г.) Душанбе, Таджикский государственный институт языков им. С.Улугзаде - С.132-137
12. «Национальная стратегия развития высшего образования в Республике Таджикистан на 2007-2015 годы»
13. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 года
14. Сборник деловых игр, конкретных ситуаций и практических задач: Метод, пособие / Отв. ред. В. И. Матирко. - М.: «Педагогика», 1991. - 237 с.
15. Седов, И. А. Компьютерная игра как средство саморазвития будущего учителя в условиях информатизации общества [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Иван Алексеевич, Седов. - Саратов, 2002. - 162 с.

ЗАМИНАҲОИ РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ТАТБИҚИ БОЗИҲОИ КОМПЮТЕРИИ КОРОМӮЗӢ ДАР ТАЪЛИМИ ДОНИШҶӮЁНИ МАКТАБИ ОЛӢ

Дар мақола сухан дар бораи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ меравад, ки татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи маориф вазифаи стратегии сиёсати давлатии Тоҷикистон дар баробари дигар кишварҳо мебошад. Дар силсилаи асноди давлатии солҳои охир қабулшуда, ки сиёсати давлатиро дар соҳаи маориф танзим мекунанд, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Стандартҳои давлатии таълимии таҳсилоти олӣ (1996), «Стратегияи миллии рушди таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2015», Барномаи давлатии рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (3 декабри соли 2004, № 468), Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 ва ғайра ба технологияҳои иттилоотӣ ва истифодаи васеи роҳу усулҳои муосири истифодаи технологияҳои иттилоотӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардидааст. Таъмини муассисаҳои таълимӣ бо компютер, таҷҳизоти мултимедиявӣ, интернет ва портали таълимӣ зарурати рушди усулҳои инноватсионии электронии таълимро муайян мекунад. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» мафҳуми таълими электронӣ «ташкили фаъолияти таълимӣ бо истифода аз маълумоти дар махзани иттилоот мавҷудбуда ва ҳангоми татбиқи барномаҳои таълимӣ ва технологияҳои иттилоотӣ, воситаҳои техникие, ки коркарди онро таъмин менамоянд, инчунин истифодаи иттилоот ва шабакаҳои телекоммуникатсионӣ, ки интиқоли иттилооти зикршуда, ҳамкории байни донишҷӯ ва омӯзгорро таъмин мекунанд». Яке аз ҷанбаҳои таъмини таълими электронӣ ин истифодаи бозиҳои компютерӣ-омӯзишӣ мебошад, ки дар асоси принсипҳои хусусияти проблемавӣ сохта мешаванд, дурнамои рушди худшиносии касбӣ, визуализатсияи компютерии абстраксияҳо ва интерактивии муколамаи таълимиро ташкил медиҳанд. Айни замон дар таълим барномаҳои анъанавии компютерӣ, аз қабили (муҳаррири матнӣ, презентатсияҳо, флипчартҳо, муҳаррирони ҷадвалҳо ва ғ.), барномаҳои махсуси ҳисоббарорӣ, графикӣ, тестӣ (Php, Html, Web-дизайнер, MathCAD, AutoCAD, CorelDraw, ва ғ.) ба таври васеъ ва мақсаднок истифода бурда мешаванд.

Калидвожаҳо: Сифати таълим, мутахассисон, муаллимони донишгоҳҳо, технологияи компютерӣ, барномаҳои махсуси ҳисоббарорӣ, таҷҳизоти мултимедиявӣ, технологияи кредитӣ, усулҳои инноватсионии электронии таълимӣ.

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННО - КОМПЬЮТЕРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНО - УЧЕБНЫХ ИГР В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

В статье рассматривается использование информационных и коммуникационных технологий, реализация информационных технологий в образовании - стратегическая задача государственной политики Таджикистана наряду с другими странами. В принятых в последние годы государственных документах, регламентирующих государственную политику в сфере образования: Закон Республики Таджикистан «Об образовании», Государственные образовательные стандарты высшего образования» (1996), «Национальная стратегия развития высшего образования в Республике Таджикистан на 2007-2015 годы», Государственная программа развития и внедрения информационно-коммуникационных технологий в Республике Таджикистан (3 декабря 2004 года, № 468), Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 года и т.п- особое внимание уделено информационным технологиям и обновлению методов обучения с помощью информационных технологий. Обеспеченность учебных учреждений компьютерной, мультимедийной техникой, Интернет и образовательным порталом обусловливают потребность в развитии инновационных методик электронного обучения. В Законе «Об образовании» под электронным обучением понимается «организация образовательной деятельности с применением содержащейся в базах данных и используемой при реализации образовательных программ информации и обеспечивающих ее обработку информационных технологий, технических средств, а также информационно-телекоммуникационных сетей, обеспечивающих передачу по линиям связи указанной информации, взаимодействие обучающихся и педагогических работников». Одним из аспектов обеспечения электронного обучения является использование компьютерно- учебных игр, построенных на принципах проблемности, перспективности профессионального саморазвития, компьютерной визуализации абстракций, интерактивности учебного диалога. В настоящее время в обучении традиционных компьютерных программ (текстовых редакторов, презентаций, флипчартов, табличных редакторов и т. д.), специальных вычислительных, графических, тестовых программ (Php, Html, Web-дизайнер, MathCAD, AutoCAD, CorelDraw, и т. д.) широко используются.

Ключевые слова: Качество образования, специалисты, преподаватели вуза, компьютерные технологии, специальные вычислительные программы, мультимедийное оборудование, кредитная технология, инновационные методы электронного обучения.

DEVELOPMENT OF INFORMATION - COMPUTER COMPETENCE IN THE PROCESS OF APPLICATION OF COMPUTER - EDUCATIONAL GAMES IN TEACHING STUDENTS AT THE UNIVERSITY

The article discusses the use of information and communication technologies, the implementation of information technologies in education is a strategic task of the state policy of Tajikistan along with other countries. In the state documents adopted in recent years that regulate the state policy in the field of education: the Law of the Republic of Tajikistan “On Education”, the State Educational Standards for Higher Education” (1996), “The National Strategy for the Development of Higher Education in the Republic of Tajikistan for 2007-2015”, the State the program for the development and implementation of information and communication technologies in the Republic of Tajikistan (December 3, 2004, No. 468), the National Strategy for the Development of Education of the Republic of Tajikistan until 2020, etc. - special attention is paid to information technologies and updating teaching methods using information technologies. The provision of educational institutions with computer, multimedia equipment, the Internet and an educational portal determines the need for the development of innovative e-learning methods.In the Law “On Education”, e-learning is understood as “the organization of educational activities using the information contained in databases and used in the implementation of educational programs and the information technologies, technical means that ensure its processing, as well as information and telecommunication networks that ensure the transmission of the specified information, interaction between students and teachers”. One of the aspects of providing e-learning is the use of computer-learning games built on the principles of problematic nature, the prospects for professional self-development, computer visualization of abstractions, and the interactivity of the educational dialogue. Currently, the use of traditional computer programs in teaching (text editors, presentations, flipcharts, spreadsheet editors, etc.), special computing, graphic, test programs (Php, Html, Web-дизайнер, MathCAD, AutoCAD, CorelDraw, PhotoShop, etc.) widely used.

Keywords: The quality of education, specialists, university teachers, computer technology, special computing programs, multimedia equipment, credit technology, innovative methods of e-learning.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Умарзода Сафаралӣ Умар*** **-** Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи психология ва сотсологияи идоракунӣ. Суроға**:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носира, 33.E-mail**: safarali1992@bk.ru**

Мирзоев Абдулазиз Раҷабович **-** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, мудири кафедраи барномасозӣ ва низомҳои зеҳнӣ. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5.E-mail: **aziz69@mail.ru.**

Сведение об авторе: ***Умарзода Сафарали Умар -*** Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, соискатель кафедры психологии и социологии управления. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Саида Носира, 33.E-mail**:** safarali1992@bk.ru
Мирзоев Абдулазиз Раджабович - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой программирования и интеллектуальных систем. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбад, 48/5. E-mail: **aziz69@mail.ru.**

Information about the authors: ***Umarzoda Safarali Umar*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, applicant for the Department of Psychology and Sociology of Management. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Said Nosir street, 33. E-mail: **safarali1992@bk.ru**
Mirzoev Abdulaziz Rajabovich - International University of Tourism and entrepreneurship in Tajikistan, doctor of pedagogical sciences, professor, Head of the Department of Programming and Intelligent Systems. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Borbad avenue, 48/5.E-mail: **aziz69@mail.ru.**

УДК:37:32(575.3)

САҲМИ БЕНАЗИРИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР РУШДИ ИЛМУ МАОРИФ ДАР ДАВРОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ТОҶИКИСТОН

Тоирзода С.Т., Давлатова У., Саидзода М., Авлиёқулов Р.Т.
Донишгоҳи давлатии Данғара,
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур саҳми беназири Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди илму маориф ва аз ҷониби созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ пазируфтани ташаббусҳои созандаи Пешвои миллат оид ба масоили об, экология, пешгирӣ ва паҳншавии хатарҳои муосири ҷаҳон, аз қабили терроризму ифротгароӣ, бегонапарастӣ ва дигар масъалаҳое, ки ба коҳиш ёфтани рушди неруи инсонӣ оварда мерасонанд, дар асоси таҳлил ва хулосабарориҳои илмӣ дарҷ гардидаанд.

Бояд қайд намуд, ки вобаста ба вазъи кунунии рушди кишварҳои ҷаҳон нишондодҳои воқеии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД), ки таҷассумгари пешравии илму маориф маҳсуб меёбанд, тибқи маълумоти оморӣ дар китоби “Ҷаҳон бо ифодаи рақамҳо” (соли 2015) Тоҷикистон ба гурӯҳи давлатҳое, ки маҷмуи маҳсулоти дохилияш ба тадриҷ тайи даҳ соли охир зиёда аз 7% баланд гардидааст, шомил буда, дар раддабандии баҳогузорӣ дар байни 53 давлати ҷаҳон, ҷойи 20-умро ишғол менамояд, ки ин нишондод мояи ифтихор ва дастоварди муҳимми халқи Тоҷикистон ҳамчун иброзгари мактаби беназири сиёсии Пешвои муаззами миллат мебошад [4, с.20].

Дар ин раванд бояд тазаккур дод, ки муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо зиёда аз 53 мукофоти байналмилалӣ қадрдонӣ гардидаанд, ки дар қатори чунин унвон ва ҷоизаҳо “Пешвои асри XXI” аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо, медали 60-солагии ЮНЕСКО, ордени Шурои олимпии Осиё, медали тиллои ЮНЕСКО ва зиёда 17 ҳолати бо унвони профессори фахрӣ ва доктори фахрии муассисаҳои соҳибэътибори олии таълимии байналмилалӣ сарфароз гардидани Пешвои милатро метавон алоҳида зикр намуд.

Зимни маросими Савгандёдкунии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои рушди соҳаи илму маориф таъкид гардидааст, ки соҳаи илму маориф минбаъд низ бахши калидии сиёсати давлат маҳсуб ёфта, маблағгузорӣ барои рушди онҳо сол аз сол бештар мегардад ва ислоҳот дар ин самт идома дода мешавад [6, с.115]. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тайи солҳои 2013-2021, инчунин аз солҳои аввали соҳибистиқлолӣ, ба соҳаи илму маориф маблағгузориҳои зиёд аз сарчашмаҳои гуногун равона гардида, дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот пешрафти илмӣ, техникӣ, технологӣ ва аз ҳама муҳимаш, ташаккули мафкураи нави сиёсӣ оид ба ҳифзи манфиатҳои миллӣ, меҳаншиносӣ, омӯхтани забонҳои хориҷӣ дар раванди татбиқи сиёсати “дарҳои кушода”-и Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2003) роҳандозӣ гардидаанд. Бояд қайд намуд, ки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар доираи сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоми қишрҳои ҷомеа таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамоянд. Ташаккули инсони ҳамаҷониба

инкишофёфта, тарғиби тарзи ҳаёти солим ва тарбияи насли наврас дар руҳияи худшиносиву худогоҳии миллӣ, ватандӯстиву ватанпарастӣ ва эҳтиром ба арзишҳои неку созандаи милливу умумибашарӣ аз ҷумлаи ҳадафҳои муҳимми сиёсати иҷтимоии давлат ба шумор меравад [6, с.115].

Барои расидан ба ҳадафҳои таъкидгардида аз нигоҳи баланд бардоштани мақому манзалати дастовардҳои илмӣ, нуфузи таҳсилоти олӣ ва самарабахшии он дар раванди рушди неруи инсонӣ ва пешрафти босуботи иқтисодӣ-иҷтимоии кишвар маҷмуи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва барномаҳои давлатӣ, ба монанди Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» аз 22.07.2013, №1004; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19.05.2009, №531; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» аз 29 марти соли 2012, № 296; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи барномаи давлатии дарёфт ва рушди истеъдодҳо барои солҳои 2015-2020» аз 03.06.2014, №353; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи давлатии рушди таҳсилоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015" аз 02.11.2007, таҳти рақами №529; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи Парки технологӣ" аз 21.07.10, таҳти рақами №629; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи "Барномаи ҳамгироии илм ва таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2015" аз 02.07.09, таҳти рақами №371 (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02.06.2009, №371 тасдиқ шудааст); Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.04.2011, №227 тасдиқ шудааст); Барномаи рушди неру ва моликияти зеҳнии инсон дар давраи то соли 2020 (бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.12.2012, №687 тасдиқ шудааст), Стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои илм, технология ва инноватсия барои давраи то соли 2030 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, №263) таҳия ва тасдиқ гардидаанд, ки ба татбиқи навгониҳо ва идораи донишҳо мусоидат намуданд [6, с.214-229].

Чи тавре ки аз китоби "От знаний к благосостоянию" (Аз донишандӯзӣ ба некуаҳволӣ) бармеояд, рушди неруи инсонӣ барои ҳамаи давлатҳои ҷаҳон муҳимтарин вазифа ба шумор меравад, ки вобаста ба ин роҳу усулҳои расидан ба ҳадаф ва ҳалли масъалаҳои мубрами дар сайёра вуҷуд дошта мавриди тадқиқи доимӣ қарор мегирад [5]. Муҳаққиқ Максаковский В.П. дар китоби "Географическая картина мира" (Инъикоси географии ҷаҳон) таъкид менамояд, ки рушди неруи инсонӣ, пеш аз ҳама, бояд барои ҳалли шонздаҳ мушкилоти глобалии ҷаҳон равона карда шавад [3, с.384]. Чунончи:

Боиси қаноатмандӣ он аст, ки оид ба ҳалли масъалаҳои муҳимми дар боло зикргардида Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ташаббусҳои беназири байналмилалӣ нишон додаанд, ки аз ҷониби созмонҳои бонуфуз ва ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷонибдорӣ ёфтаанд:

1. Соли 2003 – Соли "Оби тоза"

2. Солҳои 2005-2015 – Даҳсолаи "Об барои ҳаёт"

3.Соли 2013 – Соли "Ҳамкориҳои мутақобилан судманд дар масоили марбут ба об" дар доираи барномаи байналмилалии "Ҳадафҳои рушди ҳазорсола".

4. Солҳои 2018-2028 – Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор" дар доираи барномаи байналмилалии "Ҳадафҳои рушди ҳазорсола"

Расми 1. Шонздаҳ мушкилоти муҳимтарини ҷаҳон, ки дар раванди рушди неруи инсонӣ ҷиҳати ҳалли онҳо бояд тадбирҳо андешида шаванд.

Тамоми пешниҳодҳои созандаи Пешвои муаззами миллат имконият доданд, ки на танҳо ташаккули мафкураи нави сиёсӣ дар Тоҷикистон, инчунин дар дигар давлатҳои ҷаҳон аз диди мушкилоти ҷойдошта мавриди омӯзиш ва татбиқ қарор гиранд, ки пазируфтани ин пешниҳодҳо, чи тавре ки дар боло зикр шуд, боиси бо мукофот ва ҷоизаҳои гуногуни байналмилалӣ сазовор гаштани Пешвои миллат гардид.

Яке аз комёбиҳои дигари мактаби сиёсии Пешвои миллат аз он иборат мебошад, ки зимни гузариш аз сохтори ягонаи ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ тарз ва усули давлатсозӣ, масъулиятшиносӣ, баланд бардоштани нуфузу манзалати дастовардҳои миллат на танҳо барои шаҳрвандони Тоҷикистон, инчунин давлатҳои ҷаҳон куллан тағйир ёфт. Тайи солҳои соҳибистиқлолӣ дар сатҳи байналмилалӣ 1100-солагии давлати Сомониён, Соли тамаддуни ориёӣ, 1150-солагии сардафтари адабиёти тоҷику форс маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 2500-солагии шаҳри Истаравшани бостонӣ, 2700-солагии шаҳри Кӯлоб, 700-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, 3000-солагии шаҳри Ҳисор, бузургдошти Пешвои мазҳаби ҳанафӣ – Имоми Аъзам, бузургдошти нобиғагон Ҷомиву Туғрал, Садриддини Айнӣ, Бобоҷон Ғафуров, Мирзо Турсунзода ва дигар бузургони миллат таҷлил гардиданд, ки дар як вақт ба ташаккули мафкураи нав, баланд бардоштани ҳувияти миллӣ ва ба

ҷаҳониён муаррифӣ намудани мероси адабӣ ва фарҳангии халқи тоҷик мусоидат менамояд. Ин андеша дар китоби бисёрҷилдаи "Тоҷикон дар оинаи таърих" ба таври возеҳ дарҷ гардидааст. Омӯзиши асосҳои илмӣ-методологии дастовардҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва рушди босуботи Тоҷикистон аз нуқтаи назари эҳё ва ташаккули мактаби сиёсии Пешвои миллат, имконият фароҳам оварданд, ки дар қатори дигар соҳаҳо системаи таҳсилоти олии кишвар низ рушд ёбад ва мутахассисони рақобатпазири замони нав омода гарданд. Аз нуқтаи назари мо, ҳар як муассисаи таҳсилоти олӣ дар ташаккули шахсиятҳои нав вобаста ба омӯзиши таҷрибаи зиндагӣ, роҳ ва усули ҳалли масъалаҳо, баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ ва худшиносӣ, ки дар китоби "О времени и о себе" оварда шудаанд, аҳамияти махсусро пайдо менамояд. Бино бар ин, мафҳуми вақт, истифодаи вақт, расидан ба муваффақиятро аз назардиди мазмуну мундариҷа ва фалсафаи маънии таҳсилот дар асри нав метавон чунин ифода намуд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар системаи таҳсилоти олии Тоҷикистон бо назардошти муҳайё намудани шароитҳои созгор дар раванди татбиқи сиёсати маорифпарваронаи хеш аз соли 1992 корҳои зиёдеро ба сомон расониданд, ки ба баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ мусоидат намудаанд. Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки тибқи маълумоти оморӣ, то замони соҳибистиқлолӣ дар Тоҷикистон ҳамагӣ 13 муассисаи таҳсилоти олии касбӣ бо фарогирии 69 000 донишҷӯ ба фаъолият машғул буданд. Дар соли 2021 шумораи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба 41 адад ва теъдоди донишҷӯён ба 245 ҳазор ва бо иловаи донишҷӯёне, ки дар хориҷи кишвар таҳсил мекунанд, ба 285 ҳазор расидааст [7].

Ҳамин тавр, агар дар соли 2010 ба соҳаи маориф 1 млрд 68 млн 300 ҳазор сомонӣ маблағ ҷудо шуда бошад, пас дар соли 2021 ин нишондод 5 млрд 597 млн 100 ҳазор сомониро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор ба зинаи таҳсилоти олии касбӣ дар соли 2010-ум 177 млн 982 ҳазор ва дар соли 2021-ум 779 млн 300 ҳазор сомонӣ рост меояд.Баҳри амалӣ намудани мақсаду ҳадафҳои гузоштишуда 28-уми июли соли 2011 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон созишномаи лоиҳаи гранти «Барномаи ҳамкории рушди таҳсилоти Россия (READ) (марҳилаи 2-юм)»-ро бо Бонки Ҷаҳонӣ ба имзо расонид, ки арзиши умумии он 3,8 млн доллари ИМА (3,4 млн доллари ИМА маблағгузорӣ аз ҳисоби грант, 335 ҳазор доллари ИМА аз ҳисоби буҷети ҷумҳурӣ ва 65 ҳазор доллари ИМА саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон) ташкил медод.

Бо истифода аз маълумоти дар китоби Эмомалӣ Раҳмон "О времени и о себе" (Дар бораи мафҳуми вақт ва саргузашти худ) метавон рисолати муассисаи таҳсилоти олиро дар раванди бакамолрасии мутахассисони рақобатпазир ҳамчун пешниҳоди муаллифӣ чунин ифода намуд: *«Истифодаи муфиди Вақтро тавонистан, ба муҳити инноватсионии ташкилоти зеҳниасоси муосири таҳсилоти олӣ рӯ ба рӯ гардидан, ғамхорӣ ва дастгирии пайвастаро эҳсос намудан, омӯхтан, ташаккул ёфтан, ба камоли маърифат расидан, мутахассиси рақобатпазири замони муосир шудан, роҳ ба сӯйи мустақилият, саодатмандӣ ва муваффақиятро дарёфтан, барои баланд бардоштани неруи зеҳнии миллат ва кишвар худро масъул шуморидан»* [10].

Аз ин нуқтаи назар, таҷрибаи мазкур дар тарбия ва ташаккули мутахассисони замони нав, ки онҳо бояд донишу малака ва маҳорати худро вобаста ба талаби замон, корфармоён, рушди босуботи ҳамаи соҳаҳои кишвар татбиқ карда тавонанд, заминаи боэътимод мегузорад. Мақому манзалати омӯзгорон ва нақши онҳо дар рушди неруи инсониро Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам

Эмомалӣ Раҳмон чунин арзёбӣ намудаанд: “...ояндаи миллат аз фаъолияти омӯзгор ва рушди илму маориф вобастагии зиёд дорад. Дар хотир бояд дошт, ки танҳо миллати босавод метавонад насли соҳибмаърифату донишманд ва кадрҳои арзандаро ба воя расонад, пеш равад ва дар ҷомеаи мутамаддин мақоми арзандаи худро пайдо намояд” [9, с.3]. Дар доираи тадбирҳои мантиқӣ ҷиҳати расидан ба ҳадафи мазкур тайи солҳои 2020-2027 масъалаҳои “амалӣ намудани тадбирҳои зарурӣ доир ба рушди сармояи инсонӣ, тавсеа бахшидан ба имкониятҳои зеҳнии кишвар ва навсозии низоми идораи тамоми зинаҳои таҳсилот дар шароити замони муосир” ба вазифаҳои стратегии рушди соҳа шомил шудаанд. Бинобар ин, метавон нақши Пешвои миллатро дар баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол ба якчанд самтҳои алоҳида ҷудо намуд.

Самти якум: Таҷрибаи нодири баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ ва дигар зинаҳои таҳсилот. ***Иштирок ва суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ифтитоҳ ва баргузории Рӯзи дониш ва Дарси сулҳ дар муассисаҳои навтаъсис бо нодиртарин пояи моддӣ-техникӣ ва татбиқи навгониҳои соҳавӣ дар ин самт қобили зикри махсус аст***. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар суханрониҳои Пешвои муаззами миллат, инчунин, масъалаҳои вобаста ба ҳалли мушкилоти глобалии ҷаҳон дар раванди идораи донишҳо ва навгониҳо бо мазмуну мундариҷаи алоҳида инъикос гардидаанд.

Самти дувум: Натиҷагирӣ аз баҳогузории рейтингӣ дар раванди татбиқи пурсамари сиёсати маорифпарварони Пешвои муаззами миллат бо истифода аз маҷмуи ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатии қабулгардида, робитаҳои байналмилалии оид ба муҳайё намудани шароити созгор дар фазои инноватсионӣ ва дастрасии баробар ба гирифтани таҳсилоти олӣ, дастгирии истеъдодҳо дар раванди баргузории озмунҳои ҷумҳуриявӣ.

Самти сеюм: Натиҷагирӣ ва дастгирии мутахассисони ҷавони соҳаи омӯзгорӣ тибқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2006 таҳти №197 “Дар бораи муқаррар намудани имтиёзҳо ба омӯзгорони ҷавон”. Чунончи, аз соли 2007 то ҳол 3 ҳазору 986 нафар (14,6%) омӯзгори ҷавон аз ин имтиёз истифода намудааст (иқтибос аз китоби “Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими Истиқлолияти давлатӣ”. – Душанбе, 2019. – 384 саҳ. 221) [6, с.215].

Самти чорум: Дар раванди дастрасии баробар ба гирифтани таҳсилоти олӣ бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10-уми феврали соли 2014 таҳти № 138 Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд [6, с.224]. Таҷрибаи мазкур имконият фароҳам овард, ки на танҳо дар фазои муассисаҳои таҳсилоти олӣ татбиқи навгониҳои педагогӣ ба роҳ монда шавад, инчунин миқдори зиёди марказҳои омодасозӣ-тренингӣ ба омӯзиши амиқи фанҳо вобаста ба равияҳои алоҳида ба фаъолият шуруъ намоянд.

Самти панҷум: Саҳми беназири Пешвои миллат дар татбиқи пурсамари сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф бузург буда, бо ташаббуси бевоситаи ӯ стипендияи байналмилалии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дурахшандагон» ҷиҳати тайёр намудани кадрҳо дар муассисаҳои таълимӣ ва илмии хориҷи кишвар барои хонандагони лаёқатманд бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009 таҳти №208 таъсис дода шудааст, ки аз ҷониби Муассисаи давлатии

“Маркази барномаҳои байналмилалӣ” танзим карда мешавад. Муассисаи мазкур бо муассисаҳои таҳсилоти олии хориҷи кишвар ҷиҳати ба таҳсил фиристодани донишҷӯён аз рӯйи ихтисос ва равияҳое, ки барои рушди техника ва технология, иттилоот, кишоварзӣ, соҳаи нафту газ, табибони соҳибкасб бо гирифтани донишу малакаҳои навин, ки ба пешрафти кишвар мусоидат менамоянд, ҳамкориро ба роҳ мондааст [6, с, 227]. Ба ҳолати соли 2021 дар доираи стипендияи байналмилалии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дурахшандагон” 528 нафар дар муассисаҳои таҳсилоти олии хориҷи кишвар ба таҳсил фаро гирифта шуда, ба ҳисоби умумӣ теъдоди донишҷӯёни дар хориҷи кишвар 39331 нафарро таҳсилкунанда ташкил медиҳад.Донишҷӯён бо истифода аз барномаҳои болозикр на танҳо соҳиби донишу малакаҳои касбӣ мегарданд, инчунин дар тарғиби фарҳанги миллӣ, омӯхтани муносибатҳои дипломатӣ, ҳифзи арзишҳои миллӣ, дар оянда ба роҳ мондани барномаҳои ҳамкорӣ, донистани забонҳои хориҷии касбӣ, таҷрибаи татбиқи навгониҳо ва идораи донишҳоро мегиранд.

Самти шашум: Аз нигоҳи дастгирии истеъдодҳо аз ҷониби Пешвои муаззами миллат ба имзо расонидани созишномаҳо, тафоҳумномаҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ оид ба воридшавӣ ва истифодаи имкониятҳои ҷойдошта дар фазои таҳсилоти олии ҷаҳон, ки дар Эъломияи Болон, ҳамкориҳо бо Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Ҳамкории Шанхай ва дигар ташкилотҳои бонуфузи ҷаҳонӣ оварда шудаанд, лоиқи таҳсин мебошад.Татбиқи таҷрибаи мазкур ва истифодаи самараноки он аз соли 2005 дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ оғоз гардида, ҳуҷҷатҳои баимзорасида имкон фароҳам овардаанд, ки дар фазои таҳсилоти олии кишвар мафҳуми “мобилияти академӣ” дар дохил ва хориҷи кишвар, баробарарзишии ҳуҷҷатҳои дараҷаҳои гуногуни таҳсилоти олии касбӣ дар зинаҳои бакалавр, магистратура ва докторантура ба роҳ монда шаванд.

Самти ҳафтум: Истифодаи кумакхарҷҳо, грантҳои рушди таҳсилоти олӣ, ки яке аз меъёрҳои баҳогузорӣ ба имиҷи давлатҳо ба ҳисоб рафта, нуфузи мамлакатро дар хориҷи кишвар нишон медиҳад. Дар доираи татбиқи сиёсати маорифпарваронаи Пешвои миллат ҳоло дар 41 муассисаи таҳсилоти олии касбии кишвар низоми кредитии таҳсилот ва дигар моделҳои муосири дастрасӣ ба таҳсилоти олӣ вуҷуд дорад, ки бо истифода аз он раёсати таълимгоҳҳои олии кишвар дар озмунҳои байналмилалии дарёфти грантҳо оид ба рушди таҳсилоти олӣ ширкат варзида, барои мукаммал гардонидани пояҳои моддӣ-техникӣ, бозомӯзии касбии омӯзгорон дар дохил ва хориҷи кишвар масъалагузорӣ менамоянд. Тибқи маълумоти оморӣ, зиёда аз 15%-и омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар бо дастгирии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки Ҷаҳонӣ бархурдор аз барномаҳои байналмилалии рушди соҳаи маориф мебошанд. Дар доираи таҷлил аз 30-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо боварӣ метавон ҳама дастовардҳои муҳимми Тоҷикистони соҳибистиқлолро ба Пешвои миллат мансуб донист.

Самти ҳаштум: Дар раванди баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ, тайёр намудани мутахассисони соҳибкасби рақобатпазири ҷавобгӯ ба стандартҳои байналмилалӣ ва омода будан ба идораи тағйиротҳо дар самтҳои рушди инноватсионии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти кишвар ва рақобатпазир гардонидани

соҳаҳо аз нигоҳи рушди таҷрибаи ҷаҳонӣ, расидан ба ҳадафҳои пешрафт ва шукуфоӣ.

Самти нуҳум: Дар тамоми зинаҳои таҳсил таҳти сарварии Пешвои миллат омода намудани ҷавонон барои иштирок дар озмунҳои ҷумҳуриявии "Тоҷикистон – Ватани азизи ман", "Фурӯғи субҳи доноӣ, китоб аст" ва "Илм – фурӯғи маърифат" аз нигоҳи дарёфт ва рушди истеъдодҳо ҷараён дорад, ки ғолибони онҳо на танҳо соҳиби ҷоизаҳо мегарданд, балки ба имтиёзи таҳсили ройгон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ шарафёб мешаванд.

Самти даҳум: Тайёр намудани мутахассисон ва дастраси ҷавонони ноҳияҳои дурдасти мамлакат намудани квотаҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳамчун таҷрибаи беназир дар ҷаҳони муосир (аз соли 1997) шинохта шудааст. Таҷрибаи мазкур имкон дод, ки лоиҳакашии тайёр намудани кадрҳо ва тавозуни онҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба барномаҳои рушди маҳал пайваста ва самаранок ба роҳ монда шавад. Тайёр намудани мутахассисон тибқи квотаҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дастрасӣ ба таҳсилоти олиро муҳайё намуд, инчунин таҷрибаи мазкур имконият фароҳам овард, ки татбиқи барномаҳои дурҷӯӣ аз бегонапарастӣ, тарғиби либосҳои миллӣ, эҳё ва рушди ҳунарҳои мардумӣ амалӣ гардида, омӯзиши забонҳои хориҷӣ, аз худ намудани донишҳои техникию технологӣ ба тадриҷ боло равад, ки ҳаммаром ба рушди неруи инсонӣ маҳсуб меёбад.

Самти ёздаҳум: Эҳё намудани шароити созгори таҷрибаомӯзӣ ва касбомӯзӣ дар хориҷи кишвар ва дар ин асос омода намудани мутахассисон барои кору фаъолият дар иншоотҳои азими аср, корхонаҳои муштарак бо донистани забонҳои хориҷӣ, ки дар ин раванд нақши Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бағоят бузург аст. Далели возеҳи ин таҷриба бо истифода аз неруи зеҳнӣ ва касбии мутахассисони ватанӣ ба роҳ мондани сохтмони НБО-и Роғун ва корхонаҳо бо техника ва технологияҳои нав дар шаҳру ноҳияҳои кишвар мебошад.

Самти дувоздаҳум: Саҳми арзандаи Пешвои миллат дар тайёр намудани мутахассисон дар самти таъмини бехатарии иттилоотӣ ва татбиқи ҳукумати электронӣ дар 41 муассисаи таҳсилоти олии касбии кишвар, ки оид ба ин масъала ҳоло ҳам тадбирҳои ҳамешагӣ андешида мешавад. Мутахассисони соҳавии мазкур дар ташкили сиёсати мукаммали иқтисодӣ, баланд бардоштани самаранокӣ ва рақобатпазиргардонии истеҳсолоти ватанӣ, рушди соҳибкорию истеҳсолот, таъмини амнияти озуқаворӣ, татбиқи сиёсати энергетикии кишвар, ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон, рушди сайёҳӣ, ҳифзи муҳити зист, гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ва низоми ҳукумати электронӣ ва дигар самтҳо метавонанд саҳми бориз гузоранд. Таҳлилҳои дар боло овардашуда, бо назардошти адабиёти илмии "Ваҳдат, Давлат, Президент". Ҷилди XXXII [1], "Мактаби давлатдории Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд". Ҷилди II [2], Максаковский, В.П. "Географическая картина мира" [3], "Мир в цифрах» [4], "От знаний к благосостоянию: интеграция науки и высшего образования для развития России" [5], "Пешвои муаззами миллат. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими Истиқлолияти давлатӣ" [6], Холиқзода А.Ғ. "Пешво ва оини давлатсозӣ" [8], Шоҳиён Н.Н., Икромӣ Х.И., Наботов Ю.Ш., Ҷаъфаров А.С. "Рақобатшиносӣ ва худташаккулёбии касбӣ"

[9], Эмомали Рахмон. О времени и о себе [10] нишон медиҳанд, ки бо истифода аз саҳми беназир ва имкониятҳои фароҳамовардаи Пешвои муаззами миллат ҷиҳати баланд бардоштани нуфузи Тоҷикистон дар арсаи олам чунин меъёрҳои баҳогузорӣ ба натиҷагирии таҳсил ба хатмкунандагони омода ба идораи тағйиротҳо ва донишҳо бояд дар назар гирифта шавад:

Донишҷӯ-омӯзгори ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) **дар зинаҳои гуногуни таҳсил на танҳо бояд таҷрибаи интихоби моделҳои самараноки таълиму тарбия ва технологияҳои инноватсионии таълимӣ-тарбиявиро ҷорӣ карда тавонад, инчунин дар ташаккули шахсияти таълимгирандагони зинаҳои гуногун оид ба фаъолияти онҳо аз рӯйи имкониятҳои ҷаҳони муосир ҳисси боварӣ ва муваффақият дар ҳаётро парварида тавонанд.**

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил дарки афзалият ва муҳиммияти фаҳмиши арзиш ва манфиатҳои миллиро барои худ дар замони ҷаҳонишавӣ ва ҳамкориҳои судманди Тоҷикистон бо давлатҳои ҷаҳон вобаста ба мазмун, мундариҷа ва мақсади омӯзиши фан омӯзад ва аз рӯйи ихтисос таъмин карда тавонад;

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил дар сатҳи касбӣ забони давлатӣ ва якчанд забони хориҷиро аз бар намуда, асосҳои ҳуҷҷатгузории касбӣ-тахассусиро бо дарназардошти татбиқи сиёсати «дарҳои кушода»-и Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва воридшавии Тоҷикистон ба Созмони Умумиҷаҳонии Савдо ва дигар созмонҳои байналмилалӣ вобаста ба хусусиятҳои хосси ихтисос ва равия таъмин карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил фикррони таҳлилӣ ва инноватсиониро аз худ намуда, барои таҳия ва татбиқи барномаҳои сармоягузорӣ ба неруи зеҳнии инсон, фаҳмиши афзалиятнокии тараққиёти технологии соҳаҳо ва татбиқи навгониҳо саҳм гирад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) на танҳо ба техника ва технологияи нав аз рӯйи ихтисос шиносоӣ пайдо намуда, истифода бурда тавонистани онҳоро зоҳир карда тавонад, инчунин бо дастовардҳои муосири соҳа, ки дар давлатҳои дигари ҷаҳон мавриди истифода қарор доранд, силсилаахбор (энсиклопедия) тартиб дода, тарз ва усули истифодаи онҳоро вобаста ба талаботи ихтисос моделиронӣ карда, «иҷро»-и онҳоро дар сатҳи баланди тахассусӣ таъмин карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил низоми «ҳукумати электронӣ»-

ро зимни аз худ намудани барномаи таълимӣ, иҷрои корҳои мустақилонаи фаннӣ, таҳияи лоиҳаҳои инноватсионӣ аз лиҳози омодагии тахассусӣ мавриди истифода қарор дода, дар оянда таҷрибаи мазкурро зимни ба роҳ мондани робитаҳои байналмилалии судманд аз рӯйи ихтисос дар хориҷи кишвар татбиқ карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил барои пешравии мамлакат ва рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ дар асоси зарурати маблағгузорӣ барои ҳар як соҳа оид ба татбиқи дастовардҳои илму техника ва эҷод намудани технологияҳои нави ватанӣ, ки на танҳо барои пешрафти истеҳсолот, инчунин рушди неруи зеҳнии кормандон мусоидат менамоянд, бо истифода аз имкониятҳои маҳфилҳои илмӣ-тадқиқотии омӯзгорон, иҷрои корҳои мустақилонаи фаннӣ ва дигар тарзу усули аз худ намудани барномаҳои таълимии моделҳои муосири идораи кормандон, интихоби меъёри баҳогузории рақобатпазирии соҳаро омӯзад ва дар амал аз рӯйи ихтисос татбиқ карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, дактор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил дар доираи омӯзиши барномаҳои таълимӣ-тарбиявӣ ва худтакмилдиҳии касбӣ, аҳамияти ҳамаҷонибаи баланд бардоштани сифати ҳаёт ва татбиқ карда тавонистани лоиҳаҳои инноватсионии тахассусӣ ва соҳавиро вобаста ба масъалаи гузошташуда татбиқ карда метавонад ва аз рӯйи самаранокии натиҷаҳои бадастомада таҳлилҳои муқоисавии соҳавиро тибқи ихтисос ба роҳ монда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, PhD…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил зимни фарогирии барномаҳои таълимии фан (фанҳо) ва иштирок дар фаъолгардонии баланд бардоштани коэффитсиенти самаранокии истифодаи ақл (IQ) дарки зарурати «таҳсилоти доимӣ дар давоми ҳаёт»-ро на танҳо барои худ, инчунин барои кормандон ва ташкилоте, ки ба онҳо дар оянда роҳбарӣ хоҳад кард, сатҳи ҳамгироии пурсамари баланд бардоштани донишҳо, илм ва истеҳсолотро моделсозӣ карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил аз рӯйи силсилаи талаботи омӯзиши фанҳо дар алоҳидагӣ ва зинаҳои таълимӣ-тарбиявии «аз одӣ то мураккаб» ва «аз ташкилот то тамоми мамлакат» зимни таҳияи лоиҳаи инноватсионӣ, корҳои мустақилонаи фаннӣ, иштирок дар викторинаҳо, чемпионатҳои зеҳнӣ ва ғайра масъулияти баланд бардоштани сифати инфрасохториро дарк намуда, хулоса намояд, ки ҳалли масъалаи мазкур яке аз роҳҳои расидан ба рақобатпазирии иқтисодиёт ва давлат ба ҳисоб меравад;

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил зимни иштирок дар маҳфилҳои илмӣ-амалӣ ва дигар тарзи баланд бардоштани сифати донишу малакаҳо аз рӯйи ихтисос зарурати татбиқи дастовардҳои илм дар истеҳсолотро ҳамчун масъалаи

баланд бардоштани неруи зеҳнӣ ва некуавҳолии кормандон шуморида, барои расидан ба ин мақсад, дар оянда роҳҳои гуногуни ҳавасмандгардонӣ ва фаъолгардонии кормандонро омӯзад ва мустақилона ҳамчун мутахассис, менеҷер ва сарвар (лидер) татбиқ карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил на танҳо дар доираи барномаҳои фардӣ ва гурӯҳии таълимии ба шахсият равонашуда иштирок менамояд, балки дар оянда вобаста ба ихтисос моделҳои ҳавасмандгардонии ҳамкориҳои судманди даста (команда)-ро барои баланд бардоштани неруи зеҳнӣ, самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии ҳамаи зинаҳои ҳамгироии кормандон мавриди истифода қарор дода тавонад ва ин амалро ҳамчун заминаи асосии созмон додани ташкилоти зеҳниасос шуморад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил бо истифода аз омӯзиши пайвастаи таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон аҳамияти таъмини фаъолнокии инноватсионии зинавӣ, яъне «аз сода то мураккаб» ва «аз як сохтор ба маҷмуи сохторҳо», «аз як субъекти хоҷагидорӣ ба дигар субъектҳои хоҷагидорӣ» ва ғайраро дарк менамояд ва барои расидан ба муваффақият дар ҳалли ин масъала тамоми неруи зеҳнӣ ва эҷодии худ ва имониятҳои макотиби олиро дар ҳамкорӣ бо корфармоён мавриди истифода қарор диҳад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсил яке аз сарчашмаҳои пойдорӣ ва рақобатпазирии соҳа-ташкилоти зеҳниасосро дар сармоягузории пайваста барои тайёр намудан ва баланд бардоштани донишҳои касбӣ-тахассусии кормандон вобаста ба модели тараққиёти ҳар як сохтор ва таҷрибаи ҷаҳонии дастовардҳои илм ва ҳамбастагии онҳо ба истеҳсолот эҳсос намояд ва дар оянда таъмин карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсилот бояд асосҳои таҳияи бизнес-нақшаро аз худ намуда, оид ба интихоби моделҳои алтернативӣ ва вариативии рушди инноватсионии соҳаҳо, маҷмуи донишҳои моделсозии математикӣ ва истифодаи барномаҳои компютериро зоҳир карда тавонад.

Донишҷӯ-мутахассиси ояндаи замони нав бо истифода аз мактаби сиёсии Пешвои миллат дар раванди расидан ба талаботи касбӣ-тахассусии рақобатпазирӣ аз нигоҳи баланд бардоштани нуфузи таҳсилоти олӣ (дараҷаи тахассусии бакалавр, магистр, доктор Ph.D…) дар зинаҳои гуногуни таҳсилот оид ба таҳияи симои иҷтимоии зеҳнии кормандон донишу малака ба даст оварда, аз рӯйи ихтисос барномаҳои гуногуни рушди зеҳнии ҳар як корманд барои расидан ба рақобатпазирии тахассусӣ ва рақобатпазирии умумиро роҳбарӣ карда тавонад [9, с.23-28].

Муқарриз: Ахмедова М.С.- н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ваҳдат, Давлат, Президент. -Ҷилди XXXII. – Душанбе: Истеъдод, 2020. - 368 с.
2. Мактаби давлатдории Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. -Ҷилди II. – Душанбе: Фасл-4, 2021. – 454 с.
3. Максаковский, В.П. Географическая картина мира: в 2 кн./ В.П. Максаковский. – М.: Дрофа, 2003. – Кн.I. – 496 с.
4. Мир в цифрах – 2015. Карманный справочник. Пер. с англ. О. Лазуткиной. – М.: Олимп-Бизнес, 2015. – 272 с.
5. От знаний к благосостоянию: интеграция науки и высшего образования для развития России. – М.: Алек, 2006. – 396 с.
6. Пешвои муаззами миллат. Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими Истиқлолияти давлатӣ. – Душанбе, 2019. – 384 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 26.01.2021, шаҳри Душанбе.
8. Холиқзода А.Ғ. Пешво ва оини давлатсозӣ. – Душанбе: Дониш, 2021. – 472 с.
9. Шоҳиён Н.Н. Рақобатшиносӣ ва худташаккулёбии касбӣ / Н.Н.Шоҳиён, Х.И.Икромӣ, Ю.Ш.Наботов, А.С.Ҷаъфаров. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 448 с.
10. Эмомали Рахмон. О времени и о себе. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. – 232 с.
11. Эмомалӣ Раҳмон. Бунёдгузори сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2012. -272 с.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият неъмати бебаҳост. – Душанбе: Шарқи озод, 2001. – 94 с.
13. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. –Душанбе: Ирфон, 1997.
14. Эмомалӣ Раҳмон. Ҷавонон – созандагони фардои ҷомеа. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 65 с.
15. Эмомалӣ Раҳмон. Ҷавонон – ояндаи Тоҷикистони муосир. – Душанбе: Ирфон, 1997.
16. Эмомалӣ Раҳмонов. Ҷавонон – ояндаи миллат. – Душанбе: Ирфон, 1998.
17. Эмомали Рахмонов. Долгий путь к миру. – Душанбе, 1998.

САҲМИ БЕНАЗИРИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР РУШДИ ИЛМУ МАОРИФ ДАР ДАВРОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола аҳамияти илмӣ-амалии саҳми беназири Пешвои миллат дар рушди илму маориф дар даврони соҳибистиқлолии кишвар мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Инчунин, раванди тайёр намудани мутахассисон рушди инноватсионӣ ва рақобатпазир гардонии соҳаҳо таҳлил гардида, дар ин раванд саҳми Пешвои миллат махсус қайд шудааст. Муаллифон дар мақола вобаста ба маводи таҳлилӣ-муқоисавӣ дар доираи саҳми муносиби Пешвои миллат моделҳои муосири тайёр намудани мутахасиссонро барои баланд бардоштани рушди соҳаҳо дар замони ҷаҳонишавӣ ҳамчун намуна овардаанд. Дар мақолаи мазкур саҳми беназири Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди илму маориф ва аз ҷониби созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ пазируфтани ташаббусҳои созандаи Пешвои миллат оид ба масоили об, экология, пешгирии паҳншавии хатарҳои муосири ҷаҳон, аз қабили терроризму ифротгароӣ, бегонапарастӣ ва дигар масъалаҳое, ки ба коҳиш ёфтани рушди неруи инсонӣ оварда мерасонанд, дар асоси таҳлил ва хулосабарориҳои илмӣ дарҷ гардидаанд.

Калидвожаҳо: илм, маориф, таҳсилоти олӣ, идораи донишҳо, идораи тағйиротҳо, идораи навгониҳо, идораи вақт, донишҷӯ, мутахассис, рақобатпазирӣ, замони муосир.

УНИКАЛЬНЫЙ ВКЛАД ЛИДЕРА НАЦИИ ЭМОМАЛИ РАХМОНА В РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

В статье анализируется научно-практическая значимость уникального вклада Лидера Нации в развитие науки и образования в эпоху независимости страны в связи с реализуемыми возможностями целенаправленного налаживания управления знаний, изменений, умов в процессе подготовки специалистов новой эпохи для инновационного развития и повышения конкурентоспособности отраслей, и в этом процессе особо отмечены достижения Лидера нации в современном мире. В статье авторы представили современные модели подготовки специалистов для повышения развития отраслей в эпоху глобализации на основе аналитических и сравнительных материалов в рамках соответствующего вклада Лидера Нации.В данной статье отмечен уникальный вклад Лидера Нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в развитие науки и образования и принятие конструктивных инициатив Лидера Нации по вопросам воды, экологии, предотвращения и распространения современных мировых рисков, таких как

терроризм, экстремизм, ксенофобия и другие проблемы, которые приводят к снижению развития человеческой силы.

Ключевые слова: наука, образование, высшее образование, управление знаниями, управление изменениями, офис обновления, управление временем, студент, специалист, конкурентоспособность, современность.

THE UNIQUE CONTRIBUTION OF THE LEADER OF THE NATION EMOMALI RAHMON TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE PERIOD OF TAJIKISTAN'S INDEPENDENCE

The article analyzes the scientific and practical significance of the unique contribution of the Leader of the Nation to the development of science and education in the era of the country's independence in connection with the opportunities being realized - targeted establishment of knowledge management, changes, minds in the process of training specialists of a new era for innovative development and increasing the competitiveness of industries, and in this process, the achievements of the leader of the nation in the modern world are especially noted.In the article, the authors presented modern models of training specialists to increase the development of industries in the era of globalization based on analytical and comparative materials as part of the corresponding contribution of the Leader of the Nation.This article notes the unique contribution of the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, to the development of science and education and the adoption of constructive initiatives of the Leader of the Nation on issues of water, ecology, prevention and spread of modern world risks, such as terrorism, extremism, xenophobia and other problems, which lead to a decrease in the development of human power are listed based on scientific analysis and conclusions.

Keywords: science, education, higher education, knowledge management, change management, update office, time management, student, specialist, competitiveness, modernity, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: Тоирзода Суҳроб Тоир - Донишгоҳи давлатии Данғара, саромӯзгори кафедраи фанҳои муҳандисӣ ва сохтмони гидротехникӣ. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (+992) 905 77 33 10**. Email:** avliyoqulov97@.mail.ru

Давлатова Умеда Муродалиевна **-** Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи забон ва адабиёти рус. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. ***Саидзода Музаффар Маҳмадшариф*** **-** Донишгоҳи давлатии Данғара, саромӯзгори кафедраи фанҳои муҳандисӣ ва сохтмони гидротехникӣ. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25.

Авлиёқулов Рустам Тоирович - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, магистри курси дуюми ихтисоси идораи давлатӣ. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. Телефон: (+992) 905993262**.**

Сведение об авторах: ***Тоирзода Сухроб Тоир***, Дангаринский государственный Университет, старший преподаватель кафедры инженерии и гидротехники. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р-н Дангара, улица Маркази, 25. Телефон: (+992) 905 77 33 10**. Email:** avliyoqulov97@.mail.ru

Давлатова Умеда Муродалиевна, Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры русского языка и литературы. Адрес: 734065, Республика Таджикистан, н. Дангара, улица Маркази, 25. Телефон: (+992) 883 00 37 37.

Саидзода Музаффар Маҳмадшариф, Дангаринский государственный Университет, старший преподаватель кафедры инженерии и гидротехники. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р-н Дангара, улица Маркази, 25. Телефон: (+992) 885 22 22 11**.**

Авлиёкулов Рустам Тоирович, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, магистр 2-го курса по специальности государственного управления. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, г. Душанбе. Телефон: (+992) 905 99 32 62**.**

Information about author: Toirzoda Suhrob Toir, Dangara state University, senior lecturer at the departments of engineering subjects and hydraulic structures. **The address:** 734065, Republic of Tajikistan, Dangara region, Markazi street, 25. **Phone**: (+992) 905 77 33 10. **Email:** avliyoqulov97@.mail.ru

Davlatova Umeda Murodalievna, Dangara state University, assistant of the department of russian language and literature. **The address:** 734065, Republic of Tajikistan, n. Dangara, Markazi street, 25. **Phone:** (+992) 883 00 37 37.

Saidzoda Muzaffar Mahmadsharif, Dangara state University, senior lecturer at the departments of engineering subjects and hydraulic structures. **The address:** 734065, Republic of Tajikistan, Dangara region, Markazi street, 25. **Phone**: (+992) 885 22 22 11.

Avliyoqulov Rustam Toirovich, Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan, 2nd year master in public administration. **The address:** 734065, Republic of Tajikistan, Dushanbe. **Phone**: (+992) 905 99 32 62.

УДК: 159.9

МАРОМНОКИИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ ТАВАССУТИ АРТТЕРАПИЯ

Ҳоҷибоева Р.М.

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Синни хурди мактабӣ яке аз давраҳои муҳимми кӯдакист, ки ба он инкишофи интенсивии равандҳои маърифатӣ ва ташаккули малакаҳои таълимӣ хос аст. Дар ин синну сол кӯдак фаъолона инкишоф меёбад ва муҳити атрофро меомӯзад. Унсури таркибии инкишофи хонандаи хурдсол маромнокии таълим мебошад, ки бо ташкили раванди таълим ва хусусиятҳои субъективии талаба (синну сол, ҷинс, рушди зеҳнӣ, қобилият, сатҳи саъю кӯшиш, худбаҳодиҳӣ) муайян карда мешавад.

Масъалаи ташаккули ҳавасмандии таълимӣ ва аз худ накардани барномаи таълимии мактабӣ мавзуи тадқиқоти омӯзгорон ва олимон, ба монанди Ю.К. Бабанский, Л.В. Занков, Т.А. Власова, М.С. Певзнер, К.С. Лебединская, В.И. Лубовский ва дигарон гардидааст. Имрӯз ин масъала вобаста ба навсозии мазмуни таълим, гузоштани вазифаҳо оид ба ташаккули малакаи аз худ намудани дониш аз синфи ибтидоӣ ва мунтазам афзудани шумораи кӯдакони муаммоҳои бефарқиятӣ дар раванди таълим дошта рӯз аз рӯз зиёд мешавад. Ин масъала на танҳо муаллимони мактабҳои миёна, балки падару модаронро низ ба ташвиш овардааст, бинобар ин, ин масъала актуалӣ ҳисобида мешавад. Маромнокӣ ҳамчун қувваи пешбарандаи рафтор ва фаъолияти кӯдак, албатта, дар сохтори шахсият ҷойи пешбарандаро ишғол намуда, ба ҳамаи қисмҳои таркибии он: самт, хислат, эҳсосот, қобилият, ҷараёнҳои равонӣ ва ғайра таъсир мерасонад. Хонандаи хурдсол, ки ба мактаб омада, ба азхуднамоии таълимӣ шуруъ кардааст, бешубҳа, дар соҳаҳои руҳӣ ва эҳсосӣ - ихтиёрӣ бори зиёдро ҳис мекунад. Тайёрии маромнокӣ ба мактаб дар ин ҳолат дар муваффақияти таълим ва мутобиқшавии кӯдак ба шароити нави мактабӣ нақши муҳим мебозад. Асоси маромнокии фаъолияти таълимии хонандаи хурдсол аз унсурҳои зерин иборат аст:

- таваҷҷуҳ ба вазъияти омӯзиш;
- фаҳмидани маънои фаъолияти дарпешистода;
- интихоби бошууронаи маромнокӣ;
- гузоштани ҳадаф;
- кӯшиш ба ҳадаф;
- талош барои муваффақият;
- худбаҳодиҳии раванд ва натиҷаҳои фаъолият (муносибати эмотсионалӣ ба фаъолият).

Вазифаи муҳимми системаи таҳсилоти ибтидоии муосир ин ташаккул додани маромнокии мусбӣ дар байни хонандагон ва баланд бардоштани шавқи онҳо ба таълим мебошад. Барои амалӣ намудани ин вазифа бояд бо муаммои маромнокии таълим муфассал шинос шуда, дар ин замина роҳҳои самараноктарини ташаккули онро муайян намуд.

Дар назарияи маромнокӣ олимони муосир ва хориҷӣ Л.И.Божович, А.Н.Леонтев, А.К.Маркова, Б.Вайнер, Т.Новаский, Д.Брунер ва дигарон саҳми

калон гузоштаанд. Дар асарҳои худ муҳаққиқон қайд мекунанд, ки маромнокӣ ба таълим метавонад нишондиҳандаи хуби сатҳи солимии равонии кӯдак, нишондиҳандаи сатҳи инкишофи ӯ бошад. Маромҳои таълими хонандагони хурдсол шавқу рағбат ба таҳсил ва муносибати бошуурона ба таҳсил, ба фаъолияти ояндаи касбиро инъикос мекунанд, ки бояд бо роҳи бедор кардани шавқу рағбат ба андухтани дониш, худомӯзии доимӣ ташаккул дода шавад. Инкишофи фаъолияти мактаббачагон дар раванди таълим яке аз вазифаҳои муҳимтарини системаи маорифи муосир мебошад.

Хусусияти ҳавасмандии таълимии бисёре аз хонандагони хурдсол ин бечунучаро иҷро кардани талаботи муаллим мебошад. Ҳавасмандии иҷтимоии таълим ба дараҷае қавӣ аст, ки онҳо кӯшиш намекунанд фаҳманд, ки чаро онҳо бояд гуфтаҳои муаллимро иҷро кунанд. Ҳатто кори дилгиркунанда ва бефоидаро ҳам эҳтиёткорона иҷро мекунанд, зеро вазифаҳо ба назари онҳо хеле муҳим ба назар мерасанд.

Ин ҷиҳат ҳам тарафи мусбат дорад, зеро пайваста ба мактаббачагон фаҳмонида додани маънои як намуди фаъолият барои муаллими синфҳои ибтидоӣ душвор мебуд.

Дар солҳои аввали ҳаёти мактабӣ кӯдакон мехоҳанд, ки мавқеи ботинии хонанда дошта бошанд. Дар байни ангезаҳои гуногуни иҷтимоии омӯзиш, ангезаи гирифтани баҳои баланд нақши асосӣ дорад. Маромҳои боқимондаи иҷтимоии таълим – вазифа, масъулият, зарурати таълимро хонандагони синфҳои ибтидоӣ эътироф намуда, ба фаъолияти таълимии онҳо маънӣ медиҳанд. Маромнокии мактаббачагони сустхон дар муқоиса бо маромнокии ҳамсолони пешрафта бо хусусиятҳои муайян фарқ мекунад. Агар барои гирифтани баҳои маъқул мароми пурзӯр дошта бошад, доираи маромҳои иҷтимоии онҳо танг мешавад, ки ин мароми умумиро муттаҳид менамояд.

Ба андешаи мо, ҳавасмандии мусбати омӯзиш дар шароити таълими бе синф, ки яке аз шартҳои ташаккули шахсияти ҳамаҷониба инкишофёфта мебошад, бештар самараноктар аст. Бинобар ин, таълими муосир махсусан ба ташаккули шахсияти муваффақи хонандагон нигаронида шудааст. Барои беҳтар гузаштан ба низоми нави таълим, ки ба ташаккули хоҳиши донишомӯзӣ, ноил шудан ба ҳадафҳои мувофиқ нигаронида шудааст, ташаккул додани шавқи хонандагон ва ташаккули ҳавасмандии мусбӣ ба таълим вазифаи аввалиндараҷа мебошад.

Ташаккули ҳавасмандии тарбиявӣ ва маромнокии таълими мактаббачагон ба шароитҳои гуногун вобаста аст. Шарти муҳим, пеш аз ҳама, шахсияти омӯзгор ва хусусияти муносибати ӯ ба хонанда, интихоби услуби муоширати педагогӣ мебошад.

Маромҳои фаъолияти таълимӣ ба маърифатӣ ва иҷтимоӣ тақсим мешаванд. Онҳо дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи кӯдак хусусиятҳои хос доранд ва барои бомуваффақият амалӣ намудани фаъолияти таълимӣ заруранд. Дар байни омилҳои асосии таъсиррасонанда ба ташаккули ҳавасмандии тарбиявӣ инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: мазмуни маводи таълимӣ, ташкили фаъолияти таълимӣ, шаклҳои коллективии фаъолияти таълимӣ, назорат ва баҳодиҳии фаъолияти таълимӣ.

Дар ташаккули ҳавасмандии таълимии хонандагони хурдсол шахсияти омӯзгор ва услуби фаъолияти таълимӣ ва педагогии ӯ аҳамияти хосса дорад.

Дар талаба ошкор намудани характери ангезаи омӯзиши ӯ, инчунин маънои таълим барои ӯ дар ҳар як ҳолати мушаххас дар муайян намудани тадбирҳои (таъсир)-и педагогӣ нақши муҳим дорад. Ташаккули маромнокӣ дар хонанда маънои дар сари ӯ гузоштани ҳадафу ниятҳои тайёрро надорад, балки дар чунин ҳолату шароит гузоштани хонандаро барои ҷараёни фаъолият, ки дар он ҳама ҳадафҳо ва ангезаҳо дар заминаи таҷрибаи гузашта инкишоф меёбанд ва бо назардошти фардият ва майлу хоҳиши дохилии худи талаба муайян карда мешавад.

Л.М.Фридман ду роҳи инкишофи ҳавасмандкуниро дар кӯдакон муайян мекунад.

Роҳи якум («аз поён ба боло») фароҳам овардани чунин шароити объективӣ, чунин ташкили фаъолияти бачагон аст, ки дар онҳо ҳатман боиси ташаккули ҳавасмандии зарурӣ мегардад. Муаллим ба талаботи аллакай мавҷудаи хонандагон такя намуда, машғулиятҳои муайянро тавре ташкил мекунад, ки дар онҳо эҳсосоти мусбати қаноатмандӣ ва шодӣ бедор шаванд. Агар хонандагон ин ҳиссиётро муддати тулонӣ эҳсос кунанд, пас онҳо эҳтиёҷоти нав пайдо мекунанд - худи ин фаъолият, ки боиси эҳсосоти гуворо мегардад. Мароми нави устувори ин фаъолият ба ҳавасмандии умумии мактаббачагон дохил мешавад.

Роҳи дуюм («аз боло ба поён») аз азхудкунии ҳадафҳо, идеалҳо, ангезаҳо, мундариҷаи шахсият, ки дар «шакл»-и тайёр пешниҳод шудааст, иборат аст, ки кӯдак бояд онро ташаккул диҳад. Ин усул бо усулҳои фаҳмонидан, бовар кунондан, маълумотдиҳӣ, мисол ва пешниҳод алоқаманд аст.

Дар ин ҷо коллектив, муҳити иҷтимоие, ки хонанда дар он зиндагӣ ва амал мекунад, анъанаҳо, ақидаҳо ва эътиқоди дар ин муҳит қабулшуда нақши махсус мебозанд. Маҳз муҳити иҷтимоӣ ба ташаккули муносибати мусбати хонанда ба таълим мусоидат мекунад, зеро майл мекунад, ки намунаҳои рафтореро, ки калонсолон ба ӯ нишон медиҳанд, тақлид ва такрор кунад. Барои хонандаи хурдсол, намунаи калонсолон аҳамияти бузург дорад. Агар ба таълим ва раванди шинохти онҳо муносибати мусбӣ зоҳир кунанд ва дар кӯдак ҳавасмандии мусбати таълим ташаккул ёбад, мароми омӯзиш ташаккул меёбад. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳида мушкилоте вуҷуд дорад, ки кӯдакони афро-амрикоӣ ба таҳсил чандон аҳамият намедиҳанд, зеро дар муҳити иҷтимоии онҳо муваффақияти варзишӣ на муваффақияти мактаб, балки дастоварди бузург ҳисобида мешавад. Ҳамин тариқ, ҳавасмандии хонанда вобаста аз он ташаккул меёбад, ки кадом арзишҳо аз ҷониби волидон ва муҳити иҷтимоии кӯдак ташвиқ ва дастгирӣ мешаванд.

Дар ин ҷо инчунин муҳим аст, ки волидон кадом мавқеъро - самти маромнокӣ ба раванд ё натиҷаро риоя мекунанд. Агар волидайн кӯдакро ба талош барои муваффақият ташвиқ кунанд, хатогиҳои содиршуда метавонанд шавқу рағбат ва ҳавасмандии ӯро коҳиш диҳанд, дар ҳоле ки таваҷҷуҳ ба гирифтани лаззат аз омӯзиш ба амиқтар омӯхтан ва ташаккули шавқ дар худи раванди гирифтани дониш мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар ташаккули ҳавасмандии хонандаи хурдсол оила ва муносибату эътиқоди иҷтимоии одамони гирду атроф таъсири калон мерасонад.

Ба ақидаи Л.М.Фридман, муаллим дар кори худ оид ба ташаккули ҳавасмандии зарурӣ дар хонандагон бояд ҳардуи ин усулҳоро истифода барад.

Бояд гуфт, ки ташаккули ҳавасмандии таълимии хонандагони хурдсол яке аз масъалаҳои мубрами таҳсилоти муосир мебошад. Ба андешаи мо, мушкилоти ташаккули маромнокӣ дар ҷомеаи муосир дар муносибат ва эътиқоди иҷтимоии одамоне мебошад, ки дар муҳити онҳо хонандаи хурдсол тарбия меёбад. Барои ӯ калонсолон ва ақидаҳои онҳо дар ин синну сол нақши бузург доранд. Ҳамин тариқ, дарк кардан муҳим аст, ки маҳз ҷомеа ангезаи таълимро фароҳам меорад ва самти рушди хонандаро муайян мекунад. Ҷомеаи муосир талаботу шартҳои зиёдеро барои хонанда гузоштааст ва аксаран ҳадафи асосие, ки муҳити атроф дидан мехоҳад, натиҷаҳост, дар ҳоле ки таваҷҷуҳ ба раванди шинохти худ чандон муҳим ба назар намерасад. Ҳамин тариқ, ихтилофи муайяне ба миён меояд - ҷомеаи иттилоотии муосир мехоҳад, ки кӯдак муваффақ шавад, аммо кӯдак аксар вақт ба он коре, ки ӯ мекунад, таваҷҷуҳ намекунад ва ё танҳо бо ангезаҳои беруна дастгирӣ мешавад. Дар ин замина хостем тавассути арттерапия ва методҳои он маромнокии хонандагонро дар раванди таълим бедор гардонида бошем.

Арттерапия – аз калимаҳои лотинии ars – санъат ва юнонии therapeia - муолиҷа гирифта шуда, муолиҷа тавассути эҷодиёти бадеӣ мебошад. Арттерапия имрӯз яке аз методҳои нозук, вале самараноктарин дар фаъолияти равоншиносон ва психотерапевтон мебошад. Арттерапия - ин олами аҷибест, ки тавассути он мо имкониятҳои калонро боз менамоем, муҳим он ки босамар, фаҳмо, безарар ва шавқовар аст.

Чун дигар методҳо арттерапия низ мақсадҳои худро дорад, ки онҳо чунинанд:

- баён намудани эмотсия ва ҳиссиётҳои бо муаммоҳо ва «Ман»-и худ алоқаманд буда;
- дарёфти фаъоли намудҳои нави ҳамкорӣ бо муҳити иҳотакарда;
- тасдиқкунии фардии худ, такрорнашавандагӣ ва моҳияти мавҷудияти хеш;
- баъди натиҷагирии ин се намудҳои зикргардида, - баланд гардидани мутобиқшавӣ дар олами доимоивазшаванда.

Арттерапия ҳангоми ҷароҳатҳои психологӣ, ҳолатҳои бухронӣ, низоъҳои ботинӣ, байнишахсӣ, вайроншавиҳои баъдистрессӣ асабоният ва психосоматикӣ, ҳангоми бухронҳои синнусолӣ, рушдёбии қобилиятҳои эҷодӣ, ҳангоми инкишофёбии умумиятнокии шахсият истифода бурда мешавад. Имкониятҳои арттерапия: барои ҳалли муаммоҳои психологӣ ва шахсро рассом ё актёр кардан мақсад нагузоштан равона карда шудааст; амалан ҳар як инсон новобаста аз синну сол метавонад машғул гардад; ёрӣ мерасонад, ки муносибатро байни одамон барқарор созад; тавассути санъат инсон на фақат худро инъикос мекунад, балки дигаронро зиёдтар дониста мегирад; имконият медиҳад, ки худ ва олами иҳотакардаро дарк намояд; дар санъати бадеӣ инсон эмотсияҳои худ, ҳиссиётҳо, умед, тарс, шубҳа ва низоъро зоҳир менамояд; қобилиятҳои эҷодиро инкишоф медиҳад: ҳангоми машғулиятҳои арттерапия инсон дар худ қобилиятҳои гуногуни пештар зоҳир накардаро пайдо менамояд; воситаи хубест барои мутобиқшавии иҷтимоӣ: ин имконият бештар барои шахсони имконияти маҳдудошта муҳим аст. Онҳо бештар аз ҷомеа дар канор мондаанд.

Дар арттерапия асосан воситаҳои муносибатҳои ғайривербалӣ истифода бурда мешаванд: имконияти хуб барои онҳое мебошад, ки фикрашонро гуфта наметавонанд.

Арттерапия намудҳои худро дорад: мусиқитерапия; оригами; регтерапия; рангтерапия; афсонатерапия; расмтерапия; кор бо гил; коллаж; библиотерапия; драмотерапия; терапияи бозӣ; изотерапия; ниқобтерапия.

Мусиқитерапия. Терапияи мусиқӣ маънои "шифо кардан бо мусиқӣ" аст. Ин самт дар таърих решаҳои амиқ дорад ва дар амалияи психотерапевтӣ муддати тулонӣ ва хеле васеъ истифода мешавад. Пифагор аввалин шуда дар бораи таъсири мусиқӣ ба ҳолати руҳӣ ва ҷисмонӣ сухан гуфта буд. Ғайр аз ин, дар асри 19 терапияи мусиқӣ дар клиникаҳои равонии Фаронса истифода мешуд. Дар солҳои ҷанги асри 20 дар Аврупо табибон барои таскини дард ва дар табобати як қатор бемориҳо аз терапияи мусиқӣ истифода мекарданд. Имрӯзҳо самтҳо ва мактабҳои терапевтҳои мусиқӣ мавҷуданд, ки дар онҳо аксентҳо каме фарқ мекунанд ва дар равишҳои кор нозукиҳо мавҷуданд. Олимони муосир исбот кардаанд, ки мусиқӣ воқеан на танҳо ба руҳ, балки ба тамоми узвҳо ва системаҳои ҳаётан муҳим таъсир мерасонад.

Афсонатерапия. Терапияи афсонавӣ яке аз соҳаҳои психология мебошад. Бо ёрии афсонаҳо мутахассисон зеҳни эмотсионалии беморонро инкишоф дода, малакаҳои ҷамъиятиро такмил медиҳанд ва барои бартараф намудани тарс кумак мекунанд. Афсона дар терапия ҳамчун як навъ рамз қабул карда мешавад, зеро ҳар як ҳикоя маънои пинҳонӣ, ахлоқӣ дорад. Одатан, терапияи афсонавӣ дар шакли дарсҳои гурӯҳӣ ё вебинарҳо сурат мегирад, аммо шумо метавонед машваратҳои инфиродӣ аз мутахассисоне, ки бо терапияи афсонавӣ машғуланд, пайдо кунед. Чун қоида, инҳо равоншиносони касбӣ мебошанд.

Драматерпия. Зоҳиран, яке аз сабабҳои васеъ истифода бурда шудан ва самаранокии терапияи драмавӣ дар он аст, ки дар ҷаҳони муосир талабот ба иқтидори бозии шахс, нақшбозии кӯдакон, аз даст додани бозии тавонои мардумӣ, яъне халқӣ дар ҷаҳони муосир мунтазам коҳиш ёфта истодааст. Яке аз асосгузорони драматерапия Ҷон Морено буда, дар солҳои 30-40 ин самтро пешниҳод намудааст. Дар айни замон намудҳои зиёди терапевтҳои драмавӣ мавҷуданд (драмасозии воқеӣ, театри терапевтӣ, гурӯҳҳои дастгирии драмавӣ, драматизатсияи хобҳо, театри асримиёнагӣ, комедияи деларте ва ғайра). Драматерапия як усули аълои кор бо гурӯҳ аст. Ҳангоми истифодаи драматерапия барои васеъшавии шуур, васеъ кардани доираи стратегияҳои рафтор, таҳияи усулҳои нави эҷодкоронаи муошират бо ҷаҳон ва бо дигарон истифода бурда мешавад. Ин тамоюли арттерапия аз чунин як техникаи густурда, ба мисли драматизатсия, истифода мебарад. Ин самтро дар арттерапия баъзан терапияи театрӣ меноманд. Ин ном дурусттар аст, вале камтар истифода мешавад. Терапияи муосири драмавӣ як падидаи мураккаб ва бисёрҷанба аст, ки бо равишҳо, мактабҳо ва консепсияҳои гуногун ифода ёфтааст. Терапияи драмавӣ дар кор бо мушкилоти байнишахсӣ ва дохилишахсӣ, дар терапияи оила - падару модар ва кӯдак, машварати оилавӣ, рушди эҷодкорӣ дар муаммоҳои мушаххаси дохилиоилавӣ ва ҳалли он бо психосоматика истифода мешавад. Пеш аз ҳама, бояд дар хотир дошт, ки терапияи драмавӣ ҳамеша бозӣ аст; як намуди фаъолият, ки ба раванд ва лаззат аз ин раванд нигаронида шудааст. Қувват ва амиқии таъсири терапияи драмавӣ бо қобилияти равшан, возеҳ, дақиқ ифода

кардани воқеа ва таҷриба алоқаманд аст ва ин имкон медиҳад, ки воқеаҳои ҳаётӣ ба таври дигар муайяншударо дар хотир нигоҳ доштан ва аз сар гузаронидан, ба онҳо бо чашмони гуногун нигоҳ кардан мумкин аст. “Ман метавонам нақши ҳар касро бозӣ кунам...”, “Ҳаёт як бозии театр аст”. Драматерапия ҳамчун як самти терапияи муосири санъат мебошад. Драматерапия дар ҳолатҳои буҳронӣ, ҳангоми кор бо синдроми посттравматикӣ ва нафарони гирифтори бемориҳои вазнини соматикӣ истифода бурда мешавад.

Изотерапияро метавон асоси арттерапия номид, зеро он намуди маъмултарини арттерапия мебошад. Дар изотерапия воситаҳои комилан гуногунро барои тасвир истифода бурдан мумкин аст: рангҳо (гуаш, акварел, рангҳои равғанӣ). Умуман, ҳама чизе, ки метавонад дар рӯйи коғаз изи худро гузорад. Шумо метавонед на танҳо дар рӯйи қоғаз, балки инчунин дар рӯйи чӯб, шиша, матоъҳо барои рафти изотерапия аз рангҳо, қалам ё рангҳои бештар истифода бурда, тасвир намоед. Усулҳои зиёди ташхис вуҷуд доранд, ки ин тестҳои расмкашӣ дар байни психологҳо маъмуланд: "Хона-дарахт-одам", "Расми оилаи ман", "Ҳайвони вуҷуд надошта" ва ғайра.

Оригами. Дар байни воситаҳо ва самтҳои муосири арттерапия як самти нисбатан нави ояндадор оригами торафт бештар намоён мегардад. Ватани санъати оригамиро Ҷопон мегӯянд. Сохтани фигураҳои гуногуни қоғазӣ тавассути печонидани мураббаъ бидуни буридан ва часпак торафт бештар ба фарҳанг ва илми ҷаҳонӣ ворид шуда, мавзуи тадқиқоти мутахассисони соҳаҳои инжинерӣ, меъморӣ, математика, лоихакашии техникӣ, педагогика, психологияи амалӣ ва арттерапия гардида истодааст. Аз ин рӯ, тасодуфӣ нест, ки дар амалияи арттерапевт истилоҳи нав пайдо шуд - "тарзи ҳаёти оригами". Барои муваффақияти дарсҳои оригами дар арттерапия сабабҳои зиёд мавҷуданд:

- аввалан, худи қоғаз. Шумо метавонед бо қоғаз ҳама чизро иҷро кунед: пора - пора кунед, дар он ягон нашқро кашед ва дар оригами коғаз нақши нави ғайриодӣ мебозад - шумо метавонед аз он бисёр моделҳои ҷолиброро созед. Маромнокӣ, хоҳиши омӯхтани ин вуҷуд дорад;
- аз худ кардани техникаи оригами дар ҳама синну сол, ҳам барои кӯдакон ва ҳам барои калонсолон хеле осон аст;
- натиҷа зуд ба даст оварда мешавад;
- натиҷаи мусбати пешбинишаванда вуҷуд дорад - агар шумо рақамро бодиққат ва дақиқ печонед, он бешубҳа зебо хоҳад шуд ва кафолати ин табиати ин техникаи тарроҳӣ мебошад, ки дар он дақиқӣ, симметрия ва мувофиқати хатҳои геометриро мегирад;
- имконияти идоракунии раванд вуҷуд дорад, яъне бо хоҳиши худ ба расм тағйирот ворид намудан, бисёр моделҳои худро ихтироъ намудан;
- оригами усулҳо ва шаклҳои кори баъзе дигар соҳаҳои арттерапияро дар бар мегирад: терапияи афсонавӣ (афсонаҳои оригами), терапияи бозӣ (бозиҳо бо фигураҳои ҳаракаткунанда), терапия тавассути драма ва терапияи лӯхтак (намоиши саҳнаҳо бо лӯхтакҳои оригами, ниқобҳо ва ғ.), терапевт тавассути мусиқӣ, сурудхонии хорӣ ва эвритмӣ бо ҳамоҳангӣ ва ритми ҳаракатҳои хосси худ (ки ин ҳам ҳангоми печидан бо техникаи оригами сурат мегирад ва таъсири табобатӣ медиҳад), рангтерапия (коғази ранга истифода бурда мешавад);

- усули такрор ва ритм дар печонидани оригами (ситораҳо, ороишҳо, моделҳои «3-D») ҳолати руҳии шахсро ба мувозинат медарорад;
- худи шакли баъзе фигураҳо таъсири мусбати ҳамоҳангсозӣ ва шифобахш доранд.

Ҷолиб он аст, ки яке аз қадимтарин фигураҳои оригами - тӯбҳои коғазии шаш ё зиёда модул буда, дар замони мо ҳадафи анъанавии худ - расонидани саломатӣ ба одамонро гум накардааст. Гумон меравад, ки чунин тӯб, агар дар болои бистар овезон шавад, ба барқароршавӣ мусоидат мекунад. Чунин тасвирҳо ба соҳаи геометрия тааллуқ доранд ва худи истилоҳро бостоншиносон, антропологҳо, файласуфон ва фарҳангшиносон истифода мебаранд. Он барои тавсифи системаи архетипҳои динӣ, фалсафӣ ва руҳонӣ, ки дар тули таърихи башарият мушоҳида шудааст ва ба навъе бо ақидаҳои геометрӣ оид ба сохти олам ва инсон алоқаманд аст, истифода мешавад. Мувофиқи ин ақидаҳо одам бо ёрии баъзе предметҳои геометрӣ (масалан, бисёрхелаҳои мукаррарӣ) бо олами энергетикӣ, энергияи заминӣ ва кайҳонӣ алоқа барқарор мекунад, ки барои инкишофи ҷисмонӣ ва маънавӣ қувва мебахшад. Шояд ин сирри қувваи ҷолиб ва иқтидори шифобахши оригами бошад.

Оригами дорои хосиятҳои психотерапевтии зерин аст:

- ✓ баланд бардоштани фаъолияти нимкураи рости майна ва мувозинати кори ҳарду нимкура;
- ✓ баланд бардоштани дараҷаи интеллектуалии умумии шахс;
- ✓ фаъол ва ташаккул додани тафаккури эҷодӣ;
- ✓ баланд бардоштан ва ба эътидол овардани ҳолати психоэмотсионалӣ дар сатҳи баланд;
- ✓ кам кардани изтироб ва кумак кардан ба осонӣ ба вазъиятҳои душвор мутобиқ шудан;
- ✓ такмил додани фаъолияти моторӣи дастон, инкишоф додани малакаҳои моторӣи ангуштон;
- ✓ беҳтар кардани хотира ва чашм.

Библиотерапия - (аз лотинӣ biblio - китоб ва юнонӣ therapia - табобат) як усули арттерапия буда, адабиётро ҳамчун яке аз шаклҳои табобат истифода мебарад. Он барои ислоҳи ҳолати руҳӣ бо ёрии мутолиаи мустақими адабиёти махсус интихобшуда истифода мешавад. Ба туфайли таъсири махсуси библиотерапевтии шинос шудан бо персонажхо, ҳамдардӣ бо таҷрибаи онҳо ва дигар ҳолатҳои шифобахш (ором шудан, лаззат бурдан, зиёд шудани фаъолият) конфликтҳои ҳалнашудаи худи шахс, муаммоҳои шахсӣ муайян шуда, ҳал мешаванд. Ин як усули роҳнамоии хониш барои китобдор ва як усули психотерапевтӣ барои равоншинос ва психотерапевт мебошад.

Хулоса, дар замони муосир байни хонандагони синни хурди мактабӣ муаммоҳои зиёде ба амал омада истодаанд, ки фоизи бештари он ба набудани маромнокӣ дар хонандагон рост меояд. Вақте маромнокии онҳо ба донишандӯзӣ ва омадан ба мактабу гӯш кардани омӯзгорон нест, сустхонӣ ва як қатор муаммоҳои гуногунро ба амал меоварад. Чуноне ки дар боло қайд кардем, фаъолияти асосии ин синну сол бозӣ буда, бештари хонандагон ба фаъолияти нав, яъне таълим гузашта наметавонанд, баъзеи онҳо бошад, бо душворӣ мегузаранд. Аз саволномаҳо ва анкетаю тестҳое, ки мо барои аниқ кардани дараҷаи маромнокии хонандагон

гирифтем, пурра муайян гардид, ки сустхонӣ ва бепарвоии хонандагон ба таълим маҳз бо сабаби набудани маромнокӣ ба таълим ба вуҷуд меояд.

Муқарриз: Шарифиён М.- н.и.п, дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Арт-терапия - новые горизонты: [сборник статей]. Под ред. А. И. Копытина. - Москва: Когито-Центр, 2006. - 335 с.
2. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ. Зери таҳрири Сафаров Н.С. – Душанбе, 2008. - 192с.
3. Зацепина М.Б. Проектная деятельность в процессе музыкального воспитания детей дошкольного и младшего школьного возраста / М.Б. Зацепина //Воспитание и обучение детей младшего возраста. -2018. -№ 7. -С. 131-135.
4. Ковалева Н.А. Эмоционально-личностное развитие детей младшего школьного возраста: проблема оптимального формирования стиля родительского отношения / Н.А.Ковалева, М.С. Ионова Современные тенденции и перспективы профессионального развития психолога. -2014. -С. 46-48.
5. Копытин А.И. Психодиагностика в арт-терапии / А. И. Копытин. − Санкт- Петербург; Москва: Речь, 2020. – 288 с.
6. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии / В.А. Крутецкий. - М.: Просвещение, 1972. -255 с.
7. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / Лебедева Л.Д. − Санкт-Петербург; Москва: Речь, 2021. − 192с.
8. Лебедева, Л. Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / Л. Д. Лебедева. – СПб.: Речь, 2003. – 254 с.: рис.. – (Психологический практикум). – Библиогр.: с. 214–221
9. Орехова Н.В. Мотивация как личностно регулирующий механизм мыслительных способностей младших школьников, зависящий от стиля детско-родительских отношений / Н.В.Орехова // Школа будущего. - 2016. -№ 3. -С. 23-29.
10. Офицерова С.В. Влияние детско-родительских отношений на учебную мотивацию младших школьников / С.В.Офицерова, А.С. Лукьянов //Вестник Северо-Кавказского федерального университета. -2017. -№ 6 (63). -С. 223-230.
11. Первитская А.М. Изучение связи стилей семейного воспитания и мотивационной сферы младшего школьника, занимающегося творческой деятельностью / А.М. Первитская //Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. -2015. -№ 1 (20). -С. 245-247.
12. Практикум по арт-терапии. Под ред. А.И. Копытина. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
13. Сачкова Л.Е. Мотивационная готовность к школе в старшем дошкольном возрасте / Л.Е.Сачкова, И.Ю. Кулагина //Воспитание и обучение детей младшего возраста. -2016. -№ 5. -С. 889-891.
14. Хоментаускас Г.Т. Семья глазами ребенка / Г.Т. Хоментаускас. – М.: Педагогика, 1989. −160 с. ил.
15. Эхаева Р.М. Психическое развитие детей младшего школьного возраста в процессе обучения / Р.М.Эхаева, З.В.Масаева, Р.Я. Юсупова //Казанская наука. -2014. -№ 6. -С. 229-235.

МАРОМНОКИИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ ТАВАССУТИ АРТТЕРАПИЯ

Дар мақолаи мазкур мавқеи омӯзгори синфҳои ибтидоӣ ва психологи мактаб барои ташаккул додани маромнокӣ дар хонандагони синни хурди мактабӣ аз нигоҳи илмӣ асоснок карда шуда, мушкилоти бедорнамоии маромнокии хонандагон таҳлил карда шудааст. Фаъолияти психологи мактаб, бо хонандагони маромнокиашон дар таълим паст машғулиятҳо гузаронидан ва ин ҳолатро рафъ кардан нишон дода шудааст. Равандҳои маърифатӣ низ дар ин маврид ба инобат гирифта мешаванд. Яъне, паст будани маромнокӣ аз инкишофи сусти яке аз равандҳои маърифатӣ, ба монанди хотира, диққат, тафаккур ва ғайра низ мебошад. Бояд қайд намуд, ки психолог дар баробари кор кардан бо техникаҳои арттерапия боз методикаҳои барои инкишофи диққат, хотира, тафаккур ва ғайраро истифода бурда метавонад. Баланд ё суст будани маромнокӣ вобаста аз қобилият ва хусусиятҳои инфиродии шахс низ мебошад. Бояд қайд намуд, ки волидайни хонандагони синни хурди мактабӣ низ дар рушди маромнокии фарзандонашон нақши махсусро иҷро мекунанд. Бо мақсади барангехтани маромнокии хонандагони хурдсол дар мактабҳо муаллиф истифодаи усулҳои арттерапияро пешниҳод намудааст. Чунки дар як синфи ибтидоӣ бештари хонандагон дар солҳои аввали таҳсил аз набудани маромнокӣ ба таълим азият мекашанд. Агар ин фанни иловагӣ ворид карда шавад, ба психологи мактаб имконият пайдо мешавад, ки бо ин хонандагон бештар ва самараноктар кор карда, методикаҳои арттерапияро истифода бурда, ба пешрафти хонандагон дар

раванди таълим кумак расонида тавонад. Бояд қайд кард, ки методикаҳои арттерапия барои аз байн бурдани сатҳи пасти маромнокии хонандагони хурдсол хеле муфид арзёбӣ мегарданд.

Калидвожаҳо: маромнокӣ, синни хурди мактабӣ, инкишоф, раванди таълим, ҳавасмандии таълимӣ, некуаҳволӣ, маромҳои фаъолияти таълимӣ, рушди ҳавасмандкунӣ, арттерапия.

УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ АРТ-ТЕРАПИИ

В данной статье научно обосновывается позиция учителя начальных классов и школьного психолога о формировании нравственности у младших школьников и анализируется проблема нравственного пробуждения учащихся. Деятельность школьного психолога в этом случае заключается в проведении занятий с неуспевающими учащимися и устранении сложившейся ситуации. Кроме того, низкая мотивация к обучению была изучена на основе изменений в деятельности, окружающей среды и некоторых других факторов. При этом учитываются и когнитивные процессы. То есть заниженная самооценка является одним из замедленных процессов развития таких познавательных процессов, как память, внимание, мышление и так далее. Следует отметить, что психолог, кроме работы с приемами арт-терапии, может также использовать приемы развития внимания, памяти, мышления и так далее. Высокий или низкий темперамент также зависит от индивидуальных способностей и характеристик. Следует отметить, что особую роль в развитии нравственности своих детей играют и родители младших школьников.Для активизации морального духа младших школьников автор использовал и предлагал методы арт-терапии. Потому что в начальной школе большинство учеников первых лет обучения страдают от отсутствия мотивации к обучению. Если ввести этот дополнительный предмет, школьный психолог сможет более эффективно работать с такими учащимися, использовать приемы арт-терапии, помогать учащимся продвигаться в учебном процессе. Следует отметить, что приемы арт-терапии очень полезны для преодоления низкой учебной мотивации младших школьников.

Ключевые слова: мотивация, младший школьный возраст, развитие, учебный процесс, учебная мотивация, благополучие, мотивация учебной деятельности, развитие мотивации, арт-терапия.

LEARNING MOTIVATION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN USING ART THERAPY

This article scientifically substantiates the position of a primary school teacher and a school psychologist on the formation of morality in younger students and analyzes the problem of the moral awakening of students. The activity of a school psychologist in this case is to conduct classes with underachieving students and eliminate the current situation. In addition, low learning motivation has been studied based on changes in activities, environment, and some other factors. This also takes into account cognitive processes. That is, low self-esteem is one of the slow development processes of such cognitive processes as memory, attention, thinking, and so on. It should be noted that a psychologist, in addition to working with art therapy techniques, can also use techniques for developing attention, memory, thinking, and so on. High or low temperament also depends on individual abilities and characteristics. It should be noted that the parents of younger schoolchildren also play a special role in the development of the morality of their children.To activate the morale of younger students, the author used and suggested methods of art therapy. Because in elementary school, most students in the first years of education suffer from a lack of motivation to learn. If this additional subject is introduced, the school psychologist will be able to work more effectively with such students, use art therapy techniques, and help students advance in the educational process. It should be noted that art therapy techniques are very useful for overcoming the low learning motivation of younger students.

Keywords: Key words: mativation, primary school age, development, educational process, educational motivation, well-being, motivation of educational activity, motivation development, art therapy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳоҷибоева Раънохон Мӯҳсиновна*** - Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, муаллими кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбии факултети психология ва таҳслоти томактабӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков, 1.. E-mail: **rkhochiboeva@mail.ru**. Тел: **(+992) 92 613 48 04.**

Сведение об авторе: ***Ходжибаева Ранохон Мухсиновна*** - Худжандский государственный университет имени Бободжана Гафурова, преподаватель кафедры социальной и профессиональной психологии факультета психологии и дошкольного образования. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проспект Мавлонбекова 1. E-mail: **rkhochiboeva@mail.ru**. Тел.: **(+992) 92 613 48 04**.

Information about the author: ***Hojibaeva Ranokhon Muhsinovna*** - Khujand State University named after Bobojon Ghafurov, teacher of the Department of Social and Professional Psychology, Faculty of Psychology and Preschool Education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Avenue 1.
E-mail: **rkhochiboeva@mail.ru.** Phone: **(+992) 92 613 48 04.**

УДК:372.851

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАЪЛИМИ ТАФРИҚАВӢ ДАР РАВАНДИ ОМӮЗИШИ ФАННИ МАТЕМАТИКА ДАР МТМУ

Ниёзов Ҷ.М.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Чуноне аз таҳлили адабиёти педагогӣ ва илмӣ-методии математика бармеояд, роҷеъ ба проблемаҳои тафриқакунонӣ ягонагии назар вуҷуд надорад. Омӯзиши тафриқавӣ, мувофиқи таъиноти Қомуси педагогӣ, “ ҷудокунии нақшаҳои таълимӣ ва барномаҳо дар синфҳои болоии мактаби миёна мебошад” [3, с. 760]. Инфиродикунонии таълим ин “ ташкили раванди таълимиест, ки ҳангоми он интихоби тарзҳо, усулҳо, суръати омӯзиш фарқияти хонандагон, дараҷаи инкишофи қобилияти онҳо ба таълим ба ҳисоб гирифта мешавад ” [8, с. 202].

Тафриқа -дифференсиатсия аз калимаи лотинии differentia-фарқият гирифта шуда, ҷудокунӣ, тақсимкунии бутун ба ҳиссаҳо, шаклҳо ва дараҷаҳоро мефаҳмонад [9, с. 624]. Нисбат ба раванди таълими математика тафриқаро ҳамчун омиле бояд фаҳмид, ки вазифаи он ҷудокунии хонандагон ба гурӯҳҳои алоҳида дар ҷараёни омӯзиш барои азхудкунии мақсади асосии таълим равона карда мешавад. Масъалаи таъриф додани мафҳуми “таълими тафриқавӣ” –ро олимон кайҳо боз ба миён гузоштаанд.

Дар асоси таърифи Калмикова З.И., “омӯзиши тафриқавӣ сохтани синфҳо ва мактабҳои махсусгардонидашуда бо баҳисобгирии хусусиятҳои психологии мактаббачагон аст” [7, с. 48].

Аз нуқтаи назари Унт И.Э., “таълими тафриқавӣ ин баҳисобгирии хусусиятҳои инфиродии хонандагон дар ин ё он шаклест, ки онҳо дар асоси ягон махсусияти хосси хонандагон гурӯҳбандӣ карда мешаванд ” [13, с. 192]

Дорофеев Г.Ф., Суворова С.Б., Фирсов В.В. ва Кузнетсов П.В дар таҳқиқоти худ нишон додаанд, ки таълими тафриқавӣ - ин системаи таълимест, ки дар он ҳар як хонанда якчанд минимумҳои тайёрии умумии таҳсилотро (ки онҳо моҳияти умумӣ ва имконияти мутобиқшавиро дар шароитҳои доимо ивазшавандаи ҳаётӣ татбиқкунанда дар бар мегиранд) аз бар намуда, ҳуқуқ ва имконияти кафолатнок пайдо мекунад, ки диққати асосиро ба он самтҳое равона созанд, ки ба шавқу завқи ӯ ҷавобгӯ бошанд [6, с. 15 – 21]. Таърифи додаи Дорофеев Г.Ф. ва ҳаммуаллифонаш, ба назари мо, саҳеҳтар аст. Зеро омӯзиши тафриқавӣ дар замони ҳозира омили муайянкунандаи де мократикунонӣ ва гуманитарикунонии таҳсилот мебошад. Мо низ таърифи онҳоро қобили қабул медонем. Ба ин таъриф такя намуда, мақсади тафриқаро аз нуқтаи назари иҷтимоӣ, дидактикӣ ва психологӣ – педагогӣ дида мебароем.

Мақсад меъёрест, ки шахс дар назди худ мегузорад ва барои расидан ба он мекӯшад. Вобаста ба ҷараёни таълиму тарбия мақсад банақшагирии пешакии натиҷаҳои омӯзиш, инкишоф ва тарбия мебошад. Яъне, мақсад натиҷаи чашмдошти фаъолият аст. Мақсад на танҳо натиҷаро нишон медиҳад, балки шахсро барои расидан ба ин натиҷаҳо ҳидоят менамояд.

Таҳияи мақсад марҳилаи аввалин ва муҳимми ҷараёни таълими математика мебошад. Он равиши дарс, усул ва воситаҳои таълимро муайян мекунад. Мақсад бояд мушаххас, иҷрошаванда, ченшаванда, ба хонанда нигаронидашуда бошад.

Маълум аст, ки хонандагони ҳамон як синф аз ҳамдигар аз рӯйи дараҷаи қобилияташон фарқ мекунанд. Қисм ё аз хонандагон хотираи мустаҳкам дошта, вале дигаронашон хотираи суст доранд ва ба зудӣ маводи азхудкардаашонро фаромӯш мекунанд. Баъзеи онҳо хотираи қавӣ доранд, баъзеашон бошад, хотираи маҳдуд доранд. Масалан, дар ибтидои асри XX олими америкоӣ Бине барои ҳал намудани масъалаи муайян кардани имкониятҳои инкишофи равонии кӯдакон ба воситаи гузаронидани тестҳои психометрикӣ озмоиш гузаронид. Системаи тестҳои Бине барои хонандагони синфҳои болоӣ тайёр карда шуда буданд. Он асосҳои лаёқатнокии ақлиро дар қобилияти таваҷҷуҳ ба мувофиқшавӣ мебинад. Эббингауз элементи муҳимтарини лаёқатмандиро дар қобилияти комбинатсионӣ мебинад, Мейман бошад, хотираи хуб ва умедбахшро, асос меҳисобад, зеро ки хотира одатан фаъолияти баланди мустақили инсонро роҳбаладӣ мекунад [12].

Ченкунии лаёқатмандии ақлӣ, ки танҳо бо муайянкунии қобилияти зеҳнӣ маҳдуд мешавад, наметавонад шахсиятро пурра, ҳамаҷониба ва бо ҳама сифатҳояш дар бар гирад. Дар ҳақиқат, саволе ба миён меояд: Оё дар арзёбии лаёқатмандии қобилиятнок асоси умедбахшро барои тафриқаи хонандагон бо мақсадҳои амалӣ намудани масъалаҳои ҳаматарафаи таълиму тарбия дида баромадан мумкин аст?

Педагоги машҳур О. Хлуп масъалаи тафриқаи хонандагон ҳамчун яке аз проблемаҳои рӯзмарраи педагогика ҳисобида, чунин қайд менамояд: "Гузариши мактабҳо ба барномаҳои нави таълимӣ, нашри китобҳои дарсии нав, ки аз ҷониби муаллифон дастаҷамъона таълиф шудаанд, бегуфтугӯ, ба беҳтаршавии сифати азхудкунии барномаи таълимӣ аз тарафи хонандагон ёрӣ мерасонад".

Ҳозир мо ба он далел такя мекунем, ки дигар ҳангоми гузариш аз синфи чорум ба синфи панҷум акнун он "қайчӣ"-е нест, ки пеш ҷой дошт, вақте ки хонандагон бо барномаҳои кӯҳна меомӯхтанд. Омӯзиши систематикии асосҳои фан аз синфи панҷум сар карда, на танҳо худро нишон дод, балки ба хатмкунандагони синфҳои поёнӣ барои фамидани азхудкунии нисбӣ ёрӣ дод. Вале танҳо барномаву китобҳои дарсӣ ҳамаи проблемаҳои бо сифати дониш алоқамандро ҳал карда наметавонанд. Омӯзиши маводи аслӣ барои инкишофи зеҳнӣ ёрӣ медиҳад, баташаккулёбии шахсият таъсир мерасонад. Инро ҳамчун ғайр аз ба инобат гирифтани хусусиятҳои инфиродии хонандагон, инчунин шароитҳои таълим, ва методҳои таълим чизи дигаре фаҳмонида наметавонад.

Тафриқаи таҳсилоти педагогӣ дар маркази диққати илмҳои педагогӣ ва ҷомеаи педагогӣ қарор дорад. Дар ин бора таҳқиқоти дастаҷамъона, маводҳои конференсияҳои илмӣ – амалӣ ва семинарҳои амалӣ шаҳодат медиҳанд. Ҳоло тафриқа ҳамчун яке аз роҳҳои аслии ташкили таҳсилоти ба шахсият нигаронидашуда ва тарбияи мукаммали мактаббачагон муайян карда мешавад. Ба инкишофи консепсия ва технологияи таҳсилоти ба шахсият нигаронидашуда корҳои С.И. Рубинштейн, И.С. Якиманская, Н.Ф.Тализина ва бисёр олимони дигар бахшида шудаанд.

Таҳқиқотчиёни проблемаи зикргардида қайд мекунанд, ки тафриқа имконияти интихоби технологияи бештар самараноки таҳсилро таъмин менамояд. Ба масъалаҳои тафриқа дар раванди омӯзиши математика таҳқиқоти В.А. Гусев [5], В.Г. Болтянский [2], Г.*Д. Глейзер* , *И. С. Якиманская* , , *Н. М. Шахмаев*[14] ва чанде дигарон бахшида шудаанд.

Ба омӯзиши тафриқавии математика рисолаҳои илмии И.Ю. Черникова, Челнокова, А.М. Борисова, А.И. Нестерова ва дигарон бахшида шудааст.Дар адабиёти илмӣ– методӣ мафҳуми таълими тафриқа ва фардикунонии таълими математика (Гусев В.А., Макоев Э. Смирнова И. М. ва ғайра) ба таври васеъ истифода бурда мешавад [4].

Як зумра олимони соҳаи педагогикаи тоҷик, ба монанди академикон Лутфуллоев М., Зубайдов У.З., Шарифов Ф., узви вобастаи АТ Нугмонов М., Шарифов Ҷ. (шогирдоне, ки оид ба таълими тафриқа ҳимоя кардаанд: Н. Шарипов, С.Алимов, Л. Назарова, А. Хушназарова, Д. Саидаҳмадова ва дигарон) дар таҳқиқу татбиқи тафриқа ва таълими ҳамгиро корҳои илмии бунёдӣ навишта, дастраси аҳли илму маорифи ҷумҳурӣ гардонидаанд. Дар соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия гардидани Консепсияи мактаби миллӣ яке аз воситаҳои асосии ташкили тафриқа дар шакли равияҳо гардид, ки он дар шаклу муҳтавои муассисаҳои таълимӣ тағйироти куллиро ба миён овард. Тибқи муқаррароти Консепсияи мактаби миллӣ, минбаъд таълими ҳамаи фанҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз рӯйи равияҳои махсус ё худ тафриқаҳо ба роҳ монда мешавад. Аз ҷумла, таълими фанни математика дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ дар равияҳои махсуси "табиӣ-риёзӣ" ва "ҷамъиятӣ- гуманитарӣ" ва ғайра ҷараён мегирад. Вобаста ба Консепсияи мактаби миллӣ ва "Стандарти давлатии мактаби таҳсилоти миёнаи Ҷумҳурии Тоҷикистон" соли 1994 барномаи нави таълими математика доир ба равияи "табиӣ-риёзӣ" барои синфҳои 10-11 таҳия гардид. Барномаи мазкур, ки барои равияҳои ба таълими математика алоқаманд пешниҳод шудааст, ҳалли чунин вазифаҳои асосиро талаб менамояд:

- сифатан асоснок кардани мазмуни таълим ва тарбия, такмили шаклу усулҳои таълим, инкишофи қобилият ва тафаккури эҷодии хонандагон;

-мунтазам инкишоф додани таълиму тарбия бо такя ба анъанаҳои миллию фарҳангии халқи тоҷик, демократикунонии раванди педагогӣ, инкишофи ҳамаҷонибаи шахсияти мактабиён ва қобилияти онҳо;

-ба амал баровардани системаи педагогии омӯзиши математика, ки хусусиятҳои минтақавиро ифода карда, инкишофи ҳамаҷонибаи хонандагонро таъмин намояд [10].

Дар сурати татбиқи ин вазифаҳо имконияти дар сохтори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ куллан тағйир дода шудани мазмуни таҳсилоти ба талаботи замон мувофиқ ва таълиму тарбияи насли наврас дар асоси таълими тафриқавӣ ҷорӣ мегардад. Академик Зубайдов У.З. чунин принсипҳои таълими тафриқавиро пешниҳод менамояд:

- меъёри интихоби мазмуни таҳсилоти ба талабот ва қобилияти мактабиён мувофиқ, ки ба дархости ҷомеа ва стандарти ҷаҳонии таҳсилот ҷавобгӯ бошад;

-омили фардияти хонанда;

- тайёрии назариявии педагог барои татбиқи маълумоти такягоҳӣ ва амиқ;

- амали омӯзгор ба тартиби вариантии ҷараёни таълим.

Таҳқиқоти олимон муқаррар намудааст, ки таълими тафриқавӣ ташхиси доимии шахсияти хонанда, фаъолияти муассисаи таълимӣ, гузариш аз маълумоти умумӣ ба маълумоти амиқу инфиродии хонандагон, инкишофи мазмуни он ва шаклҳои ташкили коркарди нусхаҳои нақшаҳои таълим, барномаю китобҳои дарсии

гуногундарачаро тақозо мекунад. Масъалаҳои номбаршудаи таълими тафриқавӣ, ки олимон- педагогон баррасӣ намудаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки гӯё ин проблема пурра ҳал шуда бошад. Аммо шиносоии амиқ бо онҳо нишон медиҳад, ки дар масъалаи омӯзиши проблемаҳои таълими тафриқавӣ ҳоло нуқтаи охирин гузошта нашудааст. Аз ҷумла, дар байни ин таҳқиқот проблемаҳои вобастагии ҳамдигарии таълими тафриқа ва ташаккули фаъолияти маърифатии хонандагон чандон равшан ба назар намерасад. Ҳол он ки маҳз чунин биниши гузоришҳо метавонад ба муносибати хусусию эҷодӣ, ба ташкили раванди таълим, шароити хуби равонӣ барои фаъолияти таълими мактабиёнро, ки на танҳо ба ҳавасмандии фаъолияти маърифатии таълим гирандагон, балки ба майли хонандагон ба ҳамгироӣ дар раванди омӯзиш мусоидат хоҳад кард, таъмин намояд.

Таълими тафриқавӣ бо назардошти қобилият ва истеъдоди хонандагон сурат гирифта, ҳаргиз ҳадафи ба табақаҳо ҷудо кардани онро надорад, балки шароити мусоид фароҳам меорад, ки шогирдон аз имкониятҳои табиии хеш фаровон истифода баранд, лаёқату қобилияти хешро ҳамаҷониба зоҳир кунанд. Ин шакли омӯзиш, қабл аз ҳама, ба талаботи ботинии хонандагон ҷавобгӯ буда, дар асоси рушди ҳаматарафаи қобилияту истеъдод сурат мегирад. Мавриди зикр аст, ки проблемаи тафриқаи таълими математика, новобаста аз мавҷудияти адабиёти илмӣ ва таҷрибаи ғанӣ, то ҳол ҷанбаҳои номаълуми зиёд дорад. Ҳатто дар муайянкунии истилоҳи “тафриқа” аз тарафи муаллифони гуногун ақидаи ягона вуҷуд надорад [4].

Гуфтан ҷоиз аст, ки тамоили тафриқавӣ дар таълими математика ҳодисаи мураккаби методӣ (педагогӣ) буда, системаи идоракунии фаъолияти донишандӯзии хонандагонро вобаста ба гуногунии хусусиятҳои психологии ҳар яки он ва инчунин, хусусиятҳои пешбарандаи шахсияти гурӯҳи хонандагонро дар назар дорад. Дар ин маврид таълими инфиродии ин фанҳо ҳамчун яке аз шаклҳои таълими тафриқавӣ, пурра амалӣ гардидани он ҳисоб меёбад [4].

Муассисаи таълимӣ шоистатарин макон дар парвариши ахлоқии насли наврас буда, дар ташаккулёбии симои маънавии ҳар фард нақши беандоза ва муфид мебозад. Таълими тафриқавии математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар шаклҳои зерин зоҳир мегардад:

а) Таълими тафриқавии математикаро аз нигоҳи тавсифи хусусиятҳои фардии психологию педагогии хонандагон амалӣ гардонидан мумкин аст, яъне қобилият, майлу шавқ, сабабҳои омӯзиш, тайёрӣ ба донишандӯзӣ ва ғайра бояд ба назар гирифта шаванд.

б)Таълими тафриқавии математикаро бо тарзҳои ташкили фаъолияти донишандӯзии хонандагон (фронталӣ, гурӯҳӣ, фардӣ ва шаклҳои омехтаи онҳо) ба роҳ мондан мумкин аст.

в) Таълими тафриқавии математикаро дар мувофиқа бо унсурҳои системаи идоракунии раванди таълими математика (нақшаи таълим, барномаҳо, китобҳои дарсӣ), бо истифода аз шаклҳои ташкилии раванди таълим ва методу воситаҳои гуногун ба роҳ мондан мумкин аст.

Ба назари мо, дар шароити тафриқаи тамоюли касбидошта зарурияти таҳияи китобҳои дарсӣ вобаста ба ҳар як тамоил пеш меояд, ки то ҳол дар Ҷумҳурии мо амалӣ нагаштааст. Сабаби асосиро мо дар набудани дастовардҳои навини илмии

соҳаи методикаи таълими математика, таҳқиқ нагардидани равандҳои гуногуни тафриқаи тамоюли касбидошта, ба инобат нагирифтани хусусиятҳои психологию педагогии фардии мактаббачагони ҷумҳурӣ мебинем [4].

Дар шароити таълими тафриқавии математика вазифаи асосии омӯзгор барои хонандагон ташкил намудани муҳити таълимӣ мебошад. Муҳите, ки ба рушди ақлонии онҳо созгор буда, аз ҷиҳати маънавӣ онҳоро дастгирӣ намояд. Яъне, муҳите, ки ба дарёфт кардани донишҳо, маҳорат ва малакаҳои муайяни хонандагон равона карда шуда бошад. Ин муҳит ба хонанда неру бахшида, раванди таълим ва рушдро ангезиш дода, ба гузаронидани таҳқиқот мусоидат мекунад, қобилияти эҷодии хонандагонро ба низом медарорад ва ба табодули фикрҳо, рушди нутқ, маҳорати донишандӯзии доимии хонандагон кумак мерасонад.

Чуноне ки профессор Шарифов Ҷ.[15] қайд мекунад, Мақсади таълими тафриқавӣ ошкор намудани қобилияти умумӣ ва фардии хонандагон дар омӯхтани фанҳои алоҳида мебошад. Яъне, таълим мувофиқи қобилият, майлу хоҳиш ва аз рӯйи соҳаҳои ҷудогонаи илм тафриқа карда мешавад, ки мо онро тамоил меномем. Ба таври дигар, тамоил самти таълим аст, ки баҳри чуқуртар омӯхтани гурӯҳи фанҳои бо ҳам наздик мусоидат мекунад".

Вобаста ба ин талабот таълими тафриқавии математикаро аз рӯйи тамоили математика дида мебароем. Омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд қобилияти донишазхудкунии ҳар як хонандаро ошкор намояд. Ба хонандагоне, ки қобилияти махсуси математикӣ доранд, супоришҳои фардӣ диҳад, иштироки онҳоро дар машғулиятҳои факултативӣ, маҳфилҳои математикӣ, озмунҳо ва дигар чорабиниҳои математикӣ (шабнишиниҳои математикӣ, корҳои беруназсинфӣ ва ғайраҳо) таъмин намояд, ба онҳо адабиёти иловагӣ тавсия диҳад. Хулоса, шогирдонро аз овони мактабӣ сар карда, ба ҷустуҷӯҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ҳидоят намояд.

Равияи математикии таълими тафриқавӣ аз зинаҳои зайл иборат аст:

а) Зери истилоҳи таълими тафриқавӣ созмон додани гурӯҳҳои устувор ва ё муваққатие фаҳмида мешавад, ки аз ҳамдигар бо ин ё он аломат (вобаста ба мазмун, дараҷаи талабот, майлу рағбат, шакли таълим ва ғ.) фарқ менамоянд. Ба зергурӯҳҳои таълимӣ ҷудо кардани гурӯҳ дар асосҳои ихтиёрӣ ба амал бароварда мешавад. Ин чунин маъно дорад, ки тафриқасозӣ вобаста ба хусусиятҳои фардии хонандагон, шавқу рағбати онҳо созмон дода мешавад. Яъне, ба хонанда имконият дода мешавад, ки предмети таълимӣ ва ё дараҷаи таълимро вобаста ба қобилияташ интихоб намояд.

б). Дар ноҳияҳои кишварамон хонандагони дорои истеъдоди махсуси математикӣ (истеъдодҳои модарзод) мавҷуданд. Тафриқанамоӣ имконият медиҳад, ки ин истеъдодҳо хеле барвақт муайян карда шаванд ва машғулиятҳои математикӣ бо онҳо муттасил гузаронида шаванд.

в). Дар толибилмон асосҳои илми математикиро бояд омӯхт. Омилҳои гуногуни омӯзишӣ инҳоянд: масъалаҳои ҳазломезу шавқовар, асарҳои дилошӯби математикӣ, таъсири омӯзгору падару модарон, ҳамсинфону шахсони маъруф ва ғайра.

Аз ин рӯ, даъват кардани олимони соҳаи математика ба муассисаи таълимӣ дар кори тайёрии касбии математикони оянда саҳми босазое хоҳад гузошт.

г). Хусусияти наҷиби фанни математика дар он аст, ки хонанда баробари дарёфтани ҳалли ягон масъала аз пайи ҳал кардани масъалаи дуюм, сеюм ва ғ. мегардад ва ба хулосае меояд, ки сирри ниҳонии математикаро бояд ҷустуҷӯ намояд. Вазифаи муаллим аз он иборат аст, ки чунин имкониятҳоро батадриҷ омӯзад, машқҳои фардиро вобаста ба талаботи чунин хонандагон дуруст интихоб намояд.

ғ). Хонандагони гурӯҳҳои алоҳида (ҳатто дар як гурӯҳ) дараҷаи донишашон аз ҳам фарқ мекунад. Бинобар ин, машқу масъалаҳои ба кори мустақилона тавсия карда мешудагиро батадриҷ фардӣ кунонидан лозим аст. Ин чунин маъно дорад, ки ҳар хонанда супориши ба худ мувофиқро дарёбаду аз пайи ҷустуҷӯи ҳалли он гардад. Супоришҳои мустақилонаи хонандагони қобилиятнок пай дар пай мураккаб гардонида мешаванд, дар айни замон хонандагони сустхонро аз мадди назар набояд дур сохт, баробари фардикунонии супоришҳо сари вақт ба онҳо кумак расонидани муаллим зарур шуда мемонад. Дараҷаи кумакрасонии муаллим низ бояд гуногун бошад.

д). Вариантнокии мазмун ва шакли тафриқакунонии таълим яке аз шартҳои зарурии он мебошад. Ин ва ё он қонуниятҳои математикиро бо тарзҳои гуногун ташаккул додан мумкин аст. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки дар ҷорӣ кардани ин ва ё он қонунияти математикӣ хусусияти маҳал, забону маданияти гуфтор ва шеваҳои кунунии онро ба инобат гирад. Вобаста ба хусусият ва мавқеи мактаб вариантҳои ҷорӣ кардани қонуниятҳои математикӣ низ бояд гуногун шаванд. Вариантҳоро худи хонандагон интихоб мекунанд.

е). Раванди тафриқанамоӣ аз омӯзгор талаб мекунад, ки васоитҳои таълимиро худ мустақилона интихоб намояд. Дар шароити имрӯза ғайр аз китоби дарсӣ боз якчанд васоити таълимии озмоишӣ амал мекунад. Дар ҷараёни кори таълим ба омӯзгор имконият дода мешавад, ки худи ҳамон як фасли китоби дарсӣ ва ҳатто бандҳои алоҳидаи онро аз якчанд васоити мавҷуда истифода бурда омӯзонад, зеро ки ин ба манфиати кор аст.

ё). Дар шароити имрӯза аз муассисаи таълимӣ ва омӯзгор талаб карда мешавад, ки мусобиқа ва озмунҳои математикиро хеле барвақттар – аз синфҳои 5–6 оғоз намоем. Мақсад аз он иборат аст, ки истеъдодҳои математикӣ на дар синфҳои болоӣ, балки барвақттар муайян карда шаванд, то ки ба чунин бачагони лаёқатманд кори муттасили математикиро мураттаб сохтан имконпазир гардад. Дар ҳар як маҳфили математикӣ созмон додани мусобиқаҳои математикӣ на фақат дар ҷудо карда гирифтани хонандагони қобилиятнок, балки дар инкишофи минбаъдаи ин фан саҳми босазо мегузорад.

ж). Ҷудо кардани синф ва муассисаи таълимии равияи математикидошта воситаи беҳтарини тафриқакунонӣ ба шумор меравад. Инро таҷрибаи муассисаҳои таълимии гуногуни мамлакат собит менамояд. Аз ин рӯ, ташкил ва ривоҷ додани синфу муассисаҳои таълимии махсуси математикӣ тақозои замон аст.

Самтҳои нишондодашудаи тамоили номбурдаро ҷамъбаст карда, ба хулосаи зерин омадан мумкин аст. Барои он ки талаба аз фаъолияти математикии худ қаноатманд гардад, супориши ба ӯ додашуда, бояд чандон вазнин набошад ва дар ҳалли он заҳмати зиёд пеш наорад. Ба ин фақат бо роҳи тафриқакунонии таълим муяссар гаштан мумкин аст. Омӯзгор хусусиятҳои фардии хонандагон (дараҷаи дониш, суръати дарсҳазмкунӣ, қобилияти корӣ, душворӣ ва ғ.)-ро дониста,

вариантҳои заруриро ҳам барои гурӯҳҳои корӣ ва ҳам барои хонандагони алоҳида муайян карда метавонад. Мо карточкаҳои дорои масъалаҳои дараҷаҳои душвориашон гуногунро истифода бурда, имконият пайдо кардем, ки кори байни гурӯҳҳои алоҳидаро ба мақсад мувофиқ ва самарабахш ташкил намоем. Дар айни ҳол, чунонки кори таҷрибавӣ нишон дод, барои истифодаи бештар аз 5 – 6 варианти масъалаҳои дараҷаи душвориашон гуногун зарурате нест.

Ҳамин тариқ, агар ҳар хонанда ба қадри ҳол супориш гирад ва душвориҳои баамаломадаро бартараф кунад, дониши нав ҳосил намояд, пас дар баробари муваффақиятҳои афзун гардонидани дониш дар ӯ нисбат ба фанни математика шавқу ҳаваси устувор пайдо мешавад, ки инро аз рӯйи кайфияти ҳоли талаба, аз рӯйи муносибати ӯ ба кор пай бурдан осон аст.

Фаъолияти хонандагонро доир ба супоришҳои тафриқавӣ ва натиҷаи санҷиши сифати донишазхудкунии талабагон ҷамъбаст намуда, ба хулосае омадем, ки бешубҳа, ин тамоили методӣ бағоят таъсирнок аст, зеро талабагон маводи таълимиро хеле осон ва мустаҳкам дар ёд нигоҳ медоранд, аз уҳдаи ҳалли масъалаю исботи теоремаҳои барномавӣ ва татбиқи амалии онҳо дилпурона мебароянд, ба бештар қатъӣ асоснок кардани ҳалли машқу масъалаҳо мекӯшанд, дар интихоби материали барномавӣ бештар далелнок будани онро равшан мебинанд.

Талаботи имрӯза доир ба тайёр намудани мутахассисони болаёқати ба стандартҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯ дар назди муассисаи таълимӣ вазифаҳои муҳим мегузорад.

Барои амалӣ намудани ин мақсад дар таълиму тарбияи мутахассисони оянда ба инобат гирифтани дараҷаи тайёрӣ ва қобилияти дарккунии ҳар яки онҳоро ба инобат гирифтан зарур аст. Дар ҷараёни таълим истифода бурдани усули тафриқавӣ барои амалӣ намудани ин мақсадҳо ёрии амалӣ мерасонад.

Таълими тафриқавӣ ба муайян намудан ва инкишофи максималии истеъдод ва қобилияти ҳар як хонанда мусоидат мекунанд. Инкишофи шахсияти хонанда дар шароити таълими тафриқавӣ, ки ба шахсият нигаронида шудааст, дар худ мақсад мегузорад, ки хонандагонро барои интихоби озоди омӯзиш дар асоси рафтори тафриқавии хусусияти шахсият вобаста ба стандарти маълумоти миёна таъмин намояд . Татбиқи рафтори тафриқавӣ ба хонандагон дар зинаҳои гуногуни раванди таълим барои аз худ кардани минимуми муайяни барномавии дониш, малака ва маҳорат аз тарафи хонандагон нигаронида шудааст.

Таълими тафриқавӣ ба фарқияти хусусияти шахсияти хонанда, қобилияти ӯ, шавқу ҳавасаш, майл ба маълумотгирӣ асос меёбад, ба омӯзгор дар раванди таълим имкон диҳад, ки ба ҳар як хонанда фардӣ муносибат намояд ва барои фаъолгардонидани аҳли синф имкон диҳад. Дар ҳамаи зинаҳои таълим доимӣ амалӣ намудани «талаботи ягона» ба ҳамаи хонандагон бе баҳисобгирии хусусиятҳои фардӣ-равонии инкишофи онҳо сабаби камшавии шавқу рағбати хонандагон мегардад [1]. Ташкили тафриқавии фаъолияти таълимӣ, аз як тараф, дараҷаи инкишофи ақлӣ, хусусиятҳои равонии хонандагон, намуди абстрактӣ-мантиқии тафаккурро ба назар мегирад. Аз тарафи дигар, хоҳишҳои фардии шахсият, имкониятҳо ва шавқмандии онҳо дар соҳаи аниқи таълимӣ ба инобат гирифта мешаванд.

Дар марҳилаи муосир, ки афзоиши босуръати илм, технология ва иттилоот махсусиятҳои он мебошанд, масъалаи асосии илми педагогика ва талаботи ҷомеа омода намудани шаҳрвандони бомаърифат, бомаҳорат ва малакаҳои амалидошта ва ба бозори меҳнатии байналмилалӣ баробарарзиш мебошад. Ҷомеаи имрӯз ба

шахсиятҳое ниёз дорад, ки равандҳои идорашавандаро дар ихтиёр дошта, танзим карда тавонанд. Онҳоро лозим аст, ки ақидаи мустақилона ва эҷодкорона ба фаъолияти меҳнатӣ дошта бошанд. Барои ин, қабл аз ҳама, онҳо бояд донишҳои асосиро дошта бошанд.Мафҳумҳои тафриқа ва муносибати фардӣ ба таълим дар илми педагогика муддатҳои зиёд аст, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар масъалаи мазкур олимони зиёди хориҷӣ ва ватанӣ тадқиқотҳои алоҳида бурда, проблемаи мазкурро аз нуқтаи назари худ таҳлил, тадқиқ ва баррасӣ намудаанд. Бо вуҷуди ҷой доштани тадқиқоти зиёд дар ин самт носаҳеҳӣ ҷой доранд.

Проблемаи тафриқа ва муносибати тафриқавӣ ба таълими математика асосҳои назариявӣ ва амалии ба як қонуният устуворро ҳанӯз соҳиб нашудааст.

Таълими тафриқа аз он ҷиҳат таваҷҷуҳи муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгоронро ба худ ҷалб намудааст, ки он шароити муътадилро барои фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон ба вуҷуд оварда, азхудкунӣ ва сифати онҳоро таъмин месозад [11].

Муқарриз: Шарипов Н.З.- н.и.п., и.в.дотсенти ДДТТ

АДАБИЁТ

1. Авдеев А.П. Дифференциация процесса обучения в старших классах как условие формирования у учащихся стремления к самообразованию / А.П. Авдеев //Уч.зап. Горьковского гос. пед. ин-та инос. языков им. Н.А. Добролюбова, вып. 50. - Горький, 1972. -235с.
2. Болтянский В.Г. К проблеме дифференциации школь ного математического образования / В.Г.Болтянский, Г.Д. Глейзер //Математика в школе. -1988. -№3. - С. 12-15.
3. Голант Е.А. Дидактические основы дифференцированного обучения в со ветской школе. В кн.: Актуальные проблемы индивидуализации обучения / Е.А. Голант. - Тарту,1970.–153с.
4. Гусев В.А. Индивидуализация учебной деятельности как основа диф ференцированного обучения математике в средней школе / В.А. Гусев // Математика в школе. -1990.- № 4.- С. 27-32.
5. Гусев В.А. Методические основы дифференцированного обучения математике в средней школе: Дис. докт. пед. наук.-М.: МПГУ, 1990-364 с.
6. Дорофеев Г.В. Дифференциация в обучении математике / Г.В. Дорофеев, Л.В.Кузнецова, С.Е.Суворова, В.В. Фирсов // Математика в школе. -1990. - №4. -С.15-21.
7. Кальмыкова З.И. Психологические принципы развывающего обу чения / З.И. Кальмыкова. -М.: Знание, 1979. -126с.
8. Педагогическая энциклопедия: в 2-х томах. Под ред. И.А.Каирова, Ф.Н. Петрова. -М.: Советская энциклопедия. -1965. -Т.2. -С.202.
9. Словарь иностранных слов .18 изд. –М.: Русский язык,1989. -С.624.
10. Самокрутова Л.В. Дифференцированный подход к повышению квалификации учителей.(ЦИУУ) / Л.В. Самокрутова // Русский язык и литературе в таджикс кой школе. - Душанбе, 1991. -№3. -С.56-61.
11. Сайдаҳмадова Д. Таъминоти ташкилӣ- педагогии таълими тафриқавӣ дар мактабҳои деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Сайдаҳмадова. Зери назари профессор Зубайдов У.З. –Душанбе, 2013. -150с.
12. Тхорик В.И. Дифференциация обучения в общеобразовательной школе современной Англии. Автореф. дисс ...к.п.н. / В.И. Тхорик. -М.: Просвещение,1974. –21с
13. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И.Э. Унт. -М.: Педагогика,1990. -191с.
14. Шахмаев Н.М. Учителю о дифференцированном обучении. -М., 1989. -123с.
15. Шарифов Ҷ. Таълими тафриқа ва мавқеи он дар ҷараёни таълим / Ҷ. Шарифов // Масъалаҳои равоншиносӣ ва омӯзгорӣ. – Қӯрғонтеппа, 2008. - №2. -С.9-12.

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАЪЛИМИ ТАФРИҚАВӢ ДАР РАВАНДИ ОМӮЗИШИ ФАННИ МАТЕМАТИКА ДАР МТМУ

Дар мақола дар бораи шароитҳои педагогии таълими тафриқавии математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ сухан меравад. Роҷеъ ба проблемаҳои тафриқакунонӣ ягонагии назар то ҳол вуҷуд надорад. Омӯзиши тафриқавӣ, мувофиқи Қомуси педагогӣ, ҷудокунии нақшаҳои таълимӣ ва барномаҳо дар синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад. Инфиродикунонии таълим ҳамчун ташкили раванди таълимие шарҳ дода шудааст, ки ҳангоми он интихоби тарзҳо, усулҳо, суръати омӯзиш, фарқияти хонандагон, дараҷаи инкишофи қобилияти онҳо ба таълим ба

ҳисоб гирифта мешавад. Тафриқа дифференсиатсия аз калимаи лотинии differentia-фарқият гирифта шуда, ҷудокунӣ, тақсимкунии бутун ба ҳиссаҳо, шаклҳо ва дараҷаҳоро мефаҳмонад. Нисбат ба раванди таълим тафриқаро ҳамчун омиле бояд фаҳмид, ки вазифаи он ҷудокунии хонандагон ба гурӯҳҳои алоҳида дар ҷараёни омӯзиш барои азхудкунии мақсади асосии таълим равона карда мешавад. Дар мақола таърифҳои гуногуни "таълими тафриқавӣ" оварда шудаанд. Инчунин, шаклҳои таълими тафриқавии математика мухтасар шарҳ дода шудаанд. Таълими тафриқавӣ аз он ҷиҳат таваҷҷуҳи муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгоронро ба худ ҷалб намудааст, ки он шароити муътадилро барои фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон ба вуҷуд оварда, азхудкунӣ ва сифати онҳоро таъмин месозад.

Калидвожаҳо: тафриқа, таълими тафриқавӣ, таълими инфиродӣ, суръати омӯзиши математикии хонандагон, раванди таълим, зеҳн, истеъдод, гуманитарикунонӣ, демократикунонӣ,.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В статье рассматриваются педагогические условия дифференцированного обучения в процессе изучения математики в средних общеобазовательных учреждениях. До сих пор по проблеме дифференцирования не существует единого и точного определение этого понятия. Во педагогической энцик лопедии дифференцированное обучение опредляется как разеление учебных планов и программ в старших классах средних общеобазовательных учреждений. Под индивидуальным обучением понимается такая организация учебного процесса, которая учитывает выбор видов, отличие учащихся, скорость изучения, уровень развития их способностей к учебе. Дифференциация (от латинского слова differentia - отличие) её смысл разделение, то есть разделение целых на части, виды и степени этих разделений. По отношению к учебному процессу дифференециация понимается как разделение учащихся на отдельные группы в процессе обучения, которые ориентируются на овладение основной целью обучения. В статье приведены различные виды определений "дифференцированного обучения", данные ученными. Так же рассматриваются способы дифференцированного обучения математике. Дифференци рованное обучение привлекает в основное внимание сотрудников общеобразовательных учреждений и учителей в том, что оно создаёт нормальные условия для активизации познавательной активности, обеспечивает их качество обучения.

Ключевые слова: дифференциация, дифференцированное обучение, индивидуальное обучение, математическая скорость, изучение, учащиеся, процесс обучения, гуманизация, демократизация, одаренные учащиеся, способность, память, психометрические тесты, уровневая дифференци ация, психологические черты учащихся,одаренность.

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF DIFFERENTIATED TEACHING OF MATHEMATICS IN SECONDARY GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article deals with the pedagoic conditions of differentiated teaching of mathematics in secondary general educational institutions. Until now, on the problem of differentiation, there is no single and precise definition of the concept. Differentiated instruction by pedagogical incyclopedics are the separation of curricula and programs in the upper grades of secondary general educational institutions. Under individual training, such an organization of the educational process is considered, which takes into account the choice of types, the difference of students, the speed of study, the level of development of their ability to learn. Differentiation (with the Latin word differentia - difference) its meaning is its separation, the division of the whole into parts, the types and degrees of these divisions. According to the attitude of the educational process, differentiation is understood as the division of students into separate groups in the process of learning orient are directed to mastering the whole basis of ...

Keywords: differentiation, differentiated learning, individual learning, mathematical speed of student learning, learning process, humanization, democratization, odarosound students, ability, memory, psychometric tests, level differentiation, psychological traits of students, giftedness, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ниёзов Ҷонмаҳмад Муродович*** **-** Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, и.в. дотсенти кафедраи математика ва методикаи таълими он. **Суроға:** 733435, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **985-54-49-70**

Сведение об авторе: ***Ниёзов Джонмахмад Муродович*** **–** Кулябский государственний университет имени А. Рудаки, кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры математики и методики ее преподавания. **Адрес:** 733435 Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С.Сафарова 16. Телефон: **985-54-49-70**

Information about the author: ***Niyozov Jonmakhmad Murodovich*** – Kulyab State University named after A. Rudaki, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Mathematics and Its Teaching Methods. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street, 16. Phone: **985-54-49-70**

УДК:372.864

ЗАХИРАҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Саидзода И.М., Саидҷаҳфаров А.И., Зокиров А.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт

Таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки яке аз роҳҳои боло бурдани салоҳиятнокии хонандагон, ин дар раванди таълим самаранок истифода намудани технологияҳои навини компютерӣ мебошад. Дар системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин масъала диққати аввалиндараҷа дода шуда, ҷиҳати дар раванди таълим самаранок истифода намудани тахтаҳои электронӣ, барномаҳои рӯнамосозӣ, ҷадвалҳои электронӣ, амсилаҳои компютерӣ ва ғайра чораҳо андешида шуда истодаанд.

Истифодаи технологияҳои навини компютерӣ самаранокӣ ва сифати таълимро баланд бардошта, дар бедор намудани шавқу рағбати муҳассилин замина фароҳам меоранд. Истифодаи самараноки технологияҳои компютерӣ боиси он мегардад, ки раванди таълим зина ба зина ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ карда шавад.

Дарсҳое, ки бо истифодаи тенхнологияҳои компютерӣ гузаронида мешаванд, ҷолиби диққат буда, натиҷаҳои ҳосилшуда боварибахш мебошанд. Ин раванд имкон медиҳад, ки дар ҷараёни дарс иттилооти омӯхташаванда бо осонӣ аз ҷониби муҳассилин аз худ карда шавад. Зеро технологияҳои иттилоотӣ ба омӯзгор ва хонанда аз ҷиҳати техникӣ имконият ва аёниятҳои бештарро медиҳанд [15].

Оид ба масъалаи татбиқи технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим аз ҷониби олимони тоҷик таҳқиқоти илмии зиёде ба сомон расонида шудааст. Масалан, аз ҷониби Комилиён Ф.С. [2], Раҷабов Б. [6], Саидзода И. [9] ва дигарон якчанд китобҳои дарсию мақолаҳои илмӣ дар ин самт таҳия шудаанд.

Дар ҷомеаи имрӯза, ки худ ҷомеаи иттилоотӣ аст, бе истифода аз технологияҳои компютерӣ боло бурдани салоҳиятнокии хонандагон ғайриимкон аст, зеро фаъолияти ҳаррӯзаи моро технологияҳои компютерии навин пайгирӣ мекунанд.

Аз ин лиҳоз, бояд қайд намоем, ки хонандаи имрӯза аз хонандаи солҳои пешин, маҳз бо фаҳмиш ва дарки технологияҳои навини иттилоотӣ фарқ мекунад. Хонандаи муосир бояд қобилияти дарки чунин масъалаҳоро дошта бошад:

- ✓ Аз худ намудани донишҳои компютерӣ ва мутобиқсозии онҳо бо масъалаҳои ҳаётӣ;
- ✓ мустақилона аз захираҳои интернетӣ истифода намудан;
- ✓ доштани дониши кофии фаннӣ барои ҳалли масъалаҳо ва татбиқи амалии онҳо;
- ✓ доштани малакаи баланди эҷодӣ ҷиҳати бартараф намудани масъалаҳои ҳалталаб;
- ✓ қобилияти дарки масъалаҳои мантиқӣ ва мутобиққунонии онҳо бо ҳодисаҳои воқеӣ [8;10].

Технологияҳои компютерӣ, ҳам ба омӯзгор ва ҳам ба хонанда, имкониятҳои зиёди омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии дарсро медиҳад. Дар ҷараёни таълим ворид сохтани технологияи иттилоотӣ имкон медиҳад, то шаклҳои гуногуни

фаъолияти таълимиро ба роҳ монда, фарҳанги иттилоотии хонандагонро нисбат ба дарс дар иҷроиши кори мустақилона ташаккул диҳем. Технологияҳои иттилоотиро метавон ҳамчун як воситаи муҳим арзёбӣ намуд. Зеро ин технологияҳо шароити ҷустуҷӯ, ҷамъоварӣ ва кор бо манбаи иттилооти заруриро аз шабакаи умумиҷаҳонии интернет фароҳам меоранд.

Гуфтаҳои боло баёнгари онанд, ки истифодаи самараноки технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим боиси боло рафтани маърифати техникии муҳассилин гашта, дар тафаккури эҷодии онҳо барои ҳалли масъалаҳои мантиқии навин замина фароҳам меорад. Масалан:

- ✓ фаъолнокӣ дар раванди дарс;
- ✓ дарки масъалаҳои баҳсталаб ва эҷоди масъалаҳои бунёдӣ;
- ✓ ба таври назаррас расидан ба нишондиҳандаҳои баланди таълимии хонандагон;
- ✓ бо имкониятҳои муосир ва истифодаи маводи электронии таълимӣ (китобҳо, рӯнамоҳо ва дигар захираҳои электронӣ) расидан ба ҳадафҳои гузошташуда;
- ✓ рушди малакаҳои худомӯзӣ ба воситаи татбиқи барномаҳои махсуси худомӯзӣ;
- ✓ ташаккул додани салоҳиятнокии иттилоотии хонандагон ҷиҳати мақсаднок истифода намудани ТИК;
- ✓ ҷалби хонандагон ба омӯзиши компютер, роҳҳои самаранок истифода намудани ТИК дар фаъолияти таълимӣ мувофиқи қоидаҳои бехатарӣ ва ғайра [9;10].

Вақте дар бораи татбиқи технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим сухан меравад, бояд дарк намуд, ки тамоми маводҳои дарсии ба таври электронӣ пешниҳодшаванда, ба ҳамин мафҳум дахл доранд. Масалан, захираҳои электронии китобҳои дарсӣ, бонки лексияҳо, рӯнамоҳо, тахтаҳои электронӣ, технологияҳои чандрасонаӣ, системаҳои худкори санҷишӣ ва ғайра. Ҳамаи ин воситаҳо барои ҷолиб намудани раванди таълим ва ҷалби диққати муҳассилин дар раванди дарс замина фароҳам меоранд.

Ба захираҳои электронии таълимӣ маҷмуи ҳамаи додаҳои дар шакли электронӣ пешниҳодшаванда, ки дар фаъолияти педагогӣ истифода мешаванд, дохил мешаванд.

Барои самаранок татбиқ намудани захираҳои электронӣ дар раванди таълим масъалаи доштани донишҳои кофии компютерӣ пеш меояд. Ин масъала омӯзгоронро водор месозад, то ба таври муттасил роҳҳои самаранок татбиқ намудани ТИК-ро дар раванди дарс омӯзанд.

Вобаста ба намуди захираи электронӣ имконияти дар машғулиятҳои муайяни дарсӣ истифода намудани онҳо пеш меояд. Дар робита ба ин, бо рушди босуръати ТИК ва пайваста пайдо шудани навъҳои нави захираҳои электронӣ, роҳҳои самаранок истифода намудани онҳоро бояд омӯхт [4].

Дар маҷмуъ, баъзе аз захираҳои электронии таълимиро, ки бештар истифода мешаванд, дар намуди расми 1 пешниҳод менамоем.

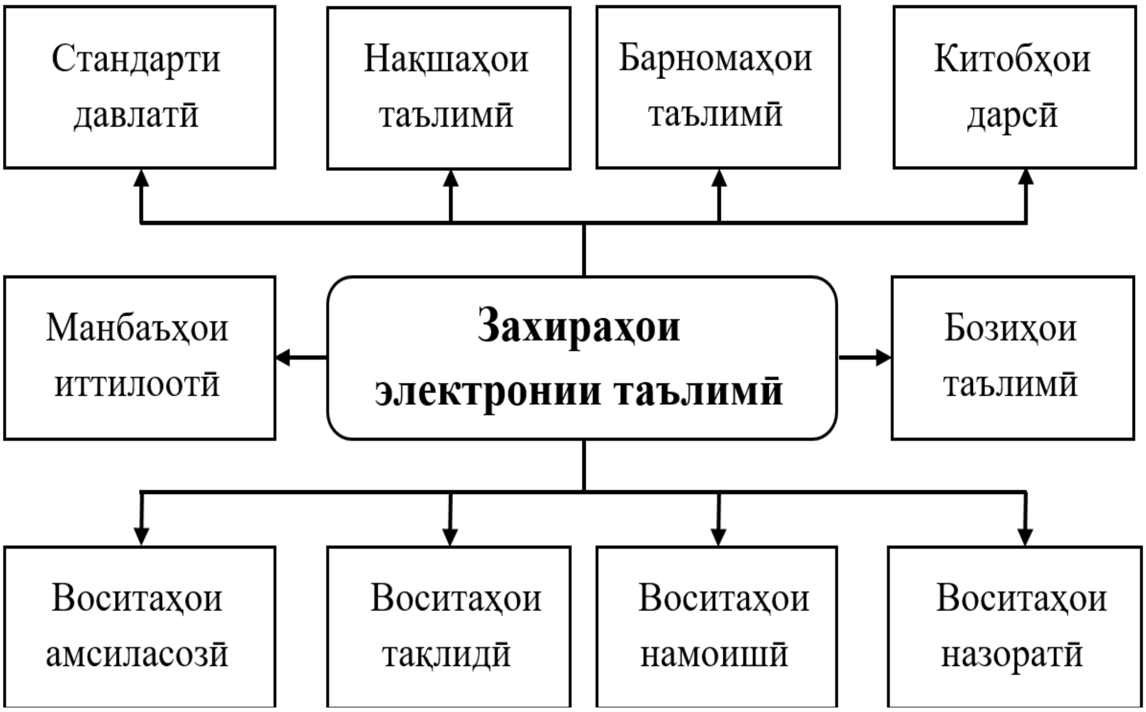

Расми 1 – Захираҳои электронии таълимӣ

Стандарти давлатӣ. Барои тамоми зинаҳои таҳсилот стандарти давлатӣ яке аз ҳуҷҷатҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Стандарт ҳуҷҷати меъёрӣ-ҳуқуқӣ буда, муайянкунандаи тамоми мақсад ва вазифаҳои зинаи таҳсилот мебошад. Аз ин лиҳоз, дар намуди электронӣ истифода намудани ин ҳуҷҷат аз манфиат холӣ нест.

Нақшаи таълимӣ. Дар зинаи таҳсилот, новобаста ба шакли таҳсил нақшаи таълимӣ яке аз ҳуҷҷатҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар Қонуни ҶТ "Дар бораи таҳсилоти миёнаи касбӣ" аз 21.07.2015, №713 чунин омадааст: "Нақшаи таълимӣ – ҳуҷҷате, ки омӯзиши фанҳои таълимӣ ва тақсимоти солонаи онҳоро барои тамоми давраи таҳсил дар муассисаҳои таълимӣ муайян менамояд" [3].

Нақшаҳои таълимиро монанди дигар ҳуҷҷатҳо дар намуди электронӣ истифода намудан мумкин аст. Аз ин рӯ, нақшаҳои таълимӣ ба захираҳои электронии таълимӣ дохил шуда метавонанд.

Барномаҳои таълимӣ. Дар ҳамаи шаклҳои зинаи таҳсилот барномаҳои таълимӣ яке аз ҳуҷҷатҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд. Зеро, маҳз тавассути ин ҳуҷҷат мазмун ва мундариҷаи фанни таълимии тадрисшаванда ифода меёбад. Дар шакли парвандаи электронӣ истифода намудани барномаҳои таълимӣ боиси он мегардад, ки дилхоҳ шахс аз муҳтавои фанни таълимӣ, мақсад ва вазифаҳои он огоҳ гардад.

Китобҳои дарсӣ. Дар раванди таълим китобҳои дарсӣ воситаҳои асосӣ буда, баъзе ҳолатҳо масъалаи норасоии онҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Агар шакли электронии китобҳои дарсӣ дар муассисаҳои таълимӣ мавҷуд бошад, ин мушкилот ҳалли худро каме ҳам бошад, меёбад. Аз ин лиҳоз, ба ҳама муассисаҳои таълимӣ тавсия дода мешавад, то шаклҳои электронии китобҳои дарсиро дастраси муҳассилин гардонанд. Зеро технологияҳои навини муосир чунон босуръат пеш рафта истодаанд, ки ҳатто тавассути дастгоҳҳои мобилӣ имконияти мутолиаи китобҳо мавҷуд аст.

Бозиҳои таълимӣ. Таҷрибаҳои педагогӣ нишон медиҳанд, ки тавассути бозиҳои компютерӣ салоҳиятнокии хонандагонро боло бурдан мумкин аст. Мутаассифона,

дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 90%-и бозиҳои компютерие, ки истифода мешаванд, ба гурӯҳи бозиҳои зараровар марбутанд, дар ҳоле ки бозиҳои мантиқии зиёде рӯйи кор омадаанд ва онҳоро ҳамчун васоити таълимӣ истифода намудан мумкин аст. Масалан, тавассути бозиҳои мантиқии рангпуркунӣ гузариш аз системаи ҳисоби дуӣ ба системаи ҳисоби даҳӣ [9].

Манбаъҳои иттилоотӣ. Манбаъҳои иттилоотӣ ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо мешаванд. Барои ҳар як фанни таълимӣ имконияти аз манбаъҳои иттилоотӣ истифода намудани маводи омӯзишӣ мавҷуд аст. Ба манбаъҳои иттилоотӣ дастурҳои таълимӣ, энсиклопедияҳо, роҳнамоҳо, тарҷумонҳо ва ғайра дохил мешаванд.

Воситаҳои амсиласозӣ. Амсиласозӣ ва татбиқи амалии амсилаҳо дар раванди таълим боиси баландбардории салоҳиятнокии дониши хонандагон мегарданд. Тавассути амсилаҳо имконият фароҳам меояд, то шабеҳияти объектҳои додашударо ба хонандагон пешниҳод намоем. Масалан, глобус худ амсилаи кураи Замин аст, ки ҳар як хонанда бо дидани он донишҳои ҷуғрофии худро зиёд мекунад.

Воситаҳои амсиласозӣ имкон медиҳанд, то падидаҳои воқеиро бо амсилаҳои компютерӣ муқоиса намоем. Амсилаҳо, ки дар шакли барномаҳои махсус пешниҳод мешаванд, барои гузарондани таҳқиқот ва таҳлили масъалаҳои ҳалталаб мусоидат мекунанд.

Воситаҳои тақлидӣ. Дар раванди таълим, ба воситаи барномаҳои махсуси компютерӣ, ба ҳодисаҳои воқеӣ, дар ҳалли масъалаҳо тақлид намудан мумкин аст. Барномаҳои тақлидӣ имконияти рушд додани малакаю ҷаҳонбинии хонандагонро доранд. Масалан, дар раванди сохтани фигураҳои геометрӣ тавассути имкониятҳои компютер, ҳангоми дуруст дохил намудани параметрҳо шабеҳияти объекти ба фигураи геометрӣ монанд пешниҳод мешавад. Хонанда дарк менамояд, ки танҳо ҳангоми интихоби дурусти роҳи ҳалли масъала ба мақсади гузошташудааш ноил мешавад [10].

Воситаҳои намоишӣ (рӯнамосозӣ). Дар раванди таълим пешниҳоди дурусти маводҳои дарсӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Имрӯз бо пешрафти технологияҳои навини компютерӣ намудҳои гуногуни нармафзорҳои компютерӣ рӯйи кор омадаанд ва ҳар як омӯзгор бояд роҳҳои самаранок истифода намудани онҳоро донад.

Воситаҳои рӯнамосозӣ як гурӯҳи махсуси нармафзорҳои муаррификунандаи визуалии маводи таълимӣ мебошанд. Рӯнамоҳои таълимӣ метавонанд дар шакли матнӣ, садоӣ, видеоӣ, аниматсионӣ ва ғайра бошанд. Дар бисёр маврид, рӯнамоҳои таълимиро дар шакли видеоӣ истифода мебаранд. Масалан, дар раванди омӯзиши курси математикаи мактабӣ, истифода намудани ягон филми омӯзишӣ оид ба ҳалли масъалаҳои шавқовари математикӣ.

Воситаҳои назоратӣ. Вақте дар бораи воситаҳои назоратии таълимӣ сухан меравад, хонанда танҳо камераҳои назоратиро тасаввур мекунад. Бояд қайд намоем, ки камераҳои назоратӣ яке аз воситаҳо барои назорати раванди таълим ба ҳисоб мераванд.

Воситаҳои назоратӣ нармафзорҳои махсусе мебошанд, ки тавассути онҳо имконияти баҳодиҳӣ, санҷиши натиҷаҳои азхудкунии маводҳои таълимӣ, назорати хатогиҳо ва ғайра фароҳам меояд. Тавассути нармафзорҳо бо тоаври худкор донишу

малакаи хонандагонро баҳо додан осон аст. Масалан, тавассути тестҳои электронӣ аз фанҳои таълимӣ.

Дар раванди таҳлили педагогӣ мо танҳо оид ба 10 гурӯҳи захираҳои электронии таълимӣ маълумот додем. Дар асл, имрӯз бо пешрафти технологияҳои навин садҳо намуди воситаҳои электронии дигар рӯйи кор омадаанд, ки онҳоро дар раванди таълим истифода намудан манфиатовар аст.

Китобҳои электронӣ. Татбиқи амалии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар самти таълим гуногунҷанба буда, сол то сол роҳу усулҳои гуногуни илмомӯзӣ пайдо мешаванд. Яке аз ин роҳҳо истифодаи китобҳои электронии махсус мебошад, ки бо хусусиятҳои хосси худ аз китобҳои маъмулӣ фарқ мекунанд.

Китобҳои электронӣ тавассути барномаҳои компютерӣ омода шуда, дорои хусусият ва имконотҳои зерин мебошанд:

- ✓ барои нафарони имконияташон маҳдуд, яъне маъюбон дар шакли тасвирҳо, садо ва видео пешниҳод намудани иттилоот;
- ✓ пешниҳоди маводи таълимӣ бо истифода аз блок-нақшаҳо;
- ✓ пешниҳоди маводҳои омӯзишӣ дар шакли чандрасонаӣ;
- ✓ санҷиши азхуднамоии маводи таълимӣ ва ғайра.

Китобҳои дарсии электрониро метавон ҳамчун воситаи барномавӣ-таълимӣ аз ҷиҳати педагогӣ арзёбӣ намуд. Китобҳои электронӣ, ки ҳамчун роҳнамо истифода мешаванд, иттилоотро дар шакли абарматн, садо ва дигар воситаҳои чандрасонаӣ пешниҳод мекунанд. Ин раванд боиси он мегардад, ки маводи пешниҳодшаванда диққатҷалбкунанда шуда, хубтар омӯхта шавад.

Дар раванди таҳқиқоти илмӣ-педагогии худ К.Г. Кречетников, И.В. Роберт, Н.В. Софронова [5], ки фарогири татбиқи технологияҳои педагогӣ бо ёрии технологияҳои иттилоотӣ - коммуникатсионӣ аст, принсипҳои мутобиқшавӣ, интерактивӣ ва фардиятиро аз диди дидактикӣ ҷудо намудаанд:

- ✓ ***принсипи мутобиқшавӣ*** ҷиҳати татбиқ намудани маводҳои таълимӣ ба соҳаҳои гуногун бо аёниятҳои таълимӣ;
- ✓ ***принсипи интерактивӣ*** фаъолияти ҳамкории босамарро байни хонанда ва компютер дар намуди муколамаҳои педагогӣ ифода мекунад. Ин принсип фаъолияти бошууронаи хонанда ва роҳҳои самаранок истифода намудани компютерро дар сатҳҳои гуногун амалӣ мекунад;
- ✓ ***принсипи фардият*** ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои иҷрои корҳои мустақилонаи хонандагон. Пешниҳоди супоришҳо барои вазифаи хонагӣ, корҳои инфиродӣ ва санҷиши натиҷаи супоришҳо [5].

Технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба омӯзгор ва хонанда на танҳо роҳҳои самаранок истифодабарии технологияҳои навинро нишон медиҳанд, балки барои азхуднамоии донишҳои навини бунёдӣ замина мегузоранд.

Омӯзгор бо истифода аз имкониятҳои ТИК, ба хонандагон тарзи коркарди иттилоот, роҳҳои татбиқи амалии ҳалли масъалаҳо ва муҳиммияти омӯзиши онҳоро нишон медиҳад. Хонанда бо дучор шудан ба он масъалаҳое, ки роҳи ҳалли онҳо берун аз доираи курси омӯзишӣ аст, ба ҷустуҷӯи роҳи ҳалли онҳо оғоз мекунад.

Хулоса, таҷрибаҳои педагогӣ нишон медиҳанд, ки сол то сол бо пайдоиши технологияҳои навини компютерӣ раванди таълим ба куллӣ тағйир ёфта истодааст. Зеро дар ҷомеаи имрӯза, ки як ҷомеаи иттилоотӣ аст, рӯ овардан ба технологияҳои компютерӣ тақозои замон аст.

Дар раванди таҳқиқот асосан ба масъалаи муҳиммияти истифодаи захираҳои электронии таълимӣ диққати аввалиндараҷа дода шудааст. Зеро истифодаи мақсадноки захираҳои электронии таълимӣ боиси баланд гаштани сифати таҳсилот мешавад.

Муқарриз: Одиназода С.-н.и.ф-м., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании/ И. Г. Захарова // Учебное пособие для студ. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. –192с.
2. Комилиён Ф.С. Технология педагогических игр в развитии компетенций студентов в процессе обучения системе учета. Учебное пособие / Ф.С.Комилиён, Ш.Х.Тағоев, А.Ш.Комилӣ Душанбе, 2019. –160 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи таҳсилоти миёнаи касбӣ" (21 июли соли 2015, №713) Боби I. Моддаи 1. Мафҳумҳои асосӣ.
4. Морозова, И. В. Классификация информационных электронных образовательных ресурсов [Электронный ресурс]: https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-informatsionnyh-elektronnyh-obrazovatelnyh-resursov (Санаи муроҷиат: 08.11.2022).
5. Применение компьютерных технологий на уроках математики [Электронни ресурс]: https://infourok.ru/primenenie-kompyuternih-tehnologiy-na-urokah-matematiki-1093013 (Санаи муроҷиат: 09.11.2022).
6. Раджабов, Б. Ф. Значение информационных технологий в системе среднего профессионального медицинского образования Таджикистан / Б.Ф. Раджабов // Вестник Курган-Тюбинского государственного университета имени Носира Хусрава. – 2016. – № 2/3 (40). – С. 7-12.
7. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. -М.: Школа-Пресс, 1994. – С. 205 .
8. Саидзода, И.М. Методикаи ташкили дарсҳои технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёна / И.М.Саидзода, Қ.Ҳайётов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. №3. – С. 293-300.
9. Саидов, И.М. Истифодаи технологияҳои компютерӣ дар фаъолияти таълимӣ [Матн] / Саидов И., Саидҷаҳфаров А.И. //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. №4. – С. 220-227.
10. Саидов, И.М. Омӯзиши технологияи иттилоотӣ ҳамчун омили рушди салоҳиятнокии дониши хонандагон / И.М.Саидов, С.Мирзоев, Қ.Ҳайётов // Паёми Пажуҳишгоҳи рушди маориф. Бахши педагогика психология. -2021. -№1,(33). – С. 60-64. ISSN 2617-5620.
11. Саидов, И.М. Хизматрасониҳои технологияҳои компютерӣ ҳамчун омили рушди таҳсилоти фосилавӣ / И.М.Саидов, Қ. Ҳайётов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Бахши педагогика ва психология, методикаи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ. №4(4). -Душанбе, 2020. – С. 160-164.
12. Селевко, Г.К. Педагогические технологии на основе информационно коммуникационных средств / Г.К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2010. – С.208. (Серия «Энциклопедия образовательных технологий».)
13. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – С. 256.
14. Сергеева Т. Новые информационные технологии и содержание обучения / Т.Сергеева // Информатика и образование. М., - 1991. - №1. – С. 3-10.
15. Титаренко, Т.Л. Использование информационных технологий на уроках математики [Электронный ресурс]: https://urok.1sept.ru/articles/581017 (Санаи муроҷиат: 08.11.2022).
16. Якушина, Е. В. Электронно-образовательные ресурсы: педагогические качества, достоинства и недостатки / Е. В. Якушина //Народное образование. -№2. -2011. –С. 151.

ЗАХИРАҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Мақолаи мазкур ба масъалаи татбиқи технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим бахшида шуда, дар он муҳиммияти истифодабарии захираҳои электронии таълимӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Истифодаи технологияҳои навини компютерӣ самаранокӣ ва сифати таълимро баланд бардошта, барои бедор намудани шавқу рағбати муҳассилин замина фароҳам меоранд. Истифодаи самараноки технологияҳои компютерӣ боиси он мегардад, ки раванди таълим зина ба зина ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ карда шавад.ТИК ба омӯзгор ва хонанда на танҳо роҳҳои самаранок истифодабарии технологияҳои навинро пешниҳод мекунанд, балки барои азхуднамоии донишҳои навини бунёдӣ замина мегузоранд.Омӯзгор бо истифода аз имкониятҳои ТИК, ба хонандагон тарзи коркарди иттилоот, роҳҳои татбиқи амалии ҳалли масъалаҳо ва муҳиммияти омӯзиши онҳоро нишон медиҳад. Хонанда ба он масъалаҳое, ки роҳи ҳалли онҳо берун аз доираи курси омӯзишӣ аст, дучор шуда, дар пайи ҷустуҷӯи роҳи ҳалли онҳо мешавад. Таҷрибаҳои педагогӣ нишон медиҳанд, ки сол то сол бо пайдоиши технологияҳои навини компютерӣ раванди таълим ба куллӣ тағйир ёфта истодааст. Зеро дар ҷомеаи имрӯза, ки ҷомеаи иттилоотӣ аст, рӯ овардан ба технологияҳои компютерӣ тақозои замон аст.Дар раванди таҳқиқот асосан ба масъалаи муҳиммияти истифодаи захираҳои электронии таълимӣ диққати аввалиндараҷа дода шудааст. Зеро истифодаи мақсадноки захираҳои электронии таълимӣ боиси баланд гаштани сифати таҳсилот мешавад.

Калидвожаҳо: иттилоот, компютер, салоҳиятнокӣ, рӯнамо, хонанда, омӯзгор, сифати таҳсилот, малака, дониш, технология, қобилият, рушд.

ЭЛЕКТРОННЫЕ РЕСУРСЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Данная статья посвящена применению компьютерных технологий в образовательном процессе, а также проанализирована важность использования электронных образовательных ресурсов, поскольку новые компьютерные технологии повышают качество образования и создают основу для мотивации учащихся. Эффективное использование компьютерных технологий приводит к поэтапной адаптации образовательного процесса к мировых стандартам.ИКТ не только показывают учителю и ученику как эффективно использовать новые технологии, но и закладывают основу для усвоения новых фундаментальных знаний.Они дают возможность преподавателям показывать учащимся современные способы обработки информации, формируют методы практического применения решений. Дело в том, что читатель сталкивается с такими проблемами, которые выходят за рамки учебного курса и требуют иного решения.Педагогический опыт показывает, что с каждым годом с появлением новых компьютерных технологий учебный процесс полностью изменяется. Потому что в современном информационном обществе, актуально обращение к компьютерным технологиям.В процессе исследования основное внимание уделялось важности использования электронных образовательных ресурсов в образовательном процессе, так как оно ведёт к повышению качества современного образования.

Ключевые слова: информация, компьютер, компетентность, презентация, читатель, учитель, качество образования, навыки, знания, технология, развитие.

ELECTRONIC RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article is devoted to the use of computer technologies in the educational process, and also analyzes the importance of using electronic educational resources. The use of new computer technologies increases the efficiency and quality of education and create the basis for arousing the interest of students. The effectiveness of using of computer technology leads to a gradual adaptation of the educational process to world standards. UCT is not only shows the teacher and student how to effectively use new technologies, but also lays the foundation for the assimilation of new fundamental knowledge. UCT enables teachers to show students how to process information, how to apply solutions in practice, and the importance of their learning. The reader is faced with such kind of problems that their solution is beyond the scope of the course, and are looking for solutions. Pedagogical experience shows that every year with the advent of new computer technologies, the educational process is completely changing. Therefore, today's society, which is an information society, the appeal to computer technology is an urgent problem. During the study, the main attention was paid to the importance of using electronic educational resources. Because the purposeful use of electronic educational resources leads to an increase in the quality of education.

Keywords: information, computer, competent, presentation, reader, teacher, quality of educational, experience, knowledge, technology, development.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Саидзода Исроил Маҳмад*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон номзади илмҳои техникӣ, дотсенти кафедраи информатика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 904485555**, E-mail: **isroil-84@list.ru.**

***Саидҷаҳфаров Аҳлиддин Илёсович* -** Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, омӯзгори калони кафедраи информатика-барномасозӣ. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Рашт,кӯчаи Э.Муҳиддинов, 63. Телефон: **(+992) 985929200** E-mail: **ahlidin_5111@mail.ru**
Зокиров Амонатулло Рамазонович -Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи умумидонишгоҳии педагогика**. Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон. **(+992) 909-98-46-44**, E-mail: **zokirov01121@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Саидзода Исроил Махмад –*** Таджикский нациолнальный университет, кандидат технических наук, доцент кафедры информатики. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан, город Душанбе, проспектРудаки, 17. Телефон:**904485555**, E-mail**: isroil-84@list.ru**.
Саиджахфаров Ахлиддин Илёсович – Таджикский педагогический институт в Раштском районе, старший преподаватель кафедры информатики, программист. Адрес: Республика Таджикистан, район Рашт, улица Э.Мухиддинова, 63. Телефон**: (+992)985929200**, E-mail: **ahlidin_5111@mail.ru**
Зокиров Амонатулло Рамазонович Таджикский национальный университет, соискатель общеуниверситетской кафедры педагогики. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан, город Душанбе, проспектРудаки, 17. Телефон**: (+992) 909-98-46-44**, E-mail: **zokirov01121@mail.ru**

Information about authors: ***Saidzoda Isroil Mahmad* -** Tajik National University, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue. Phone: **904485555*, E-mail:* isroil-84@list.ru.**
***Saidjahfarov Akhliddin Ilyosovich* -** Tajik Pedagogical Institute in the Rasht region, senior lecturer of the Department of Informatics, programmer. **Address**: Republic of Tajikistan, Rasht district, E. Mukhiddinov street, 63. Phone: **(+992) 985929200,** E-mail: **ahlidin_5111@mail.ru**
Zokirov Amonatullo Ramazonovich Tajik National University, Competitor of the General University Department of Pedagogy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17 Phone**: (+992) 909-98-46-44**
E-mail: **zokirov01121@mail.ru**

УДК: 04- 5634

ТАШКИЛИ КОРИ МУСТАҚИЛОНА ҲАНГОМИ ОМӮЗИШИ МАВЗУИ «СЕКУНҶА ВА ХОСИЯТҲОИ ОН» ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Шарипов Н. З., Мастонаи Р.
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ

Кори мустақилона дар раванди дарси геометрия яке аз воситаҳои асосии инкишофи мустақилияти хонандагон ҳисоб меёбад. Кори мустақилона марҳалаи ҷамъбасткунандаи ҳамаи намудҳои дигари кори таълим буда, ба рушди тафаккури маърифатии хонанда асоси боэътимод мегузорад.

Дар мақолаи мазкур мақсад гузоштем, ки бо ташкил кардан ва гузаронидани баъзе шаклҳои кори мустақилонаи хонандагон, ки дар методика ва амалияи таълими геометрия дар мактаби миёна андухта шудаанд, хонандагонро шинос намоем.

Рисолати муҳимтарини омӯзгорони фанни геометрия ин ташаккули майлу рағбатҳо ва шавқу завқи хонандагон бо истифода ва мунтазам ташкил намудани кори мустақилонаи хонандагон мебошад.

Ба амал баровардани принсипи муносибати проблемавӣ дар таълими геометрия маънои на фақат фарогирии хонандагоне, ки дар раванди таҳсил дучори душвориҳо мебошанд, балки ҷалб намудани хонандагони дорои сатҳи баланди инкишофи ақлонию зеҳнӣ, яъне толибилмони болаёқатро дар назар дорад. Дар мақола методикаи ҳалли масъалаҳои геометрӣ ба тафсил оварда шудааст ва ҳамчун маводи дидактикӣ барои донишомӯзии хонандагон ёрӣ мерасонад [1, с.123].

Ташкили дурусти кори мустақилонаи хонандагон дар дарси геометрия барои инкишофи ҳаматарафаи неруи зеҳнии кӯдакон шароитҳо фароҳам меоварад. Дар баробари ин, ба туфайли амалисозии самтҳои педагогию психологии таълими он дар мактаббачагони заминаҳои маҳорату малакаҳо, қобилиятҳо ва сифатҳои лаёқатманди онҳо ошкор карда мешавад.

Чуноне ки дар адабиёти педагогӣ ва илмӣ - методӣ дарҷ гардидааст ва таҷриба собит месозад, ташкили кори мустақилонаи хонандагон дар мактабҳои муосир дар шароити ҳозира самтҳои зиёдеро дорад, ки таҳқиқоти ҷиддиро талаб мекунад. Аз ин мебарояд, ки барои мукаммалгардонии таълими геометрия дар шароити муосир дар мактаб имкониятҳои нав ба миён омаданд, вале нокифоя паҳн гардидани методикаҳои коркардашуда ва маводи дидактикӣ аз геометрия ин ҷараёнро бозмедорад.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки ҳамин тариқ байни набудани методикаи илман асосноккардашудаи ташкили чунин кор ва зарурияти ташкили фаъолонаи кори хонандагон бо моделҳои объектҳои идеалиронидашуда, ҷараёнҳо бо мақсади инкишофи тафаккури хаёлӣ ва назариявӣ, маҳорати таҳқиқотии онҳо зиддият мавҷуд аст. Барои равшанӣ андохтан ба ин масъала андешаҳои олимонро оиди кори мустақилона меорем.

Масалан, Б. П. Есипов кори мустақилонаро чун коре таъриф медиҳад, ки “бе иштироки бевоситаи омӯзгор иҷро мешавад, вале бо супориши вай дар вақти муайян; дар ин маврид хонандагон бошуурона мақсади гузошташударо дастрас мекунанд, қувваи худро сарф намуда, натиҷаи амалиёти ақлӣ ва физикии худро истифода мебаранд” [5, с.12].

М.И. Скаткин ин таърифро зери танқид мегирад ва мегӯяд, ки ё дохили ”вай танҳо аломатҳои берунии кори мусатақилонаро ифода мекунанд ва ягон аломати муҳимтари дохилии ба характери маърифатӣ алоқаманди кори мустақилонаро ифода намекунад”. Вале худи Скаткин М. И. аз додани таърифи кори мустақилона худдорӣ мекунад [9, с.118].

Чуноне ки проффессор Шарифов Ҷ. қайд мекунад: ” Кори мустақилона пойдевори устуворест дар тарбияи муаллими оянда. Қатъиятнокӣ, талаботи доимӣ ба худомӯзию худмаълумотгирӣ, боварӣ доштан ба дониши худ- аз хислатҳоеанд, ки бо меҳнати мустақилона сайқал меёбанд ”. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар ҳақиқат маводи таълимӣ аз геометрия дар раванди дуруст ташкил карда гузаронидани корҳои мустақилона амиқ ва ҳаматарафа ҳазм мегардад ва дар хотира мустаҳкам нигоҳ дошта мешавад. Ин боиси инкишоф ёфтани амалиёти фикрии хонандагон гардида, онҳоро ба донишандӯзӣ ҳидоят мекунад [14, с.43].

Дар ҷараёни кори мустақилона маводи таълимӣ аз геометрия ҳамаҷониба ҳазм гардида, дар хотира мустаҳкам нигоҳ дошта мешавад. Ба ақидаи профессор С.И. Зиновев, «…кори мустақилона амалест дар тарбияи меҳнатӣ, дар қатъиятнокӣ ва талаботи доимӣ доштан барои худмаълумотгирӣ ва боварӣ пайдо кардан ба дониши гирифтаи худ». Маҳорати мустақилона аз худ кардани донишҳои геометрӣ санъати махсусест, ки онро бояд ҳар як хонанда дар худ ташаккул диҳад. Ин санъатро муттасил омӯхтан лозим аст

[7, с. 29].

Гуманизатсияи таълим риояи принсипи комплексии кори мустақилонаро талаб мекунад. Ин маънои онро дорад, ки ба хонанда имконият дода мешавад, корро аз рӯйи ҳамаи фанҳо ва ё ақалан аз рӯйи як гурӯҳи фанҳо ба роҳ монад. Агар принсипи таълими методҳои пешқадам риоя нагардад, дар бораи омӯзиши гуманистӣ ҷойи сухан нест. Бе риояи ин принсип кори мустақилона дар дараҷаи зарурӣ ба амал бароварда намешавад Акнун мебинем, ки ин принсип дар омӯзиши фанни геометрия чӣ гуна татбиқ меёбад [8].

Геометрия ҳамчун фанни абстрактӣ аз дигар донишҳое, ки дар мактаби миёна таълим дода мешаванд, бо он фарқ мекунад, ки предмети омӯзиши он ашёҳоенд, ки дар олами моро иҳотакунанда амиқ мавҷуданд; онҳо шаклҳои фазоӣ ва муносибатҳои миқдории ин ашёҳоро ташкил медиҳанд.

Ин шаклҳои мураккаби абстраксия дар мавриди азхудкунии маводи таълимӣ барои хонандагон мушкилиҳои зиёдеро ба миён меоранд. Ва аз ин рӯ бошуурона ва амиқ омӯхтани геометрия то ҳол проблемаи ҳалношуда ба ҳисоб меравад [3].

Омӯзиши маводи геометрӣ ба инкишофи шифоҳии хонанда таъсир расонида, шахсияти ӯро ташаккул медиҳад. Аммо дар ҳолати ҳамон як мазмуни барнома, ҳатто дар ҳолати дар як дараҷа азхудкунии дониш ва малакаҳо, инкишофи ақлонии хонандаҳо метавонад нисбати якдигар кам ё зиёд бошад. Ва инро ба ғайр аз хусусиятҳои фардии хонанда ва шароитҳои таълиму методҳои он бо дигар тарз фаҳмонидан номумкин аст.

Омӯзгорони фанни геометрия дар фаъолияти амалии худ кӯшиш бар он мекунанд, ки ҳамаи кӯдакони руҳан муътадил ва ҷисман солим метавонанд асосҳои илмро бомуваффақият аз худ намоянд. Вале дар дар ҳамон як хела шароити мактаб хонандагони ҳамон як синф донишу малакаҳои якхелро соҳиб намегарданд, гарчанде

дар онҳо ягон ҳолатҳои руҳӣ ва ҷисман носолимӣ мушоҳида намешавад. Кӯдакон ҳанӯз дар мактаби ибтидоӣ бо ақидаи он ки кадоме аз фанҳои омӯхташаванда шавқовар аст, ҷудо мешаванд. Ҳатто барои онҳое, ки ба геометрия шавқ доранд, комёбиҳо ҳангоми азхудкунӣ гуногун мешаванд. Албатта, сабаби чунин ҳолат табиист. Омӯзгори фанни геометрия наметавонад, агар вай ба таври фронталӣ кор бурда, дар як вақт ҳам ҳаваси хонандаро ба геометрия ва ҳам ба расмкашӣ пайдо кунад [13].

Барои дуруст ташкил намудани кори мустақилона дар тадриси фанни геометрия аввал бояд омӯзгор худаш маводҳои назариявиро омӯзад, аз онҳо мувофиқи дониши хонандагон ҷойҳои асосӣ, хосиятҳо, таърифҳо,теоремаҳоро интихоб намуда, барои мустақилона аз ёд намудан пешниҳод намояд.

<u>Секунҷаҳо ва хосиятҳои онҳо</u>

1. Шакли геометрие, ки аз се нуқтаи дар як хатти рост нахобида ва се порчаи ҷуфт-ҷуфт пайвасткунандаи онҳо иборат аст, секунҷа номида мешавад.

Ишораҳои асосӣ: ΔABC.

BC=a,$< BAC =< A = \alpha$,

AC=$в$,$< ABC =< B = \beta$,

AB=c,$< ACB =< C = \gamma$.

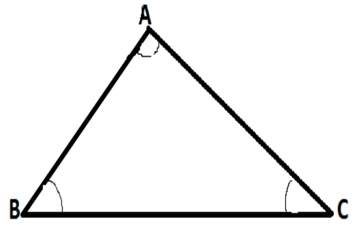

2. Секунҷае, ки се тарафи гуногун дорад, (а≠в≠с)секунҷаи гуногунтараф номида мешавад.

3. Секунҷае, ки ду тарафи баробар дорад, секунҷаи баробарпаҳлу номида мешавад.

4. Секунҷае, ки се тарафи баробар дорад, секунҷаи баробартараф ё мунтазам номида мешавад.

5. Секунҷае, ки ҳар се кунҷаш тез аст, секунҷаи тезкунҷа номида мешавад.

6. Секунҷае, ки як кунҷи рост дорад, секунҷаи росткунҷа номида мешавад.

7.Секунҷае, ки як кунҷи кунд дорад, секунҷаи кундкунҷа номида мешавад.

8. Суммаи кунҷҳои дарунии секунҷа ба 180° баробар аст.$< A+< B+< C = \alpha + \beta + \gamma = 180°$.

9. Суммаи кунҷҳои берунии секунҷа, ки дар қулла яктогӣ гирифта шудаанд, ба 360°*баробар аст.*

10. Кунҷе, ки ба кунҷи дарунии секунҷа ҳамсоя аст, кунҷи берунии секунҷа ном дорад.

11.а). Кунҷи берунии секунҷа ба суммаи кунҷҳои дарунии ҳамсоя набудааш баробар аст. $\varphi = \alpha + \beta$

$$\gamma + \varphi = 180°$$

б). Агар a,$в$ ва c тарафҳои секунҷа бошанд, он гоҳ a +$в$>c(*с тарафи калонтарин).*

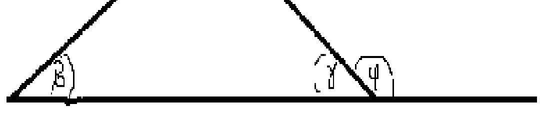

12. Дар секунҷаи баробарпаҳлу кунҷҳои назди асос баробаранд.

13. Дар секунҷаи баробартараф ҳамаи кунҷҳо ба 60° баробаранд:$\angle A = \angle B = \angle C = 60°$.

14. Порчае, ки қуллаи секунҷаро ба миёнаҷойи тарафи муқобил пайваст мекунад, медиана ном дорад.Секунҷа се медиана дорад:

AA_1=m_a

BB_1=$m_в$

CC_1=m_c

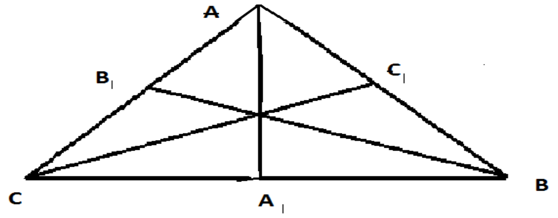

Нуқтаи буриши медианаҳо маркази вазнинии секунҷа ё сентроид ном дорад.

15. Медианаҳои секунҷа дар як нуқта бурида, аз қулла дар нисбати 2:1 ҷудо мешаванд : ОА : ОA_1 = ОВ : OB_1 = ОС: ОC_1= 2:1

16. Порчае, ки аз қуллаи секунҷа ба тарафи муқобил ё давоми тарафи муқобил перпендикуляр фароварда шудааст, баландии секунҷа ном дорад.

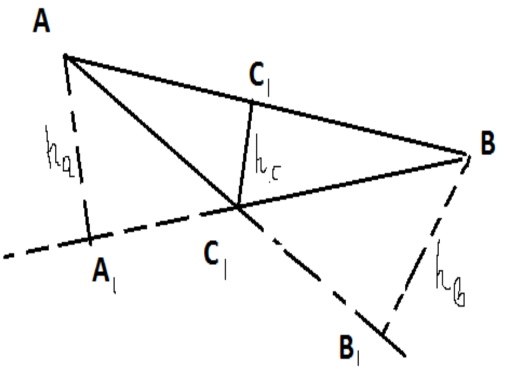

АA_1=h_a
ВB_1=$h_в$
СC_1=h_c

17.Ҳар се баландиҳои секунҷа дар як нуқта ҳамдигарро мебуранд, ин нуқта ортосентр ном дорад.

18. Порчае, ки аз қуллаи секунҷа баромада, кунҷашро ба ду қисми баробар тақсим мекунад, биссектрисаи секунҷа ном дорад. Ҳар се биссектрисаҳои секунҷа дар як нуқта мебуранд. Он нуқта маркази давраи дарункашида шудааст.

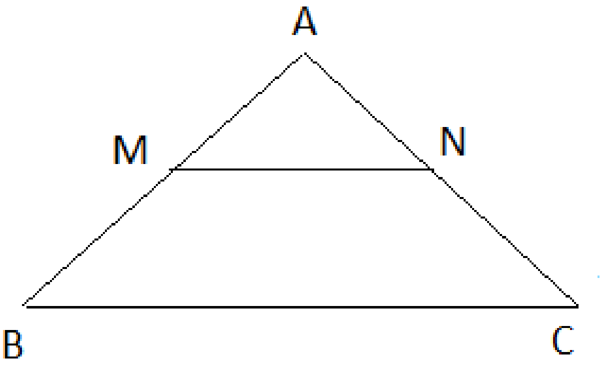

19. Порчае, ки миёнаҷойи ду тарафи секунҷаро пайваст мекунад, хатти миёнаи секунҷа ном дорад.

Хатти миёнаи секунҷа ба тарафи асос параллел буда ба нисфи он баробар аст.

MN II BC ва MN = $\frac{AB}{2}$.

20. Дар секунҷаи росткунҷа медианаи ба гипотенуза фаровардашуда ба нисфи гипотенуза баробар аст ва радиуси давраи берункашидаи секунҷа росткунҷа аст.

$$m_a = \frac{c}{2} = \frac{AB}{2} = \text{R}$$

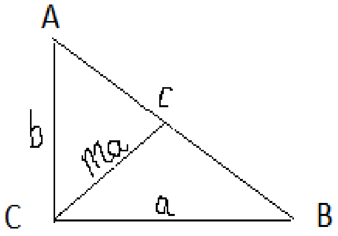

21. Дар секунҷаи росткунҷа катети муқобили кунҷи 30° ба нисфи гиотенуза баробар аст [2, с.37].

Дар мавриди ҳалли масъалаҳо низ аввал бояд масъалаҳоро худи омӯзгор ҳал намояд, бо хонандагон муҳокима кунад ва баъдан барои мустақилона иҷро кардан масъалаҳоро тавсия диҳад.

Секунҷаҳо ва хосиятҳои онҳо

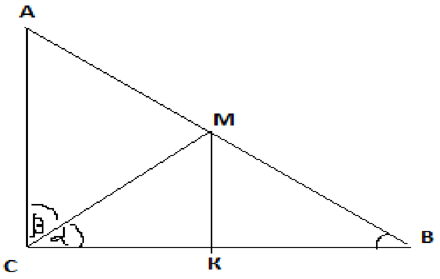

1. Дар расми 1 секунҷаи росткунҷаи АВС бо маълум будани $\alpha : \beta = 1:2, \alpha + \beta =< C = 90°$ ва медиана СМ = m тасвир ёфтааст. Мо бояд дарозии тарафҳои секунҷа АВ,ВС ва АС-ро ҳисоб кунем.

1)
збаски 1+2=3 мебошад, пас 90°: 3 = 30° буда, $\alpha = 30° ва\, \beta = 60°$мешавад.

Омӯзгор: Ба ҳамин масъала монанд, масъала тартиб дода, мустақилона ҳал кунед [4].

2)Аз тарафи дигар порчаи СМ дар секунҷаи росткунҷа медиана буда, нуқтаи М маркази давраи берункашида мебошад. Радиуси чунин давра ба нисфи гипотенуза ё ба дарозии медиана баробар аст. Аз ин ҷо АМ = СМ = ВМ = m ва АВ = АМ+ВМ = 2 m мешавад. Секунҷаи АМС баробартараф аст, зеро АМ = СМ = m , $\beta < A = 60°$ ва

<AMC=180°-($< A + \beta$) = 180°-120°=60°. Аз баробартараф будани секунҷаи AMC бармеояд, ки AC = AB = CM = m аст.

Омӯзгор: Ба ҳамин масъала монанд, масъала тартиб дода, мустақилона ҳал кунед.

3.Секунҷаи BCM аз сабаби CM = MB = m будан баробарпаҳлу мебошад ва $\alpha = < C = 30°$ аст. Мо порчаи MK ⊥ CB - ро месозем, дар натиҷа дар секунҷаи росткунҷаи BKM, катети MK муқобили кунҷи $\angle B = 30°$ хобида ба нисфи гипотенузаи MB баробар аст; яъне MB $= \frac{m}{2}$. Дар ин секунҷа катети KB-ро мувофиқи теоремаи Пифагор ҳисоб мекунем. BK $= \sqrt{MB^2 - MK^2} = \sqrt{m^2 - \frac{1}{4}m^2} = \frac{\sqrt{3}}{2}\ m.$ Аз тарафи дигар порчаи CK барои ΔBCM медиана буда, CB = 2 · BK = $2 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}\ m = \sqrt{3}\ m$ мешавад.

Ҷавоб: $m, \sqrt{3}\ m\ ва\ 2m.$

1. Ба расми 2 нигаред. Дар ин расм секунҷаи росткунҷаи ABC тасвир ёфтааст.

Дода шудааст:

AM = 30см,

BM = 40см,

KM = PM $= m$

⇒

Ҳисоб кунед: AC ва BC

<u>Ҳал:</u> 1) Ба расми 2 нигаред,

$\angle$A= α мебошад, зеро онҳо кунҷҳои тарафҳояшон ҳамсамт мебошанд.

$\Delta AKM \sim \Delta MPB$- зеро онҳо секунҷаҳои росткунҷаи дорои кунҷи тези баробаранд, аз ин ҷо: $\frac{AK}{MP} = \frac{AM}{BM}$ ва $\frac{AK}{m} = \frac{30}{40} = \frac{3}{4}$, AK = $\frac{3}{4} \cdot m.$ Аз тарафи дигар AB = AM + BM ва AB = 30см + 40 см = 70см;

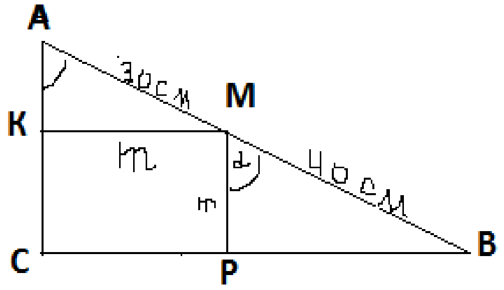

AB=70см

2) Барои ΔAKM , теоремаи Пифагорро татбиқ мекунем:

$AK^2 + KM^2 = AM^2$ ва $(\frac{3}{4}\ m)^2 + m^2 = (30см)^2$;

25 m^2=16·900 $см^2$ ва m^2=16· 9 ·4 ; m = 4· 3 ·2 =24 (см)

$AK = \frac{3}{4} \cdot 24\ см$ = 1 8см; ва AC = AK + CK = AK + m =18см +24см = 42см.

AC= 42см

3) Дар секунҷаи росткунҷаи ABC мувофиқи теоремаи Пифагор чунин навишт ҷой дорад:

$CB^2 + AC^2 = AB^2$ ва $CB^2 + (42см)^2 = (70см)^2$, аз ин ҷо

$CB^2 = (70см)^2 - (42см)^2 = 3136\ см^2$ ва

CB=5

Ҷавоб: 56см ва 42см. 6см

2. Ба

расми 3 нигаред. Дар ин расм шакли ABCD- квадрат буда,

AB = BC = CD = AD аст. Инчунин, EK ⊥ PF мебошад. Исбот мекунем, ки EK = PF аст.

<u>Исбот:</u> Ду катетҳои рости FM ∥ BA ва E N ∥AD-ро месозем. расми 3

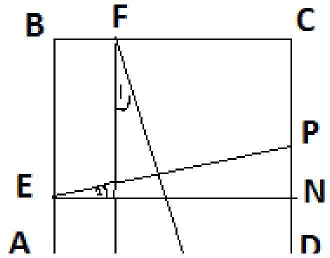

Ба расми 4 нигаред. Дар ин расм ∠1 = ∠2 мебошад, зеро онҳо кунҷҳои тарафҳояшон перпендикулярaнд. Аз ∠1 = ∠2 ва FM = AB =AD =EN , бармеояд, ки Δ FMP = Δ ENK зеро онҳо ду секунҷаи росткунҷаи дорои катет ва кунҷи тези баробаранд. Аз Δ FMP = Δ ENK бармеояд, ки EK= FP мебошад.

3.

а расми 5 нигаред.

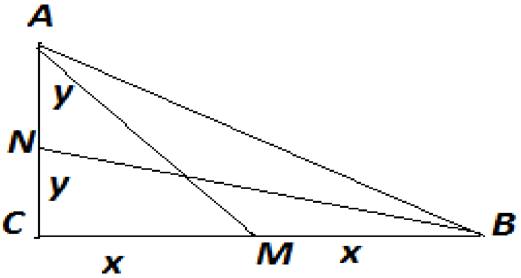

расми5

Дода шудааст:

AB-медиана,CM = BM = x,

BN-медиана,CN = AN = y ,

AM = $\sqrt{52}$ см ва BN = $\sqrt{73}$ см

Дарозии тарафи AB-ро ҳисоб кунед.

<u>*Ҳал*</u>: Дар секунҷаи росткунҷаи ACM: AC=2y, CM= x буда, мувофиқи теоремаи Пифагор $2y^2 + x^2 = AM^2$ *ва* $4y^2 + x^2 = (\sqrt{52})^2$ =52 ....(1)

Дар секунҷаи росткунҷаи NCB: NC = y, $BC = 2x$ буда, мувофиқи теоремаи Пифагор $y^2 + (2x)^2 = B\text{N}^2$ *ва* $y^2 + 4x^2 = (\sqrt{73})^2$ =73 ....(2)

Акнун баробариҳои (1) ва (2)-ро аъзо ба аъзо ҷамъ карда, ҳосил мекунем:

$5x^2 + 5y^2 = 125$ ва $x^2 + y^2 = 25$ .... (3) Ду тарафи баробарии (3)-ро ба 4 зарб карда, ҳосил менамоем: $(2x)^2 + (2y)^2 = 100$; ё $AC^2 + BC^2 = AB^2$; чунки AC = 2x , BC = 2y буда, гипотенуза AB= 10см мешавад.

Ҷавоб: 10см.

4. Нишондод: Дар расми 6 AC=18см, BC =24см AA_1 ва BB_1 –биссектрисаҳо

Аз чунин хосияти биссектрисаҳо истифода баред.

$\frac{AC}{AB} = \frac{A_1C}{A_1B}$ ва $\frac{B_1C}{AB_1} = \frac{BC}{AB}$. Дарозии гипотенузаи AB-ро аз теоремаи Пифагор истифода бурда ҳисоб кунед.

Вақте ки Шумо дарозии порчаи A_1C *ва* B_1C -ро ҳисоб кардед, ба воситаи теоремаи Пифагор аз секунҷаҳои чоркунҷаи AAC BBC дарозии биссектрисаҳои AA_1 ва BB_1 –ро ҳисоб хоҳед кард.

Ҷавоб: $8\sqrt{10}$ см ва $9\sqrt{5}$ см.

Нишондод:

6.Шумо ба расми 7 нигаред. Дар ин расм CC_1-биссектриса мебошад, CB = a ва AC = b. Порчаҳои C_1K =CD = DC_1=CK = x, яъне онҳо баробаранд. Порчаи

KB = $a - x$ ва ∠ A = ∝ =∠1 *шуда,* ΔA DC_1~ ΔC_1KB , аз ин ҷо:

$\frac{DC_1}{KB} = \frac{AD}{C_1K}$ ё $\frac{x}{a-x} = \frac{в-x}{x}$; Аз ΔCKC_1: $CC_1 = \sqrt{2}\,x$

Ҷавоб: $CC_1 = \frac{ав\sqrt{2}}{a+в}$.

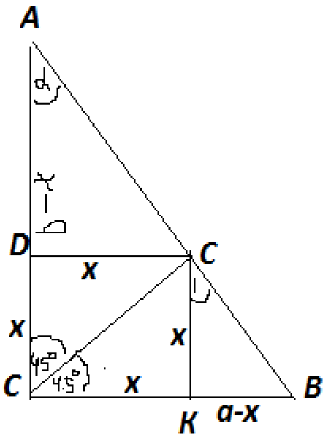

расми 7

Нишондод:

7.Ба расми 8 нигаред. Дар ин расм CH = h =12 см, $p = a + b + c$

Талаб карда мешавад, ки a , b ва c ҳисоб карда шавад. Аввал аз формула $x \cdot y =$ h^2 =144, сипас аз формулаи $\frac{a \cdot b}{c}$ = h = 12 истифода баред. $a + b = 60 - c$ мебошад. Ду тарафро ба квадрат бароварда ҳосил мекунем: $2a\,b = 3600 - 120\,c$; дар ин баробарӣ $a \cdot b = 12c$ гузоред, қимати с-ро ҳисоб кунед. Агар $\begin{cases} x + y = 144 \\ x + y = c = 25 \end{cases}$ қиматҳои x *ва* y-ро ёбем, он гоҳ ба осонӣ аз ΔACH ва ΔBCH шумо қиматҳои a ва b –ро ҳисоб карда метавонед.

Ҷавоб: 25 см, 15см ва 20 см.

8.

8. Нишондод: Ба расми 8 нигаред. Дар ин расм медиана CM = m ва биссектриса CK = n аст. Азбаски ΔABC -секунаи росткунҷа AB = 2 m мебошад ва AK = m – n , BK = m + n. Аз хосияти биссектриса $\frac{a}{в} = \frac{BK}{AK} = \frac{m+n}{m-n}$ ва аз теоремаи Пифагор $a^2 + в^2 = 4m^2$ истифода бурда , қимати a ва b –ро ҳисоб кунед.

Ҷавоб: $\frac{m(m-n)\sqrt{2}}{\sqrt{a^2+в^2}}$ ва $\frac{m(m+n)\sqrt{2}}{\sqrt{a^2+в^2}}$.

9. Ба расми 10 нигаред. Дар ин расм Ам-медиана буда, BM = MC аст. AK-биссектриса буда, $\angle CAK = \angle KAB = \frac{\propto}{2}$ мебошад. Бояд $\angle MAK = x$-ро ҳисоб кунем. $\angle BAC = \propto$ аст. Аз ΔBAC : BC = b tg ∝ ва $\frac{BC}{2} = \frac{1}{2}$ b tg ∝ ;MC = $\frac{1}{2}$ b tg ∝ .....(1)

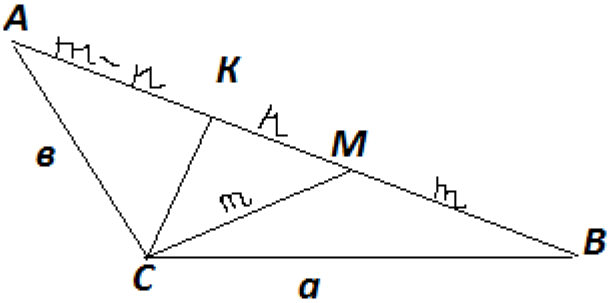

Расми 9

Дар ΔMAC: MC = b $tg\left(x + \frac{\propto}{2}\right)$ ... . (2)

Аз баробариҳои (1) ва (2) истифода бурда $\angle MAK = x$-ро ҳисоб кунед.

Ҷавоб: $\text{arctg}\left(\frac{1}{2}\text{tg} \propto\right) - \frac{\propto}{2}$.

Расми 10.

10.<u>Нишондод.</u> Дар расми 11 AD ва BK – биссектриссаҳо мебошанд .

$AB^2 = AD \cdot BK$ дода шудааст. Дар ΔACD: AC =AD· $cos\frac{\propto}{2} = AB \cdot cos\beta$..... (1)

Дар ΔCKB: CB =BK· $cos\frac{\beta}{2} = AB \cdot cos \propto$..... (1)

Дар баробариҳои (1) ва (2) AD = $\frac{AB \cdot cos\beta}{cos\frac{\propto}{2}}$ ва BK = $\frac{AB \cdot cos\propto}{cos\frac{\beta}{2}}$.

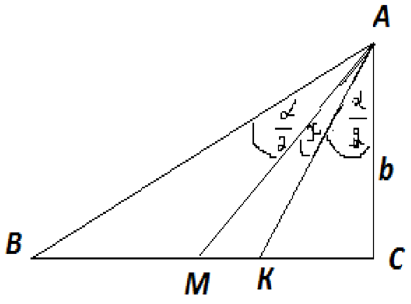

Дар секунҷаи ABC мувофиқи теоремаи Пифагор $AB^2 = AC^2 + BC^2 = (AD \cdot cos\frac{\propto}{2})^2 + (BK \cdot cos\frac{\beta}{2})^2 = (AD \cdot cos\frac{\propto}{2} + BK \cdot cos\frac{\beta}{2})^2 - 2AD \cdot BK cos\frac{\propto}{2} \cdot cos\frac{\beta}{2}$ мебошад. $AB^2 = AD \cdot BK$. Аз хосияти биссектриса истифода баред.

Ҷавоб: $\frac{\sqrt{2}}{4}$ +arccos$\frac{1+\sqrt{2}}{4}$.

Дар асоси омӯзишҳои пайдарпай ва муқоисаи онҳо бо амалияи раванди дарсҳои геометрия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маълум гардид, ки амиқтар

омӯхтан ва истифода намудан аз корҳои мустақилона сабаби баланд бардоштани сатҳи дониш мегардад [6].

Бо вуҷуди пешрафти техника ва технологияи муосир мушкилоти азхудкунии фанҳои таълимӣ аз байн нарафтааст. Таҳқиқоти психологӣ- педагогии олимони машҳури олам аз он дарак медиҳанд, ки ташкили корҳои мустақилона дар ягон давраи таърихӣ аз миён намеравад. Бинобар ин, ташкили кори мустақилона аз геометрия, бо назардошти омилҳои мавҷуда, хеле муҳим мебошад [10].

Муқарриз: Шокамолова Ҷ.А.- н.и.ф.м., дотсенти ДДТТ

АДАБИЁТ

1. Бабкин Г.С. Организационные основы руководства самостоя тельной работой / Г.С. Бабкин //Научные труды Тюменского университета.–Тюмень,1976. - Вып. 30. - 64с.
2. Бурҳонов У. Геометрия. Китоби дарсӣ барои сифи7 / У.Бурҳонов, Ҷ.Шарифов. -Душанбе: Ирфон, 2013. -112 с.
3. Данилов М. А. Теоретические основы обучения и проблема воспи тания познавательной активности и самостоятельности учащихся / М. А. Данилов. -Учен. зап. Казанск. Пед.ин-та.- Казань,1972. -Т.102.-С.3-23.
4. Денищева Л.О. Вопросы формирования общеучебных умений при обучении математике //Самостоятельная деятельность учащих ся при обучении математике / Л.О. Денищева. -М.: Просвещение, 1985.-124с.
5. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках / Б.П. Есипов. -М.: изд. во Минпрос. РСФСР,1951. -239с.
6. Жуковский А.А. Как самостоятельно учиться / А.А. Жуковский, А.Г. Малхасян. -М.: Просвещение,1974.-124с.
7. Зиновьев С.И. Учебный процесс в советской высшей школе / С.И. Зиновьев. -М.: Высшая школа,1975.-213с.; Ионин Ю.И. Интеграл в физике и геометрии / Ю.И. Ионин //Квант,1972. -№10. - С. 23-25.
8. Крупская Н.К. Как самостоятельно работать над книгой. Пед. соч.:в 6-ти т./ Н.К. Крупская. Под ред. А.М. Арсеньева и др.т.6. –М.: Педагогика, 1980.-235с.
9. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н. Скаткин. -М.: Педагогика, . -96с.
10. Самостоятельная деятельность учащихся при при обучение мате матике (формирование умений самост. работы).Сб. ст. Сост. С. И. Демидова, Л. О. Денищева. -М.: Просвещение,1985.-234с.
11. Шарифов Ҷ. Масъалаҳои тадқиқотӣ ва ташаккул додани амалиёти мустақилонаи хонандагон (дастури методӣ барои муаллимон) / Ҷ.Шарифов. – Кӯлоб, 1988.-234с.
12. Шарифов Ҷ. Баланд бардоштани самаранокии корҳои мустақилонаи хонандагон бо роҳи тағйир додани масъалаҳо (дастури методӣ) / Ҷ.Шарифов. –Кӯлоб,1987.-80с.
13. Шарифов Ҷ. Кори мустақилонаи хонандагон. Кор ҳои мустақилонаи хонандагон аз геометрия / Ҷ. Шарифов //Мактаби советӣ,1985. - №1.-С12-14.
14. Шарифов Ч. О повышении эффективности самостоятельной ра боты учащихся на уроках геометрии / Ч. Шарифов Математика в школе. – 1979. - № 4. С.42-44.
15. Шарифов Ҷ. Баъзе усулҳои кори мустақилона бо китоб / Ҷ. Шарифов // Маърифати омӯзгор. – 2009. - № 3-4.- С. 50-52.

ТАШКИЛИ КОРИ МУСТАҚИЛОНА ҲАНГОМИ ОМӮЗИШИ МАВЗӮИ «СЕКУНҶА ВА ХОСИЯТҲОИ ОН» ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Дар мақола дар бораи ташкили кори мустақилона дар дарсҳои геометрия сухан меравад. Кори мустақилона умуман воситаи ташаккулдиҳии фаъолнокӣ ва мустақилият ҳамчун хислатҳои шахсият, инкишофи қобилияти фикрӣ махсуб меёбад. Дар робита бо ин, коркарди шаклҳои корҳои мустақилонаи хонандагон аҳамияти зиёд дорад. Масъалаҳои кушодани шакл ҳои асосии корҳои мустақилонаи хонандагон аз фанни геометрия, шаклҳои ташкили он, нақши шаклҳои гуногуни кори мустақилона дар раванди таълим, методикаи корбарӣ бо он баррасӣ шудаанд. Дар қатори ин, таъсири систематикии корҳои мустақилонаи хонандагон оид ба амиқ ва мустаҳкам омӯхтани донишҳо, ташаккул додани қобилиятҳои маърифатӣ дида баромада шудаанд. Дар мақола маълумоти назариявӣ барои аз ёд кардан ва намунаи ҳалли масъалаҳои зиёд оварда шуда, ба онҳо монанд масъала тартиб дода, мустақилона ҳал кардан талаб карда мешавад. Ба назари мо, бо чунин метод ташкил карда гузаронидани кори мустақилона ба беҳтаршавии сифати таълими геометрия ва соҳиби донишҳои мукаммал гардидани хонандагон ёрӣ мерасонад.

Калидвожаҳо: кори мустақилона, метод, технология, таълими геометрия, қобилият, малака, хосиятҳои секунҷаҳо, мустақилият, шавқ, истеъдод, моделҳои объектҳои идеалиронидашуда, муқоиса.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕМЫ «Треугольники и их свойства » В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В статье рассматривается организация самостоятельной работы по геометрии. Самостоятельная работа -это средство формирования активности и самостоятельности, она является основой развития личности ее умственных способностей. В связи с этим разработка видов самостоятельных работ учащихся имеет важное значение при обучении основам геометрии в статье ставится задача описания основных видов самостоятельных работ по предмету геометрия, роли различных видов самостоятельных работ в процессе обучения, методики работы с ними. Наряду с этим рассматривается систематичность действий при выполнении самостоятельных работ учащимися с целью формирования их познавателных способностей. В статье даются теоретические сведения для зауивания наизусть и образцы решения задач, схожих с ними. По нашему мнению, таким методом организованная самостоятельная работа способствует улучшению качества обучения геометрии и овладению учащимися прочными знаниями.

Ключевые слова: самостоятельная работа, метод, технология, обучение геометрии, умение, навыки, свойства треугольников, самостоятельность, интересы, одаренность, модели идеальных объектов, сравнение.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK IN THE STUDY OF THE TOPIC "TRIANGLE AND THEIR PROPERTIES" IN EDUCATIONA INSTITUTIONS

The article deals with the organization of independent work on geometry. Independent work is a means of forming activity and independence, is both characteristics of personality qualities, the development of mental abilities. In this regard, the development of types of independent work of students is important when teaching the basics of geometry and their methods. The task is to reveal the main types of independent work on the subject of geometry, the types of their organization, the role of various types of independent work in the learning process, the methodology of working with them. Along with this, the effectiveness of the systematic independent work of students on the in-depth and lasting study of knowledge, the formation of cognitive skills in them is considered. The article provides theoretical information for memorization and a sample of solved problems, it is required to compile samples of tasks similar to them and solve them independently. In our opinion, with this method, organizing independent work contributes to improving the quality of teaching geometry and mastering the solid knowledge of students.

Keywords: independent work, method, technology, teaching geometry, skills, skills, properties of triangles, independence, interests, giftedness, models of ideal objects, comparison, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарипов Нусратулло Зайдуллоевич-*** Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи математикаи олӣ ва фанҳои табиатшиносӣ. **Сурога:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе,кӯчаи Борбад №48\11. Телефон: **985538930** E-mail: **nusratullosharipov@ mail.ru**

Мастонаи Раҳматзода – Донишгоҳи даывлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи математика ва методикаи таълими он. **Сурога:** Телефон: **985333410**, E-mail:**zafarjon.m89@ mail.ru**

Сведение об авторах: ***Шарипов Нусратулло Зайдуллоевич*** – Таджикский государственный университет коммерции, кандидат педагогических наук, доцент, и.о. заведующего кафедрой высшей математики и естественно-научных дисциплин.. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Борбада №48\11 Телефон: **98553893**0. E-mail: **nusratullosharipov @ mail.ru**

Мастонаи Рахматзода – Кулябский государственный университет имени А.Рудаки, ассистент кафедры математики и методики её преподавания. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон**: 985333410**, E-mail: **zafarjon.m89@ mail.ru**

Information about the authors: Sharipov Nusratullo Zaydulloevich - Tajik State University of Commerce, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Acting Head of the Department of Higher Mathematics and Natural Sciences. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Borbad street No. 48\11 Phone: **985538930.** E-mail: **nusratullosharipov @ mail.ru**

Mastonai Rahmatzoda - Kulyab State University named after A. Rudaki, assistant of the Department of Mathematics and Methods of its Teaching. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street, 16. Phone: **985333410,** E-mail: **zafarjon.m89@ mail.ru**

УДК:37.018

МУШКИЛОТИ ТАРБИЯИ ОИЛАВИИ КӮДАКОН

Абдураҳмони Муҳаммадӣ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

«Мо бояд як чизро амиқ дарк намоем: Ӯдар тарбияи инсон, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама, оила нақш мегузорад ва ҷараёни ташаккули ҳамаи хислатҳои неку бади инсон асосан дар оила ибтидо мегирад. Бо дарки ин масъала падару модарон бояд масъулияти бузургро, ки вобаста ба тарбияи фарзандон ба дӯши онҳо меафтад, пурра эҳсос кунанд» [3,с. 2].

Тарбияи оилавии кӯдакон имрӯз яке аз масъалаҳои доғи рӯз гаштааст ва дар ин самт, мо проблемаҳои муосири педагогии оиларо бояд баррасӣ ва арзёбӣ кунем.

Оилаи тифлӣ яке аз намудҳои маъмули оилаи муосир мебошад.

Дар чунин оила, кӯдак мураббиён - бародарон ва хоҳарони калонсол, муҳофиз, парастор надорад, таҷрибаи муносибатҳои дастаҷамъона маҳдуд аст. Кӯдак, аз як тараф, маркази оила мегардад, ки ба ӯ меҳрубонӣ, диққат, ғамхорӣ медиҳад. Аз тарафи дигар, волидон меъёрҳои педагогиро дар қонеъ кардани хоҳиш ва ниёзҳои кӯдак аз байн мебаранд. Кӯдак дар чунин оила аз синни барвақтӣ худхоҳӣ, коллективизми суст инкишофёфта ва бетоқатиро зоҳир менамояд. Онҳо оилаҳои рафиқони худро мебинанд, намунаҳои равшани муносибатҳоро дар оилаи калон нишон медиҳанд.

Оилаҳое, ки танҳо иборат аз падар ё модар ҳастанд, дар ин сурат кӯдакро фақат модар ё падар тарбия мекунад. Аксар вақт кӯдак ба ҳаёти шахсии падару модар «дахолат» мекунанд. Сардӣ, бепарвоӣ, набудани тамос бо эҳсосот моҳиятан вуҷуд дошта метавонанд. Кӯдакони оилаҳои нопурра аксар вақт як қатор мушкилоти равонӣ доранд. Ба гуфтаи муҳаққиқ И.С.Кон [1,с.24], кӯдаконе, ки бе падар ба воя расидаанд, майлу хоҳиши паст доранд, писарон дар тамос бо ҳамсолони худ мушкилӣ мекашанд, нақшҳои аслии мардонро бадтар аз худ мекунанд, аммо баъзе мардон вижагиҳои гипертрофӣ (дағалӣ) дошта метавонанд.

Аз тарафи дигар, кӯшиш мекунанд, ки писарбача дар назди вай дарозтар нигоҳ дошта шавад, модар ба худ ва кӯдак боварӣ медиҳад, ки вай мустақил буда метавонад. Вазъият шиддат мегирад, вақте ки модарон дар оилаҳои нопурра нисбат ба шумораи пурраи онҳо бо волидони худ зиндагӣ мекунанд. Таҳвили хосси нақшҳои тарбиявӣ дар он аст, ки нақши модарро бибӣ бо хислатҳои авторитарии шахсият ба дӯш мегирад ва нақши падарро модар ё бобояш мебозад. Таҷрибаи кӯдак аз рафтори модар шадидтар мешавад, ки падарро аз вохӯрӣ бо писараш бозмедорад.

Оилаҳои номутаносиб. Омӯзгорони иҷтимоӣ оилаҳои калон, оилаҳои фирориён, волидони корношоям ва волидони ноболиғро ба ин гурӯҳ шомил мекунанд. Кӯдакони чунин оилаҳо худбаҳодиҳии нокофӣ доранд, тасаввуроти нодуруст дар бораи аҳамияти шахсияти худ доранд, ки ба тақдири минбаъдаи онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Волидайн бо маҳдудиятҳои фарҳангӣ, эҳсоси заиф, набудани робитаи маънавӣ бо кӯдакон тавсиф мешаванд.

Оилаҳои низоӣ. Тарбияи зиддиятҳо дар талаботҳои мутақобилаи истисноии модар ва падар, ки кӯдакро фишор медиҳанд, зоҳир мешавад. Номутобиқатӣ дар муносибат бо кӯдак, дар маҷмуъ манбаи муноқишаи оила мегардад. Волидайн ё бар

зидди кӯдак муттаҳид мешаванд ё якдигарро айбдор мекунанд. Ин дар шакли ҷанҷолҳои оилавӣ, дағалӣ, таҳдид ва таҳқири тарафайн ифода карда мешавад. Ҳисси муҳаббат, эҳтиром, вазифа, масъулият барои ҳамдигар нобуд мешавад. Низоъ оиларо такон медиҳад ва зарурати раҳоӣ аз муносибатҳоеро, ки номувофиқанд, ба вуҷуд меорад. Кӯдакони чунин оилаҳо назар ба дигарон меъёрҳои рафторро дар мактаб ва ҷойҳои ҷамъиятӣ бештар вайрон мекунанд.

Оилаҳое, ки дар онҳо ба беҳбудии моддӣ афзалият дода мешавад. Фарзандон дар чунин оила худхоҳона ва истеъмолкунандагони аз ҳад зиёд ба воя мерасанд. Оилаҳое, ки дар онҳо падару модарон нисбати кӯдакон аз ҳад зиёд талабот мегузоранд, аксар вақт онҳо бо бераҳмӣ алоқамананданд. Ҳолатҳое маъмуланд, ки волидон тамоман усули инсондӯстона ва оқилонаи муошират надоранд. Қатъиятҳои беасос нисбат ба кӯдакон, ҷазоҳои сахт ва таҳдид, хунукии эҳсосотӣ метавонад зиндагии кӯдакро тоқатнопазир гардонад, ки дар натиҷа ӯ хашмгин ва бераҳму шафқат мешавад. Волидайн рафтори худро идома дода, танҳо ба мақсадҳои нек ҳидоят мекунанд [2,с. 68].

Оилаҳое, ки шакли пинҳонии душворӣ доранд. Муайян кардани сабабҳо ва шароити номусоид бештар дар оилаҳое мебошад, ки шакли пӯшидаи дисфунксиониро доранд. Дар чунин оила эътимод ба падару модарон ногузир аст ва хоҳиши тақлид кардан барвақттар ба вуҷуд меояд, аз ин рӯ кӯдакон беасос зери таъсири волидон - муносибат, нуқтаи назари онҳо ба рӯйдодҳо, зуҳурот, одамон меафтанд. Ин таъсир ҳангоми фарқияти байни «таълими дурусти шифоҳӣ» ва амалҳои воқеӣ, вақте ки волидон аз меъёрҳои умумиинсонии инсонӣ сарфи назар мекунанд ва қоидаҳо ва меъёрҳои рафтори инсондӯстонаро нодида мегиранд, мушкил мешавад. Мушкилоти оилавии ин гуна шахсон аз он иборат аст, ки ба вайрон кардани рушду инкишофи руҳии кӯдак оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, оилаи муосир проблемаи тарбияи падару модарон ва бесалоҳиятии падаронро кашф мекунад. Он дар беэътиноӣ аз усулҳои таъсири педагогӣ, муҳим набудани аҳамияти тарбияи оилавӣ, дар набудани зарурати дониши педагогии падару модарон ифода карда мешавад. Кӯдакони чунин оилаҳо дар соҳаи муошират ихтилолро эҳсос мекунанд, аксуламали эҳсосотӣ афзуда ё кам мешавад. Вазифаи қаноатбахши ҳаёт дар кӯдак ва ҳам дар дастаи кӯдакон ва ҳам дар оила ташаккул меёбад.

Норасогиҳои маъмулии маърифатӣ:

- рад кардани кӯдак, радкунии равшани эҳсосотии махфии ӯ аз ҷониби волидон;

- «гиперпарасторӣ», вақте ки ба кӯдак мустақилияти ибтидоӣ нишон дода намешавад, онҳо аз ҳаёти атроф ҷудо карда мешаванд;

- номутобиқатӣ ва номувофиқатии тарбия, ки бо фосилаи байни талабот нисбати кӯдак ва назорат аз болои он, номувофиқатии амалҳои педагогии падару модарон, бибиҳо, ки кӯдакро нороҳат мекунанд;

-набудани дарки шакл ва шахсияти рушди шахсии кӯдакон ва номувофиқатии талабот ва интизориҳои волидон бо қобилият ва ниёзҳои кӯдакон;

- номутобиқатии волидон дар муносибат бо кӯдакон, ки дар баррасии нокифояи вазъ, таъин ва барномасозии талабот, дар сурати мавҷуд набудани алтернатива дар тасмимҳо, пешниҳоди андешаи шахс дар бораи кӯдак, тағйирёбии якбора нисбати

муносибат ба кӯдак дар давраҳои мухталифи ҳаёти ӯ ифода ёфтааст (набудани нигоҳубин бо иваз кардани он ё зиёд шудани он; баръакс);

- меҳрубонӣ - изофаи норизояти волидайн, ҳаяҷон, изтироб нисбат ба кӯдакон, ки таъсири парешонӣ, бетартибӣ, ҳаяҷони умумиро дар оила ба вуҷуд меорад;

- хавотирӣ ва тарсу ҳарос барои кӯдаконе, ки беҷуръат мешаванд ва падару модаронро аз хушиву некбинӣ маҳрум мекунанд;

- таълими авторитарӣ - хоҳиши тобеъ кардани кӯдак ба иродаи худ;

- ҳукмҳои қатъӣ, оҳанги фармонравоӣ; гузоштани як масъала ва ҳалли он; хоҳиши интизоми қатъӣ ва мустақилияти маҳдуди кӯдакон;

- истифодаи чораҳои маҷбуркунӣ ва репрессивӣ, аз ҷумла ҷазои ҷисмонӣ;

- назорати доимии амалҳои кӯдак;

- гиперсиализм, вақте ки волидон кӯшиш мекунанд, ки тарбияро аз рӯйи шакли муайян (бо вуҷуди мусбӣ) таҳия кунанд, шахсияти кӯдакро ба назар нагиранд, талаботҳои аз ҳад зиёдро ба ӯ бидуни иртиботи эҳсосии мувофиқ, вокуниш ва ҳассосият ба миён оранд.

Хулоса карда, нуктаҳои зеринро метавон қайд кард: падару модарӣ як падидаи бисёрҷанба аст, ки онро ҳамаҷониба баррасӣ кардан мумкин аст, аз ҷумла ду нафар, ки тасмим доранд ҳаёти навро оғоз кунанд ва амсилаи педагогӣ бо ҳадафҳо, вазифаҳо ва василаҳои татбиқи онҳоро муаррифӣ кунанд. Ба ақидаи мо, тарбияи падарию модарӣ асосан рафтори иҷтимоии ивазшаванда дар байни модарон ва падарон ва ҳиссиёти волидайн аз ҷониби волидайн мебошад. Аз тарафи дигар, вижагии модарӣ ва падарӣ мавҷуд аст, ки на танҳо ба диморфизмҳои ҷинсиятӣ, балки ба туфайли давраи таърихии тақсимоти нақшҳо, сохторҳои гуногуни иҷтимоиву фарҳангии модар ва падар асос ёфтаанд [4,с.54].

Таъсири волидайн ба кӯдак, новобаста аз он ки вай огоҳона ё худбоварона аст, пайваста гузаронида мешавад. Таъсири бошуурона, гум шудан ё надоштани ҳадафҳои таҳсилот ба натиҷаҳои пешбинишуда оварда мерасонад. Дар робита ба ин, мо пешниҳод менамоем, ки ташаккули психологӣ ва педагогии тарбияи волидайнӣ ба худогоҳии падару модар, огоҳӣ аз таъсири педагогии онҳо ба кӯдак асос ёбад.

Мутаносибан, волидайн дар оилаи муосир бо ҳадафҳои ҳамсарон, ҷаҳонбинии онҳо, арзишҳо ва дигар омилҳо муайян карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки ҳангоми сохтани амсилаи ҳамкории мактаб ва оила дар таълими ибтидоӣ ба омилҳои микронизом (неруи педагогии оила) ва омилҳои дохилӣ (вижагиҳои шахсӣ) такя кардан лозим аст.

Дар бораи хусусиятњои робитаи мактаб ва оила мулоњиза ронда, муњаќќиќи тољик Б.Мирбобоева чунин зикр мекунад: «Имрўз масъалаи буҳрони оилавї боиси нигаронии амиқи доираҳои мухталифи љаҳони муосир гардидааст. Буҳрон онро нишон медиҳад, ки оила вазифаи асосии худро, ки тарбияи кўдакон мебошад, аз ҳама бад иљро менамояд.

Ташаккули маърифати муносибати миллї ва таҳаммулпазирї аз оила оғоз мегардад. Дар оила кўдакон дар бораи забони модарї, фарҳанг, анъанаҳои миллї ва расму оинҳои мардум нахустин тасаввуротро ҳосил мекунанд. Аз волидонашон онҳо дар бораи дигар халқу миллатҳо, хусусиятҳои фарқкунандаи миллии онҳо, забон, фарҳанг ва тарзи зиндагии онҳо иттилоъ мегиранд. Дар оилаҳои гуногунмиллат кўдакон аввалин намунаҳои муносибати байниҳамдигарии намояндагони миллатҳои гуногунро дарк менамоянд.

Напазируфтани одамони миллати дигар, фарҳангу оин ва тарзи зиндагии онҳо нуқси маънавии шахсият мебошад, ки дар заминаи тарбияи нодуруст шакл гирифта, маҳз аз оила ва муҳити носолими хонаводагї сарчашма мегирад» [3, с.6].

Мушкилоти волидайн ҳамчун соҳаи махсуси таҳсил дар асарҳои муҳаққиқ И.С.Кон [1, с. 61] ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Аллакай дар аввали солҳои 1980-ум, ӯ ҷанбаҳои этнофарҳангӣ ва гендерии (ҷинсиятии) волидайнро, пеш аз ҳама, дар асоси таҳқиқоти дар хориҷа гузаронидашуда таҳлил кард.

Яке аз охирин асарҳои муҳаққиқ А.Г.Харчев «Ҷамъияти сотсиологии таълим» ном дошт. Ба ақидаи ӯ, «тарбияи оилавӣ» консепсияест, ки асосан педагогӣ буда, баъзан идеологӣ буда метавонад, вай бо «волидайн» ҳамҷоя мешавад, аммо бо он мувофиқат намекунад. Мушкилоти худи падару модарон амалан баррасӣ карда нашуданд.

Н.Б.Крилова чунин қайд намудааст: «Тарбияи оилавӣ, агар он табиати дӯстона ва фарҳангӣ дошта бошад, аслан дар ҳолатҳои мухталифи ҳамкорӣ сурат мегирад, ки кӯдакон ба корҳои ҳамарӯза мутобиқ шаванд, ба эҳсосоти аъзои оила, баҳодиҳии гуногуни рӯйдодҳои ҷорӣ сурат мегирифт. Ба ин маъно, фарзандон дар шароити ҳамоҳангии доимии оила худдорӣ мекунанд ва калонсолон ба амалҳо, қарорҳо, аксуламалҳо ва муносибатҳояшон мутобиқ мешаванд» [2, с.107].

Ба гуфтаи муҳаққиқ И.Ю.Кулчитская, тарбияи падару модар маълумоти мукаммали (модарӣ ва падарӣ) аст, ки низом мебошад. Ба андешаи ӯ, ин низомро ҳамчун падидаи номбурда омӯхтани масъалаи робитаи он бо низоми оила зарур аст. Оила шакли ҷамъияти одамонест, ки дар он марду зан дар издивоҷ, фарзандон ва хешовандон бо хешутаборӣ пайванданд. Аз ин нуқтаи назар, волидайн метавонанд ҳамчун як зернизом дар низоми оила ҳамчун як шахси нисбатан мустақил ворид карда шавад. Аммо падидаи волидайнро дар иртиботи зич бо низоми оила баррасӣ кардан тавсия дода мешавад.

Муҳаққиқ И.С.Кон зикр кардааст, ки дар марҳилаҳои аввали рушди ҷомеаи инсонӣ, ба таври тамоми ҷомеа дар нигоҳубин ва тарбияи фарзанд ҷалб карда шуда буд. Баъдтар, дар байни авлоди феодализатсияшуда ва аввали феодалӣ, «тарбияи» маъруф - одати тарбияи ҳатмии кӯдакон берун аз хонаи волидайн паҳн шуд. Меъёрҳои танзимкунанда ва рафтори воқеии волидайн ҳеҷ гоҳ дар ҳама ҷо мувофиқат намекунанд [1,с.12]

Дар ҷомеаи муосир дигаргуниҳои арзишҳои падару модарӣ, гузариш ба нақшҳои оилавӣ, муносибати ҷомеа ва давлат ба кӯдакон аз нав дида баромада мешаванд. Проблемаҳои тарбияи падару модарон тадриҷан кам кардани шаклҳои давлатии таълим ва тарбияи фарзанд мебошанд, ки воқеан бори падару модарро на танҳо дар соҳаи тарбия, балки мустақиман дар таҳсил зиёд кардаанд. Ҳамзамон, бисёр волидон омода нестанд, ки масъулияти пурраи фарзандони худро ба дӯш гиранд.

Дар шароити ҷомеаи зуд тағйирёбанда шумораи модарон ва падарони аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрумшуда афзуда, шумораи тарки кӯдакон афзоиш меёбад, беэътиноӣ ва бесаробонии кӯдакон ва зӯроварӣ нисбати онҳо дар оилаҳо меафзояд.

камбудии дигари тарбияи оилавӣ ин аз ҳад зиёд нозпарвару эрка тарбия кардани кӯдакон аст. Ин аз он сабаб рӯй медиҳад, ки волидайн фарзанди худро аз

меъёр зиёд дӯстдорӣ мекунанд, ягон чизро барояш дареғ намедоранд, ҳатто гуноҳҳояшро бо навозиш мебахшанд.

Дар баъзе хонадонҳо падару модар нисбати фарзанд серталабӣ кунанд, бобою модаркалон «бача – бодом, набера – мағзи бодом» - гӯён онҳоро ноҳақ монеъ мешаванд, набераашонро тарафгирӣ намуда, айбҳояшро мепӯшанд, гуноҳҳояшро мебахшанд. Дар чунин ҳолат кӯдакон мунофиқу дурӯя тарбия меёбанд.

Дар тарбияи фарзандон бемасъулиятии волидайн ба нохушиҳои зиёд меорад. Фақат равобиту ҳамкории мустаҳками муаллимон ва падару модарон метавонад нуқсонҳои ҷойдоштаи тарбияи оилавиро ба маҷрои дуруст равона кунад. Барои ин бояд онҳо ба ҳамдигар боварӣ дошта бошанд, ба ҳар васила ҳамдигарро эҳтиром кунанд, зеро мактабу оила дар кори тарбия иттифоқчиёни устуворанд ва онҳо дар якдигарфаҳмӣ, нигоҳ доштани иззату обрӯи ҳамдигар манфиатдоранд. Онон бояду шояд меъёри муомилаи муфиди тарафайнро бо қатъият риоя кунанд.

Ёдовар мешавем, ки нисбати ҳамкории мактаб, оила ва аҳли ҷамоатчигӣ мо дар чанд маврид, хусусан дар мавзуи «Принсипҳои тарбия» қаблан маълумот дода будем. Бинобар ин, дар ин ҷо мо нисбати хусусиятҳои ба худ хосси ин ҳамкорӣ таваққуф мекунем.

Чунин ҳамкории муштараки мактабу аҳли оила ҳанӯз аз синфҳои ибтидоӣ, аниқтараш қабл аз бамактабоии талабагони синфи якум сурат мегирад. Муаллим бояд бо волидайни ҳар кӯдак иртибот гирад, маълумотҳои зарурӣ ба даст орад. Вай зимни суҳбат бо волидайн ва мушоҳидаҳо бо шароиту сатҳи зисту зиндагонии хонандаҳо шинос шуда, бо кӯдакон дар тамос мешавад, омодагӣ ба мактаб мизоҷ, рафтор, хулқ, захираи луғавии онҳоро тахминӣ аз санҷиш мегузаронад. Агар бача аз кӯдакистон ба мактаб ояд, бо мураббии ӯ ҳам мусоҳиб мешавад, завқу шавқи мактабравӣ, зеҳну қобилият, тайёрии таълимии ӯро санҷида муайян мекунад. Ҳамаи ин маълумотҳо барои нақшаи фаъолияти минбаъдаи ӯ басо заруранд.

Илова бар ин, суст шудани ҳамкориҳои байни мактаб ва оила ва паст шудани сатҳи салоҳияти волидайн, ки барои муаллимони синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таълим душвориҳои зиёдеро ба бор меоранд, ба мушкилоти асосии тарбияи муосир табдил ёфтаанд.

АДАБИЁТ

1. Кон, И.С. Ребенок и общество /И.С.Кон. -М.: Наука, 1988. -269с.
2. Крупина, И.В. Образовательная среда семьи и школы как средство воспитания и обучения: дис. ... доктора пед. наук /И.В.Крупина.- Москва, 2001.-314с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». – Душанбе: Шарқи озод, 2004.
4. Маишева, В.А. Учитель, ученики начальных классов и их родители /В.А.Маишева //Народное образование. - 1979. - №10. -С.12-16.
5. Ольшанский, В.Б. Практическая психология для учителей /В.Б.Ольшанский. - М.: Просвещение,1994.-93с.
6. Онушкин, В.Г. Педагогическая подготовка родителей /В.Г.Онушкин// Народное образование.- 1991.-№2.-С.21-25.
7. Парфенова, И.Организация сотрудничества семьи и школы /И. Парфенова //Воспитание школьников.-2002. -№ 3.-С.25-28.
8. Сластенин, В.А. Педагогическое образование: вызовы XXI века /В.А.Сластенин //Сибирский педагогический журнал.-2011.-№ 3.
9. Слободчиков, В.И. Ключевые категории мышления профессионального педагога: введение в антропологию образования /В. И. Слободчиков, С. М.Зверев. –Москва: Спутник+, 2013.
10. Социальная работа с детьми в семьях разведенных родителей: учебное пособие/ Савинов, Л.И., Камышова, Е.В. - М.: «Дашков и К°», 2012. - 5-е изд., перераб. и доп. - 259с.
11. Спиваковская, А.С. Психотерапия: игра, детство, семья /А.С.Спиваковская.-М.: Изд.«Эксмо-пресс», 1999.
12. Спицин, Н.П. Учитель и родители: правила общения /Н.П.Спицин// Начальная школа.-1993.-№ 10.-С.21-25.
13. Степанов, С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования /С.Ю.Степанов //Вопросы психологии.-1985.-№ 3.-С. 31- 40.

МУШКИЛОТИ ТАРБИЯИ ОИЛАВИИ КӮДАКОН

Мақола ба вижагиҳои мушкилоти тарбияи оилавии кӯдакнон бахшида шудааст.Ба ақидаи муаллиф, тарбияи оилавии кӯдакон имрӯз яке аз масъалаҳои доғи рӯз гаштааст ва дар ин самт, мо проблемаҳои муосири педагогии оиларо бояд баррасӣ ва арзёбӣ кунем. Фикрҳояшро ҷамъбаст намуда, муаллиф зикр мекунад, ки дар шароити ҷомеаи зудтағйирёбанда шумораи модарон ва падарони аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрумшуда афзуда, шумораи тарки кӯдакон афзоиш меёбад, беэътиноӣ ва бесаробонии кӯдакон ва зӯроварӣ нисбати онҳо дар оилаҳо меафзояд. Илова бар ин, суст шудани ҳамкориҳои байни мактаб ва оила ва паст шудани сатҳи салоҳияти волидайн, ки барои муаллимони синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таълим душвориҳои зиёдеро ба бор меоранд, ба мушкилоти асосии тарбияи муосир табдил ёфтаанд.

Калидвожаҳо: мушкилот, тарбияи оилавӣ, волидайн, ҳамкориҳои мактаб ва оила, синфҳои ибтидоӣ, душвориҳои зиёд, тарбияи муосир, ҷараёни таълим ва тарбия, намунаҳои муносибатҳо, муаллимони синфҳои ибтидоӣ.

ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ

Статья посвящена специфике проблем семейного воспитания детей.По мнению автора, семейное воспитание детей стало сегодня одной из самых актуальных проблем, и в связи с этим нам необходимо рассмотреть и оценить текущие педагогические проблемы семьи: - семьи с четкой формой проблемы: - семьи, не имеющие образовательных ресурсов. Детская семья является одним из наиболее распространенных типов современной семьи. Семья младенцев мешает ребенку общаться, приобретая опыт командной работы. В такой семье у ребенка нет воспитателей - старших братьев и сестер, защитников, опекунов, опыт коллективных отношений ограничен. Они видят семьи своих друзей, показывая наглядные примеры взаимоотношений в большой семье. Когда детство стало массовым явлением, отчуждение между детьми становится сильнее.Подводя итог, автор отмечает, что на фоне санкций против большой части населения в быстро меняющемся обществе растет число матерей и отцов, лишенных родительских прав, растет число детей, пренебрегают ими и оставляют без внимания детей и насилие в семье. Кроме того, ослабление сотрудничества между школой и семьей и снижение уровня родительской компетентности, что создает много проблем для учителей начальных классов в образовательном процессе, стали основными проблемами в современном образовании.

Ключевые слова: проблемы, семейное воспитание, родители, школьная и семейная кооперация, начальная школа, множество трудностей, современное образование, процесс обучения и воспитания, примеры взаимоотношений, учителя начальных классов.

PROBLEMS OF FAMILY EDUCATION OF CHILDREN

The article is devoted to the specifics of the problems of family education of children. According to the author, family education of children has become one of the most urgent problems today, and in this regard, we need to consider and evaluate the current pedagogical problems of the family: - families with a clear form of the problem: - families without educational resources. Children's family is one of the most common types of modern family. The family of infants prevents the child from communicating, gaining experience in teamwork. In such a family, the child does not have educators - older brothers and sisters, defenders, guardians, the experience of collective relations is limited. They see the families of their friends, showing clear examples of relationships in a large family. When childhood has become a mass phenomenon, the alienation between children becomes stronger. Summing up, the author notes that against the backdrop of sanctions against a large part of the population in a rapidly changing society, the number of mothers and fathers deprived of parental rights is growing, the number of children is growing, they are neglected and left without attention children and domestic violence. In addition, the weakening of cooperation between the school and the family and the decrease in the level of parental competence, which creates many problems for primary school teachers in the educational process, have become major problems in modern education.

Key words: problems, family education, parents, school and family cooperation, primary school, many difficulties, modern education, the process of education and upbringing, examples of relationships, primary school teachers.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдураҳмон Муҳаммадӣ*** - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, унвонҷӯӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16. Телефон: **987672777**

Сведение об авторе: ***Абдурахмон Мухаммади*** - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, соискатель. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **987672777**

Information about the author: ***Abdurahmon Muhammadi*** - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, applicant. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S.Safarov street, 16. Phone: **987672777**

УДК: 159. 9

ҶАНБАҲОИ ИҶТИМОӢ-РАВОНИИ РАФТОРИ ХАШМГИНОНАИ НАВРАСОН ДАР ИЛМИ ПСИХОЛОГИЯ

Фозилова М.Ҷ.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров

Масъалаи агрессияи наврасон яке аз масъалаҳои доғи рӯз ба шумор рафта, ҳамагонро, махсусан, волидайнон ва омӯзгоронро ба ташвиш оварда истодааст. Дар илми психология то имрӯз таърифи ягонаи умумистеъмол ва мукаммали мафҳуми хушунат қабул нашудааст, ки бо гуногунии дидгоҳҳои назариявӣ ба муаммои мазкур алоқаманд мебошад. Дар баробари ин, дар фаҳмиши хушунат ягонагӣ ба назар мерасад; новобаста ба шакли зоҳир гардидан, *хушунат рафторест, ки барои расонидани зарар ё нуқсон ба махлуқи дигари зиндае, ки ба дурӣ ҷустан аз чунин муносибат асос дорад, равона шудааст.*

Дидгоҳҳои асосии назариявӣ дар таҳқиқи хашмгинӣ инҳоянд: психоаналитикӣ; этологӣ; фрустратсионӣ; бихевиористӣ; иҷтимоӣ-когнитивӣ.

Ин тартиби консепсияҳои назариявӣ дар мувофиқат бо моҳияти рафтори хушунат сурат мегирад: аз ғаризаи (инстинкт) модарзоду ангезиш то ёддиҳии иҷтимоӣ ва таъсироти когнитивӣ.

Дар дидгоҳҳои психоаналитикӣ ва этологӣ фаҳмиши биологигароёнаи (биологизаторӣ) хушунатнокӣ ҳамчун ғаризаи модарзод вуҷуд дорад.

Психоанализ нақши механизмҳои ғаризиро дар рафтори одамон аз будаш зиёд арзёбӣ мекунад. Психоаналитикҳо чунин мешуморанд, ки хушунат сарчашмаи дохилӣ дорад ва барои рӯй надодани зӯроварии идоранашаванда муттасил коҳиш додани неруи хушунатомез тариқи мушоҳидаи амалиёти бераҳмона, шикастани ашё, иштирок дар мусобиқаҳои варзиш, ноилшавӣ ба мавқеи ҳукмфармоӣ ва ғайра зарур аст.

Дар назарияи психоанализ хушунат чунин баррасӣ мегардад: «Тамоюл ё маҷмуи тамоюли дар рафтори воқеӣ ё тахайюлот зоҳиршавандае, ки ҳадаф аз онҳо расонидани зарар ба инсони дигар, нобуд кардан, маҷбур намудани ӯ ба ягон амал, таҳқир кардани ӯ ва ғайра аст. Хушунат метавонад на танҳо дар амали бевоситаи вайронкорӣ ё зӯроварӣ зоҳир шавад. Ҳама гуна рафтор, ҳам манфӣ (ёрӣ надодан), ҳам мусбат, рамзӣ (масалан, истеҳзо) ҳангоми амалисозии таъсиргузор метавонад функсияи хушунатро иҷро намояд». Яъне, хушунатомезӣ - тамоюл ё маҷмуи тамоюле, ки ҳадафи онҳо - зарар расонидан ба инсони дигар, хушунат зоҳиршавии ин тамоюл, ки метавонад шакли ҳам манфӣ, ҳам зоҳиран мусбат, рамзиро гирад.

Вобаста ба ин, майл хушунат дар психоанализ ҳамчун яке аз сифатҳои бунёдии инсон баррасӣ мешавад. Психоаналитикҳо масъалаҳои аз лиҳози фалсафӣ-методологӣ асоснок намудани мавҷудияти майлу рағбати харобиоварро коркард намуда, функсияҳои ҷузъҳои садистӣ-хушунатии майлу рағбатро маҷмуан дар рушди характер ва шахсият баррасӣ кардаанд, харобиовариро дар қаринаи густурдаи иҷтимоӣ таҳлил карда, функсияҳои харобиовар ва созандаи хушунатомезиро дар инкишофи шахсият ва ғ. муайян намудаанд [7, с.48].

Маҳз З.Фрейд хушунат ва хушунатомезиро ба объекти таҳлили илми психологӣ табдил дод, ки аз ҷумла, ба бунёди консепсияҳои фрустратсионии хушунат оварда расонид. Дар таълифоти нахустинаш З.Фрейд таъкид мекард, ки тамоми рафторҳои инсон аз *эрос* (либидо) - ғаризаи ҳаёт (ҳифз ва такрор) бармеояд. Дертар З.Фрейд мавҷудияти *танатос* - майлу рағбат ба маргро (вайрон ва қатъ намудани зиндагӣ) пешниҳод кард. Ӯ чунин мешуморид, ки байни онҳо шиддат, низоъ вуҷуд дошта, механизмҳои дигар (ҷойивазкунӣ) неруи танатосро ба берун, ба самти аз «Ман» ҳаракаткунанда равона мекунанд, аз ин ҷо, хушунат ба берун бароварда шуда, ба тарафи дигарон равона мегардад. Ба андешаи А.Адлер (1927), майл ба хушунат

сифати ҷудонашавандаи шуур аст, ки фаъолияти онро ташкил мекунад. Хушунат дар қаринаи шиддати мабдаъҳои мутақобил: ҳаёт ва марг, субъект ва объект, тезис ва антитезис, муҳаббат ва ҷанг аст. Ба ақидаи ӯ, мусобиқапазирӣ, мубориза барои зинда мондан, кӯшиши ба даст овардани афзалият барои тамоми организмҳои зинда, аз ҷумла, инсон табиӣ ва универсалӣ мебошанд. Аммо ин майлу рағбатҳо танҳо дар қаринаи манфиати иҷтимоии дуруст фаҳмидашуда саҳеҳ мегарданд. Шуури хушунатнок ё «дар ҳолати назъ» шаклҳои гуногуни рафтори хушунатнокро - аз рӯирост то рамзӣ тавлид менамояд, чунончи, масалан, худнамоӣ - амалисозии рамзии тавоноӣ ва афзалияти худ буда, пеш аз ҳама, бо ҷузъи занонаи худпарастиши (нарсистӣ) талабкунандаи эътирофу парастиш алоқаманд аст. Хушунаткорӣ ба қаринаи фарҳанг пайваст гардида, шаклҳои дигари рамзӣ (расму оинҳо), ҳамчунин навъҳои дигари фаъолнокии иҷтимоиро касб менамояд.

Психоаналитикҳо чунин мешуморанд, ки амалҳои хушунатомез боиси катарсис («соф намудани рӯҳ» аз ғазаб) мегарданд. Аммо бихеовиристҳо нишон доданд, ки амалиёти хушунатомез хушунати инсонро қувват мебахшанд ё ба сатҳи хушунат (адоват, ғазаб) нисбат ба объект таъсир намерасонанд. Филипп Зимбардо [3, с.42] чунин мешуморад, ки ин ихтилофро ҳал намудан мумкин аст, агар мо байни ифодаи эҳсосот ва амалиёти хушунатомез (ё мушоҳаи чунин амалҳо) фарқ гузорем. Вақте ки ҳиссиёт бо ёрии нутқ, гиря ё ханда ифода мешаванд, изтироб паст мешавад, аҳвол бошад, беҳтар мегардад. Аммо вақте ки амалҳои хушунатомез нисбат ба рақиб анҷом меёбанд, хоҳ бо сухан ё кор, бевосита ё бавосита, тамоюли адоватнок, яъне ангезаи (мотив) ботинии анҷом додани амалҳои хушунатомез аз пештара заиф намегардад. Аз ин ҷо, Ф.Зимбардо омӯхтани роҳи ҳалли низоъҳои байни фрустатор ва қурбонии ӯро бо ёрии суҳбатҳо, гуфтугӯйҳо, на бо хушунат тавсия медиҳад.

Этологҳо мисли психоаналитикҳо ба ғариза нақши асосиро мансуб дониста, рафтори хушунатомези инсонро ҳамчун аксуламали беихтиёронаи рӯйдиҳандаи модарзодӣ баррасӣ мекунанд. Мувофиқи ақидаи К.Лоренс (1966), табиати хушунатомези инсон чун механизми манъкунандаи куштани махлуқҳои ба худ монанд ғаризӣ аст, яъне хушунат дар одамон, мисли дигар ҳайвоноти олии муҳрадор кӯшиши ғаризии беихтиёрона мебошад. Хушунат аз ғаризаи модарзодии мубориза барои зинда мондан оғоз мегирад, ки дар тамоми махлуқоти зинда вуҷуд дошта, дар рафти таҳаввулот инкишоф ёфтааст ва натиҷаи таъсири интихоби табиӣ мебошад. Ӯ бар он ақида буд, ки хушунат худ ба худ, муттасил инкишоф ёфта, бо мурури замон ҷамъ мешавад; дар лаҳзаи муайян чи қадаре ки миқдори неруи хушунатомез бештар бошад, барои «берун баровардани» он таҳрики қуввааш ҳамон қадар камтар даркор аст. Муҳаббат ва ҳиссиёти дӯстона метавонанд бо хушунати ошкоро номувофиқ гардида, зоҳиршавии онро қатъ намоянд ва ҷамъшавии неруи хушунатро пешгирӣ кунанд, ба ҳамин васила, эҳтимоли авҷгирии хушунатро паст карда, имконияти танзими рафтори инсонро афзун намоянд. Пайравони К.Лоренс таъкид мекунанд, ки одамон бо вуҷуди хоҳиши зиёд, барои назорати зоҳиршавии хушунати худ қодир нестанд. «Амсилаи психогидравликӣ»-и К.Лоренс дар заминаи ба рафтори одамон аксар вақт беасос интиқол додани натиҷаҳои аз таҳқиқи ҳайвонот бадастомада фароҳам омадааст. К. Лоренс ва Н. Тинберген байни фаъолияти одамон ва рафтори ҳайвонот монандиҳоро муқаррар мекунанд. Самти дигари омӯзиши рафтори хушунатомезро таълифоти З.Фрейд ва К. Левин замина гузоштаанд. Чунончи, гурӯҳи психологҳо бо роҳбарии Д.Доллард (1932) *фарзияи фрустратсионӣ - хушунатиро* коркард намуданд, ки мувофиқи он хушунат ҳамеша баъди фрустратсия (маҳви ниятҳо) ба миён меояд, рафтори хушунатомез бошад, ҳамеша мавҷудияти фрустратсияро пешбинӣ менамояд, яъне баъди фрустратсия ҳамеша хушунат меояд ва хушунате нест, ки на дар заминаи фрустратсия пайдо шуда бошад [5, с.19].

Фрустратсия хушунатро ба вуҷуд меорад, дар навбати аввал, дар одамоне, ки ба он хушунатомез эътино карданро одат кардаанд. Одамоне, ки барояшон

аксуламалҳои дигар одат шудааст, метавонанд дар ин гуна ҳолатҳо бидуни хушунат рафтор намоянд (A. Bandura, 1983) [6].

Доллард қайд мекунад, ки дар натиҷаи фрустратсия рафтори хушунатомез дар баъзе ҳолатҳо, пеш аз ҳама, бо сабаби таҳдиди ҷазо, ки ба амалисозии хушунат монеъ мегардад, зоҳир намегардад. Инсони фрустратсияшуда, ки ӯро тарс аз ҷазо бозмедорад, ҳуҷуми худро ба объектҳои дигар равона месозад - хушунати ҷойивазкарда.

Л.Берковитс дар таълифоти нахустинаш ба назарияи фрустратсия - хушунат тағйироту тасҳеҳи назаррас ворид кард. Ӯ таъкид менамояд, ки фрустратсия таҳрики аверсивӣ (нафратангезанда) мебошад, ки аксуламалҳои хушунатомезро бармеангезад ва танҳо омодагиро ба амалиёти хушунатомез ба вуҷуд оварда, зимнан бевосита ба рафтори хушунатомез оварда намерасонад. Он танҳо дар ҳолатҳои равонкунӣ ба хушунат (таҳрикҳои муҳит, ки ғазабро бармеангезанд).

Таҳрикҳо хушунатро тавассути раванде, ки бо ҳосилшавии классикии рефлексҳои шартӣ монанд аст, бармеангезанд. Таҳрик метавонад хушунатомез гардад, агар бо хушунати мусбат тақвиятёфта алоқаманд аст ё бо нороҳатӣ ва дарди қаблан аз сар гузаронида ассотсиатсия мешавад. Таҳрикҳои барангезандаи хушунат метавонанд фардҳоеро, ки пештар барангехта ё фрустратсия шудаанд, ба амалиёти хушунатомез моил кунанд. Азбаски ба ин талабот доираи васеи таҳрикҳо мувофиқанд, бисёре аз онҳо метавонанд аҳамияти равонкунандаҳо ба хушунатро касб намоянд. Дар шароити муайян одамон бо хислатҳои муайян ва ҳатто объектҳои моддӣ (масалан, яроқ) нақши равонкунандаҳо ба хушунатро бозида метавонанд [9, с.78]. Ба андешаи Л.Берковитс, одамон бо норасоиҳои ҷисмонӣ ранҷу азобро ҷазб мекунанд ва объекти зоҳиршавии бадхоҳиву адоват мегарданд, зеро нуқси онҳо бо ранҷу дардро алоқаманд (ассотсиатсия) гардида, одамони ба хушунат моилро ба амалҳои хос бармеангезад. Л.Берковитс таъкид мекард, ки дар фардҳои сахт фустратсияшуда барангезиши хушунат танҳо ҳангоми зарaррасонӣ ба фрустратор (барангезандаи фрустратсия) заиф мегардад, яъне ҳадафи хушунат амалӣ шуда, пайдарпайии муайян дар шакли ҷавоб ба барангехтани хушунат анҷом меёбад. Дар баробари ин, ӯ қайд мекунад, ки имконияти мушоҳида ва чен кардани хушунати сабабгораш ҳаяҷон (ангезиши низоми симпатикии асаб) тариқи аксуламалҳои ҷисмонӣ (тезшавии зарб, афзудани араққунӣ ва фишори баланди хун) вуҷуд дорад [2, с. 58]. Вобаста ба он ки шароити нафратангезанда дар ин ё шакл аксар вақт ва дар ҳама ҷой вомехӯрад, пурра бартараф намудани он имконнопазир аст. Бинобар ин, назарияҳои ба майлу ангезаҳои хушунат бахшидашуда таъсири манбаи тамомнашаванда ва умуман, ногузири импулсҳои хушунатро, ки пайдоиши беруна, на ин ки дохилӣ доранд, дар назар доранд. Л.Берковитс ва Д.Зилманн эътироф мекунанд, ки хушунат баъзан импулсивӣ буда, ба идоракунии ақл тобеъ намегардад ва аксари одамон ба чизи ҳамчун барангезанда дарккардаашон бо хушунати ҷавобӣ эътино мекунанд. Малакае, ки онҳо дар вақти аз ҳам дуршавии равандҳои когнитивӣ ҳосил менамоянд, харобиовар мебошад. Аммо новобаста аз лаҳзаи пайдошавиаш (то ё баъди пайдошавии ҳаяҷон), мулоҳизаву дарки ҳодиса ба дараҷаи ҳаяҷон таъсир мерасонад [3, с. 158].

Д. Зилманн исбот намудааст, ки ҳангоми дараҷаҳои баланди ҳаяҷон пастшавии қобилият ба фаъолияти маърифатӣ боиси рафтори импулсивӣ мегардад. Хушунат аз он ҷиҳат зоҳир мешавад, ки аз ҳам ҷудошавии раванди когнитивӣ ба боздоштани хушунат халал мерасонад. Вақте ки дар раванди маърифатӣ, ки имконияти фурӯ нишондани хушунатро таъмин менамояд, нуқсонҳо ба вуҷуд меоянд, инсон импулсивӣ (хушунатомез) эътино менамояд.Д.Креч ва ҳаммуаллифони ӯ фрустратсияро ҳамчун оқибати ихтилоф байни хоҳишҳои шахсии инсон ва маҳдудияти вогузоркардаи ҷомеа баррасӣ менамоянд. Фрустратсия ва низоъ ҳам созанда (ивази воситаҳои расидан ба ҳадаф, аз нав баҳодиҳии вазъият), ҳам харобиовар (аз он ҷумла, хушунат пайдо мешавад) буда метавонанд. Агар роҳҳои

созандаи раҳоӣ аз ҳолати фрустратсия ва низоъ ба ҳадафҳо нарасонанд ва шиддатнокӣ қувват гирад, хушунат ба вуҷуд меояд. Ин метавонад ба якчанд сабаб рӯй диҳад:

- Афзудани сафарбаркунии неру метавонад чунон бузург бошад, ки аз сатҳи барои иҷрои ин вазифа зарурӣ баланд барояд.
- Шиддати аз ҳад зиёд ба маҳдудияти когнитивӣ оварда расонад (инсон роҳҳои алтернативӣ ё ҳадафҳои дигари мувофиқро метавонад набинад).
- Афзудани шиддат аксар вақт бо ҳаяҷони эмотсионалӣ ҳамроҳ аст, ки ба равандҳои оқилонаи мулоҳиза ва интихоб монеа мегардад.

Тарафдорони фарзияи хушунатӣ-фрустратсионӣ ба шароити пайдошавии амалиёти хушунатомез дар натиҷаи фрустратсия бештар таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд, ки ҳам ба пайдоиш, ҳам боздоштани хушунат таъсир мерасонанд. Ба муҳимтарини онҳо монандӣ - номонандии хушунаткорон ва қурбонӣ, асоснок - беасос будани хушунат, ҳамчунин хушунатомезӣ чун хислати шахсият мансубанд. Дар раванди инкишоф дидгоҳи фрустратсионӣ ба тавзеҳи хушунат тағйироти назаррас пазируфт. Чунончи, дар охири солҳои 30-юм консепсияи фрустратсияи С. Розенсвейг ба вуҷуд омад, ки таҳлили ҳолатҳои фрустратсионӣ, таснифот ва муайянкунии типҳои аксуламалҳо ба фрустратсияро анҷом дод. Аз рӯйи ақидаи С. Розенсвейг, фрустратсия дар ҳолатҳое ҷой дорад, ки организм дар роҳи қонеъ намудани ягон талаботи ҳаётӣ ба монеаҳои каму беш рафънопазир дучор мешавад. Яъне, фрустратсия ҳамчун падидае баррасӣ мегардад, ки дар организм, зимни одаткунии он ба муҳит рӯй медиҳад [5, с. 159].

Фрустратсия гоҳо ба хушунат мусоидат мекунад, аммо зоҳиршавии он ба якчанд омил: ба сатҳи фрустратсияе, ки хушунаткори имконпазир ҳис менамояд, аз мавҷудияти равонкунандаҳо ба хушунат (таҳрикҳое, ки пайдошавии ҳисси ғазаб ва хушунатро бармеангезанд), ба дараҷае, ки фрустратор пешгӯинашаванда ё ғайриинтизор аст, ба равандҳои эмотсионалӣ ва когнитивии хушунаткори фрустратсияшуда вобаста мебошад.

Намунаи хушунатомез барои таълим ва пайравӣ ҷазоҳо мебошанд, ки ҳам ба фурӯ нишондан, ҳам таҳрики хушунат, аз он ҷумла, азхудкунии шаклҳои амалиёти хушунатомез мусоидат карда метавонанд. Бинобар ин, як қатор психологҳо ҷазоро амсилаи рафтори хушунатомезе мешуморанд, ки аз шахси калонсол ба кӯдак интиқол меёбад. Баъзе психологҳо қайд мекунанд, ки «… ҷазо танҳо ҳангоми риояи чунин шартҳо, аз қабили муносибати асосноку мусбати ҷазодиҳанда ба ҷазогиранда ва аз тарафи ӯ қабул гардидани меъёрҳои ҷазодиҳанда самаранок буда метавонад. Ба ғайр аз ин, самаранокии ҷазо ҳамчун воситаи бартараф намудани рафтори хушунатомез ба мавқеи хушунат дар иерархияи аксуламалҳои рафторӣ, шиддат ва вақти ҷазо вобаста мебошад. Ҷазои якбора баъди пайдошавии фаъолияте, ки бояд бартараф гардад, амалишаванда нисбат ба ҷазои пас аз анҷоми фаъолият амалишаванда рафтори номақбулро бо қувваи бештар бозмедорад» [8, с. 58].

Намояндаи маъруфтарини назарияи дидгоҳи рафторӣ А.Басс мебошад. Ӯ фрустратсияро ҳамчун қатъ намудани раванди рафтори воситавӣ (инструменталӣ) баррасӣ намуда, мафҳуми «*ҳуҷум - амал*» -ро ворид менамояд, ки таҳвилкунандаи таҳрикҳои адоватнок ба организм мебошад. Зимнан, ҳуҷум аксуламали пурқуввати хушунатомез, фрустратсия - аксуламали заифро ба миён меорад.

А.Басс як қатор омилҳоро нишон додааст, ки ба онҳо қувваи одатҳои хушунатомез вобаста мебошад:

- басомад ва шиддатнокии ҳолатҳое, ки фард мавриди ҳуҷум қарор гирифтааст, гирифтори фрустратсия, хашмгинӣ мебошад;
- тез-тез ноилшавӣ ба муваффақият бо роҳи хушунат, ки ба одатҳои қавии ҳуҷумкунанда оварда мерасонад. Муваффақият дохилӣ (якбора заиф шудани ғазаб) ва беруна (бартараф намудани монеа ё ноилшавӣ ба мукофот) метавонад бошад. Тамоюли ҳосилшуда ба ҳуҷум метавонад барои фард фарқ кардани вазъиятеро, ки хушунатро бармеангезанд ва барнамеангезанд, имконнопазир гардонад;

- меъёрҳои фарҳангӣ ва зерфарҳангии аз ҷониби инсон азхудшаванда, ки дар ӯ инкишоф ёфтани майл ба хушунатро осон гардонанд. Аммо омили мазкур, ба ақидаи А.Басс бо омили дувум қисман рӯйпӯш мегардад.

А.Басс нақши бузургро ба мизоҷ нисбат медиҳад, ки ҳамчун «хусусиятҳои рафтор, ки дар оғози ҳаёт пайдо шуда, нисбатан бетағйир мемонанд» муқаррар мекунад [11, с.38]. Ба чунин хусусиятҳо ӯ тундмизоҷӣ, шиддатнокии аксуламалҳо, сатҳи фаъолнокӣ ва мустақилиятро (яъне кӯшиш ба худэҳтиромӣ ва муҳофизат аз фишори гурӯҳ, ки ҷузъи муҳимми он тамоюл ба нофармонӣ аст) мансуб медонад.

Л. М. Семенюк чунин дидгоҳро баррасӣ намуда, нуктаҳои муҳимми онро қайд кардааст: ба ҳисоб гирифтани тафовут байни навъҳои гуногуни хушунат; аз ҳам ҷудо кардани чунин сифатҳои шахсият, мисли хушунатомезӣ ва бадхоҳӣ; нақши амсилаи манфии рафтор, ки ҳам манбаъ ва ҳам таҳрикбахшандаи рафтори хушунатомез мебошад; баҳсангезии натиҷаҳои истифодаи ҷазо ҳамчун воситаи фурӯ нишондани хушунат.

Дар доираи самти мазкур С. Фишбах тахайюлоти хушунатомезро баррасӣ намуда, қайд менамояд, ки онҳо сатҳи хушунати воқеии рафтори одамонро танҳо ба дараҷаи ночизе паст мекунанд. Ба андешаи ӯ масалан, навиштани ҳикояҳоро дар бораи амалҳои хушунатомез «рафтори тахайлӣ» шуморидан мумкин аст. Вақте ки инсон ба фрустратсия гирифтор мешавад ва баъди он дар бораи амалҳои хушунатомез ҳикоя менависад, шиддати амалҳои хушунатомез як андоза паст мешавад [3, с. 352]. Вобаста ба ин, А. А.Налчаджян функсияҳои зерини тахайюлоти хушунатомезро баррасӣ менамояд: «а) ин кӯшиши барҷаста ва пурратар тасаввур кардани он вазъияти фрустратсия, ки шахсият гирифтор шуд; б) ин воситаи созмони нияти қасдгирӣ ва нақшаи он амалҳое, ки тариқи онҳо фрустраторро ҷазо додан мумкин аст; в) ин ҷустуҷӯи ивазкунандаи объекти хушунат, агар ҷазо додани фрустратори аслӣ ғайриимкон ё хеле душвор бошад; г) ин пешбинӣ кардани амалиёти худ ва оқибатҳои имконпазири онҳо. Маҳз дар тахайюл аввалин бор воситаҳои нави зоҳир кардани хушунат, ифодаҳои лафзие, ки барои рақиб таҳқиромезанд, офарида мешаванд». Тахайюлот на танҳо қонеъ гардонидани ангезаҳои хушунат ва коҳиши хушунатро иваз мекунанд, балки бо мақсади ташкили амалҳои ояндаи хушунатомез ва ҳадафнокии онҳо хизмат мекунанд. Вобаста ба ин, ӯ таъкид менамояд, ки тахайюлоти хушунатомез хушунати инсонро танҳо мавридҳои алоҳида коҳиш медиҳанд, баъзан ҳатто қувват бахшида, дар ин замина аксуламалҳои эмотсионалиро ба таъсири фрустратор кам мекунанд, ангезиши хушунат бошад, бештар оқилона ва асоснок мегардад, ки метавонад боиси пайдошавии амалҳои хушунатомези муташаккилона ва харобиовар гардад.

Ҳамин тавр, мувофиқи назарияҳои ёддиҳии иҷтимоӣ зимни таҳқиқи хушунат ба сохтори он таваҷҷуҳ зоҳир бояд кард: 1) амсилаи хушунатии рафтор бо кадом роҳ аз худ шудааст; 2) оилҳое, ки зоҳиршавии онро бармеангезанд; 3) шароите, ки ба мустаҳкамшавии амсилаи мазкури рафтор мусоидат мекунанд. Ҳамаи ин тариқи иштирок дар вазъияти зоҳиршавии хушунат, ҳамчунин мушоҳидаи пассиви он аз худ гардида, дастгирӣ мешавад.

Тақсим кардани рафтор ба ҷузъҳои когнитивӣ, эмотсионалӣ ва рафторӣ дар психология собиқаи дерина дорад. С. Perry робитаи байни фикр, эҳсос ва рафторро ҳамчун силсилаи пайдарпайи пӯшида бо низоми робитаи акс баррасӣ мекард.

Вобаста ба ин, А.Н. Buss ва С. Perry тахмин кардаанд, ки хушунат мисли ҳам гуна амали рафторӣ аз қисмҳои таркибии муайян иборат аст: адоват, ғазаб, хушунати лафзӣ ва ҷисмонӣ. Зимнан, адоват ҷузъи когнитивии рафтор, ғазаб - ҷузъи эмотсионалӣ ё аффективии рафтор буда, аксуламали физиологиест, ки ба хушунат омода менамояд ва мутаносибан, хушунати вербалӣ ва ҷисмонӣ - ҷузъи рафторӣ ё таҳрикии (моторӣ) рафтор буда, ҳама гуна амалест, ки ҳадафи он ба шахсони дигар зарар расонидан ё маҷруҳ кардани онҳо мебошад. Психологияи когнитивӣ тарафдори он аст, ки шарти асосии ботинии кӯшиш барои худмаҳвкунӣ набудани

дурнамои зиндагӣ, маънии ҳаёт ва умеди ёфтани он мебошад.Амсилаҳои когнитивӣ дар заминаи рафтори хушунатомез равандҳои эмотсионалӣ ва когнитивиро баррасӣ менамоянд. Яъне, хусусияти аз ҷониби фард дарк ё маънидод шудани амалҳои ягон шахси дигар, ки таҳдидкунанда ё барангезанда мебошанд, ба ҳиссиёт ва рафтори ӯ таъсири таъинкунанда мерасонанд. Дараҷаи ҳаяҷони эмотсионалӣ ба равандҳои когнитивие таъсир мерасонад, ки бо муайянкунии дараҷаи хатари ба ӯ таҳдидкунанда машғуланд.

К. Додж ва Ҷ. Куайе [6, с. 196] ошкор намуданд, ки майли ба шахсони дигар нисбат додани бадхоҳӣ ва ниятҳои бад (ғалатфаҳмии адоват), ҳатто агар чунин набошад ҳам, хислати муҳимест, ки афродро ба бархӯрдҳои бештари хушунатомез оварда метавонад. Амалҳои хушунатнок ҳамчун воситаҳои зерин истифода шуда метавонанд:

1. Воситаи ноил гардидан ба ягон ҳадафи муҳим (хушунати воситавӣ).

2. Воситаи паст кардани шиддати руҳӣ, ҷойивазкунӣ, қонеъ гардонидани талаботи манъшуда ва тағйири навъи фаъолият.

3. Воситаи қонеъ намудани эҳтиёҷ ба худтатбиқнамоӣ ва худсобиткунӣ.

Ҳамин тавр, дар психология якчанд дидгоҳи назариявӣ оид ба моҳияти хушунат вуҷуд доранд, ки дорои бинишҳи хосси муаммои мазкур мебошанд. Ба онҳо мансубанд: назарияҳое, ки асосашонро рафтори хушунатии модарзод, ғариза (этология ва психоанализ), назарияҳои барангезише, ки бо аксуламалҳои беруна ба вуҷуд омадааст (назарияи фрустратсия - хушунат), амсилаҳои когнитивии рафтори хушунатнок ва ёддиҳии иҷтимоӣ (бихевиоризм ва нео бихевиоризм). Дар психологияи шурави моил ба хушунат асосан дар робита бо рафтори аз меъёр дур таҳқиқ мешуд. Дар психологияи ватанӣ ва хориҷӣ аксар вақт мафҳумҳои хушунат ва хушунатнокӣ ҳангоми баррасии меъёрҳои хушунатомез донистани рафтор омехта намуда, хушунатро ҳамчун амалӣ рафторӣ ва майл ба хушунатро ҳамчун хислати шахсият аз ҳам фарқ мекунанд; механизмҳои фрустратсия, ки бо рафтори хушунатомез алоқамонданд, таҳқиқ мешаванд. Бисёр муаллифон то имрӯз дар мавриди таърифи истилоҳии хушунат баҳс мекунанд ва ҳеҷ кадоме аз онҳо то ҳол қатъӣ ва умумистеъмол эътироф нагардидааст. Ба андешаи мо, хушунат - шакли рафторест, ки номувофиқатии ҳолати ботинӣ ва талаботи берунаро ба миён меорад.

Муқарриз: Шарифиён М.-н.и.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Агрессия в подростковом возрасте. - Санкт-Петербург: Питер, 2007.
2. Берковиц Л. Агрессия и агрессивное поведение / Л. Берковиц. - Воронеж: Научная книга, 2004. -С. 80.
3. Бэрон Р. Агрессия / Р.Бэрон, Д.Ричардсон Пер. с англ. С.Меленевская, Д.Викторова, С.Шпак. - Санкт-Петербург: Питер, 2001. -С. 142, 147.
4. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А.Бандура, Р.Уолтерс. Перевод с англ. - М.: Апрель Пресс, 1999.
5. Румянцева Т.Г. Понятие агрессии и агрессивности в подростковом возрасте / Т.Г.Румянцева, И.Б. Бойко. - Минск: Университетское, 2002. -С. 72.
6. Рахматшоева, В. Агрессивны — потому что несчастны / В. Рахматшоева // Семья и школа. — 1991. — №10. — С.20-22.
7. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л.М. Семенюк. - Воронеж: Научная книга, 2010. -С. 72, 83.
8. Лоренц Конрад З. Агрессия (так называемое зло). [Пер. с нем. Г. Ф. Швейника].СПб: Амфора, 2001.347 с.
9. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / Е.В. Змановская. - Санкт-Петербург: Питер, 2011. -С. 71.
10. Формы и методы профилактики детской и подростковой агрессии. Научно-методические рекомендации / Под ред. Н.М. Платоновой. — СПб., 2003. — 320 с.
11. Чижова, С.Ю. Детская агрессивность / С.Ю. Чижова, О.В. Калинина. — Ярославль: Академия развития, 2001.

ҶАНБАҲОИ ИҶТИМОӢ-РАВОНИИ РАФТОРИ ХАШМГИНОНАИ НАВРАСОН ДАР ИЛМИ ПСИХОЛОГИЯ

Дар мақола хусусиятҳои равонии рафтори агрессивии наврасон ва самтҳои асосии намудҳо ва роҳу усулҳои бартараф намудани агрессияи хонандагони синни наврасӣ муҳокима ва баррасӣ карда шудаанд. Олимон доир ба агрессияи наврасон чунин қайд кардаанд, ки дар замони муосир агрессияи наврасон торафт зиёд шуда истодааст ва барои ин на танҳо волидон, балки мураббиён ва омӯзгорон низ сабабгор шуда истодаанд. Дар алоқа бо он ки дар синни наврасӣ донишҳои коммуникативӣ ҳоло ташаккул наёфтаанд, бачагон дар муносибат бо дигарон, баъзан ба агрессия дода мешаванду ҳиссиёти худро идора карда наметавонанд. Аз ҳама хатарнокаш ин ки шумораи наврасони таҷовузкор афзуда истодааст. Масъалаи агрессияи наврасон яке аз масъалаҳои мубрам вадоғи рӯз ба шумор меравад. Яке аз сабабҳои ба агрессия гирифтор шудани наврасон таъсири муҳит мебошад. Масъалаи дигар ин ки воситаҳои ахбори умум, махсусан филмҳои тасвирӣ ва телевизион ба рафторҳои агрессивӣ сабаб шуда истодаанд. Дар натиҷаи тамошои кинофилмҳо ва барномаҳо дар бачагон чунин тасаввуроте ташаккул меёбад, ки проблемаҳои дар байни одамон бавуҷудомадаро бо кадом усул ҳал кардан беҳтар аст. Муҳимтарин самти рафтори иҷтимоии наврасон муҳити ҳамсолон аст.

Калидвожаҳо: агрессияи наврасон, таҷовуз, қаҳру ғазаб, бевосита ё бавосита, тамоюли адоватнок омӯзиш, намудҳои агрессия, таҳлил.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

В статье обсуждаются и рассматриваются психологические особенности агрессивного поведения подростков, основные направления видов и способов и методов преодоления агрессии школьников-подростков. Ученые отмечают, что в современное время возрастает агрессивность подростков, и ответственность за это несут не только родители, но и тренеры, учителя. Из-за того, что в подростковом возрасте еще не сформированы коммуникативные навыки, дети иногда агрессивны в отношениях с окружающими и не могут контролировать свои эмоции. Самое опасное, что количество агрессивных подростков увеличивается. Проблема подростковой агрессии является одной из актуальных проблем современности. Одной из причин, почему подростки становятся агрессивными, является влияние окружающей среды. Другая проблема заключается в том, что средства массовой информации, особенно фильмы и телевидение, вызывают агрессивное поведение. В результате просмотра фильмов и передач у детей формируется представление о том, как лучше решать проблемы между людьми. Важнейшей сферой социального поведения подростков является среда сверстников..

Ключевые слова: подростковая агрессия, агрессия, гнев, прямой или косвенный, враждебная тенденция к обучению, виды агрессии, анализ.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

The article discusses, discusses, discusses and discussed in the article the psychological features of adolescent behavior and the main types of species, as well as roads and objects of eliminating aggression of adolescence. Scientists have been able to create adjacent and enlarge teenagers nowadays, and parents and teachers are also called not only. The teenager currently understands the knowledge of communication, children are sometimes transferred to the agency in communication with others, sometimes dominated in their emotional situation. The most dangerous thing is that the number of aggression is growing. The problem of teenage treats is one of the current fast currency. One of the reasons for the written case of teenagers is the influence of the environment. Another problem is the influence of the media, especially images, especially images that agree with the constitution. As a result, children are better at children, which is better at coping with problems between people. The most important area of adolescent social behavior is peers.

Keywords: adolescent aggression, aggression, anger, directly or indirectly, hostile tendency to learning, types of aggression, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Фозилова Масрура Ҷумановна***– Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров, омӯзгори кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1Телефон**: (992) 92 864 63 90**

Сведение об авторе: ***Фозилова Масрура Джумановна*** – Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова. преподаватель кафедры социальной и профессиональной психологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1 Телефон**: (992) 92 864 63 90**

Information about the author: ***Fozilova Masrura Dzhumanovna*** - Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Lecturer at the Department of Social and Professional Psychology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekova passage 1 Phone**: (992) 92 864 63 90** E-mail: **fozilova1990@list.ru**

УДК: 370: 891.

АҲАМИЯТИ ПЕДАГОГӢ ВА ДИДАКТИКИИ АСАРИ «АЛ-МАДХАЛ-УТ-ТАЪЛИМӢ»-И МУҲАММАД ИБНИ ЗАКАРИЁИ РОЗӢ ДАР ОМӮЗИШИ КИМИЁ

Кенҷаева Н. С.
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Олим, пизишк, донишманди машҳури Шарқ Абубакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар илми кимиё – химия, дастрасии фаровон дошт ва барои тарғибу ташвиқи он саҳми беандозае гузоштааст. Доир ба саҳми ӯ дар пешрафти илми химия олимон чунин навиштаанд: «Дар бораи шуҳрати кимиёдониаш қобили ёдоварист, ки ӯро яке аз асосгузорони илми кимиё ва баъзе аз муаррихони илм ҳатто «падари илми кимиё» қаламдод кардаанд» [2, с.114]. Ҳамчунин, доир ба вусъати фикрӣ ва илмии ӯ навиштаанд: «Абӯбакр Муҳаммад ибни Закариё ибни Яҳёи Розӣ яке аз намоёнтарин кимиёдон, табиб ва файласуфи машҳури мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Осиёи Миёна маҳсуб мешавад, ки ӯ дар инкишофи ин илмҳо пояҳои устуворро гузоштааст» [4, 76]. Дар бораи маҳорат ва малакаи Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ инчунин нигоштаанд: «Қаблан бояд бигуфт, ки Муҳаммад ибни Закариё ибни Яҳёи Розӣ асосан дар се соҳаи илм яктои замон ва ҳатто дар тамаддуни башарӣ то имрӯз эътирофгаштаи ҷомеаи мутамаддин ба шумор меравад. Ин соҳаҳо тиб, кимиё ва фалсафа мебошанд» [6,с. 162].

Бо вуҷуди ҳамаи ин, олимони тоҷик, ки перомуни масъалаҳои марбут ба зиндагӣ ва осори Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ пажуҳиш бурдаанд, таъкид менамоянд, ки осори ин нобиға бояд мавриди таҳқиқи бештаре қарор гирад. Чунончи, олимони тоҷик Б.Қурбонов, Р.Сангинова ва Р.Зарипова аз пажуҳишгарон чунин тақозо кардаанд: «Муҳаққиқони риштаҳои илмҳои мазкурро зарур аст, ки осори гаронбаҳои эшонро мавриди таҳқиқ қарор дода, дастраси хонандагон гардонанд, то ки ифтихор ба мероси гузаштагони худ бошанд» [4, с.81].

Дар мақолаи Н.Максумова ва Л.Одинаева доир ба донандаи илми физика ва маҳорати педагогии Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ сухан ба миён омадааст. Дар бораи донандаи илми кимиё будани ӯ асарҳои фаровони олимони Шарқу Ғарб ба нашр расидаанд, аммо доир ба аҳамияти педагогӣ ва дидактикии асарҳои ӯ таҳқиқоте ба назар намерасад. Дар ин мақола кӯшиш карда мешавад, ки перомуни аҳамияти педагогӣ ва дидактикии омӯзиши химия дар асари «Ал-мадхал-ут-таълимӣ»-и ӯ сухан кунем. Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (865 – 925) дар муҳите зистааст, ки забони илм арабӣ буд ва барои интишори он лозим меомад, ки асарҳояшро бо ин забон таълиф кунад. Зиндагии Муҳаммад Закариёи Розӣ хеле пурмоҷаро ва ибратангез аст. Рӯйдодҳои зиндагӣ ӯро сарроф, пизишк, табиб, кимёгар ва донишманди энсиклопедист гардонидаанд.

Дар асрҳои миёна асарҳои махсусеро, ки барои ибтидои омӯзиши ин ё он фан таълиф мегаштанд, «мадхал» меномиданд. Калимаи «мадхал» маънои даромадгоҳ, ҷойи даромад, роҳи дохилшавиро дорад [ниг.: 5]. Дар таърихи тамаддуни форсу тоҷик китобҳои фаровоне таҳти унвони «мадхал» таълиф гаштаанд. Ин гуна асарҳо, одатан, ба ин ё он илм бахшида мешуданд ва донишҳои муқаддамотии ин ё он илмро фаро мегирифтанд. Масалан, «Мадхали манзум»-и Абдулҷаббори Хуҷандӣ перомуни астрономия ба тариқи шеър навишта шуда буд.

Аз нуқтаи назари омӯзонидани химия ба ҷавонон ва наврасон ва хоҳишмандони химия аз ҷониби ӯ чанд китоби ибтидоии фарогирии илми кимиё таълиф гашта буд, ки асарҳои «Ал-мадхал-ут-таълимӣ» ва «Ал-мадхал-ул-бурҳонӣ» аз зумраи беҳтарин китобҳои таълимии Муҳаммад Закариёи Розӣ ба шумор мераванд [10,с. 20]. Агар Муҳаммад Закариёи Розӣ дар асари аввал ибтидои илми кимиёро баён карда бошад, пас дар китоби дуюм бурҳон – далел ва таҷрибаро баён мекунад.

Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар баробари илми тиб ба илми кимиё низ маъруфият дошт ва 24 адад китобро дар ин риштаи илм таълиф кард [10,с. 21 - 22]. Дар феҳристе, ки Ҳасаналии Шайбонӣ онро таҳия кардааст, номи китоби «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» дар ҷойи якум гузошта шудааст. Қаблан зикр кардем, ки асар ба забони арабӣ таълиф гашта буд ва бо кӯшишу заҳматҳои Ҳасаналии Шайбонӣ он ба забони форсӣ баргардон гашт, ки дар таълифи мақола аз он истифода гардид [10].

Асари мазкур дар доираи донишҳои замони Закариёи Розӣ таълиф гаштааст ва муҳимтарин дастовардҳои замонашро дар асараш ҷой додааст. Дар китоби «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» мухтасар доир ба омӯзиши кимиё дар оғоз гуфта шудааст ва сипас дар қисмати якуми китоб моддаҳоро шарҳ медиҳад ва дар қисмати дуюм бошад, перомуни абзорҳои кимиё сухан меронад. Дар ибтидои китоб Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ навиштааст: «Бидон ки ҳар санъатеро афзорҳое вуҷуд дорад, ки дорои номҳое ҳастанд, ки аҳли санъат онҳоро медонанд ва дигарон аз он бехабаранд. Дар санъате, ки ба номи кимиё маъруф аст, афзорҳо (олот) ва маводӣ (ақоқир) вуҷуд дорад ва онҳо номҳое доранд, ки аҳли он санъат онҳоро мешиносанд ва бар дигарон маҷҳул аст» [10, с.68].

Яъне, дар омӯзонидани «санъати кимиё» барои Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ, пеш аз ҳама, ба омӯзандаи ин санъат омӯзонидани номи моддаҳо ва абзорҳо ва дар заминаи ҳамаи ин омӯзонидани хусусият ва таъиноти абзорҳо меистад. Дар замони худ Розӣ таснифоти моддаҳоро дуруст ва дар пояи илмӣ ба роҳ монда буд ва дар асараш, ки барои омӯзандагон мебошад, онро истифода мебарад. Ба андешаи олимон, «аз ҳама муҳимтарин чизе, ки андешаи Розӣ ба илм дод – низомнокии оқилона ва таснифот (классификатсия)-и ӯ буд» [1,с. 197]. Аз ин нуқтаи назар гуфта метавонем, ки Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ асари таълимияшро дар асоси дастовардҳои навтарини замонаш, ки маҳсули андешаи худи ӯ ва пешгузаштагонаш буд, мураттаб гаронидааст. Доир ба дурустии таснифоти моддаҳо ва абзорҳои санъати кимиё олимон қайд кардаанд, ки аз мушоҳидаҳои тулонии моддаҳо вай ба чунин хулоса расидааст [1,с. 197]. Дар «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» ин нуктаро дар оғоз худи муаллиф ҳам ишора мекунад, чунончи вай нигоштааст: «Ин матлабро шахси ворид дар ин санъат пас аз гузаронидани замоне дар пажуҳиш дар бораи моҳият ва феъл ва инфиолҳои ин санъат метавонад биёмӯзад» [10, с.67]. Яъне андешаи Розӣ перомуни омӯзиши кимиё дар он аст, ки ин илмро баъди гузашти солҳо ва муддати муайян комилан фаро гирифтан мумкин мебошад.

Андешаи дидактикии китоби мазкур ба он асос меёбад, ки дар ибтидо омӯзандаи илми кимиё бояд, ки номи ҳар моддаи кимиёиро донад. Моддаи кимиёӣ дар ин китоб бо истилоҳи «ақоқир» ифода гаштааст. Розӣ дар ибтидо фулузот ва ё худ ҷасадҳоро тасниф мекунад. Аз ҷумла, дар бораи аҷсод навиштааст: «…мавод бар ду навъ аст: яке он ки дар оташ бухор мешавад ва парвоз мекунад ва дигаре он ки собит мемонад ва тағйире намекунад. Аҳли санъат он маводеро, ки бетағйир мемонад, ҷасад номидаанд, зеро ҷасад заминӣ ва ба ҳам фишурда аст ва он маводеро, ки парвоз мекунанд, арвоҳ номидаанд, зеро арвоҳ латиф аст» [10,с. 67 - 68].

Дар ин иқтибос ба назар мерасад, ки хусусияти ба оташ ҷавоб гардонидани моддаҳо ба назар гирифта шуда, як навъро ҷасад ва навъи дигарро руҳ номидааст.

Ақоқирҳо – моддаҳои химиявӣ, ба таври мухтасар ва гоҳо васеъ шарҳу тавзеҳ дода мешаванд. Ақоқирҳоро Розӣ ба чанд навъ тақсим кардааст ва доир ба ҳар кадоми онҳо маълумоти мухтасар ва дақиқи илмӣ медиҳад. Ба андешаи ӯ, моддаҳои химиявӣ аз намак, бӯраҳо, зокҳо, марқашишо, мағнисиё, тӯтиё, даҳана ва чандин навъи сангҳо иборатанд.

Аҳамияти дидактикии ин тарзи таснифоти Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ аз он иборат аст, ки аввал номи як гурӯҳи моддаҳои кимиёвиро номбар мекунад ва баъзан ҳар яки онҳоро дар алоҳидагӣ бо хусусиятҳояшон ном мебарад. Масалан, доир ба намак ҳамчун ақоқир сухан мекунад ва чунин менигорад: «Намак, ки дорои анвои мухталифи зер аст: гуворо, талх, андаронӣ, нафтӣ, тухмӣ, навшодир, намаки қилиё,

намаки пешоб, намаки оҳак, намаки хокистар, намаки ҳиндӣ, табарзад, андаронии сурх, ки аз он бушқоб ва синнӣ (табақу табақча) харротӣ мекунанд». Дар ин номгӯйи намакҳо ба назар мерасад, ки чанд навъи он дар аввал оварда мешавад.

Ин тарзи зикри моддаҳои кимёвии марбут ба намакҳо барои аз худ кардани тартиби ҷойгиршавии онҳо ва аҳамиятнокияшон муҳим буд. Аз ин сабаб, бо чунин тартиб номбар кардан аҳамияти омӯзишӣ ҳам дошт. Яъне, омӯзанда дар ибтидо бо номи тамоми моддаҳои марбут ба намак шинос мегардад. Аммо ин тарзи шиносшавӣ шиносоии зоҳирӣ аст, он танҳо бо ном ошно мегардад ва табиист, ки доир ба хусусияти ҳар кадоме бояд маълумот пайдо кунад.

Баъдан, дар поёнтар доир ба ҳар навъи намакҳо пурратар маълумот медиҳад: «Намаки гуворо ба масрафи хӯрдан мерасад. Намаки талхро заргарон барои покиза кардани нуқра ба кор мебаранд. Андаронӣ намаки шаффофе аст ва нафтӣ намаке аст, ки бӯйи нафт медиҳад ва сахтии он монанди намаки андаронӣ аст, вале сиёҳранг аст» [10,с. 69].

Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ ҳамаи моддаҳои кимиёиро бо зикри баъзе хосиятҳояшон, ки дар замонаш маълум буд, баён мекунад.

Дар замони муосир илми педагогика муайян кардааст, ки дар назди муаллими химия чанд вазифа меистад, ки инҳо ба вазифаҳои номбурда шомиланд:

1. гуманизатсия ва демократизатсияи донишҳои химиявӣ;
2. дар хонандагон ташаккул додани ҷаҳонбинӣ доир ба табиат;
3. омӯзонидани забони химия;
4. ташаккул додани омӯзиши мафҳумҳои асосии химия;
5. омӯзиши назарияҳои асосии химиявӣ;
6. омӯзиши методҳои таҷрибавӣ… [9, с.12].

Дар идома бошад, чанд вазифаи дигари муаллими химия номбар карда шудааст, ки ба замони муосир тааллуқ доранд. Агар аз ин нуқтаи назари вазифаҳои муаллими химия назар кунем, ҳамаи онҳоро дар замони худ Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ амалӣ кардааст. Гуманизатсия ва демократизатсия кардани химия ҳамчун илм аз тарафи Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар он зоҳир мегардад, ки махсусан барои нафароне, ки санъати кимиёро омӯхтан мехостанд асарҳо таълиф кард ва асари мавриди назари мо кори ибтидоӣ дар омӯзиши химия ба шумор мерафт. Дар асарҳои дигараш низ ин олим барои демократӣ гардонидани кимиё кӯшиш ба харҷ додааст.

Ташаккул додани ҷаҳонбинии омӯзандагон доир ба табиатро илми муосир таъкид мекунад. Ҳар маълумоте, ки доир ба ақоқирҳои мухталиф дар ин асар мавриди истифодабарӣ қарор гирифтаанд, барои васеъ гардонидани ҷаҳонбинии хонандаи асар ва ё худ омӯзандаи кимиё нигаронида шудааст. Масалан, доир ба як моддаи кимёвӣ навиштааст: «Навъи дигаре аз ақоқир даҳана аст, ки санги сабз аст ва аз он нигин ва муҳру донаи тасбеҳ месозанд ва фирӯза монанди он аст, вале ранги равшантар дорад» [10,с.76]. Ҳамчунин, дар бораи асбобҳо ва ашёе, ки донандагони санъати кимиё онро истифода мебаранд, ҷаҳонбинии омӯзандаро васеъ мегардонад.

Донистани забони химия – истилоҳот ва амсоли инҳо, талаботи асосӣ барои аз худ кардани илм зарур дониста мешавад. Аз ин нуқтаи назар Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар пояи аввал қарор дорад. Саросари асараш барои фаҳмонидани истилоҳот равона карда шудааст ва ҳатто дар асоси он луғати химияи классикиро таҳия кардан мумкин аст. Дуруст аст, ки дар илми химия истилоҳоти байналхалқӣ, калимаю вожаҳои забонҳои юнонӣ, лотинӣ, сурёнӣ, арабӣ, форсӣ, арманӣ, қибтӣ ва монанди инҳо фаровонанд. Дар замоне ки «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» навишта шуда буд, истилоҳоти илмӣ комилан арабӣ буданд ва Розӣ он истилоҳотро фаровон ба кор бурдааст. Ин амали ӯ боиси он мегашт, ки дар тамоми сарзамини мусулмонон, ки ҳудуди зиёди оламро фаро мегирифт, талабгорони омӯзиши санъати кимиё бо омӯзиши ин илм фаро гирифта мешуданд. Забони химияи ин асар ҳамоно забони

химияи асримиёнагӣ аст, ки дар замони худ яке аз илмҳои пешрафта ба шумор мерафт.

Дар баробари ин, мафҳумҳои асосии химияи замонашро Розӣ на танҳо тавассути «Ал-мадхул-ут-таълимӣ», балки асарҳои дигараш низ ба омӯзандагон ва иштиёқмандон расонидааст.

Методҳои таҷрибавиро бошад, дар китоби дигари Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ «Ал-мадхал-ул-бурҳонӣ» ба назар гирифта метавонем.

Дар «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» ба назар мерасад, ки аксарияти моддаҳои кимиёӣ аз ҷониби муаллиф шарҳ дода мешаванд. Д. Менделеев таъкид мекард, ки курси асосии химия бояд дар бораи элементҳои химиявӣ бошанд [8,с. 13]. Чун асари «Ал-мадхул-ут-таълимӣ»-ро аз назар мегузаронем, мебинем, ки ҳамин гуфтаҳо комилан риоя гаштаанд. Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ инро хуб дарк карда буд.

Дар асари «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» доир ба моддаҳое ҳам сухан ба миён омадааст, ки онҳо дар натиҷаи реаксияҳои химиявӣ ба вуҷуд омадаанд. Чунин моддаҳоро ӯ «сохтагӣ» номидааст: «Баъзе аз ақоқир сохтагӣ ҳастанд ва асил намебошанд, монанди мартак ё мардосанҷ ва зангоҳан ва зангор ва сунҷ ва шангарф ва сапенок ва давс ва шак волсакта ва тӯтиё» [10, с.81 - 82].

Дар қисмати дигари китоб Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ доир ба абзорҳои санъати кимиё сухан мекунад. Дар ин бахши китоб низ мисли бахши пешин дар аввал абзорҳо номбар карда мешаванд ва баъдан шарҳ дода мешаванд. Чунончи, доир ба афзорҳои марбут ба гудохтани фулузот чунин навиштааст: «Афзорҳои гудохтани филизҳо ба қарори зер аст: кӯра, бӯта, чамчама, қолаби новадони оҳанӣ, дам, ки ба он медаманд» [10,с. 82].

Маълум аст, ки Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар гудохтани маъданҳо ва ғанӣ гардонидани фулузоти гуногун таҷрибаҳои зиёд гузаронидааст. Яке аз хусусиятҳои дидактикии асари «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» доштани аҳамияти амалӣ аст. Дар ин асар ӯ тарзи гудохтани ин ё он фулузотро шарҳ додааст. Чунончи, вай навиштааст, ки гудохтани оҳан мушкилтарин кор мебошад. Дар бораи гудохтани мис бошад, чунин гуфтааст: «Мисро ба пораҳои кӯчак бибур ва онҳоро дар бӯттае бирез ва дар кӯра бигузор ва рӯйи он даруни кӯраро зуғол бирез то пур шавад ва дар кӯра ҳаво бидам, то мис гудохта шавад» [10, с.84].

Дар замони кунунӣ аз сабаби он ки як муддат мардуми мо аз хатти ниёгон дур гаштанд, дар мактабҳо химия дар такя ба дастовардҳои илми аврупоӣ омӯзонида мешавад, барои имрӯзиён дарк кардани матлабҳои Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ душвор метобад. Аммо барои пурра дарк кардани матлабҳои «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» шарҳи илмии он лозим аст. Дар ин замина кори басомонрасонидаи олими эронӣ Ҳасаналии Шайбонӣ шоёни пайравӣ аст. Ӯ дар тарҷумаи асари Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ дар вараққҳо формулаҳои химиявии маъданҳо ва ақоқири номбурдашударо ба тавре ки дар илми муосир қабул гаштааст, ҷой дод. Ин ҳам як роҳи муҳимми омӯзиши ин асар мебошад.

Дар поёни китоби «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ таъкид мекунад, ки барои омӯхтани афъол ва инфиоли мухталифи моводи кимиёвӣ китоби дигаре бо номи «Ал-мадхул-ул-бурҳонӣ» таълиф мекунад [10, с.90]. Ба ғайр аз ин, асари дигари машҳури ин муаллиф «Китоб-ул-асрор» ном дорад, ки агар ба таври мухтасар ба он нигоҳ кунем, қариб тамоми масъалаҳои дар «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» овардашуда муфассал ва бештар баён карда мешавад. Агар дар «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» таваҷҷуҳи Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ ба ҷузъиёти омӯзишӣ бештар равона гашта бошад, пас дар «Китоб-ул-асрор» бештар андешаҳои илмӣ мавқеъ пайдо кардаанд. Дар муқоиса бо забони имрӯза агар гирем, «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» дастури таълимӣ барои навроҳони кимиё ва «Китоб-ул-асрор» бошад, барои нафароне ҳаст, ки дар ин замина донишҳои фаровон доранд, яъне китоб барои мутахассис аст. Бо чунин тарз таҳия гаштани китобҳо аз сода ба мураккаб яке аз талабот ба навишти китобҳои дарсии таълимӣ мебошад, ки инро дар осори

Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ баръало ба мушоҳида мегирем. Ба ибораи дигар, «Китоб-ул-асрор» китоби муаллим ва «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» китоби шогирд аст, ки яке дигареро пурра месозад.

Муқарриз: Ахмедова М.С.- н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Возникновение и развитие химии с древнейших времен до XVIII века. – М.: Наука, 1983. – 400 с.
2. Давлатзода С.Х. Муҳаммад Закариёи Розӣ – химик ва физикдони маъруфи асрҳои миёна / С.Х.Давлатзода, А.Ш.Комилӣ // Номаи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2021. - № 2 – 4 (93). - С.113 – 117.
3. Иброҳимов Х. О вопросах химии и физики в трудах Абу Бакра ар-Рази / Х.Иброҳимов, М.Н. Исмоилов // Наука и образование: новое время. – 2016 - № 5 (16). – С. 202 – 204.
4. Қурбонов Б.Р. Муҳаммад Закариёи Розӣ инкишофдиҳандаи илмҳои кимиё, тиб ва фалсафа / Б.Р.Қурбонов, Р.И.Сангинова, Р.Ш.Зарипова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. - №1. - С. 76 – 82.
5. Мадхал https://vajehyab.com/?q=%D9%85%D8%AF%D8%AE%D9%84. Санаи муроҷиат: 07.11.2022.
6. Максумова Н. Закариёи Розӣ – физик ва педагог / Н.Максумова, Л. Одинаева // Номаи донишгоҳ. – 2021. - № 1. - С. 162 – 167.
7. Наҷмободӣ, Муҳаммад. Шарҳи ҳол ва мақоми Муҳаммад Закариёи Розӣ – пизишки номии Эрон. – Теҳрон: Илмӣ, 1318. – 413 с.
8. Пак, М. С. Дидактика химии: становление и развитие: Книга для учителя. /Мария С. Пак. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. — 79 с.
9. Пак, М.С. Теория и методика обучения химии: учебник для вузов /Мария С. Пак. – СПб: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 306 с.
10. Розӣ, Муҳаммад Закариё. Ал-мадхал-ут-таълимӣ ё роҳнамои омӯзиши санъати кимиё. Бо эҳтимоми Ҳасаналии Шайбонӣ / Муҳаммад Закариёи Розӣ – Теҳрон: Донишгоҳи Теҳрон, 1992. – 177 с.
11. Розӣ, Муҳаммад Закариё. Китоб-ул-асрор ё розҳои санъати кимиё / Тарҷума ва таҳқиқи Ҳасаналии Шайбонӣ / Муҳаммад Закариёи Розӣ – Теҳрон: Донишгоҳи Теҳрон, 1349. – 647 с.

АҲАМИЯТИ ПЕДАГОГӢ ВА ДИДАКТИКИИ АСАРИ «АЛ-МАДХАЛ-УТ-ТАЪЛИМӢ»-И МУҲАММАД ИБНИ ЗАКАРИЁИ РОЗӢ ДАР ОМӮЗИШИ КИМИЁ

Дар мақола доир ба хусусияти педагогӣ ва дидактики асари «Ал-мадхул-ут-таълимӣ»-и Абубакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ сухан меравад. Таъкид мегардад, ки олими номбурдаи асримиёнагии тоҷику форс барои таълим додани химия, пеш аз ҳама, донистани номи ақоқирҳо – моддаҳои химиявиро талаб мекардааст. Дар китоби мавриди назар ба ин нукта ишора гаштааст. Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ принсипҳои дидактикии муосирро доир ба химия пеш аз Д.Менделеев ва дигар таблиғгарони илми химия амалӣ карда буд. «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» ба забони арабӣ таълиф гашта буд ва ҳамчун китоби ибтидоии омӯзиши химия давоми чанд аср ба муштоқони ин илм хидмат кардааст. Дар мақола дар такя ба принсипҳои муосири дидактикаи химия таҳлил гузаронида шуда, муайян карда шудааст, ки дар таълифи асари таълимии Розӣ аксарияти онҳо риоя гаштаанд. «Ал-мадхул-ут-таълимӣ» дар баробари дорои аҳамияти илмӣ буданаш дар омӯзиши илми химия аҳамияти педагогӣ ва дидактикӣ дорад. Гарчанд ки дар замони муосир он китоби дарсӣ нест, аммо метавонад барои омӯзиши таърихи дидактикаи илми химияи классикии тоҷику форс маводи беҳтарин гардад.

Калидвожаҳо: химия, моддаҳои кимиёвӣ, Розӣ, мадхал, ақоқирҳо, намак, фулузот, абзорҳо, маъдан.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ И ДИДАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУХАММАДА ИБН ЗАКАРИЯ РАЗИ "АЛЬ-МАДХАЛ-УТ-ТААЛИМИ" В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

В статье говорится о педагогическом и дидактическом характере произведения «Аль-мадхуль-ут-таалими» Абу Бакра Мухаммада ибн Закария Рази. Подчеркивается, что упомянутому средневековому таджикско-персидскому ученому для преподавания химии, прежде всего, требовалось знать названия химических веществ. Этот момент упоминается в рассматриваемой книге. Мухаммад ибн Закария Рази реализовал современные дидактические принципы химии раньше Д. Менделеева и других пропагандистов химической науки. «Аль-Мадхуль-ут-Талими» было написано на арабском языке и на протяжении нескольких столетий служила основной книгой для изучения химии. В статье на основе современных принципов дидактики химии проанализировано и определено, что большинство из них соблюдено в составе учебной работы Рази. «Аль-Мадхул-ут-Талими» имеет педагогическое и дидактическое значение в изучении химии, наряду с его научным значением. Хотя она и не является учебником в новейшее время, она может быть лучшим материалом для изучения истории дидактики классической таджикско-персидской химии.

Ключевые слова: химия, химические вещества, Рази, мадхал, полезные ископаемые, соль, железо, орудия труда, руда.

PEDAGOGICAL AND DIDACTIC SIGNIFICANCE OF THE WORKS OF MUHAMMAD IBN ZAKARIA ROSI "AL-MADHAL-UT-TAALIMI" IN TEACHING CHEMISTRY

The article deals with the pedagogical and didactic nature of the work "Al-madhul-ut-taalimi" by Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya Razi. It is emphasized that the mentioned medieval Tajik-Persian scientist, in order to teach chemistry, first of all needed to know the names of chemicals. This point is mentioned in the book in question. Muhammad ibn Zakaria Razi realized the modern didactic principles of chemistry before D. Mendeleev and other propagandists of chemical science. Al-Madhul-ut-Talimi was written in Arabic and for several centuries served as the main book for the study of chemistry. In the article, on the basis of modern principles of didactics of chemistry, it is analyzed and determined that most of them are observed as part of Razi's educational work. "Al-Madhul-ut-Talimi" has a pedagogical and didactic value in the study of chemistry, along with its scientific value. Although it is not a modern textbook, it may be the best material for studying the history of didactics of classical Tajik-Persian chemistry.

Key words: chemistry, chemicals, Razi, madhal, minerals, salt, iron, tools, ore.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Кенҷаева Наргиза Саидқодировна*** –Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, унвонҷӯй. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1 E-mail: **nargis.kn.86@mail.ru** телефон: +992 92-883-00-86

Сведения об авторе: ***Кенджаева Наргиза Саидкадировна*** **–** Худжандский государственний университет имени академика Бободжона Гафурова, соискатель. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова 1 E-mail: **nargis.kn.86@mail.ru** телефон: +992 92-883-00-86

Information about the author: ***Kenjaeva Nargiza Saidkodirovna*** – Khujand State University named after academician B. Gafurov, applicant. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1 .E-mail: **nargis.kn.86@mail.ru** Phone: **+992 92-883-00-86**

УДК: 372: 853 (575.3)

МЕТОДИКАИ ТАШКИЛУ ГУЗАРОНИДАНИ ОЗМОИШҲОИ ФИЗИКИИ ХОНАГӢ БО БАҲИСОБГИРИИ ТАҶРИБАҲОИ ҲАЁТИИ ХОНАНДАГОН

Пиракова Р.Ф.
Пажуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдураҳмони Ҷомии АТТ

Дар шароити имрӯза талаботи беинтиҳои бозори меҳнат ба мутахассисони рақобатпазир аз он далолат мекунад, ки мо бояд доир ба равияи интихобнамудаи худ салоҳиятҳои мушаххас дошта бошем, зеро ҷомеаи имрӯза талабгори мутахассисони босалоҳият мебошад.

Аз ин рӯ, ба хотири боз ҳам самаранок гардонидани омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, инчунин, барои тавсеаи тафаккури техникии насли наврас Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олӣ (26.12.2019) солҳои 2020-2040-ро "Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф" эълон карданд [9].

Дар асоси ин пешниҳоди Пешвои миллат барои дар сатҳи баланд татбиқ намудани «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ бояд омӯзгоронеро тарбия намоянд, ки барои татбиқи муносибати босалоҳият ба раванди таълими фанҳои мактабӣ омода бошанд, зеро таълиму тарбияи муваффақонаи насли наврас аз таҷрибаи касбӣ, фазилат ва маданияти баланди омӯзгор вобаста аст.

Ҳамчунин, гузариш аз низоми анъанавӣ ба муносибати нави таълим – муносибати босалоҳият дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ методҳои таълим ва нақши омӯзгорро ба куллӣ тағйир дод. Муносибати босалоҳият ба таълим тамоюли муҳим дар фазои ягонаи таҳсилот ба шумор рафта, барои аз байн бурдани мухолифати байни талаботи барнома ва эҳтиёҷоти ҷомеа мусоидат намуда, талаботи шахсро ҳангоми омӯзиш қонеъ мегардонад. Дар муносибати босалоҳият раванди таълим хусусиятҳои ба худ хос дорад. Ин хусусиятҳо муносибати хонандаро ба таълим, нақши омӯзгорро дар раванди таълим, муносибати омӯзгору хонандагон, хонандагону маводи таълим ва муносибати байниҳамдигарии хонандагонро муайян мекунанд. Тавре гуфтем, дар муносибати босалоҳият ба таълим нақши омӯзгор низ тағйир меёбад. Нақши омӯзгор аз интиқолдиҳандаи дониш ба роҳнамои хонандагон, ёвару маслиҳатчӣ, намоишдиҳандаи малакаву маҳорат, санҷишгари дараҷаи азхудкунии дониш, малака ва маҳорати (босалоҳиятии) онҳо табдил меёбад.

Аз ин рӯ, мову шумо – омӯзгорони муҳтарам, роҳу равишеро бояд пеш гирем, ки шогирдонамон тавассути таълим ба зиндагии оянда омода бошанд, зеро ҷаҳони имрӯза инсонеро интизор аст, ки ниҳоят пуртаҷриба бошад, ҳалли ҳама гуна мушкилотро саривақт ва бетаъхир ёфта тавонад. Тамоми саъю кӯшиш ва талоши низоми маорифи имрӯзаи кишвар барои ҳамин аст, ки муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ инсонеро ба камол расонанд, ки насли баркамол бо дили пур Тоҷикистони азизро ба онҳо супорад.

Ба андешаи мо, яке аз роҳҳои самараноки татбиқи, Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф", инчунин татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим – ин истифодаи таҷрибаҳои ҳаётӣ ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ ба ҳисоб меравад. Истифодаи таҷрибаҳои ҳаётӣ ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ташаккул додани фаъолияти маърифатӣ ва эҷодии хонандагон, инкишофи тафаккури мантиқӣ ва фаъолияти амалии онҳо ба ҳисоб меравад. Хонандагон озмоиши физикии хонагиро гузаронида, натиҷаҳои онро таҳлил намуда, боварӣ ҳосил мекунанд, ки донишҳои дар муассисаҳои таҳсилоти

миёнаи умумӣ ҳосилкардаи онҳо бахри ҳалли масъалаҳои амалию ҳаётӣ пурра татбиқшавандаанд.

Озмоишҳои физикии хонагӣ гуфта, таҷриба ва мушоҳидаҳоеро дар назар доранд, ки онҳоро хонандагон дар хона аз рӯйи супоришҳои омӯзгор бо истифодаи асбобу ашёҳои рӯзгор иҷро менамоянд.

Мутаассифона, таҳлили кори баъзе муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои гирду атрофи он, суҳбат бо омӯзгорони физикаи ин муассисаҳои таълимӣ, мушоҳида ва тадқиқи ҷараёни таълими физика дар ин муассисаҳои таълимӣ собит менамоянд, ки дар раванди таълими физика омӯзгорон, ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ мисолҳои ҳаётии хонандагонро истифода намекунанд. Омӯзгорони физикаи ин муассисаҳои таълимӣ, инчунин аксари муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурӣ оид ба методикаи ташкил ва гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон ягон дастури методӣ ба забони тоҷикӣ надоранд. Хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии таҳсилоташон ба забони тоҷикӣ низ аз чунин мавод маҳруманд, 15-20 соли охир дар матбуоти даврии педагогии ҷумҳурӣ оид ба ин масъала ягон мавод нашр нашудааст.

Таҳлили барномаи таълим [1] ва китоби дарсии амалкунанда [7] барои синфи VII ба хулосае меорад, ки ҳам дар барнома ва ҳам дар китобҳои дарсӣ барои ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон шароиту имкониятҳои мувофиқ зиёданд. Тадқиқот нишон дод, ки ҳангоми омӯзиши аксари мавзуъҳои барномавӣ аз физика бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон озмоишҳои физикии хонагиро ташкилу гузаронидан имконпазир аст.

Дар тадқиқоти муҳаққиқон методикаи ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикӣ дар чанд самт тадқиқ шудаанд: сохтани асбобҳои соддаи физикӣ барои иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ ва дар корҳои берунисинфӣ, маҳфилҳо ва хона барои иҷрои супоришоти инфиродӣ [3; 4; 13] ва дигарон.

Доир ба методикаи ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ А.А. Покровский [10],А.И. Савенков [11], Р.З. Тагариев [12], С.И. Юров [16, с.17] ва дигарон тадқиқот бурда, мақолаву дастурҳои методӣ иншо кардаанд, вале ин мавод ба забони русӣ буда, дар онҳо хусусиятҳои хосси муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурии мо ба инобат гирифта нашудаанд.

Доир ба проблемаи тадқиқотӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, Р. Бобоев, У.С. Умаров, Т.А. Хоҷазода, Ф.Х. Истамов, А. Комилов [2], Ҳ.Н. Ҷомиев, У.С. Умаров [6], Ш. Мирзоев, У.С. Умаров [8], У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов [13, 14], У.С. Умаров, Р. Тоҳирова, Ҳ. Файзуллоева, М. Давлатов [15] ва дигарон тадқиқот бурда, мақолаву дастурҳои методиву таълимӣ нашр кардаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар маводи зикршуда, доир ба проблемаи тадқиқотии мо сухан намеравад.

Истифодаи мисолҳои ҳаётии хонандагон дар таълими физика, алалхусус ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ диққати онҳоро ба худ ҷалб намуда, майлу рағбаташонро барои донистани олами пурасрор, сирру асрори ҳодисаҳои ҳамарӯза истифода мекардаашон афзун мегардонад. Истифодаи ин гуна мисолҳо то андозае мазмуну муҳтавои озмоишҳои физикии хонагиро пурмазмун гардонида, шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши физика ва дигар фанҳои таълимӣ бедор менамояд. Ин гуна мисолҳо хонандагонро бовар мекунонанд, ки истифода карда тавонистани донишҳо, махсусан донишҳои физикӣ, ба онҳо имкон медиҳад, ки ҳама гуна монеаҳои дар наздашон пайдошавандаро бартараф намоянд, вале надонистани ин қонуниятҳо баъзан эшонро бо садама мувоҷеҳ мегардонад. Мисолҳои ҳаётии диққатҷалбкунанда, шавқу ҳаваси хонандагонро бедор менамоянд ва барои беҳтар аз худ намудани моҳияти ҳодисаю қонуниятҳои физикии мувофиқ кумак мерасонад.

Таҷрибаи ташкили озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва омӯзиши кори як қатор омӯзгорони физика доир ба ташкилу гузаронидани ин шакли корҳо собит менамояд, ки баҳри самаранок ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон омӯзгорро лозим аст, ки ба талаботи зерин риоя намояд [13, с.17]:

1. Омӯзиши бодиққат ва ҳаматарафаи имкониятҳои «моводӣ»-и хонандагон дар хона, ки барои иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон заруранд.
2. Амалигардонӣ ва ташкили дурусти озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон.
3. Иҷро намудани як қатор чорабиниҳое, ки баҳри ташаккул додани шавқу ҳаваси хонандагон ба озмоишҳои хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон заруранд.
4. Ба хонандагон бодиққатона, дуруст ва ҳаматарафа фаҳмонидани мақсаду мароми супоришоти озмоишҳои физикии хонагӣ.
5. Аз тарафи омӯзгор дақиқона ва ба таври муттасил санҷидани иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон.
6. Аз тарафи омӯзгор интихоб ва тартиб додани озмоишҳои сода ва риояи принсипи ягонагии шаклҳои гуногуни озмоишҳои таълимӣ.
7. Аз дарсҳои аввали физика (синфи VII) тавассути иҷрои мусалсали озмоишҳои ба хонандагон зӯррасу дастрас, ташкил кардани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон ва муттасил санҷидани иҷрои онҳо, одат кунонидани хонандагон ба иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ.

Мавриди интихоб ва тартиб додани намунаҳои (вариантҳои) таҷрибаю мушоҳидаҳои хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон омӯзгор бояд ба чунин шартҳо риоя намояд [13]:

1. Таҷрибаю мушоҳидаҳои интихоб ва тартибдодашуда бояд ба маводи барномавии дар синф омӯхташаванда узван алоқаманд бошанд.
2. Содагии воситаҳои амалигардонии таҷрибаю мушоҳидаҳо дар шароити хона.
3. Ба хонандагон фаҳмову дастрас будани шарҳу эзоҳи таҷрибаю мушоҳидаҳои интихоб ва тартибдодашуда.
4. Шавқовар будани таҷрибаю мушоҳидаҳои интихоб ва тартибдодашуда.

Методҳои интихоб ва тартиб додани таҷрибаю мушоҳидаҳо барои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон чунин буда метавонанд [13]:

а) интихоб ё ҷамъ намудани таҷрибаю мушоҳидаҳо аз адабиёти гуногун ва аз тарафи омӯзгор санҷидани онҳо дар шароити хона;

б) аз тарафи омӯзгор фикр карда тартиб додани таҷрибаю мушоҳидаҳои хонагӣ ва санҷидани онҳо дар шароити хона.

Ҳамаи он таҷрибаю мушоҳидаҳое, ки барои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон омӯзгор аз адабиёти гуногун интихоб менамояд ва ё худаш мустақилона тартиб медиҳад, бояд дар ягон дафтари махсус навишта шаванд. Ин барои он зарур аст, ки омӯзгор онҳоро дар солҳои минбаъдаи кораш бо сарфи ками вақт истифода намояд.

Пас аз он ки иҷрошавии таҷрибаю мушоҳидаҳои интихобу тартибдодашуда исбот ва методикаи гузориши ҳар яки онҳо омӯхта шуд, матни супоришот барои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон тартиб дода мешавад.

Матни супоришоти озмоишҳои физикии хонагӣбо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон аз чунин ҷузъҳо иборат буда метавонад:

1) рақами тартибии кор;

2) номи кор;

3) мақсади кор;

4) нишондоди мухтасар барои хонандагон, ки дар он барои иҷрошавии кор амалиёти пайдарпай нишон дода мешавад;

5) саволҳое, ки хонандагон бояд дар ҷараёни иҷрои кор ва ё пас аз иҷрои кор ба онҳо ҷавоб ёбанд;

6) талабот доир ба тартиб додани нақша ва ё кашидани расми таҷриба;

7) талабот доир ба баровардани хулосаҳо аз иҷрои кор.

Дар матни супоришот овардани (нишон додани) номгӯйи лавозимот барои иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон зарурат надорад, чунки ҳар як хонанда озмоишро тавассути маводи барояш дастрас иҷро менамояд. Инчунин, дар матни супоришот ҳамаи амалиёти хонандаро батафсил навиштан низ зарурат надорад. Ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки онҳо ҷӯянда бошанд ва озмоишро мустақилона иҷро намоянд.

Саволҳо дар матни супоришот бояд чунин гузошта шуда бошанд, ки хонандагон ба онҳо танҳо пас аз гузаронидани озмоиш ҷавоб ёфта тавонанд. Ҷавобҳо ва саволҳои матни супоришот барои омӯзгор ҳамчун воситаи санҷиши мустақилияти хонандагон дар иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии онҳо, хизмат карда метавонанд.

Пеш аз саршавии соли нави таҳсил, ҳангоми банақшагирии корҳои таълимӣ омӯзгор номгӯйи тахминии озмоишҳои хонагиро, ки ӯ тули соли таҳсил ба хонандагон супориш медиҳад, бояд ба нақша гирад.

Дар дарси навбатӣ омӯзгор бояд натиҷаҳои иҷрои озмоишҳои хонагиро санҷад ва дар дафтари ҳар як хонанда баҳо гузорад. Барои ин омӯзгор бояд дафтари хонандагонро, ки дар он доир ба иҷрои озмоишҳои физикии хонагӣ ҳисобот навишта шудааст, тафтиш намояд. Ҳисоботи хонандагон доир ба иҷрои супоришҳои хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон шакли зерин дошта метавонад [13]:

1. рақами тартибӣ ва номи кор;

2. навиштаҷоти мухтасари дастгоҳи корӣ;

3. натиҷаҳои ченкунӣ ва ҳисобкуниҳо (дар шакли ҷадвал пешниҳод карда мешавад) ва ё натиҷаҳои мушоҳидаҳо.

Баҳои иҷроиши озмоишҳои физикии хонагӣва баҳои пурсиши маводи барномавӣ ҳамчун баҳои умумӣ дар журнали синф гузошта шуда, ба хонандагон эълон карда мешавад.

Ҳангоми интихоб ва тартиб додани супоришҳо барои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон омӯзгор метавонад аз се методи зайл истифода намояд [17]:

1) Тағйир додани намунаҳои озмоишҳои маъмул ва дар асоси онҳо тартиб додани намунаҳои дигар (мутобиқ ба шароити хона).

2) Иваз намудани лавозимоту асбобҳои физикии дар озмоишҳои синфӣ истифодашаванда ба ашёҳои паҳншудатарини рӯзгор.

3) Иваз намудани методҳои нисбатан саҳеҳи ченкунӣ ба методи ченкунии тақрибӣ. Дар ин маврид омӯзгор он далелро ба инобат мегирад, ки озмоиш исбот намекунад, он фақат нишон медиҳад.

Супоришҳоро барои озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон дар се шакл пешниҳод намудан имконпазир аст:

а) супоришҳоро танҳо дар шакли матн (навиштаҷот) пешниҳод кардан мумкин аст;

б) тарзи иҷрои супоришотро танҳо дар намуди расм кашидан мумкин аст;

в) доир ба баъзе мавзуъҳои алоҳида якчанд намунаи супоришҳо пешниҳод кардан мумкин аст. Ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки намунаи ба шароити хонагии онҳо мувофиқро иҷро намоянд.

Акнун истифодаи мисолҳои ҳаётии хонандагонро ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ, тибқи мавзуъҳои барномавии физикаи синфи VII [1, с.7] нишон медиҳем. Ҳангоми таҳияи супоришот мо аз [5] ба таври фаровон истифода кардем.

Кори №1. Қувваи соиш

Мақсади кор: идома додани ташаккули мафҳуми қувваи соиш; нишон додани сабабҳои пайдоиши соиш; идома додани омӯхтани тарзҳои ченкунии қувваи соиши лағжиш ва ғелиш; муқоиса кардани қувваи соиш бо қувваҳои дигар; муқоиса кардани қувваи соиши лағжиш бо қувваи соиши ғелиш; нишон додани аҳамияти соиш дар табиат ва техника; ташаккули маҳорат ва малакаҳои татбиқи донишҳо дар шарҳи ҳодисаҳои табиӣ; ташаккули мушоҳидакорӣ, бодиққатӣ ва навҷӯйӣ.

1. Тавассути баркашкунӣ вазни ҷисмро муайян кунед. Бо ҳисобкуниҳо муайян намоед, ки қувваи соиш кадом ҳиссаи вазни ҷисмро ташкил медиҳад. Ин коэффитсиенти соишро нишон медиҳад.

2. Тагчарми пойафзолатонро мушоҳида кунед. Он ҳамвор набуда ба шакли дандонадор аст. Барои чӣ?

3. Мушоҳида кунед: баъзе устоҳо пеш аз он ки шурупро ба ҷойи зарурӣ тофта даронанд, онро собун мемоланд. Ин чӣ зарурат дорад?

4. Мушоҳида кунед: зимистон роҳҳои яхбастаро қум мепошанд. Ин тадбир чӣ зарурат дорад?

5. Аз мушоҳидаҳоятон мисолҳое биёред, ки аз онҳо фоида ва зарари соиш аён бошад.

6. Мушоҳида кунед: чаро рӯйи «телпаки» мехро дағалу ноҳамвор месозанд?

Кори №2. Фишор. Тарзҳои кам ва зиёд кардани фишор

Мақсади кор: идома додани ташаккули мафҳуми фишор; идома додани ташаккули малакаву маҳоратҳои озмоишгузаронӣ ва масъалаҳалкунӣ оид ба фишор; гузаронидани озмоишҳо доир ба муқаррар кардани вобастагии фишор ба қувва ва масоҳати сатҳ; идома додани шиносоӣ бо тарзҳои каму зиёд кардани фишор; ташаккул додани малака ва маҳоратҳои амалии хонандагон.

1. Фишореро, ки Шумо ҳангоми рост истоданатон ба тагчарми пойафзолатон меоред, ҳисоб кунед. Барои ин аввалан Шумо бояд массаатонро донед. Шумо массаи худро тавассути тарозу муайян карда метавонед. Масоҳати тагчарми пойафзолатонро бошад, мувофиқи нишондоди супориши 2-и китоби дарсӣ [7] муайян карда метавонед.

2. Ҳисоб кунед, ки Шумо ҳангоми дар табуретка нишастанатон ба замин чӣ қадар фишор меоред. Қимати ҳосилкардаатонро ба қимати ҳангоми иҷрои супориши (1) ҳосилкардаатон муқоиса намуда, фарқиятро шарҳ диҳед.

3. Агар дар хона анбӯри нӯгпаҳн (анбӯрдаст) ва анбӯри симбур дошта бошед, сохти онҳоро муоина кунед. Бо ёрии кадоме аз онҳо ба ҷисми дар онҳо фишӯрдашуда, бо як хел қувва фишори калонтар овардан мумкин аст?

4. Қаламро аввал бо корди тез ва сониян бо корди кунд тарошед (тез кунед). Гӯед, ки дар кадом маврид Шумо ин корро иҷро мекунед ва барои чӣ?

5. Ҳамон як хиштро дар се вазъият (ниг. ба расми 1) гузошта, ҳисоб кунед, ки дар кадом маврид хишт ба тахта фишори аз ҳама кам ва дар кадом маврид фишори аз ҳама зиёд меоварад?

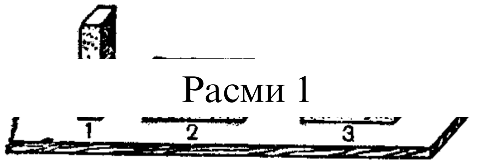

Расми 1

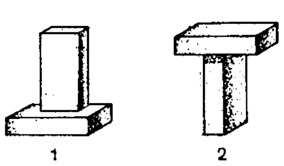

Расми 2

6. Ду хиштро рӯйи ҳам тавре ки дар расми 2 тасвир ёфтааст, гузоред. Ҳисоб карда гӯед,

ки оё қувваҳои дар ҳарду маврид ба такягоҳ таъсиркунанда ба якдигар баробаранд? Фишорҳо чӣ?

7. Дар амалияи рӯзгори мо дар баъзе мавридҳо фишорро кам, вале баъзан онро зиёд кардан зарур меояд. Аз мушоҳидаҳои ҳамарӯзаи худ доир ба ҳардуи ин мавридҳо аз техника ва рӯзгор мисолҳо биёред.

8. Мушоҳида кунед: чаро кнопкаи нӯгтез назар ба кнопкаи кунд ба тахта тезтар медарояд?

9. Мушоҳида кунед: барои аз тахта кашида гирифтани мех тахтача ё тунукаеро дар зери сари анбӯр болиштак карда мемонанд ва анбӯрро ба он такя дода, мехро мекашанд, чаро ин тавр мекунанд?

10. Мушоҳида кунед: вақте ки ду тахта ё чизҳои дигарро бо воситаи болт ба ҳам маҳкам карданӣ шаванд, дар байни он чизу гайка шайба ном ҳалқаи металлии ҳамвор мегузоранд. Ин чӣ зарурат дорад?

11. Мушоҳида кунед: ҳангоми бо сӯзан дарз дӯхтан, занҳо дар ангушти худ ангуштпона (ӯймоқ) мегузоранд. Ин чӣ зарурат дорад?

12. Мушоҳида кунед: ҳангоми бо бел нармкунии замин канори болои оҳани белро, ҳамон ҷое, ки ҳангоми побел кардан бо пой пахш карда мешавад, тахти кунҷи тақрибан 90^0 хам мекунанд. Ин чӣ зарурат дорад?

13. Мушоҳида кунед: қисми бурандаи олати даравкунӣ (дос), алафрезакунак (ҷоду) ва асбобҳои ба инҳо монандро тез мекунанд. Ин чӣ зарурат дорад?

14. Мушоҳида кунед: замини сахтро бо каланди кунд нарм кардан осон ё бо каланди тез?

Чунин аст, ба андешаи мо, методикаи ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон. Хуллас, хонандагон озмоиши физикии хонагиро, ки дар онҳо таҷрибаҳои ҳаётиашон истифода шудаанд, гузаронида ва натиҷаҳои онро таҳлил намуда, боварӣ ҳосил мекунанд, ки донишҳои дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳосилкардаашон баҳри ҳалли масъалаҳои амалию ҳаётӣ пурра татбиқшавандаанд.

Муқарриз: Одиназода С.-н.и.ф-м., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Барномаи физика барои синфҳои 7-11-и мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. – Душанбе: Матбуот, 2004.- 48 с.
2. Бобоев Р. Ҳалли масъалаҳо ва озмоишҳои физикии хонагӣ барои синфи VII (дастури методӣ) /Р. Бобоев, У.С.Умаров ва дигарон. – Душанбе: ҶДММ «Ашӯриён», 2018, - 268 с.
3. Горев Л.А. Занимательные опыты по физике в 6-7 классах средней школы/ Л.А.Горев. -2-е изд. перераб. – М.: Просвещение, 1985, - 175 с.
4. Знаменский П.А. Лабораторные занятия по физике в средней школе / П.А. Знаменский.– М.: Просвещение, 1975. - Ч. I.
5. Лукашик В.И. Китоби масъалаҳои физика. Дастури таълим барои хонандагони синфҳои 7-8-и мактаби миёна / В.И. Лукашик. – Душанбе: Маориф, 1991, - 190 с.
6. Ҷомиев Ҳ.Н. Кори касбинтихобкунии хонандагон тавассути ташкил кардани озмоишҳои физикии хонагӣ дар синфи VII / Ҳ.Н.Ҷомиев, У.С.Умаров // Конференсияи илмӣ–методии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ–риёзӣ: воқеият ва имкониятҳо дар шароити татбиқшавии он» ба муносибати 30–солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: ДДОТ, 2019. - С. 23-26.
7. Маҷидов Ҳ. Физика - 7. Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми мактабҳои миёнаи таҳсилоти умумӣ / Ҳ.Маҷидов, С.Зубайдов. – Душанбе: Алиф, 2008, - 283 с.
8. Мирзоев Ш. Методикаи ташкил ва гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ дар татбиқи муносибати босалоҳият ба таълими физика / Ш. Мирзоев, У.С. Умаров// Конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ–риёзӣ: воқеият ва имкониятҳо дар шароити татбиқшавии он» ба муносибати 30–солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: ДДОТ, 2019. - С. 7-8.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 2019. - 48 с.
10. Покровский А.А. Опыты и наблюдения в домашних заданиях по физике / А.А. Покровский. - М.,1963. - 130 с.

11. Савенков А.И. Детские исследования в домашнем обучении / А.И. Савенков// Исследовательская работа школьников. 2002, №1. - с. 34-45.
12. Тагариев Р.З. Экспериментальные задачи в процессе обучения физике / Р.З. Тагариев. – Пермь: КРОАЕ, 2000, - 112 с.
13. Умаров У.С. Озмоишҳои хонагӣ аз физика (дастури методӣ) / У.С.Умаров, У.Х.Раҷабов. – Душанбе: ДДОТ, 2006, - 80 с.
14. Умаров У.С. Методикаи ташкилу гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ аз физика / У.С.Умаров, У.Х.Раҷабов. – Душанбе: ДДОТ, 2018, - 328 с.
15. Умаров У.С. Методикаи ташкили озмоишҳои физикии хонагӣ / У.С. Умаров, Р.Тоҳирова ва дигарон // «Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ». – Душанбе: ДДОТ, 2003. - №4. - С. 49.
16. Юров. С.И. Домашние опыты по физике /С.И. Юров // Физика в школе. -1981. -№1.- С. 36-38.
17. Юров С.И. Домашние экспериментальные работы учащихся по физике / С.И. Юров. - М.: Учпедгиз, 1954. - 180 с.

МЕТОДИКАИ ТАШКИЛУ ГУЗАРОНИДАНИ ОЗМОИШҲОИ ФИЗИКИИ ХОНАГӢ БО БАҲИСОБГИРИИ ТАҶРИБАҲОИ ҲАЁТИИ ХОНАНДАГОН

Ба андешаи муаллифи мақола яке аз роҳҳои самараноки татбиқи “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф”, инчунин татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим – ин истифодаи таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ ба ҳисоб меравад. Истифодаи таҷрибаҳои ҳаётӣ ҳангоми ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ташаккул додани фаъолияти маърифатӣ ва эҷодии хонандагон, инкишофи тафаккури мантиқӣ ва фаъолияти амалии онҳо ба ҳисоб меравад. Хонандагон озмоиши физикии хонагиро гузаронида, натиҷаҳои онро таҳлил намуда, боварӣ ҳосил мекунанд, ки донишҳои дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳосилкардаи онҳо бахри ҳалли масъалаҳои амалию ҳаётӣ пурра татбиқшавандаанд.

Калидвожаҳо: таълим, тарбия, муносибати босалоҳият, озмоиш, озмоиши физикӣ, озмоишҳои физикии хонагӣ, таҷрибаи ҳаётии хонандагон, мушоҳидаи физикӣ, барномаи таълим, китоби дарсӣ.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ДОМАШНИХ ФИЗИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ С УЧЁТОМ ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА УЧАЩИХСЯ

По мнению автора, один из наиболее эффективных способов реализации двадцатилетия изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования, а также реализации компетентностного подхода к образованию - это использование жизненных опытов учащихся при организации и проведении домашнего физического эксперимента. Использование жизненных опытов учащихся при организации и проведении домашних физических экспериментов является одним из путей повышения качества и эффективности физического образования в средних общеобразовательных учреждениях, формирования познавательной и творческой активности учащихся, развития логического мышления. Учащиеся, проводя домашние физические эксперименты и анализируя их результаты, убеждаются, что знания, полученные ими в средних общеобразовательных учреждениях, в полной мере применимы для решения различных практических и жизненных задач.

Ключевые слова: обучение, воспитание, компетентностный подход, эксперимент, физический эксперимент, домашные физические эксперименты, жизненный опыт учащихся, физическое наблюдение, учебная программа, учебник.

METHODOLOGY FOR ORGANIZING AND CONDUCTING HOME PHYSICAL EXPERIMENTS, TAKING INTO ACCOUNT THE LIFE EXPERIENCE OF STUDENTS

According to the author, one of the most effective ways to implement the twenty years of study and development of natural, exact and mathematical sciences in the field of science and education, as well as the implementation of a competency-based approach to education, is to use students' life experiences when organizing and conducting a home physical experiment. The use of life experiences of students in the organization and conduct of home physical experiments is one of the ways to improve the quality and efficiency of physical education in secondary educational institutions, the formation of cognitive and creative activity of students, the development of logical thinking. Students conducting home physical experiments and analyzing their results are convinced that the knowledge they received in secondary educational institutions is fully applicable to solving various practical and life problems.

Keywords: teaching, education, competence-based approach, experiment, physical experiment, home physical experiments, life experience of students, physical observation, curriculum, textbook.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Пиракова Раҷабмоҳ Файзалиевна***– Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126. Телефон: **(+992) 907 88 42 77**

Сведения об авторе: ***Пиракова Раджабмох Файзалиевна*** – Институт развития образования имени Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана, соискатель. **Адрес:** 734024, Руспублика Таджикистан, город Душанбе, улица Айни, 126. Телефон: **(+992) 907 88 42 77**

Information about the author: ***Pirakova Rajabmokh Fayzalievna*** **-** Institute for the Development of Education named after Abdurakhman Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, applicant. **Address**: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street, 126. Tel.: (+992) 907 88 42 77

УДК: 37.091.3:004

ИСТИФОДАИ ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ *PYTHON* - ҲАМЧУН ЗАБОНИ НАХУСТИНИ БАРНОМАНАВИСӢ ДАР КУРСИ ИНФОРМАТИКАИ МАКТАБӢ ВА МЕТОДИКАИ ТАДРИСИ ОН

Халилова М.Ш., Арабов М.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон

Тавре маълум аст, солҳои охир информатика ё технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ (ТИИ) яке аз соҳаҳои фундаменталии донишҳои илмӣ ва асоси фаъолияти инсоният ба ҳисоб рафта, коркард, нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот ба яке аз масъалаҳои мубрами рӯз мубаддал гаштааст. Информатика фанни муосир буда, ҳар рӯз дар ҳолати рушду нумӯ қарор дошта, зуд-зуд тағйир меёбад. Барои дур намондан аз донишҳои муосири илмӣ ва амалӣ зарур аст, ки якҷоя бо технология қадам гузошт. Аз ин ҷост, ки курси информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёни умумӣ (МТМУ) ҳар сол ниёз ба дигаргунӣ дорад. Дар замони муосир ба хатмкунандаи муассисаҳои асосӣ, миёна ва миёнаи касбӣ зарур аст, ки ба таври кофӣ аз технологияҳои иттилоотии муосир хабардор буда, ҳамқадам бо асру замон бошанд. Омӯхтани танҳо информатика, ки иборат аз таърихи мошинҳои электронии ҳисоббарор (МЭҲ), мафҳумҳои асосӣ ва шиносоӣ бо техникаҳои гуногун (принтерҳо, сканерҳо, модемҳо ва ғайра) мебошад, кифоя нест. Зеро, информатика фаротар аз инҳост. Бинобар ин, зарур аст, ки ба барноманависӣ ва инкишофи зеҳнии хонандагон бештар диққат дода шавад. Барноманависи машҳури амрикоӣ Марк Сукерберг оиди муҳиммияти барноманависӣ, чунин иброз додааст: «Ман фикр мекунам, ки дар оянда на танҳо барноманависон, балки ҳама аз элементҳои барноманависӣ вобаста мебошанд».

Оиди масъалаи омӯзиши информатика, хусусан барноманависӣ олимони зиёде, ба монанди: А.П. Ершов, А.Ш. Кушниренко, А.С., Лесневский, С.М. Окулов, А.Л. Семёнов, М.В. Шветский ва ғайра корҳои илмиву тадқиқотии зиёдеро анҷом додаанд. Корҳои илмии олимони дигар, ба монанди С.А. Бешенков, А.Г. Гейн, А.В. Горячев, С.Г. Григорев, И.Б. Гостка, В.В.Гриншкуна, О.Ю. Заславская, Т.Б. Захарова, В.И. Извозчиков, А.А. Кузнетсов, В.В. Лаптев, М.П. Лапчика, И.В. Левченко, Н.В. Макарова ва дигарон бошанд, ба масъалаи муҳтавои консепсияи таълими информатика бахшида шудаанд.

Новобаста аз он ки то ҳол дар соҳаи методикаи таълими информатика корҳои зиёд ба анҷом расонида шудаанд, вале масъалаи тадриси информатика ва барноманависӣ то ҳол яке аз масъалаҳои ҳалталаб ба ҳисоб меравад, зеро дар олами ТИИ забонҳо ва муҳитҳои зиёди барноманависӣ мавҷуд буда, ҳар кадомашон дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки алгоритм ва барноманависӣ қисми ҷудонашавандаи информатика ба ҳисоб меравад. Маҳз алгоритмсозӣ ва барноманависӣ боиси инкишофи зеҳнии хонанда мегардад. Ба ақидаи Стивен Хокинг, физикдони бузурги англис, «новобаста аз он ки мехоҳед ягон асрори Кайҳонро кашф кунед, ё дар асри 21 муваффақ шавед – яке аз калидҳои

асосии муваффақияти Шумо - ин донистани асосҳои барноманависии компютерӣ мебошад».

Мавриди зикр аст, ки дар аксари давлатҳои мутараққии ҷаҳон дар мактаби миёна ба барноманависӣ диққати хос дода мешавад. Масалан, дар Британияи Кабир аз 5-солагӣ информатикаро омӯхта, аз 11 - солагӣ ба омӯзиши барноманависӣ мепардозанд. Дар портали code [9] бошад, курсҳои омӯзиши барноманависӣ ҳатто барои кӯдакони 4 - сола мавҷуд аст.

Тазаккур бояд дод, ки бисёр шахсиятҳои машҳур низ омӯхтани барномасозиро талқин намудаанд. Ба ақидаи яке аз муаллифони забони Scratch Дерек Бирин, «барноманависӣ-дар оянда забони байналхалқӣ мегардад». Ба ҳамин монанд – Стив Ҷобс[1] мефармояд: «Дар ин кишвар, бояд ба ҳар кас барноманависӣ дарс дода шавад, зеро барноманависӣ фикр карданро меомӯзад». Профессори лабораторияи Медиа дар Институти технологии Масачутес Митч Резник бошад, тавассути видеомуроҷиатҳо чандин маротибаҳо қайд кардааст, ки «барноманависӣ на танҳо барои донандагони хуби компютер (барноманависон) зарур аст, балки он барои ҳама зарур мебошад. Хонандагонро барноманависӣ бояд омӯхт, то ин ки на танҳо «хондан», балки эҷод карданро низ омӯзанд» [13].

Аз ин рӯ, дар мактаби миёна диққати асосӣ додан ба барноманависӣ талаботи замон мебошад. Дар олами барноманависӣ забонҳои зиёди барноманависӣ мавҷуданд, ба монанди Basic/Visual Basic, Pascal/Delphi, C/C++, C#, Java, Go, Python ва ғайра. Ба сифати забони нахустин кадоме аз ин забонҳоро интихоб кардан, масъалаи ҳалталаб мебошад. Баъзеҳо забони Basic ва баъзеҳо забони C/C++ - ро тавсия додаанд. Ба ақидаи бисёр мутахассисон ва назарсанҷиҳои интернетӣ яке аз забонҳои мувофиқ барои навомӯзон забони Python[10] ба ҳисоб меравад. Забони мазкур аз нуқтаи назари синтаксис сода буда, дар муҳитҳои гуногун бе душворӣ онро метавон ба кор бурд. Онро метавон ройгон ба даст овард. Тавассути забони Python [7] метавон барномаҳои гуногун, ба монанди: Web-саҳифаҳо, бозиҳои компютерӣ, GUI, барномаҳои шакли муштарӣ-сервер ва ғайра навишта, раванди дилхоҳ фаъолияти ҷомеаро автоматизатсия кард. Илова бар ин, солҳои охир забони мазкурро дар корҳои илмиву тадқиқотӣ ва зеҳни сунъӣ низ васеъ истифода мебаранд. Ҳангоми дар мактаби миёна дарс додани Python хонандагони болаёқат метавонанд, донишу малакаи худро сайқал дода, мустақилона бахшҳои гуногуни онро омӯзанд. Дар якчанд соли охир истифодаи васеи Python дар олимпиадаҳои сатҳи байналмилалӣ ва ҷаҳонӣ мушоҳида мешавад. Аз инҷост, ки хонанадагон бештар ба омӯхтани он машғул мешаванд.Забони мазкур солҳои 80-уми асри гузашта пайдо шуда, дар байни барноманависон маъруф гаштааст. Айни ҳол дар системаи рейтингҳои монанди PYPL[8] ва TIOBE [14] ба сегонаи маъмултарин забонҳои барноманависӣ шомил мешавад. Тавре қайд карда шуд, Python [11-12] - забони муосири барноманависӣ буда, онро платформаҳои гуногун, ба монанди Windows, Linux, Mac OS X, FreeBSD, Android, iOS ва ғайра пуштибонӣ мекунанд.

---

* Стивен Паул (Стив) Ҷобс (англ. Steven Paul «Steve» Jobs; 24-уми феврали соли 1955 дар Сан Франсискои ИМА таваллуд шуда, 5-уми октябри соли 2011 дар Пало-Алто, Санта-Клара, Калифорния, ИМА аз олам чашм пӯшидааст.) — соҳибкор ва барномасози машҳури амрикоӣ, яке аз созандагони компютери Apple II.

Дар Python типҳои дохилии гуногун, ба монанди: мантиқӣ, бутун, ҳақиқӣ, сатрӣ (Unicode), комплексӣ ва ғайра мавҷуд мебошанд. Илова бар ин, кортежҳо (tuples), рӯйхатҳо, маҷмуъҳо, dictionary-ҳо ва ғайраро низ пуштибонӣ мекунад. Ҳамаи бузургиҳо дар Python объектҳо, аз ҷумла: функсияҳо, методҳо, модулҳо, классҳо ва ғайра мебошанд. Дар забони мазкур муаррифӣ намудани тағйирёбандаҳо шарт намебошад. Типи тағйирёбанда, пас аз қимат бахшидан ба он ба таври автоматӣ муайян карда мешавад. Як тағйирёбанда дар як вақт метавонад дар ҷойҳои гуногун типҳои гуногунро қабул кунад. Масалан, дар як ҷой метавонад бутун, дар ҷойи дигар ҳақиқӣ ва дар ҷойи дигар сатрӣ бошад. Аз ин ҷо, зарурати ба хонанда фаҳмонидани типи додаҳо шарт намебошад.

Яке аз хусусиятҳои дигари забони Python мавҷуд будани фосила мебошад, ки фармонҳои ба монанди begin/end ҳамчун забони Pascal ё қавсҳои фигуравӣ ҳамчун C/C++, C# ва GoLang-ро иваз мекунад. Ҳамин тариқ, барнома дар забони Python ҳаҷми камтарро соҳиб мешавад [1,3]. Ҳоло якчанд мисолҳоро барои муқоиса дар забонҳои гуногун ба монанди: PascalABC.NET, C++, Python, C#, Java, Go, Kotlin ва VB.NET дида мебароем [3].

Мисоли 1. Тарафи квадрат a дода шудааст. Периметри он ёфта шавад: $P = 4 \cdot a$.

PascalABC.NET

```
Var
 a, P: Integer;
begin
WriteLn('a: ');
 ReadLn(a);
 P :=4*a;
 WriteLn('P=',P);
end.
```

C++

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main()
{        int a,P; cout<<"a: "
         cin >> a;
         P=4*a;
         cout << P << endl;
         return 0;}
```

Python

```
a=int(input("a:"))
P=4*a
print("P=", P)
```

C#

```
static void Main(string[] args) {
 int a, p;
 Console.Write("a: ");
 a=Convert.ToInt32(Console.ReadLine());
 p=4*a;
 Console.Write("p="+p);
 Console.ReadKey();}
```

Java

```
public static void main(String[]args) {
 int a,P;
 Scanner pa=new Scanner(System.in);
 System.out.println("a:");
 a=pa.nextInt();
 P=4*a;
 System.out.println("p="+P);
}
```

GO

```
package main
import "fmt"
func main() {
 var a int
 fmt.Println("a: ")
 fmt.Scanf("%d", &a)
 var p=4*a
 fmt.Println("p=",P)
}
```

Kotlin

```
import java.util.Scanner
fun main(args: Array<String>) { val reader = Scanner(System.`in`) var
a=reader.nextInt() val p = 4*a println(p)}
```

VB.NET

```
Sub Main()
 Dim a, p As Int
 a = Convert.ToInt32(Console.ReadLine())
 p = 4 * a
 Console.WriteLine(p)
 End Sub
```

Мисоли 2. Ҷойи қимати тағйирёбандаҳои A ва B иваз карда шуда, қимати нави онҳо хориҷ карда шавад.

PascalABC.NET

```
Var
 A,B, h: Integer;
Begin
 WriteLn('A,B:');
 RealLn(A, B);
 h :=A;
 A :=B;
 B :=h;
 WriteLn('A:',A:6:3, ' B',
B:6:3);
end.
```

C++

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main(){     int A, B, h; cout <<"A,B:";
        cin >> A >> B;
        h=A;
        A=B;
        B=h;
        cout<<"A="<<A<<"\Nb="<<B<<endl;
        system("pause");
        return 0;}
```

Python

```
a=int(input("a:"))
b=int(input("b:"))
(a, b)=(b,a);
print("a=",a," b=", b)
```

C#

```
public static void Main(string[] args){ int a, b, h;
 Console.WriteLine("a,b:");
a=Convert.ToInt32(Console.ReadLine());
b=Convert.ToInt32(Console.ReadLine()); h=a;
a=b;
b=h; Console.WriteLine("a="+a+" b="+b);
Console.ReadKey(true);}
```

Java

```
public static void main(
 String[] args) { int a, b, h;
 Scanner sc=new Scanner
 (System.in);
 System.out.println("a,b:");
 a=sc.nextInt();
 b=sc.nextInt();
 h=a;
 a=b;
 b=h;
 System.out.println("a="+a+
 " b="+b);}
```

Go

```
package main
import "fmt"
func main() {
 var A,B int
 fmt.Println("A,B:")
 fmt.Scanf("%d %d", &A, &B)
 A,B=B,A;
 fmt.Println("A=",A,"\nB=",B) }
```

Kotlin

```
import java.util.Scanner fun main(args: Array<String>) { val reader =
Scanner(System.`in`) var a=reader.nextInt()
 var b=reader.nextInt()
 var h=a
 a=b
 b=h println(a,b) }
```

VB.NET

```
Sub Main()
 Dim a, b, h As Int
```

```
a = Convert.ToInt32(Console.ReadLine())
b = Convert.ToInt32(Console.ReadLine())
h=a
a=b
b=h
Console.WriteLine(a,b)
End Sub
```

Мисоли 3. Массиве тартиб диҳед, ки элементҳои он аз n воҳид иборат бошанд.

PascalABC.NET

```
Var
 a: array of integer;
 N, i: Integer;

begin
 Write('N:');
 Readln(N);
 a:=new integer[N+1];
 for i := 1 to N do
 a[i] := 1;
 print(a);
end.
```

C++

```
#include <iostream>
using namespace std;
int main(){
 int *a,i,n;
 cin >> n;
 a = new int[n];
 for (i = 0; i<n; ++i)
         a[i] = 1;
 for (i = 0; i<n; ++i)
         cout<<a[i]<<" ";
 system("pause");
 return 0;
}
```

Python

```
n=int(input(""))
a=[1]*n
print(a)
```

C#

```
static void Main(string[] args){ int n, i;
 n=Convert.ToInt32(Console.ReadLine());
 int []x=new Int32[n];
 for (i=0; i<n; i++){ x[i]=1; Console.Write(x[i]+" ");
} Console.ReadKey(); }
```

Java

```
public static void main(String[] args){
 Scanner sc=new Scanner(System.in);
 int n, i;
 n=sc.nextInt();
 int [] x=new int[n];
 for (i=0; i<n; i++){ x[i]=1;
 System.out.print(x[i]+" "); }
 }
```

Go

```
package main
import "fmt"
func main() {
 var n int
 fmt.Print("n->")
 fmt.Scan(&n)
 var a [] int
 a=make([]int, n)
 for i := 0; i < n; i++{
 a[i]=1 }
 fmt.Println(a)}
```

Kotlin

```
import java.util.Scanner
fun main(args: Array<String>) { val
reader=Scanner(System.`in`) var
n=reader.nextInt() var x =
Array<Int>(n){0} for (i in 0..n-1){
x[i]=1 } for(i in 0..n-1) { println(x[i])
 }}
```

```
import java.util.Scanner
fun main(args: Array<String>) { val
reader=Scanner(System.`in`) var
n=reader.nextInt() val x = Array(n,{1})
 for(i in 0..n-1) { println(x[i]) }
}
```

VB.NET

```
Sub Main()
Dim a() As Integer
Dim i, n As Integer
n = Convert.ToInt32(Console.ReadLine())
a = New Integer(n) {}
For i = 0 To n - 1
a(i) = 2 * i + 1
Console.Write("{0} ", a(i))
Next
Console.ReadKey()
End Sub
```

Мисоли 4. Сатри S ва файли матнӣ дода шудааст. Сатри S-ро дар охири файл илова кунед.

PascalABC.NET

```
Var
 F: Text;
 Name, S: String;

begin
 Readln(Name);
 Write('S: ');
 Readln(S);
 Assign(F, Name);
 Append(F);
 F.Writeln(S);
 F.Close;
end.
```

C++

```
#include <iostream>
#include <fstream>
#include <string>
using namespace std;
int main()
{
 string S;
 getline(cin, S);
 ofstream ofs("D:\input.txt", ios::app);
 ofs << S;
 return 0;}
```

Python

```
S=input()
with open("D:\hello.txt", "a") as file:
 file.write(S)
```

C#

```
static void Main(string[] args)
 { string fileName = @"D:/out.txt";
 StreamWriter sw = new StreamWriter (fileName,true);
 String S=Console.ReadLine();
 sw.WriteLine(S);
 sw.Close();
 Console.ReadKey(); }
```

Java

```
public static void main(String[] args) throws IOException{
 FileWriter writer = new FileWriter("D:\\output.txt", true);
 Scanner sc=new Scanner(System.in);
 String S=sc.nextLine();
 writer.write(S);
 writer.close(); }
```

Go

```
package main
import (
 "fmt"
 "os")func main() {
 f, err := os.OpenFile("file.txt", os.O_APPEND|os.O_WRONLY,
```

os.ModeAppend)
 if err != nil {
 fmt.Println(err)
 }
 defer f.Close()
 var s string
 fmt.Scan(&s)
 _, err = f.WriteString(s)
 if err != nil {
 fmt.Println(err) }}

Kotlin
import java.util.Scanner **import** java.io.File **import** java.io.FileWriter **fun** main(args: Array<String>) { **val** reader = Scanner(System.`*in*`) **var** fileName = reader.nextLine() **val** myfile = File(fileName) **var** S=reader.nextLine() **val** fw = FileWriter(myfile, **true**) fw.write(S) fw.close()}

Таҳлили мисолҳои овардашуда нишон медиҳад, ки забони Python нисбат ба дигар забонҳо содатар буда, коди дар он навишташуда ҷойи камтареро банд мекунад. Илова бар ин, муаррифӣ намудани тағйирёбандаҳо дар он зарур набуда, ба таври автоматӣ типи тағйирёбандаҳо ҳангоми ба онҳо бахшидани ягон қимат муайян карда мешавад. Мавриди зикр аст, ки ҳангоми интихоби забон бояд ба се хосият: сода, маъмулӣ ва универсалӣ диққат дода шавад. Забони Python ҳамаи ин хосиятҳоро доро мебошад.Ҳар як забони барноманависӣ илова бар бартариҳо, дорои камабудиҳо низ мебошад. Яке аз камбудиҳои забони Python суст будани суръати кори он ба ҳисоб меравад, зеро барномаи навишта дар он тавассути интерпритатор [2,с. 5] ба забони мошинӣ тарҷума карда мешавад. Аз ин ҷо, новобаста аз мавҷуд будани хатогиҳо барнома иҷро мегардад ва фармонҳои то мавқеи хатогӣ буда иҷро карда мешаванд. Аммо ин норасоиҳо наметавонанд ба донишомӯзон таъсири манфӣ расонанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки забони Python нисбат ба дигар забонҳои барноманависӣ барои омӯзиш созгор буда, сода, осон ва универсалӣ мебошад. Ба сифати муҳити корбар бошад, метавон дар муассисаҳои асосӣ ва миёна ва ҳатто муассисаҳои олӣ аз Wing IDE истифода бурд [3, с.6]. Муҳити мазкур ройгон буда, дар дилхоҳ системаи омилӣ бемамоният кор мекунад. Ба сифати хулоса метавон қайд кард, ки:

- ✓ Python дорои синтаксиси фаҳмо ва сода мебошад, ки барои тез омӯхтани он кумак мекунад.
- ✓ Python забони муосири барноманависӣ буда, дар сегонаи забонҳои маъмул шомил мешавад.
- ✓ Python-қариб дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсоният татбиқ карда мешавад.
- ✓ Python – дорои китобхонаҳои тайёри зиёд буда, ҳар кас метавонад ба содагӣ аз онҳо вобаста ба талабот истифода кунад.
- ✓ Python – дорои муҳитҳои кории зиёд мебошад, ки метавон онҳоро ба таври ройгон ба даст оварда, истифода бурд.

✓ Python - забони муосири барноманависӣ буда, онро платформаҳои гуногун, ба монанди: Windows, Linux, Mac OS X, FreeBSD, Android, iOS ва ғайра пуштибонӣ мекунанд.

Муқарриз: Нуров И.- доктори и.ф.-м., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Арабов М.К. Практикум по программированию / М.К. Арабов, Б.М. Замонов. - Душанбе: РТСУ, 2019. -360 с.
2. Арабов М.Қ. Асосҳои барноманависӣ дар C++/М.Қ. Арабов. – Душанбе: РТСУ, 2018. - 400с.
3. Кириенко Д. П. Почему Python должен быть первым языком программирования в школе? – 2014. – 23 ноября [Электронный ресурс]. URL: http://dkirienko.livejournal.com/167787.html (дата обращения: 10.04.2021 с.).
4. Лапшева Е.Е. Введение языка программирования Python в школьный курс информатики /Е.Е. Лапшева // Компьютерные науки и информационные технологии: Материалы Междунар. науч. конф. – Саратов: Издат. центр «Наука», 2016. – С. 232-233.
5. Арабов М.Қ. Асосҳои барноманависӣ дар забони PascalABC.NET/М.Қ. Арабов. – Душанбе: РТСУ, 2018. - 302с.
6. Поляков К.Ю. Язык Питон глазами учителя /К.Ю. Поляков // Информатика. Учебно-методический журнал для учителей информатики. – 2014. – №9. – С. 4-18.
7. Bennedsen J., Caspersen, M.E. Failure rates in introductory programming/ J. Bennedsen, M.E. Caspersen // SIGCSE Bull. 39(2), 2007. - Pp. 32–36.
8. PYPL PopularitY of Programming Language [электроный ресурс]. URL: http://pypl.github.io/PYPL.html (дата обращения: 12.10.2021 с.).
9. Внешкольные возможности [электронный ресурс]. URL: https://code.org/beyond/extracurricular (дата обращения: 12.10.2021 с.).
10. 5 языков программирования, которые надо учить первыми [электронный ресурс]. URL: https://geekbrains.ru/posts/5_top_first_langs (дата обращения: 15.10.2021 с.).
11. Возможности языка python [электронный ресурс]. URL: https://pythonworld.ru/samouchitel-python (дата обращения: 15.10.2021 с.).
12. Python. Приложения для Python [электронный ресурс]. URL: https://www.python.org/about/apps/ (дата обращения: 15.10.2021 с.).
13. TIOBE Index for November 2021 [электронный ресурс]. URL: https://www.tiobe.com/tiobe-index/ (дата обращения: 2.11.2021 с.).
14. Matplotlib: Визуализация с помощью Python [электронный ресурс]. **URL:https://matplotlib.org/stable/tutorials/introductory/sample_plots.html (**дата обращения: 2.11.2021 с.).

ИСТИФОДАИ ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ PYTHON - ҲАМЧУН ЗАБОНИ НАХУСТИНИ БАРНОМАНАВИСӢ ДАР КУРСИ ИНФОРМАТИКАИ МАКТАБӢ ВА МЕТОДИКАИ ТАДРИСИ ОН

Дар мақола масъалаи ҷорӣ намудани забони Python дар раванди таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) мавриди баҳс қарор дода шудааст. Тавре ки маълум аст, даҳ соли охир технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ (ТИИ) бо суръати кайҳонӣ инкишоф ёфта, зарурати информатизатсиякунонии тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа яке аз масъалаҳои асосии рӯз гаштааст. Дар замони муосир мутахассиси ягон соҳаро бе донистани ТИИ наметавон мутахассиси ба бозори меҳнат ҷавобгӯ номид. Бинобар ин, аз мактаби миёна сар карда дар муҳити информатсионӣ тарбия намудани хонандагон масъалаи асоситарин мебошад. Барои ин, пеш аз ҳама, бояд ҷанбаҳои психологӣ ва педагогӣ дар назар гирифта шаванд. Яке аз воситаҳое муҳим интихоби муҳити барноманависӣ ба ҳисоб меравад, ки барои инкишоф додани қобилияти зеҳнии хонандагон ҳам аз ҷиҳати педагогӣ ва ҳам аз ҷиҳати психологӣ метавонад таъсиргузор бошад. Дар мақола интихоби дурусти муҳити барноманависӣ дар мактабҳои миёна ва методикаи дарсдиҳии он бо назардошти ҷанбаҳои педагогӣ, психологӣ ва натиҷаҳои илмии олимони дохиливу хориҷӣ мавриди баҳс қарор дода мешавад.

Калидвожаҳо: барноманависӣ, Python, амалҳо, дастурҳо, информатика, дохилкунӣ, хориҷкунӣ, давр, массив.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON В КАЧЕСТВЕ ПЕРВОГО ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ИНФОРМАТИКЕ И ЕГО МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается внедрение языка Python в средней общеобразовательной школе (СОШ). Как известно, в последние десять лет информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) развивались космическими темпами, и необходимость информатизации всех сфер общества стала одной из главных

проблем современности. В наше время специалистом в любой области нельзя назвать специалиста, который выходит на рынок труда, не зная информационных и коммуникационных технологий. Поэтому, начиная со средней образовательной школы, обучение школьников в информационной среде является ключевым вопросом. Для этого, прежде всего, необходимо учитывать психолого-педагогические аспекты. Одним из наиболее важных инструментов является выбор среды программирования, которое может быть плодотворным и эффективным в развитии интеллектуальных способностей учащихся как в педагогическом, так и в психологическом отношении. В статье рассматривается вопрос правильного выбора среды программирования в общеобразовательных школах и методов его преподавания с учетом педагогических, психологических и научных результатов отечественных и зарубежных ученых при использовании информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: программирование, python, оператор, инструкции, информатика, ввод, вывод, цикл, массив.

USING THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE AS THE FIRST PROGRAMMING LANGUAGE IN THE SCHOOL INFORMATICS COURSE AND ITS LEARNING METHODS

The article discusses the implementation of the Python language in the secondary education school. As you know, in the last ten years, information and communication technologies (ICT) have developed at a cosmic pace, and the need to informatize all spheres of society has become one of the main problems of our time. Nowadays, a specialist in any field cannot be called a specialist who meets the labor market without knowing ICT. Therefore, starting from secondary school, teaching schoolchildren in an information environment is a key issue. For this, first of all, it is necessary to take into account the psychological and pedagogical aspects. One of the most important tools is the choice of a programming environment that can be effective in developing the intellectual abilities of students, both pedagogically and psychologically.The article discusses the issue of the correct choice of the programming environment in general education schools and methods of teaching it, taking into account the pedagogical, psychological and scientific results of domestic and foreign scientists.

Keywords. Programming, python, operator, instructions, computer science, input, output, loop, array.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Арабов Муллошараф Қурбонович*** **-** Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, номзади илмҳои физика ва математика, дотсенти кафедраи информатика ва системаҳои иттилоотӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мирзо Турсунзода 30. Телефон: **(+992) 907-38-00-99**, E-mail**:** cool.araby@mail.ru

Халилова Моҳчеҳра Шавкатовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи технологияи иттилоотӣ ва иртиботӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: mohhalilova@gmail.com.
Телефон: **(+992) 93-575-55-27**

Сведение об авторах: ***Арабов Муллошараф Курбонович*** **-** Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информатики и информационных систем. Аадрес: 734025, Республика Таджикистан, городДушанбе, улица Мирзо Турсунзода, 30.
Телефон: **(+992) 907-38-00-99**, E-mail: cool.araby@mail.ru

Халилова Мохчехра Шавкатовна - Таджикский национальный унтверситет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информационных и коммуникационных технологий. **Адрес:** Таджикистан, 734025, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail**:** mohhalilova@gmail.com.
Телефон: **(+992) 93-575-55-27**

Information about the author: ***Arabov Mullosharaf Kurbanovich*** - Russian-Tajik Slavic University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Department of Informatics and Information Systems. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe. Dushanbe, st. Mirzo Tursunzoda, 30.
Phone: **(+992) 907-38-00-99,** E-mail**:** cool.araby@mail.ru

Khalilova Mokhchehra Shavkatovna - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Department of Information and Communication Technologies. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **mohhalilova@gmail.com**. Phone: **(+992) 93-575-55-27**

МУНДАРИҶА - СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

Додхудоева Л.Н., Шоназар Ч.М. Традиционные народные промыслы и ремесла Горно-Бадахшанской Автономной Области Таджикистана: факторы развития и риски *5*

Шарипов М.Ф. Афганистан: особенности разработки и реализации законоположения и нормативно-правовых актов в экономической и социокультурной сфере общества: сущность и содержание (1933-1938гг.)………………………………………………………………………….. *11*

Саидов Х.С., Ҳошимов С.Ҳ. Кӯшишҳои дастаҷамъонаи СҲШ ва Афғонистон дар ҳалли ихтилофоти Афғонистон... *19*

Самиев Х.Д., Фатҳулоева Ш. С. Иҷлосияи сарнавиштсози XVI – заминаи аслии таҳкими давлатдории навини тоҷикон……………………………………………………………………… *28*

Сайдалиева И.Ш. Профессор Мансур Бобохонов – кашшофи таърихи тоҷикони ҷаҳон........ *38*

Солеҳҷони Маҳмадисуф Саҳми М. Бобохонов дар инъикоси таърихи ташаккули Анҷумани «Пайванд» …………………………………………………………………………………………. *44*

Зарифов М.А. Аз таърихи кашфиёти Панҷакенти қадим ва саҳми Б.И. Маршак дар муаррифии он...… *50*

Ҳакимов С.Р. Инъикоси таърихи каёниён дар китоби «Давлати Каёниён»-и Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ.. *56*

Мирбобоева Т.Х. Роль Великого Шелкового Пути в развитии культурных отношений *62*

Хаитова С.Р. Художественные особенности деревянного декора в монументальной архитектуре *71*

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

***Аминов* Ф.А. 2.**Таҳлили фалсафӣ - антропологии нубуғият дар эҷодиёти Артур Шопенгауэр *79*

Каримов А.А. Гуногунандешии бархе аз ҷараёнҳои фалсафию динии асримиёнагии Шарқ *91*

Сафарова С. Д., Ҳайитов М. С. Тасаввуф дар аҳди Темуриён…………………………………… *101*

Акилова М.М. Назарияи дунявӣ оид ба мақоми дин дар фарҳанг……………………………….. *114*

Солиҷонов Расулҷон Медиатерроризм: имконият ва воқеияти он....................................... *123*

Субҳонзода Салоҳиддин Икром Баррасии категорияҳои кулл ва муҷаррад дар афкори файласуфони Аврупои давраи эҳё ва нав.. *132*

Шодиев К.О. Воқеъгароии Карл Поппер ҳамчун интиқоди методологӣ ба фалсафаи иҷтимоӣ *140*

Сайдуллаева Г.Р., Гулаҳмадов Ш.Н. Баъзе масъалаҳои назариявии муносибати фарҳанг бо тамаддун *152*

Шарипов А.М. Урбанизатсия раванди воқеии рушди ҷомеаи муосир……………………………. *161*

Зарипова З.К. Консепсияи мутобиқшавии иҷтимоӣ вобаста ба шароитҳои таърихӣ *168*

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сафаралиев Б.С., Панасенко С. Л. Отражение животных в культуре народов мира……………… *176*

Захидова Л.С., Нагзибекова М.Б. Специфика формирования профессионального языка при обучении русскому языку как иностранному…………………………………………………….. *185*

Дёрина Н.В. Исследование культуры самоорганизации студентов в цифровом образовательном пространстве с позиций проектного подхода………………………………………………………. *191*

Абдуллоева Т.М Формирование навыков реферирования и аннотирования на занятиях русского языка……………………………………………………………………………………………… *198*

Абдулхаева Х.С. Теоретические основы интереса учащихся к самообучению математическим дисциплинам…………………………………………………………………………………….. *206*

Кравчук О.В. Анализ интеграции дистанционного обучения и других форм организации учебного процесса в условиях цифровизации образования…………………………….…………. *216*

Махмудшехова М.А.Методика реализации дифференцированного обучения математике в современных начальных классах……………………………………………………………..………. ***222***
Давлатов М.И. Закрепление навыков самостоятельного использования видовых форм глагола в речи студентов……………………………………………………………………………………… ***228***
Бобизода Г.М., Хидиров Г.Т. Преподавание биологии в высшей школе с использованием 2d технологий на примере курса биохимии. i. аминокислоты. Пептиды…………………………… ***234***
Умарзода С.У., Мирзоев А.Р. Заминаҳои рушди технологияҳои компютерӣ дар татбиқи бозиҳои компютерии коромӯзӣ дар таълими донишҷӯёни мактаби олӣ ***246***
Тоирзода С.Т., Давлатова У.М., Саидзода М.М., Авлиёқулов Р.Т.Саҳми беназири пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар рушди илму маориф дар даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон... ***253***
Ҳоҷибоева Р.М. Маромнокии таълимии хонандагони синни хурди мактабӣ тавассути арттерапия.. ***264***
Ниёзов Ҷ.М. Шароитҳои педагогии таълими тафриқавӣ дар раванди омӯзиши фанни математика дар МТМУ... ***274***
Саидзода И.М., Саидҷаҳфаров А.И., Зокиров А.Р. Захираҳои электронӣ дар раванди таълим ***283***
Шарипов Н. З. Мастонаи Р. Ташкили кори мустақилона ҳангоми омӯзиши мавзуи «секунҷа ва хосиятҳои он» дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.. ***291***
Абдураҳмони Муҳаммадӣ Мушкилоти тарбияи оилавии кӯдакон....................................... ***300***
Фозилова М.Ҷ.Ҷанбаҳои иҷтимоӣ-равонии рафтори хашмгинонаи наврасон дар илми психология.. ***306***
Кенҷаева Н. С. Аҳамияти педагогӣ ва дидактикии асари «Ал-мадхал-ут-таълимӣ»-и Муҳаммад Ибни Закариёи Розӣ дар омӯзиши кимиё... ***313***
Пиракова Р.Ф. Методикаи ташкилу гузаронидани озмоишҳои физикии хонагӣ бо баҳисобгирии таҷрибаҳои ҳаётии хонандагон.. ***319***
Халилова М.Ш., Арабов М.Қ. Истифодаи забони барномасозии *python* - ҳамчун забони нахустини барноманависӢ дар курси информатикаи мактабӢ ва методикаи тадриси он ***327***

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

2022. №11

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.П.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Корректор: П.Х.Латипова

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.comj
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Подписано в печать 06.12.2022 г.